

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, CVIII

Ferran II i la Corona d'Aragó

Edició a cura d'ERNEST BELENGUER I CEBRIÀ

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Ferran II i la Corona d'Aragó

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, CVIII

Ferran II i la Corona d'Aragó

Edició a cura d'ERNEST BELENGUER I CEBRIÀ

Barcelona, 2018

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Ferran II i la Corona d'Aragó (Congrés) (2016 : Barcelona, Catalunya), autor

Ferran II i la Corona d'Aragó. — Primera edició. —

(Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 108)

Recull de les ponències presentades al congrés, celebrat a l'Institut d'Estudis Catalans el 2016. —

Referències bibliogràfiques. — Textos en català i castellà

ISBN 9788499654324

I. Belenguier Cebrià, Ernest, 1946- editor literari II. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica III. Títol IV. Col·lecció: Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 108

1. Ferran II, rei de Catalunya-Aragó, 1452-1516 — Congressos 2. Corona Catalanoaragonesa — Història — S. XV — Congressos 3. Corona Catalanoaragonesa — Història — S. XVI —

Congressos

929Ferran II, rei de Catalunya-Aragó(063)

94(460.22)°15/16”(063)

© dels autors dels textos

© 2018, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: novembre del 2018

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura

Imatge de la coberta: Retrat de Ferran el Catòlic, de Michel Sittow (Museu d'Història de l'Art de Viena)

Compost per Pleca Digital, SLU

Imprès a Service Point FMI, SA

ISBN: 978-84-9965-432-4

Dipòsit Legal: B 26059-2018

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Taula

Prefaci, <i>per Ernest Belenguier i Cebrià</i>	7
Les dues corones del Rei Catòlic. Ferran II, Castella i la Corona d'Aragó, <i>per Antoni Furió</i>	11
Les bifurcacions de les estructures agràries durant el regnat de Ferran II (1452-1516): Mallorca i Catalunya, <i>per Gabriel Jover-Avellà</i>	63
Mallorca, Catalunya i Corona a principis del regnat de Ferran II (1479-1485), <i>per Miquel J. Deyà Bauzà</i>	87
Producció agrària i manufactura a Catalunya. Entre el redreç i l'estancament, <i>per Jaume Dantí i Riu</i>	101
En un temps de transició: el comerç de la Corona d'Aragó a la Mediterrània, <i>per David Igual Luis</i>	117
La nobleza laica en la Corona de Aragón durante el siglo xv. El ejemplo aragonés: de Igualada (1416) a Madrigalejo (1516), <i>per Esteban Sarasa Sánchez</i>	137
Ferran II i els remences, <i>per Rosa Lluch Bramon</i>	159
Justícia en terres de senyors en temps de Ferran II, <i>per Valentí Gual Vilà</i>	177
Hombres de negocios y ciudadanos honrados en Barcelona y Valencia en las postrimerías del siglo xv, <i>per Enrique Cruselles Gómez</i>	195
Prereforma o Reforma espanyola? El món religiós al voltant de Ferran II, <i>per Ignasi Fernández Terricabras</i>	213

El Tribunal de la Inquisició a Mallorca durant el regnat de Ferran II, <i>per Mateu Colom Palmer</i>	227
Dels conversos a l'expulsió dels jueus: la pastoral apostòlica, <i>per Rafael Narbona Vizcaíno</i>	245
Manufactures rurals mudèjars en terres de l'interior del nord de València, <i>per Joaquín Aparici Martí</i>	267
De mudèjars a moriscos en Valencia bajo el reinado de Fernando el Católico. Más allá de una anécdota: el adulterio, <i>per Manuel Ruzafa García</i>	285
Ferran, Isabel, Germana: la construcció d'una cort per als temps moderns, <i>per Maria Àngels Pérez Samper</i>	301
Algunes puntualitzacions sobre les conseqüències de l'absentisme reial a la Catalunya de Ferran el Catòlic, <i>per Jordi Buyreu</i>	321
Les Corts dels regnes. La legislació de Corts dels anys de Ferran II: una aproximació comparativa dels regnes de la Corona catalanoaragonesa, <i>per Eva Serra i Puig</i>	339
La monarquia i les institucions dels territoris. Les diputacions del General, <i>per Tomàs de Montagut</i>	365
Una visió de llarg recorregut: Ferran II. Dels Trastàmara als Habsburg, <i>per Àngel Casals</i>	383
La cultura en el segle dels Trastàmars de la Corona d'Aragó (1412-1516): humanisme, impremta i llengües, <i>per Agustí Alcoberro</i>	399
Fernando II de Aragón y el papa Alejandro VI. Relaciones eclesiásticas y diplomáticas en el comienzo de las guerras de Italia, <i>per José María Cruselles Gómez</i>	417
Los últimos años de la política internacional del reinado de Fernando II (1504-1516), <i>per Enrico Valseriati</i>	439
La imatge historiogràfica del rei Ferran II i les seves actuacions, <i>per Ernest Belenguier i Cebrià</i>	461

Prefaci

El mes de maig de l'any 2015, la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans va decidir que el 2016 es convoqués un congrés perquè es complien cinc-cents anys de la mort de Ferran II. Aleshores, tret de l'exposició que s'havia muntat a Saragossa el 2015, ja inaugurada en aquell maig assenyalat, no es coneixia cap altre indicatiu dels esdeveniments que es podien fer a l'Estat espanyol. Podia ser lògic: faltaven més de sis mesos per arribar a l'any del cinquè centenari. Encara semblava molt lluny, però el temps volava i les sorpreses es començaven a veure ja el 2016. L'Institut d'Estudis Catalans se n'adonà i al llarg de tot aquest any es confirmà que la seva decisió del 2015 havia estat encertada. A Espanya, en general, s'havia fet ben poca cosa, excepció feta d'algunes conferències a Madrigalejo, a Extremadura, on va morir Ferran II el gener de 1516; d'altres xerrades en diverses universitats com Granada, València o Saragossa; d'un congrés amb poques ponències i variades comunicacions presentades lliurement pels socis de la Fundació d'Història Moderna d'Espanya, i sobretot del congrés celebrat a Salamanca i patrocinat per Iberdrola que, sota l'homenatge a Ferran II, va dedicar un dia al Rei Catòlic i els tres restants recorregueren tot el segle XVI, incloent-hi les Índies.

Tal com han anat les coses, es pot dir, sense cap exageració, que aquest congrés de l'Institut d'Estudis Catalans és el millor de tot l'any 2016. I algú podria matisar: d'acord, és el millor, però és que, seriosament, no n'hi ha cap altre! L'afirmació és certa, però això no menysté els esforços de l'Institut, del grup que es posà a treballar i de la coordinació científica que ha programat tot el congrés seleccionant el professorat que ha aportat les seves ponències i ha disposat de l'ajut d'historiadors ben reconeguts de l'Institut d'Estudis Catalans que també han format part del Comitè Científic, com Flocel Sabaté, de la Universitat de Lleida; Antoni Simon, de la Universitat Autònoma de Barcelona, i el secretari del Congrés, Àngel Casals, de la Universitat de Barcelona. Més encara, acabat el Congrés i entregades totes les ponències amb un nivell d'acceptació molt més que notable, es pot afirmar, sense cap dubte, que aquest congrés no so-

lament és pràcticament l'únic en relació amb l'escassa memòria històrica que sobre Ferran II s'ha tingut, sinó que amb el pas dels anys serà vist com el congrés que en 2016 es va dedicar seriosament al rei Ferran al si dels seus territoris patrimonials més importants.

A més, cal assenyalar que aquest congrés era absolutament necessari per als nostres països, ja que els anys dels quals tracta, més enllà de la personalitat de Ferran II, són, per exemple, bastant desconeguts a Catalunya, tret de l'obra de Jaume Vicens Vives, que va morir en 1960; per tant, poc s'ha fet des d'aleshores. Hi ha una doble explicació per a aquesta llastimosa realitat historiogràfica. La primera prové bàsicament de la Renaixença catalana, de la segona meitat del segle XIX, que va veure amb mals ulls el sobirà que es casà amb una infanta castellana i que durant anys no va ser al país. Només entre 1940 i 1960, l'obra de Vicens Vives va aportar un cert equilibri amb la seva idea del redreç, és a dir, de reformes polítiques i de tota mena que el gran historiador gironí va veure en un regnat més o menys criticable, però important. Per la segona s'explica per què l'època se situa entre el món baixmedieval i el dels historiadors modernistes. Els primers —els medievalistes— no solen arribar a un temps per a ells tan llunyà. I els modernistes molt sovint comencen les seves investigacions ja en els anys de l'emperador Carles V. En una paraula, el regnat de Ferran II sembla que sigui una terra de ningú. És una raó més per la qual no es podia perdre l'oportunitat d'aprofitar l'any del cinquè centenari de la seva mort per a reivindicar uns estudis sobre el rei i els territoris de la Corona d'Aragó, començant per Catalunya mateix.

Com no podia ser d'altra manera, el programa que es presenta aquí recull l'essència d'aquells anys i està conformat com ara mateix s'ordena la societat. És a dir, hi ha sis àrees de treball obligat. Avui dia, la font bàsica d'una societat sol ser l'economia, però també ho era en aquells temps. Per això, en primer lloc, s'analitzen els trets agraris, manufacturadors i comercials a més de mostrar, enfront del que s'ha pensat, que els territoris patrimonials de Ferran II inclosos els italians pagaven gairebé tant com Castella. També la composició diversa de la societat d'aquells anys ha estat estudiada i se n'han tocat els punts més importants: la gran noblesa i la puixança de la societat, desenvolupada al màxim sobretot a Aragó. Davant de la noblesa, també de la catalana, se situa la pagesia, en alguns casos lliure i amb petites terres de propietat, i en altres casos i a Catalunya destaquen els camperols que encara pateixen els mals usos: els remences. Aquest tema ha estat bastant estudiat, però no és definitiu. El rei Ferran II va dictar una sentència en 1486 que alliberava la pagesia, però no esborrava la jurisdicció en certes encontrades catalanes de la justícia senyorial. La societat d'aleshores també s'estudia en els nuclis urbans, tot observant-ne les clares diferències entre les elits oligàrquiques i la menestralia.

Als trets socials, cal afegir-hi el fet religiós, un tema impossible d'obviar en unes terres on al catolicisme imperant s'hi ajuntaven les divergències de les minories religioses i la seva persecució per part de la Inquisició, segons el model castellà. Per això

s'introduïen inquisidors de parla castellana i amb jurisdicció més severa que els sistemes propis de manteniment de la fe religiosa. Però si és cert que el món econòmic és a la base d'una societat, per a ser governada, aquesta necessita institucions polítiques. Totes elles són les que defineixen la quarta àrea, que comença per la pròpia cort reial de la Corona, i se subratlla, per exemple, amb la confrontació entre la representació territorial —les Corts i la Diputació— i la delegació reial dels lloctinents generals o virreis, mai benvistos pels regnes que volen tenir a casa el seu rei. Uns trets sobre la cultura —sobretot de l'incipient humanisme i del món literari i artístic tan sols suggerit aquí perquè sempre hi pot haver congressos a part sobre aquests temes— donen pas a la política exterior, la que va fer del rei l'inspirador del Príncep del florentí Maquiavel en 1513: una política expansiva com veiem a Itàlia —conquesta de Nàpols, consolidació del poder a Sardenya i a Sicília—, però també costosa, amb uns préstecs i una pressió fiscal que tenallaren els territoris. El Congrés finalitza retornant a la figura de Ferran II, vista ara des del seu temps pels seus cronistes fins a l'actualitat, i aportant diverses visions historiogràfiques.

No vull estendre'm més: els autors de les ponències, que provenen de distintes universitats i que tenen diverses idees pròpies, units tots pel rigor històric i científic, ja parlen per tots els qui hem col·laborat en la celebració d'aquesta reunió científica i per l'Institut d'Estudis Catalans mateix, l'àrea històrica del qual i el seu president, Josep Massot i Muntaner, han teixit un congrés que realment passarà a la història. Un congrés que ja des d'ara mateix es transforma en una rampa de llançament de noves i abundants investigacions que puguin modificar i ampliar les qüestions fins ara conegudes.

Aquest comiat del prefaci va ser escrit a la darrera del 2016. Els autors encara varen disposar d'uns quants mesos per a acabar els seus treballs. Després es necessità un temps per a perfilar el llibre. I el 3 de juliol d'enguany —2018—, dissortadament, va morir Eva Serra, professora i membre de l'Institut d'Estudis Catalans. Sempre es diu que es parla bé dels difunts. En aquest cas no és un tòpic. Hem perdut una de les persones que millor coneixia la història de Catalunya des de fa més de quaranta anys. Evidentment, el futur haurà de comptar molt amb ella. Aquest és un autèntic elogi i homenatge a una gran historiadora de l'època moderna.

ERNEST BELENGUER I CEBRIÀ
Coordinador científic del Congrés

Les dues corones del Rei Catòlic. Ferran II, Castella i la Corona d'Aragó

Antoni FURIÓ
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de València
Membre del Comitè Científic

Des de la celebració a Saragossa el 1955 del V Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, que va estar dedicat a Ferran II,¹ s'han publicat nombrosos llibres, articles i actes de reunions científiques sobre la figura i el regnat del monarca catòlic. En efecte, en els més de seixanta anys transcorreguts des d'aleshores, s'ha reunit un considerable volum de papers sobre el qui va ser sobirà de la Corona d'Aragó en el trànsit de l'edat mitjana a la moderna i, també, per matrimoni, rei de Castella.² He dit papers o escrits, i no estudis, perquè la majoria del que s'ha publicat entraria més en el camp de la retòrica que en el de la recerca històrica. Res a veure amb la tesi doctoral de Jaume Vicens Vives sobre Ferran II i la ciutat de Barcelona, llegida el 1936,³ ni amb la d'Ernest Belenguier quaranta anys més tard sobre Ferran II i la ciutat de València,⁴ que van ser, en el seu moment, i també molts anys després de la seua respectiva publicació, aportacions originals i valuosíssimes, fonamentades tant en una sòlida base documental com en una penetrant interpretació de les relacions del monarca amb les capitals catalana i valenciana. Per contra, bona cosa del que s'ha publicat i es continua publicant sobre Ferran el Catòlic és absolutament prescindible, en part perquè no aporta res de nou, en no haver-hi al darrere

1. *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Zaragoza, 4-11 de octubre de 1952)*, Saragossa, 1954-1962, 5 v. En total, es publicaren setanta-cinc textos, reunits en cinc volums, dedicats a la figura i l'època de Ferran el Catòlic, amb motiu dels cinc-cents anys del seu naixement.

2. En total, una quarantena de monografies, entre biografies, semblances i estudis sobre aspectes concrets de la vida i el regnat del monarca, i quasi tres-cents articles, publicats des de 1955, l'any del congrés citat en la nota anterior. Molt lluny, en tot cas, dels més de 850 títols, entre llibres i articles, sobre els Reis Catòlics que recull, per al mateix període, la base de dades de Regesta Imperii.

3. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Barcelona, Tipografia Emporium, 1936-1937, 3 v. N'hi ha una reedició recent a Barcelona, Vicens Vives, 2010.

4. Ernest BELENGUER I CEBRIÀ, *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62. Recentment, s'ha publicat la versió en castellà, que recupera el títol original de la tesi, llegida el 1973: *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, PUV, 2012.

cap treball de recerca, cap dada nova, cap xifra, i en part perquè es limita a reproduir o insistir en coses ja sabudes, en llocs comuns, en interpretacions subjectives mancades de tot fonament, elevades a tesis perquè ningú les desmenteix (ni tampoc ningú les confirma, limitant-se simplement a repetir-les).⁵ Pura retòrica, com deia abans, que la història commemorativa —tan en voga en els últims anys— sovint no fa més que propiciar.⁶

A això ha contribuït tant la desafecció de la historiografia catalana pel personatge com la seva apropiació i, de vegades, utilització per la historiografia castellana. Amb l'excepció ja citada de Vicens Vives, els historiadors del Principat han defugit la figura i el regnat d'un monarca que no sols han vist més preocupat pel govern —i els interessos— de Castella, al qual haurien quedat subordinats els interessos de la Corona d'Aragó, sinó també com el representant d'una dinastia estrangera, castellana, sota la qual Catalunya, després de l'esplendor dels segles centrals de l'edat mitjana, s'hauria sumit en una profunda crisi que hauria culminat amb la guerra civil i l'absoluta prostració política i econòmica en les últimes dècades del segle xv.⁷ Com el seu oncle Alfons el Magnànim, Ferran el Catòlic a penes

5. Entre les notables i valuoses excepcions a la regla, cal citar els estudis de José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II (1479-1516)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1977; Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (ed.), *De la unión de coronas al imperio de Carlos V*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, o els treballs que aborden aspectes particulars del regnat de Ferran II, com ara la Inquisició i la política envers els conversos: José María CRUSELLES (ed.), *En el primer siglo de la Inquisición española: fuentes documentales, procedimientos de análisis, experiencias de investigación*, València, PUV, 2013, tots ells fonamentats en un important treball de recerca a partir de documentació arxivística.

6. Com sol ser habitual en aquests casos, els títols de les obres i dels catàlegs de les exposicions organitzades a aquest efecte ens diuen molt més sobre l'època i la visió de la història dels organitzadors de la commemoració que no sobre la figura i l'època del commemorat. Així, per exemple, Ricardo CENTELLES SALAMERO (ed.), *Ferdinandus Rex Hispaniarum: Príncipe del Renacimiento (exposición, Zaragoza, Palacio de la Aljafería, Cortes de Aragón, 6 de octubre de 2006 a 7 de enero de 2007)*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2006; Carmen MORTE, José Ángel SESMA MUÑOZ i José Félix MÉNDEZ DE JUAN (ed.), *Fernando II de Aragón: el rey que imaginó España y la abrió a Europa (exposición, Palacio de la Aljafería, Zaragoza, 10 de marzo - 7 de junio de 2015)*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2015.

7. Vegeu, per exemple, el capítol «Ferran II contra les llibertats catalanes», a Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Història nacional de Catalunya*, vol. 7, Barcelona, Pàtria, 1934, i les pàgines que li dedica Ferran SOLDEVILA a la seva *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1934-1935, 3 v. (segona edició revisada i augmentada, 1962). Vegeu també la crítica que fa a tots dos, així com la seva pròpia posició vindicativa, Jaume VICENS VIVES, «La vida y la obra del rey Católico», a *V Congreso de Historia...*, vol. 1, p. 23-34, i a *El segle xv: Els Trastàmars*, Barcelona, Teide, 1956. D'altra banda, mentre que la historiografia aragonesa ha destacat la contribució del monarca a la construcció de l'Espanya imperial (Ricardo del ARCO Y GARAY [nascut a Granada, però establert molt aviat a Osca], *Fernando el Católico: Artífice de la España imperial*, Saragossa, Heraldo de Aragón, 1939; Andrés GIMÉNEZ SOLER, *Fernando el Católico*, Barcelona, Labor, 1941; José LLAMPAYAS [nascut a Barcelona, però establert a Aragó], *La España imperial: Fernando el Católico*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1941), la castellana, com bé assenyala Luis Suárez, ha tendit a menystenir-lo en benefici d'Isabel de Castella: «De otro lado César Silió Cortés (*Isabel la Católica, fundadora de España*, Valladolid, 1938), Félix de Llanos Torriglia (*La reina Isabel*,

s'hauria interessat pel Principat, entre altres coses perquè ni tan sols hi trobaria els diners que necessitava per a finançar les seves empreses militars, a Nàpols el primer i a Granada, Itàlia i el nord d'Àfrica el segon. Diners que, en canvi, podien obtenir més fàcilment en altres estats de la Corona, sobretot al regne de València, que, al contrari de Catalunya, vivia un moment de gran prosperitat econòmica al final del Quatre-cents, com acrediten els generosos préstecs concedits per la capital valenciana als Trastàmara i en particular a Ferran el Catòlic, que a punt van estar d'asfixiar financerament la hisenda municipal.⁸

La manca d'estudis sobre el regnat de Ferran el Catòlic, tot i l'enorme massa documental que s'ha conservat sobre el període als diferents arxius de la Corona, ha fet possible que s'hagi anat imposant un relat, en particular pel que fa a la comparació entre Catalunya o, més en general, la Corona d'Aragó i Castella, que no té cap altre fonament que la manca de recerca i els prejudicis historiogràfics, o fora millor dir ideològics. La idea de fons és la d'un desequilibri cada vegada major entre les dues corones, propiciat en bona mesura pel diferent impacte de la Pesta Negra i pel progressiu desplaçament del centre geopolític i, sobretot, comercial del Mediterrani a l'Atlàntic. Castella no sols s'hauria vist menys afectada per la crisi del segle XIV que Catalunya i els altres estats de la Corona d'Aragó, sinó que la seva economia s'hauria refet molt més aviat, fins a conèixer una veritable expansió al segle XV, mentre que la de la Corona d'Aragó s'hauria mantingut estancada. Castella, a més, no sols ocupava un territori molt més gran, que abastava gairebé els dos terços del total de la Península, sinó que la seva població, entre cinc i sis milions d'habitants, quintuplicava o sextuplicava la de Portugal i la de la Corona d'Aragó, amb no més d'un milió ca-

---

fundadora de España, Barcelona, 1941), Domínguez Berrueta (*Isabel de Castilla*, Salamanca, 1939) y Feliciano de Cereceda (*Semblanza espiritual de Isabel la Católica*, Madrid, 1946) insistían en que la obra fundamental había sido la unidad, que confundían lamentablemente con una fusión que nunca existió y atribuían a Isabel un casi exclusivo protagonismo porque de este modo sostenían la tesis de que la unión había sido querida y realizada por Castilla y desde Castilla. Esta peregrina postura era sostenida también por algunos autores catalanes, que la presentaban como argumento negativo»: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Fundamentos de la monarquía: Los Reyes Católicos*, Madrid, Rialp, 1989, p. 38, nota 22. No es pot dir que l'interès per Ferran hagi millorat gaire en els últims anys, si jutgem per l'apatia publicística i congressual que ha merescut l'aniversari de la seva mort, en contrast amb els fastos que es prodigaren a la seva il·lustre cònjuge en circumstància similar, l'any 2004, o pel tractament de la seva figura en la sèrie de televisió *Isabel* (2012-2014). Entre les poques excepcions, cal destacar els diferents congressos celebrats a Saragossa des del ja citat de 1952, i naturalment, aquest mateix, així com les biografies publicades per Ernest Belenguier i Cebrià (*Ferran el Catòlic: un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Edicions 62, 1999), Luis Suárez Fernández (*Fernando el Católico*, Barcelona, Ariel, 2004) i Miguel Ángel Ladero Quesada (*Los últimos años de Fernando el Católico, 1505-1517*, Madrid, Dykinson, 2016).

8. FRANCISCO SEVILLANO COLOM, «Préstamos de la ciudad de Valencia a los reyes Alfonso V y Juan II (1426-1472)», *Estudios Medievales*, núm. 1 (1951), p. 85-131; FRANCISCO SEVILLANO COLOM, «Las empresas nacionales de los Reyes Católicos y la aportación económica de la ciudad de Valencia», *Hispania*, núm. 14 (1954), p. 511-623; ERNEST BELENGUER I CEBRIÀ, *València en la crisi...*

dascuna. Gràcies a la seva superioritat territorial i demogràfica, Castella va poder expandir la seva indústria tèxtil, que s'erigí com una font major d'ingressos, i va fomentar així la seva expansió en el comerç internacional, basada igualment en la llana. D'altra banda, Castella mirava a l'Atlàntic, que era cap on bufaven els nous temps, i la seva economia hi trobaria l'apogeu, mentre que la Corona d'Aragó, que mirava cap al Mediterrani, això és, cap al passat, veia com la seva economia s'enfonsava. Amb més territori i habitants, i sobretot en la via bona cap al futur, la que portava cada vegada més cap a l'oest, Castella estava en millors condicions per a fer front als problemes econòmics que la Corona d'Aragó.⁹

No sols això. També en el terreny de les finances i la fiscalitat, la Corona d'Aragó estava instal·lada en el passat, amb unes rendes i uns mecanismes d'extracció clarament arcaics i insuficients, medievals, enfront del molt més avançat, modern i, sens dubte, efectiu sistema centralitzat castellà.¹⁰ Darrere dels qualificatius i de la

9. La contraposició entre la Corona d'Aragó, «una sociedad en regresión», i Castella, «una sociedad dinámica y expansión», es troba ja a John H. ELLIOTT, *La España imperial, 1469-1716*, Barcelona, Vicens Vives, 1965 (edició original en anglès, 1963), epígraf «La desigualdad de los asociados», p. 38-40 (i també a Pierre VILAR, *Crecimiento y desarrollo*, Barcelona, Ariel, 1964, que en realitat reproduceix, traduït per Jordi Nadal, el seu article «Le déclin catalan du bas Moyen Âge. Hypothèses sur sa chronologie», *Estudios de Historia Moderna*, t. VI (1956-1959), p. 1-68). I ha estat represa, gairebé en els mateixos termes (dinamisme castellà enfront de declivi catalanoaragonès), per la majoria tant dels historiadors castellans com dels hispanistes posteriors. Henry KAMEN, *Spain, 1469-1714: A Society of Conflict*, Harlow, Pearson, 1983, especialment p. 13-16, on analitza les diferències entre les dues corones, en extensió territorial, població, estructura juridicopolítica (unitària/plural), orientació comercial, dinamisme (castellà) i sistema polític (contractualisme / «poderío real absoluto»), que explicarien el predomini castellà i el caràcter desfavorable que tingué la unió dinàstica per a la Corona d'Aragó; Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando: Los Reyes Católicos*, Madrid, Nerea, 1988 («Colectivamente, como cuerpo, la Corona de Aragón queda en segundo plano ante el dinamismo castellano. No es un azar que la España moderna, tal como se prepara a fines del siglo xv y como se expansiona en el xvi, se confunda con Castilla, ni que el castellano se convierta en ese momento en el español», p. 106), reprès més tard gairebé literalment a la seva *Historia de España*, Barcelona, Crítica, 2014 («Como cuerpo, la Corona de Aragón quedó eclipsada por el dinamismo castellano. La España moderna que se preparó a fines del siglo xv y alcanzó su pleno desarrollo en el xvi estuvo caracterizada, ante todo, por Castilla y los valores castellanos», p. 128), i encara, del mateix autor, *Entender la historia de España*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2011, especialment l'epígraf «El protagonismo de Castilla», p. 98-102; Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid, Alianza, 1999; Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *España: Tres milenios de historia*, Madrid, Marcial Pons, 2000; Bartolomé YUN CASALILLA, «El siglo de la hegemonía castellana (1450-1590)», a Francisco COMÍN, Mauro HERNÁNDEZ i Enrique LLOPIS (ed.), *Historia económica de España, siglos x-xx*, Barcelona, Crítica, 2002, p. 51-84. Per a una visió diferent, bé que centrada fonamentalment en l'esfera política, vegeu Antonio-Miguel BERNAL, *Monarquía e imperio*, vol. 3 de la *Historia de España* dirigida per Josep Fontana i Ramón Villares, Barcelona, Crítica i Marcial Pons, 2007.

10. Són nombrosos els historiadors, sobretot modernistes, que qualifiquen així les finances i la fiscalitat de Catalunya i dels altres regnes de la Corona d'Aragó, sense distingir entre el que eren els recursos financers i fiscals recaptats directament pel rei (pels oficials reials) i els que ho eren pel regne (a través de la Diputació General o Generalitat), i en el caràcter obsolet dels impostos en què es basaven. No és estrany, doncs, que per a alguns autors, com Miguel Ángel Ladero, «la política de la monarquia se

valoració negativa hi ha un profund desconeixement del sistema fiscal i financer de la Corona d'Aragó, que en bona mesura es deu també al poc que s'ha estudiat la hisenda de la Corona en el seu conjunt i, en particular, la Tresoreria General.¹¹ De fet, en el capítol que dedica Miguel Ángel Ladero a la Hisenda reial en el seu llibre sobre *La España de los Reyes Católicos*, contrasta el detall amb què analitza l'estructura fiscal i financera de Castella, desglossada en les diferents partides pressupostàries d'ingrés i despesa i la suma respectiva, amb les referències genèriques i un poc displicents a la de la Corona d'Aragó. També ha contribuït a crear una certa confusió la incomprensió del sistema fiscal i financer catalanoaragonès —que distingia entre les finances i la fiscalitat del rei i les del regne, recaptades i administrades per la Generalitat (la Diputación General, a Aragó)— per part de molts historiadors castellans que l'han volgut entendre des del model castellà i, molt en particular, des de la perspectiva del monarca, encarnació última de l'Estat. Obliden així que tan «Estat» és el rei com el «regne», representat políticament per les Corts i la seva diputació permanent, la Generalitat; que la perspectiva del poder reial no és l'única ni necessàriament la més correcta, i que, com posen en relleu els casos contemporanis d'Anglaterra i els Països Baixos, hi havia altres formes de construcció i desenvolupament de l'Estat distintes a la més centralitzada i autoritària que havien emprès Castella i França.¹² Aquesta confusió i la creença —i uti-

---

basara sobre los recursos financieros castellanos, más abundantes y, sobre todo, de más libre disposición»: *La España de los Reyes...*, p. 173.

11. No disposem encara, per a les èpoques anterior i posterior, d'un treball d'envergadura com el de Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona d'Aragó al segle xv (regnats d'Alfons V i Joan II)*, València, Alfons el Magnànim, 1997, basat en els comptes de la Tresoreria General. Tot i així, tenim algunes aportacions més sobre el regnat d'Alfons el Magnànim, a partir també de la mateixa font: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, «La Tesorería General de Alfonso V el Magnánimo y la Bailía General del reino de Valencia», *Hispania*, núm. 54 (1994), p. 421-446, i del mateix autor, «La estructura de los ingresos de la Tesorería General de Alfonso V el Magnánimo y la conquista de Nápoles (1424-1447)», a Maria Grazia MELONI (ed.), *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 1990)*, vol. 3, Sàsser, 1996, p. 573-593; Germán NAVARRO ESPINACH i David IGUAL LUIS, *La Tesorería General y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura, 2002; i la tesi doctoral, acabada de llegir, d'Enza Russo, *La Tesoreria generale della Corona d'Aragona ed i bilanci del regno di Napoli al tempo di Alfonso il Magnanimo (1416-1458)*, València, Universitat de València, 2016.

12. La distinció, en canvi, és habitual entre els historiadors dels antics regnes de la Corona d'Aragó, que contraposen la debilitat del patrimoni reial a la fortalesa de la fiscalitat del regne, administrada per la diputació permanent de les Corts, fruit i alhora element condicionant de les relacions polítiques entre el monarca i el regne. «La temprana aparición de la fiscalidad del Reino y el desarrollo económico de la Corona de Aragón terminaron creando una situación en la que los ingresos del primero excedieron con mucho a los del monarca. La pérdida de la renta de aduanas, en beneficio de una institución de intereses encontrados con los de la Corona, comprometió a la larga la autoridad de ésta en los reinos de la Corona de Aragón. Por ello, para el momento de la unión con Castilla el patrimonio real en la Corona de Aragón había quedado muy mermado y las rentas eran, por consiguiente, muy escasas»; cf. Porfirio SANZ CAMAÑES, «El patrimonio real en Aragón. Organización administrativa, rentas y balance (1664-1670)», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 61-62 (1990), p. 107-138.

litzo aquest substantiu perquè, en absència de xifres i d'estudis quantitius, tota afirmació sobre aquest particular i, més encara, la convicció amb què sol ser expressada, només es pot basar en la fe— que els recursos fiscals i financers a la Corona d'Aragó eren pobres i insuficients, perquè estaven mediatitzats per les Corts i la Generalitat —que no eren Corona d'Aragó, les Corts i la Generalitat?—, han donat lloc, de vegades, a conclusions, si més no, xocants, com ara que Ferran el Catòlic no hauria pogut mantenir el tren de vida que li corresponia sense els recursos castellans¹³ i, sobretot, que aquests van ser fonamentals per a finançar les empreses militars de la Corona d'Aragó,¹⁴ mentre que, per contra, aquesta no va contribuir en les guerres castellanes i, singularment, en la conquesta de Granada.¹⁵

13. «Uno de los problemas de Fernando el Católico fue que, probablemente, no habría podido mantener el tren de vida y actividades que le correspondía sin apelar a los recursos de su Casa como rey de Castilla», Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 224. L'autor xifra en dos milions de maravedis anuals el pressupost de la Casa castellana, és a dir, uns 126.667 sous o 6.300 lliures de Barcelona, sense tenir en compte ni esmentar en cap moment quin era el pressupost de la Casa del rei a la Corona d'Aragó.

14. «La libertad de que disponía la Corona para utilizar aquellas tropas en empresas exteriores, ajenas al ámbito castellano» (com el Rosselló i Nàpols), contrasta amb la manca d'«un sentido de Estado común» en els països de la Corona d'Aragó i la seva resistència a contribuir en les seves pròpies guerres exteriors, que havien d'escometre's amb tropes i diners castellans. Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 205-225. Ladero encara és molt més explícit en un altre article, en el qual, després de fixar en 111 milions de maravedis —més del 25% dels ingressos totals de la Hisenda reial castellana el 1504— la despesa militar no invertida en Castella, postil-la: «La suma es muy considerable y, esto es lo importante, se invierte en su casi totalidad fuera de Castilla, para empresas propias de la Corona de Aragón: la defensa del Rosellón, sobre todo, y la guerra de Nápoles, en segundo lugar. Si a ello añadimos que los gastos diplomáticos y las dotes de infantas responden, salvo en el caso portugués, a directrices de política exterior pensadas con criterios distintos u opuestos a los tradicionales en Castilla, hemos de llegar sin muchas dudas a la conclusión de que la Hacienda real castellana estaba sosteniendo empresas ajenas al reino. Cuando se afirma que la unión de las Coronas establecida por los Reyes Católicos fue solo dinástica y que cada reino conservó sus peculiaridades institucionales anteriores, hay que precisar también que, a pesar de esto, una de las partes, Castilla, se vio obligada a mucho más de lo que suponía una “unión dinástica”»: Miguel Ángel LADERO QUESADA, «La Hacienda Real de Castilla en 1504. Rentas y gastos de la Corona al morir Isabel I», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 3 (1976), p. 309-346.

15. Ladero minimitza l'aportació de la Corona d'Aragó a la conquesta de Granada, i singularment la de la ciutat de València, els préstecs de la qual van ser retornats: «La contribución financiera de los habitantes de la Corona de Aragón a la conquista de Granada se realizó casi exclusivamente por esta vía [croada i dècima], que dependía del poder eclesiástico, y no por las correspondientes a la fiscalidad del rey o de las Cortes y ciudades; en éste último caso, los préstamos hechos por Valencia se devolvieron en su mayoría con dinero de cruzada»: Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 224. I en l'article citat en la nota anterior: «Así, durante la guerra de Granada, los países de la Corona de Aragón no tuvieron que contribuir a ella institucionalmente, sino a través de las limosnas, individuales y voluntarias de la Cruzada, o con el envío de pertrechos y barcos, no muchos y pagados, así como concediendo algún préstamo a interés, caso del tan conocido hecho por el Ayuntamiento de Valencia a los reyes a trueque del empeño de la Corona y algunas joyas de la reina, además de una renta fijada por las partes, y pagada o renovada año a año», p. 319. Tanmateix, en un altre llibre dedicat

En realitat, no es tracta només de les finances i la fiscalitat, sinó d'un desconeixement general del que era la Corona d'Aragó, el domini patrimonial que Ferran II aportava a la unió dinàstica amb Isabel de Castella. La majoria dels historiadors que se n'han ocupat no sols han insistit sempre en el desequilibri —territorial, demogràfic, econòmic— entre les dues corones i a considerar Castella el nucli i l'element cardinal de la monarquia dels Reis Catòlics —enfront d'una Corona d'Aragó escindida interiorment en regnes i estats que només miren pels propis interessos, sense cap sentit d'estat ni altesa de mires, ni tan sols per vetllar pels seus dominis extrapeninsulars—,¹⁶ sinó que han pensat sempre la Corona d'Aragó en termes

---

monogràficament a la conquesta del regne de Granada, el mateix autor dona com a contribució de la Corona d'Aragó, en concepte de croada, 39.316.601 maravedis i 29.155 lliures, és a dir, un total de 48.523.400 maravedis, mentre que un altre autor, Azcona, l'eleva a 76.903.475 maravedis (desglossada en: València, 37.855.544 m.; Aragó, 26.020.874 m.; Catalunya, 32.508 lliures, és a dir, 10.265.636 m.; i Mallorca, 2.761.421 m.). En concepte de dècima, és a dir, de la desena part de les rendes eclesiàstiques, la contribució conjunta de la Corona d'Aragó va ser de més de 145.537 lliures (sense comptar-hi la contribució de Sicília i de Mallorca, que no es coneix), és a dir, 45.958.522 maravedis. En total, més de 120 milions de maravedis aportats per la Corona d'Aragó en concepte de croada i dècima, una sisena part i mitja del total de 800 milions que estima Ladero que es van recaptar per ambdós conceptes. A això encara caldria afegir els 60.000 florins que va prestar la ciutat de València el 1489, uns 15.900.000 de maravedis, en estimació de Ladero, el que fa de la capital valenciana la segona prestadora dels monarques, per darrere només d'Alfonso Carrillo de Acuña, que va prestar setze milions, però per davant de totes les ciutats castellanes, de l'alta noblesa i fins i tot de la Mesta, que en prestaren deu. Per la seva banda, l'escrivà de ració Lluís de Santàngel en va prestar 10.196.300, és a dir, la tercera quantitat. Els préstecs de València i de Santàngel van ser retornats, en general amb els diners de la croada i la dècima, raó per la qual no es poden sumar a les quantitats anteriors, però també van ser retornats tots els altres préstecs. No es pot dir, certament, que la contribució econòmica de la Corona d'Aragó a la conquesta de Granada fos insignificant o testimonial, ni tampoc menystenir la seva aportació financera. Miguel Ángel LADERO QUESADA, *Castilla y la conquista del reino de Granada*, Granada, Diputación Provincial, 1987, p. 203-213, 217-219 i 293-299; Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica: Estudio crítico de su vida y reinado*, Madrid, BAC, 1964. La Corona d'Aragó, segons el mateix autor, tampoc no participà en el finançament del viatge de Colom, malgrat el mite al voltant de Lluís de Santàngel: «El escribano de ración Santángel no empleó en la empresa del descubrimiento dinero aragonés, como a veces se ha dicho. Se limitó a negociar un préstamo, como especialista que era en “cambios”, y lo recuperó poco después sobre las rentas de bula de cruzada de algunos obispos leoneses, según consta en diversas cuentas de la Contaduría Mayor de Cuentas, en Simancas»; cf. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «La Hacienda Real de Castilla...», p. 320, nota 14.

16. És la idea que sura en molts dels treballs de Ladero Quesada, en especial, però no sols, en «La Hacienda Real de Castilla...», que conclou amb aquestes argumentacions: «En resumen, y sin ánimo de volver sobre viejas y superadas querellas acerca de las peculiaridades de la “diarquía” de Isabel y Fernando, la lectura de las cuentas de 1503 a 1505 reafirma la idea de que si el Estado español moderno tuvo una preponderancia castellana clara, esto no se debió a una voluntad dominadora por parte de los habitantes de Castilla, ni tampoco principalmente al mayor peso territorial, demográfico y económico del país, sino sobre todo a la estructura de sus instituciones político-administrativas, en especial las hacendísticas, que no podían oponer barreras al despliegue de la “monarquía autoritaria” iniciada por los Reyes Católicos. Como tampoco Isabel I pudo o quiso alterar durante el último decenio de su vida las directrices diplomáticas y militares señaladas por su marido en un sentido que respondía claramente a satisfacer proyectos e intereses de la Corona de Aragón, con dinero de la hacienda castellana. En

estricteament ibèrics, reduïda als seus regnes hispànics (incloses les Illes Balears). Tanmateix, i al contrari que Castella i Portugal durant la major part de l'edat mitjana i abans de l'expansió atlàntica, la Corona d'Aragó no era una monarquia només ibèrica, sinó que s'estenia més a l'est, per a incloure també les dues grans illes del Mediterrani occidental, Sicília i Sardenya, i de 1442 a 1458, i de nou des de 1503, el regne de Nàpols, és a dir, la meitat meridional de la península Italiana. No entendrem mai la Corona d'Aragó si no tenim en compte aquesta doble dimensió, ibèrica i italiana, i, tan important com això, el fet que els estats italians, tot i la presència important de catalans, valencians, aragonesos i mallorquins, especialment als llocs clau de l'Administració, no van ser mai «dominis» o «possessions» dels regnes ibèrics, sinó que, com aquests, gaudien de la seva pròpia autonomia jurídica i institucional, a més de les seves pròpies monedes, pesos i mesures.

El que es va unir amb el matrimoni dels Reis Catòlics no va ser només Castella, per una part, i els regnes ibèrics de la Corona d'Aragó, per l'altra, sinó tots els estats ibèrics i italians d'aquesta. El que aportà Ferran el Catòlic a la seva unió dinàstica amb Isabel de Castella no van ser només les terres, els homes i les rendes d'Aragó, Catalunya, València i Mallorca, sinó els d'una monarquia a cavall de la mar, que incloïa també Sicília i Sardenya (i el regne de Nàpols, a partir de 1503). Qualsevol comparació entre les dues corones, entre la Castella d'Isabel i la Corona d'Aragó de Ferran, no pot deixar de tenir en compte aquesta realitat, perquè les terres i els súbdits que governava aquest últim es repartien per dues penínsules i un conjunt d'illes i, sobretot, perquè les rendes que obtenia eren molt més substancials i procedien d'un conglomerat territorial més vast del que se sol prendre en consideració. Castella era un regne hispànic, amb una sola llei, unes mateixes institucions i una sola moneda de Galícia a Múrcia i Andalusia, però la Corona d'Aragó era una monarquia mediterrània, una confederació de regnes i de territoris ibèrics i italians —i encara, les illes enmig d'ambdues penínsules—, amb una major diversitat jurídica, institucional, monetària, metrològica i fins i tot lingüística, que, després de dos segles d'hegemonia de Catalunya, havia accentuat el seu caràcter confederal amb la nova dinastia Trastàmara. No podem prescindir, doncs, d'aquest caràcter unitari —tot i la seva pluralitat— de la Corona d'Aragó i reduir el domini —i els recursos— de Ferran II només als seus estats ibèrics, que tampoc no eren tan pobres com s'ha volgut donar a entendre. La Corona d'Aragó, desmembrada i molt debilitada institucionalment en l'època moderna, sobrevisqué,

---

tales condiciones, no es difícil saber por qué el Estado, la “monarquía hispánica” de los Reyes Católicos y de los Austrias se sintió predominantemente castellana, puesto que de la Corona de Castilla obtenía su base hacendística pero, teniendo en cuenta que con ello los castellanos no obtenían privilegio alguno, salvo el de contribuir más y sin oponer resistencia, no se ven las ventajas, y sí alguno de los inconvenientes, que esta especie de predominio no buscado tuvo para la población castellana, en especial la “pechera”» (p. 320-321).

això no obstant, fins a la Guerra de Successió, al segle XVIII,¹⁷ i les lleis de cada regne, inclosos els italians, continuaren distingint entre els qui n'eren naturals i podien així accedir a càrrecs públics i els qui no, que eren considerats «estrangers», tot i ser súbdits del mateix monarca.¹⁸ Els regnes de Sicília i de Nàpols en serien separats, no sense oposició dels restants estats de la Corona, el 1556, ja en el regnat de Felip II, i incorporats al Consell d'Itàlia, de nova creació. Però durant el regnat de Ferran II, que és el que ara ens ocupa, encara en formaven part i les seves rendes arribaven al monarca a través de la Tresoreria General d'Aragó.

I¹⁹

A la mort del seu pare, Joan II, el 1479, Ferran II heretà una Corona d'Aragó que s'estenia per 160.149 km² i tenia aproximadament 1.675.000 habitants (235.149 km² i 2.925.000 habitants el 1503, després de la reincorporació del regne de Nàpols). Per la seva banda, Castella, a la mateixa època, feia uns 355.000 km² i sumava uns 4.200.000 habitants (396.700 km² i 4.620.000 habitants, després de la conquesta de Granada el 1492 i de la de Navarra el 1512).

Certament, Castella era més extensa i tenia més habitants que la Corona d'Aragó, però en unes proporcions més equilibrades (1,68 vegades en extensió territorial i 1,58 en població) que si es redueix la Corona d'Aragó només als seus regnes ibèrics. En aquest cas, la primera quadruplicaria la segona en superfície i quasi la quintuplicaria en habitants. És el que solen fer la majoria dels historiadors, que en abordar la monarquia dels Reis Catòlics comparen les dues corones en termes estrictament ibèrics, quan ni la Corona d'Aragó era un estat només ibèric ni la de Ferran i Isabel una monarquia només hispànica. La inclusió dels regnes italians i mediterranis és fonamental no sols per a entendre la Corona d'Aragó, sinó també per a comprendre millor l'aportació de Ferran II a la unió dinàstica, la confederació d'estats que governava i que s'estenia entre Espanya i Itàlia, unida més que no pas

17. L'últim estat de la Corona d'Aragó va ser el regne de Sardenya, que el 1718 va passar a la casa de Savoia. Cf. Lluís GUIA, *Sardenya, una història pròxima: El regne sard a l'època moderna*, Catarroja, Afers, 2012.

18. El 1575, en el regnat ja de Felip II, Cristóbal Linares, un ciutadà d'origen gallec, resident a Càller, al regne de Sardenya, suplicava al rei que l'habilités per a concórrer als càrrecs municipals, ja que «por leyes desse Reyno está dispuesto y ordenado que ningún extranjero que no sea de la Corona de Aragón pueda concurrir en los officios de la dicha Ciudad sin primero ser habilitado». Cf. Francesco MANCONI, *Cerdeña: Un reino de la Corona de Aragón bajo los Austria*, València, PUV, 2010, p. 18.

19. En aquest treball, centraré la comparació entre les dues corones, Castella i la Corona d'Aragó, que és el que se m'ha demanat, en la demografia, la taxa d'urbanització i la hisenda, atès que altres aspectes sectorials, de l'agricultura i la indústria al comerç, ja són abordats en altres contribucions a aquest congrés.

QUADRE 1
Superfície, població i densitat, Corona d'Aragó i Castella (1479-1516)

	<i>Extensió en km²</i>	<i>Habitants</i>	<i>Densitat (hab./km²)</i>
Catalunya	36.224	300.000	8,28
Aragó	47.610	260.000	5,25
Regne de València	21.522	300.000	13,93
Regne de Mallorca	4.992	55.000	11,01
Sicília	25.711	600.000	23,33
Sardenya	24.090	160.000	6,64
Regne de Nàpols	75.000	1.250.000	16,66
Total Corona d'Aragó	235.149	2.925.000	12,43
Castella abans de 1492	355.000	4.200.000	11,83
Regne de Granada	30.000	300.000	10,00
Regne de Navarra	11.700	120.000	10,25
Total Castella	396.700	4.620.000	11,64

FONTS: Per a Catalunya, les dues fonts bàsiques són els fogatges de 1497 i 1515, que donen un total de 56.089 i 59.967 focs, respectivament, que Jordi Nadal, aplicant-hi un coeficient de 4 per foc, convertí en 224.356 i 239.868 habitants. Tanmateix, si hi apliquem un coeficient de 5, que és el que proposa Gaspar Feliu, el nombre de persones s'eleva a 300.000. Feliu també dona una xifra superior de focs per a cada fogatge: 59.929 per a 1497 i 63.013 per a 1513. Vegeu Jordi NADAL, «La població», a Jordi NADAL i Philippe WOLFF, *Història de Catalunya*, Barcelona, Oikos-Tau, 1983, p. 65-94; Josep IGLÉSIES, *El fogatge de 1497: Estudi i transcripció*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1991, 2 v., i, del mateix autor, «El fogatge de 1515», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. IX (1998), p. 23-85, i núm. X (1999), p. 61-63; Gaspar FELIU, «Evolución y asentamiento de la población», a José Ángel SESMA MUÑOZ (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2010, p. 31-58.

Per a Aragó, el fogatge de 1495 dona 51.540 focs, és a dir, uns 257.700 si hi apliquem un coeficient de 5. Cf. Antonio SERRANO MONTALVO, *La población de Aragón según el fogaje de 1495*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1995-1997, 2 v. Tanmateix, un altre autor només hi dona 50.391 focs; cf. José Antonio SALAS AUSENS, «La población aragonesa a comienzos del siglo XVI», a Esteban SARASA (ed.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, p. 183-198.

Per al regne de València, posseïm dues fonts contradictòries: una carta dels jurats de la capital a Ferran II el 1488, que estima el nombre de cases en 60.000 («totes les cases del regne, que són circa LX milia») i un recompte de l'any següent, 1489, que dona 51.000 cases per a tot el regne. Enmig es troba el cens de 1510, que xifra en 55.631 les cases del regne, cosa que faria uns 278.155 focs si hi apliquéssim un coeficient de 5. En general, però, els censos fiscals ordenats per les Corts donen un nombre de focs inferior al de l'impost del morabatí recaptat cada set anys, per la qual cosa és molt probable que la xifra del cens de 1510 estigui per sota del que devia ser la població real. Agustín RUBIO VELA, «Pesta, fam i guerra», a Ernest BELENGUER I CEBRIÀ i Coral CUADRADA (dir.), *La forja dels Països Catalans: Segles XIII al XV*, volum III de Borja de RIQUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 76-93; Ricardo GARCÍA CÁRCEL, «El censo de 1510 y la población valenciana en la primera mitad del siglo XVI», *Saitabi*, núm. XXVI (1976), p. 171-188; Rafael VALLDECABRES (ed.), *El cens de 1510: Relació dels focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, València, PUV, 2002.

Per al regne de Mallorca, disposem dels morabatins de 1482, 1489, 1503, 1510 i 1517, que donen, respectivament, 9.198, 9.254, 9.207, 8.240 i 11.740 focs. Cf. Francisco SEVILLANO COLOM, «La demografia de Mallorca a través del impuesto del morabatí. Siglos XIV, XV y XVI», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. XXXIV (1974), p. 233-272. Les dades de 1510 són corregides a l'alça —9.171 focs— per Josep JUAN VIDAL, «El regne de Mallorca en temps de Carles V: balanç i perspectives», *Mayurqa*, núm. 26 (2000), p. 11-56. Vegeu també Gabriel JOVER, «La depressió baix-medieval als camps mallorquins: la crisi de la pagesia benestant i la formació de l'aristocràcia terratinent: 1350-1500», a Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (dir.), *Història de les Illes Balears*, vol. 2, Barcelona, Edicions 62, 2004, p. 155-178.

Per a Sicília: Stephan R. EPSTEIN, *An island for itself: Economic development and social change in late medieval Sicily*,

Cambridge, Cambridge University Press, 1992, que parla de 550.000-600.000 habitants cap a 1501 (p. 73) i, abans, el 1478, d'uns 500.000, sobre la base dels 120.000 focs censats aquest any (p. 67); Ida FAZZO, «La famiglia», a Francesco BENIGNO i Giuseppe GIARRIZZO, *Storia della Sicilia*, vol. 3, Bari, Laterza, 1999, p. 158-170, que parla de 500.000 habitants al començament del segle XVI; Domenico LIGRESTI, *Dinamiche demografiche nella Sicilia moderna (1505-1806)*, Milà, Franco Angeli, 2002, p. 26 i 190, que dona 571.146 habitants per a 1505 i arrodoneix la xifra en 600.000 (p. 33); Francesco BENIGNO i Nicoletta BAZZANO, «Sicilia al segle XVI: de Carles V a la mort de Felip II», a Ernest BELENGUER i CEBRIÀ (ed.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, *L'època moderna (1479-1715): Ferran II i els Àustria*, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 171-212, que estimen la població de Sicília a principis del segle XVI en unes 600.000 persones (p. 199).

Per a Sardenya, Francesco CORRIDORE, *Storia documentata della popolazione di Sardegna (1479-1901)*, Torí, Carlo Clausen, 1902, que en la p. 15 dona un total de 26.263 focs per al 1485, que ell mateix converteix en 157.578 habitants en aplicar un coeficient de sis persones per foc, i en una densitat de 6,54 hab./km²; John DAY, *Uomini e terre nella Sardegna coloniale, XII-XVIII secolo*, Torí, CELID, 1987, que en la p. 221 dona 26.264 focs per al 1485 (encara que en la p. 198 en donava 25.540) i en la p. 225 parla de 102.000 habitants. Les estimacions de Day han estat corregides a l'alça per Carlo LIVI, «La popolazione della Sardegna nel periodo aragonese», *Archivio Storico Sardo*, núm. XXXIV-2 (1984), p. 23-130. Vegeu-ne també la resposta de John DAY, «Quanti erano i sardi nei secoli XIV e XV?», *Archivio Storico Sardo*, núm. xxxv (1986), p. 51-60.

Per al regne de Nàpols, Ludovico BIANCHINI, *Storia delle finanze del Regno delle due Sicilie*, Nàpols, Edizioni Scientifiche Italiane, 1971 (edició original, 1834-1835, amb el títol *Della storia delle finanze del Regno di Napoli*), p. 249, dona 262.345 focs, el que multiplicat per un coeficient de 4,5 persones per foc, que és el que solen emprar els historiadors napolitans, dona un total d'1.180.552 habitants. Per la seva banda, l'historiador alemany Karl Julius BELOCH, en la seva obra pòstuma «La popolazione d'Italia nei secoli sedicesimo, diciassettesimo e diciottesimo», a Carlo M. CIPOLLA (ed.), *Storia dell'economia italiana*, vol. I, Torí, Einaudi, 1959, p. 449-500, dona la relació de focs fiscals següent: 215.107 (1485), 254.380 (1501), 254.823 (1505), 262.345 (1510) i 247.866 (1518). Aquestes xifres són acceptades i recollides per Alessandra BULGARELLI LUKACS, *L'imposta diretta nel regno di Napoli in età moderna*, Milà, Franco Angeli, 1993, que les reproduceix a la pàgina 73. Encara, Giulio FENICIA, «Tendencias comerciales en el reino de Nápoles durante la primera mitad del siglo XVI (1503-1556)», *Estudios*, núm. 19 (1993), p. 7-37, dona unes xifres lleugerament superiors, basades en una font distinta, localitzada a l'Archivo General de Simancas: 267.318 (1508-1509), 263.510 (1511), 261.377 (1515) i 262.215 (1521). L'estimació més recent, d'Eleni SAKELLARIOU, *Southern Italy in the Late Middle Ages: Demographic, Institutional and Economic Change in the Kingdom of Naples, c. 1440-1530*, Leiden, Brill, 2011, dona per al conjunt del regne el 1508, poc després de la seva conquesta per Ferran II, entre 1.155.832 i 1.419.790 habitants (p. 112).

Per a Castella, Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando: Los Reyes Católicos*, Madrid, Nerea, 1988, p. 16; Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid, Alianza, 1999, p. 32; Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española en tiempos de Isabel I de Castilla», a Julio VALDEÓN (ed.), *Sociedad y economía en tiempos de Isabel la Católica*, Valladolid, Àmbito, 2002, p. 13-38; Àngel GARCÍA SANZ, «Las bases materiales del reinado: población, producción, comercio, hacienda», a Luis Antonio RIBOT GARCÍA, Julio VALDEÓN BARUQUE i Elena MAZA ZORRILLA (ed.), *Isabel la Católica y su época*, vol. I, Valladolid, Instituto Universitario de Historia Simancas, 2007, p. 109-120. Les dades del regne de Granada i de Navarra procedeixen també de Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando...*, p. 16, i Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 32. En la seva contribució més recent al tema, Miguel Àngel LADERO QUESADA, «La población de reinos y ciudades en la baja Edad Media española (De finales del siglo XIII a comienzos del XVI)», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 211-1 (2014), p. 37-78, dona 4.300.000 habitants per a Castella, 250.000 per a Granada i 120.000 per a Navarra, el que sumaria, tot plegat, 4.670.000 habitants (p. 56).

separada per les aigües del Mediterrani occidental. Quan Miguel Àngel Ladero afirma que Castella, amb 385.000 km² i entre 4.000.000 i 4.300.000 d'habitants cap a 1492, constituïa gairebé els dos terços del territori (64,5 %) i de la població (68,5 %), cosa que, en la seva opinió, «señala ya uno de los motivos del predominio castellano»,²⁰ està pensant en una monarquia hispànica, no en la monarquia de Ferran i Isabel, que no era exclusivament hispànica. És, com bé diu el títol del seu llibre, l'Espanya dels Reis Catòlics, no la monarquia dels Reis Catòlics. Per la seva banda, Àngel García Sanz, basant-se en les dades de Vicente Pérez Moreda, eleva

20. Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, p. 19.

el percentatge de la població castellana al 80 % del total de l'espanyola, un percentatge que s'hauria mantingut bastant estable durant gairebé cent anys, entre 1435 i 1530.²¹

QUADRE 2
Evolució de la població castellana i espanyola (1435-1530)

<i>Any</i>	<i>Castella (en milions)</i>	<i>Espanya (en milions)</i>	<i>% de la població castellana</i>
1435	3,00	3,8	79
1482	4,00	5,0	80
1492	4,25	5,3	80
1506	4,25	5,5	77
1508	3,40	4,4	77
1530	3,90	5,0	78

FONT: Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española...», p. 28, reproduït també per Ángel GARCÍA SANZ, «Las bases materiales del reinado...», p. 109.

El quadre de Pérez Moreda resulta il·lustratiu en molts aspectes. No compara la població de Castella amb la dels altres dominis dels Reis Catòlics, perquè falten els territoris italians. Ni tampoc amb la d'Espanya, és a dir, la península Ibèrica, perquè falta Portugal. Compara Castella només amb els regnes hispànics de la monarquia dels Reis Catòlics. Per a Pérez Moreda i García Sanz, Portugal no és Espanya, però això és trasplantar a l'edat mitjana una realitat dels nostres dies. Espanya i Portugal són, en efecte, dos estats actuals, però no ho eren al segle xv, quan Espanya era una expressió geogràfica de la qual formava part també Portugal, junt amb Castella, Navarra, Granada abans de la conquesta castellana i els estats ibèrics de la Corona d'Aragó. D'altra banda, si s'omet Portugal, no sols puja el percentatge de la població de Castella, sinó que se suposa que la diferència entre les magnituds de Castella i les de la resta d'Espanya (el 20 % restant) correspon a la Corona d'Aragó. I aquesta mostra, segons el quadre, una trajectòria ascendent bastant consolidada des dels 800.000 habitants que se li atribueixen el 1435 fins al milió o més d'un milió (1.250.000 el 1506) entre 1482 i 1530, cosa que no lliga bé amb la idea d'una població castellana en plena recuperació (de fet, el 1530 tenia menys habitants que el 1482, 1492 i 1506) i una Corona d'Aragó, i en particular Catalunya, que n'havia estat el motor principal, encara enfonsada en la crisi.²²

21. Ángel GARCÍA SANZ, «Las bases materiales del reinado...», p. 109; Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española...», p. 28.

22. «Frente a esta vitalidad de la población castellana en los últimos tiempos medievales, contrasta la prolongada decadencia de otros territorios peninsulares, de la Corona de Aragón y de Navarra, desencadenada por las primeras epidemias de mediados del siglo xiv, particularmente nefastas en estas regiones»: Vicente PÉREZ MOREDA, «La población española...», p. 15.

La demografia històrica no és una ciència exacta, i les divergències entre les estimacions dels historiadors poden ser molt grans, no sols pel coeficient a aplicar al nombre de focs, sinó sobretot pel problema d'ocultació que presenten les fonts, és a dir, per la distància entre la població fiscal i la real. En efecte, les úniques fonts disponibles per a l'època susceptibles de ser utilitzades amb propòsits demogràfics són les fiscals, i aquestes no s'interessen per la totalitat de la població —no són censos ni padrons demogràfics—, sinó per aquells que estan sotmesos a tributació. N'estan exclosos, per tant, els privilegiats —nobles i eclesiàstics, encara que no sempre— i els pobres. De vegades, algunes fonts inclouen també els exempts, generalment els que no arriben al sostre mínim de riquesa que els obligaria a tributar fiscalment. Però els qui no hi apareixen mai, ni tan sols entre els exempts, són els marginats, els captaires, els desocupats, els immigrants recents, la població flotant, que, sobretot en els grans centres urbans, com ara Nàpols, València o Barcelona, podia arribar a ser molt important.

D'ací, doncs, les disparitats entre els historiadors i les contínues revisions de les estimacions proposades, unes vegades a l'alça i unes altres a la baixa. Per a Castella, a penes disposem de padrons fiscals per al segle xv i alguns historiadors havien basat les seves conjectures demogràfiques en les estimacions d'Alonso de Quintanilla, comptador major dels Reis Catòlics, que el 1495 donava un total d'1.500.000 veïns per al conjunt de la Corona, és a dir, entre 6.750.000 i 7.500.000 habitants, segons si s'aplica un coeficient multiplicador de 4,5 o de 5 a cada veí.²³ Ladero considera excessives aquestes xifres, sobretot en comparar-les amb les del padró de 1528, i, prudentment, les rebaixa a 1.050.000 veïns, és a dir, entre 4.725.000 i 5.250.000. Més prudentment encara, en parlar d'habitants, en el quadre i en el text, ho deixa en uns 4.300.000 el 1492 (després ja de l'expulsió dels jueus, uns 100.000 en la seva estimació, però sense comptar-hi el regne de Granada). Si hi afegim els 250.000 que dona per a Granada, la suma total, 4.550.000, no està gaire lluny dels 4.665.000 habitants que tindria Castella el 1528, segons el padró d'aquest any.²⁴ Tot i així, els percentatges

23. I, efectivament, no són pocs els historiadors que han estimat la població castellana al final del segle xv entre 6,5 i 8,25 milions d'habitants. Entre ells, Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Curso de historia de las instituciones españolas: De los orígenes al final de la Edad Media*, 4a ed., Madrid, Alianza, 1975, p. 306-307; Jaume VICENS VIVES, *Manual de historia económica de España*, 6a ed., Barcelona, Vicens Vives, 1969, p. 265. Fins i tot hi ha hagut qui, sense cap fonament documental, ha elevat la xifra a disset milions (20-25 milions per al conjunt d'Espanya); cf. Ignacio OLAGÜE, *La decadencia española*, vol. I, Madrid, Mayfe, 1950, p. 245-247.

24. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «La población de reinos y ciudades...», p. 53-56. Vegeu el padró de 1528 a Felipe RUIZ MARTÍN, «La población española al comienzo de los tiempos modernos», *Cuadernos de Historia: Anexos de la Revista Hispania*, núm. 1 (1967), p. 189-192. L'estimació d'aquest autor per a 1528 és de 4.485.389 habitants (incloent-hi els 204.245 de Granada), als quals s'afegeixen els 180.000 del País Basc, per fer un total de 4.665.389. En canvi, en l'estimació d'1.050.000 veïns que fa Ladero per a finals del segle xv no s'inclouen ni Granada ni el País Basc. A més de Ruiz Martín i Ladero, altres autors també situen la població castellana entorn dels 4,5 milions d'habitants cap al

finals de Ladero atorguen a Castella un 71,5% del total de la població espanyola cap a 1490, si es té en compte Portugal, i un 84,5%, si se l'exclou, cosa que deixa la Corona d'Aragó en un 13,10% i un 15,47%, respectivament.

Per la seva banda, els totals de la població de la Corona d'Aragó resulten baixos perquè continuen basant-se en la poca estimació que va donar Jordi Nadal per a Catalunya a partir del fogatge de 1497, uns 224.536 habitants, quan les estimacions més recents, tant de Gaspar Feliu com de Miguel Ángel Ladero, l'eleven a 300.000 o més. I també, perquè els càlculs demogràfics sobre la Corona d'Aragó no solen incloure mai els estats italians, ni Sardenya ni Sicília, que en formaven part des del segle XIV, ni Nàpols, incorporat a mitjan segle XV i reincorporat els primers anys del XVI. La perspectiva estrictament ibèrica és correcta quan es vol parlar d'Espanya, però no quan es vol parlar de la monarquia dels Reis Catòlics ni, menys encara, quan es volen comparar les dues corones que la conformaven. La superfície de la Corona d'Aragó no es limitava, doncs, als 110.000 km² de la península Ibèrica (i les Illes Balears), sinó que cal afegir-hi els 24.090 de Sardenya, els 25.711 i els 75.000 de Nàpols (que formà part de nou de la Corona d'Aragó de 1503 a 1556, quan va ser incorporat al Consell d'Itàlia). En total, doncs, uns 235.149 km², habitats cap al 1500 per vora tres milions de persones (2.925.000) (vegeu el quadre 1).

Vista així, la relació entre les dues corones de Ferran el Catòlic no sembla tan desproporcionada. Castella era més gran i més compacta, i també tenia més habitants, però no fins al punt de quadruplicar la Corona d'Aragó, com contínuament s'argüeix tot ignorant-ne la dimensió extraibèrica, sinó en uns termes més ajustats, entorn d'1,68 i 1,58 en extensió superficial i en població, respectivament. En canvi, la densitat era molt similar, molt baixa en ambdós casos, encara que lleugerament favorable a la Corona d'Aragó (12,43 hab./km², enfront dels 11,64 hab./km² de Castella). Aquestes mitjanes, és clar, amaguen una realitat molt heterogènia, amb regions molt poc habitades, com Aragó (5,25 hab./km²), Sardenya (6,64 hab./km²) i fins i tot Catalunya (8,28 hab./km²), i altres de molt densament poblades, com el regne de Nàpols (16,66 hab./km²) i, sobretot, l'illa de Sicília (23,33 hab./km²). A la Corona d'Aragó, la població es concentrava principalment, com veurem, en els grans centres urbans, com Nàpols, València, Palerm, Barcelona o Messina, mentre que a Castella ho feia sobretot a l'altiplà interior (les dues Castelles) i a Andalusia, també amb nuclis urbans importants i densament poblats.

1500: José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR, *La época medieval*, vol. II de la *Historia de España Alfaguara*, Madrid, Alfaguara, 1973, p. 391; Joseph PÉREZ, *Isabel y Fernando*, p. 20; Bernard VINCENT, *El año admirable*, Barcelona, Crítica, 1992, p. 79.

QUADRE 3
Principals ciutats de la monarquia dels Reis Catòlics

<i>Corona d'Aragó</i>		<i>Castella</i>	
<i>Ciutats</i>	<i>Habitants</i>	<i>Ciutats</i>	<i>Habitants</i>
Nàpols	100.000/125.000	Granada	50.000-70.000
València	70.000	Sevilla	45.000
Palerm	30.000-55.000	Còrdova	30.000
Barcelona	33.000	Toledo	25.000
Messina	20.000-46.000	Valladolid	25.000
Siracusa	26.000	Medina del Campo	20.000
Càpua	22.500	Jaén	20.000
Saragossa	20.000	Múrcia	13.000-15.000
Lecce	18.500	Jerez	13.000-15.000
Aversa	18.000	Écija	13.000-15.000
Caltagirone	17.000	Úbeda	13.000
Trapani	16.500	Baeza	13.000
Lentini	16.500	Màlaga	12.500
Piazza	15.500	Salamanca	10.000-15.000
Noto	15.500	Segòvia	10.000-15.000
Nicòsia	15.500	Àvila	8.000-10.000
Mallorca	15.500	Alcalá de Henares	8.000-10.000
Perpinyà	14.000	Medina de Rioseco	8.000-10.000
Catània	14.000	Burgos	8.000-10.000
Agrigent	13.500	Badajoz	8.000-10.000
Castrogiovanni	13.500	Antequera	8.000-10.000
Randazzo	13.500	Lucena	8.000-10.000
Sàsser	12.500	Utrera	8.000-10.000
Polizzi	12.000		
Sciacca	12.000		
Reggio	12.000		
Gravina	11.000		
Taranto	11.000		
Corleone	10.500		
Caltabellotta	10.500		
Tropea	10.000		
L'Aquila	10.000		
Matera	9.500		
Bari	8.000		

FONTS: Karl Julius BELOCH, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, 1, *Grundlagen, die Bevölkerung Siziliens und des Königreichs Neapel*, Berlín, De Gruyter, 1937; FRANCISCO SEVILLANO COLOM, «La demografía de Mallorca...»; JAN DE VRIES, *European Urbanization, 1500-1800*, Harvard, Harvard University Press, 1984; JOHN DAY, *Uomini e terre...*; PAUL BAIROCH, JEAN BATOU i PIERRE CHÈVRE, *La population des villes européennes de 800 à 1850 = The Population of European Cities from 800 to 1850*, Ginebra, Droz, 1988; JOSEP IGLÉSIES, *El fogatge de 1497*, i, del mateix autor, «El fogatge de 1515»; STEPHAN R. EPSTEIN, *An Island for itself...*; DOMENICO LIGRESTI, *Dinamiche demografiche...*; GASPAR FELIU, «Evolución y asentamiento...»; MIGUEL ÀNGEL LADERO QUESADA, *La España de los Reyes...*, i, del mateix autor, «La población de reinos y ciudades...», p. 37-78; FRANCESCO BENIGNO i NICOLETTA BAZZANO, «Sicilia al segle XVI...»; ELENÍ SAKELLARIOU, *Southern Italy...*

El quadre mostra, en primer lloc, l'existència de dos grans metròpolis a la Corona d'Aragó, sense correspondència, aparentment, a Castella. Es tracta de les capitals de dos regnes macrocefàlics obertes al Mediterrani: Nàpols i València, més pròximes com a ciutats que com a capitals regionals, ja que els dos regnes que s'organitzen entorn seu no són comparables. Amb uns 100.000 habitants, que alguns autors eleven a 125.000 o més,²⁵ Nàpols és una de les ciutats més populoses de l'Europa del final de l'edat mitjana i l'inici dels temps moderns, capital d'un regne d'uns 1.250.000 habitants, el que significa que aproximadament un 10 % de la població total es concentrava en la seva principal ciutat. València, amb uns 70.000 habitants dins i fora de les seves muralles, als carrers i ravals extramurs, era també una gran urbs, la més poblada de la península Ibèrica, i la seva macrocefàlia encara era major, ja que concentrava entre la cinquena i la quarta part de la població total del regne. Totes dues, Nàpols i València, no tenien competidores ni altres ciutats amb un volum demogràfic comparable dins els regnes respectius. Al regne napolità, només Càpua i Lecce rondaven els 20.000 habitants, mentre que al valencià, només Oriola superava els 5.000, una distància enorme respecte de la capital. Nàpols i València, a més, mantenien un estret contacte comercial: en les quatre primeres dècades del segle XVI, arribaren al port de València 129 naus —sense comptar-hi disset embarcacions més de l'armada reial— procedents del regne napolità, la gran majoria de les quals, vuitanta-vuit, procedien de la capital.²⁶

Possiblement, en aquest primer grup de macrociutats, junt a Nàpols i València, caldria incloure-hi també Granada, la població de la qual alguns autors, com De Vries i Bairoch, eleven fins a 70.000 habitants.²⁷ Sigui com sigui, la capital del regne nassarita, l'últim bastió musulmà a la península Ibèrica, passaria a ser la ciutat més poblada de Castella després de la seva conquesta el 1492. Segueixen a continuació un grup de ciutats grans o molt grans, segons els estàndards europeus de l'època, d'entre 20.000 i 50.000 habitants, que a Castella inclou Sevilla, Còrdova,

25. La població de la ciutat de Nàpols ha estat estimada per Beloch en 150.000 habitants a començaments del segle XVI, a partir de la documentació disponible per a mitjan segle XVI (una estimació acceptada per Mols i De Vries); en 125.000 per Bairoch, Batou i Chèvre, i per menys de la meitat d'aquesta última xifra, 60.000, per Capasso, sobre la base del cens fiscal de 1505. Tenint en compte que aquest cens no incloïa els exempts, molt nombrosos en el cas de Nàpols, i que la infraestructura de la ciutat no podria haver mantingut una població gaire més gran, altres autors, com De Seta, Galasso, Iuliano i Sakellariou, proposen la xifra intermèdia de 100.000 habitants, que és la més acceptada actualment. Cf. Eleni SAKELLARIOU, *Southern Italy...*, p. 105-106.

26. Emilia SALVADOR, *La economía valenciana en el siglo XVI (comercio de importación)*, València, Universitat de València, 1972. També Giulio FENICIA, «Tendencias comerciales...», p. 7-37.

27. Tots dos rebaixen, en canvi, la població de València als 40.000. Per contra, Ladero l'estima en 50.000, mentre que manté la xifra de 70.000 per a València. Són les estimacions acceptades majoritàriament pels historiadors.

Toledo, Valladolid, Medina del Campo i Jaén i, a la Corona d'Aragó, Palerm, Barcelona, Messina, Siracusa, Càpia i Saragossa. Es tracta, sobretot, de grans capitals regionals, que en el cas de Castella es concentren principalment a Andalusia, a més del centre de la Península i el potent nucli comercial del nord de Castella, i, a la Corona d'Aragó, a l'illa de Sicília, amb tres ciutats per damunt dels 20.000 habitants, una de les quals, Palerm, podria superar fins i tot els 50.000, a més de les capitals catalana i aragonesa i de la segona ciutat del regne de Nàpols.²⁸

El quadre es completa amb una trentena més de ciutats que passaven dels deu mil habitants a les dues corones. A la Corona d'Aragó, en total, trenta centres urbans superaven aquest llinar, mentre que a Castella eren catorze. Si baixem fins als 5.000 habitants, que és el volum demogràfic que s'accepta habitualment per a considerar urbana una localitat, a la Corona d'Aragó sobrepassaven aquest xifra seixanta-tres nuclis de poblament,²⁹ mentre que José I. Fortea estima en un mínim de quaranta-una les ciutats castellanes que la superaven el 1530.³⁰ En el primer cas, és a dir, limitant-nos als centres de més de 10.000 habitants, la taxa d'urbanització era de 22,52 % en el cas de la Corona d'Aragó i de 6,95 % en el de Castella.³¹ Per contra, si hi incloem els nuclis de més de 5.000 habitants, que, com he dit, és l'indicador habitual per a definir, si més no demogràficament, una ciutat, els percentatges pugen, respectivament, a 29,75 % i 10,84 %. Aquestes taxes són, certament, enganyoses, perquè, sobretot en el cas castellà, no inclouen totes

28. Bairoch *et al.* donen 55.000 habitants per a Palerm el 1500, que Ligresti (p. 224) rebaixa a 46.000, Epstein (p. 71) a 37.500 (1497) i Benigno i Bazzano (p. 199) a 30.000. Els mateixos autors donen per a Messina 46.000, 31.500, i entre 20.000 i 25.000 habitants, respectivament.

29. Barcelona, Lleida, Tortosa i Girona (Catalunya); Saragossa i Calataiud (Aragó); València i Oriola (València); Mallorca (Mallorca); Sàsser (Sardenya); Palerm, Messina, Siracusa, Caltagirone, Trapani, Lentini, Piazza, Noto, Nicòsia, Catània, Agrigent, Castrogiovanni, Randazzo, Polizzi, Sciacca, Corleone, Caltabellotta, Monte San Giuliano, Mazara, Naro, Salemi, Licata, Caltanissetta, Castoreale i Tortorici (Sicília), i Nàpols, Càpia, Lecce, Aversa, Catània, Reggio, Gravina, Taranto, Tropea, L'Aquila, Matera, Bari, Gallipoli, Barletta, Martina, Sessa, Catanzaro, Altamura, Gaeta, Salern, Bitonto, Trani, Melfi, Monopoli, Nardo, Chieti, Castellaneta i Bríndisi (Nàpols). Les dades procedeixen de les obres citades en el quadre 3. En el cas dels dos grans regnes italians, per a Sicília, Epstein, p. 71, i per a Nàpols, Beloch, p. 180, també Bulgarelli.

30. José I. FORTEA PÉREZ, «Las ciudades de la Corona de Castilla en el Antiguo Régimen: una revisión historiográfica», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, núm. XIII-3 (1995), p. 19-59. El quadre 1, de la p. 47, recull els 41 centres: Alburquerque i Badajoz (Extremadura); Andújar, Antequera, Aracena, Baena, Baeza, Bujalance, Carmona, Còrdova, Écija, Frejenal de la Sierra, Fuente Obejuna, Jaén, Jerez de la Frontera, Lucena, Marchena, Martos, Osuna, Palma del Río, El Puerto de Santa María, La Rambla, Sevilla, Úbeda i Utrera (Andalusia); Alcaraz, Llorca i Múrcia (Múrcia); Ciudad Real, Ocaña, Talavera de la Reina, Toledo (Castella la Nova); Àvila, Burgos, Medina del Campo, Medina de Rioseco, Palència, Salamanca, Segòvia, Toro i Valladolid (Castella la Nova - Lleó). Evidentment, es tracta d'una llista incompleta, perquè hi manquen Granada, Màlaga i altres ciutats.

31. Fortea dona un percentatge del 8 %, però ja per a 1530, mentre que jo m'he basat en les xifres de Ladero per a finals del segle xv.

les ciutats, però, en el fons, no deixen de ser indicatives. Deixant a part el regne de Granada, no recollit en el padró de 1530, la població urbana castellana, concentrada en quaranta-un nuclis, sumava en aquest any, segons José I. Fortea, 454.895 habitants, és a dir, un 13 % de la població total (3.765.297 habitants, sense comptar-hi tampoc Granada).³² Acceptant els percentatges de Fortea, la taxa d'urbanització era bastant més elevada a la Corona d'Aragó que a Castella, tant si posem el llindar en els deu mil habitants (22,5 % a 8 %) com si el baixem als cinc mil (29,75 % a 13 %). Una diferència que es manté fins i tot si, en aquest cas, ens reduïm només als estats ibèrics de la Corona d'Aragó: cinc grans ciutats amb més de deu mil habitants (València, Barcelona, Saragossa, Mallorca i Perpinyà) sumaven elles soles 152.000 habitants, un 16,61 % del total de la població ibèrica de la Corona (910.000), el doble del 8 % de Castella, mentre que les ciutats amb més de cinc mil habitants (deu, afegint-ne cinc més —Lleida, Tortosa, Girona, Calataiud i Oriola— a les cinc ja citades) en sumaven 182.000, un 19,89 % enfront del 13 % de Castella.

Tant si la comparació abasta el conjunt de la Corona d'Aragó, estats italians inclosos, com si es limita només als regnes ibèrics, la taxa d'urbanització era molt superior a la de Castella, sobretot en el cas de les ciutats amb més de deu mil habitants, on els percentatges de la Corona d'Aragó duplicaven (els regnes ibèrics) o quasi triplicaven (el total de la Corona) els castellans, mentre que en el llindar inferior, el de les ciutats amb més de cinc mil habitants, la diferència continuava sent també important (gairebé el 20 % i el 30 %, respectivament, enfront del 13 % de Castella). La Corona d'Aragó, tant a la península Ibèrica com a la Italiana, era un estat de grans ciutats, l'elevada població de les quals feia pujar la taxa d'urbanització. Ja he al·ludit abans a la macrocefàlia: València concentrava entre la quarta i la cinquena part de la població del seu regne, i Mallorca més de la quarta part, mentre que Nàpols, Palerm i Barcelona aplegaven el 10 % dels territoris respectius. El cas de Castella era diferent, ja que, tot i la importància de Granada, a Andalusia hi havia també altres grans nuclis com Sevilla, Còrdova o Jaén, i també al nord de Castella, al costat de Valladolid hi havia Medina del Campo i, en menor mesura, Segòvia i Salamanca; només el cas de Toledo, aïllat enmig de l'altiplà castellà, s'assemblaria més al model de grans capitals regionals. En tot cas, les taxes d'urbanització, relativament elevades per a l'època tant a Castella com a la Corona d'Aragó, no deixen d'ocultar dues realitats importants: la gran disparitat regional i el problema de les agrociutats. Efectivament, la taxa d'urbanització d'Andalusia, eleva-

32. JOSÉ I. FORTEA PÉREZ, «Las ciudades de la Corona de Castilla...», p. 51, quadre 2. Però també es pot fer a l'inrevés, sumant-hi els 300.000 habitants estimats per al regne de Granada al moment de la seva conquesta. Afegint-hi, doncs, els 50.000 habitants de Granada mateix, els 12.500 de Màlaga i els d'altres ciutats amb més de 5.000 habitants del regne de Granada, la població urbana castellana pujaria a uns 530.000 habitants, un 13 % d'una població total d'uns 4.050.000 habitants.

díssima (del 28 % i el 42 %, segons si parlem de ciutats de més de deu mil o més de cinc mil habitants, respectivament) i, en menor mesura, de Múrcia (13 % i 26 %), contrasta amb la de totes les altres regions de la Corona de Castella, especialment la cornisa cantàbrica, on pràcticament no hi ha nuclis urbans.³³ Igualment, a la Corona d'Aragó, les taxes de Catalunya (21,66 %) i dels regnes de València (25 %), Nàpols (27 %) i, sobretot, Sicília (62 %, que Epstein rebaixa al 34 %, però limitant-se només a les deu ciutats més grans el 1497, totes per damunt dels 15.000 habitants)³⁴ contrasten amb les d'Aragó (10 %) i Sardenya (7,8 %), on només tres ciutats —Saragossa i Calataiud, i Sàsser, respectivament— superaven els cinc mil habitants. D'altra banda, quantes d'aquestes localitats que a Sicília, al regne de Nàpols i a Andalusia superaven els 5.000 i fins i tot els 10.000 habitants eren veritables ciutats? Quantes, a més de tenir un volum demogràfic important, acomplien també funcions urbanes, en l'àmbit de la manufactura i el comerç? En molts casos, la població d'aquests grans centres estava formada majoritàriament per llauradors i camperols que es dedicaven principalment a activitats agràries, cosa que ha portat alguns historiadors a encunyar el terme d'agrocitats, més propi per a designar-los que el de veritables nuclis urbans, reservat per a aquelles ciutats més bolcades a l'activitat manufacturera i comercial.³⁵

Segurament, les revisions demogràfiques en curs permetran en els pròxims anys situar la comparació entre les dues corones en uns termes més justos i proporcionats, que per descomptat no deixaran de mostrar la primacia de Castella sobre la Corona d'Aragó, tant en termes d'extensió territorial com demogràfics, però ja no en la relació que es proposava fa uns anys, de 6 a 1, ni tampoc en la més recent de 4,5 a 1 (que només tenen en compte els regnes ibèrics), sinó en la molt més equilibrada d'1,5 a 1, incloent-hi, com toca, els regnes de Sardenya, Sicília i Nàpols, on no sols residia un bon nombre de catalans, aragonesos i valencians, sinó també altres dos milions de súbdits de Ferran II. Naturalment, la comparació es pot fer en termes estrictament ibèrics, però en aquest cas l'objecte d'estudi serà el territori, no el monarca ni la monarquia: l'Espanya dels Reis Catòlics, com porten per títol alguns llibres i articles. Per contra, si l'objecte d'estudi és Ferran II o la monarquia dels Reis Catòlics, l'anàlisi no pot deixar de considerar la Corona d'Aragó en la seva

33. Les taxes d'urbanització són del 4 % (Castella la Vella), l'1 % (Castella la Nova i Múrcia) si fixem la frontera en els deu mil habitants, i del 4 % (Castella la Nova), el 3 % (Múrcia) i el 2 % (Extremadura), si la posem en els cinc mil habitants.

34. Stephan R. EPSTEIN, *An Island for itself...*, p. 71. Per contra, si hi incloem totes les localitats amb més de 5.000 habitants, el percentatge puja al 62 % indicat.

35. Sobre les agrocitats, vegeu Anton BLOK, «South Italian agro-towns», *Comparative Studies in Society and History*, núm. 11 (1969), p. 121-135; Enrique LLOPIS i Manuel GONZÁLEZ MARISCAL, «La tasa de urbanización de España a finales del siglo XVIII: el problema de las agrocidades», a *Miscel·lània. Ernest Lluch i Martín*, vol. II, Barcelona, Fundació Ernest Lluch, 2007, p. 351-369.

totalitat, a una banda i l'altra del Mediterrani occidental. No sols perquè Ferran era el sobirà d'un conglomerat de regnes que s'estenien per les penínsules Ibèrica i Italiana i les illes intermèdies, i d'un nombre de súbdits que excedia amb escreix el que residia als seus regnes hispànics, sinó també perquè els seus ingressos, tant els que rebia a través del patrimoni reial com els que obtenia de les Corts i diputacions, procedien de tots els estats de la Corona i no solament dels ibèrics. El volum demogràfic, la taxa d'urbanització, una agricultura comercial i orientada en bona mesura al mercat i a l'exportació, la producció manufacturera (i en primer lloc, però no sols, la drapera) i la importància de l'activitat comercial i financera, en un espai cada vegada més integrat com era el sector del Mediterrani occidental cobert per la Corona d'Aragó, es traduïa tot plegat en uns recursos econòmics i financers gens menyspreables per a la monarquia. Són aquests recursos, en forma de rendes reials, ingressos fiscals i donatius de les Corts, els que analitzo en la segona part d'aquesta contribució, també en termes comparatius amb Castella.

II

Fa just cinquanta anys, en un estudi pioner sobre la Hisenda reial castellana, Miguel Àngel Ladero Quesada calculava els ingressos reials de Castella en uns 150 milions de maravedisos anuals en la dècada de 1480 i en més de 300.000 milions en la primera dècada del segle XVI.³⁶ Per oferir aquestes xifres, l'historiador de Valladolid només havia hagut d'anar als registres comptables de la Corona centralitzats a l'Archivo General de Simancas, concretament als lligalls de la secció Escribanía Mayor de Rentas. Que se m'entengui bé: amb l'expressió «només havia hagut d'anar» no vull de cap manera menystenir el molt estimable treball del professor Ladero, pioner dels estudis sobre finances i fiscalitat a Espanya, sinó destacar el fet que això mateix no es podria fer per a la Corona d'Aragó, ja que els ingressos i les despeses no estan centralitzats en un sol registre comptable, com a Castella, sinó descentralitzats en moltes i diverses sèries documentals, repartides, a més, en diferents arxius, cosa que, sens dubte, dificulta no sols el càlcul dels ingressos totals de la Corona, sinó fins i tot, i això és més greu, la correcta comprensió del sistema fiscal i financer catalanoaragonès. De fet, no es tracta només d'un problema de dispersió documental, sinó que aquesta dispersió és més aviat el reflex d'una estructura fiscal i financera complexa, que, lluny de limitar-se només al patrimoni reial i, encara, dins d'aquest, a la Tresoreria General i les batllies gene-

36. Miguel Àngel LADERO QUESADA, *La Hacienda real castellana entre 1480 y 1492*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1967, que el mateix autor ampliaria poc després en *La Hacienda Real de Castilla en el siglo xv*, La Laguna, Universidad de La Laguna, 1973.

rals, i, per tant, als registres comptables d'aquestes institucions, s'estenia també a les batllies locals, les contribucions eclesiàstiques i, sobretot, els ingressos de la Diputació del General o Generalitat, registrats en les comptabilitats respectives. Si fèiem com a Castella i ens limitéssim a anar als registres de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó, trobaríem que l'any 1483 els seus ingressos van ser de 16.128 sous i 3 diners, moneda de Barcelona (per sota de les despeses, que van ser superiors als vint mil sous), mentre que l'any 1491 els ingressos van ser de 24.280 sous.³⁷ Els dos quadres següents mostren els ingressos totals de Castella de 1480 a 1510 i els de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó en la dècada de 1480.

QUADRE 4
Ingressos totals de la Hisenda reial de Castella durant el regnat dels Reis Catòlics

<i>Any</i>	<i>Maravedisos</i>	<i>Equivalència en sous de Barcelona</i>
1480	94.401.000	6.055.915 sous 3 diners
1481	150.582.600	9.660.019 sous 2 diners
1482	155.436.500	9.971.401 sous 6 diners
1483	131.438.550	8.431.909 sous 10 diners
1486	178.174.504	11.430.066 sous 5 diners
1487	159.355.234	10.222.792 sous 2 diners
1488	188.488.551	12.091.722 sous 6 diners
1489	189.798.154	12.175.734 sous 9 diners
1490	189.428.911	12.152.047 sous 6 diners
1491	211.453.887	13.564.970 sous 10 diners
1504	317.770.227	20.385.266 sous 9 diners
1505	312.188.486	20.027.192 sous 8 diners
1510	320.000.000	20.528.308 sous 10 diners

FONT: A partir de Miguel Ángel Ladero Quesada, *La Hacienda Real...*, p. 44. La conversió en sous de Barcelona (per un factor de 15,58823) és meva.

Si convertim els maravedisos castellans en sous de Barcelona, que era la moneda que emprava l'Administració central de la Corona d'Aragó, els 150 milions i els 320 milions de maravedisos castellans de 1481 i 1510 es transformen, respectivament, en nou milions i mig i vint milions i mig de sous, molt per damunt —tres zeros més o mil vegades més— dels 20.000 sous de Barcelona de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó. També podem fer l'operació a la inversa: si convertim els sous de Barcelona en maravedisos, els 35.000 sous de mitjana anual de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó es transformen en uns 530.000 maravedisos,

37. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 438 (1483) - 446 (1491).

és a dir, el 3,5 per mil del que ingressava la Hisenda reial castellana al començament dels anys 1480 i l'1,65 per mil del que obtenia el 1510.

QUADRE 5
Ingressos de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó (en sous de Barcelona)

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Equivalència dels ingressos en maravedisos</i>
1483	16.128 sous 3 diners	20.228 sous 1 diner	251.411
1484	43.532 sous 6 diners	36.737 sous 7 diners	678.594
1485	28.989 sous 2 diners	—	451.887
1486	43.500 sous 5 diners	44.633 sous 7 diners	678.088
1487	72.078 sous 4 diners	114.905 sous 7 diners	1.123.568
1488	27.417 sous 6 diners	27.111 sous (sense febrer)	423.382
1489	27.568 sous 4 diners	28.141 sous 1 diner	427.382
1490	22.976 sous	19.720 sous 1 diner	358.155
1491	24.280 sous 7 diners	107.465 sous 1 diner	378.482

FONT: Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni, Mestre Racional, vol. 438 (1483) - 446 (1491).

Si aquestes xifres expressessin realment els ingressos totals anuals de la Corona d'Aragó, la diferència amb Castella —per a la qual sí que disposem dels ingressos totals— no sols seria abismal, sinó que estarien molt més que justificades les apreciacions negatives sobre el sistema hisendístic catalanoaragonès al final dels temps medievals i l'alba dels moderns. La veritat, però, és que els treballs que han abordat la comparació entre les hisendes de les dues corones i la seva contribució a les finances de la monarquia, sobretot a l'època moderna, no sols no han examinat els comptes de l'Administració reial, com sí que s'ha fet per a Castella, sinó que s'han acontentat en general a destacar, com deia abans, l'arcaisme del sistema fiscal i financer català —la comparació es fa sempre amb Catalunya, rares vegades amb el conjunt de la Corona d'Aragó—, basat en ingredients tan obsolets i ineficients, tan «medievals», com el dret de bolla o les rendes del patrimoni reial, quan Castella havia implementat ja sistemes tan avançats com les alcabales i el deute públic. Castella era no sols el territori primordial de la monarquia hispànica, per la seva major extensió i la seva vitalitat demogràfica i econòmica, en haver sortit més aviat de la crisi baixmedieval, en contrast amb la depressió en què encara es veia sumida la Corona d'Aragó, sinó també la seva columna fiscal i financera, la major contribuent a les empreses militars dels Reis Catòlics i dels successors, en contrast, de nou, amb la minsa aportació de la Corona d'Aragó, d'on el rei obtenia escasses rendes i on els subsidis votats per les Corts i recaptats per la Generalitat es quedaven pel camí.³⁸

38. Vegeu, per exemple, les dues contribucions d'Emiliano FERNÁNDEZ DE PINEDO, «Ingresos y gastos de la Hacienda catalana en el siglo XVII», a Emiliano FERNÁNDEZ DE PINEDO (ed.), *Haciendas*

Naturalment, darrere d'aquesta apreciació negativa hi ha no poca incomprensió i apriorismes. La primera cosa a tenir en compte és la naturalesa diferent dels dos sistemes fiscals i financers. El de Castella, com el de França, estava centralitzat entorn de la figura del rei, que era qui recaptava i administrava tots els recursos fiscals i financers, inclosos els subsidis o donatius aprovats en Corts, que eren recaptats pel monarca. En la Corona d'Aragó, per contra, el rei només controlava els seus ingressos patrimonials, les rendes procedents dels seus propis dominis, així com una diversitat de tributs i impostos extraordinaris, que cada vegada resultaven més insuficients per a cobrir les necessitats pecuniàries de la Corona, sobretot la despesa militar. Per a fer front a aquestes urgències, el rei demanava subsidis a les Corts dels seus regnes, però aquests subsidis no eren recaptats i administrats per la monarquia, com a Castella i França, sinó per una institució nova, una delegació permanent de les Corts, la Diputació del General o Generalitat, que va nàixer amb una funció eminentment i estrictament hisendística, com bé ha mostrat Manuel Sánchez en el seu estudi sobre el naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya.³⁹ A Catalunya, com a Aragó i al regne de València, però també a Flandes i als Països Baixos en general, la nova fiscalitat d'estat era administrada per la representació política dels regnes, les Corts, a través d'una entitat permanent com la Generalitat.⁴⁰ Aquesta entitat recaptava l'import dels subsidis aprovats en Corts a través

---

forales y Hacienda real: Homenaje a D. Miguel Artola y D. Felipe Ruiz Martín, Bilbao, Universidad del País Vasco, 1990, p. 207-224, i «La participación fiscal catalana en la monarquía hispánica (1599-1640)», *Manuscrits*, núm. 15 (1997), p. 65-96, en què també es fa referència a les diverses interpretacions contraposades sobre aquesta participació al segle XVII (Elliott, Vilar, Domínguez Ortiz, García Cárcel i el mateix autor, d'una banda, i Joan Reglà i Eva Serra, de l'altra). També s'hi refereix Bernat HERNÁNDEZ, «Finanzas y hacienda en los territorios de la monarquía hispánica. Revista de una década historiográfica, 1988-1998», *Diálogos: Revista Electrónica de Historia*, núm. 1-1 (1999). Aquesta percepció de l'escassa aportació catalana a les despeses comunes de la monarquia ve de lluny i aquest mateix autor en rastreja els primers testimonis en la correspondència entre castellans residents o de pas per Catalunya i el mercader Simón Ruiz, en què es palesa el malestar per la insolidaritat catalana enfront d'una Castella en decadència per una fiscalitat absorbent, arguments que serien repesos pels memorialistes del segle XVII amb les seves queixes sobre la contribució catalana a les despeses de l'Imperi. Bernat HERNÁNDEZ, «La opinión castellana sobre Cataluña en el siglo XVI», *Historia Social*, núm. 29 (1997), p. 3-20 (p. 17-18). Ho recorda el mateix autor en la introducció al seu llibre *Fiscalismo y finanzas en la Cataluña moderna*, Barcelona, TEHI, 2003: «Cuando analizamos el desarrollo del aparato fiscal de la Monarquía hispánica en el Principado entre 1516 y 1640, confirmamos el escaso importe de las rentas y derechos del Real Patrimonio en Cataluña. Una situación misérrima que quedaba plasmada en la literatura política emanada desde el siglo XVI en Castilla en torno a la participación de la Corona de Aragón en el sostenimiento del Imperio» (p. 11-12).

39. Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya: segles XII-XIV*, Vic, Eumo, 1995, i també, del mateix autor, «El naixement de la Generalitat de Catalunya», *Quaderns del Museu d'Història de Catalunya*, núm. 6 (2003), p. 15-18.

40. Sobre las Diputaciones del General o Generalitat dels diferents regnes de la Corona d'Aragó, vegeu: José MARTÍNEZ ALOY, *La Diputación de la Generalidad del reino de Valencia*, València, Diputació Provincial, 1930; José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino...*; Jaume SOBREQÜÉS, «L'estat cata-

d'un impost sobre la circulació de mercaderies i d'un altre sobre la producció tèxtil (dit bolla a Catalunya i tall del drap al regne de València), i cada vegada més a través de l'emissió de deute públic en forma de venda de censals. Però la Generalitat, o la Diputació del General a Aragó, no lliurava al rei tot el que s'havia recaptat, sinó el que restava una vegada descomptades les despeses, entre les quals les pensions o els interessos dels censals representaven la part més substancial, de vegades superior a la meitat dels ingressos. Per tant, a les arquees reials només hi arribaven els ingressos nets, és a dir, una part bastant reduïda de la recaptació total, una vegada deduïdes les despeses de funcionament de la mateixa Generalitat (principalment, els salaris dels funcionaris) i, sobretot, els interessos del deute públic. Vist des de l'òptica de la Hisenda reial —que no ha de ser necessàriament la de l'historiador—, la disponibilitat financera del monarca era certament menor que a Castella, on era el rei qui recaptava i ingressava els serveis atorgats per les Corts. Però també és cert que, a l'hora de calcular els ingressos totals de la Corona d'Aragó, s'haurien de tenir en compte, en primer lloc, tant els de la Hisenda reial com els de les hisendes dels diferents regnes i, en segon lloc, els ingressos totals d'aquestes i no sols el producte que arribava finalment a les arquees reials.

Una primera diferència, doncs, entre les dues corones és que a Castella hi havia una sola hisenda, la reial, mentre que a la Corona d'Aragó n'hi havia dues, la del rei i la del regne, i això, lògicament, es traduïa en un major volum d'ingressos en mans del monarca castellà i en una major rapidesa i facilitat a l'hora de disposar-ne, però no necessàriament en uns ingressos totals molt superiors ni en una major capacitat financera. En realitat, ni l'estructura d'ingressos i despeses ni el sistema fiscal i financer en el seu conjunt eren tan diferents en ambdues corones. Tant a Castella com a la Corona d'Aragó i a la majoria dels estats baixmedievals, els ingressos ordinaris del monarca procedien inicialment de les rendes patrimonials del mateix rei, completades des del segle XIV i finalment superades per les entrades fiscals, particularment per les imposicions indirectes que gravaven el consum i la

---

là a la baixa edat mitjana: les Corts, la Generalitat i el Consell de Cent», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 18 (1978), p. 38-48; Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Diputaciones del General», a *Lexikon des Mittelalters*, vol. 3, Munic i Zuric, 1986, p. 1103-1104; Rosa MUÑOZ POMER, *Orígenes de la Generalidad Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, 1987; José Antonio ARMILLAS i Antonio Enrique SOLANO, «La Diputación de Aragón entre el rey y el reino», *Ius Fugit*, núm. 1 (1992), p. 11-35; José María CASTILLO DEL CARPIO, «Poder municipal y Generalidad en la Valencia de Fernando II», *Saitabi*, núm. 43 (1993), p. 195-204; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les Corts de Catalunya i la creació de la Diputació General o Generalitat en el marc de la guerra amb Castella (1359-1369)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 34 (2004), p. 875-938. Sobre Flandes i els Països Baixos, vegeu Wim BLOCKMANS, «Breaking the rules: the emergence of the States General in the Low Countries in the fifteenth and sixteenth centuries», a Tim NEU, Michael SIKORA i Thomas WELLER (ed.), *Zelebrieren und Verhandeln: zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa*, Münster, Rhema Verlag, 2009, p. 185-194.

circulació de mercaderies (alcabales a Castella i cises i generalitats a la Corona d'Aragó). De la importància de les alcabales en dona compte el fet que, juntament amb les tèrcies —una part del delme eclesiàstic derivat a les arquees reials—, aportaven el 80% de tots els ingressos ordinaris de la hisenda castellana, mentre que el 20% restant procedia d'un conjunt heterogeni de regalies, rendes i drets com el «servicio y montazgo», el dret de mines, el monopoli de la sal o les duanes dels «puertos secos y mojados». A més a més, a partir de 1494, la recaptació de les alcabales es va fer pel sistema d'«encabezamiento», pel qual el regne assumia el pagament d'una quantitat determinada en un termini estipulat, la qual era repartida entre les diferents ciutats, viles i localitats del regne en funció de la seva població, desvirtuant així el seu caràcter original com a taxa indirecta sobre el consum. Les urgències pecuniàries portaren els Reis Catòlics no tant a substituir el sistema fiscal i financer heretat, com a sanejar-lo i completar-lo amb nous ingressos. Així, junt amb l'«encabezamiento» de les alcabales —que de tota manera no es generalitzà a tot Castella fins al 1536—, tractaren de revertir el procés d'alienació de rendes reials a favor de la noblesa que havia caracteritzat els regnats anteriors, sobretot el d'Enric IV, i que havien deixat bastant exhaust el patrimoni reial.

Aquesta política de recuperació de les rendes patrimonials donà els seus fruits i, si al començament del seu regnat, als anys 1470, els ingressos ordinaris no assolien els cent milions de maravedisos, en els primers anys del segle XVI superaven ja els tres-cents milions. En estimació de Ladero, els Reis Catòlics haurien reeixit finalment a restaurar els ingressos ordinaris al nivell d'un segle abans, en assolir el 1504 el mateix nivell que el 1406 (1,45 milions de ducats a l'any).⁴¹ La insuficiència dels ingressos ordinaris —i la pèrdua de rendiment de les alcabales, el seu ingredient més important— es compensava amb un recurs cada vegada major a expedients inicialment extraordinaris, com la demanda a les Corts de «servicios», «monedas» i «pedidos», les contribucions de la Hermandad, les rendes dels mestrats dels ordes militars, la croada i la dècima eclesiàstica, els préstecs de particulars, la venda de «juros» (títols de deute a llarg termini) i els pagaments de jueus i musulmans, però que acabaren esdevenint pràcticament regulars. Aquests ingressos extraordinaris han estat estimats en una mitjana anual d'uns 150 milions de maravedisos durant el regnat de Ferran i Isabel. Per la seva banda, Ladero eleva els ingressos totals de la Hisenda reial castellana —ordinaris i extraordinaris sumats— a uns 1,4 o 1,6 milions de ducats el 1504, una xifra similar a les més altes del segle anterior. Un testimoni contemporani, l'ambaixador venecià, en canvi, els

41. Tanmateix, si multipliquem aquesta quantitat per 375, que era el valor en maravedisos que tenia el ducat el 1497, la xifra resultant és de 507 milions de maravedisos, poc concordant amb les quantitats registrades al quadre 4, que recullen els ingressos totals de la Hisenda castellana (que eren 317 milions de maravedisos el 1504).

estimava en 1501 entre 550.000 i 600.000, una xifra que Ladero pensa que es refereix només als ingressos ordinaris i, a més, una vegada descomptat el «situado».⁴² D'altra banda, no tot el que es recaptava estava disponible per a la despesa. Dels ingressos bruts que acabem de veure, calia deduir-ne el «situado» i el «salvado», és a dir, els reintegraments als prestadors, els interessos als tenidors de «juros» i als qui gaudien de «mercedes». Tot això venia a suposar al final del regnat uns cent milions de maravedisos, és a dir, un terç dels ingressos ordinaris, mentre que en l'època dels Reis Catòlics la Hisenda reial arribà a estar més sanejada que en els regnats anteriors i posteriors, podent arribar a comptar, en els últims vint anys, amb entre 150 i 200 milions de maravedisos anuals.⁴³

També a la Corona d'Aragó els ingressos ordinaris de la Hisenda reial es basaven inicialment en les rendes del patrimoni reial. En les terres reials, el monarca percebia les mateixes rendes i tributs que rebien els grans senyors laics i eclesiàstics en els seus estats, des de censos agraris i els ingressos de molins, forns, carnisseries, pescateries, salines, etc., fins a una sèrie de taxes indirectes recaptades (lleudes, mesuratges, pesos, peatges, etc.) a les portes i els mercats de les ciutats i viles reials, tot i que les dues principals fonts d'ingressos de la Corona eren un tribut de naturalesa feudal (dit *pecha* a Aragó, *quèstia* a Catalunya i *peita* o *quèstia* al regne de València), l'import del qual era negociat entre el monarca i els municipis (encara que finalment quedaria establert en una suma fixa), i una part del delme eclesiàstic del domini reial (que al regne de València era la tercera part, d'on el nom de *terç-delme*). La insuficiència del patrimoni reial per afrontar les despeses creixents de la monarquia, sobretot la despesa militar, va portar a la recaptació de nous impostos que no gravaven només les terres del rei, sinó també les de la noblesa i l'Església, com el *monedaje* (una mena d'impost de capitació recaptat cada set anys per tal que el rei no devalués la moneda), documentat primer a Aragó ja el 1205 i introduït més tard a València i Mallorca amb el nom de *morabatí*, i el *bovatge*, recaptat només a Catalunya i amb el qual es van finançar les conquestes de Mallorca,

42. Amb tot, els 1,6 milions de ducats que suggereix l'historiador de Valladolid suposen 600 milions de maravedisos, gairebé el doble de les xifres que ell mateix dona per a 1504 (317 milions). Si a aquesta última quantitat li restem el «situado» d'aquest mateix any (112 milions), la xifra resultant (205 milions) s'acosta bastant a l'estimació de l'ambaixador venecià (225 milions).

43. Miguel Ángel LADERO QUESADA, *La Hacienda Real de Castilla...*, p. 50-52, i, del mateix autor, «Castile in the Middle Ages», a Richard BONNEY (ed.), *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815*, Oxford, Clarendon Press, 1999, p. 177-199; José M. CARRETERO ZAMORA, *Cortes, monarquía, ciudades: Las Cortes de Castilla a comienzos de la época moderna (1476-1515)*, Madrid, Siglo XXI, 1988, i, del mateix autor, «Los servicios de las Cortes de Castilla en el siglo xvd», *Cuadernos de Historia Moderna*, núm. 21 (1998), p. 15-58; Bernat HERNÁNDEZ, «Real Hacienda y fiscalidad de reinos. Las finanzas catalanas en el Imperio de Carlos V», a José MARTÍNEZ MILLÁN (ed.), *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558)*, vol. IV, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 473-493.

QUADRE 6
Despeses i ingressos nets de la Hisenda reial de Castella (en maravedisos)

Any	Ingressos bruts	«Situado»	«Prometido / Suspensiones»	Interessos nets	Equivalència en sous de Barcelona
1480	94.401.000	—	—	49.333.000	3.164.759 sous 7 diners
1482	155.436.500	—	—	89.148.430	5.178.957 sous 9 diners
1483	131.438.550	52.530.703	—	—	—
1488	188.488.551	54.684.836	12.774.028	125.258.888	8.035.478 sous 6 diners
1489	189.798.154	64.215.864	5.235.858	125.346.432	8.041.094 sous 6 diners
1490	189.428.911	57.889.308	5.912.735	114.227.112	7.327.779 sous 6 diners
1491	211.453.887	68.157.481	14.236.163	130.318.443	8.360.053 sous 10 diners
1493	—	72.974.883	15.806.300	133.215.333	8.545.892 sous 3 diners
1494	—	77.961.700	7.710.000	136.956.254	8.785.875 sous 10 diners
1495	—	87.235.516	15.196.308	—	—
1496	—	88.249.610	13.922.741	166.482.000	10.679.981 sous
1498	—	—	—	195.190.000	12.521.626 sous 10 diners
1501	—	100.051.300	6.411.250	164.683.640	10.564.614 sous 6 diners
1504	317.770.227	112.363.468	7.165.703	—	—

FONT: A partir de Miguel Àngel LADERO QUESADA, «La Hacienda Real...», p. 44 i 51. Entre 1483 i 1504, el «situado» s'endua entre un 30 i un 35 % dels ingressos bruts; si hi afegim també el «prometido» i les «suspensiones», el percentatge s'eleva al 40%. La columna d'ingressos nets es refereix, doncs, a l'altre 60%, destinat lògicament a cobrir altres despeses, entre les quals el manteniment de la casa del rei, que pujava al 10%. Les altres despeses no han estat quantificades per Ladero. Per la seva banda, Carretero estima en una mitjana d'uns cinquanta milions de maravedisos l'aportació anual de les Corts castellaness entre 1500 i 1517 (José María CARRETERO ZAMORA, «La consolidación de un modelo representativo: las Cortes de Castilla en época de los Reyes Católicos», a Julio VALDEÓN BARUQUE, ed., *Isabel la Católica y la política*, Valladolid, Àmbito, 2001, p. 259-291: p. 273, nota 27). Tenint en compte que el «situado» es descomptava dels ingressos ordinaris i no dels extraordinaris, com el «servicio» aprovat per les Corts, els ingressos d'aquest es poden considerar nets.

València i Múrcia. També eren importants les contribucions de les aljames jueves i musulmanes, les taxes sobre els mercaders estrangers, les dècimes eclesiàstiques atorgades pel papa i, sobretot, els subsidis de les ciutats i viles reials, que d'alguna manera s'erigien en alternativa al fracassat intent del monarca d'establir una fiscalitat general sobre totes les terres i els regnes de la Corona. Bona part, però, d'aquestes rendes i impostos van anar perdent valor en ser alienats a tercers (com ara, el *morabatí* de moltes viles) i en quedar-ne exempts la noblesa i les ciutats (cosa que portarà a la desaparició del *bovatge* al segle XIV).

Els monarques, i en particular Pere el Cerimoniós, tractaren de fer front a les urgències pecuniàries, sobretot les de naturalesa militar, durant l'encadenament de guerres del Tres-cents (Sardenya, Gènova, Mallorca, Unió, Castella), amb la redempció de serveis i la venda de viles, castells i jurisdiccions, que deixaren el patrimoni reial pràcticament desnonat. El considerable esforç financer que suposà la guerra amb Castella obligà finalment el rei a recórrer a les Corts, és a dir, a la representació política del regne, però de manera separada per a cada estat, com s'havia fet sempre, per por del monarca a unes Corts generals de tota la Corona. Però fins i tot quan aquestes es van reunir finalment, el 1362-1363, els subsidis aprovats per a cada regne escaparen del control i la gestió reial per a ser recaptats i administrats per una comissió permanent de les Corts, la Diputació del General o Generalitat, que a més tampoc no seria comuna als tres regnes (Aragó, Catalunya i València), sinó que cada un en tindria la seva pròpia. En comptes d'un sol sistema fiscal i financer per a tota la Corona d'Aragó, basat en uns mateixos conceptes i en una unitat de gestió i aplicació, cada regne adaptà l'estructura fiscal a les seves pròpies característiques econòmiques. Naixia així no sols una hisenda del regne diferenciada de la reial, sinó una hisenda pròpia de cada un dels regnes, gestionada per la seva particular Diputació o Generalitat.⁴⁴ Això no vol dir que el monarca només disposés de la Hisenda reial, és a dir, de les rendes i drets del seu patrimoni, per a fer front a les seves necessitats financeres, perquè també era el destinatari últim dels subsidis aprovats en Corts, però el volum d'aquests donatius li arribava una vegada descomptades les despeses de gestió i manteniment, i en primer lloc, el servei del deute, que, com veurem de seguida, s'endua el gros dels ingressos fiscals. No s'han de confondre, doncs, els ingressos de la Tresoreria General, molt esquitats, amb els ingressos totals de la Corona, que englobaven els de les dues hisendes, la del rei i la del regne, ni tampoc s'ha de perdre de vista que, si els ingressos proce-

44. Per a una síntesi d'aquest procés, vegeu Manuel SÁNCHEZ, Antoni FURIÓ i Àngel SESMA MUÑOZ, «Old and New Forms of Taxation in the Crown of Aragon (13th-14th Centuries)», a *La fiscalità nell'economia europea (sec. XIII-XVIII): Atti della XXXIX Settimana di Studi dell'Istituto Internazionale di Storia Economica «Fancesco Datini» di Prato (22-26 aprile 2007)*, edició a cura de S. Cavaciocchi, Florència, 2008, p. 99-130. Vegeu també Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «La evolución de la fiscalidad regia en los países de la Corona de Aragón (c. 1280-1356)», a *Europa en los umbrales de la crisis: 1250-1350: XXI Semana de Estudios Medievales de Estella*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1995, p. 393-428, i del mateix autor, *El naixement de la fiscalitat d'Estat...*; José Àngel SESMA MUÑOZ, «Las transformaciones de la fiscalidad real en la baja Edad Media», a *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. I-1, Saragossa, 1996, p. 231-291, i, del mateix autor, «Fiscalidad y poder. La fiscalidad centralizada como instrumento de poder en la Corona de Aragón (siglo XIV)», *Revista de la Facultad de Geografía e Historia de la UNED*, núm. 4 (1989), p. 447-463; Pau CATEURA BENNÀSSER, *El regne esvaït: desenvolupament econòmic, subordinació política (Mallorca, 1300-1335)*, Palma, El Tall, 1998, i, del mateix autor (ed.), *Comprar, vendre i pagar al rei: els impostos indirectes al regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Palma, El Tall, 2006; Vicent BAYDAL, *Els fonaments del pactisme valencià: Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al regne de València (c. 1250 - c. 1365)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2011.

dents de la segona, la Generalitat, eren febles, molt inferiors respecte a la quantitat votada per les Corts, era perquè, com acabo de dir, se n'havia descomptat prèviament el pagament dels interessos del deute, mentre que a Castella el «situado» es pagava després, des de la Hisenda reial, i els «servicios» de les Corts arribaven nets.⁴⁵

Malauradament, encara no disposem d'un estudi sistemàtic i a llarg termini, com el que ha fet Ladero per a Castella, de la Hisenda reial de la Corona d'Aragó, ni tampoc de les hisendes dels diferents regnes.⁴⁶ Tot i així, una tesi doctoral en curs sobre la Tresoreria General durant el regnat de Pere el Cerimoniós (1336-1387) aporta indicis interessants no sols sobre l'increment del volum d'ingressos (que el 1384 ascendien a 4.849.164 sous, és a dir, uns 21,8 milions de maravedisos, una tercera part dels seixanta milions a què ascendien els ingressos totals de Castella vint anys més tard, el 1406)⁴⁷, sinó sobre la seva estructura, és a dir, sobre els pilars sobre els quals recolzava la Hisenda reial. Les dues principals fonts d'entrada eren les rendes i drets del patrimoni reial (27 %) i el crèdit (26 %), seguits per les regalies (19 %). Aquests tres conceptes sumaven, ells sols, el 62 % dels ingressos. Per contra, la fiscalitat, els pocs impostos que quedaven en mans del rei, no arribava ni al 6 %, mentre que les aportacions de les diverses Generalitats es quedaven en un 15 %. Al seu torn, les rendes del patrimoni reial procedien en un 70 % de les batllies locals i regionals de tota la Corona, enfront del 8 % a què ascendia la venda de viles, castells i jurisdiccions (al contrari que en exercicis anteriors, quan el gros dels ingressos procedia justament de l'alienació de béns del patrimoni reial, cosa que feia que l'aportació de les batllies, desproveïdes de recursos, fos insignificant). Per la seva banda, més de les tres quartes parts de les regalies procedien

45. El sistema fiscal i financer de la Corona d'Aragó era molt similar, en aquest aspecte, al de Flandes, on l'escassa entitat del patrimoni reial obligava els ducs, i més tard l'emperador, a sol·licitar donatius ordinaris i extraordinaris, de manera quasi permanent, als estats provincials i generals (Corts), que després s'encarregaven de la recaptació i l'administració, assumint així el control sobre les fonts fiscals. Bernat HERNÁNDEZ, «La contribución de los reinos a las finanzas del Imperio. Cataluña, Nápoles y Flandes en el reinado de Carlos V», a Bernardo J. GARCÍA (ed.), *El Imperio de Carlos V: procesos de agregación y conflictos*, Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2000, p. 175-202, i, del mateix autor, «Real Hacienda y fiscalidad de reinos...», p. 481.

46. Només per a alguns regnats concrets, com el d'Alfons el Magnànim i el de Joan II (Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona...*), en el cas de la Hisenda reial, i sobre períodes també molt concrets en el cas de les hisendes del regne (José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino...*, per al regnat de Ferran el Catòlic; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat...*; la tesi recentment llegida de Francesc X. RIERA HERNÁNDEZ, *Ferran II i la Generalitat de Catalunya (1479-1494)*, dirigida per Ernest Belenguier, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2015; José M. CASTILLO DEL CARPIO, *La Generalitat valenciana durante el siglo XVI: Su estructura burocrática, sus competencias, sus hombres*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2013).

47. La conversió està feta sobre l'equivalència de cinquanta maravedisos castellans per un florí d'Aragó, el qual equivalia, al seu torn, a onze sous de Barcelona. Un sou equivalia, doncs, a 4,54 maravedisos.

de les exaccions sobre les aljames jueves i musulmanes (46 %) i de les llicències d'exportació (31 %), mentre que els ingressos fiscals es fonamentaven, en un 50 %, en els subsidis de ciutats i viles reials. Finalment, convé destacar que, en contra del que era comú vint anys abans, el crèdit no procedia de censals i violaris, és a dir, de formes de deute a llarg termini, que era sobre el que se sustentava la Generalitat, sinó de préstecs a curt termini (el 100 %).⁴⁸ A finals del segle XIV, doncs, els ingressos de la Hisenda reial procedien encara, majoritàriament, de les rendes del patrimoni reial, de les regalies i, de manera creixent, del crèdit a curt termini, mentre que tant els ingressos fiscals com el deute a llarg termini havien anat passant —i continuaven passant— a mans de les diferents hisendes dels regnes de la Corona.

Com els monarques de Castella, també els reis d'Aragó havien tractat de revertir la situació i sanejar el patrimoni reial. Tanmateix, i al contrari que aquells, no sols no hi reeixiren, sinó que acabaren alienant encara més béns, rendes, drets i jurisdiccions. A Catalunya, per exemple, a causa del retard en el reembossament dels préstecs concedits per Barcelona a Alfons el Magnànim el 1429 i a Joan II, la capital catalana reclamà el control de la majoria dels recursos patrimonials que encara conservava la Corona al Principat.⁴⁹ En fort contrast, doncs, amb Castella, on, com hem vist, els ingressos de la Hisenda reial el 1504 assolien els mateixos nivells que un segle abans, a la Corona d'Aragó, les rendes reials esdevenien cada vegada més insignificants, com palesen els comptes de la Tresoreria General, alhora que els subsidis aprovats a les Corts i administrats per la Generalitat es dessagnaven pel camí, en forma de pensions als creditors del deute públic i de salaris als oficials propis i del rei.

La transferència progressiva de la fiscalitat des de la Hisenda reial a la dels regnes anà acompanyada d'una altra transformació important, aquesta a nivell administratiu i comptable. Al segle XIV, les finances reials estaven totes centralitzades en la figura del tresorer general, que era l'únic que podia fer efectius els pagaments. Les dificultats de transportar els diners físicament i els costos de gestió, fins i tot si es feia lliurant lletres de canvi, portaren, primer, a descentralitzar els pagaments, que, encara que continuarien sent autoritzats pel tresorer general, serien efectuats en cada regne pel batlle general corresponent. Posteriorment, al llarg del segle XV, la descentralització afectà també l'autorització, de manera que els batlles generals de cada regne i fins i tot els batlles locals de cada vila reial pa-

48. Guillem CHISMOL, *La formació de l'Estat a la Corona d'Aragó durant el regnat de Pere el Cerimoniós*, tesi de doctorat en curs a la Universitat de València.

49. Bernat HERNÁNDEZ, «Finances royales et gens de crédit en Catalogne, XVIe-XVIIe siècles», a Anne DUBET (ed.), *Les finances royales dans la monarchie espagnole (XVIe-XIXe siècles)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2008, p. 199-212.

gaven sense esperar l'autorització del tresorer general.⁵⁰ En època de Ferran II, a la Tresoreria General ja només arribava el que quedava net, després que pel camí s'haguessin esmerçat la majoria dels ingressos en despeses que abans controlava i pagava ell mateix. La imatge més gràfica del resultat d'aquesta evolució ens la proporciona la comparació entre el volum d'ingressos de la Tresoreria General de Pere el Cerimoniós el 1384 (4.849.164) i la de Ferran el Catòlic el 1484 (43.532 sous; 22.976 sous el 1490).

Els comptes de la Tresoreria General en l'època de Ferran el Catòlic (quadre 5) no són representatius, doncs, del volum d'ingressos totals de la Corona d'Aragó, l'estructura fiscal i financera de la qual estava, en primer lloc, escindida en dues hisendes, la del rei i la del regne, i, en el cas de la primera, descentralitzada en diversos nivells, de la Tresoreria General a les batllies generals de cada regne i a les batllies locals, mentre que la segona es dividia, al seu torn, en les hisendes respectives de cada un dels estats. Enfront de la centralització castellana, a la Corona d'Aragó podem distingir sis grans nivells de finançament i administració, als quals podia recórrer el monarca, segons el cas, de manera ordinària o extraordinària.

QUADRE 7
Nivells financers i administratius en la Corona d'Aragó

<i>Hisenda reial</i>	Patrimoni reial (rendes, drets, tributs, jurisdiccions), regalies, fiscalitat, confiscacions, lleudes i duanes, subsidis, peatges, donatius...	Batlle general d'Aragó Batlle general de Catalunya Batlle general de València Procurador general de Mallorca Batlle general de Sicília Batlle general de Sardenya Batlle general de Nàpols	Batlles locals (Alzira, Castelló, Xàtiva...)
<i>Hisenda dels regnes</i>	Generalitats, drets de bolla, tall del drap, duanes, deute públic (censals)	Diputación General de Aragón Generalitat de Catalunya Generalitat del regne de València Deputazione del regno di Sardegna Parlament de Sicília Parlament de Nàpols	
<i>Hisendes municipals</i>	Subsidis i préstecs	Barcelona, València, Mallorca...	
<i>Església</i>	Croada, dècimes i préstecs	Tarragona, Barcelona, València, Saragossa...	
<i>Crèdits bancaris</i>	Préstecs a curt termini	Banquers i financers (súbdits, estrangers)	

50. Sobre aquest procés, vegeu Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona...*, p. 15-41.

El nivell més bàsic de l'Administració reial, i també el més antic, estava constituït per les batllies locals, encarregades de la recaptació de les rendes i els drets del patrimoni reial. Tanmateix, no tot el que s'hi recaptava es transferia directament al batlle general del regne perquè ho transferís al seu torn al tresorer general, a Barcelona, sinó que només s'hi enviava el que restava dels ingressos, una vegada descomptades les despeses fetes localment, ja fos en salaris del personal de la batllia o en obres de reparació i manteniment de castells, molins, forns i altres béns de propietat reial. El 1492, el batlle de la vila d'Alzira va ingressar 20.510 sous, però en va despendre 769 sous en salaris i 97 més en altres desemborsaments, de manera que només envià al batlle general, a València, 19.693 sous. Altres anys, la diferència encara era major. Entre 1479 i 1516, els ingressos de la batllia d'Alzira oscil·laren entre els 11.000 i els 32.000 sous anuals, amb una mitjana de 20.000 i alguna caiguda puntual fins als 3.000; per la seva banda, les despeses van estar entre els 1.000 i els 5.500, amb la mitjana en 1.500.⁵¹ Aquestes fortes oscil·lacions s'expliquen perquè les despeses no eren només les de caràcter, diguem-ne, ordinari, com el salari del mateix batlle local i d'altres oficials reials o les despeses de funcionament, sinó que, a més d'altres d'extraordinàries, com la reparació d'alguna propietat reial, ben sovint incloïen també rendes o pagaments regulars que el monarca havia consignat sobre els ingressos d'una batllia local, de manera que el batlle local estava efectuant ja, a nivell local, pagaments que en un altre temps hauria fet o almenys autoritzat el tresorer general.

LA CONTRIBUCIÓ DELS ESTATS IBÈRICS DE LA CORONA D'ARAGÓ

No és aquest el lloc per a examinar detingudament totes les escales de l'administració financera, però centrem-nos un moment en l'escala regional, la dels batlles generals, i també la de les hisendes dels diferents regnes, gestionades per les respectives diputacions o generalitats. Prenguem, en primer lloc, els comptes de la Batllia General del regne de València de l'any 1492. El total d'ingressos d'aquell any va ser de 604.922 sous, mentre que el de les despeses va ser de 333.783 sous. La diferència entre rebudes i dates, 271.138, és el que el batlle general de València va enviar a la Tresoreria General, molt menys de la meitat de tot el que ell havia recaptat. Més encara: si estimem que el batlle general només va ingressar dos terços dels ingressos que havien recaptat els batlles locals, és molt probable que la suma total d'ingressos fos d'uns 700.000 sous, poc més d'una tercera part dels quals, 271.138 sous, van anar a Barcelona.

51. Antoni FURIÓ, *El camperolat valencià en l'edat mitjana: Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, vol. III, tesi doctoral, València, Universitat de València, p. 898.

QUADRE 8
Ingressos de la Batllia General de València i transferències a la Tresoreria General

<i>Any</i>	<i>Ingressos del batlle general (en sous de València)</i>	<i>Transferències al tresorer general (en sous de València)</i>
1418	70.000	139.455
1419	122.500	58.283
1420	122.500	103.166
1421	130.000	81.100
1422	130.000	97.341
1423	140.000	148.712
1424	140.000	209.953
1425	140.000	18.342
1430	105.000	11.000
1479	117.000	—
1492	604.922	333.783

FONT: Per a 1418-1479, Winfried KÜCHLER, *Les finances a la Corona...*; per a 1492, Arxiu del Regne de València (ARV), Mestre Racional (MR), 103.

Al quadre 8 he situat les xifres de 1492 en el context de la seqüència dels regnats d'Alfons el Magnànim i Joan II (1418-1479) establerta per Küchler. També referits a 1492 són els quadres 9 i 10, que recullen els ingressos de la Batllia General de València, que no puc analitzar ací per qüestions d'espai.

QUADRE 9
Ingressos de la Batllia General de València, 1492

Drets de la taula del pes real, lleuda de Tortosa i tres diners per lliura	91.004 sous
Terç delme del pa i vi de l'horta de València	8.034 sous
Séquia del rei de la ciutat de València	5.479 sous 9 diners
Terç delme de l'hortalissa de l'horta de València	1.545 sous
Terç delme del carnatge de la ciutat de València	1.545 sous
Almodí de la ciutat de València	3.654 sous 8 diners
Batllia de la moreria a la ciutat de València	706 sous
Quint del peix de l'Albufera i terç del delme del peix de la mar	2.912 sous 3 diners
Gabelles de la sal de tot el regne	27.390 sous 5 diners
Alfòndec del rei en la ciutat de València	1.648 sous
Camp major dels tiradors de la ciutat de València	412 sous 6 diners
Censos sobre immobles	34 sous
Dret del faixcar en la ciutat de València	453 sous 4 diners
Censals de la ciutat de València i el seu terme	1.218 sous 6 diners
Censals atingents de l'alfòndec	387 sous
Lluïsmes i fadigues	511 sous

QUADRE 9 (Continuació)
 Ingressos de la Batllia General de València, 1492

<i>Viles reials (batllies locals)</i>	
Xàtiva	15.571 sous 6 diners
Morella	18.496 sous 9 diners
Xixona	1.400
Alzira	19.693 sous 7 diners
Cullera	10 sous (molí arrosser)
Castelló	12.973 sous 8 diners
Borriana	3.787 sous 6 diners
Vila-real	3.804 sous 5 diners
Onda	528 sous 2 diners
Vilafamés	150 sous
Morvedre	20.454 sous 4 diners
Ontinyent	6.732 sous 6 diners
Biar	2.769 sous 2 diners
Penàguila	3.141 sous 5 diners
Guadalest	—
Castalla	—
Madrona	—
Corbera	—
Matada	2.850 sous 10 diners
Bocairent	2.524 sous 10 diners
Alfàfara	—
Castellfabib	181 sous
Ademús	400 sous
Alpont	6.240 sous
Llíria	410 sous
Fradell	200 sous
Sant Mateu	700 sous
Silla	150 sous
Museros	300 sous
Torrent	150 sous
Sueca	300 sous
Xèrica	—
Dénia	—
Énguera	—
Asp i Elda	— (solien ser 5.000 sous)
Castro	— (solien ser 500 sous)
Uixó	— (solien ser 2.200 sous)
la Vila-joiosa	1.670
Cabdut	1.010
Alcoi	2.480 sous 8 diners 1 pugesa
Peníscola	1.911 sous 6 diners
Suma total de les viles reials: 130.991 sous 10 diners 1 pugesa	

QUADRE 9 (Continuació)
Ingressos de la Batllia General de València, 1492

Rebudes de passatges de sarraïns (i esclaus)	6.116 sous
Coses vedades	1.617 sous 1 diner
Composicions de la cort de la Batllia General	135.662 sous 7 diners
Llicències de cartes d'acapte	1.618 sous
Rebudes del dret de vintè i quarantè de les mercaderies que porten jueus al regne de València	605 sous 7 diners
Rebudes dels justícies civils i criminals, dels guardians del vi i de l'almodí de la ciutat de València	514 sous 5 d. i 1 pugesa
Secà del rei	200 sous
Ròssecs i endarreriments	18.919 sous
Resta de l'any anterior	172.951 sous
<hr/>	
Suma de totes les rebudes: 604.922 sous 3 diners 2 pugeses	

FONT: ARV, MR, 103.

QUADRE 10
Despeses de la Batllia General de València, 1492

Retinències de castells	15.700 sous
Salari d'oficials	54.519 sous 2 diners
Censals perpetus	20.765 sous 8 diners
Dates per lletres i provisions	151.498 sous 6 diners
Missions de l'ofici de la Batllia General	1.814 sous 10 diners
Censals carregats sobre les salines reials	16.968 sous
Censals carregats per la ciutat de València	58.963 sous
Censals carregats pel capítol de la seu	13.101 sous
Censals carregats pel mestre de Montesa	1.333 sous
<hr/>	
Suma universal de totes les dates: 333.783 sous 4 diners 1 pugesa	

FONT: ARV, MR, 103.

Per la seva banda, la hisenda del regne de València, gestionada per la Generalitat, ingressava regularment uns 400.000 sous anuals, és a dir, unes 20.000 lliures, els anys 1490, i uns 500.000 sous (25.000 lliures) en les dues primeres dècades del segle XVI. Al quadre 11 podem veure que, en efecte, en més de trenta anys, de 1483 a 1516, que cobreixen la major part del regnat de Ferran el Catòlic, la Generalitat valenciana recaptà entre 420.000 i 570.000 sous anuals. Aquests ingressos procedien, en un 80-90 %, és a dir, en la seva quasi totalitat, dels impostos sobre les mercaderies i sobre el tall del drap, mentre que el 10-20 % restant procedia de la gabella de la sal.⁵²

52. José María CASTILLO DEL CARPIO, *La Generalitat valenciana...*

QUADRE 11
Ingressos de la Generalitat del regne de València durant el regnat de Ferran II

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>
1483	420.600
1500	424.838
1501	423.735
1502	448.261
1503	429.446
1504	442.169
1505	442.889
1506	465.871
1507	437.652
1508	437.374
1509	432.989
1510	433.426
1511	558.144
1512	495.681
1513	508.382
1514	568.056
1515	573.522
1516	521.367

FONT: Per a 1500-1516, José María CASTILLO DEL CARPIO, *La Generalitat Valenciana...* Per a 1483, ARV, Generalitat, 746.

Tot plegat, si sumem els ingressos de la Batllia General i els de la Generalitat, el regne de València recaptava anualment, durant el regnat de Ferran II, entre un milió cent i un milió dos-cents mil sous. Per contra, d'aquesta quantitat només arribava una petita part a la Tresoreria General. Tenim per a comprovar-ho els comptes retuts per Alfons Sánchez, lloctinent del tresorer general al regne de València durant els anys 1501-1505.

QUADRE 12
Comptes del lloctinent del tresorer general al regne de València

<i>Any</i>	<i>Ingressos (en sous)</i>	<i>Despeses (en sous)</i>	<i>Resta</i>
1501	364.562 sous 10 diners		
1502	762.317 sous 4 diners		
1503	74.391 sous 1 diners		
1504	39.247 sous 10 diners		
1505	40.746 sous 7 diners		
Total	1.596.701 sous 2 diners	1.602.634 sous	5.932 sous 10 diners

FONT: ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, 662.

En teoria, i segons les xifres que acabem de veure als quadres 9 i 11, en aquests cinc anys, de 1501 a 1505, el lloctinent del tresorer general hauria d'haver ingressat, procedents del regne de València, uns sis milions de sous, i, en canvi, només en va ingressar 1.600.000, la major part dels quals, com podem veure al quadre 12, se'ls va gastar en el mateix regne, de manera que no arribà a transferir ni un sou a Barcelona, perquè el saldo final, la diferència entre ingressos i despeses, resultà negatiu en uns 6.000 sous. És a dir, que del més d'un milió de sous a què ascendien anualment les finances estatals (les hisendes del rei i del regne sumades) en aquests primers cinc anys del segle XVI, no n'arribà ni un a la Tresoreria General, en ser negativa la resta.

Una part, ho hem vist, l'havia despesa el mateix batlle general (333.783 sous el 1483, és a dir, més d'una terç dels ingressos, que aquest any ascendiren a 604.922 sous). Una altra (que no podem precisar, però que devia estar entorn dels 320.527 sous anuals entre 1501 i 1505) l'havia despesa, també a València, el lloctinent del tresorer general. Per la seva banda, les «dates» de la Generalitat el 1483 (421.800 sous) van ser superiors a les «rebudes» (420.600). En concret, en aquest any, el 95 % de les despeses se n'anava en pagaments de pensions a creditors de la Generalitat, en la seva majoria ciutadans de València (414.000 sous del total de 421.800), mentre que el manteniment de l'aparell administratiu només s'enduia el 5 % restant.⁵³ Entre 1500 i 1516, el període estudiat per Castillo del Carpio, les pensions de censals representaven igualment entre el 90 i el 95 % de les despeses totals de la institució. Recordem que un 33,3 % de les despeses de la Batllia General (quadre 10) es destinava al pagament dels censals carregats per la mateixa batllia o per altres institucions, com la ciutat de València, la catedral o l'orde de Montesa, que s'havien endeutat per a prestar una suma important al monarca, que era al capdavant qui pagava els interessos del deute. És a dir, que bona part —la majoria, de fet— dels ingressos del regne de València, tant els de la hisenda reial (la Batllia General) com els de la hisenda del regne (la Generalitat), estava consagrada al servei del deute (al pagament dels interessos). I aquesta és una gran —o potser la més important— diferència amb Castella, on els interessos del deute (el «situado») els pagava directament la Tresoreria General, mentre que a la Corona d'Aragó es pagaven abans, en l'àmbit regional, per part de les hisendes de cada regne; a València, ho acabem de veure, les despeses salarials i de funcionament de la Generalitat no representen gaire més del 5 % del total, mentre que tota la resta es destinava al pagament de pensions censalistas. Gran part de l'esforç fiscal dels contribuents es desviava així en benefici dels creditors del deute públic, els primers interessats a mantenir el sistema.

53. Els salaris ascendien a vora 18.000 sous, entre els quals figuraven els dels sis diputats (6.000), els clavaris (1.700), els sis administradors (300), l'advocat, l'escrivà, el porter i d'altres. ARV, Generalitat, 746.

Aquest és també el cas de la Diputació del regne d'Aragó, els ingressos i les despeses de la qual durant el regnat de Ferran el Catòlic, estudiats per José Ángel Sesma, els podem veure al quadre 13. En trenta-cinc anys, de 1480 a 1514, la hisenda del regne aragonès va ingressar anualment entre 30.000 i 35.000 lliures, és a dir, entre 600.000 i 700.000 sous, una mica més que la seua homòloga valenciana, però —pitjor encara que aquesta— les despeses superaven els ingressos la major part dels anys, de manera que la seva contribució a la Tresoreria General va ser pràcticament nul·la. Ni tan sols tenia prou diners per a pagar els creditors del seu deute públic, la majoria dels quals eren catalans.

QUADRE 13
Ingressos i despeses de la Diputació del General d'Aragó, 1480-1515

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Diferència</i>
1480	20.050	31.115	- 3.065
1481	20.050	31.389	- 3.339
1482	—	—	—
1483	29.550	34.537	- 4.987
1484	29.550	36.965	- 7.415
1485	29.585	27.326	+ 2.259
1486	29.309	39.375	- 10.065
1487	27.050	42.641	- 15.591
1488	27.050	49.050	- 22.000
1489	26.575	54.210	- 27.635
1490	51.808	58.447	- 6.618
1491	26.550	39.061	- 12.511
1492	30.050	44.870	- 14.820
1493	30.050	46.284	- 16.234
1494	30.050	39.989	- 9.939
1495	30.050	36.090	- 6.060
1496	30.050	33.730	- 3.680
1497	30.050	33.131	- 3.081
1498	33.050	37.040	- 3.990
1499	33.050	33.651	- 581
1500	33.056	27.091	+ 5.965
1501	—	—	—
1502	35.050	36.776	1.726
1503	—	—	—
1504	—	—	- 2.257
1505	—	—	+ 4.047
1506	—	—	—
1507	37.250	38.277	- 1.029

QUADRE 13 (Continuació)
Ingressos i despeses de la Diputació del General d'Aragó, 1480-1515

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Diferència</i>
1508	—	—	—
1509	37.250	31.052	+ 6.198
1510	—	—	—
1511	37.850	30.084	+ 7.766
1512	37.850	47.486	– 9.636
1513	37.240	42.540	– 5.297
1514	36.321	37.926	– 1.604

FONT: José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón...*, p. 172. El quadre recull només les quantitats en lliures. He prescindit dels sous i diners per a una major claredat.

El pes del deute públic a la Diputació del General d'Aragó queda expressat ben gràficament en el quadre 14, en el qual veiem que el pagament de les pensions de censals s'endua entre la meitat i el 84 % dels ingressos:

QUADRE 14
Percentatge del servei del deute públic sobre els ingressos de la Diputació del General d'Aragó

<i>Any</i>	<i>Pensions de censals</i>	<i>Percentatge sobre el total d'ingressos</i>
1481	21.941	78 %
1485	21.853	74 %
1486	21.754	80 %
1487	21.797	80 %
1488	21.909	81 %
1489	21.809	82 %
1490	22.469	84 %
1494	—	54 %
1495	—	52,6 %
1496	—	50,8 %
1500	—	44 %
1502	—	41 %
1513	—	60 %
1514	—	60 %

FONT: José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón...*, p. 154-155.

És molt probable que si el regne de València recaptava anualment un milió dos-cents mil sous, entre la Batllia General i la Generalitat, el regne d'Aragó en recaptés quasi un milió, la major part dels quals a través de la Diputació del General, i la resta per mitjà de la Batllia General, que encara no ha estat estudiada.

Tampoc no ho està la de Catalunya, la qual, l'any que he consultat als registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, 1478, presentava un panorama desolador, ja que tot o quasi tot havia estat venut a particulars o ho havia cobrat el lloctinent general.⁵⁴ Que el patrimoni reial a penes rendís res al Principat era el resultat d'anys de contínues alienacions, especialment durant les turbulències de mitjan segle xv, i també del fracàs dels intents de sanejament de la Hisenda reial, amb la recuperació de rendes, drets i jurisdiccions. Amb tot, entre 1481 i 1488, Ferran II emprengué una sèrie d'actuacions encaminades a recuperar el patrimoni alienat o usurpat que han estat estudiades per Bernat Hernández, i que culminaren amb una reorganització de la Batllia General entre 1511 i 1513.⁵⁵ Però quin podria ser el volum dels ingressos de la Batllia General de Catalunya? Hem vist abans que un terç de les despeses de la de València es destinava al pagament de les pensions dels censals carregats per la ciutat de València i altres institucions en nom del rei. València no era l'única que prestava al monarca. Barcelona prestà a Alfons el Magnànim 550.000 sous el 1429 per tal de finançar la guerra amb Castella, obtinguts mitjançant la venda d'un censal de 27.500 sous de pensió anual, consignats sobre els ingressos de la Batllia General. Trenta anys més tard, en un altre context bèl·lic, la Guerra Civil, Joan II vengué a la capital catalana un altre censal per valor de 240.000 sous i amb una pensió anual de 9.680 sous. Tot i la reducció del tipus d'interès (del 5 al 4%), els censals i els càrrecs consignats sobre les rendes reials s'emportaven la major part dels ingressos reials, la recaptació dels quals tampoc no era fàcil a causa de la guerra; un informe posterior estimava el producte de les rendes reials entre 1460 i 1472 en 30.000 sous menys del que solien valer en els vint-i-quatre anys anteriors. El 1492, l'endarreriment en el pagament de les pensions ascendia a més de trenta mil lliures (600.000 sous), i cap a mitjan segle xvi, mentre que el monarca considerava extingit el censal, Barcelona preparà un memorial segons el qual, fins a 1550, la ciutat era creditora de 1.757.446 sous.⁵⁶ Podem fer-nos una idea del que devien representar els ingressos i les despeses de la Batllia General

54. ACA, Batllia General de Catalunya, 1.141. Rebudes fetes per Joan d'Argentona, donzell, regent l'ofici de la Batllia General de Catalunya. El quadern inclou la relació de les rendes teòriques que haurien de ser percebudes en cada localitat, amb el nom de qui les posseeix, en cas que no les cobri el rei. Comença amb la lleuda i el forn, les tasques i el censal i altres rendes i drets de Figueres, que se'ns diu que han estat venuts a particulars o que els ha cobrat el lloctinent general. I el mateix ocorre a totes les viles següents: Camprodon, Besalú, Girona, Pontons, Creixell i Borrassà, Cornella, Torroella de Montgrí, Pals, Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Vic, Granollers, Cardedeu i Vilamajor, Berga i Berguedà, Casserres, Montclar, Marola, Framir i Briquer, Caldes de Montbui, Tagamanet, Manresa, Santpedor, Terrassa i Sabadell, Mataró, Barcelona, jueus de Barcelona, Molins de Rei, Piera, Igualada, Vilafranca del Penedès, l'Arboç, Cubells, Vilanova, Ginaltrim, Tarragona, Valls, Cambrils, Mont-roig, Montblanc, lleuda de Tortosa, Anglesola, Viciana, Montornès, Cervera, Granyena, Tàrrega, Vilagrassa, Conesa, les Borges, Almacelles, Belloç, Gumells, Lleida, Pallars, baronia de Montcada, Fornells. A penes hi figuren algunes rendes, com les de les carnisseries de la ciutat de Barcelona (1.330 sous), així com censals menuts.

55. Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 22.

56. Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 56-58.

durant el regnat de Ferran el Catòlic a partir dels primers anys de l'estudi que ha fet Bernat Hernández per al període 1518-1639.

QUADRE 15
Ingressos i despeses de la Batllia General de Catalunya, 1518-1525

<i>Any</i>	<i>Ingressos Batllia General</i>	<i>Ingressos censal de Barcelona</i>	<i>Ingressos totals</i>
1518	41.341,50	34.250	75.591,50
1519	20.854,42	36.040	56.894,42
1520	19.857,42	35.360	55.217,42
1521	19.999,75	30.880	50.879,75
1522	18.078,42	30.590	48.668,42
1523	25.440,75	30.750	56.190,75
1524	18.078,42	30.590	48.668,42
1525	23.939,83	30.370	54.309,83

FONT: Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 228.

Pel que fa a la Generalitat, en 1483 i 1484, els dos anys que he examinat, la suma dels ingressos no alienats i la dels ingressos destinats al pagament de les pensions del censal de Barcelona oscil·la en aquests primers anys del regnat de Carles V entre els 50.000 i els 75.000 sous anuals, procedents en la seva major part de les rendes patrimonials (37,8 %) i de la quèstia i la cena d'absència (22,8), seguites ja a distància dels molins, les carnisseries i els censals menuts.

En aquests dos anys, els ingressos de la Generalitat de Catalunya se situaren entre les 31.000 i les 33.000 lliures, és a dir, entre 620.000 i 660.000 sous, quantitats molt similars a les de la Diputación del General de Aragón aquests dos mateixos anys, però sensiblement superiors a les de la Generalitat valenciana.⁵⁷ I també com la d'Aragó, les despeses —en la seva majoria, pagaments als creditors del deute públic— eren superiors als ingressos, de manera que el saldo era negatiu. Les hisendes dels tres regnes produïen en conjunt, en temps de Ferran el Catòlic, 1.700.000 sous de Barcelona (uns 265 milions de maravedis), dels quals no arribava a anar res o quasi res a la Tresoreria General. Els seus beneficiaris eren les oligarquies urbanes que havien invertit en el deute públic emès per les diputacions generals. Però això no vol dir que els seus ingressos, per molt hipotecats que estiguessin, no formessin part de les finances estatals i no hagin de ser tinguts en compte.

57. Convertits en sous de Barcelona, els 590.000 sous jaquesos de la Diputación del General de Aragón pujaven a 625.400, mentre que els 420.600 sous de València de la Generalitat valenciana ascendien a 475.278. Al contrari de la d'Aragó, estudiada per Sesma, i la de València, treballada per Castillo del Carpio a partir de 1500, en les seues obres respectives, ja citades, la hisenda de la Generalitat de Catalunya en l'època de Ferran el Catòlic encara està per analitzar. Ací només he utilitzat dos anys a partir de documentació arxivística directa.

QUADRE 16
Ingressos i despeses de la Generalitat de Catalunya, 1483 i 1484

	1483		1484	
	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>
Gener	917 / 10	704 / 1	1.050 / 7	1.355 / 10
Febrer	4.075	1.885 / 18	2.157 / 16	1.865 / 12
Març	3.297	4.857 / 11	4.531 / 15	3.669 / 16
Abril	3.624	2.293 / 15	2.018 / 9	2.655 / 17
Maig	2.242 / 9	2.765	3.604	2.860
Juny	158 / 1	1.797 / 13	1.500	2.769
Juliol	3.166 / 13	2.013 / 3	3.040 / 1	3.083
Agost	1.080 / 4	2.856 / 3	4.320	4.261
Setembre	1.151 / 11	1.996 / 17	2.493 / 15	2.540 / 15
Octubre	5.597 / 17	6.137	3.795 / 11	6.207 / 4
Novembre	3.525	2.873 / 3	2.874	637
Desembre	2.571	2.216	1.510	2.710 / 9
Totals	31.405 / 5	32.392 / 4	32.895 / 14	34.615 / 3

FONT: ACA, Generalitat, Sèrie G, 84, 1 (Regent los Comptes, Comú, Llibre comú).

El cas del regne de Mallorca és més particular, perquè tot i constituir un altre estat de la Corona, no tenia Corts pròpies —participava de vegades, però no sempre, en les de Catalunya— ni disposava d'una hisenda pròpia, administrada per una diputació general, com era el cas dels altres tres estats ibèrics de la monarquia catalanoaragonesa. La institució equivalent al batlle general dels altres regnes era la Procuració Reial de Mallorca, que centralitzava les finances reials de les Illes Balears (incloses, doncs, Menorca i Eivissa), i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es conserven els comptes de cada exercici anual, enviats al mestre racional per a la seva fiscalització. El quadre 17 reflecteix els ingressos i les despeses d'aquesta procuració durant vint anys del regnat de Ferran II (malauradament, les quantitats no són anuals, sinó que els comptes donen xifres quadriennals, que he dividit per quatre per a obtenir la mitjana anual).

Per la seva banda, Gabriel Jover ha reunit en un altre quadre les dades que posem sobre les despeses de la Hisenda reial a Mallorca des de la segona meitat del segle XIV a final del regnat de Ferran II. Les quantitats ressenyades se situen per damunt de les 40.000 lliures, és a dir, uns 800.000 sous.

No està clara la relació entre la quantitat que recapta (i gasta) la Procuració Reial a Mallorca i la que presenta al mestre racional a Barcelona. Aquella oscil·la entre els 880.000 i els 900.000 sous anuals; aquesta, entre els 240.600 i els 280.000. Convertides en sous de Barcelona, la primera referència fa uns 675.000 sous i la segona, que és la que empraré en els càlculs posteriors, 210.000.

QUADRE 17
Ingressos i despeses de la Procuració Reial de Mallorca, 1481-1500

<i>Any</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>
1481	13.490	13.394
1482	13.490	13.394
1483	13.490	13.394
1484	13.490	13.394
1485	14.004	12.853
1486	14.004	12.853
1487	14.004	12.853
1488	14.004	12.853
1498	12.323	12.331
1499	12.323	12.331
1500	12.323	12.331

FONT: ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, 660, f. 61v-62 i 78v. Les quantitats estan expressades en lliures.

QUADRE 18
Hisenda i població al regne de Mallorca, 1364-1517

<i>Anys</i>	<i>Despeses (en lliures)</i>	<i>Població (en focs)</i>
1364-1378	41.331	10.873
1432-1451	57.155	6.922
1489-1495	45.000	9.254
1515-1517	44.000	11.740

FONT: Gabriel JOVER, «Camp i ciutat a la Mallorca del segle xv: quina mena de crisi?», a *Barcelona en crisi? La ciutat al segle xv*, col·loqui organitzat pel Museu d'Història de Barcelona, 18-20 de setembre de 2017 (en premsa).

Finalment, a aquests ingressos ordinaris, cal afegir-hi encara els donatius acordats per les Corts. Les de Catalunya van aprovar, en les celebrades a Barcelona el 1481, oferir al rei 300.000 lliures; 200.000 més en les de 1503, i 220.000 en les de Montsó el 1510. Per la seva banda, les de València van aprovar 125.000 lliures en les d'Oriola de 1489 i 100.000 en les de Montsó de 1510, 50.000 de les quals s'aconseguien emetent censals carregats sobre la Generalitat al 6,66 % i les altres 50.000 en una taxa general sobre tot el regne per a la qual es va elaborar el primer cens general de la població valenciana. En total, en aquestes Corts generals celebrades a Montsó, Ferran II obtingué un donatiu de 539.000 lliures, és a dir, la xifra fabulosa de 10.780.000 sous, de les quals Catalunya n'aportà 220.000; Aragó, 219.000, i el regne de València, 100.000.

QUADRE 19
Donatius de les Corts de la Corona d'Aragó durant el regnat de Ferran II

Anys	Corts	Lloc	Donatiu	Anualitat
1481	catalanes	Barcelona	300.000	—
1484-1489	valencianes	Tarassona-València-Oriola	125.000	25.000
1493-1494	aragoneses	Saragossa	—	—
1495	aragoneses	Tarassona	180.000	60.000
1498	aragoneses	Saragossa	—	—
1502	aragoneses	Tarassona	—	—
1503	catalanes	Barcelona	200.000	—
1510	catalanes	Montsó	220.000	—
1510	aragoneses	Montsó	219.000	—
1510	valencianes	Montsó	100.000 ¹	—
1519	catalanes	Barcelona	250.000	25.000
1529	catalanes	—	250.000	62.500

1. De les 100.000 lliures votades en Corts, la meitat, 50.000, es van obtenir mitjançant l'emissió de deute públic, amb censals carregats sobre la Generalitat a un interès del 6,66%; l'altra meitat es va recaptar mitjançant una *taxa* o col·lecta. Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (ed.), *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, València, Universitat de València, 1972.

FONT: Ernest BELENGUER I CEBRIÀ (ed.), *Cortes del reinado...*; Emiliano FERNÁNDEZ DE PINEDO, «Ingresos y gastos de la Hacienda catalana...».

Tot sumat, la contribució anual dels estats ibèrics de la Corona d'Aragó durant el regnat de Ferran el Catòlic es pot estimar en uns 4,5 milions de sous de Barcelona (setanta milions de maravedisos), 1.750.000 dels quals recaptats a través de les hisendes dels tres regnes que en tenien (Diputació del General d'Aragó, Generalitat de Catalunya i Generalitat valenciana), 1.350.000 ingressats per la hisenda reial als quatre regnes (els tres anteriors més Mallorca) i 1.400.000 en forma d'anualitats dels subsidis aprovats per les Corts. Per territoris, Aragó i el regne de València eren els que més contribuïen, amb aproximadament un milió i mig de sous cada un, seguits per Catalunya, amb 1.200.000 (a causa de l'escassa entitat de les rendes del patrimoni reial) i Mallorca, amb 210.000 (vegeu-ne el detall al quadre 22).

LA CONTRIBUCIÓ DELS ESTATS ITALIANS DE LA CORONA D'ARAGÓ

Dels estats italians de la Corona d'Aragó, el més antic, el que s'havia incorporat primer, al segle XIV, era el regne de Sardenya, que al temps de Ferran II tenia, com hem vist, uns 160.000 habitants i una sola ciutat gran, Sàsser, amb més de deu mil habitants (la segona, Càller, no arribava en aquesta època ni als 5.000 habitants). Era també un dels estats amb una més baixa densitat demogràfica (6,6 hab./km²) i una menor taxa d'urbanització (7,8%). Les rendes de la Corona han estat estima-

des per John Day en unes 30.000 lires anuals, aproximadament uns 148.025 sous de Barcelona.⁵⁸ Per la seva banda, Francesco Manconi recull els donatius successius que el parlament sard atorgà a Ferran II i a Carles V al llarg de quasi cinquanta anys. Es tracta de sumes que havien de ser distribuïdes en diverses anualitats, generalment deu, i que, en el cas del parlament de 1481-1485, sabem que van ser aportades la meitat per l'estament militar i l'altra meitat, dues parts l'estament reial i una l'eclesiàstic. També sabem que el 70 % del donatiu d'aquest parlament estava destinat al rescat del patrimoni reial, mentre que la resta es va destinar a diferents intervencions a favor del regne.⁵⁹

QUADRE 20
Donatius o serveis acordats pel parlament de Sardenya

Anys	Valor del donatiu (en lliures sardes)	Aportació anual (en lliures sardes)	Equivalència (en sous de Barcelona)
1481-1485	150.000	15.000	75.000
1511	150.000	15.000	75.000
1519	180.000	18.000	90.000
1528	202.000	22.444	111.222

FONT: FRANCESCO MANCONI, *Cerdeña...*, p. 46-47, 61-62, 71 i 77. Els donatius es paguen en deu anualitats, llevat de l'últim, que es va recaptar en nou.

Si sumem el servei desenal dels donatius (uns 75.000 sous de Barcelona l'any) a les rendes reials percebudes a l'illa (148.000 sous), la contribució de Sardenya a la hisenda de la Corona es podria estimar en vora 225.000 sous anuals (uns 3,5 milions de maravedisos).

Amb una extensió superficial similar (25.711 km² enfront dels 24.090 de Sardenya), l'illa de Sicília no sols estava molt més poblada (600.000 habitants i una densitat de 23,3 hab./km²), sinó que, com hem vist, la seva taxa d'urbanització i el nombre de grans ciutats, per damunt fins i tot dels 20.000 habitants, eren més elevats. També ho era, naturalment, la contribució del parlament sicilià a les arqueges de la Corona, que si el 1494 era d'uns 33.000 florins (561.000 sous de Barcelona) anuals, el 1502 s'havia triplicat i arribava als 100.000 (1.700.000 sous).⁶⁰ Segons Domenico Ligresti, part dels recursos sicilians es van esmerçar en la conquesta del regne de Nàpols i en les expedicions nord-africanes de Ferran II (en contradicció, doncs, amb els qui sostenen que totes aquestes campanyes es van fer amb homes,

58. La xifra exacta són 29.605 lires sardes (la dona Day, p. 86), que equivalen a 148.025 sous de Barcelona (un sou de Barcelona equival a quatre sous sards).

59. FRANCESCO MANCONI, *Cerdeña...*, p. 46-47, 61-62, 71 i 77.

60. DOMENICO LIGRESTI, «La Sicilia frontiera», a FRANCESCO BENIGNO i GIUSEPPE GIARRIZZO, *Storia della Sicilia*, 1: *Dalle origini al Seicento*, Bari, Laterza, p. 134-147 (p. 135).

armes i diners castellans, sense cap contribució de la Corona d'Aragó). En aquest cas, només coneixem la quantitat anual del donatiu acordat pel parlament (que multiplicava per 7,5 i 22,6 el de Sardenya el 1494 i el 1502, respectivament), sense que ens sigui possible, per ara, afegir-hi també l'import anual de les rendes reials. Tanmateix, si apliquem el factor més baix dels dos citats, el de 7,5, a l'import de les rendes de Sardenya, uns 150.000 sous anuals, podem estimar les de Sicília en 1.125.000 sous. Tot plegat, rendes i donatiu del parlament, la contribució de l'illa als ingressos totals de la Corona podia rondar els 1.800.000 sous anuals el 1494 i els 2.800.000 el 1502 (28 i 43,6 milions de maravedisos, respectivament).

Finalment, el regne de Nàpols, el més gran i populós de tots, amb una extensió major que la de Sardenya i Sicília juntes, i una població que gairebé duplicava la de les dues illes, una capital que era un dels majors centres urbans de l'Europa de l'època i una taxa d'urbanització també molt elevada, era l'estat italià que més contribuïa a la caixa reial, amb uns 500.000 ducats de mitjana anual (12 milions de sous / 187 milions de maravedisos). Segons Giuseppe Galasso, els ingressos anuals del regne de Nàpols oscil·laven durant el regnat de Ferrante (1458-1494), en particular durant la dècada de 1480, entre 500.000 i 650.000 ducats,⁶¹ mentre que el 1507-1508, poc després de la seva reincorporació a la Corona d'Aragó per Ferran II, haurien baixat a 438.845.⁶² A aquesta quantitat, cal afegir encara la imposició extraordinària de 550.924 ducats, a raó de tres carlins per foc, que es va aplicar, en concepte de compensació a Lluís XII per despeses de guerra, el 1508, a pagar en set anys, així com els tres donatius que es van fer a Ferran II, cadascun de 300.000 ducats, del 1506 al 1509.⁶³ Si ho sumem tot —els ingressos ordinaris, la imposició extraordinària i el donatiu del parlament—, la contribució anual del regne de Nàpols en la primera dècada del segle XVI estaria entorn dels 820.000 ducats (uns 20 milions de sous de Barcelona / uns 306 milions de maravedisos, gairebé tant com els ingressos totals —ordinaris i extraordinaris— de tot Castella).⁶⁴

Grosso modo, els ingressos dels estats no ibèrics de la Corona d'Aragó podria rondar els vint-i-tres milions de sous de Barcelona, procedents en la seva major part del regne de Nàpols (20) i, en molta menor mesura, de Sicília (2,8) i Sardenya (0,2).

61. Giuseppe GALASSO, *Il regno di Napoli: Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*, Torí, UTET, 1992, p. 755 i 759.

62. Giuseppe GALASSO, *En la periferia del imperio: La monarquía hispánica y el reino de Nápoles*, Barcelona, Península, 1994, p. 202.

63. Ludovico BIANCHINI, *Storia delle finanze...*, p. 278. Els 550.924 ducats (1 ducat = 10 carlins), recaptats a raó de tres carlins per foc durant set anys (vint-i-un carlins per foc), donarien un total de 262.345 focs, aproximadament 1.310.000 habitants per al conjunt del regne.

64. La quantitat exacta és de 817.548 ducats. L'equivalència directa amb sous de Barcelona (1 ducat = 24 sous) dona 19.621.162 sous, i amb maravedisos castellans (1 ducat = 375 maravedisos), 306.580.660 maravedisos.

CONCLUSIONS

Ferran II, de qui enguany es compleixen els cinc-cents anys de la mort, va ser rei de la Corona d'Aragó, per successió del seu pare en els estats patrimonials de la dinastia, i del regne de Castella, per matrimoni amb Isabel I. En comptes de veure la unió dinàstica i la monarquia dels Reis Catòlics des de la integritat de les dues corones, la majoria dels historiadors l'han considerada fonamentalment en clau exclusivament hispànica, reduint la Corona d'Aragó als seus estats ibèrics, negligint els itàlics, que no eren meres possessions territorials, sinó que formaven part de l'estructura confederal d'aquella. Prescindir dels regnes italians no sols suposa no comprendre la naturalesa i peculiaritat de la Corona d'Aragó, un estat a cavall de la mar entre dues penínsules al Mediterrani occidental, sinó no entendre tampoc el regne del qual era sobirà Ferran II ni l'aportació en territoris, població i recursos fiscals i financers que els seus estats aportaven a la unió amb Castella. Confinada a la dimensió hispànica, la comparació —en superfície, volum demogràfic i hisenda estatal— sempre serà clarament favorable a Castella, que era més gran, tenia més habitants i produïa més ingressos. Tanmateix, no es tracta només d'una qüestió de geografia —o de geopolítica, com diria Jaume Vicens Vives—, sinó també de concepció del poder polític, d'administració de la fiscalitat d'estat i de gestió comptable. Castella, com França, havia emprès una via de centralització política i administrativa que culminava en la figura del monarca i en el consell reial, i que donava a aquest darrer no sols una major llibertat d'acció en l'exercici del poder, sinó també una major disponibilitat dels recursos fiscals i financers.

A la Corona d'Aragó, en canvi, i com també a Flandes i els Països Baixos, la via seguida havia estat justament la contrària, la d'una cada vegada major descentralització, que havia acabat donant major protagonisme —polític i hisendístic— a les institucions representatives del regne. El rei no podia governar sense l'acord, i sobretot el suport econòmic, de les Corts i de la Generalitat. El poder reial no era absolut i el monarca estava sotmès a la llei —els Furs d'Aragó i de València, les Constitucions de Catalunya, que jurava en accedir al tron—, i no per damunt d'ella. I al costat de la hisenda reial, s'havia anat desenvolupant una hisenda del regne, que recaptava i administrava la nova fiscalitat d'estat. A Castella, tots els ingressos ordinaris i extraordinaris se centralitzaven en la hisenda reial, on se centralitzaven també les despeses, i en primer lloc el servei del deute públic (el «situado»). A la Corona d'Aragó, la Hisenda reial pràcticament havia hagut de renunciar a la fiscalitat, en benefici de les diputacions generals, i en alguns territoris, com Catalunya, fins i tot havia perdut també el control —i el producte— de les rendes reials. En cas d'urgències pecuniàries, i aquestes s'encadenaven l'una darrere l'altra, el monarca havia de recórrer als emprèstits i/o als donatius acordats per les Corts. Que a les arque reials arribés finalment una petita part del producte fiscal no vol dir, però, que aquest fos

reduït, com massa vegades s'ha dit per a la Corona d'Aragó i particularment per a Catalunya. A tots els canvis ja assenyalats, s'hi afegia també una transformació en els sistemes de gestió administrativa i comptable, raó per la qual l'autorització de la despesa, primer, i el pagament de la despesa, poc després, deixaren d'estar centralitzats a la Tresoreria General, per a ser assumits, *in situ*, pels batlles generals. Tot això ha dificultat, sens dubte, la reconstrucció de la hisenda estatal de la Corona d'Aragó, el càlcul dels ingressos totals, ordinaris i extraordinaris.

Aquest treball pretén justament això. Ser un primer intent de reconstruir l'estructura fiscal i financera de la Corona d'Aragó, oferir magnituds plausibles i assajar una estimació aproximada dels ingressos del conjunt de regnes i territoris de la Corona, la documentació dels quals es troba repartida en múltiples arxius, seccions i sèries, o ha estat estudiada per a algun regne o alguna hisenda particular. Com tot primer intent, segurament contindrà molts errors que futurs treballs, d'altres autors i meus, podran esmenar. Mentrestant, el seu major interès radica, ara per ara, en les xifres que reuneix, unes directament de sèries arxivístiques inèdites i altres d'estudis anteriors, i en la figura general que es va conformant i que permet una comparació més equilibrada entre les dues corones.

Les pàgines anteriors deixen clar que els ingressos totals de la Corona d'Aragó no podien ser aquells 20.000 sous de mitjana anual que trobem als registres de la Tresoreria General (quadre 2). Però tampoc no poden ser els entre un i vora tres milions de sous de Barcelona que trobem en altres comptes de la mateixa tresoreria fiscalitzats pel mestre racional, de vegades en exercicis triennals o quadriennals (cosa que obliga a dividir les quantitats del compte per tres o per quatre).

QUADRE 21
Ingressos de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó

<i>Any</i>	<i>Sous de Barcelona</i>	<i>Maravedisos</i>
1490	1.030.819	16.068.649
1491	1.030.819	16.068.649
1492	1.030.819	16.068.649
1493	2.237.093	34.872.332
1494	977.197	15.232.776
1495	977.197	15.232.776
1496	977.197	15.232.776
1497	977.197	15.232.776
1498	2.627.286	40.933.115
1500	2.756.092	42.939.913

FONT: ACA, Mestre Racional, 660 i 662.

En aquest cas, es tracta d'una xifra més solvent, però que continua lluny de ser completa. Les rebudes inclouen ingressos de tots els regnes i tant de la hisenda reial

(rendes patrimonials, maridatges, cavalleries, amortitzacions) com de les hisendes dels diferents regnes (serveis graciosos, contribucions del General de Catalunya, Aragó i València), però una vegada descomptades les despeses pagades localment. El quadre recolliria, en tot cas, el que podríem considerar ingressos «nets», després d'haver satisfet pensions de censals (sens dubte, la més substancial de les despeses), pagat els salaris dels oficials reials i del regne i costejat moltes despeses de funcionament. Era el que finalment arribava a les arquies reials, per a disposició directa del monarca.

QUADRE 22
Estructura fiscal i financera de la Corona d'Aragó en temps de Ferran II

	<i>Hisenda reial</i>	<i>Hisenda del regne</i>		<i>Total</i>
	<i>(tresorer general / batlle general)</i>	<i>Ingressos anuals</i>	<i>Donatius</i>	
	<i>Rendes patrimonials</i>			
Aragó	400.000	625.000	500.000	1.525.000
Catalunya	60.000	650.000	500.000	1.210.000
València	685.000	475.000	400.000	1.560.000
Mallorca	210.000	—	—	210.000
	1.350.000	1.750.000	1.400.000	4.505.000
Sardenya	150.000	—	75.000	225.000
Sicília	1.125.000	—	1.700.000	2.825.000
Nàpols	12.000.000	—	8.000.000	20.000.000
	14.625.000	1.750.000	11.175.000	27.555.000

Abans de la reincorporació de Nàpols, el 1503, els ingressos totals de la Corona d'Aragó podrien rondar els 7,5 milions de sous, és a dir, uns 117 milions de maravedis, aproximadament un terç dels de Castella, estimats en uns 317 milions. Però amb la conquesta de Nàpols i l'important flux fiscal i financer que s'estableix entre el regne napolità i la Tresoreria General de la Corona, tot canvià. Els ingressos del Mezzogiorno italià igualaven ja, ells sols, tots els de Castella (311 milions de maravedis enfront de 312-320). Sumats als de la resta de la Corona, els superaven. És cert que els vint milions de sous aportats pel regne de Nàpols no arribaven tots a la Tresoreria General, perquè la majoria es consumien en despeses locals, a Itàlia mateix. Tot i així, cap a la tercera dècada del segle XVI, els ingressos procedents de Nàpols pujaven a 900.000 sous anuals (el que suposaria vora un 5 % dels vint milions produïts) i representaven gairebé la meitat dels ingressos de la Tresoreria General de la Corona d'Aragó.

QUADRE 23
Fonts i volum d'ingressos de la Corona d'Aragó cap a 1530

<i>Concepte</i>	<i>Sous de Barcelona</i>	<i>Percentatge</i>
Drets de Nàpols	900.000	42,80
Reservat de Sicília	401.400	19,00
Donatiu de Sicília	318.600	15,10
Herbatges d'Alcúdia i Calatrava	203.508	9,68
Situats alcabales dels mestrats	177.732	8,40
Pans de la mensa mestral	45.000	2,14
Dret de quema (València)	45.000	2,14
«Mandas» de Terol	16.362	0,70
Salines de la Mata (València)	13.716	0,60
Cavalleries d'Aragó	7.740	0,30
	2.102.058	100,00

FONT: *Relación de las pecunias que recibía el Thesorero General en los Reynos de la Corona de Aragón, y a qué tiempos*. Bernat HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas...*, p. 83 i 270, nota 16.

Amb la contribució del regne de Nàpols, els ingressos de la Corona d'Aragó s'incrementaven en termes exponencials, tant en «brut» (abans de descomptar les despeses), com en «net» (el que arribava finalment a la Tresoreria General).⁶⁵ Vist des d'aquesta perspectiva, tot i la desproporció territorial i demogràfica, les hisendes de les dues corones de Ferran el Catòlic no sols no estaven tan desproporcionades, sinó que la comparació resulta positiva per a la Corona d'Aragó, que tenia un sistema molt més complex, però també molt més eficaç, de descentralització fiscal i financera. Al contrari que a Castella, on els impostos s'arrendaven a l'engròs i per al conjunt de la Corona, cosa que només permetia participar-hi grans companyies d'arrendataris, a la Corona d'Aragó, tant la fiscalitat com les finances estaven més descentralitzades i permetien una major participació de les elits regionals i locals, ja fos en l'arrendament de les rendes i els impostos o en la inversió en el deute públic. Des d'un punt de vista tècnic i administratiu, el sistema no tenia res d'ineficaç, i menys encara d'arcaic, perquè, junt als impostos, l'altre gran pilar dels ingressos era el deute públic, la venda de censals, molt més oberta a una nòmina més àmplia d'inversors o creditors, que es beneficiaven de l'esforç contributiu de la població, alhora que es generava un major consens entorn del sistema i de les exaccions fiscals —bàsicament, impositcions indirectes— necessàries per a mantenir-lo. Era, d'altra banda, el mateix sistema que s'emprava als Països Baixos,

65. Per contra, el desmembrament de Nàpols i Sicília i la seva incorporació al Consell d'Itàlia, creat el 1556, representarà un dur colp per a la Corona d'Aragó, que veurà baixar substancialment les seves rendes. El colp no era sols econòmic, sinó també polític, perquè contribuïa a desdibuixar la personalitat mateixa de la Corona, cada vegada més esvaïda.

i més tard, a les Províncies Unides, que justament al segle XVI van poder finançar la seva independència de la monarquia hispànica a través d'una fiscalitat d'estat gestionada per les institucions representatives del regne, les Corts o Estats Generals, i les seves diputacions permanents. El mateix que acabaria implantant-se també a Anglaterra —amb una llarga tradició política «constitucionalista» (pactista), però amb una fiscalitat reial més centralitzada i on el deute sobirà a llarg termini no va ser adoptat fins a ben entrats els temps moderns— i que donaria lloc a una forma diferent d'organització del poder polític i de construcció de l'Estat.

APÈNDIX

Quadre 24
Equivalències monetàries, 1494-1497

<i>Moneda</i>	<i>Sous de Barcelona</i>	
1 sou jaquès	1,06	(16 sous de Jaca per 17 de Barcelona)
1 sou valencià	1,13	(15 sous de València per 17 de Barcelona)
1 sou mallorquí	0,75	(20 sous de Mallorca per 15 de Barcelona)
1 sou perpinyanès	0,72	(33 sous de Perpinyà per 24 de Barcelona)
1 sou callerès	0,43	(56 sous de Càller per 24 de Barcelona)
1 florí d'or	17	—
1 ducat d'or	24	—
1 maravedí	0,06	(265 maravedisos per 17 sous de Barcelona)
1 dobla	22	—
1 castellana d'or	29	(485 maravedisos)
1 carlí sicilià	1	—
1 sou sard	0,25	(56 sous sards per 14 de Barcelona)

FONT: Elaboració pròpia a partir de les informacions contingudes a ACA, MR, 662.

Les bifurcacions de les estructures agràries durant el regnat de Ferran II (1452-1516): Mallorca i Catalunya

Gabriel JOVER-AVELLÀ

Universitat de Girona. Institut de Recerca Històrica

(Centre de Recerca d'Història Rural)

Membre del Comitè Científic

1. LES BIFURCACIONS AGRÀRIES DESPRÉS DE LA CRISI BAIXMEDIEVAL

Entre el 1452 i el 1516, en vida de Ferran II, els territoris de les monarquies hispàniques eixien de la crisi baixmedieval.¹ D'aquells conflictes socioeconòmics i institucionals emergia la nova monarquia (després Imperi) hispànica. La unió de les dinasties castellana i aragonesa en el jove Carles I d'Àustria tenia una aparença deforme: una munió de reialmes, principats i comtats units a una corona, amb complexes relacions feudovassallàtiques, sense un sistema fiscal, judicial i polític comú.² A la Corona de Castella de la crisi de la senyoria medieval i després d'un llarg període de guerres civils i dinàstiques, emergiria una poderosa aristocràcia.³ S'havia refet de la crisi d'ingressos, d'una banda, mercès a les oportunitats que l'expansió de la frontera feudal peninsular oferí fins al segle XV,⁴ i quan es tancà amb la conquesta del regne nassarita s'obriren noves fronteres al nord d'Àfrica, les Canàries i després a Amèrica; d'altra banda, la noblesa aconseguí una major imbrica-

1. Els grans trets d'aquests conflictes es poden llegir en els diferents resums que s'han fet recentment sobre la crisi baixmedieval a Catalunya i per al conjunt dels Països Catalans a Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania*, núm. 217 (2004), p. 435-466; Antoni FURIÓ, «La crisis de la Baja Edad Media: una revisión», a Antoni FURIÓ, *Las crisis a lo largo de la historia*, Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico, 2010, p. 13-46; Ernest BELENGUER, «Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 24 (2014), p. 267-296; Ferran GARCIA-OLIVER, «Continuïtats i canvis en el sistema agrari dels Països Catalans (segles XIV-XV)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 27 (2015), p. 155-183.

2. Ernest BELENGUER, *El imperio de Carlos V: Las coronas y sus territorios*, Barcelona, Península, 2002.

3. Julio VALDEÓN, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid, Siglo XXI, 1975.

4. José A. GARCÍA DE CORTÁZAR, *La sociedad rural en la España medieval*, Madrid, Siglo XXI, 1988.

ció en les noves estructures estatals i una important participació en la renda centralitzada, els impostos públics.⁵ El nou imperi que s'aixecaria amb Carles V d'Àustria tindria en aqueixa nova aristocràcia el ciment que sostindria el govern i la guerra, primer cap a dintre, amb la desfeta de les comunitats, i després cap a fora, amb la conquesta colonial i les guerres imperials al continent europeu.⁶

Els antics regnes i territoris de la Corona d'Aragó restaren al marge d'aquell procés de formació de la nova monarquia. En particular, els barons feudals catalans no foren capaços d'articular un nou estat feudal després de la fi de la dinastia catalana en el Compromís de Casp.⁷ En segon lloc, la seva frontera de conquesta feudal s'havia clos a mitjan segle XIII amb les conquestes de les illes Balears (1229, 1235 i 1287) i València (1238).⁸ D'altra banda, no aconseguiren participar en la renda fiscal pública, o renda centralitzada, com la noblesa castellana, excepte com a partícips del deute públic.⁹ A més, sense aliances sòlides en les noves estructures de la monarquia imperial, les cases de la noblesa catalana foren apartades dels centres de poder i en el millor dels casos s'integraren dins les famílies de la nova noblesa castellana o hispànica imperial; tal com ho expressà gràficament Cristòfor Despuig el 1557: «estos castellans s'ò beuen tot».¹⁰ Com va assenyalar Pierre Vilar, al tombant del segle XV, la Corona castellana disposava d'una major població i riquesa que Catalunya,¹¹ però també d'una poderosa aristocràcia que articulava la distribució de la renda «feudal centralitzada» i el poder en el nou imperi.¹²

La conjunció d'aquests factors abocava les nobleses feudals catalanes després de la crisi del segle XIV a cercar la recuperació dels seus ingressos mitjançant el reforçament del domini jurídic sobre els pagesos dels seus dominis, l'augment de la seva participació en l'excedent agrari, a través d'un increment de les rendes sobre

5. Bartolomé YUN CASALILLA, *Marte contra Minerva: El precio del Imperio español, ca. 1450-1600*, Barcelona, Crítica, 2004.

6. Bartolomé YUN CASALILLA, *Marte contra Minerva...*

7. Ernest BELENGUER, *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412): Història i debat*, Barcelona, Dalmau, col·l. «Episodis de la Història», núm. 356.

8. Vegeu els estudis recents d'Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feudal colonisation and socio-ecological transition in *Mayūrqa* (Muslim Majorca) in the thirteenth century», *Continuity and Change* núm. 30, vol. 3 (2015), p. 341-366. Per al conjunt dels Països Catalans, vegeu els treballs recopilats a Enric GUINOT (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007; Enric GUINOT, «L'expansió d'una monarquia feudal europea en el segle XIII: la Corona catalanoaragonesa i les conseqüències de la conquesta dels regnes de Mallorca i de València», *Catalan Historical Review*, núm. 2 (2009), p. 161-174.

9. Vegeu, per exemple, l'estudi sobre la noblesa valenciana de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Nobleza y poder político: El reino de Valencia (1416-1446)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005.

10. Ernest BELENGUER, *La Corona de Aragón en la monarquía hispánica: Del apogeo del siglo XV a la crisis del XVII*, Barcelona, Península, 2001.

11. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1964.

12. Bartolomé YUN CASALILLA, *Marte contra Minerva...*

el producte o la terra, o l'apropiació del domini útil de la terra, l'ampliació de la reserva senyorial i l'aplicació de noves modalitats de gestió com estaven fent altres nobleses de la Península.¹³ Aquesta «ofensiva» de la renda feudal és a la base dels conflictes que esclataren entorn dels drets sobre les «llibertats de les persones», el domini útil de la terra i la distribució de la renda després de 1350.¹⁴ Al tombant del segle xv, els redreços (o sargits) de Ferran II tancaren de forma desigual els dos grans conflictes que havien esclatat als seus dominis entre senyors i pagesos pels drets sobre la possessió de la terra i els seus fruits.¹⁵ La Sentència Arbitral de Guadalupe (1486) s'ha llegit com una afirmació dels drets dels pagesos intermedis, els posseïdors de masos, sobre el domini útil de la terra i la redempció dels mals usos, la servitud, però també s'ha insistit en el fet que els senyors conservaven els seus drets sobre el domini directe i la jurisdicció feudal, és a dir, els drets sobre la mutació de les terres (lluïsmes i fadigues) i l'excedent pagès (delmes, censos i tasques).¹⁶ Tanmateix, foren els pagesos els qui dirigiren el desenvolupament agrari i els qui consolidaren els seus drets sobre el domini útil, i més endavant els ampliaren apropiant-se dels drets sobre terres vagants i comunals.¹⁷ Després de la Guerra Civil de 1450-1452, a Mallorca, una part important dels pagesos intermedis havien perdut les seves terres i s'havien convertit en petits propietaris o jornalers. La Pragmàtica de 1512 ordenava la confecció d'un cadastre general a l'illa per resoldre els conflictes fiscals entre els habitants de la Part Forana i l'aristocràcia urbana, però no fou executada i el cadastre general no es confeccionà fins al 1576.¹⁸

13. Mercedes BORRERO, *La organización del trabajo: de la explotación de la tierra a las relaciones laborales en el campo andaluz (siglos XIII-XVI)*, Sevilla, Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2003.

14. Els moviments socials vilatans i urbans de l'etapa baixmedieval perseguïen canvis en la distribució de la renda i afirmar els seus drets sobre la tinença de la terra (Robert BRENNER, «Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe», *Past & Present*, núm. 70 (1976), p. 30-75; Guy BOIS, *Crise du féodalisme: Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, París, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1976; Franco CAZZOLA, *Contadini e agricoltura in Europa nella prima età moderna (1450-1650)*, Bolonya, Clueb, 2014), però també l'afirmació política i social del *common man*, la participació de l'home comú en les decisions públiques, polítiques i religioses (Peter BLICKLE, ed., *Resistance, representation, and community*, Oxford, Clarendon Press, 1997).

15. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic: Un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Península, 1999.

16. Eva SERRA, «El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe», *Recerques: Història, Economia, Cultura*, núm. 10 (1980), p. 17-32; Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2010.

17. Mònica BOSCH, Rosa CONGOST i Pere GIFRE, «Los "Bandos". La lucha por el individualismo agrario en Cataluña. Primeras hipótesis (siglos XVII-XIX)», *Historia Agraria*, núm. 13 (1997), p. 65-88.

18. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic...*, p. 107-182; Ernest BELENGUER, *La Corona de Aragón...*, p. 97-114.

El propòsit d'aquest treball és, d'una manera sintètica i estilitzada, indagar sobre els factors que condicionaren les estratègies dels senyors feudals per recuperar els seus ingressos i el seu poder en un racó de la Corona aragonesa: el regne de Mallorca, contrastant-lo amb la trajectòria històrica de la Catalunya Vella, territori d'on eren originaris els senyors feudals i els pagesos que colonitzaren l'illa. L'argument subratlla com, d'una banda, la mateixa construcció dels agrosistemes, el complex agrari que integren drets i paisatges (parcel·lari, pràctiques agràries, etc.) i, de l'altra, el resultat dels conflictes socials foren els factors que marcaren les diferències profundes en la possessió de la terra entre els pagesos de la Catalunya Vella i de Mallorca després de 1500. L'estudi s'estructurarà en els apartats següents. En el primer, se sintetitzaran els traços gruixuts que caracteritzaren la consolidació de la pagesia de mas a la Catalunya Vella. En el segon apartat, el més llarg, s'abordarà la discussió sobre la formació d'una aristocràcia terratinent discutint així la interpretació tradicional. Finalment, en les conclusions, es reprèn la perspectiva comparativa per situar l'aristocràcia de l'illa respecte de la noblesa catalana a inicis del segle XVI.

2. CATALUNYA: CRISI FEUDAL I APROPIACIÓ DEL DOMINI ÚTIL PER LA PAGESIA INTERMÈDIA

La formació del feudalisme a la Catalunya oriental pot llegir-se com una imposició des de dalt: els senyors o poderosos imposaren rendes i obligacions a unes comunitats preexistents.¹⁹ Així, les formes que prendria el feudalisme foren el resultat dels conflictes entre dues dinàmiques socials contraposades. D'una banda, els barons feudals es van imposar en els segles X-XII sobre un substrat d'assentaments rurals (vilars, mansos) relativament dispersos.²⁰ Els barons subinfeudaren jurisdiccions, rendes i dominis directes sobre districtes castrals, viles, masos (explotacions de caràcter familiar) i terres (parcel·les) a la petita noblesa. I per sota d'aquestes transaccions es va produir un procés de compravenda de terres i dominis en què van participar els petits senyors i les classes benestants, tant les rurals com les urbanes. Aquests processos van conformar un paisatge feudal enormement complex i potencialment conflictiu. El domini feudal estava integrat per diversos cossos territorials, i els drets, les rendes i la jurisdicció que tenien els senyors

19. Pierre BONNASSIE, *Catalunya, mil anys entera: Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, Edicions 62, 1981, 2 v. Vegeu també, en aquest respecte, una matisació de les tesis de l'anterior autor als estudis de Feliu sobre els pagesos en l'etapa prefeudal: Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal...*, p. 29-152.

20. Josep M. SALRACH, «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XIII)», *Hispania*, núm. 197 (1997), p. 1009-1048; Lluís TO, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1997; Pere BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al Comtat de Barcelona, segles XI-XIII*, Barcelona, CSIC, 2003; Víctor FARÍAS, *El mas i la vila a la Catalunya medieval: Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009.

en cada un d'ells no solament eren diferents, sinó que els compartien amb altres senyors, ja fos com a vassalls o com a iguals. En aquest intricat conjunt de jurisdiccions, dominis i rendes, el mas i la servitud es convertiren en instruments per a subjectar la mà d'obra i garantir la detracció de l'excedent pels senyors;²¹ així, a Catalunya, la servitud, a diferència d'altres regions, no fou un instrument per a l'explotació de la reserva senyorial.²² Aquest procés de consolidació feudal coincidí amb el tancament de la frontera d'expansió territorial catalana: Tortosa (1148), les illes Balears (1229, 1235 i 1287) i València (1238). A les noves colònies, les cartes de franqueses cedien terres als pagesos sense càrregues servils, mentre que s'asservia o esclavitzava les poblacions andalusines.²³

Al segle XII, els pagesos de mas havien intentat ampliar les seves tinençes a costa d'altres veïns més desafortunats, amb adquisicions fetes al marge de l'autoritat senyorial.²⁴ Aquest procés d'acumulació de terres per part de la pagesia benestant fou avortat per una enèrgica reacció senyorial: mitjançant el desenvolupament d'un conjunt de noves pràctiques jurídiques (servitud, mals usos, capbreus, etc.) que conferien al senyor un control sobre compres, vendes, establiments de terres, tant de les que formaven part del mas servil com de les annexades i que estaven sotmeses a altres senyors.²⁵ Per què doncs, els senyors fracassaren després de 1350 en els seus intents de controlar la reorganització de l'espai agrari i de recuperar la «propietat» sobre el domini útil de la terra? La historiografia ha destacat diferents factors a considerar.

Els estralls demogràfics i els impactes econòmics de les successives onades de la pesta negra crearen un nou escenari en els camps catalans. A la segona meitat del segle XIV, el senyors iniciaren una pressió creixent sobre terres i homes per recuperar rendes i terres i repoblar els masos. Però les seves estratègies eren contradictò-

21. Paul FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, Edicions 62, 1988; Paul FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, 1993; Lluís TO, *Família i hereu...*

22. Robert BRENNER, «The rises and declines of serfdom in medieval and early modern Europe», a M. L. BUSCH *et al.*, *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage*, Londres, Routledge, 1996, p. 247-276.

23. Ricard SOTO i Antoni MAS, «Feudal colonisation and socio-ecological...», p. 341-366; Antoni VIRGILI, *Ad detrimentum Hispaniae...: La conquesta de Turtusa y la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València i Barcelona, Publicacions de la Universitat de València i Universitat Autònoma de Barcelona, 2001; Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1239-1276)*, València, Universitat de València, 1999.

24. Paul FREEDMAN, *Els orígens...*, p. 150-151; Pere BENITO, «La formació de la gran tinença pagesa i la gènesi del mas com a estructura senyorial (segles XII-XIII)», a M. Teresa FERRER I MALLOL, *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, 2001, p. 106-113.

25. Paul FREEDMAN, *Assaig d'història...*; Paul FREEDMAN, *Els orígens...*, p. 143-168; Pere BENITO, «La formació de la gran tinença...», p. 103-124.

ries, perquè oscil·laven entre la necessitat que els masos es tornessin a ocupar i la urgència d'augmentar els seus ingressos. Les estratègies més flexibles es desenvoluparan en les zones del litoral, on els senyors van acceptar el subestabliment i la parcel·lació dels masos, sota el dinamisme d'una agricultura comercial. En les zones despoblades de l'interior, amb una major fragmentació i dispersió dels dominis, un mateix senyor podia articular diverses iniciatives aparentment contradictòries.²⁶ En aquell context de manca de braços, la jurisdicció feudal, servitud inclosa, i el poder coercitiu de la senyoria foren posats a prova. Trobar camperols que estiguessin disposats a recupar els masos rònecs (buits) no depenia únicament de la voluntat del senyor. D'una banda, l'expansió de la manufactura urbana i rural i les activitats comercials atreïen els pagesos empobrits cap a les ciutats. De l'altra, el dret feudal obligava els senyors a cercar, en primer lloc, els descendents de la família servil que ocupava el mas i, si els trobava, podia obligar-los a ocupar-lo o bé els camperols havien de pagar la remença, el rescat de la seva llibertat, perquè aquest mas pogués ser establert a una altra família.²⁷

Les senyories també es van trobar davant d'una resistència tenaç i organitzada a desprendre's de les terres despoblades que havien ocupat silenciosament en l'etapa posterior a 1350.²⁸ Com va suggerir Jaume Vicens, l'organització del moviment pagès ja estava força estesa abans de mitjan segle xv. Els pagesos havien estat capaços d'articular les protestes a escala local, aconseguir el reconeixement d'aquelles reunions i arrabassar els primers reconeixements de drets a la monarquia a mitjan segle xv.²⁹ La capacitat de resistència pagesa i la seva organització es posaren de manifest al llarg de la Guerra Civil de 1462-1472 amb la conquesta i l'ocupació dels castells senyorials. Malgrat l'incert final de la guerra, el conflicte havia posat en evidència la incapacitat militar i les febleses de la jurisdicció senyorial, i també l'em-

26. M. Teresa FERRER i MALLOL, «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorijs jurisdiccionals en els estats catalanoaragonesos a la fi del segle xiv», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7 (1970-1971), p. 351-491; M. Teresa FERRER i MALLOL, «Establiments de masos després de la Pesta Negra», a M. Teresa FERRER i MALLOL *et al.*, *El mas català...*, p. 190-241; Coral CUADRADA, «Sobre les relacions camp-ciutat a la baixa edat mitjana: Barcelona i les comarques de l'entorn», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 11 (1991), p. 161-185; Assumpta SERRA CLOTA, «Reaccions senyoriales a la crisi agrària a Catalunya, a la baixa edat mitjana: els remences», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29 (1999), p. 1005-1042.

27. Rosa LLUCH, *Els remences de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona (segles xiv i xv)*, Girona, Biblioteca d'Història Rural i Universitat de Girona, 2005.

28. Pierre VILAR, *Catalunya dins...*, p. 154; Lluís TO, «La diferenciació pagesa a la diòcesi de Girona (segle xiv): una nota metodològica», a Miquel BARCELÓ *et al.*, *El feudalisme comptat i debatut: Formació i expansió del feudalisme català*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, p. 441-463; Joan BLANCO, «Masos grassos a la vall d'Amer (segles xiv-xvi): masos "ad benevisum" i estructures senyoriales», a Miquel BARCELÓ *et al.*, *El feudalisme comptat...*, p. 403-439.

29. Jaume VICENS, *Historia de los remensas (en el siglo xv)*, Barcelona, Vicens Vives, 1978, p. 66-68.

gència d'un poder reial capaç de mediar i d'intervenir militarment i jurídicament en el conflicte. Les intervencions reials foren necessàriament contradictòries, perquè també buscaven defensar la seva legitimitat entre els grups socials en conflicte. La darrera guerra pagesa de 1484-1485 en què la facció més bel·ligerant de la pagesia fou derrotada significà la victòria dels pagesos intermedis. La seva capacitat organitzativa i econòmica es posà de manifest en la del Gran Sindicat Remença encarregat de la recaptació dels diners necessaris per posar fi a la servitud.³⁰ La Sentència de Guadalupe (1486) ha sigut objecte de diverses lectures: si bé per a alguns autors posà fi al paper determinant que tingueren els drets feudals i la servitud —remença i mals usos— en la modulació dels processos de canvi agrari,³¹ per a d'altres no hi ha dubte de la pervivència i de la força conductora de la senyoria —delmes, tasques, jurisdiccions, etc.— en el desenvolupament agrari.³² Tanmateix, potser és important, en un context més ampli, subratllar que ja no es «discutia» allò que els pagesos havien guanyat en els conflictes de mitjan segle xv: els drets sobre el domini útil, i en particular la capacitat d'ampliar-lo i de crear noves unitats d'explotació, nous masos, que eren no poblats pel senyor, sinó cedits en masoveria o altres formes de cessió temporal de la terra. Podríem dir que mitjançant un conjunt de pràctiques de resistència i jurídiques havien guanyat allò que els seus avantpassats, a finals del segle XIII, havien perdut enfront de la nova senyoria feudal.³³

A partir de 1486, per posar una fita simbòlica, el mas es convertí en l'explotació que imprimia una certa dinàmica al creixement agrari i que caracteritzava el paisatge agrari. Els pagesos, remences o no, havien consolidat els seus drets sobre el domini útil de la terra, i sobre peces de terra desocupades incorporades al seu mas, i també sobre altres tinences (masos rònecs), abans ocupades, sobre les quals s'havia assentat la servitud del pagès i la capacitat d'organitzar l'espai agrari pels senyors. De fet, aquests nous masos ampliat van practicar noves estratègies pel que fa a la reproducció i la gestió del patrimoni. D'una banda, la primogenitura i la figura de l'hereu i de la pubilla enfortien la successió i la consolidació del patrimoni familiar,

30. Jaume VICENS, *Historia de los remensas...*; Jaume VICENS, *El gran sindicato remensa: 1488-1508, la última etapa del problema agrario catalán durante el reinado de Fernando el Católico*, Barcelona, CSIC, 1954.

31. Gaspar FELIU, *La llarg nit...*; Gaspar FELIU, «Rellegint la història dels remences de Jaume Vicens Vives», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXII (2011), p. 33-64.

32. Eva SERRA, «El règim feudal...»; Pere GIFRE, *Delmes, censos i lluísmes: El feudalisme tardà a la Catalunya Vella (vegueria de Girona, s. XVI-XVII)*, Biblioteca d'Història Rural i Universitat de Girona, 2011, p. 49-88.

33. Rosa CONGOST, Pere GIFRE, Gabriel JOVER i Rosa LLUCH, «Que mostrin els títols...». Una relectura de les reivindicacions remences i de la sentència arbitral de Guadalupe», a Rosa CONGOST *et al.*, *Dels capbreus al registre de la propietat: Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*, Girona, Biblioteca d'Història Rural i Universitat de Girona, 2008, p. 113-144.

així com l'acumulació patrimonial a través de les aliances matrimonials entre els membres dels estrats pagesos benestants.³⁴ En segon lloc, per la seva pròpia naturalesa, l'acumulació de masos (formats per conjunts dispersos de feixes de terra) no facilitava la compactació de les tinences, la creació d'extenses explotacions agràries. Per tant, en aquest paisatge agrari, la millor opció dels pagesos de mas i benestants per gestionar els seus patrimonis era la rèplica d'unitats de caràcter familiar, la creació de noves masoveries. Així, els contractes de parceria es difongueren entre els pagesos benestants i altres estrats de terratinents sorgits entre les cases de mercaders, patricis urbans o la petita noblesa.³⁵ La recuperació de velles terres de conreu o la rompuda de noves terres (boïga) per al cultiu dels cereals o la vinya també foren cedides en diverses fórmules d'arrendament en precari, de les quals més endavant emergiria la rabassa morta.³⁶ En qualsevol cas, les noves modalitats de gestió tenien com a propòsit conservar els drets sobre el domini útil de la terra.

La noblesa feudal, en les seves esquifides reserves senyoriales, havia assajat l'explotació directa amb l'ús de la mà d'obra assalariada als segles XIV i XV,³⁷ i tampoc podem descartar la utilització ocasional de mà d'obra esclava, especialment en les àrees de colonització recent i properes a la «frontera».³⁸ Però els senyors hagueren d'adoptar també la parceria o arrendament de masos o terres com la modalitat de gestió de la seva reserva senyorial. La mateixa estructura del parcel·lari, la incapacitat d'ampliar i compactar les seves reserves, els conduïa a modalitats de gestió que consolidaven les unitats familiars com a eix de la gestió

34. Mercè AVENTÍN, *La societat rural a Catalunya en temps feudals: Vallès oriental, segles XIII-XVI*, Barcelona, Columna, 1996; Joan BLANCO, «Masos i masos grassos a la Vall d'Amer (segles XIV-XVI)», *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, vol. XLIII, p. 29-102; Pere GÍFRE, *Els senyors útils i propietaris de mas: La formació històrica d'un grup social pagès (vegueria de Girona, 1486-1730)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2012.

35. Xavier TORRES, *La vall de Torelló als segles XVI i XVII: Una història de paraires i bandolers*, Vic, Eumo, 1995, p. 39-40; Josep F. FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família catalana medieval: els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Rosa CONGOST *et al.*, «L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XV-XVIII)», a Rosa CONGOST i Lluís TO (ed.), *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est, segles XI-XX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 269-297.

36. Xavier TORRES, *La vall de Torelló*, p. 35-36 i 38-40; Francesc VALLS, «Creixement agrari i diferenciació social pagesa a la comarca d'Anoia entre començaments del segle XVI i mitjans del XVII», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, núm. 10 (1990), p. 99-136; Llorenç FERRER, «Derechos de propiedad y mercado de la tierra en la Cataluña Vieja (s. XV-XIX). El caso de Artés (Bages)», *Historia Agraria: Revista de Agricultura e Historia Rural*, núm. 62 (2014), p. 47-82.

37. Agustí ALTISENT, *Les granges de Poblet al segle XV: Assaig d'història agrària d'unes granges cis-trecenques catalanes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1972; Jaume VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental, segles X-XI*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 167-168, 172-173 i 189.

38. M. Teresa FERRER I MALLOL i Josefina MUTGÉ, *De l'esclavitud a la llibertat: Esclaus i lliberts a l'edat mitjana (Col·loqui Internacional, Barcelona, 1999)*, Barcelona, Milà i Fontanals, CSIC, 2000.

patrimonial i l'organització de l'espai agrari. L'escassa rellevància dels ingressos de les reserves senyoriales en els patrimonis feudals és el testimoni més clar del fracàs de la senyoria en recuperar el domini útil de la terra després de les guerres pageses del segle xv.³⁹

Al segle xvi, a la Catalunya Vella, els paisatges agraris es caracteritzarien per un parcel·lari fragmentat, articulats entorn dels masos. La complexa munió de drets i rendes que pesaven sobre aquelles peces de terres, la resistència dels pagesos a desprendre's de la terra i a la coerció senyorial, i els conflictes entre els senyors per la col·lisió de drets que gravaven una mateixa tinença, s'aixecaven com a poderoses barreres enfront de la creació de dominis territorials continus i homogenis on desenvolupar una agricultura o una ramaderia extensives. D'altra banda, la consolidació i la dinàmica de l'explotació familiar, el mas, com a eix de l'expansió i la cessió de terres amb modalitats a parts de fruit, en un context de baixes densitats demogràfiques i expansió de les activitats manufactureres i urbanes a la regió, no afavorien precisament l'augment de l'oferta de mà d'obra assalariada. L'empresa capitalista agrària, entesa com l'explotació de la mà d'obra assalariada per l'obtenció de l'excedent, estava seriosament minada als camps del nord-est català a inicis del segle xvi.

3. FORMACIÓ DE L'ARISTOCRÀCIA TERRATINENT I CRISI FEUDAL AL REGNE DE MALLORCA

Els conflictes per la terra tingueren un resultat oposat a l'illa de Mallorca, i el model de desenvolupament posterior seguí una senda radicalment diferent. La interpretació que més influència historiogràfica ha tingut ha estat l'obra de l'historiador Josep M. Quadrado.⁴⁰ Els seus arguments es poden sintetitzar en els punts següents:⁴¹ el reialme de Mallorca s'havia format sobre la base de «petits propietaris lliures» i no sota la servitud o el règim feudal, i les profundes transformacions socials i econòmiques que sacsejaren el regne de Mallorca durant el segle xv foren resultat de xocs exògens a l'estructura de classes agrària. L'autor argumentava que la crisi social havia estat conseqüència de la depressió comercial (primera meitat del segle xv), l'aug-

39. Lídia DONAT, «Contractes “ad laborationem” i establiments de masos després de la pesta negra (1349)», a Rosa CONGOST i Lluís To (ed.), *Homes, masos...*, p. 125-150; Christian GUILLERÉ, *Girona al segle xiv*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 412; M. Teresa FERRER I MALLOL, «Establiments de masos...», p. 209-211; Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal...*; Eva SERRA i Xavier TORRES, «Catalunya Vella i Catalunya Nova a l'època moderna: el règim feudal català a través de les baronies de Plegamans i Ciutadilla (segles xv-xvii)», a Esteban SARASA i Eliseo SERRANO, *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica (ss. XII-XIX)*, Saragossa, 1993, p. 337-356, 4 v.

40. Josep M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos: Historia de las disensiones civiles en Mallorca en el siglo xv*, Palma, Font, 1986 [1895]; Pau PIFERRER i Josep M. QUADRADO, *Islas Baleares*, Barcelona, D. Cortejo y Cía, 1888.

41. Vegeu una actualització dels seus arguments a Álvaro SANTAMARÍA, «En torno a la evolución del modelo de sociedad en el Reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)», *Estudios Baleàrics*, núm. 3 (1981).

ment de la fiscalitat i el deteriorament de les finances públiques. L'increment de la fiscalitat i el desgovern de les finances van acréixer el malestar rural, que va desembocar en el moviment camperol de 1450-1453. Per a l'autor, la desposseïció pagesa (els «forenses» o forans, residents a les viles) fou posterior a la derrota en la Guerra Civil; els pagesos venien les seves terres perquè no disposaven de recursos per pagar els censos, censals i impostos que gravaven les seves tinences. De fet, en la seva lectura, la compra de terres per part dels «ciudadans», en la seva terminologia (de fet, els membres de la petita noblesa i de l'estament de ciudadans honrats, residents a la Ciutat), fou legítima, perquè era el resultat d'una simple transacció mercantil, d'aquí que Quadrado parlés de les transaccions de terres, en part manllevant el mateix vocabulari que empraven els senyors en el procés de 1477 i 1511.⁴²

Tanmateix, una part del relat de Josep M. Quadrado continua essent vàlid. Els estudis recents han mostrat que l'autor l'encertava de ple respecte de l'increment de la fiscalitat, l'endeutament públic i les crisis financeres de la primera meitat del segle xv, encara que els estudis actuals suggereixen aproximacions més complexes i matisades que les presentades per l'autor.⁴³ Ara bé, altres aspectes centrals del seu argument han estat més discutits i, de fet, rectificats. D'una banda, els estudis recents han palesat el caràcter feudal de l'organització social formada després de la conquesta; des de la cúspide, el monarca, fins als estrats més humils de la classe senyorial i la continuïtat de les jurisdiccions senyorials i el pes de les càrregues feudals.⁴⁴ En segon lloc, la revifalla de recerques sobre el comerç i la manufactura ha mostrat que fou en el segle xv quan es produí una

42. L'extens i documentat procés entre forans i ciudadans de 1506-1511 fou una de les fonts emprades per Josep M. Quadrado. Aquesta documentació ha estat parcialment publicada digitalment per Josep F. LÓPEZ BONET, *Forans i ciudadans, els documents de la discòrdia (s. xv)*, Palma, 2010-2011. Tanmateix, Josep M. Quadrado va incloure una transcripció parcial del testimoni d'un forà que argumentava que «ningún forense vendía por su voluntad ó por especulación sus tierras, sino por deudas y por embargo de los tribunales». «En cuanto á las deudas de forense a forense, la común desgracia les dictaba cierto favor y recíproca consideración: y así un acreedor forense instado por otro ciudadano que reclamara su crédito sobre un compadre suyo cuyos bienes se habían vendido, le respondió generosa y fieramente “esto quisierais para mutuamente destruirnos”» (Josep M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos...*, p. 42-43). Aquesta citació i d'altres són una pista per a construir una hipòtesi diferent a la presentada per l'autor.

43. Pau CATEURA et al., *Comprar, vendre i pagar al rei: Els impostos indirectes al Regne de Mallorca, s. XIV-XV*, Palma, El Tall, 2006; Pau CATEURA et al., *El crèdit i el sistema financer del Regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Palma, Universitat de les Illes Balears i Consell de Mallorca, 2009.

44. Joan ROMERO, «Notas comparativas entre el señorío valenciano y los territorios de la antigua Corona de Aragón. Dos elementos básicos: la ausencia de población morisca en Cataluña y las Islas y la peculiaridad del modelo insular», *Estudis*, núm. 10 (1983), p. 151-164; Joan ROMERO, «Señorío y propiedad en Mallorca en el tránsito de los siglos XVIII al XIX», a Guy LEMUNIER et al., *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1989, p. 349-381. Per a una anàlisi més detinguda, vegeu l'apartat 3.1.

intensa producció i exportació de manufactures de llana.⁴⁵ En tercer lloc, els estudis sobre l'estructura agrària han destacat, com es mostrarà en els apartats 3.2 i 3.3, que el procés de desposseïció s'havia iniciat abans de la Revolta Forana de 1450-1453 i que aquesta revolta fou també una protesta contra l'apropiació de les tinences pageses. Finalment, la interpretació que es proposa a continuació, pel que fa al procés de formació de l'aristocràcia terratinent, pretén apartar-se del relat mecanicista que construí Josep M. Quadrado. Aquest assaig vol emfatitzar que la formació dels grans patrimonis agraris fou el resultat d'unes determinades condicions històriques —desfeta econòmica i derrota a les guerres civils de la pagesia— que obriren a l'aristocràcia l'oportunitat d'apropiar-se del domini útil de la terra.

3.1. *La crisi de la senyoria feudal i la fiscalitat pública*

L'exportació del feudalisme cap al sud, manllevant l'expressió de Jaume Portella, havia creat uns agrosistemes diferents dels de la Catalunya Vella.⁴⁶ A la Catalunya Nova, la diluïció del mas servil coexistia amb la barreja d'una petita pagesia i les comunitats andalusines sotmeses a formes específiques de fiscalitat i control sobre la seva mobilitat.⁴⁷ Al País Valencià, els senyors feudals assentaren els pagesos cristians considerats «lliures» desposseint les comunitats andalusines anteriors. Les que restaren al nou reialme feudal foren sotmeses a unes condicions de sostracció fiscal (feudal) i d'opressió personal més dures de les que tenien prèviament.⁴⁸ Finalment, a les illes, les poblacions andalusines foren esclavitzades: desferren els nuclis familiars i comunitaris i els desposseïren de terres i béns. Els andalusins foren convertits en mà d'obra esclava dels senyors i dels terratinents rurals. D'altra banda, els colons que poblaren l'illa estaven sotmesos a la senyoria feudal, però eren «lliures» respecte dels parents «serfs» que deixaven a l'Empordà i també enfront dels andalusins sotmesos a l'esclavitud.⁴⁹ Així, la colonització feudal impo-

45. Antoni RIERA, *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*, 1: *Las repercusiones arancelarias de la Autonomía Balear (1298-1311)*, Madrid, CSIC, 1986; Pierre MACCAIRE, *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1986; David ABULAFIA, *A Mediterranean emporium: the Catalan kingdom of Majorca*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002; Onofre VAQUER BENNASAR, *El comerç marítim de Mallorca, 1448-1531*, Palma, El Tall, 2001.

46. Jaume PORTELLA, «Cómo se exporta el feudalismo: el caso de Mallorca», a Miquel BARCELÓ i Pierre TOUBERT (ed.), *L'Incastellamento*, Roma, École Française de Rome, 1999, p. 85-98.

47. Antoni Virgili, *Ad detrimendum Hispaniae...*

48. Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia...*

49. De fet, els pobladors dels dominis dels barons feudals de la Catalunya Vella, serfs a les terres d'origen, aconseguiren alliberar-se de la servitud a través d'un procés poc conegut encara que aconseguí estendre les franqueses que el monarca concedia als pagesos que colonitzaven els seus dominis feudals. Vegeu, en aquest respecte, Gabriel JOVER i Ricard SOTO, «Colonización feudal y organización

sà en les noves fronteres sistemes d'explotació del treball i d'organització de l'espai marcadament diferents dels que s'havien imposat als vells comtats catalans.

A Mallorca, la colonització feudal havia creat dos tipus de senyories. Ambdues tenien en comú que els territoris feudals eren relativament compactes i disposaven d'uns drets i rendes sobre els seus emfiteutes homogenis: els magnats feudals posseïen la jurisdicció sobre extensos dominis anomenats baronies, mentre que la petita noblesa, els cavallers, tenia la jurisdicció baixa sobre els seus petits dominis, anomenats cavalleries; baronies i cavalleries posseïen el domini directe sobre el seu territori, i els drets corresponents (fadiga, lluïsmes, censos, tasques), a més de la meitat del delme.⁵⁰ En els dominis reials, i els dels barons progressivament incorporats a la Corona, es va generar un intens procés de colonització agrària i fragmentació del parcel·lari al voltant de les viles; fora d'aquesta corona de petites explotacions pageses s'estenien les mitjanes i les grans, anomenades rafals i alqueries,⁵¹ mentre que les petites senyories, les cavalleries, no van aconseguir assentar nuclis de població estables i s'estructuraren en tinences mitjanes o grans. Els dominis reials i baronials obtenien els seus ingressos bàsicament de les rendes feudals —delmes, tasques, censos, monopolis— perquè les reserves senyorials foren establertes ja al segle XIII. Les petites senyories disposaven també d'ingressos feudals; tanmateix, la reserva senyorial de terres, l'explotació directa d'una part de les terres del seu domini, va adquirir un protagonisme decisiu.⁵² Aquestes reserves foren explotades directament pels senyors. Per al conreu s'emprava mà d'obra esclava, colles d'una dotzena d'esclaus o més dirigits pels majorals i els mossos. Només per a les tasques agrícoles més especialitzades (p.e. podar la vinya) i en els pics de les collites es contractava mà d'obra jornalera.⁵³

El col·lapse demogràfic i productiu posterior a la Pesta Negra va arrossegar els ingressos feudals: els delmes i censos, principals ingressos de baronies i senyories,

---

del territorio, Mallorca, 1230-1350», *Revista de Historia Económica*, núm. 20, vol. 3 (2002), p. 437-475, particularment p. 444-445 i notes 16 i 17.

50. Jaume PORTELLA, «Les baronies i cavalleries de Mallorca dels segles XIII i XIV. In *feudum ad consuetudinem Barchinone*», *Afers*, núm. 18 (1994), p. 427-441.

51. Ricard SOTO, «Colonització i diferenciació pagesa a la Mallorca del segle XIII», a *Doctor Jordi Nadal: La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, vol. I, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1999, p. 375-401.

52. Pau CATEURA, «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)», *En la España Medieval*, núm. 20 (1997), p. 57; Gabriel JOVER i Ricard SOTO, «Colonización feudal...».

53. Gabriel JOVER, Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feus, reserva senyorial i esclavitud. Mallorca a la segona meitat del segle XIV», a Conxita MIR i Enric VICEDO (ed.), *Control social i quotidianitat: Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 141-180; Antoni MAS, «La incidencia del mercado de esclavos en la estructura productiva de Mallorca (aprox. 1300-1450)», a Fabienne P. GUILLÉN i Salah TRABELSI (ed.), *Les esclavages en Méditerranée: Espaces et dynamiques économiques*, Madrid, Collection de la Casa de Velázquez, 2011, p. 77-100.

s'ensorraren entre mitjan segle XIV i mitjan segle XV.⁵⁴ D'altra banda, l'augment dels salaris de la mà d'obra lliure va revifar l'esclavitud al tombant del segle XIV, dificultant així la via de l'ampliació de la reserva senyorial o les explotacions dels benestants de la Ciutat i les viles.⁵⁵ La caiguda dels ingressos feudals provocà un vertader alta-baix entre les cases de la petita noblesa feudal. Les primeres temptatives de cavallers i barons d'incrementar el poder de la senyoria i les càrregues sobre els seus emfiteutes, i d'ampliar els seus dominis en detriment d'altres senyors o el patrimoni reial, tampoc reeixiren.⁵⁶ A finals del segle XIV, molts cavallers endeutats hagueren de vendre els seus feus, sovint a membres del patriciat urbà o a altres cases de la vella noblesa.⁵⁷ Les famílies de la vella i nova aristocràcia apareixen associades al llarg del segle XV en tota mena d'activitats: negocis comercials i corsaris, adquisició de vaixells, arrendament de drets feudals, delmes, i impostos de la Universitat del Regne.⁵⁸

D'entre les vies per a recuperar-se de la caiguda dels ingressos, la participació en la «renda centralitzada» fou a la primera meitat del segle XV l'estratègia més reeixida. D'una banda, les cases de l'aristocràcia intentaren obtenir rendes i càrrecs del reial patrimoni. Però els càrrecs —castellans, administradors...— de l'Administració reial a repartir eren poc nombrosos i tenien una remuneració escassa.⁵⁹ L'excepció era el càrrec de procurador del reialme, que tenia una elevada remuneració i poder sobre rendes i dominis feudals del monarca a l'illa; la casa Burgués (després Burgués-Safortesa) va aconseguir mantenir el control sobre aquest càrrec de procurador durant generacions.⁶⁰ Tres cases de la noblesa aconseguiren incorporar temporalment als seus patrimonis les rendes decimals reials d'algunes viles.

54. Josep F. LÓPEZ BONET, *La riquesa de Mallorca al segle XIV (evolució i tendències econòmiques)*, Palma, Consell Insular de Mallorca, 1990. Per a una primera interpretació del període, vegeu Gabriel JOVER, «Una crisi de la renda feudal? Mallorca 1330-1500», *Estudis d'Història Econòmica*, núm. 1 (1992), p. 31-55.

55. Ricard SOTO, «¿Una oferta sin demanda? La esclavitud agrària en Mallorca antes de la peste negra», *Historia Agraria*, núm. 21 (2000), p. 11-31; Gabriel JOVER, Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feus, reserva senyorial...»; Antoni MAS, «La incidencia del mercado...».

56. Vegeu testimonis esparso d'aquestes temptatives a Gabriel JOVER, «Una crisi de la renda feudal», i també a Pere de MONTANER, «Les cavalleries mallorquines (segles XIII-XVIII)», a Ramon GARRABOU et al., *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Crítica, 1986, p. 42-65; Jaume SERRA i Margalida BERNAT, «Espacios sagrados y comunidades rurales: algunas hipótesis sobre colonización y sagrares en Mallorca (siglos XIII-XIV)», *Boletín de Arqueología Medieval*, núm. 11 (1997), p. 157-206.

57. Pere de MONTANER, «Els orígens de l'aristocràcia vella mallorquina. Un estat de la qüestió», *Afers*, núm. 18 (1994), p. 405-425.

58. Pau CATEURA, *Sociedad, jerarquía y poder en la Mallorca medieval*, Palma, Fontes Rerum Balearium, 1984, p. 21-22; Maria BARCELÓ, Guillem ROSSELLÓ et al., *Espanyols i Pacs: Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1999; Maria BARCELÓ i Gabriel ENSENYAT, *Ferrando Valentí i la seva família*, Barcelona, Curial, 1996.

59. Pau CATEURA, *Sociedad, jerarquía y poder...*, p. 23-24, 26-27, 35-36, 163 i 181-182.

60. Josep JUAN VIDAL i Enrique SÁNCHEZ NIEVAS, *Els Burgues: una nissaga de poder*, Palma, El Tall, 2003.

Tanmateix, aquestes iniciatives reials toparen amb una forta oposició vilatana i en tots els casos les rendes foren revertides al reial patrimoni.⁶¹ Finalment, els càrrecs de la monarquia, lligats a l'Administració de l'Imperi catalanoaragonès, van quedar, ja durant el segle xv, en mans de l'aristocràcia catalana i aragonesa, i posteriorment castellana; només unes poques cases de l'illa van poder fer-se amb càrrecs menors a la cort de Nàpols.⁶² Podem concloure que aquestes vies de participació en la renda feudal centralitzada, a través de la incorporació de rendes del reial patrimoni (càrrecs, rendes, monopolis), foren extremament limitades, en gran mesura per l'oposició dels súbdits i pels propis interessos del monarca, que necessitava els recursos per a mantenir el sistema defensiu de l'illa.

La modalitat de participació en la «fiscalitat pública» en què l'aristocràcia tingué més èxit fou en la rapinya de la Hisenda del reialme. El control que els diferents clans aristocràtics exerciren sobre les finances i el deute públic ha estat objecte de nombrosos i sòlids estudis des dels primers assaigs d'Álvaro de Santamaría, després continuats per Pau Cateura i Ricard Urgell. Ja des de finals del segle xiv, amb les primeres crisis del deute i les reformes fiscals, l'aristocràcia va aconseguir mantenir i reforçar els seus privilegis fiscals i polítics.⁶³ Les connexions familiars i les aliances econòmiques amb els centres de poder de l'illa, lloctinent i procurador reial, els permeteren controlar l'Administració de la Hisenda del reialme, en particular l'emissió i l'adquisició de censals de deute públic.⁶⁴ La fiscalitat se sustentava en un conjunt d'impostos indirectes que afectaven el consum dels grups amb rendes més baixes —impostos sobre la molitja, el vi i la sal. La via extraordinària d'obtenir recursos eren les talles generals.⁶⁵ La distribució de la càrrega fiscal entre la Ciutat i la Part Forana —establerta el 1315 en dos terços el terme de la Ciutat i un terç les viles foranes—, com entre els propietaris a cadascuna de les viles, feta a partir dels cadastres locals, fou objecte d'una pugna continuada. D'una banda, perquè els forans consideraven desfasada la distribució de la càrrega feta el 1315 perquè la

61. Josep JUAN VIDAL, «La distribución de los cultivos en la Mallorca del siglo XVI», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 45, p. 165-175; Jaume SERRA i Margalida BERNAT, «Espacios sagrados y comunidades...», p. 157-206.

62. Ernest BELENGUER, *La Corona de Aragón...*; Ernest BELENGUER, *Un reino escondido: Mallorca de Carlos V a Felipe II*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000; Pau PIFERRER i Josep M. QUADRADO, *Islas Baleares*, p. 120-121.

63. Pau CATEURA, *Sociedad y sistema fiscal del Reino de Mallorca (1360-1400)*, Palma, El Tall, 2003; Pau CATEURA (ed.), *El crèdit i el sistema financer...*

64. Ricard URGELL, «La gestió fiscal municipal a Mallorca durant el primer terç del segle xv», a Salvador CLARAMUNT (COORD.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 3, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 1045-1054.

65. Maria BARCELÓ, *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1988; Maria BARCELÓ, «Més sobre l'impost del tall (1450-1521)», *Randa*, núm. 29 (1991), p. 185-217.

concentració de riquesa posseïda pels ciutadans s'havia incrementat, i de l'altra, perquè els vilatans es queixaven dels privilegis fiscals que els senyors feudals i altres grups socials benestants tenien sobre els béns que posseïen a la Part Forana.⁶⁶

Els beneficiaris de l'endeutament públic havien estat fins a la crisi de 1405 els grups aristocràtics i urbans de Barcelona.⁶⁷ Però, amb la seva retirada, els grups benestants mallorquins, bàsicament membres dels estaments nobiliaris i ciutadans, es convertiren en els principals creditors del deute públic del regne, i els censals, en una de les seves principals fonts d'ingressos.⁶⁸ Tanmateix, la «bombolla censalista» fou sacsejada per les crisis fiscals dels anys 1424, 1432 i 1444-1449, els escàndols de corrupció en l'adquisició dels censals i l'oposició dels representants dels pagesos i menestrals en l'Assemblea del Regne.⁶⁹ La situació financera havia esdevingut tan greu que el monarca va comminar les autoritats a contenir les emissions de censals, reduir el tipus d'interès dels censals vells i iniciar una política d'amortització del deute. Encara que l'efectivitat d'aquestes polítiques és discutida, sembla que les emissions posteriors a 1449 van ser relativament escasses i moderades, i van estar relacionades amb el pagament de les despeses ocasionades per les greus crisis cerealistes i epidèmiques. El segrest de rendes als benestants del Principat després de la Guerra Civil catalana de 1462-1472 i la Reial Pragmàtica de Granada de 1498 permeteren una reducció sensible del volum i interessos del deute i afectaren al valor i la remuneració dels censals posseïts pels grups benestants.⁷⁰ A la segona meitat del segle xv el deute públic va disminuir sensiblement.⁷¹

66. Josep F. LÓPEZ BONET, «Para una historia fiscal de la Mallorca cristiana (siglos XIII-XIV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38, vol. 1, 2008, p. 101-184; Pau CATEURA et al., *Comprar, vendre...*; Antoni MAYOL, *Distribució de la riquesa d'Alcúdia en el segle XVI*, Alcúdia, Quaderns d'Alcúdia, 2001; Antoni MAYOL, «La fiscalitat directa en el món rural medieval: la vila de Muro a finals del segle XIV», *Mayurqa*, núm. 27 (2001), p. 133-157; Antoni MAYOL, «El vi en el sistema tributari de Mallorca (segles XIV-XV)», *Mayurqa*, núm. 26 (2000), p. 161-179.

67. Jordi MORELLÓ, «Mallorca i la seva dependència financera del Principat (segles XIV-XV): estudi dels censalistes catalans», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 33, vol. 1 (2003), p. 119-169.

68. Pau CATEURA et al., *El crèdit i el sistema financer...*; Ricard URGELL, «El deute públic del regne de Mallorca entre 1435 i 1450», a Pau CATEURA et al., *El crèdit i el sistema financer...*, p. 65-78; Ricard URGELL, «Dinàmica del deute públic a la Universitat de Mallorca en el segle XV», a Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ et al., *Colloqui Corona, Municipis i Fiscalitat a la Baixa Edat Mitjana: Actes*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1997, p. 675-701.

69. Ricard URGELL, «El deute públic del regne de Mallorca...», p. 65-78; Ricard URGELL, «La gestió fiscal municipal...», p. 1045-1054.

70. Álvaro SANTAMARÍA, «Pragmàtica de Granada. Una dècada de història de Mallorca (1495-1504)», *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria i Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera* (Palma), núm. 670-671 (1971); Jaume PALOU, «El problema del deute públic i l'enfortiment del poder real a la Mallorca del darrer terç del segle XV: l'ambaixada de Jaume de Montanyans de 1478 a la cort de Joan II», *Mayurqa*, núm. 26 (2000), p. 195-208; Ricard URGELL, *El Regne de Mallorca a l'època de Joan II: La guerra civil catalana i les seves repercussions*, Palma, El Tall, 1997.

71. Álvaro SANTAMARÍA, «Sobre la gestión fiscal y la coyuntura económica en Mallorca en torno

A la segona meitat del segle xv, la contenció del deute públic, la reducció del tipus d'interès dels censals i les lluïcions forçades limitaren les expectatives que anteriorment havia generat aquesta forma de participació en la «renda fiscal». Els estudis mostren que, a partir del 1500, es produí un descens de la importància d'aquestes rendes en els ingressos de la noblesa i el patriciat urbà. Tanmateix, aquesta disminució de les rendes censals en els ingressos de l'aristocràcia podria tenir una altra explicació, relacionada amb les estratègies de reproducció familiar dels grups benestants.⁷² La primogenitura i la creació de fideïcomisos sobre el patrimoni immobiliari (cases, terres i dominis senyorials) eren les dues peces clau del sistema hereditari de l'aristocràcia. Aquesta pràctica obligava a pagar una llegítima a la resta dels hereus, a més dels dots corresponents a les filles. Hi ha alguns indicis que en aquesta etapa les cases senyorials començaren a utilitzar els béns immobles lliures, censos i censals per a finançar els seus llegats testamentaris.⁷³ Així, les polítiques forçades de redempció del deute i les noves pràctiques hereditàries explicarien la creixent concentració del deute públic en mans de l'Església que s'observa a partir del segle xvi,⁷⁴ i també un canvi en les estratègies patrimonials de l'aristocràcia, vinculat a l'emergència d'altres possibilitats d'inversió més profitosa que el deute públic.

3.2. *L'ofensiva sobre la terra: oportunitat o estratègia econòmica?*

El Sindicat Forà organitzava i representava els interessos dels pagesos en l'assemblea del regne i finançava ambaixades i plets.⁷⁵ Abans de la revolta de 1450, el Sindicat i les viles havien fet sentir el seu malestar a través d'avalots de caràcter local, mitjançant enfrontaments directes amb el veguer de fora per les execucions de béns immobles fetes pels senyors i creditors, i també mitjançant ambaixades a la cort del rei Alfons a Nàpols i a la de la reina Maria, la mateixa que negociava a mitjan segle xv amb els pagesos de remença catalans.⁷⁶ A les sessions plenàries de l'as-

al año 1510», *Mayurqa*, núm. 14 (1975), p. 21-61; Pau CATEURA, *Sociedad y sistema fiscal...*; Pau CATEURA *et al.*, *Comprar, vendre...*; Ricard URGELL, «Dinàmica del deute públic a la Universitat de Mallorca en el segle xv», a *Colloqui Corona, Municipis...*, p. 675-701.

72. Gabriel JOVER, «Nobleza terrateniente y crecimiento agrario. Mallorca en la segunda mitad del siglo XVI», a Ernest BELENGUER (ed.), *Felipe II y el Mediterráneo*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 1999.

73. Antònia MOREY, *Noblesa i desvinculació a Mallorca als segles XVIII i XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 50-55; Luz ZAFORTEZA DE CORRAL, *El fideïcomiso en el derecho civil de Mallorca y Menorca*, Palma, Font, 1992, p. 52-53.

74. Ernest BELENGUER, *Un reino escondido...*

75. Antoni PLANAS, *El Sindicat de Fora: Corporación representativa de las villas de Mallorca (1315-1834)*, Palma, Miquel Font, 1995.

76. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv: El Sindicat i l'alçament forà*, Palma, Documenta Balear, 1997, p. 158-160 i 182; Pau CATEURA, «Crédito y fiscalidad en las villas rurales de Mallorca

semblea del regne de l'any 1441, els representants eclesiàstics mostraven el seu temor de les conseqüències de la política fiscal conduïda per les autoritats del reialme, i denunciaven les pressions dels censalistes sobre la pagesia endeutada obligant-la a vendre béns per pagar els endarreriments en les pensions dels censos i censals i altres rendes.⁷⁷ Aquests temors es confirmaren amb l'esclat de la Guerra Civil, de 1450 a 1452. Més enllà dels esdeveniments polítics i militars que es produïren al llarg d'aquells anys, volem destacar alguns dels trets d'aquella guerra de classes. D'una banda, les forces reials foren enviades per sufocar els pagesos davant la incapacitat militar dels senyors; així, el suport del monarca als grups nobles i benestants fou més compromès que a Catalunya durant les guerres remences. En segon lloc, la derrota pagesa, en part, fou el resultat de la fractura en el moviment pagès, quan els «recaixats», els pagesos benestants, que pactaren amb el lloctinent reial un acord, deixant al marge la majoria de la pagesia, que tenia en Simó «Tort» Ballester el seu propi Joan Sala. Finalment, aquella revolta s'havia desfermat com una resposta a l'augment de la pressió fiscal i a l'apropiació de les tinences pageses; era una guerra contra els «destripadors de la terra», com denunciaven els pagesos revoltats en els seus memorials.⁷⁸

Els primers treballs sobre el procés de desposseïció pagesa, a partir de l'estudi de l'escrivania de les viles reials de Porreres i Felanitx,⁷⁹ suggeriren que el gruix de les vendes havia tingut lloc la segona meitat del segle xv, després de l'esclafament de la derrota i de les dures reparacions econòmiques imposades als pagesos i a les comunitats vilatanes. Tanmateix, estudis més recents han suggerit que el procés d'acumulació i desposseïció s'havia iniciat abans, i potser en diverses onades que s'encavalcaren. Una primera onada es produí a la segona meitat del segle xiv. El procés d'acumulació de terres l'havia iniciat un estrat de pagesos benestants, que adquiriren les alqueries i les terres abandonades després de la Pesta Negra. Així, a la primera meitat del segle xv, emergia un estrat de pagesos grassos que havia acumulat terres a costa dels seus veïns més febles.⁸⁰ Aquestes poderoses elits de terra-

(1315-1410)», a Rafael VALLEJO i Antoni FURIÓ (ed.), *Los tributos de la tierra: Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 59-80; Jaume VICENS, *Historia de los remensas...*, p. 49-56.

77. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*, p. 158-161, 163 i 182.

78. Vegeu allò que encertadament suggereix Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*

79. Maria BARCELÓ, *Porreres: Contribució a l'estudi d'una vila mallorquina a la baixa edat mitjana*, Porreres, Agrupació Cultural de Porreres, 1984; Onofre VAQUER BENNASAR, *Una sociedad de Antiguo Régimen: Felanitx i Mallorca en el siglo XVI*, vol. 1, Felanitx, El Pes de sa Palla, p. 205-209.

80. Antoni MAYOL, «La fiscalitat directa...»; Pau CATEURA, «Crédito y fiscalidad en las villas...»; Jaume PALOU, «Els Muntanyans i el cercle humanista. Una família poderosa a finals de l'edat mitjana (1465-1545)», a Maria BARCELÓ (ed.), *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval humanista i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis d'Històrics locals*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 2000, p. 451-468; Antoni MAS, «De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del cardenal Antoni Cerdà i del canonge Gabriel Cerdà (segles xv-xvi)», a Maria BARCELÓ (ed.), *Al tombant de l'edat...*

tinents locals —Truiols, Ballester o Cardell, entre altres cases— que havien liderat la Revolta Forana en la primera etapa foren les que tingueren després un destacat protagonisme en la fractura del moviment pagès (1452) i en la seva posterior repressió (1453-1455), i potser per això mateix aquelles famílies —Ballester i Truiols a Manacor— foren objecte de la ira dels vilatans revoltats durant la Guerra de les Germanies (1521-1523).⁸¹ La segona onada d'acumulació de terres fou protagonitzada pels membres dels grups benestants de la Ciutat. La cronologia no està ben establerta, però possiblement el pogrom i la revolta pagesa de 1391 marquen un punt de partida. Els estudis de casos sobre la formació dels patrimonis dels mercaders i nobles mostren com les primeres adquisicions de béns immobles es produïren en els decennis posteriors. Aquestes compres podrien estar relacionades amb la retirada de la comunitat jueva del préstec rural i l'entrada dels benestants de la Ciutat en el préstec censal als pagesos.⁸² L'esclafament de la revolta el 1452, la intensa repressió dels líders del moviment i les dures reparacions imposades als pagesos i a les comunitats vilatanes intensificaren el procés de vendes i subhastes de terres durant la segona meitat del segle xv.⁸³

Els mecanismes a través dels quals es produí aquesta desposseïció pagesa són ben coneguts. Les dificultats financeres de les famílies i les comunitats pageses es convertiren en terreny adobat per al préstec a censal i el desenvolupament d'estratègies usuràries. La demanda de crèdit i els endarreriments en el pagament dels drets senyorials o altres rendes van permetre la difusió d'estratègies de revaloració de les rendes mitjançant la combinació del cens emfitèutic i el censal. Aquest crèdit s'estendria també a les universitats, cada cop més ofegades per les demandes fiscals de la Corona i el reialme. L'acumulació del deutes sobre les tinences i les viles per-

---

p. 437-450; Antoni MAS, «Petits senyors i grans pagesos. Diferenciació econòmica i conflictivitat social a la ruralia de Mallorca (1229-1350)», a Miquel BARCELÓ *et al.*, *El feudalisme comptat...*, p. 465-502; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, *Possessions, renda de la terra i treball assalariat: L'illa de Mallorca, 1400-1660*, Girona, Biblioteca d'Història Rural, Documenta Universitaria, 2012.

81. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*; Eulàlia DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1982, p. 287-293 i 334-363.

82. Josep F. LÓPEZ BONET, «La revolta de 1391: efectivament, crisi social», a *XIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*, vol II, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 1989, p. 111-123; Jorge MAÍZ CHACÓN, «Apreciaciones sobre la Part Forana. Mentalidad y marginalidad en el siglo XIV mallorquín (1391)», *Mayurqa*, núm. 28 (2002), p. 241-248; Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...* Alguns exemples d'aquestes compres primerenques es poden trobar a Pere de MONTANER i Aina LE SENNE, «Aproximación al estudio de la clase noble en Mallorca: el patrimonio de los Formiguera», *Cuadernos de Geografía*, núm. 34 (1977-1978), p. 55-85. Antoni MAS, «Endeutament pagès i alienació de la terra a Mallorca durant la segona meitat del segle xv. L'exemple del terme de Maria de la Salut», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 64, p. 89-114; Pere de MONTANER i Aina LE SENNE, «Explotació d'una possessió mallorquina durant la primera meitat del segle XVI: Son Sureda», *Recerques*, núm. 11 (1981), p. 107-124; Pere de MONTANER, «Els orígens de l'aristocràcia...».

83. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*

metria a l'aristocràcia forçar els pagesos a la venda de les seves tinences quan no podien respondre al pagament dels crèdits o de les pensions censals. Les estratègies d'adquisició de les tinences pageses seguí la via de la compulsió censual, quan el premsista obligava mitjançant els tribunals reials a alienar la terra per fer front al deute;⁸⁴ en altres casos, fou la força de la compulsió feudal la que va complementar o substituir la compulsió del deute per expulsar els pagesos de les seves tinences.⁸⁵ Finalment, una altra via d'acumulació de terres, menys estudiada, però que emergeix amb claredat a poc que es grati en la documentació, fou l'apropiació dels drets comunitaris sobre els boscos i les garrigues de les viles: l'aprofitament de pastures, llenya, carboneig, pesca, etc. Aquests processos de desposseïció foren més lents i s'allargaren en alguns casos durant segles; el seu objectiu era consolidar els drets de propietat dels nous terratinents sobre tots els aprofitaments que afectaven les terres en domini útil que havien adquirit, una passa cap a una plena propietat de la terra.⁸⁶

3.3. *Les característiques dels grans patrimonis de l'aristocràcia*

Els estudis han mostrat que l'alienació de les tinences pageses fou resultat de la desfeta militar i política dels pagesos enfront de les tropes reials, però també de les pressions econòmiques o extraeconòmiques que l'aristocràcia va utilitzar per a trencar la resistència camperola a vendre la terra en un context de desigual increment de la pressió fiscal. Per tant, aquesta estratègia significava que l'aristocràcia perseguia el domini útil de la terra i no era una estratègia rendista sobre l'excedent de les famílies pageses. L'evidència més clara de la voluntat que tenia l'aristocràcia d'acumular terres i crear extensos patrimonis la podem trobar en l'anàlisi de la tipologia de les explotacions adquirides i la seva geografia. Els estudis citats han des-

84. Josep M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos...*, p. 42-43; Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*; Gabriel JOVER, «Endeutament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524», *Recerques*, núm. 33, p. 9-32; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, *Possessions, renda de la terra...*; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, «Notes sobre resistència pagesa i paisatges agraris en els dominis de Lloseta-Aiamans i l'alqueria s'Estorell, 1428-1532», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 25, p. 125-160; Antoni MAS, «Endeutament pagès i alienació de la terra...», p. 89-114.

85. Pere de MONTANER, «Les cavalleries mallorquines...», p. 42-65; Pere de MONTANER, «Las franquicias de una baronía mallorquina: Sant Martí d'Alanzell», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 45 (1989), p. 299-315.

86. Gabriel JOVER, «Endeutament, desigualtat econòmica...»; Guillem BARCELÓ, «Béns comuns i conflictes antisenyorials: les comunes de Muro i Santa Margalida (segles xvi-xviii)», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 53, p. 97-116; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, «Notes sobre resistència...»; Antoni MAS, «Els drets sobre la terra a Mallorca durant els segles xiii i xiv» i «Les ordinacions d'en Jaume II i la seva aplicació a Petra. Una aproximació des de la perspectiva de la història agrària», a Jaume ANDREU, *L'ordinació de Petra, any 1300: Teoria i realitat*, Petra, Gràfiques Rubines, Ajuntament de Binissalem i Consell de Mallorca, 2002, p. 225-228 i 229-265.

tacat que la formació de les grans hisendes a l'illa va seguir una certa pauta; no va ser la simple conseqüència de la crisi econòmica de la pagesia, sinó que l'aristocràcia buscava un determinat tipus d'explotació i preferia unes determinades localitzacions a unes altres. L'apropiació de la terra tenia, doncs, un caràcter selectiu.

Les característiques més rellevants del procés d'apropiació de la terra les podem sintetitzar en els trets següents:⁸⁷ en primer lloc, l'interès de la noblesa es decantava per les grans explotacions compactes, alqueries o rafals, que permetien conformar extensos territoris compactes en domini útil o ple. Segonament, les majors hisendes formades en aquesta etapa estaven dividides en dos cossos territorials compactes, generalment un a les serralades i l'altre a les planes de l'illa. Les grans explotacions —alqueries, rafals o possessions— adquirides a la serra s'estenien des de les faldes fins als cims de la serra de Tramuntana. Eren àrees escassament poblades, a causa de les dificultats orogràfiques que imposaven els pendents abruptes, i ocupades per extensos alzinars i zones de pastura, ja que l'olivar, en aquesta època, es trobava només a les zones més baixes. Les explotacions agràries comprades a les comarques del centre i est de l'illa (Pla, Migjorn i Llevant) es concentraren en les viles on la fragmentació de la terra era escassa, les densitats demogràfiques baixes i el poblament s'havia concentrat en grans viles envoltades per una corona de terres molt parcel·lades i intensament conreades. Les extenses alqueries que envoltaven aquests anells d'agricultura camperola contenien extensos alzinars, carrascars, maresmes i, en general, erms, on dominaven els aprofitaments silvopastorals des del segle XIII.

Per tant, la formació de les grans hisendes nobiliàries a inicis del segle XVI tenia com a objectiu formar explotacions extenses i compactes, en dues zones que permetien disposar tot l'any de pastures. Així, la formació de la gran propietat i les possessions, les extenses explotacions agràries de l'illa, estaven destinades en aquella etapa a convertir-se en grans empreses ramaderes, en què les antigues tinences pageses —anomenades en la documentació alqueries i rafals— foren subordinades a les necessitats de l'economia pecuària ovina transhumant. Paradoxalment, la formació de la gran propietat durant l'etapa 1430-1500 va acompanyar l'expansió i la consolidació de la draperia urbana d'exportació. Finalment, fins al segon quart del segle XV, la demanda de productes pecuaris de la Ciutat i dels mercats extraregionals no tenia prou entitat per fer atractiva la gran explotació pecuària.⁸⁸

87. Les línies que segueixen es basen en Gabriel JOVER i Antònia MOREY, «Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i l'explotació del treball», a Rosa CONGOST, Gabriel JOVER i Giuliana BIAGIOLI (ed.), *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: Masos, possessions, poder*, Girona, CCG Edicions i AHR, 2003, p. 127-238.

88. Gabriel JOVER «La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca, segles XIV-XVI», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. V (1994), p. 81-100; Miguel DEYÁ, *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, Palma, El Tall, 1997.

La gestió d'aquelles hisendes era complexa i combinava diferents usos del sòl i modalitats de gestió i explotació del treball, molt semblants encara a les de les reserves senyorials d'entorn del 1400.⁸⁹ Els estudis sobre la gestió agrària d'inicis del segle XVI d'aquestes extenses hisendes determinen que encara combinava la gestió directa amb altres fórmules de gestió indirecta. L'explotació central i més important era conduïda directament pel terratinent i allí s'emparava mà d'obra esclava i treballadors fixos —majorals i missatges. Per les tasques estacionals intensives en treball, especialment les collites dels cereals i oliva, es contractaven bracers i jornalers. Mentrestant, en les explotacions més allunyades o separades de la possessió més important, podem trobar-hi algunes fórmules d'arrendament en el conreu dels cereals i contractes de mitgeria o arrendament en les companyies de bestiar i pastures. La modalitat més comuna de cessió de les grans explotacions, de les possessions i de les poques peces de terra que conformaven aquests patrimonis era el contracte d'arrendament de curta durada (tres-nou anys).⁹⁰ Aquest sistema agrari es mantingué relativament estable fins a mitjan segle XVI, quan l'increment de la població, l'augment dels preus dels aliments i els problemes financers que creaven les creixents importacions d'aliments impulsaren l'expansió del conreu dels cereals. En aquest context es produí una gran transformació del paisatge agrari mallorquí protagonitzada per un intens procés d'artifatge i la formació de la «possessió» com un tipus específic de gran explotació agrària compacta.⁹¹

4. CONCLUSIONS: PAGESOS DE MAS I SENYORS DE POSSESSIONS A PRINCIPI DEL SEGLE XVI

La noblesa terratinent de l'illa i els pagesos de remença catalans eren emfiteutes (de fet, apareixen als mateixos capbreus) del bisbe de Girona, el comte d'Empúries, el paborde de Tarragona, el bisbe de Barcelona o les monges del convent de Jonqueres de Barcelona, per citar només alguns dels barons feudals de l'illa. Compartien, en general, el mateix corpus jurídic feudal, tret de la servitud i la remença. De fet, l'emfiteusi fou emprada per la nova aristocràcia de l'illa d'una manera semblant a la dels pagesos de mas catalans: una eina jurídica per a consolidar les seves tinences i la seva expansió territorial. Al llarg d'aquest assaig s'han proposat alguns dels factors que explicarien les bifurcacions en l'evolució de la classe senyorial i les modalitats d'apropiació dels drets sobre el domini útil de la terra.

En primer lloc, s'ha insistit en la importància que tingueren l'organització de

89. Gabriel JOVER, Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feus, reserva senyorial...».

90. Pere de MONTANER i Aine LE SENNE, «Explotació d'una possessió mallorquina...»; Gabriel JOVER, «Tres notes sobre la demanda de treball assalariat a les possessions mallorquines durant el segle XVI», a Antònia MOREY i Gabriel JOVER (ed.), *Les possessions mallorquines: Passat i present*, Palma, Documenta i Institut d'Estudis Baleàrics, 2012, p. 209-231.

91. Gabriel JOVER i Jerònia PONS, «Possessions, renda de la terra...».

la senyoria i el parcel·lari entre les zones de la Catalunya Vella i el feudalisme de frontera. A la Catalunya Vella, el feudalisme conformava un sistema de drets sobre la terra i el producte extremament fragmentat horitzontalment i verticalment, i un parcel·lari dispers que tenia al mas la unitat fiscal, servil i territorial que permetia la captació de l'excedent per part dels senyors. Aquesta teranyina de drets de propietat i jurisdiccionals feia molt complicada al si de la senyoria, però també fora d'ella, pels mateixos posseïdors de masos, ampliar la reserva senyorial o formar extenses propietats en domini útil. Al feudalisme de frontera de l'illa de Mallorca, els límits dels dominis i els drets dels senyors estaven força delimitats, separats territorialment, i eren homogenis en cada una de les unitats senyorials. De fet, les unitats d'explotació que s'havien constituït des de la conquesta eren força regulars i compactes, especialment en les zones allunyades dels nuclis rurals on es concentrava la població. Per tant, la possibilitat de l'expansió de tinences extenses i compactes era un procés que tenia menys obstacles que a la Catalunya Vella. Per tant, els paisatges agraris, entesos com a sistemes d'aprofitament dels sistemes agroecològics on les comunitats disposaven d'un maneig complex i drets sòlids sobre els recursos, oferiren major capacitat de resistència als pagesos enfront de les temptatives d'apropiació de la terra per part dels senyors.⁹²

En segon lloc, s'ha argumentat que abans de l'apropiació de la terra l'aristocràcia havia explorat altres estratègies per a recuperar els seus ingressos. Foren, però, la desfeta econòmica, derivada de la creixent pressió fiscal, i la derrota militar de 1452 les que obriren la porta a la desposseïció pagesa que, a l'illa, sobre les comunitats rurals, fou molt intensa des de finals de segle XIV i tingué lloc en dues onades. En la primera, es produí una progressiva acumulació de terres en mans d'elits locals; en la segona, fou l'aristocràcia urbana la qui participà en el procés d'acumulació de terres. Aquest procés portaria a la crisi de la pagesa intermèdia, la posseïdora de rafals i alqueries. A la desfeta del moviment pagès no fou aliena la divisió del moviment forà, ni tampoc la intervenció directa d'Alfons el Magnànim, primer, i de Joan II i Ferran II, després, en suport de l'aristocràcia. Malgrat les pragmàtiques de 1499 i 1512, el sistema fiscal i polític no canvià; la frustració de les expectatives vilatanes i menestrals posaren les bases de la Guerra de les Germanies.⁹³

Finalment, la nova aristocràcia terratinent de l'illa mostrava també, quant a la composició dels seus patrimonis i rendes, clares diferències respecte dels seus ho-

92. Aquesta hipòtesi que els paisatges agraris compten en l'evolució històrica fou formulada per Marc BLOCH a *La historia rural francesa*, Barcelona, Crítica, 1978, i a *Seigneurie française et Manor anglais*, Paris, Armand Colin, 1960. Se'n pot trobar una aproximació a Bas VAN BAVEL, *Manors and Markets*, Oxford, Oxford University Press, 2010. Per a Mallorca, vegeu Jean BRSSON, *La Terre et l'home aux Îles Baléares*, Ais de Provença, EDISUD, 1976; Guillem JOVER i Jerònia PONS, «Notes sobre resistència...».

93. Eulàlia DURAN, *Les Germanies...*

mònims catalans. Mentre per a l'aristocràcia mallorquina l'arrendament de terres en domini útil s'imposava com la forma d'ingrés patrimonial més sòlida, la noblesa catalana seguia depenent bàsicament dels ingressos feudals. Mentre a Mallorca els drets de l'aristocràcia terratinent sobre el domini útil de la terra conduïen a un escenari caracteritzat per gran explotació (possessions), treball assalariat i especialització agrícola, a la Catalunya Vella era la pagesia de mas, és a dir, les explotacions familiars i el policultiu, la que traçava les roderes del model agrari creixement. La naturalesa i la transcendència que aquestes bifurcacions tingueren sobre el benestar de les generacions posteriors i el desenvolupament agrari haurien de ser objecte d'una major atenció.

Mallorca, Catalunya i Corona a principis del regnat de Ferran II (1479-1485)*

Miquel J. DEYÀ BAUZÀ
Universitat de les Illes Balears
Institut d'Estudis Hispànics de la Modernitat
Membre del Comitè Científic

INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball és donar una visió del que fou l'actuació del Rei Catòlic en els temes que afectaven conjuntament dos dels territoris de la Corona d'Aragó abans de l'inici de la política de redreç. A força de parlar-ne, redreç i Ferran II apareixen com a conceptes molt lligats, la qual cosa té els seus perills. Un d'ells és considerar que des del principi el monarca tenia un programa premeditat de reformes, la qual cosa pensem que no és així. Catalunya venia d'una guerra civil recent que en teoria havia acabat sense vencedors ni vençuts i, per tant, calia restablir els canals de comunicació entre Corona i estaments, entre Corona i institucions regnícoles, entre Corona i grups socials que fins feia poc eren contraris a la monarquia. A Mallorca, la guerra civil quedava més enrere (1450), havia acabat amb una intervenció militar del monarca i, per tant, amb vencedors i vençuts. Molt probablement, la Corona i els seus agents sols eren parcialment conscients que el que estava passant a Mallorca era més greu i amb arrels més profundes que les torbacions catalanes. Es tractava d'una autèntica modificació del model de societat creat a la immediata postconquesta.¹ La crisi medieval, la corrupció administrativa, la política fiscal i el comportament de les oligarquies havien transformat una societat rural de camperols emfiteutes i, per tant, estables a la seva terra, en una societat cada vegada amb més jornalers, més desposseïts, més deute públic, més impostos, menys petites propietats i una crei-

* Aquest treball forma part del projecte HAR2013-44687-P titulat «Los conflictos sociales como resistencia al poder en la periferia del Estado Moderno. Siglos XVI-XVII», finançat per la Secretaria d'Estat d'Investigació, Desenvolupament i Innovació del Ministeri d'Economia i Competitivitat.

1. Miquel Josep DEYÀ, «El César Carlos y la Corona de Aragón», a Ernest BELENGUER i Felip GARÍ (ed.), *La Corona de Aragón*, València, Generalitat Valenciana, 2006, p. 194; Miquel Josep DEYÀ, «Les Germanies mallorquines», a Ernest BELENGUER (dir.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 2006, p. 130-132.

xent configuració d'un model de propietat rural en el qual el latifundi adquiria —a poc a poc— un major pes. Res d'això es podia solucionar ràpidament. Al llarg de tot el regnat de Ferran el Catòlic, la Corona intentà afrontar aquests problemes, però atès l'escàs pes de Mallorca en el conjunt de la Corona d'Aragó i del major pes del Principat i de la recent guerra civil a Catalunya, les qüestions lligades a aquell territori eren prioritàries

Fa anys que Álvaro Santamaría establí que realment hi havia hagut dos grans programes de redreç en època del Catòlic, el de 1485 i el de 1499, el gran instrument del qual fou la Pragmàtica de Granada.² Per tant, si el que es pretén és estudiar les mesures de Ferran II en relació amb Mallorca abans del redreç pareix oportú establir l'àmbit cronològic d'estudi en el període 1479-1485. Tampoc a Catalunya es pot parlar d'un programa de redreç des del principi del regnat. Segons Ernest Belenguier, sols a finals del 1487 és dissenyà una política digna d'aquell nom.³

Atesa la importància que en els primers anys del seu regnat donà el Catòlic a la normalització de relacions entre Catalunya i la Corona, era indispensable solucionar el tema del cobrament dels interessos del deute extern mallorquí, majoritàriament en mans de barcelonins. Era políticament indispensable, a ulls de la Corona, garantir el cobrament de les pensions als propietaris del deute i retornar-los la propietat dels censals. Tanmateix, tampoc es podien desatendre les peticions de l'oligarquia mallorquina. Calia satisfer els dos sectors, tot i que no amb el mateix grau de prioritat, i si les reformes necessàries tenien un elevat cost polític —al Principat o al regne— caldria ajornar-les.

LES PRIORITATS POLÍTiques AJORNEN LES NECESSÀRIES REFORMES

Al principi del regnat pareixia que la continuïtat s'imposaria a la ruptura pel que fa Mallorca. El 19 de febrer de 1479 fou ratificat com a lloctinent general del regne Blanes de Berenguier.⁴ En la mateixa línia es pot citar la ratificació de Francesc Burgues com a procurador reial de Mallorca i Menorca.⁵ Es tractava d'un significadíssim reialista que fins i tot arribà a armar una nau de guerra a favor del rei⁶ i

2. Álvaro SANTAMARÍA, «Pragmática de Granada. Una década de historia de Mallorca (1495-1504)», *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera* (Palma), núm. 670-671 (1971), p. 3; Álvaro SANTAMARÍA, «Quinto Centenario del Privilegio Facultativo del Estudio General de Mallorca (1483-1983). Contexto histórico del Privilegio Facultativo del Estudio General de Mallorca», *Boletí de la Societat Arqueològica Luliana* (Palma), vol. XL (1984), p. 194.

3. Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico*, Barcelona, Península, 2001, p. 146.

4. Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), Lletres Reials (LR), 74, f. 304.

5. ARM, LR, 74, f. 296.

6. Josep JUAN i Enrique SÁNCHEZ NIEVAS, *Els Burgues: Una nissaga de poder*, Palma, El Tall, 2003, p. 57.

que gestionà el suport logístic a les tropes reials, gràcies en bona part als interessos del deute públic mallorquí en mans de catalans que va ser confiscat als creditors catalans. El càrrec passà a ser patrimoni de la família Burgues, de manera que Francesc fou succeït pel seu fill Gregori. Precisament aquest fill del vell Burgues també fou ràpidament confirmat en els seus càrrecs per Ferran acabat de proclamar, concretament el 9 de maig de 1479 —menys de quatre mesos després de la mort de Joan II— va ser reafirmat com a castellà de Santueri, càrrec pel qual havia estat nomenat per Joan II el 1475; fou també reafirmat com a cònsol de genovesos a Mallorca, càrrec que exercia des del 1472.⁷

A més de la ratificació dels càrrecs reials més importants, es procedí a confirmar privilegis a particulars, com ara el de Gaspar Thomàs com a recaptador de diversos drets sobre el comerç exterior mallorquí, un càrrec que ja havia tingut en època del rei Alfons i que Joan II havia ratificat en bona part en atenció al seu comportament i al de la seva família durant la Guerra Civil catalana.⁸

Una de les primeres qüestions sobre les quals el nou monarca intentà posar ordre fou el mercat de cereals a l'illa. Es tractava, com passarà també durant l'edat moderna, d'una font d'enriquiment per als sectors benestants del regne. La por a la fam aconsellava importar cereal, cosa que la Universitat solia encarregar a mercaders o/i a persones riques amb la consegüent ajuda pública (el premi). En cas que entre la producció pròpia i les importacions s'arribés a donar un excés d'oferta es podia arribar a dur a terme un repartiment obligatori de blat. Contràriament, en moments de fretura frumentària els posseïdors de blat o cereal illenc n'intentaven l'exportació, tot i que es posés en perill el subministrament dels regnícoles. L'Església, important perceptora de rendes, no era una excepció a l'hora d'intentar aquestes pràctiques tot i els privilegis del regne en contra. Davant les queixes dels jurats contra el bisbe i altres eclesiàstics que pretenien dur a terme aquestes extraccions, amenaçant fins i tot d'excomunió els qui s'hi oposessin, amb una lletra reial datada a Càceres el 13 de març de 1479, el rei Ferran reafirma el privilegi.⁹ En aquesta mateixa línia, el 6 de setembre 1482, el rei prohibia l'extracció de cereals del regne tot i que hi hagués disposicions anteriors que ho permetessin,¹⁰ la qual cosa, d'altra banda, no existia; en tot cas, hi podia haver privilegis a persones concretes per a extreure cereal de l'illa, però no hi havia una normativa genèrica en aquest respecte, més aviat al contrari. De tota manera, en el tema de l'autorització o no de l'extracció de blat del regne, la política del Catòlic no fou gaire coherent. En data 12 de desembre de 1481 ordenava a les autoritats mallorquines que s'au-

7. ARM, LR, 75, f. 115v-116.

8. ARM, LR, 75, f. 8 i seg.

9. ARM, LR, 74, f. 306.

10. ARM, LR, 76, f. 82v.

toritzés Joan Vidal, mercader, l'extracció de quatre mil quarteres de forment, més dues mil de Menorca, en atenció al seu servei i «considerant la fertilitat que, lloat sigui Deu, s'espera en lo dit Regne de Mallorca e la abundància que de present (h)i és».¹¹ Resulta sorprenent que el desembre ja s'augurés una bona collita, com també que s'afirmi que hi havia abundància en aquell moment, atès que —per exemple— el setembre anterior el rei havia prohibit l'extracció de cereals dels seus dominis.¹² A més, la collita de 1483, la immediatament posterior al privilegi atorgat a Joan Vidal, no degué resultar tan nombrosa com el rei manifestava, car el 22 d'octubre d'aquell any —atesa la mala collita— Ferran decretà la suspensió de qualsevol permís d'exportació tant del cereal produït a l'illa com del que hagués arribat d'altres llocs per a fer front a la fretura existent.¹³ Resulta evident que el privilegi a aquell mercader responia més a la voluntat de premiar un servidor fidel que no a les necessitats regnícoles.

Molt més greu era el tema del pagament del censals a favor dels creditors catalans. Com és sabut, es tractava d'un deute públic que remuntava al segle XIV i que havia estat majoritàriament confiscat pel Reial Patrimoni durant la Guerra Civil catalana. Atesa la Capitulació de Pedralbes, els antics posseïdors dels censals en reclamaren la propietat.¹⁴ Realment, els problemes eren dos: d'una banda, el retorn als creditors dels seus drets, aspecte en què el regne de Mallorca ben aviat s'adonà que era innegociable i, en segon terme, si els interessos s'havien de pagar a les localitats indicades en el contracte de préstec —molt majoritàriament Barcelona— o si es podien pagar a Mallorca. Convençudes que, malgrat les confiscacions fetes pel lloctinent de Joan II i de les seves promeses, la Corona retornaria als creditors els seus drets, les autoritats mallorquines se centraren en l'intent d'aconseguir que els pagaments dels interessos es poguessin fer a Mallorca, per tal d'evitar un dels problemes del regne d'aquell moment i que continuaria existint durant bona part de l'edat moderna: la sortida de numerari.¹⁵ Per fer-nos-en una idea aproximada, cal considerar que a finals del segle XV les pensions anuals derivades del deute mallorquí pujaven a unes 40.000 lliures, un 25 % de les quals era deute extern.¹⁶ Un tercer problema podia haver estat el pagament de les anualitats que

11. ARM, LR, 76, f. 90.

12. Àlvaro CAMPANER, *Cronicon Mayoricense*, 3a ed., Palma, Ajuntament de Palma, 1984, p. 189.

13. ARM, LR, 76, f. 140v.

14. Ricard URGELL, «El reinado de Juan II», a Ricard URGELL *et al.*, *El siglo XV (1412-1516)*, Palma, El Mundo i El Día de Baleares, 2006, p. 135.

15. Aquest problema s'afegia a la falta de circulació de moneda de Mallorca atès el seu valor metàl·lic per sobre del nominal, de manera que actuava la Llei de Gresham. Es tracta d'un problema que s'abordà també durant el regnat de Ferran el Catòlic, però ja al seu final (1508), amb una reforma monetària que, a més, homologà la llei de la moneda de Mallorca amb les de la resta dels territoris hispànics (Àlvaro SANTAMARÍA, «Quinto Centenario...», p. 195).

16. Miquel Àngel CASASNOVAS, *Història de les Illes Balears*, 2a ed., Palma, Moll, 2007, p. 357.

els catalans no havien cobrat durant els anys de la guerra, però la pròpia Capitulació de Pedralbes les considerava liquidades,¹⁷ tot i que el tema apareixeria en etapes posteriors. El problema financer i econòmic del regne s'agreuà atesa la situació de Catalunya.

Evidentment, els creditors volien recuperar el seu dret a rebre les pensions anuals i fer-ho al lloc indicat en els contractes de préstec (habitualment, Barcelona), però aviat la qüestió adquirí una dimensió política que jugà en contra del regne de Mallorca. Per tal de retornar a la normalitat i iniciar amb bon peu el seu regnat, el rei convocà Corts catalanes el 1481. Els creditors del regne pressionaren de tal manera que la qüestió arribà —segons notificà el rei mateix a la Universitat de Mallorca— a posar en perill la finalització de les Corts. Evidentment, el perill que les Corts no fossin concloses no es devia solament, ni primordial, al tema del deute mallorquí, però el que és innegable és que entre l'interès polític en un territori central pel nou monarca i les peticions d'un regne petit, sense Corts i que aportava relativament poc al fisc reial, el pragmatisme de Ferran s'imposà. Finalment, la decisió última no pogué ser més decebedora per als mallorquins: les pensions anuals als catalans s'havien de pagar i això s'havia de fer als llocs indicats en els contractes en virtut dels quals els creditors catalans havien deixat el capital a la Universitat de Mallorca. Tal com ens ha explicat Ernest Belenguier, després de les Corts de 1481, el Catòlic podia plantejar-se un redreç de Catalunya, òbviament prioritari enfront d'un redreç a Mallorca.¹⁸ D'altra banda, pareix normal que el rei prioritzés les peticions catalanes enfront de les mallorquines no sols pel pes polític i econòmic tan distint dels dos territoris, sinó també pel fet que la Guerra Civil catalana era molt més recent que la mallorquina de 1450, en la qual, a més, la intervenció militar d'Alfons, anomenat el Magnànim, pareixia que havia tancat el conflicte amb una clara victòria reial que no s'havia donat a Catalunya. Des d'aquesta perspectiva, no hi havia a Mallorca la necessitat imperiosa de pactar amb l'adversari d'ahir, simplement perquè no hi havia interlocutor. D'altra banda, la qüestió del Rosselló i la Cerdanya, ocupats per França durant la Guerra Civil i als quals Ferran no renunciava, secundava la necessitat de tancar les ferides com més aviat millor.

De tota manera, l'actuació de Ferran en relació amb el deute dels mallorquins envers els creditors catalans no estigué exempta de canvis. Vegem algunes de les seves actuacions:

Grosso modo, les dades de Casasnovas consonen amb les que Álvaro Santamaría presentà concretament per a l'any 1495, exercici per al qual els interessos del deute pujaven —efectivament— a 40.000 lliures, quantitat que suposava el 89 % dels ingressos de la Universitat, a la qual sols restaven 5.000 lliures per a la despesa ordinària de l'any (Álvaro SANTAMARÍA, «Pragmática de Granada...», p. 194-195).

17. Ricard URGELL, «El reinado...», p. 135.

18. Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 112.

—Per reial carta datada a Càceres el 27 de març de 1479, ordenava a la Universitat de Mallorca que els creditors catalans fossin pagats als llocs on indicaven els contractes originals del préstec.¹⁹

—El 2 d'abril de 1479, el procurador Burgues rebia una carta reial notificant la suspensió de l'anterior.²⁰

—En data 3 de juny de 1479, de Trujillo estant, el rei ordenava que es duguessin a terme els pagaments «prout solebatur ante preteritas turbaciones».²¹ El lloctinent ho notificà als jurats i a la Universal Consignació en data 3 de juliol.²² Els jurats i els clavaris de la Consignació es negaren a acatar aquesta disposició, davant la qual cosa el procurador dels creditors catalans notificava al lloctinent que donava un termini de sis dies per tal que els seus representats fossin pagats.²³

—El 28 de març de 1480, des de Toledo, el rei anul·lava la decisió anterior pel que fa a la condició que els pagaments s'havien de fer a Barcelona.

—Gairebé un any després, l'1 de març de 1481, poc abans que el rei es veiés obligat a prorrogar les Corts catalanes que no anaven per gaire bon camí, Ferran ordenava que els pagaments dels interessos a favor dels creditors catalans s'havien de fer a Barcelona.²⁴ Definitivament, l'evolució del *tête-a-tête* entre els estaments catalans i el seu rei jugà contra el regne de Mallorca. A més, amb la mateixa data s'ordenava l'execució de la sentència i es condemnava la Universitat amb unes costes de 186 lliures i 17 sous moneda de Barcelona.²⁵

—Els jurats escrigueren una carta al rei enumerant les innumerables desgràcies que caurien damunt el regne si es duia a terme l'execució de la sentència. Davant d'això, mitjançant una reial carta datada a Molins de Rei el 20 de juny de 1481, Ferran II ordenava a Joan Pagès, que aleshores feia funcions de lloctinent atesa l'absència de Blanes de Berenguer,²⁶ que informés sobre la veracitat de la interpretació dels jurats.²⁷ Ferran venia de les Corts aragoneses i anava de camí a les catalanes.

19. ARM, LR, 74, f. 298.

20. ARM, LR, 74, f. 300.

21. ARM, LR, 74, f. 304.

22. ARM, LR, 74, f. 312. La Universal Consignació era la institució que gestionava la major part dels impostos ordinaris del regne, bàsicament indirectes; s'havia format el 1405 quan es firmà el Contracte Sant, el primer pacte entre el regne i els creditors per tal de fer front al pagament dels interessos del deute públic mallorquí. De fet, des d'aquell moment, el regne deixà de tenir el control sobre els impostos ordinaris que cobrava. És una dada que els qui darrerament parlen d'una autonomia i fins i tot d'una independència financera del regne de Mallorca abans de 1716 no coneixen o oculten. Sortosament, els qui empen aquestes expressions no són historiadors.

23. ARM, LR, 74, f. 312.

24. ARM, LR, 75, f. 97v.

25. ARM, LR, 75, f. 97v.

26. De fet, Blanes de Berenguer era absent del regne des de setembre de 1479, quan anà a la cort, on restà fins al febrer de 1482 (ARM, LR, 76, f. 13).

27. ARM, LR, 75, f. 97v-98.

—El contacte amb les demandes dels creditors barcelonins va convèncer el rei de la necessitat que s'executés la sentència de l'1 de març. Des de Barcelona i en data 4 de juliol de 1481, el rei enviava una carta a Joan Pagès. Cal considerar que les Corts catalanes seguien constituïdes i cal pensar que continuava la pressió dels creditors. De fet, les Corts no es conclourien fins a l'octubre.²⁸ Per començar, el rei establia un clar lligam entre l'incompliment de la seva sentència referent al pagament a Barcelona dels interessos del deute públic i la no conclusió de les Corts,²⁹ però també deixava clara la submissió dels interessos mallorquins als del rei a Catalunya: «Atès lo que al servey nostre y al repòs d'aquest Principat va en la conclusió d'aquesta Cort, se deu molt atendre en lo que los dits creedors sien en aquesta Ciutat pagats e aquesta Ciutat e Regne [de Mallorca] exequatats... e lo empaig que de present nos fan en la Cort sia levat».³⁰

—Una altra missiva era tramesa en data 13 de juliol a Pagès mateix. El rei hi exposava com la suspensió de l'execució realment no l'havia consultat amb el seu consell ni amb experts i que l'havia rebut venint de Saragossa de camí a les Corts catalanes que continuaven a Barcelona. Es tractava, per tant, d'una decisió que no es podia comparar amb la sentència de l'1 de març que s'havia debatut en el Consell del Rei, que havia estat estudiada per experts doctors. S'hi afegia un argument força il·lustratiu: «Som açí [Barcelona] per donar conclusió en aquesta Cort no volguérem que los d'aquesta Ciutat pensassen que en les coses conegudes per justícia s'hagués donat compost o dilació en l'execució».³¹ Òbviament, la carta acabava ordenant l'execució de la sentència contrària als interessos dels mallorquins.

—La situació arribà a tal extrem que en data 14 de setembre de 1481 el rei envià una carta a qui realitzava les funcions de lloctinent a Mallorca, en aquell moment ja Pere de Sant Joan, que fins i tot sorprengué l'escrivent que passà la carta al registre corresponent. Efectivament, la còpia de la carta comença amb una nota del copista que diu literalment: «litteram fortíssima contra Gubernatorem».³² La carta difícilment podia ser més contundent i denota la necessitat, des de la perspectiva del monarca, de solucionar el problema en uns moments en què les Corts de Catalunya de 1481 continuaven sense clausurar-se. És molt il·lustratiu que, després de l'encapçalament, el nucli de la carta comenci amb l'expressió «Poc valdria», de ressons clarament vinculats a les Corts que en aquell moment es desen-

28. Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 109.

29. «E per quant los dits creedors fan gran instància en les dites coses e encare nos posen tan gran empaig en la cort que de present celebren en lo present Principat que a causa d'açò no podem aconseguir la conclusió d'aquella, perquè la ciutat de Barcelona i los principals ciutadans d'aquella en fan part e instància...» (ARM, LR, 75, f. 137v).

30. ARM, LR, 75, f. 137v.

31. ARM, LR, 75, f. 138.

32. ARM, LR, 75, f. 181.

volupaven i que, a parer del rei, s'allargaven massa.³³ La referència a la Constitució de l'Observança no era banal, tot i que aquí la seva expressió inicial s'emprava amb una finalitat molt distinta a l'adjudicada a les Corts de 1481. Si a Catalunya l'expressió iniciava una constitució que assegurava, si més no formalment, el sotmetiment de la voluntat reial a la normativa regnícola, en el cas concret d'aquesta carta es tractava d'obligar les institucions mallorquines a sotmetre's a la justícia reial tot i que el problema l'havia causat la Corona, en concret Joan II, ordenant la confiscació dels censals, la qual cosa li permeté —no ho oblidem— finançar parcialment la guerra contra els rebels catalans. El rei ordenava que, sota pena de mil florins d'or i «privació de vostre ofici», obligués els jurats del regne i els clavaris de la Universitat a l'execució de la sentència, la qual cosa, d'altra banda, ja haurien d'haver fer abans de l'anterior 20 d'agost.

S'ordenava a Sant Joan que, si era necessari, fes execució contra el béns particulars de jurats i clavaris «per les penes en que són caiguts en no haver servat, obeït e complit los manaments nostres». S'ordenava també al lloctinent que, si era necessari, per a pagar les pensions degudes fes execució sobre béns, drets i deutors de la Universitat. S'establia un termini de deu dies a partir de la recepció de la carta per tal que els creditors fossin pagats en metàl·lic o per lletra de canvi a Barcelona; en cas contrari, es privava Sant Joan de l'ofici de lloctinent. De tota manera, se li ordenava que es presentés davant el rei amb el primer vaixell que partís de Mallorca. En cas que Sant Joan no executés la sentència, s'ordenava al batle de l'illa que ho fes i que procedís a la confiscació de tots el béns del lloctinent. En cas que el batle tampoc actués, s'ordenava al veguer que ho fes, confiscant els béns del lloctinent i del batle. A sobre, es notificava al lloctinent que el rei enviava una persona de la seva confiança, Pere Ibáñez, per tal de fer un seguiment del compliment de les seves ordres; les despeses ocasionades pel viatge del comissari regi s'haurien de pagar per part de la Universitat de Mallorca, més onze sous barcelonins per cada dia a comptar des del de la seva partida fins al de la seva tornada a la Cort, tot i que s'indicava que per a dur a terme les seves funcions podia restar a Mallorca un màxim de deu dies; en la mateixa línia, la Universitat també havia d'abonar 22 lliures i 11 sous, moneda de Barcelona, al patró del llaüt que es posava a disposició de Pere Ibáñez, el qual, de fet, se'ns presenta com un comissari reial tan propi de monarquies clarament autoritàries com la de Francesc I a França.

La situació entre els creditors i el regne es regularia, finalment, el 1484 per mitjà d'una concòrdia, firmada el mes d'agost i feta pública a Mallorca el novembre, que, de fet, era una imposició.³⁴ Fins gairebé el darrer moment, les disputes entre

33. «Poc valdria contractar si los pactes, obligacions e provisions no eren deduydes a deguda execució...» (ARM, LR, 75, f. 181v).

34. Ricard URGELL, *Mallorca en el segle xv*, Palma, Consell de Mallorca, 2000, p. 82.

els dos bàndols continuaren. Així, en data 19 de març de 1484, el rei exposava al seu lloctinent, Blanes de Berenguer, l'enèsima queixa dels creditors. Aquesta vegada es tractava de l'incompliment de la Concòrdia de Barcelona de 1431, en la qual s'havia acordat que els creditors catalans farien una reducció de l'interès anual fins al 4,16%,³⁵ a condició que els creditors mallorquins ho fessin al 3,3%³⁶ i que s'amortitzessin anualment 10.000 lliures dels censals a favor dels catalans,³⁷ els quals argumentaven que el regne no sols no havia complert els seus compromisos, sinó que s'haurien emprat les 10.000 lliures per a compensar els creditors mallorquins de la reducció a la qual s'havien compromès, de manera que dita quantitat s'emprava realment de *referiment*, és a dir, de compensació als creditors mallorquins de la reducció que havien acceptat en les seves pensions. S'ordenava al lloctinent que s'obligés la Universitat a complir els acords citats i que «empereu e emparar fasau als dits creadors censalistes mallorquins tots los censals que reben sobre la consignació d'aqueixa universitat».³⁸ La protesta dels catalans i la resolució del rei s'han d'entendre com una estratègia en uns moments en què aquells intentaven l'execució de la sentència de 1481. Tot i així, i sospitosament, el rei anul·là les expropiacions que s'acaben de referir per mitjà d'una carta reial del 8 d'abril de 1484; el mes anterior, la Universitat de Mallorca notificava al rei i als creditors catalans la seva voluntat d'arribar a un acord que, com ja s'ha dit, recolliria gairebé el cent per cent de les seves pretensions.

La referència al referiment per part dels creditors catalans era perillosa per al rei. D'una banda, no podia aprovar els referiments a favor dels creditors mallorquins sense haver aconseguit tancar el tema del deute extern del regne a satisfacció dels catalans. De l'altra, no era convenient obrir un nou front, aquesta vegada contra part de l'oligarquia mallorquina, decretant la il·legalitat dels referiments. Per això, el rei es negà a acceptar un acord entre la Universitat i els creditors que, en bona mesura, assegurava els cobraments dels referiments per part dels creditors insulars o, almenys, que si eren declarats il·legals pel rei poguessin actuar contra la Universitat. De manera que la queixa dels creditors catalans havia provocat que el monarca intervingués en el tema dels referiments, un autèntic frau de llei.³⁹ Però una vegada solucionat el tema dels creditors del Principat, la postura del rei envers els referiments canvià. La qüestió enfrontava els creditors mallorquins amb la Universitat de Mallorca. Per sentència arbitral del 30 d'agost de 1484, quan l'acord amb els creditors catalans ja estava tancat, el rei declarava lícits els referiments

35. «Vint i quatre milia per mil» (ARM, LR, 76, f. 177v).

36. «Trenta milia per mil» (ARM, LR, 76, f. 177v).

37. El rei mateix parlaria posteriorment de 10.000 florins i no de 10.000 lliures (ARM, LR, 76, f. 179).

38. ARM, LR, 76, f. 178.

39. ARM, LR, 76, f. 205-205v.

aprovats ja per Alfons el Magnànim. Des del nostre punt de vista, és clar que, una vegada solucionat el problema del cobrament de les pensions per part dels creditors catalans, el rei no volgué enfrontar-se amb l'oligarquia mallorquina, tot i que de tota manera es guardava una carta a la mànega: la sentència arbitral autoritzava el rei a modificar en qualsevol moment el que acabava de decretar.⁴⁰

Solucionat el problema dels referiments a favor dels creditors mallorquins, n'aparegué un altre. La mateixa sentència arbitral imposava costes per un valor d'onze mil florins a repartir entre les dues parts litigants, els creditors mallorquins i la Universitat de Mallorca, la qual cosa provocà un altre conflicte. La Universitat pretenia que els creditors havien de pagar els cinc mil cinc-cents florins, però també contribuir com els altres als cinc mil cinc-cents restants. El rei declarà que els creditors sols havien de pagar la meitat de les costes del plet i no contribuir amb la part que havia de pagar la Universitat.⁴¹ La conclusió és que tots els creditors, els catalans i els mallorquins, aconseguien el que volien i que el rei havia pogut complaure'ls manejant molt bé el temps polític: primer acontentar els catalans per tal d'aconseguir tenir un problema menys a les Corts Catalanes de 1481 i després els creditors mallorquins, menys perillosos per als interessos Ferran en el conjunt de la Corona.

De tota manera, molt sovint s'oblida que els creditors catalans no sols cobraven pensions de deute emès pel regne, sinó també per la Corona mateixa sobre els béns i ingressos del Reial Patrimoni de Mallorca. És ben il·lustratiu i, al nostre parer, un exemple més de l'astúcia i el maneig de la conjuntura política de Ferran II, com ben aviat i abans de decretar que el deute del regne s'havia de pagar i a Barcelona, Ferran negociés amb els creditors catalans una reducció de l'interès del deute contret amb ells pel Reial Patrimoni de Mallorca. Concretament, poc després de ser proclamat rei i quan faltava molt per aconseguir la solució a la qüestió del deute extern mallorquí, el 30 de novembre de 1479, notificava al procurador reial que havia arribat a un acord amb els creditors del Principat en el sentit que, fos quin fos l'interès pactat originàriament, les pensions anuals del deute del Reial Patrimoni es reduïen totes al 6,25 % i que aquests pagaments anuals havien de ser prioritaris sobre qualsevol altre.⁴² En altres paraules, el rei negociava a la baixa el que el Reial Patrimoni havia de pagar als creditors catalans mentre que els secundava pel que fa a les seves peticions sobre el deute del regne de Mallorca. Sacrificà el rei els interessos del regne a favor dels seus personals? Segurament sí, però no sols —ni per ventura majoritàriament— degut als interessos econòmics de la Corona, sinó també, i sobretot, a causa de la necessitat política de normalitzar la situació a Ca-

40. ARM, LR, 76, f. 234 i seg.

41. ARM, LR, 76, f. 295v.

42. ARM, LR, 74, f. 355.

talunya. De tota manera, el preu a pagar va ser que el monarca hagué de secundar també la gairebé totalitat de les peticions econòmiques dels creditors mallorquins de la Universitat, la qual cosa —tanmateix— no tenia cap cost econòmic i —en aquells moments— poc cost polític per al rei.

Menys generositat estava disposat a mostrar Ferran quan es tractava dels seus drets econòmics sobre el regne de Mallorca. Una de les qüestions heretades del seu pare era el pagament del coronatge de Joan II i el maridatge de la seva filla Joana.⁴³ En vida de Joan II i mitjançant l'ambaixador Muntanyans s'havia arribat a un acord per al pagament, acord que havia estat incomplert per part del regne. Per carta del 18 de juliol de 1479, poc després d'haver estat proclamat, Ferran reclamava el pagament.⁴⁴ D'una manera ben il·lustrativa, el rei tornà a recordar el deute el juliol de 1481, quan les Corts catalanes continuaven les seves sessions i un dels objectius polítics del rei era assegurar el pagament del deute extern mallorquí a Barcelona. En concret, el rei recordava que encara se li devien 1.000 lliures pel concepte referit i ordenava al lloctinent que procedís a l'execució contra béns de la Universitat.⁴⁵ Posteriorment, el 26 de novembre de 1481, ordenava que aquella quantitat fos pagada a Joan de Puigdorfilà per diversos serveis prestats,⁴⁶ tot i que amb gairebé tota seguretat aquell no les arribà a cobrar mai, atès que en data 20 d'agost de 1482 s'ordenava al lloctinent que revisés tota la documentació sobre el tema per tal de determinar on eren les mil lliures.⁴⁷ La qüestió s'arrossegà com a mínim fins al 1485. La Universitat argumentava que la quantitat ja havia estat pagada, mentre que el procurador reial, amb el suport del monarca, argumentava el contrari. La primera sentència, promulgada pel lloctinent, va ser desfavorable a la Universitat, la qual va apel·lar amb el mateix resultat. En data 7 de juny de 1485, l'infant Enric, lloctinent general de Catalunya i el regne de Mallorca, comissionà Tomàs Malferit perquè resolgués la causa després d'haver escoltat les parts, observant les franqueses del regne i amb prohibició expressa de cap intromissió del lloctinent o de qualsevol altre jutge del regne.⁴⁸

Era clar que durant els regnat anterior s'havien atorgat nombroses gràcies i rendes sobre el Reial Patrimoni de Mallorca, sobre el qual feia falta, a ulls del rei, un major control. A aquesta necessitat obeeix la determinació comunicada per carta de data 30 de setembre de 1485 en el sentit que qualsevol ordre que arribés «tocants interessers del fisc reial o de coses feudals» no fos obeïda si no tenia la sig-

43. Ricard URGELL, *Mallorca...*, p. 72.

44. ARM, LR, 75, f. 1.

45. ARM, LR, 75, f. 132 i 148v.

46. ARM, LR, 75, f. 147v.

47. ARM, LR, 76, f. 61-61v.

48. ARM, LR, 76, f. 280.

natura del tresorer general de la Corona d'Aragó o del seu lloctinent.⁴⁹ Ja abans, el novembre de 1483, s'havia prohibit al procurador reial que intervingués en qüestions relatives a les cavalleries, els lluïsmes o els serveis militars.⁵⁰

Un altre tema que des de ben aviat es plantejà va ser la protesta dels forans en relació amb el sistema de repartiment de la càrrega fiscal entre Ciutat i Part Forana. En data 12 de maig de 1481, l'infant Enric exposava a Joan Pagès, aleshores en funcions de lloctinent del regne, que havia conegut el procés que hi havia per aquell tema entre el Sindicat de la Part Forana i la Ciutat des del 1461,⁵¹ com els forans exposaven que des de feia temps estaven obligats a pagar un terç de les despeses, però que també des de feia temps no tenien un terç de la riquesa, atès que els ciutadans havien comprat moltes propietats a la Part Forana, però seguien pagant a Ciutat i no a la parròquia on tenien els béns. Concloïa l'infant ordenant a Joan Pagès que fes justícia de la manera més ràpida possible.⁵² En data 16 d'agost de 1482, atès que Pagès ja no era al regne, la comissió fou transferida a Gaspar Maimó i Pere Azamar.⁵³ No es tractava d'una implicació gaire contundent de la Corona en el controvertit tema del repartiment de les obligacions fiscals i, com sabem, el tema no se solucionà ni tan sols després de la Sentència Reial de 1512. És ben significatiu que als dos comissaris citats també s'encomanés la decisió sobre la revisió de comptes universals.⁵⁴ De tota manera, la voluntat era la de modificar el sistema de distribució de la càrrega fiscal, entre altres coses, perquè era insostenible tal com es trobava a aquelles altures; un altre tema era si era políticament oportú actuar amb contundència en aquell moment concret. Tot i així, es prengueren algunes decisions que al nostre parer ja indicaven cap on es mouria posteriorment la voluntat règia. En concret, molt prest, el 17 de juliol de 1481, el monarca determinava la modificació del sistema de subhasta dels béns expropiats a forans per part del clavaris de la Consignació. Fins en aquell moment, la subhasta dels béns expropiats es duia a terme a Ciutat, la qual cosa òbviament beneficiava la transmissió de propietats des de la Part Forana a la capital de l'illa. Des de llavors es determinava que la subhasta s'havia de dur a terme en la mateixa vila on es trobaven el béns segregats.⁵⁵

Era obvi que durant anys hi havia hagut un gran descontrol en el cobrament dels impostos, la qual cosa requeria una revisió de comptes. Era també indispen-

49. ARM, LR, 76, f. 228.

50. ARM, LR, 76, f. 152.

51. Eulàlia DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1982, p. 102.

52. ARM, LR, 75, f. 97.

53. ARM, LR, 76, f. 55.

54. ARM, LR, 76, f. 61v i 206v.

55. La decisió es prenia a petició dels ambaixadors enviats per la Part Forana (ARM, LR, 75, f. 141).

sable crear mecanismes que garantissin el cobrament dels impostos tant dels contribuents com de les persones que havien llogat la recaptació i mai arribaven a liquidar-la. De fet, els jurats i els procuradors dels creditors censalistes exposaren al rei l'any 1485 que es devien set anualitats de pensions, en bona part per la inacció dels clavaris, que no actuaven contra els deutors als vectigals. El rei ordenà al lloc-tinent i a altres autoritats reials que donessin el seu suport, amb algtzirs i altres mitjans, als clavaris per tal d'actuar contra els morosos, posant sota salvaguarda del rei tant els clavaris com tots els que intervinguessin en les execucions; es recordava, també, la responsabilitat personal dels clavaris de la Universitat de la seva gestió.⁵⁶

La intenció de dur a terme una revisió de comptes de la Universitat per part de la Corona no estigué exempta de contradicció. Així, a instància de la Universitat, el rei comissionà els Maimó i Azamar per a la revisió dels comptes de la gestió pública de Pere Net, essent la seva sentència a favor de la Universitat. Els hereus de Net apel·laren i, tot i que en principi l'apel·lació no fou acceptada a tràmit, el rei sí que ho va fer i nomenà com a jutges Ferrer Berard i Tomàs Armadans.

CONCLUSIONS

En el període 1479-1485, el rei Ferran era ben conscient de la necessitat de reformar molts aspectes del funcionament del regne de Mallorca. El que passa és que les prioritats polítiques per al conjunt dels seus dominis eren unes altres. La normalització de relacions entre la Corona i Catalunya era, gairebé amb tota seguretat, el tema primordial a tractar dins el conjunt de la Corona d'Aragó. En aquesta conjuntura, el retorn als creditors censalistes catalans dels seus drets confiscats durant la Guerra Civil era fonamental. Això obligava també a respectar els drets dels creditors mallorquins, tot i les primeres resistències per part del rei a acceptar aspectes com els referiments. A més, l'objectiu de satisfer els dos col·lectius esmentats necessitava un maneig del temps polític que Ferran demostrà controlar perfectament. Així les coses, pel que fa a la reforma de l'Administració del regne de Mallorca, les seves finances i la seva economia en el període esmentat, es prengueren mesures concretes: revisió de comptes, remissió a juristes de les peticions dels forans, més garanties per tal de procedir a l'expropiació de béns dels morosos a la Universitat o la Consignació. No hi hagué, emperò, no hi podia haver, en aquelles circumstàncies polítiques, un pla més general de reforma que, com passà en bona part amb els de 1485 i 1499, no hagués estat secundat per una oligarquia local molt reticent a un major protagonisme de la Corona i els seus agents.

56. ARM, LR, 75, f. 327.

Producció agrària i manufactura a Catalunya. Entre el redreç i l'estancament

Jaume DANTÍ I RIU
Universitat de Barcelona
Membre del Comitè Científic

Sobre l'impacte de la crisi baixmedieval a Catalunya s'han publicat darrerament un bon nombre de treballs en els quals es plantegen tant el seu caràcter com el seu abast i les seves conseqüències.¹ Sense que es pugui considerar un debat tancat, en conjunt mostren la necessitat de matisar-ne els efectes i especialment de no concebre aquell període que es feia arrencar de 1333 o de 1348 com un procés continuat fins a la darrerria del segle xv.

Molta menys atenció ha merescut, per contra, el debat sobre el caràcter del període que coincideix amb el regnat de Ferran II des de la perspectiva econòmica i que fonamentalment s'ha mogut entre la consideració de redreç, amb més o menys contribució d'algunes actuacions reials, o d'estancament per la dificultat de consolidar els primers signes de recuperació. Així doncs, l'objectiu del nostre treball serà el d'aprofundir en els indicadors que les recerques ens han aportat després de les obres de Vicens i de Vilar, de referència necessària.²

Vicens, en la introducció de la seva obra, incorporava una anàlisi crítica prou precisa de la historiografia precedent, de la qual sobresortia particularment la po-

1. Entre d'altres: Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado actual de la cuestión», *Hispania* (Madrid), vol. LXIV/2, núm. 217 (2004), p. 435-466; Paulino IRADIEL, «La crisis bajomedieval, un tiempo de conflictos», a *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2004, p. 13-48; Pere BENITO MONCLÚS, «Fams i caresties a la Mediterrània occidental. El debat sobre "les crisis de la crisi"», *Recerques* (Barcelona), núm. 49 (2004), p. 179-194; Pere BENITO MONCLÚS i Antoni RIERA MELIS (coord.), *Guerra y carestía en la Europa medieval*, Lleida, Milenio, 2014.

2. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona 1479-1516*, Barcelona, Universitat de Catalunya, 1936; Pierre VILAR, «Le déclin catalan du bas Moya-Âge», *Estudios de Historia Moderna* (Barcelona), vol. VI (1956-1959), p. 1-68; Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1964, p. 199-212; Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic: Un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Edicions 62, 1999, p. 24. Belenguer es lamenta que, de fet, ha estat tot el període el que no ha merescut, després de Vicens, l'atenció suficient ni de medievalistes ni de modernistes.

larització entre els qui havien valorat la sortida de la crisi com a mèrit de l'obra del monarca i els qui, al contrari, consideraven que la seva intervenció havia estat dirigida a afeblir políticament i econòmicament Catalunya en benefici de Castella. Amb una anàlisi política molt més rigorosa, Vicens ponderava l'actuació de la monarquia i, en tot cas, valorava la intencionalitat positiva del monarca respecte a Barcelona, amb un cert excés d'optimisme pel que fa als resultats, però sense negar l'interès reial pel control efectiu de les institucions catalanes i dels recursos que se'n desprenien. Vilar, per contra, es refereix sobretot a les conjuntures adverses, no exclusivament catalanes, que anaven molt més enllà de les relacions entre sobirà i institucions, motiu pel qual les intervencions reials van tenir sovint resultats precaris, tot i posar les bases de la recuperació i del creixement posteriors. Vilar conclouïa que des de la darrereria del segle xv Catalunya «viurà uns temps més calcats, més pròspers, però en una llarga passivitat».³ A una conclusió semblant arribava C. Batlle dues dècades després, tot i fent notar els efectes negatius que havia comportat la implantació de la Inquisició castellana: «En conjunt [...] el govern de Ferran fou positiu i de redreç, i intentà portar un veritable ressorgiment del Principat».⁴

Endinsar-nos en l'evolució de la producció agrària i de la manufactura durant aquell període, sense entrar gaire en aspectes absolutament vinculats com són el de les estructures productives o el de l'activitat comercial i el particular rerefons demogràfic, resulta encara prou difícil degut al nombre limitat d'estudis disponibles, justificat en bona part per la manca de fonts quantitatives continuades, però també per ser un marc cronològic sobre el qual no hi ha hagut gaire atenció, ni dels medievalistes ni dels modernistes.⁵ Es tractarà, doncs, de constatar fins a quin punt les transformacions que permeteren un creixement inqüestionable a partir de mitjan segle xvi arrencaven ja de finals del xv, acabada formalment la guerra pagesa, malgrat l'aparició periòdica de brots epidèmics, de la mateixa manera que s'encetava una nova dinàmica en la manufactura vinculada amb les possibilitats comer-

3. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya...*, vol. II, p. 211.

4. Carme BATLLE, *L'expansió baixmedieval, segles XIII-XV*, vol. III de *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1988, p. 214.

5. La major part de treballs acaben a les darreres dècades del segle xv o s'inicien a la primera del xvi, tret de l'anàlisi específica sobre la Sentència Arbitral de Guadalupe i la seva repercussió estructural. Vegeu: Eva SERRA I PUIG, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII: Baronia de Sentmenat 1590-1729*, Barcelona, Crítica, 1988; Montserrat DURAN I PUJOL, «Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI», a Núria SALES et al., *Terra, treball i propietat: Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Crítica, 1986, p. 186-213. Entre els qui ofereixen un tractament continuat, vegeu: Jaume CODINA, *Els pagesos de Provençana (984-1807): Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987; Josep FERNÁNDEZ I TRABAL, *Una família catalana medieval: Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995; Jaume CODINA, *A Sant Boi de Llobregat (segles XIV-XVII)*, Barcelona, Columna, 1999; Josep FORNS I BARDAGÍ, *Economia i societat en els regs històrics occidentals catalans: Almenar (Segrià) i la seva àrea, segles XIV-XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

cials i un cert suport de la monarquia, encara que sempre més favorable als sectors privilegiats.⁶ D'altra banda, com ja és sabut, l'impacte de la crisi baixmedieval fou general, però no incidí arreu amb la mateixa intensitat, de manera que les condicions per a la represa resultaven també distintes, a més de ser diferents en les àrees de domini del mas i l'emfiteusi o en les estructurades a partir de les cartes de poblament, i entre les zones de policultiu i les de monocultiu, entre les que atreïen població i les que en seguien perdent.

LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA

Abans d'endinsar-nos en els trets i l'evolució de la producció agrària, és indispensable fer algunes referències a l'evolució de la població per poder interpretar més ajustadament les característiques i la capacitat de transformació d'aquella tendència que havia estat clarament de davallada durant bona part del segle xv. Les dimensions de la pèrdua demogràfica i el corresponent efecte sobre l'abandonament de terres foren sens dubte el context en el qual es produïren els canvis en aquell període que enllaçava la Catalunya medieval amb la moderna.

Deixant de banda les qüestions prou conegudes sobre la fiabilitat dels fogatges i seguint les correccions més recents que s'hi han anat fent, ens fixem en els possibles límits de descens i en les dificultats de recuperació.⁷ Una primera constatació és que, en zones de l'interior i properes a Barcelona, el nivell de caiguda fou dels més importants i que, en general, el moment més baix podria situar-se entorn de la dècada dels setanta, a l'acabament de la Guerra Civil. En relació amb el final del segle xv, amb el fogatge de 1497, també és clar que la població restava lluny de la de 1378 i en àrees com les del Garraf, el Tarragonès i l'Alt Camp continuava davallant. Pel que fa a la recuperació, amb les dades del fogatge de 1515, fou també prou diversa, més intensa a l'interior que a la zona litoral i amb pèrdues a l'àrea pirinenca.⁸ Així i tot, en una àrea interior com era la vall de Torelló, el redreç també era limitat i no seria fins a 1553 que s'hauria recuperat la població de mitjan segle xiv.⁹ Tampoc es pot oblidar la continuïtat dels brots de pesta, que per a Barcelona es pro-

6. Albert GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña 1550-1640*, Madrid, Alianza, 1998.

7. Gaspar FELIU, «La demografia baixmedieval catalana. Estat de la qüestió i propostes de futur», *Revista d'Història Medieval* (Barcelona), núm. 10 (1999), p. 13-43; Kay SUENAGA PORTUGUÉS, «Estimació matemàtica de la població de la Corona d'Aragó», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 31 (2011-2013), p. 325-336.

8. Gaspar FELIU, «La demografia baixmedieval catalana...», p. 36-37. L'estudi esmentat de Kay Suenaga, a partir de l'aplicació de la metodologia de la interpolació, coincideix amb l'apreciació de G. Feliu que el punt d'inflexió en la caiguda podria situar-se entorn de 1475 i fins i tot en 1497.

9. Xavier TORRES I SANS, *La vall de Torelló als segles XVI i XVII: Una història de paraires i bandolers*, Vic, Eumo, 1995, p. 17-19.

duïren els anys 1493-1494, 1497, 1501, 1507 o 1515, mortalitats extraordinàries que es van patir igualment al camp, amb més o menys intensitat, motiu pel qual van persistir els despoblats fins el segle XVIII en àrees com el Segrià, on el nivell més baix de la crisi es registrava el 1497.¹⁰

Fou entre 1515 i 1553 quan, de forma més general, la població catalana avançava cap al creixement des d'una situació inferior a l'assolida a les primeres dècades del segle XIV. Amb tot, tampoc en aquell període la recuperació abastava la totalitat del territori. Serveixi d'exemple el cas dels pobles del Vallès Oriental. Dels cinquanta pobles dels quals es tenen les dades de 1378 i 1553, la meitat no aconseguiren superar el nombre de focs del segle XIV, amb una pèrdua mitjana del 30%; sovint es tractava dels pobles més petits i de zones més elevades. Pel que fa al comportament entre 1497 i 1515, el 22% continuava davallant i el 18% mantenia la mateixa població, i encara entre 1515 i 1553 hi havia catorze pobles que perdien població.¹¹ Segons les xifres ofertes per J. Iglésies, durant la primera meitat del segle XVI, el conjunt de la comarca hauria tingut un creixement d'un 18,2%, una mica inferior al del Principat, que se situava en el 20%.¹² Es comprova, doncs, la dificultat de recuperació en una zona propera a Barcelona, en la qual també es produïa una redistribució de la població: eren els pobles petits els que perdien efectius que es desplaçaven cap a les viles més grans o cap a aquells nuclis que exerciren un cert paper centralitzador dins el marc de la respectiva jurisdicció. Es tractava, a la fi, d'un territori amb una baixa densitat de població, oscil·lava entre els 2 i el 2,2 focs/km², semblant a la mitjana catalana, amb masos rònecs i terra erma per conrear.

Era, doncs, amb aquelles limitacions demogràfiques com s'afrontaria el redreç de la producció agrària. En aquest punt hi ha plantejada una de les qüestions significatives del període que estudiem, que és el de la cronologia del canvi de conjuntura. Predomina el criteri, ja avançat per P. Vilar, que la sortida de la crisi no s'observa fins a finals del segle XV, i que l'acabament de la guerra i de la revolta pagesa no suposaven l'inici de la recuperació econòmica tenint en compte l'impacte de tot plegat.¹³ Alhora s'ha assenyalat específicament la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486 com un possible factor d'inflexió com a recurs per a una certa estabilitat al camp, tot i el qüestionament que s'ha fet del seu impacte real, superada la visió més positiva donada per Vicens.¹⁴

10. Josep FORNS I BARDAGÍ, *Economia i societat en els regs...*, p. 39-42.

11. Jaume DANTÍ I RIU, *Terra i població al Vallès Oriental: Època moderna*, Santa Eulàlia de Ronçana, Ajuntament de Santa Eulàlia de Ronçana, 1988, p. 78-86.

12. Josep IGLÉSIES, *Distribució comarcal de la població catalana a la primera meitat del segle XVI*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1957.

13. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya...*, p. 211-212.

14. Antoni FURIÓ, «Temps de represa i creixement. La recuperació del final de l'edat mitjana i l'inici de la moderna», a *Història Agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Universitat de Barce-

Es partia d'un camp menys poblat, amb molta terra erma, amb masos rònecs o cases buides, en el qual les famílies pageses que havien sobreviscut a la crisi afrontaven el repte de la subsistència o fins i tot d'un cert creixement, amb uns drets senyorials consolidats tot i l'alliberament dels mals usos per part dels qui havien pogut assumir els talls, a més dels qui suportaven imposicions de les universitats justificades per l'endeutament que ja arrossegaven via censal, com les esmentades per P. Gifre a la vegueria de Girona.¹⁵ En aquell context, l'objectiu era l'accés a la terra, al domini útil aprofitant l'extensió de l'emfiteusi, i si es donava l'ocasió la incorporació de masos rònecs al mas que ja es tenia establert.

Tot i la diversitat de comportaments en llocs diferents, hi ha coincidència a assenyalar que els efectes de la crisi havien afavorit particularment els pagesos benestants, que augmentaren el volum de terres, i fins i tot alguns de mitjans que pel mateix mecanisme es convertien en benestants. La major part dels uns i dels altres eren remences que havien pagat les compensacions i que es continuaven declarant homes «propis, solius i afocats». Els petits pagesos, alguns carregant el deute dels talls, augmentaren en nombre. Entrat el segle XVI, s'accentuava la diferenciació social interna amb un increment de la propietat dels benestants i una disminució de la dels petits, que alhora seguien augmentant. En el cas de la vall d'Aro, s'ha constatat que foren justament els pagesos mitjans els qui haurien tingut una major reducció.¹⁶

Resulta especialment interessant l'estudi realitzat per J. Fernández Trabal sobre la família dels Bell-lloc de Girona, membres del patriciat urbà i amb un patrimoni rural important, en el qual constata com fou a partir de 1490 quan recuperà l'interès per la renda de la terra, amb nous establiments, però també amb arrendaments i parceries, i particularment ampliant el patrimoni. Entre 1496 i 1508, recuperaren o milloraren els drets sobre cinc masos, dos dels quals rònecs, i en compraren tres més (un de rònec), a banda de feixes de terra i horts i parcel·les urbanes.¹⁷ En aquest cas, l'inici del redreç, protagonitzat també per propietaris urbans, reflecteix com aquests senyors canviaren antics drets o servituds per assegurar-se el poblament i l'augment de la renda senyorial des d'aquells darrers anys del segle XV.

---

lona, 2004, p. 196-199. Sobre la interpretació de l'impacte de la Sentència, vegeu: Jaume VICENS VIVES, *Historia de los remensas en el siglo XV*, Barcelona, CSIC, 1945; Eva SERRA I PUIG, «El règim feudal català abans i després de la Sentència Arbitral de Guadalupe», *Recerques* (Barcelona), núm. 10 (1980), p. 17-32.

15. Pere GIFRE, «Mercat de la terra i formació de patrimonis agraris (1486-1720). Una primera aproximació», a Rosa CONGOST i Lluís TO, *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 188.

16. Pere GIFRE, «Mercat de la terra...», p. 189. Cal tenir en compte, però, que el terme de comparació es fa entre dos capbreus molt distants, 1343 i 1567, i que els motius del canvi podien correspondre a moments diferents.

17. Josep FERNÁNDEZ I TRABAL, *Una família catalana medieval...*, p. 399-406.

Dins de la diversitat esmentada, al Baix Llobregat, J. Codina registra els primers símptomes de represa d'una manera primerenca, a partir de 1476 i fins a 1500, amb «més terra que mai» com a expressió que es començaven a posar en conreu noves terres ermes, algunes que havien quedat abandonades i d'altres que formaven part dels aiguamolls del delta del Llobregat que també es convertirien en conreu. Els artigaires de Sant Boi eren sovint forans, de Barcelona, i des de final de segle ja hi consta algun francès. En aquest cas, les terres eren cedides sovint en arrendament a mitges i per terminis curts de quatre anys, i fins i tot de menys.¹⁸ El mateix autor troba també la compra o establiment de terres a l'Hospitalet entre 1493 i 1507, tant amb forasters com amb habitants de la mateixa població.¹⁹

A la Catalunya prelitoral, al Vallès, l'anàlisi de l'evolució d'un cert nombre de famílies pageses ens ha permès constatar igualment l'increment de la propietat útil a través de la incorporació de terres i masos ròncs a partir de la darrerria del segle xv i la primera dècada del xvi. El mas Burguès, documentat des d'inicis del segle xiv, adquiria el 1479 el mas Ferrer, derruït i deshabitat, amb totes les terres, al qual s'afegia poc després el mas Ciurans.²⁰ Els Burguès, que eren fins aleshores pagesos mitjans es convertiren en benestants a partir de mitjan segle xvi, quan incorporaren noves terres i cases en el nucli urbà de la vila de Granollers. Els Brustenga, pagesos benestants ja al segle xiv, a final del segle xv incorporaven dos masos més al seu patrimoni, el Rovira Jussana, derruït, i el Rovira Sobirana.²¹ En aquesta mateixa zona, però, també hi ha algun cas, com el del marquès de Canovelles, que ja augmentava les dimensions de l'explotació des de mitjan segle xv; el 1454 els Riudeperes, com a senyors del domini, els establien la pròpia casa forta (derruïda) i les seves terres.²² Amb tot, el creixement més important dels masos que havien sobreviscut a la crisi es va donar a la segona meitat del segle xvi.²³

Més a l'interior, a la plana de Vic, on la crisi demogràfica sembla que hauria estat especialment dura, segons A. Pladevall, s'haurien pogut perdre dos terços de la població i, per tant, amb un gran volum de terres ermes i de masos ròncs, la recuperació dels erms, encara que amb diferències, no hauria estat significativa fins a mitjan segle xvi, coincidint amb l'evolució de la població afavorida per la immigració francesa, tal com constata X. Torres.²⁴

18. Jaume CODINA, *A Sant Boi de Llobregat...*, p. 234-239.

19. Jaume CODINA, *Els pagesos de Provençana...*, vol. I, p. 450.

20. Arxiu Família Margenat (Santa Eulàlia de Ronçana), pergami 47.

21. Arxiu Comarcal del Vallès Oriental, Fons Brustenga.

22. Arxiu Família Puig (Lliçà d'Amunt), Fons Marquès. Els Riudeperes eren senyors de la domus d'Olivet des del segle xiii i el mas Marquès formava part del seu domini.

23. Jaume DANTÍ I RIU, *Terra i població...*, p. 178-180.

24. Antoni PLADEVALL, «La disminució de poblament a la Plana de Vich a mitjans del segle xiv», *Ausa* (Vic), núm. 44 (1963), p. 361-373; Xavier TORRES I SANS, *La vall de Torelló...*, p. 34-38.

A les terres de ponent, si fa no fa amb el mateix percentatge d'abandonament, sembla que la recuperació fou encara més difícil, excepte en els regadius als quals els pagesos benestants accediren a canvi del terratge, tot i que va ser escàs l'accés a les terres de secà que es van mantenir molt més temps ermes, arrendant les herbes als ramaders transhumants. En un procés i en l'altre, les universitats locals també participaren en la cessió de terres. Segons J. Forn, «la rompuda de terres ermes dels secans del ponent català no experimentà un canvi significatiu fins a mitjan segle XVIII».²⁵

La diversitat de comportaments en la recuperació de la terra conreada coincidí, doncs, amb les dificultats per al redreç demogràfic, i tot plegat propiciava una determinada evolució de la producció agrària. També és cert, però, que la productivitat podia créixer perquè les rompudes es feien d'entrada en les terres de millor qualitat, encara que sense innovacions tècniques i productives.²⁶ Les dades quantitatives per a aquest període són minses i fonamentalment derivades de la documentació senyorial, de la renda, amb tots els problemes que la font comporta. La idea generalitzada que a partir dels anys setanta o vuitanta s'iniciava la recuperació hauria de ser forçosament matisada en funció de la diversitat esmentada, tal com s'ha pogut detallar amb més precisió per al País Valencià.²⁷

Per a Catalunya, és encara d'obligada referència la informació que aportà el treball de M. Duran sobre la renda i la producció agrària als segles XVI-XVIII, amb la limitació per al nostre objectiu que les sèries parteixen del 1500, algunes de mitjan XVI, i que, per tant, no permeten apreciar l'evolució des de les darreres dècades del segle XV.²⁸ Amb les oportunes prevencions d'assimilar els arrendaments senyorials a la tendència de la producció, en aquest cas contrastats amb l'evolució dels preus del blat a Barcelona, es poden considerar si més no una aproximació tenint en compte el caràcter proporcional de la major part d'aquells drets. Una primera constatació és que, de set sèries, quatre registren un estancament entre 1500 i 1514 i la resta ho fan entre 1500 i 1510, si bé l'augment entre 1511 i 1515 és igualment escàs.²⁹ Un detall més precís referit a la baronia de Vallmoll (Alt Camp) mostra encara una oscil·lació més inestable: estancada entre 1505 i 1508, amb un lleuger creixement entre 1509 i 1513, i un descens fins a 1520 que arriba a un nivell infe-

25. Josep FORNS I BARDAGÍ, *Economia i societat en els regs...*, p. 72-78.

26. Paulino IRADIEL, «L'economia: produir i comerciar», a *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 96-115.

27. Antoni FURIÓ, «Temps de represa i creixement...», p. 197-199.

28. Montserrat DURAN I PUJOL, *Renda i producció agrària a Catalunya (s. XVI-XVIII): l'Alt Ugell, el Tarragonès, la Conca de Barberà, el Baix Camp*, tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1984.

29. Montserrat DURAN I PUJOL, «Producció i renda agrària...», p. 208-211.

rior al dels primers anys del segle.³⁰ No és fins a la dècada de 1520 quan es registra d'una manera més general un creixement significatiu, però encara moderat.

Tot i que les zones estudiades abasten una àrea prou ampla, des de l'Empordà fins al Camp de Tarragona, amb una representació de la Catalunya Vella (Torroella de Montgrí) i la resta de la Catalunya Nova, cal tenir en compte, però, que totes les poblacions estan situades al litoral, o hi són a prop, on la recuperació demogràfica fins a 1515 havia estat també molt limitada, més que a l'interior. El cas de Torroella de Montgrí pot considerar-se paradigmàtic d'aquell continuat estancament, com reflecteix la producció agrària, ja que si bé la població de 1515 mostrava un lleu increment respecte de la de 1497 —de 244 a 248 focs—, la de 1553 tornava a ser inferior i es quedava en 245 focs. Per contra, també coincideixen amb la respectiva tendència demogràfica les poblacions del Camp que iniciaven abans el redreç de la producció agrària, a partir de 1510, entre les quals sobresortia el creixement de Valls, que passava dels 245 focs el 1497 a 337 el 1515 i que arribava als 605 el 1553.³¹

Finalment, pel que fa a l'evolució dels preus del blat, com a possible indicador de la tendència general, la sèrie emprada demostra que no es va produir una primera fase d'alça fins a la darrereria de la dècada de 1520, sense que canviés d'una manera sensible la relació entre producció i demanda ni que afectés encara altres factors inflacionaris. En les dècades següents, els arrendaments senyorials creixien per sobre dels preus, fet que podia reflectir un creixement efectiu de la producció agrària que afavoria igualment l'economia pagesa.³²

Amb les dades disponibles, doncs, coincidim amb G. Feliu que els efectes de la crisi no van suposar una major dificultat per a l'alimentació de la població, excepte en anys extrems, ja que la producció era suficient, amb una major productivitat, per a una demanda també disminuïda.³³ La Sentència de Guadalupe contribuïa a una certa estabilitat, amb beneficis per als pagesos benestants i alhora per als senyors propietaris eminents, però la profunditat de la crisi en la pèrdua de braços i en l'extensió dels erms no hauria permès l'inici més general del redreç agrari des del final de la Guerra Civil fins a l'acabament del regnat de Ferran II.

D'altra banda, dins el marc de la crisi s'havien produït alguns canvis en els conreus, amb un augment de la dedicació als de caràcter més comercial, com eren el vi, l'oli, els fruits secs, els tèxtils com el lli i el cànem, i de manera particular el safrà. L'evolució seguida pel safrà resulta especialment indicativa, ja que la producció

30. Montserrat DURAN I PUJOL, «Producció i renda agrària...», p. 197.

31. Les altres dues poblacions estudiades eren Alcover i Cambrils, amb creixements notables, però menys intensos, de 122 a 242 i de 157 a 197, respectivament.

32. La sèrie de preus és la publicada per Emili GIRALT, «En torno al precio del trigo en Barcelona durante el siglo XVI», *Hispania: Revista Española de Historia* (Madrid), núm. 70 (1958), p. 38-61.

33. Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media...», p. 452-453.

d'aquesta espècia, sobretot al Pla d'Urgell, a la Segarra, a les terres segarrenques de la Conca de Barberà o al Bages, i la seva comercialització van arribar al seu sostre a la primera meitat del segle xv, quan esdevenia hegemònica en els principals mercats europeus, que eren els alemanys, però fou després de la Guerra Civil quan es perdia aquell predomini i es desplaçava cap a València i Saragossa.³⁴ No es troba una nova preocupació de la Diputació per refer aquell comerç fins al 1495, justament per evitar el frau en la seva elaboració, però ja es tractaria d'un conreu més localitzat i sense creixement.

Amb el canvi progressiu de conjuntura, la rompuda de terres ermes les convertia fonamentalment en camps, dedicades al cereal; segons M. Duran, a mitjan segle xvi, podien suposar entre el 50 i el 80 % del total segons els indrets. La informació sobre la distribució dels diferents conreus, però, és encara molt insuficient, ja que, a més de la que ofereixen els capbreus i les poques sèries de delmes disponibles, sovint s'han utilitzat les referències poc precises que es desprenen de les descripcions dels viatgers que travessaven el Principat o les obres de geògrafs com Pere Gil (1600) i Josep Aparici (1708), interpretades d'una manera conjunta des de finals del segle xv fins a inicis del xviii, sense reflectir alguns dels canvis que es van produir, raó per la qual es conclou la pràctica immobilitat per a tot el període comparada amb les transformacions més significatives del segle xviii.³⁵

En tot cas, ni la vinya ni l'olivera, que amb els cereals formaven la trilogia mediterrània, no sembla que canviessin la proporció de la seva presència durant el període que ens ocupa i fins a mitjan segle xvii. Entre els cereals, era indiscutible el predomini del blat, particularment del forment, seguit de l'ordi, el sègol, la civada, l'espelta i d'altres. No és oportuna l'expressió molt utilitzada de «cereals secundaris» per distingir-se del blat, ja que en algunes zones, especialment les més altes i humides, alguns d'ells podien ser els principals.³⁶ Lluny d'aquells quedaven el cànem, el lli, els arbres fruiters, els llegums i les hortalisses, i més localitzadament, el safrà, l'arròs o la morera. Amb tot, mentre que en algunes zones aquells conreus formaven part del policultiu comú, en d'altres tenien una clara orientació a la comercialització i encara que minoritaris suposaven una aportació molt significativa

34. Pere VERDÉS, «Una espècia autòctona. El comerç del safrà a Catalunya durant el segle xv», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 31/2 (2001), p. 757-785; FRANCESC RAFAT I SELGA, *Masos, safrà, occitans i pesta negra*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1993.

35. Jordi BOLÒS I MASCLANS, *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle xvi*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1980; Josep M. TORRAS I RIBÉ, *Camins i viatgers a la comarca de l'Anoia (1494-1834)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1991; Pere GIL, *Geografia de Catalunya*, ed. de Josep Iglésies, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana de Geografia, 2002; Josep APARICI, *Descripció geogràfica de Catalunya*, ed. de Salvador Llobet, Madrid, CSIC, 1946.

36. Jaume DANTÍ I RIU, «Els cereals. Retrocés del guaret i conreus intensius», a *Història Agrària...*, vol. III, p. 91-124.

a la renda del pagès, cas de l'oli a la vall de l'Ebre o la ja esmentada del safrà.³⁷ Els processos d'especialització i de reculada de la terra campa a favor de la vinya no arribarien, però, fins entrat el segle xvii.

LA PRODUCCIÓ MANUFACTURERA

Són escassos els treballs que han analitzat d'una manera continuada l'evolució de la manufactura catalana entre els segles xv i xvi i, en tot cas, s'ha de recórrer a alguns estudis monogràfics sobre una àrea o un ofici.³⁸ Els efectes de la crisi demogràfica en els nuclis urbans, igualment desiguals, també van comportar la davallada d'aquella producció, tot i que a la ciutat de Barcelona s'havia engruixit considerablement el nombre de gremis durant la segona meitat del segle xiv. A la primera meitat del segle xv, la fiscalitat sobre els teixits suposava el 75 % dels ingressos de la Diputació.³⁹ D'altra banda, fins a les primeres dècades del segle xv també continuaven produint draps de llana altres ciutats i viles com Perpinyà, Girona, Olot, Banyoles, Figueres, Sant Joan de les Abadesses, Sant Llorenç de Morunys o Solsona, que s'exportaven a Sicília o Nàpols.⁴⁰ Així, d'una manera general, no es pot parlar de crisi de la manufactura fins a la Guerra Civil i, en aquest sentit, valorar encara que el descens del comerç d'exportació d'aquells productes s'havia donat més per la competència del major dinamisme dels florentins que per la pròpia crisi interna.⁴¹

Les conseqüències de la guerra s'allargaren en el temps i les Corts de 1480-1481 havien de ser un mitjà per iniciar un tombant.⁴² Però com observà Vicens, malgrat algunes mesures de caràcter proteccionista com podien ser la prohibició d'entrada de draps estrangers, amb alguna excepció, la de no permetre la sortida de corall per part dels forans i la de l'impediment de l'entrada de teixits estrangers a Sardenya,

37. Cristòfor DESPUIG, *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició a cura d'E. Querol i J. Solervicens, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011. Despuig feia constar que la zona era deficitària en blat i que, per contra, els olis «mai s'agoten», p. 191. Jaume DANTÍ I RIU (coord.) et al., *L'articulació del territori a la Catalunya moderna*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2015, p. 29-44.

38. Com a exemples: Francesc TORRELLA NIUBÒ, *Contribución al estudio de la industria textil catalana. La Bolla y el comercio textil. De sus orígenes a su decadencia (siglos XIII-XVI)*, tesi doctoral inèdita, Madrid, 1951; Xavier TORRES I SANS, «De senyors del drap a senyors de la terra: draperia i masoveria en la regió de Girona en els segles xvi i xvii», a Rosa CONGOST i Lluís To, *Homes, masos...*, p. 229-268.

39. Claude CARRERE, «La draperie en Catalogne et en Aragon au xve siècle», a *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana (nei secoli XII-XVIII)*, Florència, L. S. Olchki, 1976, p. 481-482.

40. Mario DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa*, Barcelona, Curial, 1976.

41. Henri BRESCH, «La draperie catalane au miroir sicilien, 1300-1460», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 4 (1983), p. 107-127; G. FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media...», p. 455-456. L'autor es refereix només al cas barceloní, però les dades d'altres pobles i ciutats permeten considerar-ho d'una manera més àmplia.

42. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 226-227.

tot plegat no aconseguia refer un comerç que continuava davallant i que alhora reflectia la caiguda de la producció manufacturera fruit del tancament de tallers i de l'emigració de menestrals que s'havia produït.⁴³ El 1480, els consellers barcelonins encara es feien ressò de les pèrdues de població i es dirigien al monarca lamentant-se que «de totes les angoxes que passam es aquesta la major, que vehem venir aquesta ciutat a esser menor que Granollers».⁴⁴

Les intervencions proteccionistes, especialment reclamades per la ciutat de Barcelona, mostraven la debilitat del sector, la impossibilitat d'afrontar la competència estrangera i les dificultats per recuperar l'exportació. Fou a la dècada dels noranta quan alhora es començaren a establir algunes mesures que deixaven entreveure símptomes de recuperació de la producció, com la imposició d'un tribut sobre la llana destinada a l'exportació, el 1491, davant la pretensió barcelonina de prohibir-ne la sortida per afavorir l'adquisició en els tallers propis; el 1495, els paraires de Barcelona demanaven un tracte de favor per a la compra de llanes de Castella. Paral·lelament, el 1493, el mateix gremi de paraires endegava la reforma de les seves ordinacions i impulsava una normativa detallada per evitar l'adulteració del teixit que comportava el descrèdit en els mercats d'exportació; el 1497 s'establí una ordinació general de la indústria tèxtil i el 1499, unes normes d'examen de tots els draps que entraven o sortien.⁴⁵ Era també en aquelles dates, el 1498, quan canviava la percepció dels seus consellers sobre l'evolució de la població en constatar una immigració alhora vinculada a l'activitat manufacturera: «Cascun dia crexen de novells pobladors que venen de diverses parts per fer lo exercici e art de les lanas e draperia».⁴⁶ Efectivament, la ciutat havia iniciat un creixement demogràfic lleu: passava dels 5.847 focs de 1497 als 6.432 de 1515, però tornaria a quedar estancada fins a mitjan segle, afectada per nous brots epidèmics.⁴⁷

Seria, doncs, la doble preocupació de l'Administració municipal i de les corporacions gremials per al millorament de la producció i per a les possibilitats de comercialització el que indicava un cert canvi de tendència. Les ordinacions aprovades pel Consell de Cent el 1499 reglamentaven amb tot detall la qualitat de les llanes que es compressin, el procés de preparació, les successives intervencions dels paraires, dels teixidors i dels tintorers i, finalment, l'examen que havien de passar els teixits fins a la col·locació del plom per part del Consolat del Pont d'en

43. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya...*, vol. II, p. 205-206. La crisi es reflectia clarament amb la caiguda del periatge en el port barceloní.

44. Citat per Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, vol. III, p. 82.

45. Esteve Gelabert BRUNIQUER, *Rúbriques*, vol. V, p. 170.

46. Citat per Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 262.

47. Albert GARCÍA ESPUCHE i Manuel GUÀRDIA BASSOLS, «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516», a Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ (dir.), *Història de Barcelona*, vol. 3, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 11.

Campderà.⁴⁸ L'any 1500, el mateix Consell aprovava una altra ordenança en la qual s'establia que la quota que havien de pagar tots aquells qui havien d'examinar-se en els col·legis i confraries per poder esdevenir mestres no fos superior a dotze sous, per tal d'atraure a la ciutat menestrals que s'hi volguessin instal·lar.⁴⁹

A Girona, un altre dels centres drapers més important, després de Barcelona i Perpinyà, sembla que l'evolució no fou gaire diferent, si bé el redreç s'encetava ja a partir de 1480 amb l'aportació que suposava una immigració procedent d'altres pobles de la comarca i també de francesos que venien a omplir el buit produït d'ençà de la Guerra Civil. Es tractava d'una immigració induïda pel consell municipal en la mesura que oferia, a partir de 1473, un seguit de franquesses fiscals a les famílies que s'hi instal·lessin i hi residissin almenys durant quatre anys. Majoritàriament va ser gent d'ofici, sobretot paraires, teixidors, tintorers, calceters i d'altres, un flux que arribaria al màxim entre 1489 i 1513, passant de 621 focs (1485) a 1.089 (1513).⁵⁰ Fou, però, en els primers quinze anys del segle XVI quan es constata l'enfortiment de l'organització gremial, la reorganització del mercat de la llana o l'augment del nombre de tints, entre altres signes de la recuperació econòmica del sector. Un dels fets que confirmava aquell impuls fou la creació, el 1509, de la figura del «prohom mercader», un membre del gremi dels paraires que tindria com a funció el control dels afers relacionats amb la producció i el comerç dels teixits de llana, amb capacitat d'imposar sancions si no complien les condicions exigides, càrrec assimilable al cònsol del Pont barceloní o a l'equiparable de la ciutat de Perpinyà.⁵¹ Cal assenyalar que també hi van fer estada alguns mercaders perpinyanesos o barcelonins que contribuïren amb inversió a l'esmentat redreç, cas dels Çaconomina, que establiren tints.⁵²

També es produïa a Girona la conjunció de la iniciativa particular amb el suport de les ordinacions municipals o gremials, essent significatiu que només referides als paraires se n'arribessin a aprovar disset entre 1476 i 1515.⁵³ El resultat de tota aquella sèrie de mesures es veia reflectit en l'augment de la població activa dedicada al sector tèxtil i, malgrat això, els paraires es queixaven de la manca de tei-

48. Pere MOLAS RIBALTA, «L'etapa final del Consolat del Pont de Campderà. Un tribunal tècnic de la indústria drapera a Barcelona», *Pedralbes* (Barcelona), núm. 9 (1989), p. 139-153.

49. AHCB, Consell de Cent, Registre d'ordinacions, 1B-IV-11, 12 (1499-1500). Jaume CARRERA PUJAL, *Historia política y económica de Cataluña*, vol. 1, Barcelona, Bosch, 1946, p. 69-70.

50. Narcís CASTELLS I CALZADA, «Els moviments migratoris en la Catalunya moderna: el cas de la immigració envers la ciutat de Girona (1473-1576)», a *Actes: Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1984, p. 65-74.

51. Narcís CASTELLS I CALZADA, «Oficis i gremis a la Girona moderna», a Ramon ALBERCH *et al.*, *Gremis i oficis a Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 1984, p. 82-85.

52. Xavier TORRES I SANS, «De senyors del drap a senyors de la terra...», p. 240-241.

53. Narcís CASTELLS I CALZADA, «Oficis i gremis...», p. 82. L'autor reproduïx el títol de les ordinacions de 1476, «Ordinacions per l'augmentació de la draperia qui en la dita ciutat de Gerona se farà», en les quals es precisaven els detalls tècnics i la qualitat que havien de complir les peces de teixit.

xidors per afrontar el creixement de la producció i de la capacitat de comercialització amb la recuperació de l'exportació cap a Sicília i Sardenya. Resulta significatiu comprovar com, en l'estructura ocupacional gironina, només dos grups d'oficis van registrar un augment significatiu durant el darrer quart del segle xv: els de la manufactura tèxtil, que sumaven nou punts entre 1474 i 1496 (del 27 al 36 %), i els de la construcció, que n'incrementaven quatre i mig (de 8,3 a 12,8 %), l'un i l'altre en relació amb la represa demogràfica i amb el predomini de la draperia. La dedicació al sector tèxtil, però, creixeria menys en el segle xvi, ja que el 1534 suposava el 37,5 % i arribava al 40 % a mitjan centúria, essent el percentatge més alt a partir del qual s'inicià el descens. A més dels oficis principals del sector, paraires i teixidors, també contribuïen al procés oficis auxiliars com els tintorers i els saboners, que disposaren igualment de noves ordinacions en aquell període. D'altra banda, el sector del cuir, que era el segon en importància a la ciutat, registrava una lleugera davallada que es feu més gran durant el primer terç del segle xvi (del 20,5 al 17,2 % entre 1474 i 1496 i arriba a l'11 % el 1534). Altres sectors amb una menor presència, com el del metall, es van mantenir estables i en tot cas creixien ben poc entrat el segle xvi.⁵⁴

La preocupació per mantenir i augmentar les mesures proteccionistes va ser una constant en els primers quinze anys del segle xvi i el Consell de Cent barceloní ho proposava a la Corona, no solament com a resposta a les confraries de la ciutat, sinó també en defensa de la manufactura catalana en el seu conjunt; així, el 1506 sol·licitava que s'assegurés l'entrada dels teixits catalans a Sicília i Nàpols prohibint l'entrada dels francesos. El creixement de la producció de teixit de llana es reflectia també en la sol·licitud presentada a les Corts de 1515 per tal que s'augmentés el dret d'eixida de llanes del Principat, ja que eren indispensables per cobrir la demanada interior, a banda de l'entrada de llanes foranes d'Aragó, Castella o Anglaterra.⁵⁵ També continuava l'atenció sobre la qualitat dels productes, ja fos sobre els cuirs que entraven, que havien de ser examinats pels blanquers, ja fos que els mateixos paraires impediessin que es fessin «draps curts», de menys trames de les establertes a les ordinacions, o que els corders exigissin que el cànem fos de millor qualitat. Paral·lelament es creaven nous gremis, com el dels perxers (1506) i el dels barreters (1509). En els mateixos anys, es feien noves ordinacions: el 1510, les dels paraires, els tintorers i els teixidors, tres oficis que participaven de l'esmentada represa del teixit de llana.

Pel que fa a la repercussió sociopolítica de la nova conjuntura, hem pogut cons-

54. Xavier TORRES I SANS, «De senyors del drap a senyors de la terra...», p. 256-261. Els càlculs s'han realitzat a partir dels interessants annexos quantitius que l'autor ofereix, extrets alhora de treballs diferents.

55. Jaume CARRERA PUJAL, *Historia política y económica...*, vol. I, p. 72-74.

tatar que la presència dels menestrals a les institucions municipals no es corresponia exactament a l'evolució dels oficis en termes quantitativs, sinó sobretot a les condicions que tenien en el moment de la concessió del privilegi corresponent. En el cas de Barcelona, el nombre de membres dels oficis que eren insaculats per al Consell va variar justament entre 1506 i 1518, quan, de fet, el creixement efectiu fou molt més tardà. Va tornar a variar puntualment el 1597 quan quedà ja fixat fins al segle XVIII. És oportú, en tot cas, constatar quins foren els oficis que incrementaven la insaculació i quins la disminuïen, ja que en alguna mesura podia correspondre a la variació en el nombre d'efectius del gremi. Augmentaren els insaculats els paraires (de 26 a 32), els sastres (de 14 a 24), els ferrers (de 35 a 40), els blanquers (de 15 a 17), els sabaters (de 30 a 32) i els pellers (de 8 a 14); disminuïren els espasers (de 16 a 12), els teixidors de lli (de 22 a 12) i els candelers de seu (de 20 a 18).⁵⁶ Si bé la jerarquia intergremial, des de la perspectiva de la representació pública a la ciutat, pràcticament no va variar entre el segle XV i l'inici del XVIII, al marge del respectiu pes econòmic, l'increment d'insaculats coincidí amb els oficis dels sectors que recuperaven alguna part de la capacitat de producció que Barcelona havia perdut.

Mentre que les intervencions fetes per Ferran II per redreçar l'activitat econòmica van afavorir mercaders i menestrals, per contra, la reforma de la composició del Consell de Cent a través del privilegi de regiment de 1493, i el de la insaculació de 1498, va suposar un retrocés en la representativitat d'artistes i menestrals, amb l'alternança entre ells en la cinquena conselleria, alhora que va consolidar el poder dels ciutadans honrats, a diferència del que havia estat el privilegi d'Alfons el Magnànim de 1455. Amb tot, Antoni de Capmany, al darrer quart del segle XVIII, vinculava un aspecte i l'altre, des de la seva perspectiva il·lustrada, en considerar que «el gobierno democrático del pueblo [...] contribuyó a poblarla de hombres activos y de ciudadanos laboriosos, cuya esencial ocupación debía ser el comercio, las artes y la navegación».⁵⁷ Si els estudis fets sobre el govern de la ciutat coincideixen a afirmar que, comparativament al que succeïa en bona part de ciutats europees, aquell contenia una àmplia representació social, cal tenir present que la resistència dels ciutadans honrats, dels cavallers i sovint també dels mercaders, va impedir que es creés la sisena conselleria per als menestrals fins a 1641, en un context de revolta social i de conflicte amb la monarquia hispànica.⁵⁸

56. Jaume DANTÍ I RIU, «Els gremis i el govern municipal: participació i representació corporativa al Consell de Cent a l'època moderna», *Barcelona: Quaderns d'Història* (Barcelona), en premsa. Altres oficis no vinculats directament a la manufactura també van tenir alguna variació: els mariners passaren de 46 a 55 i els corredors de coll, de 15 a 14.

57. Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Cámara de Comercio y Navegación, 1961, p. 446.

58. James AMELANG, *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*, Barcelona, Ariel, 1986.

ENTRE EL REDREÇ I L'ESTANCAMENT

Així doncs, avaluar el període de 1479 a 1516 des de la perspectiva econòmica, i particularment a partir de l'evolució de la producció agrària i de la manufactura, resulta encara dificultós per la doble mancança de més estudis de caràcter quantitatiu que cobreixin d'una manera continuada aquella cronologia i pel desigual coneixement de què es disposa de les distintes zones de Catalunya. D'altra banda, tot i constatar alguns trets comuns que podrien aproximar-nos a respondre en una determinada direcció, s'ha de subratllar la important diversitat que ofería el territori català, tant per la incidència de les crisis, més que de la crisi, i especialment de la Guerra Civil i de la guerra pagesa, com per les possibilitats de recuperació.

Un dels aspectes que mereixeria encara una major atenció és el de l'evolució de la població, més enllà de les xifres que es desprenen dels fogatges, és a dir, l'estudi més precís dels processos de desplaçament interior, tal com s'ha pogut fer pel cas de Girona, ja que si la necessitat de braços era evident per posar en conreu terres ermes i afrontar la cura de masos que havien augmentat considerablement la seva unitat d'explotació amb la incorporació d'alguns de rònecs, no era menys necessària la disponibilitat de mans per recuperar la producció de tallers artesans o instal·lar-ne de nous. El moviment del camp cap a certs nuclis urbans, cap a ciutats i viles mercat, pot explicar algunes de les diferències en la recuperació de la població, així com la represa econòmica avançada d'unes àrees en detriment d'altres.

Pel que fa a la cronologia en l'evolució de la producció agrària, el recurs als arrendaments senyorials és, sens dubte, un mitjà d'aproximació i, en aquest sentit, la gran limitació és no disposar de sèries per a les últimes dècades del segle xv. En tot cas, entre 1500 i 1515 predominava encara l'estancament degut al major buit poblacional patit finalment en el camp, que dificultava l'increment per extensió, tot i millorar ja la productivitat i les conseqüències estabilitzadores de la Sentència. Si sembla clar que el creixement no va arribar fins a partir de 1520, cal fer notar que no falten els exemples de la incorporació de masos rònecs per part d'emfiteutes, també remences, ja abans de 1460-1470 (fets que expliquen que aquella fos una causa sobresortint de l'últim període del conflicte), així com la creació de nous establiments per part de propietaris directes, de manera que tot plegat permetia la recuperació de la renda agrària en el tombant de segle.

En relació amb l'evolució de la manufactura són sobretot els aspectes estructurals, vinculats a l'actuació de l'organització gremial, la intervenció dels governs municipals i l'afavoriment del poder reial a través de les mesures proteccionistes, els que indiquen les principals dificultats i els signes de canvi.⁵⁹ En aquest sentit,

59. La possible utilització dels arrendaments de drets de bolla, com a font quantitativa, s'ha demostrat que era més representativa del consum que de la producció i per aquest motiu no els hem pres en consideració. Montserrat DURAN I PUJOL, «Els arrendaments dels drets de Bolla: un indicador vàlid

s'ha pogut constatar un cert dinamisme a partir de 1490, a Girona deu anys abans, però sense resultats significatius fins a l'inici del segle XVI i encara amb una preocupació constant per la competència, sobretot francesa, per la qual s'exigia la intervenció reial. La dificultat per assegurar els mercats exteriors, amb la important amenaça corsària, explica l'estancament del dret del periatge del port barceloní fins a 1525.⁶⁰ En tot cas, l'augment del nombre de menestrals, la creació de nous gremis, la major atenció a la qualitat dels productes, són manifestacions d'un canvi que tindria els seus resultats entrat el segle. Caldria avançar en la recerca sobre l'aportació en aquell redreç de la manufactura dispersa pel territori, i en particular la de centres, com Sant Llorenç de Morunys, que havien estat significatius en l'exportació fins a mitjan segle XV.⁶¹

El període, doncs, hauria tingut més d'estancament que de redreç. És, però, dins del segle XVI quan apareixen les bases que fan possible l'entrada en un creixement important a mitjan de la centúria, amb l'inici d'una articulació del territori que ja han posat en qüestió les expressions de decadència i d'obscuritat referides als segles XVI i XVII catalans.

---

per mesurar la producció i el consum de teixits?», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), núm. XIV (2003), p. 9-39.

60. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya...*, vol. II, p. 253-255.

61. Xavier TORRES I SANS, *La vall de Torelló...*, p. 47-50. El gremi de paraires de Vic disposava de noves ordinacions el 1512. Els paraires de Torelló sol·licitaven la creació del seu propi gremi el 1511.

En un temps de transició: el comerç de la Corona d'Aragó a la Mediterrània*

David IGUAL LUIS

Universitat de Castella-la Manxa

1. INTRODUCCIÓ

Dins el repartiment de temes proposat per l'organització d'aquest congrés dedicat a Ferran II i la Corona d'Aragó, em correspon abordar el comerç a la Mediterrània. En realitat, sempre per al període entre els segles xv i xvi, disposem ja d'alguns balanços sobre la qüestió. El meu mestre, Paulino Iradiel, en va elaborar un parell fa un cert temps, també justament amb motiu d'altres trobades commemoratives d'esdeveniments polítics i dinàstics.

El primer el va publicar en 2001, en les actes d'un congrés celebrat a Barcelona l'any 2000 al voltant de Carles V i, en general, de l'etapa 1490-1530. El va centrar en tot el món mediterrani d'aquella època. En aquest text, el professor Iradiel resumia diferents plantejaments amb què la historiografia europea de l'inici del segle XXI llegia el comerç mediterrani, sobretot gràcies als debats entorn del mercat interior i la regionalització econòmica, del binomi entre realitats urbanes i estatals i dels trets de les elits mercantils internacionals. Aquestes discussions li servien com a context per a definir una Mediterrània caracteritzada per «continuitats del passat i ruptures de modernitat» i que no tan sols no es trobava morta al començament del xvi, sinó que, en clau comercial i de creació de riquesa, encara conservava l'hegemonia dels grans circuits econòmics.¹

El segon balanç és de 2007, fruit d'un congrés sobre el temps d'Isabel la Catò-

* Aquest treball forma part del projecte de recerca «Las transformaciones del Estado: estructuras políticas, agentes sociales y discursos de legitimación en el reino de Aragón (siglos xiv-xv). Una perspectiva comparada», HAR2015-68209-P (2016-2018), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya i dirigit des de la Universitat de Saragossa pel professor Carlos Laliena Corbera.

1. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490 y 1530», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord.), *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V: Congreso Internacional (Barcelona, 21-25 de febrero de 2000)*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 85-116, sobretot p. 85-86, 88, 93 i 105-116.

lica que va tenir lloc a Burgos en 2004. Ací, Paulino Iradiel focalitzà la seua atenció només sobre la Mediterrània catalanoaragonesa i tres dels seus observatoris: Aragó, Catalunya i València. Va prendre com a referència essencial els conceptes d'espai i xarxa, però també dues percepcions més que podien emmarcar les investigacions: la idea d'una Mediterrània occidental en el segle xv que funcionava com un sistema unitari, però obert, basat en la història de les comunitats mercantils i de les seues complexes jerarquies internes, i la reconsideració de la depressió o la crisi de l'economia baixmedieval en benefici de visions més optimistes de l'evolució econòmica que, per exemple, superaven l'argument de la recessió generalitzada aleshores del comerç internacional. Com assenyalava Iradiel, aquestes darreres visions presenten un cert atractiu per als especialistes de la Corona d'Aragó, a causa de la importància que hi va assumir l'esmentat comerç internacional i la producció dels béns objecte d'intercanvi.²

Crec que el pas dels anys no ha fet perdre actualitat a aquests treballs de Paulino Iradiel. És veritat que les preocupacions i els temes de la historiografia econòmica i comercial, europea i de la nostra Corona, han anat modificant-se fins avui.³ També ho és que, si ens fixem ja tan sols en la Corona d'Aragó, el coneixement que hi ha sobre l'economia dels seus diversos països entre el xv i el xvi es manté desigual.⁴ Amb tot, cal continuar insistint en algunes de les afirmacions que recollia el professor Iradiel, bé com a novetats historiogràfiques del seu temps, bé com a fets històrics demostrats per una llarga tradició d'estudis. D'entrada, s'ha de recordar el significat diguem-ne «transicional» del període a cavall de 1500 perquè, també en el terreny comercial, es va moure realment i metafòrica entre «dues mars, dos móns i dos se-

2. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo catalano-aragonés: espacios y redes», a Hilario CASADO ALONSO i Antonio GARCÍA-BAQUERO (ed.), *Comercio y hombres de negocios en Castilla y Europa en tiempos de Isabel la Católica: Actas del Congreso (Burgos, 13, 14 y 15 de octubre de 2004)*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2007, p. 123-150, especialment p. 124 i 126-127.

3. Sobre l'evolució historiogràfica esmentada, a banda dels comentaris que faré després, vegeu també David IGUAL LUIS, «Más allá de Aragón. Historia e historiografía de los mercados medievales», a Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Una economía integrada. Comercio, instituciones y mercados en Aragón, 1300-1500*, Saragossa, Grupo de Investigación Consolidado CEMA, 2012, p. 69-95.

4. Només cal consultar dos judicis emesos fa poc sobre la situació a Catalunya. En 2012, Roser Salicrú qualificava el regnat de Ferran el Catòlic com a «terra de ningú» per a la historiografia des de Vicens Vives (al pròleg d'Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones: La participación catalana en la primera economía atlántica (c. 1470-1540)*, Barcelona i Lleida, Fundació Ernest Lluch i Milenio, 2012, p. 8). En una línia semblant, Ernest Belenguier insistia en 2013 en el fet que «el món econòmic català del regnat de Ferran II ara per ara no és massa conegut i no va gaire més enllà de les posicions de redreç, potser més efectives en fets polítics que econòmics, de Vicens Vives» (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, «Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), núm. 24 (2013), p. 286). Per sort, com anirem observant, els treballs recents d'Ivan Armenteros permeten matisar un poc aquestes valoracions.

gles», per emprar les mateixes expressions amb què Ernest Belenguier ha arribat a retratar el context de Ferran el Catòlic i la Corona d'Aragó.⁵ Després, poden seguir remarcant-se els contrastos que suggeria Paulino Iradiel en al·ludir a les interpretacions sobre l'economia de la fi de l'edat mitjana que n'emfasitzaven els aspectes depressius i crítics o que en destacaven elements més optimistes. Això és així, entre altres raons, perquè les recerques no han deixat de subratllar —com veurem— l'existència de nombroses ambivalències de tall territorial, sectorial i cronològic.

Per tal d'apropar-nos a aquestes ambivalències i, en general, al diagnòstic del que succeïa comercialment a la Mediterrània de la Corona d'Aragó amb Ferran II, he escollit una doble via d'anàlisi: una via *macro*, amb què vull sintetitzar les dinàmiques de llarga durada, a diferents escales, on pense que s'han de col·locar els esdeveniments de l'època que conduí del segle xv al segle xvi; i una via *micro*, més centrada en els anys de Ferran com a rei d'Aragó (1479-1516) i en les realitats impulsades en particular des de les terres ibèriques de la Corona. Comence a exposar, per tant, les perspectives lligades a les grans dinàmiques que he citat.

2. ELS CONTEXTOS I LES DINÀMIQUES DEL COMERÇ MEDITERRANI

El pes que sol atorgar-se al comerç en el conjunt de les economies preindustrials⁶ fa que, habitualment, l'evolució de l'un i de les altres s'observe simultàniament per valorar-ne els paral·lelismes o les contradiccions. Això provoca que qualsevol apreciació de les iniciatives mercantils haja de tenir ben present el marc global de l'economia del passat, que és tant com dir el marc global de la història econòmica que ens permet conèixer-la.

En aquest sentit, si no vaig errat amb el que llig i escolte a Espanya i Europa, és curiós (i significatiu) el camí recorregut per aquesta història econòmica des d'almenys 2007-2008 i fins als nostres dies. Recorde que el segon balanç mencionat de Paulino Iradiel era de 2007 i que, durant aquests mateixos dos anys (2007-2008), esclatà la crisi que encara ens envolta. El camí ha implicat passar del relatiu abandó dels estudis, sobretot per a les edats medieval i moderna,⁷ fins a començar a certi-

5. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La Corona de Aragón en la monarquía hispánica: Del apogeo del siglo xv a la crisis del xvii*, Barcelona, Península, 2001, p. 85.

6. Sense sortir de la Corona d'Aragó, comproveu el que se suggereix sobre la qüestió a Antoni RIERA MELIS, «Barcelona, 985-1317. La construcció d'un empori i d'una capital a la Mediterrània occidental», i a Antoni FURIÓ, «València, “mare e cap de tot lo regne”», ambdós articles a *Afers: Fulls de Recerca i Pensament* (Catarroja), vol. xxx, núm. 80-81 (2015), p. 63 i 155, respectivament. També a Carlos LALIENA CORBERA, «¿Una edad de oro? Transformaciones económicas en la Corona de Aragón en el siglo xv», a Paulino IRADIEL MURUGARREN et al. (ed.), *Identidades urbanas: Corona de Aragón-Italia. Redes económicas, estructuras institucionales, funciones políticas (siglos xiv-xv)*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2016, p. 29.

7. David IGUAL LUIS, «Economía, mercado y comercio en la Península Ibérica (1350-1516)», *eHu-*

ficar ja la recuperació de l'economia en la història.⁸ També ha implicat passar d'una atenció accentuada per les crisis històriques⁹ a l'interès gradual per esbrinar els mecanismes del creixement.¹⁰ Enmig d'aquestes trajectòries s'ha anat produint la intensificació de la història econòmica elaborada més per economistes que per historiadors; la proliferació d'anàlisis bàsicament quantitatives; la preocupació per insistir en els factors moderns i contemporanis de l'economia i, quasi com a conseqüència, per tornar a construir llargues durades cronològiques, de vegades llarguíssimes, i l'èxit d'una història pretesament global que, entre altres coses, vol examinar les divergències econòmiques petites o grans (*little divergence, great divergence*) verificades durant el passat del món.¹¹

Coincidisc amb les crítiques que s'han formulat a diverses de les orientacions adoptades per la recerca que, avui en dia, es caracteritza totalment o parcial pels principis que acabe d'enumerar.¹² Això no obstant, s'ha d'admetre que, quan

---

manista: Journal of Iberian Studies (en línia) (Santa Bàrbara, Califòrnia), núm. 10 (2008), p. 171-172, <http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_10/pdf/6%20Iguar.pdf>; David IGUAL LUIS, «Más allá de Aragón...», p. 90-91. Més en general, FRANCESCO AMMANNATI (cur.), *Dove va la storia economica? Metodi e prospettive. Secc. XIII-XVIII: Atti della 42ª Settimana di Studi dell'Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini» (Prato, 18-22 aprile 2010)*, Florència, Firenze University Press, 2011.

8. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «Definir y medir el crecimiento económico medieval», a Paulino IRADIEL MURUGARREN, *El Mediterráneo medieval y Valencia: Economía, sociedad, historia*. València, Universitat de València, 2017, p. 41-68.

9. Servisca tan sols un exemple, dels molts que serien possibles: el dossier «Las crisis en la historia: noción y realidades», publicat a *Vínculos de Historia* (en línia) (Ciudad Real), núm. 2 (2013), p. 9-140: <<http://vinculosdehistoria.com/index.php/vinculos/issue/view/3>>.

10. *La crescita economica dell'occidente medievale. Un tema storico non ancora esaurito: XXV Convegno Internazionale di Studi del Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte (Pistoia, 14-17 maggio 2015)*, Roma, Viella, 2017; Joel MOKYR, *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*, Nova Jersey, Princeton University Press, 2016.

11. Trobareu la menció de la majoria d'aquestes tendències a Paulino IRADIEL MURUGARREN, «Definir y medir...», p. 41-68. Sobre les llargues durades cronològiques, vegeu, en l'àmbit europeu, Paolo MALANIMA, *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years (10th-19th Centuries)*, Leiden i Boston, Brill, 2009; i a escala espanyola, Carlos ÁLVAREZ-NOGAL i Leandro PRADOS DE LA ESCOSURA, «The rise and fall of Spain (1270-1850)», *The Economic History Review* (Oxford), vol. 66, núm. 1 (2013), p. 1-37. De les divergències econòmiques, ja se'n deia alguna cosa a Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 116; però, a banda d'altres aportacions més generals, se n'ha publicat recentment una aplicació a partir de l'experiència històrica catalana, no estrictament econòmica (Jeff FYNN-PAUL, *The Rise and Decline of an Iberian Bourgeoisie: Manresa in the Later Middle Ages, 1250-1500*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, p. 299-304). Si voleu una aproximació diferent i crítica a l'estat actual del treball dels economistes, realitzada també per un economista, consulteu el relat (a mig camí entre la ficció i l'assaig acadèmic) d'Agustí SEGARRA BLASCO, *L'aventura del mercat: Un relat d'economia creativa*, Benicarló, Onada, 2015.

12. Com les que apareixen, des de diverses perspectives, a Franco FRANCESCHI, «Lavoro, reddito, consumi. Lo storico del Medioevo di fronte alla vita economica», a *Pensare la storia oggi. Ideali politici e civili nella storiografia degli ultimi decenni: Atti del Convegno (Buggiano Castello, 25 maggio 2013)*, Buggiano Castello, Comune di Buggiano, 2014, p. 47-49; Antoni FURIÓ, «Estados, mercados y crecimiento económico (S. R. Epstein en el recuerdo)», a *Estados y mercados financieros en el Occidente*

aquests estudis han assumit una òptica plurisecular i han incorporat els temps medievals, en especial els de la baixa edat mitjana dels segles XIV i XV, han acostumat a dedicar-los una mirada favorable, potser fins i tot molt (massa?) favorable. I això, tant per les condicions intrínseques del creixement general que es produiria llavors per sobre de les conjuntures negatives com per la comparació d'aquesta fase amb la posterior fins a 1800: el creixement europeu anterior a 1450 o 1500, en alguns casos provinent dels segles XII i XIII, arribà a ser major que el del període modern i convergí en les economies particularment pròsperes de la Mediterrània, com les italianes i les espanyoles. Les conclusions d'aquesta mena s'han fonamentat en sèries de preus i salaris, en càlculs de la producció i la productivitat agrícoles i de la distribució de la població rural i urbana i, en darrer terme, en estimacions sobre el producte interior brut de les societats investigades.¹³

Amb independència de l'encert major o menor que poden tenir uns posicionaments semblants, aquests reforçarien, pel que fa a la baixa edat mitjana, les línies d'interpretació clàssiques que també procuraven destacar els aspectes econòmicament més dinàmics de l'època i els canvis positius de la vida material.¹⁴ Entre aquests aspectes es trobaria el comerç marítim. Marco Tangheroni parlava ja en 1996 del creixement i les transformacions d'aquest comerç entre els segles XIV i XV, tot i reconèixer a Europa l'existència d'oscil·lacions més o menys difuses o circumscrites.¹⁵ Recentment, Wim Blockmans i altres autors han anat un poc més enllà i, agafant com a referència l'etapa 1300-1600, l'han qualificada de moment en què els circuits marítims del continent aconseguiren integrar-se i ser més rellevants en termes de volum i varietat, dins un context —o «tendència anticíclica»— d'expansió de l'espai i la intensitat del sistema mercantil europeu.¹⁶ En el si d'aquesta cronologia, alguns distingeixen cap a 1450 els orígens d'una First Global Age

---

cristiano (siglos XIII-XVI): XLI Semana de Estudios Medievales (Estella, 15-18 julio 2014), Pamplona, Gobierno de Navarra, 2015, p. 55-59; Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ, «Introducción», a Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Consumo, comercio y transformaciones culturales en la Baja Edad Media: Aragón, siglos XIV-XV*, Saragossa, Grupo Consolidado de Investigación CEMA, 2016, p. 7-8; Sergio TOGNETTI, «Le compagnie mercantili-bancarie toscane e i mercati finanziari europei tra metà XIII e metà XVI secolo», *Archivio Storico Italiano* (Florència), vol. CLXXIII, núm. 646 (octubre-desembre 2015), p. 690-691.

13. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «Definir y medir...», p. 57-59; Carlos ÁLVAREZ-NOGAL i Leandro PRADOS DE LA ESCOSURA, «The rise and fall...», p. 19.

14. David IGUAL LUIS, «¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media», *Edad Media: Revista de Historia* (Valladolid), núm. 8 (2007), p. 207.

15. Marco TANGHERONI, *Commercio e navigazione nel Medioevo*, Roma i Bari, Laterza, 1996, p. 457-459.

16. Wim BLOCKMANS, Mikhail KROM i Justyna WUBS-MROZEWICZ (ed.), *The Routledge Handbook of Maritime Trade around Europe, 1300-1600*, Oxon, Taylor & Francis, 2017. Les idees de Blockmans i els altres autors són a la introducció del volum, p. 1-14, i a la síntesi conclusiva, titulada «European Integration From the Seaside. A Comparative Synthesis», p. 446-481.

(primera edat global) basada no sols en la dispersió geogràfica dels negocis europeus, sinó també en les múltiples interconnexions de les activitats comercials i financeres pertot arreu.¹⁷

Òbviament, les exploracions i els «descobriments» territorials, així com l'enlairament del món atlàntic, subjauen com a rerefons de molts fets del comerç europeu des de mitjan segle xv. L'Atlàntic fou des d'aleshores l'àmbit on es covà el que s'ha anomenat una revolució comercial, fins i tot un capitalisme, que va absorbir infinitat d'inversions i de recursos econòmics i humans.¹⁸ Però la Mediterrània, ja ho he anotat abans amb paraules de Paulino Iradiel, no havia desaparegut en absolut de l'escenari. Superats els episodis de dificultat i desequilibri, ja foren els concentrats durant el Tres-cents i/o d'altres disseminats pel xv, les rutes i els intercanvis de la mar interior continuaren trobant àmplies possibilitats de desenvolupament. Els símptomes de la vitalitat baixmedieval del comerç mediterrani, també en el pas del xv al xvi, són nombrosos. En seleccionem tan sols uns quants a tall il·lustratiu.

Si atenem a l'organització amb què es va erigir aquest comerç, des del segle xiv s'observa tant el doble protagonisme dels vessants local i internacional com la intensificació de la regionalització europea. Finalment, fou en les regions del continent on acabaren concretant-se els fenòmens del mercat. La primera qüestió (la distinció local-internacional) implica el problema de les relacions i les presumptes jerarquies entre les diferents categories comercials. La segona qüestió (la regionalització) suposa haver d'entendre que els ritmes i les característiques de l'economia podien diversificar-se segons territoris. Ambdós aspectes han generat debats historiogràfics que es poden titllar de vells, com els estimulats al seu moment per les posicions de Stephan R. Epstein.¹⁹ Però és veritat que les discussions en aquest res-

17. David ALONSO GARCÍA, *Mercados y mercaderes en los siglos XVI y XVII: Una historia global*, Madrid, Síntesis, 2016; Hilario CASADO ALONSO, «La formación del espacio económico atlántico (siglos XV y XVI). Las transferencias de mercancías y símbolos en la “Primera Edad Global”», a José Ramón DÍAZ DE DURANA ORTIZ DE URBINA i José Antonio MUNIÑA LOINAZ (ed.), *La apertura de Europa al mundo atlántico. Espacios de poder, economía marítima y circulación cultural: XII Jornadas de Estudios Históricos (Vitoria-Gasteiz, 3 y 4 de noviembre de 2010)*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2011, p. 117-142; Hilario CASADO ALONSO, «Comercio y hombres de negocios castellanos y navarros en los inicios de la “Primera Edad Global”», a *En los umbrales de España. La incorporación del Reino de Navarra a la monarquía hispana: XXXVIII Semana de Estudios Medievales (Estella, 18-22 julio 2011)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2012, p. 333-370.

18. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 50 i 213; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement (1479-1516): Un port mediterrani sota la influència del primer tràfic negrer*, Barcelona, Fundació Noguera, 2015, p. 162. L'inici de l'èxit atlàntic continua sent una font inexhaurible de recerques, com demostren els dos llibres que acabe de citar i, també, per exemple, Francesco GUIDI BRUSCOLI, *Bartolomeo Marchionni, «homem de grossa fazenda» (ca. 1450-1530): Un mercante fiorentino a Lisboa e l'impero portoghese*, Florència, Leo S. Olschki, 2014.

19. Els recollí Iradiel a Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 106-109, com he suggerit a l'inici, i també jo mateix a David IGUAL LUIS, «¿Crisis? ¿Qué crisis?...», p. 217-223, i David IGUAL LUIS, «Economía, mercado y comercio...», p. 183-186.

pecte tornen de tant en tant i, almenys en l'àmbit italià, continuen provocant alguna polèmica.²⁰

Si considerem l'important assumpte de la navegació, el desplegament també des del xiv d'un sistema de comunicació i transport tan significatiu com el de les galeres venecianes (les famoses *mude* o *galere da mercato* de Venècia) va mantenir la seua eficàcia fins a l'entorn de 1530, malgrat que ja n'és apreciable una certa degradació des de 1500.²¹ D'altres iniciatives en el mateix sentit durant el segle xv, a càrrec de Florència i la Corona d'Aragó, fracassaren més potser per la seua inadequació a les estructures polítiques, socials i econòmiques internes de cada estat que per l'exhauriment de les oportunitats mediterrànies.²²

Si ens interessen les xifres, algunes comparacions que s'han fet entre els volums de comerç de la Mediterrània i del nord europeu (per exemple, cap a 1380, entre Gènova i Lübeck)²³ testimonien que el meridional ultrapassava diverses vegades el septentrional. En els esmentats volums entraven les enormes quantitats de carregaments que es movien des del sud en qualsevol direcció, com ocorregué al llarg del Quatre-cents amb determinades mercaderies ben inserides en els tràfics

20. Com s'ha plantejat, sobre la relació local-internacional i altres qüestions, al voltant de l'obra d'Eleni SAKELLARIOU, *Southern Italy in the Late Middle Ages: Demographic, Institutional and Economic Change in the Kingdom of Naples, c. 1440 - c. 1530*, Leiden i Boston, Brill, 2012. Vegeu-ne l'extens comentari de Sergio TOGNETTI, «L'economia del Regno di Napoli tra Quattro e Cinquecento. Riflessioni su una recente rilettura», *Archivio Storico Italiano* (Florència), vol. CLXX, núm. 634 (octubre-desembre 2012), p. 757-768, i les paraules crítiques més breus d'Amedeo FENIELLO, «Un capitalismo mediterraneo. I Medici e il commercio del grano in Puglia nel tardo Quattrocento», *Archivio Storico Italiano* (Florència), vol. CLXXII, núm. 641 (juliol-setembre 2014), p. 435. Es lliga en part a aquest assumpte, tot i que amb connotacions de major pes per a la interpretació de la història italiana, el recurrent problema del «dualisme italià»: Giuseppe GALASSO (cur.), *Alle origini del dualismo italiano. Regno di Sicilia e Italia centro-settentrionale dagli Altavilla agli Angiò (1100-1350): Atti del Convegno del Centro Europeo di Studi Normanni (Ariano Irpino, 12-14 settembre 2011)*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2014, que ha merescut també un llarg comentari d'Alessandro SODDU, «Il dualismo economico italiano e le sue origini medievali in un recente volume», *Rivista Storica Italiana* (Nàpols), vol. CXXIX/III (2017), p. 1106-1135 (agraïsc a l'amic i company Alessandro Soddu, de la Universitat de Sàsser, que m'haja facilitat aquest article abans de la seua publicació).

21. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 95-96; Bernard DOUMERC, «El dispositivo naval de la flota mercantil veneciana: las *mude* de galeras (siglos XIV-XVI)», a Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO (ed.), *Navegación institucional y navegación privada en el Mediterráneo medieval*, Granada, Alhulia, 2015, p. 77-104.

22. Sergio TOGNETTI, «Galeras estatales y veleros privados en la República florentina del Cuatrocientos: la praxis mercantil», i David IGUAL LUIS, «Las instituciones de la Corona de Aragón en la navegación mediterránea del siglo XV», ambdós articles també a Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO (ed.), *Navegación institucional...*, p. 105-144 i 217-244, respectivament.

23. Wim BLOCKMANS, Mikhail KROM i Justyna WUBS-MROZEWICZ (ed.), *The Routledge Handbook...*, p. 8 i 13 (a la introducció). Això no obstant, tal com també se cita ací mateix, per a una comparació nord-sud més global vegeu Peter SPUFFORD, *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe*, Londres, Thames & Hudson, 2002, p. 376-389.

internacionals (llana, teixits, tints o espècies),²⁴ amb un article tan necessari i demanat sempre com els cereals²⁵ o, fins i tot, amb un producte més marginal en les grans rutes com l'arròs valencià: en 1432 s'ha pogut documentar una exportació cap a Flandes de més de 131.000 quilograms d'arròs, mentre que en 1479 només una empresa comercial alemanya (la Gran Companyia de Ravensburg) va traure de València 204.000 quilograms amb la mateixa destinació.²⁶ Caldria recordar ací com, des de mitjan segle XIV i a conseqüència dels canvis en la vida econòmica ocorreguts des d'aleshores, es va desenvolupar el que Melis anomenava un «comerç de masses», caracteritzat per la circulació intensa de nombrosos objectes de poc valor, però que començaren a gaudir d'una demanda consistent.²⁷

A l'últim, si volem observar les persones, l'economia i particularment el comerç afavoriren una mobilitat humana extrema. El fenomen, suficientment conegut, s'ha vist refermat per la historiografia els darrers temps sobretot en els casos dels catalans²⁸ i els toscans.²⁹ D'ambdós grups s'han emfasitzat els assentaments

24. David IGUAL LUIS, «La difusión de productos en el Mediterráneo y en Europa occidental en el tránsito de la Edad Media a la Moderna», a Simonetta CAVACIOCCHI (cur.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee. Secc. XIII-XVIII. Atti della 32ª Settimana di Studi dell'Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini»* (Prato, 8-12 maggio 2000), Florència, Le Monnier, 2001, p. 482-489.

25. Darrerament, diversos projectes de recerca han remarcat des de Catalunya, o amb participació d'investigadors catalans, la transcendència del comerç cerealista de la baixa edat mitjana a partir de la preocupació per examinar les crisis d'abastament: Hipólito Rafael OLIVA HERRER i Pere BENITO i MONCLÚS (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007; Antoni RIERA i MELIS (COORD.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2013.

26. David IGUAL LUIS, «Vom Feld aufs Schiff. Handel und Export von Reis aus Valencia nach Flandern im Spätmittelalter», *Hansische Geschichtsblätter* (Lübeck), núm. 134 (2016), p. 78 i 80.

27. Federigo MELIS, «I rapporti economici fra la Spagna e l'Italia nei secoli XIV-XVI secondo la documentazione italiana», a Federigo MELIS, *I mercanti italiani nell'Europa medievale e rinascimentale*, a cura de Luciana Frangioni, Florència, Le Monnier, 1990, p. 272.

28. Entre moltes altres citacions possibles, i a banda de les obres d'Ivan Armenteros ja mencionades a la nota 18, vegeu Lluís CIFUENTES i COMAMALA, Roser SALICRÚ i LLUCH i M. Mercè VILADRICH i GRAU (ed.), *Els catalans a la Mediterrània medieval: Noves fonts, recerques i perspectives*, Roma, Viella, 2015; Juan Manuel BELLO LEÓN, «La presencia catalana en la Andalucía occidental a finales de la Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 40, núm. 1 (gener-juny 2010), p. 93-127; Maria Elisa SOLDANI, «Comunitat i consolat catalanoaragonesi in Toscana, Liguria e Sardegna nel tardo Medioevo», a Lorenzo TANZINI i Sergio TOGNETTI (cur.), *Il governo dell'economia: Italia e Penisola Iberica nel basso Medioevo*, Roma, Viella, 2014, p. 257-284.

29. Novament només com a exemple i sense voler ser exhaustiu: Lorenzo TANZINI i Sergio TOGNETTI (cur.), «Mercatura è arte». *Uomini d'affari toscani in Europa e nel Mediterraneo tardomedievale*, Roma, Viella, 2012; Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO, «Florentinos entre Cádiz y Sevilla en los siglos XIV y XV», a Eduardo AZNAR VALLEJO i Roberto J. GONZÁLEZ ZALACAÍN (COORD.), *De mar a mar: Los puertos castellanos en la Baja Edad Media*, La Laguna, Universidad de La Laguna, 2015, p. 273-307; Angela ORLANDI, «Al soffio degli Alisei. Mercanti fiorentini tra Siviglia e il Nuovo Mondo», *Archivio Storico Italiano* (Flo-

mediterranis des de 1300, però també el manteniment de llur dinamisme pels voltants de 1500 i, en especial, el triomf en aquest moment de la seua activitat a l'Atlàntic, moltes vegades gràcies a la presència personal en aquelles costes. Entre els mercaders toscans, a més, les formes de gestió empresarial, la capacitat tècnica i de capitals, el domini dels negocis i llur volum i la implantació en els mercats comercials i financers del xv han permès caracteritzar-los com a exponents d'una mena de capitalisme toscà o mediterrani.³⁰

En conclusió, la Mediterrània prolongà fins a la fi de l'edat mitjana la condició de bon laboratori d'experimentació del moviment comercial.³¹ Les inevitables conjuntures adverses, el context general de competició econòmica, política i religiosa i l'inici del desplaçament a l'oest del centre de l'economia pogueren deteriorar algunes de les posicions aconseguïdes abans. Però només ben entrat el segle xvi es degué produir una major pèrdua d'alternatives i la definitiva subordinació de les lògiques mediterrànies enfront de les atlàntiques.

Com a potència naval i mediterrània que era, la Corona d'Aragó reproduí moltes de les variables assenyalades.³² A la península Ibèrica, l'evolució baixmedieval d'Aragó, Catalunya, Mallorca i València conduí a trajectòries diferenciades, a la successió de primacies i jerarquies urbanes i territorials i a l'heterogeneïtat de les estructures de l'economia i el comerç. Examinar aquests particularismes té el seu sentit.³³ Amb tot, cap anàlisi en aquesta línia no hauria d'amagar els possibles substrats comuns als quatre països ni la valoració dels resultats econòmics conjunts de la Corona.³⁴ Uns resultats que, per al segle xv, han estat interpretats en-

---

rència), vol. CLXIX, núm. 629 (juliol-setembre 2011), p. 477-506; Angela ORLANDI, «Tuscan merchants in Andalusia: a historiographical debate», *European Review of History* (Londres), vol. 23, núm. 3 (2016), p. 347-366; Maria Elisa SOLDANI, *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, Barcelona, CSIC, 2010.

30. Amedeo FENIELLO, «Un capitalismo mediterraneo...», p. 435-512, especialment p. 468-470, 484 i 512; Sergio TOGNETTI, «Le compagnie mercantili-bancarie...», p. 702-703 i 714. En el fons, les afirmacions recents d'aquest capitalisme toscà o mediterrani no fan més que actualitzar determinades idees tradicionals sobre l'existència d'un «capitalisme medieval italià», que apareixen ja, per exemple, als treballs de Federigo Melis mateix (Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 90). Amb tot, convindria recordar que qualsevol aplicació medieval del concepte *capitalisme* (també en el cas que he esmentat abans del «capitalisme atlàntic») genera controvèrsia (David IGUAL LUIS, «La circulación de capitales. El mundo financiero europeo en la Baja Edad Media», a Flocel SABATÉ, ed., *El mercat. Un món de contactes i intercanvis: XVI Curs d'Estiu Comtat d'Urgell* (Balaguer, 6, 7 i 8 de juliol de 2011), Lleida, Pagès, 2014, p. 219-225).

31. Dominique VALÉRIAN, «La Méditerranée. Rivalités nouvelles dans les marchés de l'Ancien Monde», a Patrick BOUCHERON (dir.), *Histoire du monde au xve siècle*, París, Fayard, 2009, p. 75-76.

32. Prenc la imatge de la Corona d'Aragó com a potència naval i mediterrània d'Antoni RIERA MELIS, «Barcelona, 985-1317...», p. 64 i 81-82.

33. David IGUAL LUIS, «Los grupos mercantiles y la expansión política de la Corona de Aragón: nuevas perspectivas», a Lorenzo TANZINI i Sergio TOGNETTI (cur.), *Il governo dell'economia...*, p. 22-27.

34. Carlos LALIENA CORBERA, «Transformación social y revolución comercial en Aragón: treinta

torn de la dualitat expansió-crisi i que semblen tenir en la integració de les xarxes urbanes i de mercat un fonament essencial de creixement.³⁵ En paral·lel, el comerç —sobretot l'internacional i marítim— es mogué també ací entre la continuïtat i els canvis, a pesar que prop de 1500 les permanències pareixen imposar-se encara substancialment quant als circuits de transacció i als esquemes empresarials que els sustentaven.³⁶

Sempre a la Corona d'Aragó del Quatre-cents, el balanç de l'economia és avui més benigne que el que estava dissenyat fa uns anys, el que ha provocat que Carlos Laliena s'haja preguntat si la historiografia ha arribat a dibuixar el segle xv com una espècie d'«edat d'or» de la Corona. Només la formulació de l'interrogant és ja significativa.³⁷ Evidentment, les diversitats regionals, les alteracions cronològiques i els nivells de la microeconomia (Laliena hi afegeix també la mesoeconomia) són elements capaços de matisar les dinàmiques generals i d'oferir diagnòstics de la realitat més equilibrats i, potser, més ajustats als contrastos que mostren les pròpies fonts. I és que, per exemple, si en 1499 i 1503 els jurats de València insistien en el fet que la seua ciutat era «populosa» i la principal «de Spanya»,³⁸ en març de 1480 les autoritats de Barcelona es lamentaven que allí no es feia «mercaderia alguna».³⁹ Dues percepcions oposades, doncs, motivades sens dubte per les ambivalències de tota mena que he adduït a l'inici de l'article. Entre així en la segona part del meu treball, que dedicaré, com he dit, més concretament a l'etapa de Ferran II com a rei d'Aragó entre els segles xv i xvi.

3. A LA CORONA D'ARAGÓ: CRONOLOGIES I AMBIVALÈNCIES

Els documents que acabe d'esmentar palesen un optimisme (a València) i un pessimisme (a Barcelona) que, de fet, poden trobar-se també en altres fonts de l'època i en més moments del segle xv. Com és ben sabut, ambdues impressions han deixat una forta empremta sobre els estudis referits a aquestes ciutats: si a València el discurs historiogràfic dominant insisteix en l'esplendor demo-

---

años de investigación», a Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Una economía integrada...*, p. 63.

35. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El segle xv: expansió i crisi en la perspectiva econòmica», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ (dir.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 305-349; Paulino IRADIEL MURUGARREN, «La economía de la Corona de Aragón a finales de la Edad Media», a *Los Reyes Católicos y la monarquía de España: Catálogo de la Exposición (Valencia, 2004)*, Madrid, Ministerio de Cultura, 2004, p. 125-136.

36. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 90.

37. Carlos LALIENA CORBERA, «¿Una edad de oro?...», p. 17-43.

38. Antoni FURIÓ, «València...», p. 150 (citació de 1499); Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, Universitat de València, 2012, p. 12 (citació de 1503).

39. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 43.

gràfica, econòmica i comercial quatrecentista,⁴⁰ a Barcelona continuen sovintejant les reflexions sobre la crisi o la decadència simultànies de l'urbs i, quasi per extensió, de Catalunya.⁴¹ Tanmateix, i almenys per al període de Ferran II, fins i tot aquestes imatges tan contundents (esplendor-crisi) mereixen algunes acotacions.

En el cas de Barcelona, siga quina siga la concepció de la crisi catalana en el seu vessant comercial, és cada vegada més clar que la ciutat fou durant la major part del xv un centre mercantil de primer ordre. Ho ha recalcat Damien Coulon a partir dels interessos catalans a Orient entre 1330 i 1430 i de diverses realitats comercials més fins a 1450, en interpretar Barcelona sota els paràmetres —més controvertits— d'una «economia-món»⁴² o —més neutres— de «pol d'impulsió de xarxes» o de connexió (*interface*) «entre xarxes mercantils a diferents escales».⁴³ Només la guerra civil de 1462-1472 implicà una ruptura que desballestà de manera dràstica per un temps el desenvolupament de la vida econòmica.⁴⁴ Anys més tard, com a conseqüència directa de la guerra o de les dificultats que venien d'enrere i com a resultat de les transformacions globals de les economies mediterrània i atlàntica, Barcelona observà com s'havia reduït el seu moviment marítim respecte a dècades anteriors i pogué descendir un poc en l'escala comercial europea.⁴⁵ Però això no evita que, immediatament després del conflicte, es produïra un procés de recuperació que pot qualificar-se de relativament important.

40. Sobre la València del xv, vegeu el balanç que se'n desprèn a Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La Corona de Aragó...*, p. 47-49, i Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Catòlic...*, p. 11-23.

41. Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania* (Madrid), vol. LXIV/2, núm. 217 (2004), p. 435-466; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, «Una aproximació a la crisi...», p. 267-296; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 20-33.

42. Damien COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330 - ca. 1430)*, Madrid i Barcelona, Casa de Velázquez i Institut Europeu de la Mediterrània, 2004, p. 612-617. Sobre la controvèrsia entorn del concepte «economia-món», vegeu la ressenya que Gaspar Feliu va fer d'aquest llibre a *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 36, núm. 1 (gener-juny 2006), p. 393-397.

43. Damien COULON, «Barcelone, pôle d'impulsion de réseaux à la fin du Moyen Âge», a Damien COULON, Christophe PICARD i Dominique VALÉRIAN (dir.), *Espaces et réseaux en Méditerranée, vi^e-xvie siècle*, 1, *La configuration des réseaux*, París, Bouchène, 2007, p. 19-39; Damien COULON, «Des vallées pyrénéennes au coeur de l'Europe et au Levant: Barcelone, interface entre réseaux marchands à différentes échelles à la fin du Moyen Âge», a Damien COULON (dir.), *Réseaux marchands et réseaux de commerce: Concepts récents, réalités historiques du Moyen Âge au xixe siècle*, Estrasburg, Presses Universitaires de Strasbourg, 2010, p. 19-41.

44. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic: Un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Edicions 62, 1999, p. 129; Mario DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle xv*, Barcelona, Curial, 1976, p. 128-129 i 538-539.

45. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 19, 33, 38 i 47; Gaspar FELIU, «La crisis catalana...», p. 451, 457-460 i 465-466.

L'acció política del rei Ferran, amb les mesures del famós *redreç*, influí en el revifament del comerç català.⁴⁶ Amb tot, no s'hauria de menysprear l'efecte dinamitzador que encara conservaven el capital humà i les estructures empresarials d'aquest comerç. Els mercaders i els marins catalans havien atresorat una bona formació professional i de tècniques de negociació i transport, i gaudien d'una àmplia experiència en el finançament i l'execució de les operacions inserides en el tràfic naval a diferents nivells.⁴⁷ Així, diversos elements convergiren per a reestimar l'economia mercantil i ho feren amb una rapidesa relativa.

Maria Teresa Ferrer i Mallol ha recordat que la crisi de la guerra trigà entre deu i quinze anys a superar-se. Ja a la fi del xv, el comerç català tornava a ser molt actiu i no sols a Barcelona. Tota la costa catalana estava ben poblada i els seus ports buïllen d'una activitat que es projectava des de les rutes de cabotatge fins als circuits exteriors.⁴⁸ Més precisa és la proposta d'Ivan Armenteros, quan divideix en tres fases la cronologia compresa entre la fi de la guerra (1472) i la mort de Ferran II (1516): de 1472 a 1483, la paràlisi provocada pel conflicte civil es mantenia visible, malgrat les iniciatives que es testimonien cap a les rutes del Llevant ibèric, Itàlia i la Mediterrània oriental; des de 1484 augmentaren els viatges cap a l'Orient mediterrani i l'Atlàntic ibèric, mentre s'asseguraven els productes que seguïen els recorreguts més pròxims a Barcelona; finalment, a partir de 1490 s'aprecia ja un increment notable del comerç barceloní i català cap a qualsevol destinació, però especialment cap a les costes atlàntiques.⁴⁹

Ivan Armenteros mateix sintetitza l'estat aleshores de la relació entre Barcelona i la mar com un conjunt de vells negocis i noves oportunitats. Vells negocis eren els que es feien a Flandes i per bona part de la Mediterrània, sobretot a Orient, la Itàlia peninsular, Sicília i Sardenya i el nord d'Àfrica. Però la densitat del tràfic amb aquestes geografies fou menor, de vegades bastant menor, que en els temps previs a la guerra. Noves oportunitats foren les que s'obriren als nuclis andalusos, canaris i portuguesos amb productes com el sucre i els esclaus i amb l'establiment allí de companyies catalanes, també a la Castella continental. La propensió occidental i atlàntica dels tractes catalans seria un factor compensador de les carències en altres àmbits i la manera com la classe mercantil local reorientà en part els seus interes-

46. Sobre el *redreç* català i el seu abast, un tema clàssic de la historiografia, em limite a remetre a les aportacions fetes durant aquest mateix congrés i a les pàgines que s'hi dediquen, des de la perspectiva econòmica i comercial, a Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 41-50.

47. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo catalano-aragonés...», p. 136; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 154.

48. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El comerç català a la baixa edat mitjana», *Catalan Historical Review* (Barcelona), núm. 5 (2012), p. 162.

49. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement...*, p. 159-162.

sos.⁵⁰ En definitiva, del procés guerra-recuperació sortí un comerç que potser tenia menor volum global que abans, però que no deixava de manifestar vitalitat i capacitat d'adaptació.

Ja era tradicional que moltes de les circulacions marítimes catalanes toquen els ports valencians, com també podien afectar València les transaccions financeres impulsades des de Catalunya. Sempre en acabar la guerra, a Barcelona es detecta tant la represa gradual de les activitats asseguradores, en especial les vinculades a Andalusia i l'Atlàntic mitjà,⁵¹ com la prossecució de moviments intensos de lletres de canvi amb diverses places europees. De València estant, els sondejos realitzats sobre fonts notarials han permès localitzar l'arribada a la ciutat de 2.299 lletres de canvi entre 1475 i 1500, 479 de les quals (un 20,83 %) provenien de Barcelona. Aquesta xifra situa la capital catalana com el lloc d'emissió més abundant en absolut. Entre els responsables de les lletres de Barcelona figuren tota mena d'operadors, encara que destaquen els onze mercaders lígurs i toscans que, des de Barcelona mateix, gestionaren quasi un centenar de lletres de 1479 a 1499.⁵²

Des de l'òptica valenciana de la fi del xv, el mercat canviari urbà subratlla la posició financera aconseguida per la ciutat. Una posició particularment reeixida des de mitjan segle i que, fins i tot, almenys des dels decennis 1470-1480, afavorí un cert trasllat de recursos des del món estricte del comerç al del gir de capitals.⁵³

50. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 13, 19, 33, 37-38, 47-50, 147-154 i 198; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement...*, p. 18-19. Compareu els arguments anteriors amb algunes altres anàlisis específiques sobre el comerç català amb determinades destinacions: Gaspar FELIU, «El comercio catalán con Oriente», *Revista de Historia Económica* (Madrid), vol. VI, núm. 3 (1988), p. 689-707, sobretot p. 699 i 703; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El comercio catalán en Andalucía a fines del siglo xv», a Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ (ed.), *La Península Ibérica en la Era de los Descubrimientos (1391-1492): Actas de las III Jornadas Hispano-Portuguesas de Historia Medieval (Sevilla, 25-30 de noviembre de 1991)*, vol. I, Sevilla, Junta de Andalucía, 1997, p. 421-452; Manuel J. PELÁEZ, «Notas sobre las relaciones económicas entre Cataluña e Italia desde 1472 a 1516», a Laura BALLETO (cur.), *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna: Studi in onore di Geo Pitarino*, vol. II, Gènova, Glauco Brigati, 1997, p. 977-1003, especialment p. 977-978. Per descomptat, també és fonamental la revisió detinguda de Damien COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, i, encara, de Mario DEL TREPPO, *Els mercaders catalans...*

51. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El comercio catalán en Andalucía...», p. 421-452; Manuel J. PELÁEZ, *Las relaciones económicas entre Cataluña e Italia desde 1472 a 1516, a través de los contratos de seguro marítimo*, Madrid, Fundación Juan March, 1978; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement...*, p. 161.

52. David IGUAL LUIS, «La banca extranjera en la Corona de Aragón a finales de la Edad Media», a Salvador CLARAMUNT (coord.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona i Lleida, 7-12 de setembre del 2000)*, vol. I, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2003, p. 404-409; David IGUAL LUIS, «Letras de cambio de Cagliari a Valencia (1481-1499)», *Archivio Storico Sardo* (Càller), vol. XLIX (2014), p. 209-210.

53. David IGUAL LUIS, «Valencia, mercado de capitales: un ejemplo de giros dinerarios entre 1490 y 1492, relacionados con Cerdeña», a David IGUAL LUIS i Germán NAVARRO ESPINACH (ed.), *El País Valenciano en la Baja Edad Media: Estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*, València, Universitat

Aquest trasllat concorda amb les estratègies rendistes que desenvoluparen determinats sectors de la societat valenciana, que semblen acumular-se ara amb més freqüència que en altres instants.⁵⁴ Els dos fenòmens (accentuació financera i rendisme) s'han d'ubicar en un context que començava a ser crític per a València. Després de cent anys de prosperitat mercantil tendencial, el comerç mostrava ací símptomes que, segons els casos, són de canvi o dificultat, estructurals o conjunturals.

Per descomptat, la basculació dels eixos econòmics europeus cap a l'oest obligà València a reajustar la seua integració en les xarxes internacionals, si bé la connexió preferent que arribà a establir amb Sevilla, Lisboa i Medina del Campo enriqué en el breu termini el panorama comercial de la ciutat.⁵⁵ D'altres circumstàncies de la transició entre el xv i el xvi, per contra, depenen més de fets exclusivament valencians o de la Corona d'Aragó. Entre les realitats que ha remarcat la historiografia com a pertorbadores llavors de l'economia valenciana es troben: 1) la successió a València de problemes monetaris, alimentaris, epidèmics o d'inestabilitat, discrepància i corrupció política, que confluïren en certs moments (primera meitat de la dècada de 1480, a l'inici de la de 1490, en 1503 o cap a 1511, per exemple); 2) la pressió a què la monarquia sotmeté el municipi de la capital per tal que li proporcionara nombrosos préstecs, el que reduí el marge d'inversió de les autoritats urbanes en altres àmbits;⁵⁶ 3) l'acció repressora de la Inquisició des de 1483, que

---

de València, 2018, p. 212-214; David IGUAL LUIS, *Valencia e Italia en el siglo xv: Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Castelló, Comitè Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana i Fundació Bancaixa, 1998, p. 419-420.

54. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 57, 76 i 282-283; Jacqueline GURAL-HADZIOSSIF, «La société valencienne aux xve et xvie siècles», a *Lluís de Santàngel i el seu temps: Congrès Internacional (València, 5 al 8 d'octubre de 1987)*, València, Ajuntament de València, 1992, p. 175-182; Rafael NARBONA VIZCAÍNO i Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Espacios económicos y sociedad política en la Valencia del siglo xv», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 9 (1998), p. 203-207. Sobre el rendisme de la societat valenciana d'aleshores, reviseu els matisos que vaig introduir a David IGUAL LUIS, «Social Rise of the Mercantile Elite in Cities of the Medieval Kingdom of Valencia», a Maria ASENJO-GONZÁLEZ (ed.), *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, Turnhout, Brepols, 2013, p. 165-168. En qualsevol cas, tant sobre aquest fenomen com sobre la resta de circumstàncies socials i econòmiques de la València del temps de Ferran II, algunes de les quals exposaré tot seguit, aconselle llegir en paral·lel la contribució d'Enrique Cruselles Gómez a aquest mateix congrés.

55. Paulino IRADIEL MURUGARREN i David IGUAL LUIS, «Del Mediterráneo al Atlántico. Mercaderes, productos y empresas italianas entre Valencia y Portugal (1450-1520)», a Luís ADÃO DA FONSECA i Maria Eugenia CAEDDU (cur.), *Portogallo mediterraneo*, Càller, Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2001, p. 143-194.

56. Aquests dos primers conjunts de realitats es troben ben detallats a Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, sobretot p. 76, 119-167, 213-227, 255, 261-265, 308-320 i 344-364. No s'oblidi que aquest llibre és la versió en castellà i actualitzada de la tesi de l'autor, significativament titulada al seu dia *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976. D'ell mateix, consulteu-ne la síntesi «Sobre disfunciones político-económicas en la Valencia del siglo de oro», a Ernest BELENGUER

comprometé els homes de negocis autòctons d'origen convers, real o suposat, i forçà la fugida d'alguns;⁵⁷ 4) els inconvenients que suposava mantenir una estructura de companyies comercials en què predominaven les de grandària escassa, poc volum de capitalització i reduïda projecció exterior;⁵⁸ 5) l'exhauriment de l'aprofitament per part valenciana d'alguns mercats mediterranis que havien constituït la base dels negocis locals (com els de Granada i el nord d'Àfrica), amb la consegüent pèrdua de beneficis, i 6) el trencament de certs equilibris socioeconòmics que demostra la proliferació de conflictes entre mercaders, entre mercaders i artesans i entre operadors autòctons i estrangers, provocats moltes vegades pels alts índexs d'endeutament que patia la societat.⁵⁹

Aquest conjunt d'elements pareix agreujar els seus efectes negatius després de 1500, quan València experimenta una reducció sensible del moviment marítim, acompanyada de la regionalització progressiva dels transports al seu voltant, l'alentiment del contacte amb els punts neuràlgics de les economies mediterrània i atlàntica i la transferència parcial de funcions comercials a ports pròxims com Alacant o Cartagena.⁶⁰ Abans, però, si fem cas de l'evolució d'algunes rutes de radi mitjà o llarg i de la presència mercantil estrangera, València continuava sent una ciutat molt dinàmica i atractiva per als itineraris de navegació. Podria dir-se que, entre 1470-1480 i 1500, els obstacles foren pitjors per als agents locals i les vies més curtes que per als forans i les vies a major distància, en què s'han documentat fins

---

CEBRIÀ i Luis Miguel ENCISO RECIO (coord.), *Reino y ciudad. Valencia en su historia: Actas del Simposio (Valencia, 18 de abril-15 de julio 2007)*, Madrid, Fundación Caja de Madrid, 2008, p. 143-182.

57. Vegeu novament ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 176-177, i també ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «“Todo es cerrazón y noche”. La sociedad urbana valenciana en la encrucijada a los tiempos modernos», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 3 (1992), p. 134-140. Tanmateix, sobre la qüestió conversa i la Inquisició s'han desenvolupat els últims anys diversos projectes de recerca a València, que s'han fixat ocasionalment en els efectes de tot plegat sobre el món mercantil. Per exemple, a ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «Historias de vida en la persecución inquisitorial: la familia Rois en Valencia, 1417-1519», a JOSÉ MARÍA CRUSELLES GÓMEZ (coord.), *En el primer siglo de la Inquisición española: Fuentes documentales, procedimientos de análisis, experiencias de investigación*, València, Universitat de València, 2013, p. 295-316.

58. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 105.

59. Per a les dues darreres realitats, vegeu ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «“Todo es cerrazón y noche”...», p. 127-128 i 131, i ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «Hombres de negocios y mercaderes valencianos en el tránsito al mundo moderno», a Luis Miguel ENCISO RECIO (coord.), *La burguesía española en la Edad Moderna: Actas del Congreso Internacional (Madrid y Soria, 16 a 18 de diciembre de 1991)*, vol. II, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1996, p. 624 i 629-630. Ambdós articles es basen, totalment o parcial, en un treball més exhaustiu del propi autor, que roman inèdit: *Comercio y mercado en tiempo de crisis (Los mercaderes valencianos y su Mediterráneo frente a la época de los Descubrimientos)*, València, Universitat de València, 1991.

60. ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «Hombres de negocios...», p. 623-625; DAVID IGUAL LUIS, *Valencia e Italia...*, p. 75-76; Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 105.

i tot nivells de circulació equiparables o superiors als d'altres períodes del mateix segle xv. Per exemple, els contractes de noliejament que s'han pogut estudiar palesen màxims anuals de viatges des de València que sumaren entre sis i vuit cap a Flandes de 1481 a 1485 (només en el cas dels noliejaments contractats per empreses italianes), entre sis i set cap a la Itàlia del centre-nord de 1495 a 1499, entre cinc i sis cap a Sardenya de 1489 a 1496 i entre sis i set cap a Nàpols en 1485 i de 1492 a 1494. Cap a Sicília, la suma de noliejaments i de registres duaners d'importació dona vint-i-quatre desplaçaments en un any com el de 1494, quan també sabem que tots els transports d'entrada o d'eixida amb qualsevol punt de l'actual Itàlia arribaren a setanta.⁶¹ No hem d'oblidar que, d'una manera significativa, justament en 1494 esclataren les guerres d'Itàlia, on tan activa fou la participació dels exèrcits de la monarquia hispànica.⁶²

Però, òbviament, la façana peninsular ibèrica de la Corona disposava de dues prolongacions: la del regne d'Aragó per l'interior i la del regne de Mallorca per la Mediterrània. Si la projecció marítima és un fet ineludible i quasi genètic de la història mallorquina, els enllaços mediterranis d'Aragó no han estat sempre tan evidents.

És clar que qualsevol anàlisi dels mercats d'aquest regne (Aragó) ha de considerar llur grandària i la dels seus operadors, el pes veritable que hi tingué la influència del comerç a través de la mar i, a l'inrevés, la incidència real que assumiren els capitals i els agents aragonesos en determinades societats costaneres.⁶³ Amb tot, qualitativament, són ja indubtables els mecanismes que consentiren les relacions d'Aragó amb la Mediterrània. Entre d'altres, la instal·lació al regne de mercaders i empreses catalanes i italianes, l'assentament de famílies aragoneses en els litorals, l'exportació de productes propis als països costaners i la penetració de mercade-

61. Totes aquestes xifres provenen de recerques meues: «Itinerarios comerciales en el espacio meridional mediterráneo de la Baja Edad Media», a *Itinerarios medievales e identidad hispánica: XXVII Semana de Estudios Medievales (Estella, 17-21 julio 2000)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2001, p. 130 (Flandes); *Valencia e Italia...*, p. 404-405 (Itàlia del centre-nord); «Comercio y operadores económicos entre Valencia y Cerdeña durante el reinado de los Reyes Católicos», a Bruno ANATRA i Giovanni MURGIA (cur.), *Sardegna, Spagna e Mediterraneo: Dai Re Cattolici al Secolo d'Oro*, Roma, Carocci, 2004, p. 44-46 (Sardenya); «Mercaderes, comercio y transportes entre Valencia y Nápoles en el siglo xv», a Bruno FIGLIUOLO i Pinuccia F. SIMBULA (cur.), *Interscambi socio-culturali ed economici fra le città marinare d'Italia e l'Occidente dagli osservatori mediterranei: Atti del Convegno Internazionale di Studi in memoria di Ezio Falcone (Amalfi, 14-16 maggio 2011)*, Amalfi, Centro di Cultura e Storia Amalfitana, 2014, p. 327-331 (Nàpols); «En las rutas del Mediterráneo: naves y operadores económicos del siglo xv entre la Corona de Aragón e Italia», a *Las conexiones marítimas y terrestres de los reinos hispánicos en la Edad Media: Foro Ibérico de Estudios Medievales y Renacentistas (Laredo, 19-21 de octubre de 2016)*, Santander, Universidad de Cantabria, en premsa (Sicília i viatges cap a Itàlia de 1494).

62. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic...*, p. 220-271.

63. Carlos LALIENA CORBERA, «Transformación social...», p. 13-68, especialment p. 30.

ries mediterrànies.⁶⁴ La construcció d'aquestes realitats fou gradual sobretot des de mitjan segle XIV, encara que pareix assolir graus rellevants durant l'etapa precisament de Ferran II o almenys des dels anys centrals del segle XV. En serien indicis, aleshores, la presència més o menys destacable a Sardenya d'aragonesos⁶⁵ i a Saragossa d'operadors estrangers (italians, francesos i alemanys);⁶⁶ també, en particular, els efectes de les activitats, inclús a escala de tota la Corona, de les empreses oriündes de Catalunya i radicades (o amb interessos) a Saragossa,⁶⁷ o els importants negocis a València d'alguns llinatges d'origen aragonès, segur o probable, que de vegades arribaren a vincular-se per diferents vies a la monarquia (els Santàngel, els Sánchez, els Perandreu o els Roís).⁶⁸ A l'inici del XVI, es testimonien també la salut econòmica de Saragossa i la solvència de la ciutat en els mercats financers i de deute públic, prova final del camí recorregut per l'Aragó baixmedieval.⁶⁹

Pel que fa a Mallorca, les illes semblen moure's amb Ferran II entre l'ataràxia o impossibilitat general que argumenta Belenguer,⁷⁰ els problemes també globals de la seua economia i la davallada del tràfic marítim que suggereix Onofre Vaquer

64. Així es pot comprovar amb escreix mitjançant José Ángel SESMA MUÑOZ, *Revolución comercial y cambio social: Aragón y el mundo mediterráneo (siglos XIV-XV)*, estudis reunits per José Ángel García de Cortázar y Carlos Laliena Corbera, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2013. També a través dels nombrosos articles inclosos en tres llibres col·lectius, que són fruit de la intensa recerca feta al voltant de l'economia i el comerç baixmedievals des de la Universitat de Saragossa: José Ángel SESMA MUÑOZ i Carlos LALIENA CORBERA (coord.), *Crecimiento económico y formación de los mercados en Aragón en la Edad Media (1200-1350)*, Saragossa, Grupo de Excelencia de Investigación CEMA, 2009; Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Una economía integrada...*; Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Consumo, comercio y transformaciones culturales...*

65. Concepción VILLANUEVA MORTE, «La presencia de valencianos y aragoneses en la documentación notarial cagliaritana del siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 38, núm. 1 (gener-juny 2008), p. 27-63.

66. Germán NAVARRO ESPINACH, «Italianos, franceses y alemanes en la Zaragoza de los Reyes Católicos (1479-1516)», a Paulino IRADIEL MURUGARREN et al. (ed.), *Identidades urbanas: Corona de Aragón-Italia...*, p. 245-262.

67. Com es remarca, tot i que per a la transició del segle XIV al XV, a Sandra de la TORRE GONZALO, *La élite mercantil y financiera de Zaragoza en el primer tercio del siglo XV (1380-1430)*, tesi doctoral, Universidad de Zaragoza, 2016, 2 v.

68. Rafael NARBONA VIZCAÍNO i Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Espacios económicos...», p. 212-214 (sobre els Roís, Sánchez i Santàngel); Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Historias de vida...», p. 295-316 (sobre els Roís); David IGUAL LUIS, «Valencia, mercado de capitales...», p. 216-219 (sobre els Perandreu); Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Un aragonés en la Valencia de Fernando el Católico. Alfonso Sánchez, lugarteniente de tesorero general», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), núm. 20 (2008), p. 709-721 (sobre els Sánchez).

69. Carlos LALIENA CORBERA, «Saragossa, capital medieval del regne d'Aragó», *Afers: Fulls de Recerca i Pensament* (Catarroja), vol. XXX, núm. 80/81 (2015), p. 111.

70. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La Corona de Aragón...*, p. 109-114; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic...*, p. 171-173.

per a la segona meitat del segle xv respecte a la primera meitat.⁷¹ Però, no sé si gaire influït pel lloc que ocupa aquest regne en la documentació del comerç valencià, m'atreviria a afirmar que cap de les circumstàncies adduïdes no implica que Mallorca perdera la seua funció com a *carrefour* mediterrani i com a punt d'encreuament de rutes, vaixells i mercaderies. A València, les assegurances que afectaven Mallorca sumaren bastants més contractes a la fi del Quatre-cents que, per exemple, les relatives a Catalunya, encara que la proporció s'invertí al començament del xvi.⁷² També a València, els noliejaments dels anys 1470-1500 continuen incorporant les escales mallorquines a nombrosos trajectes marítims d'anada i tornada, de qualsevol radi d'extensió, per als quals les illes servien com a parades tècniques o de redistribució o com a indrets amb sentit comercial propi: pensem en les exportacions de sal d'Eivissa que es gestionaren llavors a València, amb destinació sobretot a Gènova i a Nàpols.⁷³ En part, crec que les mateixes fonts mallorquines corroboren aquestes impressions quan, entre el xv i el xvi, col·loquen el regne enmig d'un univers de relacions que cobreix tots els espais mediterranis i els atlàntics ibèrics i angloflamencs,⁷⁴ confirmen la densitat dels vincles mantinguts amb Nàpols⁷⁵ o emfasitzen la presència abundant a Mallorca d'una gent de mar de tanta fama a l'època com els bascos.⁷⁶

4. PER CONCLOURE

Acabe ja. Vist en perspectiva el meu text, i pensant en algunes de les coses que es van dir durant les sessions del congrés, potser he incorregut en els defectes de molts intents de balanç o síntesi: entre d'altres, poca concreció, mancances argumentals i bibliogràfiques, repetició de llocs comuns o interpretacions errònies dels treballs aliens. Amb tot, el que he tractat de demostrar a bastament és un fet a què he al·ludit a l'inici amb idees manllevades de Paulino Iradiel: que la Mediterrània no es trobava morta al començament del segle xvi. Així mateix, espere que hagen quedat clares les transformacions que es produïen des de mitjan segle xv i que, es-

71. Onofre VAQUER BENNASAR, *El comerç marítim de Mallorca, 1448-1531*, Palma, El Tall, 2001, p. 105-109 i 169-170. Més en general sobre la situació de Mallorca en la transició del xv al xvi, consulteu també la comunicació de Miquel J. Deyà Bauzà en aquest mateix congrés.

72. Enrique CRUSELLES GÓMEZ, *Comercio y mercado...*, p. 91 i 95-97.

73. Vegeu les referències citades a la nota 61.

74. Onofre VAQUER BENNASAR, *El comerç marítim...*, p. 65-103.

75. Maria BARCELÓ CRESPI, «El reino de Mallorca y su relación con el reino de Nápoles en la Baja Edad Media», a Bruno FIGLIUOLO i Pinuccia F. SIMBULA (cur.), *Interscambi socio-culturali...*, p. 273-298.

76. Maria BARCELÓ CRESPI, «La presència de biscaïns a la Ciutat de Mallorca (1450-1521)», a Maria BARCELÓ CRESPI, *El Regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV): XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma, del 14 al 16 de novembre de 2007)*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 2008, p. 159-178.

pecialment, anunciaven l'èxit del món atlàntic, amb el corol·lari consegüent de reajustaments en els àmbits de l'economia i el comerç. Es justificaria d'aquesta manera també el caràcter transicional que he atribuït a la fase que girava entorn de 1500.

Segons la concepció que assumim de la història econòmica europea i marítima, almenys de la història econòmica tal com la tenim dissenyada avui en dia, aquesta fase se situaria bé al final d'una baixa edat mitjana jutjada globalment cada vegada més amb ulls amables, bé entremig d'un període més dilatat que connecta amb l'edat moderna i en què poden subratllar-se —a escala global també— els trets expansius dels tràfics nàutics. I això tot i que siga acceptant en paral·lel la reestructuració de jerarquies entre la Mediterrània i l'Atlàntic.

En aquest context, les oscil·lacions manifestades pels territoris ibèrics de la Corona d'Aragó dependrien tant de les orientacions generals assenyalades com de lògiques internes que poden lligar-se a elements de llarga durada en el xv, a vegades iniciats fins i tot en el xiv, o a factors més específics dels processos posats en marxa des de 1450 o des de la dècada de 1470. En qualsevol cas, els esdeveniments dels nostres territoris recalcarien com, darrere les grans dinàmiques, s'amagaven evolucions menys unilaterals i realitats diguem-ne «més fosques», entre les quals caldria destacar les davallades del moviment marítim i/o la pèrdua de categoria a escala continental i mediterrània que, amb els matisos corresponents, semblen apreciar-se almenys en els països costaners: Catalunya, València i Mallorca. Tot contribuiria, però, al fet que també el comerç marítim de la Corona d'Aragó i la fisonomia d'aquesta mateixa Corona com a «mercat mediterrani» passaren, entre els segles xv i xvi, la seua pròpia transició.

La nobleza laica en la Corona de Aragón durante el siglo xv. El ejemplo aragonés: de Igualada (1416) a Madrigalejo (1516)

Esteban SARASA SÁNCHEZ
Universidad de Zaragoza

En el panorama de la Corona de Aragón, el último siglo de la Edad Media es el de la entronización y desarrollo de la familia de Fernando I, desde su elección en Caspe en 1412 y su muerte el 2 de abril de 1416 en Igualada, hasta el deceso de su nieto Fernando II, el Católico, el 23 de enero de 1516 en Madrigalejo. Se cumplen por tanto en el presente año 2016 el sexto y quinto centenario respectivamente de ambos fallecimientos.

El hecho en sí fue el resultado de una operación de acceso al poder de una familia castellana, a la que se le identifica con la Trastámara, desde el fratricidio de Montiel de 1369, por el que el hermanastro del monarca reinante, Enrique, Enrique II de Castilla, sustituyó a Pedro I en aquella Corona; dándose un segundo paso con la nominación de Fernando, el de Antequera, por los compromisarios de Caspe en 1412, un tercero con su hijo Juan, futuro Juan II de Aragón, como rey consorte de Navarra como cónyuge de la reina Blanca, padres ambos de Carlos, el Príncipe de Viana, y otro final definitivo con los esponsales en 1469 y en Valladolid de Isabel, aspirante entonces al trono castellano, heredado en 1474, y Fernando, rey de Aragón en 1479, los dos de la misma familia, por lo que tuvieron que solicitar autorización al papa para contraer matrimonio, aunque lo hicieron antes de llegar el requerido aserto pontificio.

Así pues, al siglo xv se le ha dado en llamar en la Corona de Aragón el siglo Trastámara, con las dudas que suscita dicha denominación dinástica que se ha convertido en una categoría historiográfica convencional, sin haber constancia documental de ello. Pero, ¿no es otra categoría historiográfica convencional la de la Corona de Aragón que hasta el siglo xv no aparece testimoniada en los cronistas y, sobre todo, a partir de los afamados *Anales* de Jerónimo Zurita, el primer cronista oficial de Aragón de mediados del siglo xvi?

Dejemos las categorizaciones admitidas y la discusión sobre las mismas y vayamos en primer lugar a despejar, en lo que cabe, la propia idea de nobleza, y en

segundo término intentemos el desciframiento de dicho grupo social, tan concreto como ambiguo, con los cambios producidos con la llegada de la nueva dinastía hasta el reinado de Fernando el Católico (1479-1516).

Los estudios sobre la nobleza en los reinos hispanocristianos de la Edad Media han vuelto a concentrar el interés de la historiografía académica de unos años a esta parte. Incluso se podría decir que la nobleza se ha puesto de nuevo en valor, aunque no desde la visión meramente positivista y aristocratizante, ni tampoco a través de un menosprecio de su protagonismo, visto exclusivamente desde la perspectiva de la explotación y represión de sus dependientes en sus diversos grados.

Sobre el particular, recientemente se ha escrito que «la dominación visible, legítima y hereditaria de un grupo social que suele designarse con el término de nobleza ha caracterizado al occidente medieval y moderno, al menos hasta el siglo XVIII. Para comprender esta sociedad se hace necesario un examen del fenómeno aristocrático que dé cuenta de los orígenes de la nobleza, de su composición y de su poder, pero los medievalistas están lejos de haber alcanzado un consenso sobre estas cuestiones».¹ Para añadir a continuación que, hablando de la nobleza, «se trata del fenómeno social de la dominación a largo término de un grupo reducido de individuos, mediante adaptaciones ligadas a la evolución social general, pero sin que se haya cuestionado el mito de la continuidad de este grupo».²

Pues bien, aunque acaso estas manifestaciones puedan ser objeto de matizaciones, denotan, al menos, una configuración secular de la nobleza en sus diversos grados y titulaciones, de la que la historia no puede prescindir, sino que más bien debe calibrar en cada momento su protagonismo, influencia y manifestaciones; dentro, eso sí, de un comportamiento asumido y asumible por parte del resto de la sociedad de cada tiempo, sin considerar que la nobleza se sentara a la sombra de sus árboles genealógicos, por los que tanto interés mostró, por cierto, tal y como se puede ver en sus archivos privados; lejos del absentismo generalizado, de la ineficacia y del absolutismo por sistema, pero también sin dejar de valorar el reflejo de su actitud en los adscritos a sus dominios y dominaciones señoriales, que, aun en diversas situaciones, soportaron la carga de su vinculación personal y colectiva al yugo feudal propio del Antiguo Régimen.

Además, el mismo concepto de nobleza no ha sido totalmente fijado para entender como tal a un estamento social predeterminado, al igual que persiste una terminología confusa al nominar el linaje, la estirpe o la sangre como fundamentos constitutivos de unas raíces aristocratizantes y transmisibles familiarmente.

1. Joseph MORSEL, *La aristocracia medieval: El dominio social en Occidente (siglos v-xv)*, Valencia, Universitat de València 2008 (contracubierta).

2. Joseph MORSEL, *La aristocracia medieval...* Sobre la nobleza a partir del siglo xv, también puede tenerse en cuenta el libro de Jonathan DEWALD, *La nobleza europea, 1400-1800*, Valencia, Diputación Permanente y Consejo de la Grandeza de España, 2004.

En lo que se refiere a España, se ha dado por sentado, no obstante, que, además de otros momentos de transformación nobiliaria precedentes en los diversos reinos peninsulares, la llamada revolución trastámara iniciada en Castilla en 1369 tras el fratricidio de Montiel, tal y como se ha visto anteriormente, y el acceso al trono de la familia trastámara en la persona de Enrique II, y la posterior entronización de esa misma familia en la Corona de Aragón tras el Compromiso de Caspe, constituyen un punto de inflexión en la sociedad estamental, con la reconversión de una nobleza militar en otra cortesana y curial, percepción que ha impuesto una losa en la comprensión de la ejecutoria nobiliaria desde finales del siglo XIV y a lo largo de todo el siglo XV.³

Pero no se trata de reivindicar aquí el protagonismo de la nobleza en la historia de España ni tampoco, en este caso concreto, de la Corona de Aragón tras 1412. Otros autores lo han hecho anteriormente, recordando, por ejemplo, cómo ya Jovellanos, en el elogio a la muerte de Carlos III, manifestaba la decadencia evidente de la nobleza al referirse a su papel al respecto, considerando que la pérdida fue sobre todo en sus funciones, más que por el desgaste económico y social.⁴

Ya el propio don Juan Manuel (1282-1348), en su *Libro de los estados*, llega a decir que la nobleza era un estado, una forma de vivir, y, podríamos añadir, no una clase económica.⁵ Recordando al respecto Luis Suárez que, en la nobleza antigua, el lazo esencial era el linaje y no el título, que se ostentaba de manera personal, mientras que el linaje se asentaba sobre el elemento material de los dominios que producían rentas;⁶ para referirse en concreto a la época trastámara considerando que, bajo esta dinastía y hasta el siglo XVIII, la nobleza formó una verdadera clase política y militar.⁷

Es decir, que las visiones sobre la cuestión pueden llegar a ser, si no opuestas, al menos discrepantes, desde la consideración de la transformación trastámara en una nobleza cortesana y rentista hasta la de una clase aún militar e introducida en la política. Pero, ¿desde qué planteamiento inicial y en qué condiciones?

No obstante, tras estas consideraciones preliminares de carácter general, cabe reflexionar sobre la diferencia existente entre la renovada historiografía al respecto

3. El reciente libro de F. Menéndez Pidal *La nobleza en España: ideas, estructuras, historia* (Madrid, Fundación Cultural de la Nobleza en España, 2008) habla de la «nobleza nueva trastamarista», a la par que también lo hace sobre la justificación ideológica de la sociedad estamental o la reacción antinobiliaria de los siglos XIX y XX.

4. Luis SUÁREZ, «Papel de la nobleza en la historia de España», en *Medievo Hispano: Estudios in memorial del Prof. Derek W. Lomax*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Medievales, 1995, p. 361-368.

5. Edición de Ian R. Macpherson y Robert B. Tate, Madrid, Clásicos Castalia, 1991.

6. Luis SUÁREZ, *Nobleza y monarquía: Entendimiento y rivalidad. El proceso de la construcción de la Corona de España*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2005.

7. Luis SUÁREZ, *Nobleza y monarquía...*

para la Corona de Castilla y la limitada producción en igual sentido para el conjunto de la Corona de Aragón y, sobre todo, para el reino de Aragón en particular, si bien en esta línea se puede contar, al menos, con dos recientes monografías actualizadoras del tema, precisamente para la época trastámara, y tomando, por cierto, el papel político y militar de la nobleza de la Corona de Aragón: *Nobleza y poder político. El reino de Valencia (1416-1446)*, de Carlos López, y *Caballeros del rey: Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, de Jorge Sáiz.⁸

Porque el planteamiento para Castilla ya se ha explicitado, como ejemplo, por parte de Concepción Quintanilla en varios de sus trabajos al respecto, y especialmente en el referido al «Discurso aristocrático, resistencia y conflictividad en el siglo xv castellano»,⁹ aportación en la que se resalta que la disidencia política nobiliaria se fue convirtiendo en una activa resistencia antimonárquica, apareciendo una contradicción entre el discurso aristocrático y las tendencias absolutistas de la monarquía a modo de debate político del momento, recordando que ya Alonso de Palencia hablaba de la carencia de una cohesión de grupo y concluyendo que los nobles desarrollaron la práctica y la táctica de ligas y partidos, con las que se convirtieron en las fuerzas básicas de las crisis políticas del siglo xv castellano, especialmente con Enrique IV, cuando el complejo panorama asociativo de la alta nobleza degeneró en una intensa y constante conflictividad.

Pero ahí está la cuestión que nos afecta. ¿Cuál es la posición que adoptó la nobleza aragonesa en los procesos de cambios iniciados con la entronización de la dinastía trastámara en un siglo tan conflictivo como lo fue también el xv, tanto para la Corona en general como para el reino cabeza de la misma en particular? Porque dicha conflictividad comenzó a manifestarse ya con Jaime I y desde los primeros años de su reinado, antes de las operaciones sobre Mallorca y Valencia, siendo esta última, precisamente, la que ocasionaría un punto de inflexión por el desencanto producido en el seno nobiliario aragonés.

Al respecto, cabe considerar como un momento de puesta a punto y de reconsideración la llegada a Aragón de una nueva familia gobernante, descendiente, desde luego, de la monarquía aragonesa, pues Fernando I era nieto de Pedro el Ceremonioso, si bien por línea femenina, con grandes intereses en Castilla (el solar familiar estaba en la pujante Medina del Campo, mercantil y ferial por excelencia en este siglo xv). Familia identificada a lo largo del tiempo con la nueva Corona,

8. Valencia, Universitat de València, 2005 y 2008, respectivamente.

9. En *Coups d'État à la fin du Moyen Âge?: Aux fondements du pouvoir politique en Europe occidentale*, Madrid, Casa de Velázquez, 2005, p. 543-573. Esta autora más recientemente ha expuesto un panorama general al respecto en su «Proceso de engrandecimiento nobiliario en la Castilla medieval: de los Trastámara al Imperio», en M.ª José CASAUS BALLESTER (coord.), *Jornadas sobre el Señorío-Ducado de Híjar: Siete siglos de historia nobiliaria española*, Híjar, Ayuntamiento de Híjar y Centro de Estudios del Bajo Martín, 2007.

tan unida dinásticamente pero diferenciada territorialmente en sus dominios integrantes; teniendo en cuenta el precedente aragonés del siglo XIV, con la Guerra de la Unión y lo que supuso de encumbramiento de nobles afectos a la causa regia y apartamiento de los sediciosos, más la influencia en todo ello del apoyo prestado por Pedro IV de Aragón a la causa de Enrique II, el Trastámara, en contra de su enemigo Pedro I, con el que se había producido la guerra entre ambas coronas desde 1357.

En principio, tras la entronización trastámara, la realeza se fue imponiendo como única instancia capaz de contener la presión de los feudales, con sus propios anacronismos y ambiciones, de manera que con la instauración de la dinastía castellana en la Corona de Aragón, la idea pactista que venía de los movimientos unionistas ya comprometida, se iba a trasladar a la nueva etapa nacida precisamente de un «compromiso» que encerraba en realidad una sentencia arbitral. El hecho de haberse elegido el monarca con representación paralela de los tres estados peninsulares de la Corona, permitía pensar que la estabilidad se instalaría temporalmente en las relaciones monarquía-nobleza.

Pese a su brevedad, el reinado de Fernando I (1412-1416) abrió, no obstante, los principios del comportamiento posterior en lo que a la presencia y protagonismo nobiliario y la conflictividad feudal se refiere, con el agravamiento debido a las ausencias de su hijo Alfonso V el Magnánimo (1416-1458), que dejaría el gobierno en manos de lugartenientes, como su propia esposa, la reina María, o su propio hermano Juan, su sucesor, los cuales debieron hacer frente a las instituciones reinales de corte aristocrático más que representativo: Justicia, Diputación, ricos-hombres y oligarquías urbanas, frente al romanismo tendente al absolutismo del renacimiento humanista. A pesar de todo ello, en un ambiente de confrontación entre la monarquía y la burguesía que buscaba recoger la herencia feudal del poder nobiliario, la representación monárquica pudo hacerse con el control social, no sin apuros ni dificultades.¹⁰

En Aragón, concretamente, la institución monárquica recobró autoridad tras 1412 a través de pactos y provisiones, aunque habría que esperar a Juan II (1458-1479) y Fernando II el Católico (1479-1516) para reforzarla, en pugna con el cesarismo propio de la Administración aragonesa. Pero ya con el primero de ellos, Juan II, la confusión entre «monarquismo» y «autoritarismo» perjudicaría el gobierno del estado aragonés. La fuerte personalidad del rey y su carácter ambicioso le colmarían en su progresivo castellanismo de sus ideales, forjando unas necesidades ajenas al reino, sobre todo una vez disminuida su influencia y peso en Castilla, política y económicamente, lo que fue un hecho más, junto con sus diferencias

10. Esteban SARASA, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón, siglos XIII-XV: Estructuras de poder y conflictos de clase*, Madrid, Siglo XXI, 1981, p. 80.

con su hijo Carlos príncipe de Viana y la Guerra Civil Catalana de 1462 a 1472, para relegar su atención sobre Aragón y los aragoneses.¹¹

Pero, dentro de este ambiente de pugna entre nobleza y monarquía, ¿cuáles fueron las respuestas y comportamientos de los feudales aragoneses en el conjunto de la sociedad reinal y dentro de su propia condición estamental? Porque el reinado del Magnánimo (1416-1458) resultó especialmente violento en cuanto a la actuación señorial de algunos linajes enfrentados entre sí por diversas causas, y las banderías se convirtieron en el caldo de cultivo de desórdenes y desmanes de todo tipo.

En efecto, las luchas nobiliarias fueron frecuentes en este periodo, como la disputa en 1432 entre los bandos de los Luna y los Urrea, enfrentándose Juan de Luna y Lope Ximénez de Urrea con sus respectivos valedores; así como en 1433 surgían los desafíos entre el mismo don Juan de Luna y Juan de Híjar, mientras aparecían también los de Juan Fernández de Heredia con Juan de Bardaxí por reivindicaciones pendientes entre ambos,¹² aunque destaca sobre todo, por lo prolongado del enfrentamiento, el de los Gurrea y los Urríes, desde 1436 hasta veinte años después, con treguas y violencias alternativamente.

A mediados de siglo, las alteraciones nobiliarias se recrudecieron, como la que había enfrentado anteriormente a Juan de Híjar con Juan de Luna, ahora con don Jaime, llegando a pelear con sus facciones en Zaragoza en 1449, cuando el hermano del rey, el lugarteniente don Juan, en su ausencia, se encontraba también fuera del reino¹³. Pero otros bandos se levantaron, por ejemplo, entre los Liñanes y los Heredia en 1453 o entre los Urreas y Gurreas en 1456, manteniendo incluso cárceles privadas, exigiendo homenajes forzosos para ambos contendientes, pidiendo rescates y aprovechando las cabalgadas para cometer infamias y perturbar a las autoridades oficiales, como en la percepción de los impuestos de las «generalidades» del reino.¹⁴

Ya con Juan II en el trono, la autoridad regia y las Cortes autorizaron en 1461 a la Diputación del reino para tratar de combatir las bandas armadas feudales, persiguiendo a sus cabecillas, atacando sus fortalezas e incautando sus bienes; y el mismo rey, buscando atajar de raíz la violencia, instó a las autoridades regias a acabar con los desmanes de mercenarios y bandidos que peleaban a sueldo en las facciones enfrentadas, con las graves consecuencias que para el campesinado señorial representaban las depredaciones sectarias de los contendientes.¹⁵ Y más tarde, Fer-

11. Esteban SARASA, *Sociedad y conflictos...*, p. 89-90.

12. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. de A. Canellas López, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1974 y siguientes, lib. XIV, cap. VI y XVI.

13. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, lib. XV, cap. LVII.

14. Esteban SARASA, *Sociedad y conflictos...*, p. 108.

15. Esteban SARASA, *Sociedad y conflictos...*, p. 109.

nando II, actuando todavía como primogénito y lugarteniente en 1472, tuvo que dirigirse al concejo de Albarracín para tratar de poner fin al enfrentamiento entre Juan Fernández de Heredia, señor de Gea, y Fernando López de Heredia, prohibiendo la ayuda a cualquiera de los dos para que el conflicto feudal se extinguiera por sí solo.¹⁶

Con este panorama, cabe pensar, en principio, que estas guerras feudales contribuyeron en conjunto a agravar la situación alterada del reino, desgastándose la nobleza en disputas familiares, señoriales y de herencia, sin poder superar cuanto se arrastraba todavía de su decaimiento con motivo de las crisis del siglo precedente ni poder beneficiarse de las recuperaciones del xv. Pero esa sería una visión parcial del comportamiento feudal de la aristocracia aragonesa, tanto en la nobleza alta de los ricoshombres como en la baja de los caballeros y mesnaderos, que también tuvieron sus enfrentamientos familiares.

Desde la instauración trastámara, los Alagón, Cornel, Fernández de Heredia, Fernández de Híjar, Gurrea, Luna, Urrea o Urríes están presentes en la vida política del reino a partir de las primeras Cortes del reinado de Fernando I en 1412 y en las sucesivas convocatorias del siglo xv, pero también en la Cancillería y en el Consejo Real, con independencia de la disputa de los intereses jugados entre las familias señoriales y la conflictividad feudal provocada con ello. Eso significa que una lenta pero inexorable transformación se fue dando, no tanto en el seno de la sociedad aristocrática cuanto en su participación y protagonismo social.

En efecto, durante el reinado de Fernando I (1412-1416), la escasa iniciativa que especialmente los ricoshombres tomaron en la resolución de los parlamentos precedentes en Calatayud y Alcañiz al Compromiso de Caspe —declinando su intervención a favor de caballeros, juristas y eclesiásticos—,¹⁷ se fue corrigiendo hacia una mayor implicación en la vida política del reino, sin relegar de sus derechos señoriales que se vieron reforzados desde el siglo precedente.¹⁸ De hecho, ya la respuesta a la convocatoria a Cortes entre el verano y el otoño de 1412 fue tomada por parte de la nobleza, como aceptación de la nueva dinastía entronizada en Caspe, y la larga nómina de participantes durante las muchas jornadas parlamentarias lo demuestra: Artal de Alagón, Fadrique de Aragón conde de Luna, Felipe de Castro, Pedro de Castro, Arnal de Eril, Gonzalo Fernández de Híjar, Juan Fernández de Híjar, Pedro Fernández de Vergua, Pedro Galcerán de Castro, Bernardo Galcerán de Pinós, Pedro Ladrón vizconde de Villanueva y Manzanera, Jaime de Luna, Juan

16. Esteban SARASA, *Sociedad y conflictos...*

17. «La nobleza de Aragón y el Compromiso de Caspe», en Esteban SARASA, *Aragón y el Compromiso de Caspe*, Zaragoza, Librería General, 1981.

18. Esteban SARASA, «La condición social de los vasallos de señorío en Aragón durante el siglo xv: criterios de identidad», en *Aragón en la Edad Media*, II, *Estudios de economía y sociedad (siglos XII al XV)*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 1979, p. 203-244.

de Luna, Juan Martínez de Luna, Pedro Maza de Lizana, Pedro de Urrea, Lope Ximénez de Urrea, Juan Ximénez de Urrea o Pedro Ximénez de Urrea.¹⁹

Esta amplia presencia, con la ausencia destacada de Antón de Luna, que encabezó en Aragón la partida a favor del Conde de Urgel don Jaime, quien no aceptó la resolución de Caspe y, cayendo en crimen de lesa majestad por el que sería combatido por el nuevo monarca hasta su derrota en los finales de 1413, se redujo, no obstante, a la hora de formar parte del Consejo Real, constatándose únicamente a Francisco de Aranda entre otros miembros catalanes y juristas aragoneses.²⁰ Sucedió asimismo en la Cancillería.²¹

La nobleza aragonesa se vio, sin embargo, alterada en los comienzos de la nueva dinastía como consecuencia de la guerra que el soberano tuvo que mantener contra don Jaime de Urgel y sus seguidores en el reino, hasta la derrota y prisión del rebelde, la pacificación del territorio y la convocatoria nobiliaria a las solemnes coronaciones de don Fernando y doña Leonor de Alburquerque en febrero de 1414.²² En unos casos por las confiscaciones de bienes de los rebeldes, en otros por las compensaciones a los fieles y colaboradores de la causa regia.

Pero hay un aspecto a tener en cuenta en estos primeros años del siglo xv, y es la escasa implicación urbana que por lo general mantenían todavía los nobles. La fuerza del régimen señorial y el interés por preservarlo inmune por encima de cualquier cambio político o social quedaron ya patentes en la jura de don Fernando de los fueros del reino, privilegios libertades, usos, costumbres, donaciones, permutas y concesiones territoriales de sus predecesores en las primeras Cortes del reinado,²³ lo que obstaculizaba cualquier pretensión de aventura fuera del marco del señorío territorial y jurisdiccional.

No obstante, incluso se crearon algunos mayorazgos por entonces, como el de los Gurrea, con Gurrea, Las Cañas, La Gazapera y otros; engrosándose posteriormente con Agüero, Santa Engracia, Embún o Ballestar.²⁴ Y se formaron algunos señoríos, como el de los Moncayo, con Peralta, Ibieca, Liesa, Pueyo, Castejón,

19. Esteban SARASA, *Cortes de Aragón de 1412*, tesis de licenciatura inédita, Zaragoza, 1975.

20. Esteban SARASA, «La Cancillería y el Consejo real», en *Aragón en el reinado de Fernando I (1412-1416): Gobierno y administración. Constitución política. Hacienda real*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1986, p. 71-74.

21. Fernando SEVILLANO, «Cancillerías de Fernando I y Alfonso V», *Anuario de Historia del Derecho*, n.º xxxv (1965), p. 170-216.

22. Esteban SARASA, *Fernando I y Zaragoza (la Coronación de 1414)*, Zaragoza, Ayuntamiento de Zaragoza, 1977, col. «Cuadernos de Zaragoza», n.º 10.

23. Sobre la cuestión señorial, puede verse el apartado de Ángel Canellas sobre «Los señoríos de Aragón en el siglo xv», en el tomo xv de la *Historia de España* de Menéndez Pidal, Madrid, Espasa Calpe, 1970, p. 497-499.

24. Ángel CANELLAS, «Los señoríos de Aragón en el siglo xv», p. 508 (notas).

Sesa, Rafales, Coscojuela, Cillas o Albalate de Cinca, entre otros lugares.²⁵ Aunque, en este último caso, se trataba de una familia de caballeros o nobleza media, encumbrada por relaciones matrimoniales y emparentamientos con la alta nobleza.

Al respecto, el mismo monarca favoreció, entre otros, al caballero Fernando Díaz de Aux en 1414 por su colaboración como asesor de la gobernación de Aragón en la cuestión del Conde de Urgel, concediéndole el lugar de Cosculluela (en Barbastro) que había sido confiscado al rebelde Martín López de Luna, permitiéndole percibir anualmente sesenta florines de oro de Aragón de las rentas, derechos y emolumentos del lugar, ordenando al alcaide, justicia, jurados y hombres buenos del mismo que obedecieran al nuevo titular, quien lo regentaría en nombre del propio rey y al que responderían de las rentas y derechos del señorío.²⁶

No faltaron además las demandas justificadas por el empobrecimiento de los tiempos, que se venía arrastrando desde la centuria precedente y que había afectado a la clase privilegiada más aferrada a la renta señorial y sin iniciativas productivas de otro género. Así, por ejemplo, en 1414, María de Luna, mujer de Juan de Híjar, envió por escrito y a través de su emisario Gaspar de la Caballería una demanda de ayuda al rey para enjugar los gastos ocasionados cuando «el debat de aquest regno», insistiendo en la necesidad de libramientos especiales y no comunes porque estos no eran suficientes para soportar las necesidades de dicha casa y solar.²⁷

Esta situación de aparente penuria coincidía con la provocada en ocasiones por la incorporación al patrimonio regio de derechos y rentas percibidos por algunos señores y que la investigación de los oficiales de la Corona entendían que no les pertenecían; o por la percepción irregular de caballerías que no les correspondían o se habían desviado hacia otros titulares. Y es que, en ello, influyó la inmutabilidad del valor cuantitativo de muchas rentas feudales que se habían quedado desfasadas con los tiempos en relación con la triplicación de algunos precios, como el del trigo desde comienzos del siglo xv.²⁸

Ahora bien, al margen de la política interior de la Corona con el primer trastámara en los estados de la misma, hispánicos y mediterráneos, la cuestión del Cisma de la Iglesia, resuelto en estos años sin que, al menos en principio, resulte significativo para el propósito de esta aportación sobre la nobleza; la nueva dimensión internacional que la Corona de Aragón adquirió en los reinados sucesivos puso de nuevo a punto a la aristocracia del reino de Aragón ante los nuevos retos que tuvo que afrontar, tanto para el mantenimiento de su estatus como para su participa-

25. Ángel CANELLAS, «Los señoríos de Aragón en el siglo xv», p. 509 (notas).

26. Esteban SARASA, *Aragón en el reinado de Fernando I (1412-1416)*, tesis de doctorado inédita (en parte), vol. iv, *La sociedad*, Zaragoza, 1980, p. 62.

27. Esteban SARASA, *Aragón en el reinado...*, p. 64.

28. Esteban SARASA, *Aragón en el reinado...*

ción directa o indirecta en las empresas de la monarquía contra Castilla, en el sostenimiento de los intereses italianos e incluso en los asuntos internos provocados por las ausencias de la Península de Alfonso V, la confrontación de Juan II en Cataluña o las desavenencias familiares.

Todo ello presenta un siglo xv, a partir del primer trastámara Fernando I, de alteración en las estructuras políticas de la Corona en general y del reino cabeza de la misma en particular, que se fue resolviendo en múltiples conflictos, resultado del enfrentamiento entre nobleza y monarquía en un clima de alternancia entre la colaboración y el desentendimiento por parte de algunas de las grandes familias aragonesas, que se habían aliado en principio para sentenciar la legitimidad de la nueva dinastía, orientada hacia la consolidación de la fuerza política nobiliaria, la preserva de sus privilegios y el requerimiento de su colaboración y fidelidad vasallático-feudal.

Pues bien, la prematura e inesperada muerte de Fernando en 1416 dejó en suspenso algunas de las ideas puestas en práctica sin tiempo a su ejecución y desarrollo: en lo económico, en lo social, en la fiscalidad, etcétera.

Sin embargo, el espíritu y formación de los sucesores en la nueva casa reinante obedecería a una misma corriente de opinión respecto de las formas y prácticas de gobierno en general para la Corona y en particular para sus estados, entre ellos el reino de Aragón. Aunque en lo referente a la nobleza titulada y señorial, aparentemente al menos, no se llegó a producir un cambio sustancial en cuanto a los agentes actuantes por sí mismos o en relación con la monarquía, pues las propias dificultades políticas, tanto de Alfonso V como de Juan II, fuera y dentro del territorio aragonés, obligaron a la clase nobiliaria a tomar partido en uno u otro sentido, de afección o desafecto recíproco con el rey, y de facción con unas familias encumbradas contra otras, al menos en las alturas de la nobleza superior de los ricoshombres.

No obstante, pese al relativo buen conocimiento del reinado de Alfonso el Magnánimo²⁹ y del de Juan II, en relación con la nobleza habría que revisar lo escrito y adelantar algunos planteamientos más rigurosos y novedosos,³⁰ partiendo, entre otros escenarios, del comportamiento en las asambleas parlamentarias del

29. Para ello siguen siendo válidos los libros de Alan RYDER, *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, Valencia, Edicions Alfons el Magnànim y Generalitat Valenciana, 1992, y, aunque más concretamente para Nápoles, *El Reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Edicions Alfons el Magnànim y Generalitat Valenciana, 1992.

30. Como los propuestos por Luisa Sánchez Aragonés para las Cortes y el estamento urbano o popular en sus respectivos libros sobre *Cortes, monarquía y ciudades en Aragón durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (1416-1458)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1994; *Las Cortes de la Corona de Aragón durante el reinado de Juan II (1458-1479): Monarquía, ciudades y relaciones entre el poder y los súbditos*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2004.

reino,³¹ la participación militar en las guerras con Castilla,³² la disputa del predominio y hegemonía aristocrática en las banderías y enfrentamientos familiares en el marco de la violencia feudal generalizada o la implicación urbana de la nobleza terrateniente y señorial.³³

En definitiva, sin pretender ofrecer resultados al respecto, ni siquiera con un valor de provisionalidad, sí que se puede intentar una puesta a punto desde el conocimiento transmitido por la bibliografía disponible y algunas ideas que rebasen la mera contemplación estática de la nobleza aragonesa en el siglo xv como un estamento dentro de un continente estanco, para adelantar, por el contrario, una perspectiva dinámica e intercambiadora, incluso, con la de los demás sectores sociales imbricados en las relaciones externas de dicho estamento, a niveles personales o colectivos.

Así, en una primera aproximación, aparte del comportamiento institucional de la nobleza en general como estamento que tenía su presencia parlamentaria en las asambleas del reino por derecho propio, el protagonismo en algunos casos ofrece una casuística de intervenciones de las Cortes en asuntos que son de interés para algunas familias.

En este sentido, por ejemplo, en las Cortes de 1451 celebradas en Zaragoza y presididas por el lugarteniente don Juan, hermano del rey ausente Alfonso el Magnánimo, y con las consabidas protestas por dicha ausencia, este tuvo que mediar como árbitro en las disputas entre Alfonso de Liñán, señor de Cetina, y Juan Fernández de Heredia, señor de Sisamón, dentro de lo que venía siendo habitual en cuanto a enfrentamientos familiares recurrentes a lo largo del tiempo.³⁴

Pero también se encuentran los ricos hombres en las diputaciones delegadas de las asambleas para resolver cuestiones pendientes. Así sucede en las de Teruel de 1428, cuando en la comisión de ocho representantes elegidos por otra mayor de dieciséis miembros figuran Pedro Fernández de Híjar y Juan Martínez de Luna en la más numerosa y Juan de Híjar y Juan de Luna en la reducida.³⁵

31. En particular, la reciente edición de las actas de las Cortes de Alfonso V es un material a utilizar para este propósito: *Acta Curiarum Regni Aragonum*, tomo IX, vol. 1, Cortes del Reinado de Alfonso V. Cortes de Maella 1423, Cortes de Teruel 1427-1428, Cortes de Valderrobres 1429 y Cortes Generales de Monzón 1435 (edición a cargo de M.ª Teresa Iranzo Muñío), Zaragoza, Grupo CEMA, Ibercaja, Cortes de Aragón y Gobierno de Aragón, 2007; y tomo IX, vol. 2, Cortes de Alcañiz 1436 (Zaragoza, Grupo CEMA, Ibercaja, Cortes de Aragón y Gobierno de Aragón, 2007).

32. Jorge SÁIZ, *Caballeros del rey...*

33. Carlos LALIENA y María Teresa IRANZO, «Poder, honor y linaje en las estrategias de la nobleza urbana aragonesa (siglos XIV y XV)», en *Oligarquías políticas y élites económicas en las ciudades bajomedievales (siglos XIV-XVI)*, Valencia, Universitat de València, 1998, col. «Revista d'Història Medieval», n.º 9, p. 41-79.

34. Ángel SESMA y Esteban SARASA, *Cortes del reino de Aragón (1357-1451): Extractos y fragmentos de procesos desaparecidos*, Valencia, Anúbar, 1976, p. 178-179.

35. Luisa SÁNCHEZ, *Cortes, monarquía y...*, p. 264, notas 478 y 479.

Igualmente, en las Cortes de Valderrobres de 1429, ante la solicitud del rey de una ayuda para la guerra con Castilla, en la comisión encargada de proveer lo relativo a la defensa del reino figuran, entre otros responsables, don Juan de Híjar, Juan de Luna o Ximeno de Urrea,³⁶ los mismos que aparecen documentados en las Cortes de Zaragoza de 1446-1450 para que, junto con otros comisionados, pudieran «tractar entre sí e aprés con los qui seran diputados por part del Senyor Rey de Navarra [don Juan, luego Juan II de Aragón, hermano de Alfonso V], lugarteniente general del Senyor Rey, las vías e maneras razonables como sea servada la paz con effecto entre el senior Rey e los del Regno de la una part e el Rey de Castiella e los de su Regno de la otra manera, que cessen todos scandalos e inconvenientes a perpetuo a tiempo cierto. E de aquesto hayan a tractar ante todas cosas».³⁷

No obstante su representación y protagonismo, también los nobles se vieron implicados a veces en la acusación injustificada de ausencia, cayendo en «contumacia», cuya reincidencia podía acarrearles la pérdida del derecho a ser convocados por el rey de manera oficial, aunque en muchos casos eran sus procuradores quienes les representaban en las asambleas, como, por ejemplo, en las Cortes de Zaragoza de 1446, estando el rey ausente en momentos de dificultades con Castilla, siendo en esta ocasión los advertidos Juan de Luna o Pedro de Urrea.³⁸

Sin embargo, la presencia nobiliaria en delegaciones y diputaciones llegó en ocasiones a ser especialmente significativa, como en la derivada de las Cortes ya mencionadas de 1446-1450 reunidas en la capital del reino, al integrarse en la de treinta y dos miembros nada menos que Juan de Híjar, Jaime de Luna, Ximeno de Urrea, Juan de Gurrea (como procurador de Lope Ximénez de Urrea) o don Jaime de Castro (procurador de Pedro de Urrea), si bien algunos, como se ve, representados por sus procuradores.³⁹

Incluso en las Cortes de Alcañiz de 1436, en la propuesta de la «inquisición» (investigación) sobre los Justicias de Aragón y sus lugartenientes desde el año 1400, se insistió «principalmente en que se publicase la pesquisa que se había hecho contra el Justicia de Aragón y sus lugartenientes y oficiales, que llaman inquisición, considerando que por fuero en el principio de las Cortes Generales de Aragón, antes que se procediese a otros autos, se debía publicar la inquisición que se había hecho contra el Justicia de Aragón y sus tenientes y oficiales. Y mandó el Rey que mossén Guillem de Tudela, don Pedro de Alagón, Felipe de Urríes y don Ramón Oller, que eran inquisidores del oficio del Justicia de Aragón, publicasen las inquisiciones que se habían hecho contra el Justicia de Aragón y contra sus prede-

36. Luisa SÁNCHEZ, *Cortes, monarquía y...*, p. 220-221, nota 307.

37. Luisa SÁNCHEZ, *Cortes, monarquía y...*, p. 225.

38. Luisa SÁNCHEZ, *Cortes, monarquía y...*, p. 131, nota 444.

39. Luisa SÁNCHEZ, *Cortes, monarquía y...*, p. 225, nota 322.

cesores desde el año 1400, que se había hecho publicación de la inquisición de este oficio».⁴⁰

Precisamente la concurrencia nobiliaria a estas cortes alcañizanas fue notable: Diego Gómez de Sandoval, conde de Castro y señor del honor de Huesa; Ramón Boil, vizconde de Vilanova y señor de Manzanera; Juan Fernández, señor de Híjar, y Juan de Híjar, su hijo; Juan de Luna, señor de Villafeliche; Jimeno de Urrea, señor de Sestrica; Pedro de Alagón, señor de Almuniente; Ramón de Cervellón, Juan de Luna y los procuradores de Felipe Galcerán de Castro el mayor y Felipe Galcerán de Castro, menor de edad, señor de las baronías de Castro, Peralta y Tramacete y del honor de Guimerá; más los procuradores de Luis Cornel y Maza, señor de las baronías de Alfajarín, Jofre de Castro y Artal de Alagón, señor de Pina, y Artal de Alagón, su hijo, señor de Alcubierre, Guerau de Espés, Pedro Ximénez de Urrea, hijo de Pedro Ximénez de Urrea, señor del vizcondado de Rueda, y Timbor de Híjar.⁴¹

Por cierto que, hablando de los Justicias de Aragón, en los registros documentales que tratan de esta institución aparecen implicados algunos nobles del reino, reflejándose en las diversas situaciones el comportamiento personal de los titulados. Por ejemplo, en 1419, Alfonso V instaba al Justicia Jiménez Cerdán y a sus oficiales a intervenir en el pleito suscitado entre unos particulares de Samper de Calanda y el noble Juan de Luna y sus vasallos de Morata y Gotor.⁴² Este noble, en 1424, se vería implicado ante la corte del Justicia en un litigio entre el lugar de Villafeliche y los representantes de Calatayud.⁴³ Así como también Pedro de Urríes reclamaría algunas caballerías que le eran debidas, ordenando en esta ocasión la reina doña María, como lugarteniente, en 1423 al Justicia Berenguer de Bardaxí que resolviera al respecto.⁴⁴ La reina, en 1441, y actuando asimismo como lugarteniente de su esposo ausente, ordenaría al Justicia Ferrer de Lanuza y su corte que procediera en la causa entre el noble Artal de Alagón y Lope Ximénez de Gurrea, por algunas caballerías en disputa.⁴⁵ Al igual que posteriormente, en 1460, Juan II pediría al Justicia que buscase la concordia entre Antón de Palafox, señor de Ariza, y su mujer e hijo Guillén, según el memorial firmado por el rey y enviado al mayordomo Juan de Vilapando.⁴⁶

Precisamente, uno de los aspectos en el que se podría investigar es el referido a las reclamaciones presentadas por la nobleza ante la corte del Justicia de Aragón,

40. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, tomo 6, p. 126-127.

41. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, tomo 6, p. 126.

42. María Luz RODRIGO, *Documentos para la historia del Justicia de Aragón*, vol. 1, Zaragoza, Archivo de la Corona de Aragón y Justicia de Aragón, 1991, doc. 713.

43. María Luz RODRIGO, *Documentos para la historia...*, doc. 723.

44. María Luz RODRIGO, *Documentos para la historia...*, doc. 718.

45. María Luz RODRIGO, *Documentos para la historia...*, doc. 754.

46. María Luz RODRIGO, *Documentos para la historia...*, doc. 786.

dentro de sus reivindicaciones señoriales, jurisdiccionales o territoriales, pues, aparte de la presentación de agravios (*greuges*) ante las Cortes del reino y contra los oficiales del rey o algún contrafuero real, otras cuestiones de herencia, sucesiones, títulos y asuntos que afectaban a los linajes, sus privilegios y sus vinculaciones señoriales, fueron también frecuentes en el seno de la nobleza titulada. Pero este es un aspecto aún poco conocido, al menos para el siglo xv.

Por otro lado, también hay al respecto todo un campo de acción en el seno de la nobleza media o inferior de los caballeros, mesnaderos e infanzones, porque, teniendo además su estamento o «brazo» en las Cortes de Aragón independiente del de la nobleza superior de los ricoshombres (situación excepcional entre los territorios de la Corona), mantuvieron su propio protagonismo.

Y, al respecto, cabe señalar, asimismo, que también formaban parte de la nobleza, aunque no del estamento curial nobiliario, salvo en algún caso particular, los caballeros señalados de las órdenes militares, especialmente la de San Juan de Jerusalén (Hospitalarios), en lo que se refiere a los comendadores de las encomiendas y a los grandes maestros, de los que una buena representación, aunque para el siglo anterior, lo fue don Juan Fernández de Heredia, consejero de reyes (Pedro IV y Juan I), señor feudal de villas y tierras (con su solar principal en Mora de Rubielos) y máxima autoridad de la orden sanjuanista en su tiempo. Al igual que los obispos y cabildos, así como los abades de los monasterios cistercienses, actuaron también como señores feudales de dominios personales y territoriales, estando representados asimismo en las asambleas curiales dentro del estamento de la Iglesia.

En cuanto a la implicación militar, la guerra con Castilla en el reinado de Alfonso V y el mantenimiento de la política italiana, así como con Juan II la división entre sus partidarios y los del príncipe de Viana, su hijo, entre los que se contó, por ejemplo, con la casa de Híjar, así como también con motivo de la Guerra Civil Catalana (1462-1472); ofrecieron motivos de participación nobiliaria de diferentes formas. Teniendo en cuenta, además, que dicha participación, sobre todo en la política exterior alfonsina, estaría estrechamente vinculada a la condición de algunos notables aragoneses como miembros de la Casa Real, aunque ello no fuera un condicionante exclusivo.

En dicho contexto es importante el caso de Lope Ximénez de Urrea, de la alta nobleza aragonesa y de familia adscrita al servicio regio; quien, ya en la guerra castellana de 1429-1430, destacó con su participación en ayuda del rey de Aragón, al igual que haría posteriormente con su presencia en Sicilia, donde llegó a ser virrey de la isla desde 1440 a 1459, sobresaliendo asimismo en las campañas de Nápoles desde su cargo de camarlengo.⁴⁷ O también el de Pedro Maza de Lizana, igualmente al servicio de la Casa Real y con amplia trayectoria militar en su familia, desde su

47. Jorge SÁIZ, *Caballeros del rey...*, p. 384-385.

participación en el sitio de Balaguer que puso fin a la resistencia de Jaime de Urgel contra el elegido en Caspe, Fernando I, hasta la de la guerra con Castilla, o su intervención en Nápoles.⁴⁸ Protagonistas ambos que ampliaron sus ramas nobiliarias en Valencia, dentro del juego del parentesco y del linaje, lo que sería otro motivo de estudio en esta cuestión, es decir, las ramificaciones familiares de los diversos títulos señoriales en los distintos estados de la Corona, principalmente Aragón, Cataluña y Valencia.

De igual forma resulta muy significativo el comprobar la presencia, como miembros de la Casa Real, de algunos nobles en varias expediciones: Juan de Gurrea (*cambrer*) en la de 1425, con veinticinco caballos, y en la de 1429, con veinte, sobre Castilla; o Juan Ximénez de Urrea (*cambrer*), con cuatro caballos, también en la de 1425.⁴⁹ Aparte de la consabida y destacable colaboración con el rey del consejero y camarlengo Juan Fernández Heredia.

El escenario italiano fue, sin embargo, motivo de figuración para la nobleza adscrita o no al servicio regio de Alfonso el Magnánimo; como en los casos de Artañ de Luna, conde de Cantabellota y primo de Martín de Sicilia (el hijo de Martín el Humano, muerto antes que el padre, abriendo con ello el pleito sucesorio que desembocó en Caspe); Fadrique conde de Luna, destacado en la batalla de Bonifacio de 1420; Juan Fernández de Híjar, virrey de Celchia en 1421; Juan López de Gurrea, en la escuadra que intervino en Gelves, etc.⁵⁰ Precisamente las prolongadas estancias del rey en Nápoles favorecieron la realización personal en Italia de algunos titulados, a la vez que provocaron el descontento en los reinos peninsulares por lo que parecía un desentendimiento regio sobre sus problemas en época de crisis y dificultades.

Con Juan II (1458-1479), la discordia con su hijo y heredero, el príncipe de Viana, como rey consorte de Navarra, y la Guerra Civil Catalana con la implicación derivada en Aragón, a la vez que sirvieron para controlar un período de distensión con Castilla, alteraron toda la tierra en general, y en el caso de la nobleza la dividió entre partidarios del rey y contrarios, como en el caso de la casa de Híjar, que se inclinó, en principio, por el príncipe Carlos, aunque, posteriormente, se la rehabilitaría hasta el extremo de que Fernando II elevó la categoría de dicha casa al título ducal. Y en dicho estado de cosas, los enfrentamientos entre algunas familias notables que venían rebrotando periódicamente a tenor de situaciones generales o circunstancias personales desde el siglo precedente volvieron a desencadenarse, como ya se ha apuntado anteriormente de manera sucinta.

48. Jorge SÁIZ, *Caballeros del rey...*, p. 372.

49. Jorge SÁIZ, *Caballeros del rey...*, p. 392. El estudio llevado a cabo para Valencia (obra citada) debería aplicarse a Aragón con la misma profundidad.

50. Ángel CANELLAS, «Los señoríos de Aragón en el siglo xv», p. 413 y siguientes, tomo xv de la *Historia de España* de Menéndez Pidal, p. 415 y siguientes.

Pero, dentro de este campo hay que situar los levantamientos antiseñoriales que ensombrecieron las buenas relaciones entre señores y vasallos y obligaron, incluso, a intervenir a la monarquía para devolver la paz al medio campesino.

En este sentido, la legislación y los fueros del reino salvaron casi siempre la preeminencia de la autoridad señorial sobre los derechos de los campesinos dependientes, aludiendo en ocasiones a su condición feudal frente a la alodial que les sujetaba aún más al arbitrio del señor cuando aumentaba la presión impositiva, sin tener en cuenta lo acordado previamente por sus antepasados, como sucedió a finales del siglo xv con el señorío de Ariza, según se verá más adelante.

Precisamente las ausencias de Alfonso V fuera de Aragón y aun de la Península, y los conflictos políticos y dinásticos de Juan II favorecieron, por un lado, el desentendimiento regio del estado del campesinado aragonés —que en Cataluña se centró en el llamado problema remensa— y, por otro, el fortalecimiento de la posición señorial sobre sus vasallos aprovechando la necesidad que tenía la monarquía de sus servicios militares y de consejo.

Esta conflictividad afectó, no obstante, también a los señoríos eclesiásticos de abadengo, órdenes militares y episcopales, aunque, tal y como ya se ha advertido, dichas estructuras de poder y dominación territorial y jurisdiccional no entran en el propósito de esta aportación, si bien no siempre se pueden separar del conjunto de la naturaleza antiseñorial propio del siglo xv.

Pues bien, entre los conflictos antiseñoriales se pueden documentar algunos casos puntuales a modo de ejemplo, trasladables a otras situaciones similares en los planteamientos, aunque no necesariamente en las actitudes y resultados.

Una de las alteraciones que más se mantuvo a lo largo del siglo xv fue la iniciada en 1439 por los vasallos de Manuel de Ariño, cuya trascendencia llamó la atención del propio Zurita, quien, a mediados del siglo xvi, cuando escribía al respecto, se posicionó a favor de quien era además señor de Maella, Calaceite, Fabara y Arcos.⁵¹ El impacto del levantamiento antiseñorial convocó en un frente común a los señores aragoneses aliados del de Ariño, pues los sublevados llegaron a sitiar a la familia en el castillo de Maella y se hicieron fuertes en Mazaleón.⁵² Pero, finalmente se sofocó el peligro, y la propia justicia real apoyó la causa nobiliaria, aunque sin que acabara aquí el descontento, pues la tiranía del señor se acrecentó como revancha y los vasallos tuvieron que solicitar en 1443 al monarca que, para librarles del yugo señorial, comprara el lugar de Maella y lo incorporara al patrimonio regio, recordando los buenos tiempos del padre del actual señor, Francisco

51. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, tomo 6, p. 188.

52. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, tomo 6, p. 188: «Tocaba a todos cuantos tenían vasallos en el reino de Aragón; era lo más importante que todos los señores de Aragón acudiesen y valieran (al señor de Maella) como en su propia causa».

de Ariño, y comprometiéndose, incluso, a contribuir con ayuda económica en este rescate.⁵³

Las Cortes del reino, sin embargo, y la propia foralidad aragonesa ayudaron más bien a los señores que a los vasallos, y así, las de Zaragoza de 1442, habían regulado las sanciones contra los vasallos rebeldes que provocaran juntas con otros para ir en contra del sistema señorial, pudiéndoseles imponer la pena de muerte por parte del señor si tenía plena jurisdicción o por el tribunal del rey en su caso:

De voluntad de la Cort statuymos e ordenamos que si vasallo alguno de Prelado o colegio eclesiástico o eclesiástica persona, de Conde, Vizconde, Barón, Noble, Mesnadero, Cavallero, Infançon, ciudadano o de universidad alguna o de otra persona singular del dito regno, aprés que havrá prestado sacrament (juramento), e homenaje de fieldat a su señor, se levantara en rebelión o en pública inobediencia contra él, en tal manera que el stamiento todo del lugar o la mayor partida de aquel do habita, se rebele o gire contra su señor; quel dito señor pueda si querra acusar aquel e aquellos quanto quiere sean singulares o privadas personas ante el señor rey o su lugarteniente en su caso, regient el officio de la Gobernación o Justicia de Aragón. E los ditos malfeytores e rebeldes sian encorridos en pena de muert corporal. La acusación, processo e sentencia de los quales se faga en todo según la forma del Fuero de los Homicidios, feyto en la Cort celebrada en la villa de Alcanyz ante de agora. Empero por aquesto no queremos sía preiudicado en res a las preeminencias, dreytos e prerrogativas que los señores de vasallos han en Aragón, en sus lugares e vasallos.⁵⁴

De otros movimientos antiseñoriales apenas se tienen noticias, pero a fines de la Edad Media los hubo, y violentos, en Ariza, La Almunia, Alquézar, Tamarite, Borja o Magallón, destacando la revuelta de los campesinos de Monclús durante diez años (1507-1517), y, sobre todo, el levantamiento de los de Ariza contra Guillén de Palafox, sitiado en su propio castillo por sus vasallos, a los que castigó duramente, cuando ya se había proclamado la sentencia de Celada de 1497 con efectos contrarios en Aragón a los de la de Guadalupe para los remensas catalanes.⁵⁵

Durante el reinado de Alfonso V, Antón de Palafox había defendido la frontera con Castilla desde su señorío de Ariza, obteniendo la gratitud del rey, a pesar de

53. Esteban SARASA, «Sociedad y conflictos...», p. 169-171.

54. *Fororum Regni Aragonum*, «De poenis vassallorum rebellium» (Pascual SAVALL y Santiago PENÉN, *Fueros, observancias y actos de Corte del reino de Aragón*, tomos I y II, Zaragoza, 1886. Hay reedición facsimilar posterior: Zaragoza, Justicia de Aragón, 1990.

55. Guillermo REDONDO y Esteban SARASA, «El señorío de Ariza de la familia Palafox y la sentencia de Celada (Alteraciones campesinas y triunfo señorial en el tránsito de la Edad Media a la Moderna)», *Revista de Historia Jerónimo Zurita* (Zaragoza, Institución Fernando en Católico), n.º 58 (1988), p. 31-50.

haber dejado abandonada a la población al refugiarse y resistir en la fortaleza. Pero, a su muerte sin descendencia, el señorío pasó a su hermana Constanza, cuya hija María casó con el camarlengo de Juan II Rodrigo de Rebolledo, gran colaborador de don Juan, que inició el apellido Rebolledo Palafox que se invirtió para reivindicar los derechos de los Palafox, a los que se unieron los de la baronía de Monclús en 1465.

En 1478 sucedió en la casa y señorío de Ariza don Guillén, primogénito de Rodrigo de Rebolledo, quedando Monclús para el segundogénito Juan, y con Guillén de Palafox surgieron las dificultades con sus vasallos, quienes llegaron a cercar a su señor en el castillo de Ariza, provocando una reacción del titular que quiso aprovecharse, además, de la oposición nobiliaria a la Hermandad propiciada por Fernando II el Católico en 1487, lo que desencadenó una serie de litigios señoriales en torno a 1492 y una actitud de firmeza ante sus vasallos por parte de Juan Pérez de Urriés, Berenguer de Bardaxí, Felipe de Castro, Lope de Urrea y el propio Guillén de Palafox.⁵⁶

Pero, en definitiva, la autoridad señorial se impuso y quedaría a la larga refrendada por la justicia real y la foralidad del reino, en detrimento de la condición servil en sus diversos grados y compromisos. Y ni el interés de Fernando el Católico sobre el particular llegó a favorecer al campesinado dependiente, como lo demuestra, a modo de ejemplo, la orden regia dirigida en 1489 a su hijo don Alonso de Aragón, arzobispo de Zaragoza, como lugarteniente general en el reino:

Illustrissimo y reverendissimo arzobispo, nuestro muy caro y amado fijo y lugarteniente general. Ya sabeys cómo los de Hariza y delos otros lugares suyos entraron en la hermandat, de que se han seguido algunas diferencias entre Palafoix y los habitantes en los dichos lugares, y entre las otras cosas que los de la dicha villa y lugares pretienden haver seydo en tiempos passados muy agraviados por el dicho Palafoix, diziendo que ha dellos exhigido muchos bienes y rendas que no le pertenecían, ca ellos según pretienden no son tenidos al dicho Palafoix sino dellas rendas ordinarias ab antiguo impuestas según las pagavan en el tiempo que era de realenco, porque todo lo que después aquí se ha dellos levado y exhigido allende las dichas rendas ordinarias ha seydo y es contra toda justicia y equidad, pretendiendo, según dizen, que son vasallos feudales que deven ser tractados como vasallos feudales y no como vasallos alodiales. El dicho don Palafoix pretende que ellos no pueden recorrer sobre eso a nos y que él tiene los dichos vasallos sin feudo ninguno y que los puede tractar y maltractar según fuero de Aragón. Sobre todo esto assí él como los dichos vasallos han a nos recorrido y porque aquí los unos ni los otros no pueden assí fácilmente demostrar de su derecho, havemos deliberado de remitirlos a vos que los oigáis, y después de oydos los concerteyts si possible es, y donde no, nos consul-

56. Guillermo REDONDO y Esteban SARASA, «El señorío de Ariza...».

teys informándonos de todo lo que del dicho Palafoix y de los dichos vasallos habrá passado ante vos y dellos derechos de cada uno dellos sobredichos. Porque nos, vista nuestra consulta, proveamos lo que fuere justo que está en nuestra intención, y lo que nos deliberamos fazer en qualquiere causa, y señaladamente en esta por ser entre sennor y vasallos, y mucho más por haver a nos recorrido él y ellos, ca en otra manera de presente no nos entremeteríamos delas dichas sus diferencias. Pero, pues han a nos recorrido, conviene que les ministremos justicia y les pongamos en reposo, siempre pero advenir, conservar y guardar la hermandat y capítulos de aquélla, y que contra ella y los capítulos della, los dichos habitantes en la dicha villa y lugares por el dicho Palafoix ni por oficiales suyos no sean maltractados, que assí, bien por sus cartas nos lo ha significado. Y si en cosas algunas tocantes a la dicha hermandat recorran a vos los sobredichos della dicha villa y lugares queixándose de algún mal tractamiento, comprehenso el caso o casos della dicha hermandat, assí bien de aquél les fareys complir de justicia según los capítulos della dicha hermandat, y por los oficiales de aquélla siempre por nos dareys avis de lo que sobre eso passara entre las dichas partes ante vos, porque seamos previsto en lo que más cumpliere mandemos proveer (Dada en Medina del Campo a XVIII de febrero del anyo nil CCCCLXXVIII. Yo, el Rey. L. González, secretario. Al Illustrissimo y reverendissimo don Alonso de Aragón, arzobispo de Çaragoça, nuestro muy caro y muy amado fijo y lugarteniente general en el reyno de Aragón).⁵⁷

Es un documento suficientemente expresivo al respecto como para ahorrar más comentarios, que solo servirían para insistir en la cuestión y acumularían un conjunto de casos y casuísticas que confluirían en reforzar la idea del empeoramiento de la situación señorial a finales del siglo xv en perjuicio de los vasallos, y con la resistencia por parte de los señores a la Hermandad que Fernando II el Católico había establecido para controlar los desórdenes que en el reino se venían produciendo en las relaciones señores y vasallos desde comienzos del siglo xv, según se ha visto a través de algunos ejemplos significativos.

Finalmente, otro aspecto de la nobleza a tener en cuenta es su presencia e inserción en la vida urbana de las principales ciudades del reino, lo que en el siglo xv aún lo fue limitadamente. Porque, en efecto, las grandes familias, en menor medida que las de la nobleza media o inferior de los caballeros, mesnaderos o infanzones, irían asentándose en parte en este medio paulatinamente, sin dejar de ser sus dominios señoriales propios el centro de su atención y dedicación, aunque lo fuera por mediación de sus procuradores y delegados, especialmente en las cabeceras rurales de dichos dominios.

No obstante, y aunque fue en el siglo xvi cuando la alta nobleza aragonesa em-

57. Esteban SARASA, «El feudalismo en Aragón: una hipótesis de trabajo y comprensión para la época medieval», a *Homenaje a José María Lacarra*, 1986, Pamplona, Apéndice, 1986, col. «Príncipe de Viana Anejo», n.º 3.

pezó a contar con residencias y palacios urbanos, sobre todo en Zaragoza, para situar en ella su vecindad,⁵⁸ fueron principalmente los Palafox, Híjar, Gurrea, Alagón, Castro o Ariño quienes tuvieron necesidad de alojamiento y residencia propia en la capital, al estar en ella las principales instituciones del reino y ser visitada con frecuencia por la monarquía en sus múltiples desplazamientos; aunque fueron caballeros, escuderos e infanzones los que mayor presencia y arraigo tuvieron en las ciudades, especialmente en Zaragoza, pues, señores a veces de pequeños dominios rurales, se encontraron con mayor libertad de actuación fuera de la influencia de los grandes nobles que les venían acosando con su prepotencia y privilegios, despreciando en muchos casos a los advenedizos de la nobleza de servicio.⁵⁹

Pues bien, dentro de los intereses conjugados por los ricos hombres en los núcleos urbanos, no entraban todavía los ya manejados por la nobleza inferior, en cuanto a introducirse en los negocios, la administración, la justicia o simplemente el mercado de la tierra controlado desde sus residencias ciudadanas, habiendo adquirido tierras en las proximidades zaragozanas o en el resto disperso del reino. Teniendo en cuenta, además, el protagonismo de las familias de conversos acaudalados que tanta importancia tuvieron en la historia política, económica y social de Aragón en el siglo xv.

Por otro lado, fue manifiesta la oposición concejil a que la nobleza entrara en el gobierno urbano de las ciudades del reino, de forma que, introducido el sistema de la insaculación para los cargos municipales, se hizo lo posible para evitar la intromisión nobiliaria en el sistema, como se estipuló en 1441 por parte de la reina doña María al dictaminar que como «por cobdicia de los officios e regimiento de la ciudad de Çaragoça se hacían grandes aprestos de gentes para entrar en ella el día de la elección, y no queriendo la reina que barones, cavalleros ni otras gentes se entrometieran en el regimiento de las ciudades ni dieran favor o scandalo alguno de que partida alguna de las que son en la dita ciudat se apoderase del regimiento de aquella [...] [ordenaba al Justicia y al Gobernador de Aragón que] pusieran guardias en las puertas y no permitiesen algunos barones, cavalleros ni otras gentes foranes a entrar en aquella, y si algunos entrados hi seran, los fuera mitades».⁶⁰ Esta situación no se dio tan drásticamente en las demás ciudades de Aragón, en donde infanzones y nobles inferiores sí participaron en los gobiernos municipales, llegándose a dar en algunos casos el enfrentamiento al respecto entre los bandos del común y los de los notables, que alteraron la paz y provocaron conflictos im-

58. Carmen GÓMEZ, *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo xvi*, I, Zaragoza, Diputación General de Aragón, 1987, y más recientemente, *Zaragoza y los palacios del Renacimiento*, Zaragoza, Ibercaja, 2008.

59. María Teresa IRANZO y Carlos LALIENA, «Poder, honor y linaje...».

60. María Teresa IRANZO y Carlos LALIENA, «Poder, honor y linaje...», p. 53-54.

portantes en los que llegó a tener que intervenir la autoridad real.⁶¹ No obstante, la alta nobleza tardaría aún un tiempo en entrar plenamente en la presencia y permanencia estable en Zaragoza especialmente y a encargar sus palacios renacentistas de los que aún quedan en la ciudad algunas muestras de lo que fue su esplendor y magnificencia.

Como colofón, el protagonismo de la alta nobleza aragonesa en el reinado de Fernando II el Católico y en el tránsito de la Edad Media a la Moderna se mantuvo mayoritariamente dentro de la colaboración, superadas las dificultades del tiempo de Juan II. Así, dicha colaboración se repartió tanto en misiones diplomáticas como militares. Tal es el caso del hijo natural de don Juan, Alonso de Aragón, presente en el sitio de Loja, en la guerra de Granada, en 1482, que, por su fiel colaboración, había recibido la baronía de Arenós, el condado de Ribagorza y el título ducal y ducado de Villahermosa en 1476, siendo la primera casa noble aragonesa que alcanzó el título ducal. Pero otros colaboradores fueron en este tiempo fernandino Juan Martínez de Luna y Lanuza, señor de Illueca, que murió en el sitio de Baza dejando viuda a Catalina Urrea y Fernández de Híjar, de los primeros condes de Aranda, a quien sucedió su hermano Juan Martínez de Luna, que participó en la guerra de Navarra y en las de Italia.

Mención especial merece el caso de Miguel Ximénez de Urrea y Fernández de Híjar, segundo conde de Aranda, que también participó en las campañas de Italia y Navarra, siendo el enviado a recibir a Germana de Foix, segunda esposa del rey Católico, en Fuenterrabía.⁶² Y aunque las relaciones del monarca con los grandes barones de la tierra no siempre fueron cordiales, predominó la lealtad pasiva y la colaboración activa; recompensando Fernando el Católico a los más destacados, como es el caso de la casa de Híjar, que recibió de este soberano el condado de Belchite y los ducados de Híjar, Aliaga y Lécera, siendo este título ducal el segundo de dicho rango concedido en Aragón tras el de Villahermosa ya mencionado.

Indudablemente, el reinado de Fernando II en Aragón (1479-1516) fue un tiempo de tránsito entre dos épocas, fraguándose en estos años una nueva mentalidad señorial y nobiliaria y unas nuevas perspectivas de relación con la monarquía de las principales casas tituladas del reino.

61. María Teresa IRANZO, *Elites políticas y gobierno urbano en Huesca en la Edad Media*, Huesca, Ayuntamiento de Huesca, 2005.

62. María José CASAUS, «Fernando II y la nobleza aragonesa», en *Ferdinandus, príncipe del Renacimiento y Rex Hispaniarum*, Zaragoza, Cortes de Aragón y Diputación Provincial de Zaragoza, 2006, p. 253-263.

Ferran II i els remences*

Rosa LLUCH BRAMON
Universitat de Barcelona

A la Lia

1. UNES REFLEXIONS INICIALS

Va ser Ferran II de Barcelona un rei proremença o, per contra, va ser un rei antiremença? Va actuar seguint el camí dels seus antecessors? Va aprofitar-se dels remences, dels senyors feudals o de tots plegats per tal d'afermar el seu poder i autoritat al Principat? Les respostes a aquestes preguntes no satisfaran tothom per igual. Crec que, en un assumpte com aquest, es fan més certs encara els coneguts versos de Ramón de Campoamor: «Y es que en el mundo traidor / nada hay verdad ni mentira: / todo es según el color / del cristal con que se mira».

En funció del període històric en el qual ens fixem, en funció de les qüestions que tractem, en funció de la cronologia que abastem, en funció dels interessos que tinguem i un llarg etcètera, la nostra percepció i, sobretot, la nostra resposta a aquestes preguntes pot ser no solament diferent, sinó divergent. Però també crec, i ho dic des de la humilitat, que tots tenim part de raó en la nostra apreciació de l'actuació del rei Ferran envers els remences o, més ben dit, envers el conflicte del camp català, aquella guerra dels cent anys, tal com la qualificava Pierre Vilar.

En qualsevol cas, potser sí que ens posaríem tots d'acord a considerar que el regnat de Ferran II de Barcelona va marcar un important punt d'inflexió en uns enfrontaments que feia més d'un segle que duraven. Amb tot, estic d'acord amb J. Fernández Trabal quan afirma que encara ens manca un estudi global de la conflictivitat pagesa durant els segles baixmedievals.¹ En paraules d'E. Belenguer, la qüestió remença «és un conflicte que trigà ni més ni menys que cent anys a resol-

* Aquesta recerca s'ha fet dins el marc dels projectes HAR2014-54891-P i HAR2015-65146-P, i en el grup MAHPA de la Universitat de Barcelona.

1. Josep FERNÁNDEZ RABAL, «El conflicte remença a la Catalunya del segle xv (1388-1486)», *Afers*, núm. 42/43 (2002), p. 623.

dre's, el feliç promotor del qual en definitiva fou» el rei Ferran.² Com a mínim, es va acabar l'enfrontament obert, violent i generalitzat a la major part del territori de la Catalunya Vella. Això no vol dir que no se seguissin produint actes violents, tant per part dels remences com dels senyors, però eren, pel que sabem fins ara, fets aïllats, no organitzats i puntuals. Així considero, per exemple, el cas de l'intent de regicidi de Joan de Canyamars l'any 1492, que, d'altra banda, més que respondre a un acte en favor de la causa remença, crec que correspondria, més aviat, a un acte que avui qualificaríem de «terrorisme de llop solitari», la qual cosa no obsta que, com diu V. Gual, «l'atemptat té una gran càrrega simbòlica».³

Després de 1486 podem considerar conclosa la guerra o guerres dels remences. El paborde de l'Almoina del Pa de la seu de Girona parla del «temps de la maledicció dels pagesos».⁴ Realment, després de la Sentència Arbitral de Guadalupe i de les ampliacions posteriors, les coses van canviar. Com diu P. Gifre, «a Catalunya, la sentència arbitral de Guadalupe de 1486 marca un tall significatiu en l'evolució històrica del sistema feudal. La sentència possibilita l'acabament de la servitud. Les relacions entre senyors i pagesos després de Guadalupe es basaran de manera gairebé exclusiva en la terra, tot i que quedaran algunes reminiscències de la relació personal».⁵

Ara bé, els canvis produïts per la sentència, van beneficiar més als uns que als altres? De veritat Ferran pacifica el conflicte? Bé, després d'haver-lo tornat a enredar tot provocant el segon alçament, si és que va ser així. De veritat, ell pren la iniciativa de la pacificació del camp català? Ho fa per voluntat pròpia o per necessitat? Manté la política filoremença dels seus predecessors?

De fet, penso que no podem titllar la política reial de filoremença, sinó més aviat d'antisenyorial o, millor encara, a favor de qui aportí diners a una monarquia sempre mancada de recursos. Definiria les actuacions tant del Casal de Barcelona com dels Trastàmars envers els remences com de dubtoses i, en alguns moments, fins i tot de contradictòries, tot i que també complementàries, en qualsevol cas sempre en funció de la seva pròpia conveniència⁶ S. Sobrequés qualificava la polí-

2. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic. Un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Edicions 62, 1999, p. 38.

3. Valentí GUAL, «Les conseqüències de la Sentència Arbitral de Guadalupe», a Àngel CASALS (coord.), *Revisió historiogràfica de Jaume Vicens i Vives*, Barcelona, Galerada, 2010, p. 134. Vegeu també Valentí GUAL, *Matar lo rei: Barcelona, 1492*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2004, p. 39: «Dels motius que podien moure Joan de Canyamars, no en sabem quasi res».

4. Arxiu Històric de Girona, Hospici, 65 (1485-1486).

5. Pere GIFRE, *Els senyors útils i propietaris de mas: La formació històrica d'un grup social pagès (Vegueria de Girona, 1486-1730)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2012, p. 21.

6. Rosa LLUCH BRAMON, «1457: supressió dels mals usos?», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 16 (2003), p. 101-120.

tica de la monarquia entre 1455 i 1460 de «summament vacil·lant». ⁷ Al meu entendre, aquesta apreciació pot ampliar-se a l'actuació de tots els Trastàmars i així faig meva la seva afirmació quan diu que «d'aquesta manera es va sembrar en el camp català el germen de la discòrdia i de la confusió més grans» ⁸ i l'aplico també a la política de Ferran, com a mínim en tot el que té a veure amb la Constitució *Com per lo senyor* de 1481.

Al rei Ferran, li preocupa de veritat la situació dels remences? Pel conflicte en ell mateix o perquè no li permet imposar-se als senyors, a les Corts, a tots aquells qui qüestionen la seva autoritat? Vol treure partit de les queixes i dels moviments pagesos per tal d'erosionar el poder dels senyors? Sens dubte, no podem analitzar l'afer remença sense tenir presents totes les implicacions polítiques que tenia i que hi havia plantejades llavors. Ja fa molts anys que Anguera de Sojo va afirmar que el que es discutia en la qüestió remença era, en realitat, una batalla política. ⁹ Darre-rament, altres historiadors, com ara Ferran Garcia-Oliver, han refermat la importància de la lluita pel poder polític en tot plegat. ¹⁰ Com a mínim, el projecte de concòrdia de 1462, fet expressament al marge de la monarquia, mostra indissimuladament que el xoc polític era aferrissat. Tanmateix, hi ha algun conflicte social i econòmic que no tingui al darrere un rerefons de lluita política i pel poder?

Què suposaven els remences per a Ferran? Un destorb? Un mitjà en la seva pròpia guerra? Una excusa en una lluita que tenia moltes més implicacions? Una qüestió nímia, però que calia resoldre? I per sobre de tot, no podem menystenir que la resolució del problema, a banda d'aportar la pau i contribuir al reconeixement del monarca al Principat, va suposar una considerable entrada de diners a les arques reials. En aquest sentit, em sembla absolutament clara i clarificadora l'afirmació de J. Fernández Trabal quan diu que «la liquidació del conflicte remença

7. Tanmateix, aquesta opinió no és la majoritària: «La política remensa llevada a cabo por Juan II era de franco apoyo a la causa campesina, como lo habían hecho sus predecesores» o «la postura del príncipe [Carles de Viana] era a favor de los campesinos remensas [pues] colaboró en la mejora de la situación de los campesinos remensas y su actuación iba encaminada a la obtención de una redención total»: Vera-Cruz MIRANDA MENACHO, *El príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2011, p. 377 i 400.

8. «Quan els interessava acostar-se als senyors anul·laven, ajornaven o suspnien les disposicions favorables als pagesos; i quan s'indisposaven amb els propietaris, tornaven a restablir-les o enviaven els seus agents a negociar amb la pagesia»: Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, *Joan Margarit i Pau: La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*, Barcelona, Base, 2006, p. 178.

9. Oriol ANGUERA DE SOJO I DODERO, «Dret especial de la Comarca de Vic», a *Conferències sobre varietats comarcals del Dret Civil Català*, Barcelona, Imp. Casacuberta, 1934, p. 273-340.

10. Ferran GARCIA-OLIVER, «Estructura agrària i crisi rural: la Corona d' Aragó en el tombant de l'edat mitjana», a Eliseo SERRANO MARTÍN i Esteban SARASA SÁNCHEZ, *La Corona de Aragón y el Mediterráneo: siglos XV-XVI*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1997. De fet, el plantejament de la qüestió remença com a part del conflicte polític i la lluita entre la nova monarquia d'origen castellà i Catalunya van estar al centre de les explicacions de F. Valls i Taberner o F. Soldevila.

derivà finalment en una enorme operació fiscal i financera a favor de la monarquia, que serví per a finançar la política exterior de la Corona a Itàlia i Granada».¹¹

2. LA HISTORIOGRAFIA¹²

Indubtablement, la figura de Ferran II, com a mínim pel que fa a la seva política envers els remences, no deixa indiferents els historiadors. Alguns el presenten com el gran defensor i afavoridor de la causa pagesa i de les llibertats, mentre que, per a d'altres, el rei es va posicionar en favor dels senyors i va acabar perjudicant aquells qui tant l'havien ajudat tot reforçant el règim senyorial. I això ha estat així des de fa segles. S. Sanpere i Miquel, al segle XIX, ja el va desqualificar pel seu arbitratge en el problema remença perquè, segons ell, el va utilitzar per a imposar la seva autoritat. Aquesta visió negativa contrastava amb la d'E. Serra Ràfols, que considerava que Ferran havia solucionat realment el plet agrari a Catalunya. Al meu entendre, l'esdevenir de la història i els moments en els quals els historiadors han analitzat el seu regnat influeixen fortament en aquesta polarització. Ferran II ha estat jutjat amb molta duresa per part de la historiografia. A Ferran i la seva política envers els remences o se'ls venera o se'ls destrossa. S. Sobrequés, en la seva recerca sobre Joan Margarit, afirmava que «la Història havia estat injusta amb [ell] i en general amb tots els gran personatges aragonesos i catalans d'aquesta època de transició, inclòs Ferran el Catòlic».¹³ Sovint sembla que s'hagi jutjat Ferran més pel seu compromís i identificació amb Catalunya que no pas pels seus actes. I això tant per lloar-lo com per criticar-lo.

Eva Serra ho resumeix esplèndidament quan diu que «no cal veure en el rei Ferran cap malvat, però tampoc cal veure-hi un redemptorista. Ni els dirigents catalans són uns angelets ni el rei un redemptor. El rei és, simplement, un rei. Un rei que instrumentalitza, que fa giragonses segons el context i les aliances circumstancials a conveniència seva, que reacciona tard o és diletant des de la llunyana Andalusia».¹⁴

11. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte remença...», p. 623.

12. De cap manera s'ha d'entendre aquest apartat com un estat de la qüestió; només destaco alguns historiadors i algunes recerques, sense cap pretensió d'exhaustivitat. Vegeu Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte remença...»; Rosa LLUCH BRAMON, «Los remensas en los siglos XIV y XV», *Índice Histórico Español*, núm. 127 (2014), p. 61-84; Flocel SABATÉ, «Il mito e la realtà della servitù in Catalogna nel Medioevo», a Rosa LLUCH BRAMON et al., *Migrazioni interne e forme di dipendenza libera e servile nelle campagne bassomedievali, dall'Italia nord-occidentale alla Catalogna*, Cherasco, Centro Internazionale di Studi sugli Insediamenti Medievali, 2015, p. 399-417: «La condizione servile della classe contadina occupa una posizione centrale tanto al principio come alla fine del medioevo e giustifica sia la nascita del feudalesimo sia lo scoppio della guerra civile catalana», p. 400-401.

13. Santiago SOBREQUÉS I VIDAL, *Joan Margarit i Pau...*, p. 19.

14. Eva SERRA, «Vicens Vives i els remences. Tornar-hi a pensar», *Pedralbes*, núm. 30 (2010), p. 111.

Encara avui, quan han passat més de seixanta anys de les seves recerques, els treballs de Jaume Vicens Vives sobre els remences i encara més sobre la implicació i el comportament de Ferran II en el conflicte i la seva resolució segueixen essent fonamentals i ineludibles. Ara bé, això no obsta que hàgim de tenir present que, en alguns moments, sembla més aviat que un dels principals objectius de Vicens fos defensar el paper de Ferran i la resta de Trastàmars; a vegades, algunes afirmacions seves semblen més panegíriques que no pas objectives.

En qualsevol cas, la intenció de Vicens Vives també era desmentir la majoritària consideració anterior sobre la utilització que el rei havia fet dels remences per tal d'anar minant el poder i el paper de les institucions catalanes. Al seu entendre, els Trastàmars s'havien implicat en la qüestió remença perquè ho havien de fer com a bons governants que eren i perquè pretenien resoldre l'enfrontament i millorar les condicions de vida dels pagesos servils perquè creien en la seva causa i perquè era la seva obligació.

Per a Vicens, Ferran va ser un gran rei i l'ideòleg i el responsable de la fi de l'enfrontament entre senyors i remences. I tot i que sempre va estar a favor seu i donant-los suport i protegint-los, el monarca va condemnar i refusar el segon aixecament i els excessos violents dels descontents després de la primera guerra. El presenta com un rei equànim, que dona la raó als qui demanen la seva llibertat i la treu als qui, durant el seu regnat, ho fan de manera violenta, atès que sempre va defensar i propugnar la via del compromís per a resoldre definitivament el conflicte.

Vicens sostenia que els remences lluitaven per aconseguir l'abolició dels mals usos i la llibertat personal, si bé mantenint la propietat útil dels masos i les terres que fins llavors havien requerit la seva servitud. Aquesta lluita va ser inicialment i durant molt de temps pacífica, per la qual cosa es van organitzar en un sindicat, però quan van considerar-la morta, van agafar les armes i es van implicar en la guerra entre el rei i les institucions i senyories feudals. Tanmateix, Vicens reprova i desqualifica els protagonistes del segon alçament armat i tots aquells qui tenien un comportament, al seu entendre, revolucionari i insurrecte.

A parer de Vicens, els remences van ser els grans afavorits per la Sentència Arbitral de Guadalupe perquè va derogar els mals usos i la servitud a Catalunya. Pel mateix preu, a Guadalupe destacava el paper d'àrbitre, de mitjancer, d'ideòleg, de Ferran II, que, gràcies a aquest arbitratge, assentava les bases de la posterior prosperitat i del creixement del camp català. Per això, per a Vicens, Guadalupe representa un triomf del rei i dels remences.

Les tesis de Vicens, si bé sense fixar-se tant en el paper del monarca, han estat seguides i defensades en bona part per tota una sèrie d'historiadors posteriors, com ara M. Golobardes, S. Sobrequés, P. H. Freedman, G. Feliu, jo mateixa, etc. També Pierre Vilar va posar l'accent en la lluita per l'abolició dels mals usos si bé hi introduí el paper dels masos rònecs, aportació fonamental d'O. Anguera de

Sojo per tal d'entendre la problemàtica remença. En paraules de Vilar, «el pagès català lluita alhora contra els lligams jurídics senyorials i pel manteniment perpetu de l'explotació engrandida que les pestes li han assegurat». En línies generals, la major part de medievalistes coincidim en la base del que va plantejar Vicens, tot i que amb discrepàncies, mentre que els modernistes es mostren més crítics.

Més crítics amb Vicens i més crítics amb Ferran II, amb la seva implicació i amb el seu paper en la resolució del conflicte. Del mateix parer és A. Sesma, que creu que els remences «terminarán ejecutados por una monarquía a la que habían salvado, mientras la sentencia real de Guadalupe consagraba, en realidad, el poder señorial para los siglos siguientes». Malgrat que també afirma que «aspiraba a alcanzar un acuerdo de las partes con la monarquía como árbitro, evitando a toda costa imponer una pacificación donde hubiera un vencido. De conseguirse, él quedaría, como soberano en el centro de las dos fuerzas sociales tradicionales de Cataluña y significaría el reconocimiento en el principado de su poder por encima de todas las demás instancias».¹⁵

Els estudiosos dels temps posteriors a Guadalupe valoren molt més negativament el suposat arbitratge del monarca. Fonamentalment afirmen que el que va suposar aquesta sentència interlocutòria va ser la perpetuació del règim feudal i l'afavoriment dels drets dels senyors per sobre dels drets dels pagesos. A banda que consideren que no va suprimir la servitud, sinó que la va convertir en redimible a canvi d'un considerable pagament econòmic, cosa, d'altra banda, ben certa. Per això, N. Sales o V. Gual, per exemple, afirmen que les violències pageses i la conflictivitat social es van mantenir durant els segles moderns.¹⁶ En paraules de P. Gifre, «si bé la sentència arbitral de Guadalupe va comportar l'alliberament de la servitud i la fi dels mals usos, d'altra banda va suposar la reafirmació del complex emfitèutic-feudal».¹⁷

Per a mi, una cosa no treu l'altra. Com deia fa un moment, al moll de l'os de tot plegat hi ha la valoració del regnat de Ferran. No puc, un cop més, deixar de parafrasejar, perquè hi estic d'acord, Gaspar Feliu quan diu que «Ferran II demostrà ser millor deixeble de Maquiavel que governant honrat, en especial en relació amb els remences [...]. I si bé no se li pot negar el mèrit d'una idea clara de com resoldre el conflicte, ni la paciència per a esperar el moment oportú, també és

15. José Ángel SESMA MUÑOZ, *Los idus de diciembre de Fernando II: El atentado del rey de Aragón en Barcelona*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, Grupo CEMA, 2006, p. 22 i 98.

16. Si bé diu V. Gual que «certament fins ara no és possible d'establir una línia conductora entre episodis que s'ofereixen inconnexos, però això no desvirtua l'afirmació del conflicte»; Valentí GUAL, «Les conseqüències...», p. 132; Núria SALES, *De Tuïr a Catarroja: Estudis sobre institucions catalanes i de la Corona d'Aragó: segles XV-XVII*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2002.

17. Pere GIFRE, *Els senyors útils...*, p. 22.

veritat que no li feia res fer una marrada i fins i tot una marxa enrere, si això li podia proporcionar diners».¹⁸

3. ALGUNS FETS

Ferran II és fill del seu pare, és a dir, el succeeix en el tron després de la seva mort i adopta també la seva trajectòria i política. Si bé, a parer de M. Freixa, té «una concepció més moderna i més absoluta de l'Estat [i] lluitarà per disminuir la força de la noblesa».¹⁹ En qualsevol cas, una de les principals diferències entre ambdós regnats és que Ferran regna després de guanyar la Guerra Civil. I, en aquest sentit, a més, no podem oblidar l'episodi de la Força de Girona de l'any 1462,²⁰ on va estar reclòs durant un temps amb la seva mare quan era petit.²¹

Allà van patir atacs violents amb assalts inclosos per part d'alguns nobles liderats pel comte del Pallars, mentre que eren protegits per altres nobles, pel bisbe Joan Margarit i també per alguns remences, amb Pere Joan Sala al capdavant. Aquests detalls, com a mínim pel que fa a la qüestió remença, no poden ser considerats ni trivials ni frívols. E. Belenguier afirma que «als 10 anys la negra ombra d'un dels genets de l'Apocalipsi ja començà a deixar-li empremta».²² A. Sesma comparteix aquesta visió quan diu que «la situación de los cercados llegó a extremos desesperados y la sensación de que podía seguirse su muerte estuvo presente casi desde el principio».²³

La monarquia guanya la Guerra Civil amb el suport, la participació i l'ajuda dels remences. En realitat, em sembla que seria millor dir que els reis i els remences tenien els mateixos enemics, la qual cosa no té perquè ser ben bé la mateixa. En qualsevol cas, per tal que les tesis reials triomfessin, s'havien d'imposar a les Corts,

18. Gaspar FELIU, «Rellegint la *Història dels remences* de Jaume Vicens Vives», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. xxii (2011), p. 55.

19. Miquel FREIXA, *Francesc de Verntallat: Cabdill dels remences*, Barcelona, Base, 2010, p. 301.

20. Vegeu Santiago SOBREQUÉS I VIDAL, *Joan Margarit i Pau...*, p. 221-234, entre d'altres.

21. Vegeu com ho explica el successor d'un dels pagesos que els van protegir: «Est Miquel Oliveras y Casas fonch un dels que voluntàriament anaren a socórrer a la Reyna dona Juana, muller del rey Don Joan de Aragó y al príncep Don Fernando, son fill, del siti que los avian posat en la torre Gironella de Gerona, lo exèrcit dels commovedors del Principat de Catalunya en lo any 1462, logrant ab esta diligència lo donar-los entera llibertat y posar llurs personas en lloch segur fora dita ciutat de Gerona, per lo que agraht de tanta finesa dit infant don Fernando a 15 de maig 1503, essent ja Rey de Aragó y trobant-se en Barcelona, concedí privilegi de militar a dit Miquel Oliveras y Casas, ab lo qual expressa tots los sobredits serveys de ell rebuts»; Pere NOGUER I LLAUDES, *Llibre de la antiquitat, y progressos de la casa de Noguier de Segaró y genealogia de tots los hereters de dita casa, y llur descendencia junt ab la antiquitat, y serie dels hereters de las casas que per rahó de successió son incorporadas, en la Isienda de dita casa*, Arxiu Patrimonial Noguier de Segueró.

22. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic...*, p. 58.

23. José Àngel SESMA MUÑOZ, *Los idus de diciembre...*, p. 50.

als braços, als estaments... Ferran recupera el poder de l'Estat, aquell que els seus antecessors havien vist com se'ls posava en dubte, com se'ls qüestionava. El poder que el seu pare havia aconseguit amb la guerra, Ferran el voldrà controlar amb tota l'autoritat i l'utilitzarà des de llavors. Al meu entendre, un dels principals escenaris en què es visualitza la nova dimensió del poder reial és en el conflicte entre els remences i els senyors.

Els remences feia anys que havien perdut la por, en encertada expressió de J. Fernández Trabal. Havien deixat de tenir por dels senyors. El canvi és fonamental perquè indica que els pagesos se sentien lliures i amb el dret i el deure de reclamar allò que per a ells era just. D'aquí la implicació en la guerra i tots els esdeveniments posteriors. Els remences havien perdut la por i, al meu entendre, els senyors havien perdut la paciència. Els titulars de senyories propietàries de remences van estar més de dos-cents anys demanant garanties als monarques i els monarques els les concedien, en funció de la conjuntura i de la necessitat de diners. Per exemple, volien evitar amb la llei a la mà —perquè d'una altra manera havien vist que no se'n sortien— que els remences abandonessin els seus masos i que, si ho feien, com a mínim renunciessin abans als drets de propietat de manera que es podessin tornar a establir i satisfer les rendes corresponents.

Tanmateix, aquestes peticions i concessions tan sovintejades només poden indicar la seva poca efectivitat. Al mateix temps, potser també demostren que els senyors eren ben conscients de la seva continuada i creixent debilitat. Només podien evitar la marxa dels seus remences si aconseguien la col·laboració de la resta de senyors, dels reis i de les viles i ciutats, especialment d'aquells llocs que podien acollir i que acceptaven remences fugitius com a membres de ple dret.²⁴

Al llarg dels segles XIII, XIV i XV, la llibertat i la capacitat de moviment dels remences no deixen de ser un motiu més en l'enfrontament entre el rei, les ciutats i els senyors i una bona mostra de la seva divergència d'interessos. Als reis i a les ciutats, els afavoria que tothom pogués anar a viure i instal·lar-se on volgués, quan volgués i com volgués, però això perjudicava molt seriosament els senyors. Sens dubte, tantes peticions mostren clarament «la impotència senyorial per tal de poder retenir» els seus adscrits, en paraules de Garcia-Oliver²⁵ o, segons P. Benito, «la incapacitat dels senyors [...] d'impedir l'emigració dels pagesos a la ciutat i a les viles

24. Rosa LLUCH BRAMON, «Possit ire et redire quo voluerit libere: els esforços senyorials per evitar la mobilitat dels remences (segles XIII-XV)», a Rosa LLUCH BRAMON *et al.*, *Migrazioni interne...*, p. 155-175.

25. Ferran GARCIA-OLIVER, «Estructura agrària i crisi rural...», p. 58. Vegeu les dificultats senyorials per tal de retenir els pagesos a la terra i els perjudicis que els ocasionava al llarg dels segles XII i XIII a Ferran GARCIA-OLIVER, «Terra e libertà. La mobilità contadina in Catalogna, nelle Isole Baleari e nel Paese Valenzano (XII-XIII sec.)», a Rosa LLUCH BRAMON *et al.*, *Migrazioni interne...*, p. 197-232.

emergents, [...] impotents per a contenir l'hemorràgia humana dels seus dominis».²⁶

En mig d'una conjuntura econòmica negativa, els senyors tenien, a més, enfrontaments i tensions per totes bandes: amb el rei per tal de mantenir els seus drets jurisdiccionals, amb les ciutats i viles perquè no acollissin els remences no redimits i que no haguessin renunciat als drets de propietat sobre la terra i amb els pagesos per a exigir-los els pagaments acostumats i mirar d'augmentar-los.

Una de les actuacions més destacables de Ferran respecte al conflicte remença la va fer a les Corts de 1480-1481. Allà va acceptar la constitució *Com per lo Senyor* pressionat pels senyors i a canvi d'un pagament de 300.000 lliures.²⁷ Amb aquesta constitució, entre moltes altres qüestions, es derogava la sentència interlocutòria d'Alfons el Magnànim de l'any 1455 i, per tant, es revocava l'abolició dels mals usos i de la servitud i, així, es retornaven als senyors els seus drets sobre els remences.²⁸ D'aquesta manera, una altra vegada i almenys en teoria, Ferran permetia que la servitud tornés a existir de dret a Catalunya, tot i que, un altre cop, amb la clara resistència i oposició activa dels remences.

Els efectes d'aquesta constitució són clau, fins i tot per a Vicens Vives, que afirmava que «su aplicaci3n iba a encender la hoguera de la revuelta campesina en un plazo inferior a tres años».²⁹ Al seu parer, la seva imposici3n, que demostrava «el triomf de la reacci3n aristocràtica», va comportar «consequències funestíssimes» perquè «tan aviat com els procuradors dels senyors intentaren aplicar la nova

26. Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, Barcelona, CSIC, 2003, p. 471.

27. Com diu A. Casals, «un dels objectius més importants del rei era reconciliar la monarquia amb els grups dirigents [...] i, per tant, no l'hauríem d'interpretar en el marc del conflicte remença, sinó de la superaci3n dels conflictes amb la classe dirigent»: Àngel CASALS, «Vicens Vives i el redreç de Ferran II», a Àngel CASALS (coord.), *Revisi3n historiogràfica...*, p. 107.

28. «Ab la present Constituci3n revocam, e anul·lam la dita sentència [de 1455], e volem, e ordenam, que los Senyors Alodiaris, e directes de las ditas remensas sien tornats, e de present tornan aquells en aquella possessi3n, o recepci3n de tots censos, tascas, jovadas, servituds, e altres drets, ús, e exercici de aquells, en que eran abans de la promulgati3n de la dita sentència»: *Constituci3ns y altres drets de Catalunya compilats en virtut del capitol de Cort LXXXII. De las Corts per la S.C. Y R. Majestat del rey Don Philip IV Nostre Senyor celebradas en la ciutat de Barcelona, anys MDCCII*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1995. Vegeu també Elies SERRA RÀFOLS, «Alguns documents reials sobre el plet de les remences», a *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, vol. II, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1967, p. 667-668: «com per lo Senyor Rey don Alfonso d'alta recordacio, oncle e predecessor nostre, fos stada donada huna Sentencia Interlocutoria sobre lo fet de les remences e aquella sia contra Constituci3ns de Cathalunya, usos, practiques e consuetuts del dit Principat, aquella dita Sentencia ab la dita Constituci3n per nos com dit es feta revocada e anul·lada havem». Rosa LLUCH BRAMON, «1457: supressi3n...», p. 101-120.

29. Jaume VICENS VIVES, *Historia de los remensas (en el siglo XV)*, Barcelona, Vicens Vives, 1978, p. 129.

constitució, els remences reaccionaren de forma violenta».³⁰ Així les coses i seguint el plantejament de Vicens Vives, la imposició de la Constitució de 1481 explica i justifica un nou alçament i la revolta liderada per Pere Joan Sala l'any 1484, coneguda com la Segona Guerra dels Remences.

Segons E. Belenguer, Ferran «es doblegà al poder jurisdiccional i territorial del feudalisme nobiliari, encara que sabia que aquesta no era la solució de concòrdia a què aspirava la seva monarquia». De manera que, per recuperar la tranquil·litat després de la guerra, va emanar aquesta constitució per calmar «les ires políticament més compromeses a les Corts, on la representació senyorial existia però no la remença». És a dir, que, «a les Corts de 1480-1481, li falta valor per resoldre el sempitern problema agrari», i va cedir a les pressions més retrògrades conscient que la constitució *Com per lo senyor* «no era cap solució ni política ni social».³¹ També és cert, seguint Casals, que Ferran «cerca l'acord amb els sectors que se li haurien pogut enfrontar [amb] una actitud de reconciliació».³² De fet, el rei mateix va justificar, en la introducció de la Sentència Arbitral de Guadalupe, la forta pressió que li van fer les Corts, que «importunavan la dicha revocación, empachando la conclusión de la Cort si aquella no faziamos».

La realitat és que els documents per ara estudiats no reflecteixen en absolut aquesta nova imposició de la servitud. Tot i que X. Marcó ha localitzat diversos casos, datats després de 1481, en què els remences pacten amb els seus senyors i es comprometen a satisfer mals usos i homenatges en cas que sigui necessari més endavant.³³ Potser els ànims estaven encara massa trasbalsats perquè la primera guerra era molt recent i és possible que això o la dificultat de materialitzar-ho impedis que els senyors feudals poguessin tornar a exigir homenatges i pagaments propis o exclusius de la pertinença a la servitud. No podem oblidar que l'any 1484 el lloc tinent del Principat va haver de recordar que «els pagesos havien de complir la llei de 1481 respecte als seus senyors».³⁴

Ara bé, mentre el rei acceptava les exigències senyorials i, en teoria, els afavoria obertament, seguia mantenint actius els seus canals de comunicació amb els remences. La política de Ferran en el conflicte es podria definir com una de freda i una de calenta. O com diu E. Serra, «tot fa la impressió que el rei juga amb diverses cartes».³⁵ En tot plegat, a més, hem de tenir present que durant la major part del

30. Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmars (segle xv)*, Barcelona, Teide, 1956, p. 223.

31. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic...*, p. 127 i 153.

32. Àngel CASALS, «Vicens Vives...»; Àngel CASALS (coord.), *Revisió historiogràfica...*, p. 108.

33. Xavier MARCÓ, *Homes, dones i masos de la vall d'Aro a la segona meitat del segle xv: Aproximació prosopogràfica a una comunitat rural en temps de guerra i de revolta*, treball de recerca, Departament de Geografia, Història i Art, Universitat de Girona, 2007.

34. Miquel FREIXA, *Francesc de Verntallat...*, p. 312.

35. Eva SERRA, «Vicens Vives i els remences...», p. 111.

temps el rei no era a Catalunya, sinó ben lluny i amb altres objectius expansionistes ben clars.

4. LA SENTÈNCIA ARBITRAL DE GUADALUPE

Sens dubte, el dictat de la Sentència Arbitral de Guadalupe és l'actuació més transcendental de Ferran sobre la qüestió remença. Pel que fa a la valoració de la sentència i la resolució del problema, les divergències recauen sobre el mateix problema. Vull dir, sobre els motius que portaren els remences a les armes, sobre les seves peticions i demandes, així com també sobre la participació i implicació en l'enfrontament armat d'altres pagesos no remences. Aquells qui creuen que els remences pretenien acabar amb la servitud pensen que van sortir-ne victoriosos, mentre que aquells qui creuen que els pagesos lluitaven per abolir el sistema feudal pensen que la sentència confirmava la victòria dels senyors. Potser abans de posar-nos d'acord sobre el resultat de la guerra, hauríem de coincidir en el seu origen, les seves causes i les seves afectacions. O, una vegada més, podem entendre les visions com a complementàries i no excloents. En qualsevol cas, a partir de 1486, els remences seran com la resta de pagesos. La sentència uniformitza la pagesia catalana, fos quina fos la seva condició anterior.

Els remences van demanar repetidament, davant de tots els interlocutors que van trobar i de tantes maneres com van poder, que s'abolís la servitud, simbolitzada en els mals usos i els homenatges. Si bé és cert que això no exclou que, pel mateix preu, demanessin la supressió de censos i altres drets feudals. Una cosa no sols no treu l'altra, sinó que no seria convenient analitzar-les aïlladament. Així doncs, i un cop més, coincideixo amb G. Feliu quan afirma que «es pot parlar de victòria remença sense victòria pagesa: però no havia estat una guerra pagesa, no va afectar tot el Principat, sinó una guerra per la remença i els mals usos».³⁶ Sens dubte, té raó F. Garcia-Oliver quan diu que el rei va jugar fort a Guadalupe per tal d'acabar amb l'anacronisme històric de les servituds.³⁷ O, com diu E. Belenguer, «el problema remença [...] s'acabava no en benefici absolutament de tots [...] però sí d'una gran majoria».³⁸ Per a M. Freixa, «es pot considerar que fou equitativa en l'aspecte social»; de fet, assenyalava que ja abans de Guadalupe el rei Ferran s'esforçava a distingir entre la supressió i l'alliberament dels mals usos, amb els quals estava d'acord, i l'exempció total del pagament de censos i tasques, de la qual estava en contra.³⁹

La servitud quedava abolida, però és cert que el capítol VIII de la sentència es-

36. Gaspar FELIU, «Rellegint la *Història dels remences...*», p. 59 i 60.

37. Ferran GARCIA-OLIVER, «Estructura agrària i crisi rural...», p. 60.

38. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic...*, p. 158-159.

39. Miquel FREIXA, *Francesc de Verntallat...*, p. 343 i 317, respectivament.

tablia que els senyors podrien confiscar els masos que haguessin estat abandonats pels seus tinentes durant més de tres mesos. L'acceptació d'aquest capítol, i també la del VII, per part dels síndics remences, sense protestar, va estranyar fins i tot Vicens Vives. Penso que cal relacionar-ho amb la lesió dels interessos senyorials que suposava la marxa dels titulars de drets o dels seus descendents. D'aquesta manera, els senyors podien disposar lliurement de les terres sense treballar, com havien estat reclamant durant molt temps. Amb tot, caldria comprovar quantes vegades es va anar recordant i exigint el seu compliment per part dels senyors, o si aquesta vegada i definitivament, els senyors van aconseguir retenir els pagesos a la terra.⁴⁰ En qualsevol cas, Guadalupe tampoc va resoldre totes les coses i per això durant el segle XVI l'ofensiva feudal via la legislació de les Corts va continuar. D'altra banda, i al meu entendre, la tossuda persistència dels remences a no redimir els mals usos de cop ha de tenir molt a veure amb tot això.

Al llarg del segle XVI, els senyors van seguir demanant més i noves lleis per tal de refermar i reforçar el sistema que la sentència havia ratificat. Així les coses, potser no hauríem d'afirmar amb tanta rotunditat que a Guadalupe guanyen els senyors... Si de veritat haguessin guanyat no els haurien calgut noves lleis per tal d'imposar les seves exigències per assegurar tant el seu domini sobre la terra com la renda que n'obtenien. Algunes d'aquests exigències feia més de dos-cents anys que les havien d'anar repetint. La sentència, per exemple, no resolva de manera ni clara ni definitiva un dels problemes principals contra els quals tant s'havien anat queixant els senyors: el frau dels pagesos en el pagament dels lluïsmes i la connivència entre aquests i els notaris. Les primeres lleis que pretenien evitar aquest frau són del segle XIII i al llarg del XVI van ser necessàries noves lleis per tal d'assegurar el cobrament dels lluïsmes i el control de les transmissions de la terra.⁴¹

En paraules de V. Gual, «tot el desplegament d'un corpus legal adreçat a controlar la pagesia ha de fer suposar l'existència d'una resistència camperola contra la recomposició feudal assegurada per la sentència de Guadalupe».⁴² Jo hi afegiria que ha de fer suposar que a Guadalupe es van deixar moltes coses sense resoldre o amb prou ambigüitat com per requerir resistència i noves normatives.⁴³

40. Jaume VICENS VIVES, *El Gran Sindicato Remensa (1488-1508)*, Madrid, CSIC, 1954, p. 16; ROSA LLUCH BRAMON, *Els remences: La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*, Girona, AHR, Universitat de Girona, 2005.

41. ROSA CONGOST, *Tierras, leyes, historia: Estudios sobre «la gran obra de la propiedad»*, Barcelona, Crítica, 2007; ROSA CONGOST, Pere GIFRE, Gabriel JOVER i ROSA LLUCH, «Que mostrin els títols... Una relectura de les reivindicacions remences i de la Sentència Arbitral de Guadalupe», a ROSA CONGOST, *Dels capbreus al registre de la propietat: Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*, Girona, Universitat de Girona, 2008, p. 113-144.

42. Valentí GUAL, «Les conseqüències ...», p. 129.

43. A banda que el sindicat remença va haver de recordar a alguns senyors que es resistien a complir la sentència, que el rei havia abolit els mals usos i que «tots els vassalls del rei estaven obligats a complir la llei»: Miquel FREIXA, *Francesc de Verntallat...*, p. 364.

Si el «complex emfitèutic-feudal», en expressió de P. Gifre, hagués quedat perfectament ratificat, no haurien calgut tantes noves peticions senyorials. Aquestes demandes palesen la impotència per a imposar-se dels senyors, a banda que la sentència tampoc no els acabava de satisfer. Ara bé, hi ha alguna sentència que de veritat resolgui tots i cadascun de les qüestions i serrells que l'han generat?

I em plantejo, a tall d'hipòtesi: tantes reclamacions i tanta necessitat de legislar sobre les exigències senyorials no és una mostra de la capacitat de resistència dels pagesos i de la força que havien adquirit? Vull dir, no podria ser que després de Guadalupe, els pagesos seguien sense tenir por dels senyors i havien vist amb més claredat les esclertes del sistema i se sentissin reforçats, fins i tot pel rei, que no havia acabat d'afavorir als senyors, i per això s'hi oposaven amb força? No deu ser que el rei Ferran a Guadalupe fa un regal enverinat als senyors? D'una banda, ratifica el règim que aquests volien, però, de l'altra, deixa tants punts foscos i oberts que hauran de seguir reclamant i negociant amb la monarquia per cada llei que els afavoreixi.

Indubtablement, si comparem el contingut de la Sentència Arbitral de Guadalupe amb la Sentència de Celada dictada pel mateix Ferran II l'any 1497, aquest suposat afavoriment del monarca envers els senyors no es veu tan clar. Anys després de mirar de resoldre el conflicte remença, el rei va fer el mateix amb l'aixecament violent dels vassalls de la senyoria d'Ariza. Tanmateix, en aquest cas, es va posicionar obertament a favor de Guillén de Palafox i, a més d'absoldre'l, «adjudicó y tasó los derechos dominicales en detalle, los servicios ordinarios y extraordinarios que debían los vasallos a sus señores». De tal manera que la Sentència de Celada va ratificar i confirmar el poder senyorial i el règim feudal per davant de les reclamacions pageses i el conflicte es va anar allargant fins al segle XIX. Amb un posicionament, una duresa i una claredat en favor dels senyors que no apareixen a Guadalupe.⁴⁴

En qualsevol cas, potser tampoc no cal buscar vencedors ni vençuts, tots hi van guanyar i tots hi van perdre. Tots van acceptar la sentència perquè probablement ja no tenien més remei. Els senyors van veure confirmats i ampliat els seus drets, tot i que van caldre diferents recordatoris, i els pagesos l'abolició de la servitud. El conflicte va ser molt llarg i amb diferents etapes i diverses visions i implicacions per part de tothom. Probablement va acabar per esgotament de

44. Vegeu, per exemple, Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS y Esteban SARASA SÁNCHEZ, «El señorío de Ariza de la familia Palafox y la Sentencia de Celada (Alteraciones campesinas y triunfo señorial en el tránsito de la Edad Media a la Moderna)», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 58 (1988), p. 31-50 (la citació és de la p. 42); Gregorio COLÁS LATORRE, «Fernando II y el mundo señorial aragonés», a Esteban SARASA SÁNCHEZ, *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1996, p. 262 i seg.

les parts; després de cent anys de conflicte, ningú tenia ni diners ni ganes ni energies per a continuar amb les violències. Sembla que els únics que es van mantenir en una posició similar van ser els reis, però perquè això és el que els interessava.

Personalment tinc per costum creure el que la gent diu. Els remences van dir moltes vegades i de moltes maneres que demanaven l'abolició de la servitud. Van justificar la seva demanda de llibertat basant-se en la Bíblia, en el fet que ho exigien les lleis de la natura i en els orígens del país. Repetidament van centrar bona part de les seves reclamacions en la supressió dels abusos derivats de la servitud. Així ho van explicitar, per exemple, en el pròleg del sindicat de 1448, en què s'afirma que la servitud i els mals usos són «orrende» i que violaven el dret natural i el precepte diví.⁴⁵ Semblantment, en el projecte de concòrdia de l'any 1462 van demanar als senyors feudals que deixessin d'aplicar els mals usos, ja que «a ells [és de] molt poca utilitat e es gran suiugatio als dits pagesos e a ells molt odios».⁴⁶ Si ells ho van dir tan clarament, cal que no els creguem?

En aquest projecte, els remences reconeixien que «son contents de pagar planament sens frau ne engan» delmes, primícies, censos, tasques, braçatges, sempre que es pugui demostrar que els han de pagar amb «algún acte [...] o titol autentic».⁴⁷ Per això no puc negar que Fernández Trabal té raó quan afirma que «la rebel·lió [...] des del començament desbordà el marc estricte de la lluita contra les servituds per tal de reclamar l'abrogació general de càrregues senyorials».⁴⁸

Al segle xv, la servitud potser impedia poc però empipava molt; com diu F. Garcia-Oliver ser pagès de remença era «un estigma».⁴⁹ Ara bé, allò que els remences van demanar repetidament i obertament amb afirmacions com «el temps de la servitud és ja passat», ho van aconseguir, bé que a canvi d'un pagament econòmic, però no sols hi estaven disposats, sinó que van saber treure partit de la situació. Molts d'ells van preferir no compensar els senyors perquè així veien reconeguts els seus drets de propietat sobre la terra.

En qualsevol cas, no podem oblidar que la majoria de franqueses que es van

45. M. Mercè HOMS BRUGAROLAS, *El sindicat remença de l'any 1448*, Girona, Ajuntament de Girona, 2005; ROSA LLUCH BRAMON, «Las demandas de los remensas catalanes (1380-1462)», a *Formas de protesta, movilización y lucha política en la Baja Edad Media: Lenguajes, discursos, repertorios e imaginarios sociales*, Valladolid, en premsa.

46. Concòrdia que, a parer de Vicens Vives, «es uno de los textos más importantes para la comprensión y la resolución del pleito agrario catalán del siglo xv»: JAUME VICENS VIVES, *Historia de los remensas...*, p. 91.

47. L'any 1464, en plena guerra, Joan II va escriure a Verntallat i li demanava que els remences paguessin als senyors tot el que els havien de pagar, excepte els mals usos: MIQUEL FREIXA, *Francesc de Verntallat...*, p. 196-197.

48. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte remença...».

49. Ferran GARCIA-OLIVER, «Terra e libertà...», p. 231.

concedir a la Catalunya Vella i que, entre d'altres coses, alliberaven de la servitud i d'alguns mals usos, es van concedir després i a través de negociacions pactades i, molt sovint, a canvi de diners.⁵⁰ Els remences havien de saber perfectament que no aconseguirien res si no negociaven i pagaven. I el mateix devien saber Ferran i els senyors. Només calia que tots s'asseguessin a la mateixa taula i es reconeguessin mútuament, i això és el que van fer a Guadalupe. De fet, part dels senyors i part dels remences ja ho havien intentat el 1462 amb interessos indissimulats i al marge de la monarquia. En aquest sentit, cal tenir present que el líder del primer alçament, Francesc de Verntallat, va afirmar que signar aquella concòrdia era comparable a la traïció de Judes a Jesucrist.⁵¹

D'altra banda, coincideixo amb X. Marcó quan afirma que «sembla necessari realitzar estudis de cas a escala local que permetin copsar millor quines eren les aspiracions dels pagesos i quins conflictes concrets tenien amb el seus senyors». Les conclusions de la seva recerca són clares i innegables, al segle xv a la vall d'Aro hi ha conflictes pels masos i terres rònecs, els propietaris del seu domini útil s'impliquen en les peticions de l'abolició de la servitud i al mateix temps molts d'ells, de diferents condicions econòmiques, es resisteixen i es neguen a pagar censos. Per tant, totes les explicacions anteriors i excoents analitzades en un territori concret i amb setze senyories territorials diferents (la majoria eclesiàstiques) es manifesten com a coetànies i complementàries. Al segle xv, «les relacions tibants [...] entre els senyors i els remences de la Vall d'Aro no obediïen només a una sola problemàtica. Més aviat, semblen una suma de totes elles». Les diverses disputes entre ells «s'alimentaven mútuament». ⁵² En el conflicte entre senyors i pagesos tot hi té el seu paper: qüestions sobre les terres sense tinentes, peticions de llibertat, negativa a pagar censos, peticions de representativitat política, etcètera.

5. CONCLUSIONS

En els darrers anys, s'han aportat noves hipòtesis engrescadores i diferents, però que, al meu entendre i per ara, no s'han acabat de demostrar prou. A banda que crec que no substitueixen, sinó que amplien les visions que teníem fins ara. Amb tot, no hi ha dubte que s'han fet moltes recerques i s'han confirmat i negat algunes de les hipòtesis amb les quals hem anat treballant des dels estudis de

50. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid i Barcelona, CSIC, 1969-1983; Rosa LLUCH BRAMON, «Les viles medievals: franqueses i mals usos», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 19 (2008), p. 9-28.

51. Miquel FREIXA, *Francesc de Verntallat...*, p. 151; Rosa LLUCH BRAMON, «Las demandas...».

52. Xavier MARCÓ, *La senyoria feudal en un vessant de les Gavarres: Els dominis territorials de la vall d'Aro al segle xv*, XIX Premi Joan Xirgo, març de 2011, p. 265 i 270.

Sanpere i Miquel, Vicens, Vilar, Serra i Sales, entre d'altres. Bàsicament, entre tots hem augmentat la lent amb què analitzem l'afer remença i hem pogut percebre molts matisos que amplien la visió una mica massa maniquea que en teníem. Al meu entendre, un dels errors que en general cometem és o bé voler lloar o denigrar la figura de Ferran, o bé confirmar o refutar totalment les teories anteriors. Hem anat afegint pinzellades a la foto fixa que teníem i aportant noves propostes que hauríem de sumar a les anteriors, perquè encara no n'hi ha cap que les substitueixi o les faci innecessàries del tot. A vegades sembla, més aviat, que tothom tingui ganes de dir-hi la seva i revolucionar la interpretació d'aquella guerra dels cent anys. En qualsevol cas, algunes de les hipòtesis no sols no em semblen contradictòries, sinó complementàries i necessàries. Sens dubte, ens calen molts més estudis i moltes més perspectives, així com una gran amplitud de mires que inclogui i incorpori alhora les velles i noves hipòtesis i potser fer-ho des de l'equidistància. I això encara és més cert si ens referim al conflicte violent obert, a la seva resolució i al paper del rei Ferran. Com diu E. Belenguer, encara hi ha per exhumar «una enorme riquesa documental» sobre aquest monarca.⁵³

La versió de la sentència amb la qual treballem tots plegats és la que va publicar Vicens fa més de cinquanta anys. Sens dubte, caldria contrastar les diverses versions que van circular i publicar-la, convenientment anotada i contextualitzada. És un dels documents cabdals de la història de Catalunya i seguim sense tenir-ne una versió consensuada ni actualitzada.

Al meu entendre, per als remences, a mitjan segle xv, desempallegar-se de la servitud era absolutament necessari i imprescindible per tal de veure reconeguts els drets polítics, jurisdiccionals i de propietat sobre la terra, així com assolides i reconegudes les millores econòmiques que havien obtingut en la conjuntura de crisi. Ara com ara considero que el conflicte remença és el resultat d'un xoc d'interessos jurídics, econòmics, polítics i socials.

En aquest sentit, m'inclino a pensar que el que fa el rei Ferran és anar tancant serrells, anar solucionant problemes i, de retruc i gràcies a això, el que fa és anar imposant-se, anar utilitzant totes les atribucions polítiques que, gràcies a la guerra i a la postguerra, està aconseguint. Ferran imposa unes noves, però al mateix temps velles regles del joc. Concedeix la llibertat als remences, però alhora perpetua el règim senyorial. I això ho aconsegueix fent posar d'acord els protagonistes de l'enfrontament, tant senyors com pagesos. Al meu entendre, a la curta, ni els senyors van obtenir tot el que pretenien ni ho van fer els remences. Ara bé, a la llarga, les coses van ser diferents: els pagesos van veure reconeguts i respectats els seus drets de propietat sobre la terra i tots van obtenir representació política i van ser vistos com a part indiscutible i imprescindible del regne.

53. ERNEST BELENGUER, *Ferran el Catòlic...*, p. 22.

I a la pregunta amb la qual he començat —va ser el rei Ferran un rei proremença o antiremença?—, només puc respondre-hi, ara com ara i a manca d'un nou estudi exhaustiu sobre la qüestió, que no va ser un rei antiremença, però tampoc antisenyorial. Per a mi, ell és el gran vencedor del conflicte remença. Aconsegueix ser considerat un àrbitre vàlid i necessari, i això perquè és el rei, perquè té l'autoritat de l'Estat.

Justícia en terres de senyors en temps de Ferran II

Valentí GUAL VILÀ
Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

La Catalunya del temps de Ferran II es trobava repartida en una multiplicitat de jurisdiccions, amb un clar predomini de la jurisdicció senyorial —baronial i eclesiàstica— enfront de la jurisdicció reial. Les unitats baronials disposaven de divisions territorials pròpies, tenien una estructura d'oficials de districte i jurisdiccional particular i imposaven un règim jurídic propi. La jurisdicció senyorial podia estar representada des de la simple quadra fins a la baronia, formada per un conjunt de localitats sotmeses al mateix senyor.

L'exercici de la justícia durant el període modern estava en mans majoritàriament del rei, de la noblesa laica i de l'estament eclesiàstic. Les proporcions de les jurisdiccions respectives al Principat de Catalunya a la fi de l'Antic Règim —41 %, 31,3 % i 20,5 %—¹ evidencien la importància de la justícia senyorial, tant baronial com eclesiàstica, la qual aconseguia un percentatge lleugerament superior a la meitat del total.

Basarem la present aportació en l'anàlisi de dues importants senyories feudals: la del monestir cistercenc de Poblet i la de la baronia d'Òdena, de la casa de Cardona. L'una, eclesiàstica; l'altra, laica. D'una gran importància i pes, tant l'una com l'altra. La tesi doctoral de Xavier Jorba ens il·lustrarà sobre els Cardona. Efectuarem un repàs a l'organització de les senyories, el nombre i el tipus de penes i delictes, els oficials... La cronologia excedeix el regnat de Ferran II i s'estén al llarg de l'època moderna per tal de poder oferir un dibuix ben traçat.

1. Jesús MESTRE I CAMPI i Víctor HURTADO (dir.), *Atlas d'història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1995, p. 166.

LA JUSTÍCIA DE POBLET. EL DOMINI POBLETÀ

Els monestirs foren, sens dubte, un dels agents preponderants en les jurisdiccions senyorial i destacaren en l'àmbit de l'Església. Aproximadament dos centenars de cases religioses poblaven el territori català. No constituïen un bloc unitari ni uniforme, sinó que hi havia una gran diversitat de situacions atribuïbles, entre d'altres causes, a l'orde i la regla monàstics, a la ubicació geogràfica, a l'antiguitat i a la riquesa de cada cenobi.

Poblet, panteó reial, fundació de mitjan segle XII, era un monestir cistercenc d'implantació rural, ric i amb una nodrida comunitat.² Va incorporar el domini territorial i jurisdiccional d'una gran quantitat de pobles i llocs. En entrar als temps moderns, eren una trentena llarga, i això sense considerar els termes despoblats que tenia a ponent. El control i l'administració de la ingent superfície i del notable nombre de vassalls es feien gràcies a la divisió en diverses baronies: la del monestir, la de les Garrigues, la d'Urgell... Els tentacles s'estenien cap a l'oest català: la meitat de l'actual comarca de les Garrigues era seva (l'Albagés, el Cogul, Fullea, Juncosa, els Omellons, la Pobla de Cérvoles, el Soleràs, Tarrés, els Torms, el Vilosell, Vinaixa); a l'Urgell hi tenia la joia més preuada (Verdú, que nodria d'ingressos les arque pobletanes gràcies a les fires de Sant Marc, a més de Boldú, Castellserà, la Fuliola i Montblanquet); a la Conca de Barberà disposava de Vimbodí (el lloc més proper i també el més conflictiu), Vallclara i Senan (que quedà buit a mitjan segle XVI i calgué repoblar-lo); a la Noguera tenia Algerri, Belcaire, Bellmunt, Boix, Butsènit, Menàrguens, Tragó; a la Segarra, Granyanella i Sant Domí... A més, senyorejaven un parell de llocs al País Valencià, a l'Horta: Quart (de Poblet) i Aldaia, amb el priorat de Sant Vicent de la Roqueta extramurs de la ciutat de València. Aproximadament controlava un miler de quilòmetres quadrats i també, segons les dades del fogatge del 1553, un miler de focs. Vimbodí i Verdú fregaven els 150 focs; Quart i Aldaia, els 125 cadascun, el 1703; Menàrguens en presentava prop de 80, i Vinaixa i el Vilosell rondaven la cinquantena.

L'ORGANITZACIÓ DE L'ADMINISTRACIÓ DE JUSTÍCIA. CÀRRECS I FUNCIONS

En el treball de catalogació dels processos criminals conservats a l'Arxiu Històric de Poblet s'han descrit vora sis-cents casos des de l'any 1400 fins al 1835, que és el de l'exclaustració monàstica.³ El període que va de mitjan segle XVI a mitjan

2. Comptava cent monjos i quaranta conversos l'any 1618 (Gener GONZALVO I BOU, *La vida privada de la comunitat de Poblet a l'edat mitjana i moderna*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Poblet, 1999, p. 86).

3. Els resultats són consultables a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra: La documentació de l'Arxiu de Poblet (armari II)*, Valls, Cossetània, 2003, 941 p. (n'hi ha una reimpressió del 2008). També, del

segle XVII n'abasta gairebé el 60 % i possiblement la concentració no és resultat de l'atzar, sinó que té a veure amb la realitat d'una situació general de desestructuració i desordre. Coincideix, a grans trets, amb l'època daurada del bandolerisme.

Altrament, el període 1479-1516, el del regnat de Ferran II, presenta un nombre de processos baix, una trentena, amb algun buit temporal o altre com ara el trienni 1513-1515. La mitjana resultant, d'un procés anual, és molt inferior a la de l'etapa de plenitud de la conflictivitat social. De tota manera, caldria esbrinar quin pes hi juguen les mancances documentals. Els fons pobletans van patir diverses deslocalitzacions arran de la desamortització de 1835 i segurament s'han produït pèrdues importants.

Quant a les localitats de la senyoria que hi apareixen, en sobresurten dues de la Conca de Barberà (Prenafeta i Vimbodí) i dues més de les Garrigues (Vinaixa i el Vilosell). En el cas de Prenafeta, s'hi concentren una sèrie de conflictes derivats del control de la jurisdicció, amb diferents irrupcions de mans armades procedents de Montblanc en el terme i castell de Prenafeta, senyoria de Poblet.⁴ Parionament a les contradiccions de domini, comptabilitzem els furts (de raïms i figues, d'arnes i de porcs assilvestrats)⁵ i les guerres privades entre famílies. A títol anecdòtic, documentem un encantament, un emmetzinament⁶ i una falsificació de mesura d'oli. Signifiquem que, a l'inici del segle XVI, el batlle general de l'honor pobletana era fra Bernat Cabeça.

Hem identificat els càrrecs que componien la cúria de Poblet, hem detallat les funcions que exercien, si eren laics o eclesiàstics, i l'evolució històrica dels oficis, i hem ofert algunes precisions sobre nomenclatura que difereixen de l'estudi clàssic

---

mateix autor, *L'exercici de la justícia eclesiàstica: Poblet, segles XV-XVII*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2011 (reimpressió), especialment p. 7-18.

4. Els montblanquins devien tenir les espatlles cobertes, en ser la vila del rei. Un parell d'homes que feren contradicció de la recentment adquirida jurisdicció pobletana als Falcons no van gaudir de tanta impunitat. Foren condemnats a pagar cinquanta pacífics, que havien d'anar a parar als cofres de l'abat, en haver efectuat un «trencament» de la baronia (armari II, calaix 3, doc. 24; regesta a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra...*, p. 36).

5. Un grup de gascons, afamats i miserables, va robar porcs assilvestrats al bosc de Poblet. El procés (armari II, calaix 5, doc. 7; i regesta a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra...*, p. 51-52) descriu amb tot detall com mataren les bèsties, com en menjaren les parts, quant pesaven els porcs, quines armes prohibides als estrangers duïen... Interessa la sentència: l'occità de més de 25 anys fou condemnat a ser assotat al coll amb la cansalada d'un dels porcs. Els altres imputats, en ser menors d'edat, només haurien de desfil·lar en públic per on ho feien els assotats. Això sí, tots foren bandejats del terme i senyoria del monestir.

6. Un llarg procés de 95 folis (armari II, calaix 4, doc. 3) recull les acusacions que Francí Capafonts, marit d'Úrsula, abocà sobre Margarida, muller de Joan Pere. Primer, la dona els «(h)aurie maleficiats (...) en tanta manera q(ue) [els cònjuges] la p(ri)mera nit e altres no se són coneguts carnalment p(er) los malefics e encantaments». La feina de Margarida no acabà aquí: «(h)aurie donat metzines [a Francí Capafonts] p(er) les quals ere tornat orat e stave fora de seny». Poblet declarà indemne la dona (regist a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra...*, p. 40-41).

d'Eduard Toda.⁷ Per raó de l'extensió territorial de les baronies i del divers grau de jurisdicció, els abats van haver de delegar poders i constituir tribunals i jutges regulars per exercir-los.

Cal retenir que la jurisdicció criminal suposava la repressió de tota classe de delictes i la imposició de càstigs que podien implicar el vessament de sang i, així, afectar algunes regles canòniques imposades als religiosos. L'abat Trilla, el 1606, obtingué un breu papal que confirmava —a ell o al seu delegat— el poder d'intervenir en els processos criminals contra els seus vassalls sense incórrer en cap censura canònica, encara que de l'actuació abacial en resultés condemna de mort, mutilació de membres o efusió de sang. En aquests extrems, el monjo jutge havia d'abstenir-se de donar el seu vot i de firmar la sentència. L'any 1632, el sant pare va ratificar la facultat.⁸

A la senyoria de Poblet, els qui s'encarregaven d'administrar la jurisdicció delegada o podien intervenir en els tribunals eren el batlle general (que passà a rebre el nom de governador general el 1634), el lloctinent de batlle o de governador, els batlles i els sotsbatlles locals, l'assessor, el notari i escrivà major, el doctor en medicina, el cirurgià i l'executor de sentències.

La patent rebuda pel pare Antoni Congost el 1644 permet relacionar les principals atribucions del governador general (i abans del batlle general): usar la jurisdicció civil i criminal, nomenar i «crear» batlles i sotsbatlles, fer les remissions —amb consell de l'assessor— i nomenar i donar comissions a les persones que considerés oportunes. Segons Toda, la durada del càrrec de governador era quadriennal, com passava amb els abats des de 1623, i sempre havia de recaure en un monjo.⁹ Les atribucions dels lloctinents de governador eren molt semblants, tot i que Toda hi afegeix la d'executar sentències i nomenar i «crear» jutges i notaris.¹⁰

7. Valentí GUAL I VILÀ, *L'exercici de la justícia eclesiàstica...*, p. 13-18. També és de referència obligada el capítol «Jurisdicció delegada i administració de justícia, 1600-1779», p. 304-328, de l'obra Eduard TODA I GÜELL, *La davallada de Poblet (Poblet als segles XVII i XVIII)*, Poblet, 1997, 473 p. (original anterior a 1941, amb edició anotada i estudi introductori a càrrec de Gener Gonzalvo i Alexandre Masoliver; aparegué com a núm. 16 de *Scriptorium Populeti*). És de consulta indispensable, també, Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, Abadia de Poblet, 1974 (reedició de 2014 a cura de Maria Bonet i Octavi Vilà). Tant una obra com l'altra reproduïxen alguns dels dibuixos que ens han llegat les portades dels processos.

8. Eduard TODA I GÜELL, *La davallada de Poblet...*, p. 306.

9. A títol comparatiu: el càrrec de batlle general de Santes Creus era assumit majoritàriament per un frare llec de la comunitat, tot i que també hi havia monjos que l'exerciren, i tenia unes funcions similars als de Poblet, si més no durant la primera meitat del segle XVII (Elisabeth BALDOR ABRIL, *El monestir de Santes Creus des del primer abadiat quadriennal a la Guerra dels Segadors (1619-1641)*, Valls, Consell Comarcal de l'Alt Camp i Arxiu Històric Comarcal de Valls, 1999, p. 72-75).

10. Eduard TODA I GÜELL, *La davallada de Poblet...*, p. 305-306.

La consulta de la documentació pobletana no permet abonar completament les percepcions de Toda¹¹ sobre la figura del batlle general. En concret, Toda fa coexistir i dona un caràcter simultani als càrrecs de governador i de batlle general, extrem que els processos de Poblet invaliden: el nom de governador general no apareix, hi insistim, fins a 1634.¹²

A parer de Toda,¹³ els assessors jurídics eren advocats de carrera establerts a Montblanc que donaven la feina feta i mastegada als batlles i als governadors generals. És una opinió que no escau de discutir, però sí que cal advertir degudament que no consta que fossin aconduïts per un termini de quatre anys.

Per privilegi reial, els monjos arxivers de Poblet eren els seus notaris. Això no obsta que a inicis del segle XVII, a Vimbodí, s'hi hagués establert una notaria contractada per ordre de l'abat. Els notaris que donaven lletra als processos foren objecte de represàlies, i n'hi ha un parell d'exemples a la primera meitat del segle XVII.

El doctor en medicina i el cirurgià havien d'estar presents en la prova del turment infligit als inculpats que no confessaven la participació en els delictes imputats. El cirurgià tenia la facultat d'aturar la tortura si advertia que podia arribar a provocar la mort o lesions greus en el reu. I, a més, era l'encarregat de descriure amb precisió les ferides, mortals o no, rebudes per una víctima de la violència privada.

El primer esment, documentat, de l'aplicació de tortura és de l'any 1612, quan el fadrí sabater de Vimbodí Pere Joan Pinyol va pagar, passant pel poltre, la pudenta acció d'embrutar amb excrements humans les portes de les cases del batlle, del notari —que també ho era de Poblet, Pere Sorolla— i d'un particular. Pinyol arribà a l'hospital de pobres, junt a la porta forana, lloc acostumat «per fer la tortura», amb una cadena al coll. Fou assegut i hi havia pa, vi, foc, ous, llum i altres estris. A la cambra hi eren l'assessor, el procurador fiscal, dos cirurgians, el notari «i els altres ministres de la cort». L'advertiren que no volgués macerar les carns amb el poltre i que digués la veritat. Pinyol respongué que ja ho havia fet. A la segona lligadura del poltre, li esquerdaren el braç esquerre a l'altura del canell, segons els cirurgians, i el metge manà parar el procediment.¹⁴

El nunci tenia cura de fer les publicacions necessàries i portar les notificacions del jutge a coneixement dels interessats. Era nomenat directament per l'abat, segons Toda.¹⁵ El ministre de sentències aplicava als reus les penes: tortura o turment

11. Eduard TODA I GÜELL, *La davallada de Poblet...*, p. 308.

12. A Santes Creus queda palès que batlle general i governador no són dues figures diferents, sinó dues maneres d'anomenar un únic oficial del monestir (Elisabeth BALDOR ABRIL, *El monestir de Santes Creus...*, p. 74-75).

13. Eduard TODA I GÜELL, *La davallada de Poblet...*, p. 310.

14. AHP, armari II, calaix 8, doc. 13. Regest a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra...*, p. 92-93.

15. Eduard TODA I GÜELL, *La davallada de Poblet...*, p. 314.

per obtenir declaracions, marques de ferro roent a l'esquena, assots, mutilacions de membres i mort a la forca en execució de la sentència.

Toda no esmenta el procurador fiscal, ben present en els processos de Poblet. Defensa que la cort o tribunal es reunia a Vimbodí, mentre que se sap del cert que moltes vegades viatjava fins al mateix indret on havien tingut lloc els fets que calia jutjar.

APLICACIÓ DE LA PENA DE MORT

L'anàlisi dels processos criminals pobletans permet efectuar una aproximació a la cronologia i la tipologia de les penes de mort dictades pel tribunal, que són vora una vintena de condemnes. En tots els casos fou a penjament en la forca, llevat d'un «assassí» que havia d'acabar amb la mà tallada, degollat i esquarterat. La primera pena capital dictada afecta dos homes de la Conca de Barberà —en concret, de Vallclara (senyoria de Poblet) i Serral— i és del 1469, en la fase final de la Guerra Civil Catalana (1462-1472).¹⁶ Foren inculpats de ser enemics del rei (de Joan II), d'encunyar moneda falsa i d'actuar d'espies. La darrera vegada, documentada, en què el tribunal pobletà dictà pena de vida fou l'any 1685.¹⁷ Un basc fou penjat a la forca plantada en una partida del terme de Verdú (Urgell), la població més important de la senyoria monàstica. Havia estat inculpat de la mort d'un company en una teuleria.

Hi ha un parell de casos coneguts únicament per referències i gràcies a un lligall identificat com a «sentències». El primer només deixa situar l'acció entre 1469 i 1495, quan va ser penjat un home de Tragó (Noguera) acusat de furt i homicidi. El segon pertoca a un procés de bruixeria i cal retenir que cap a l'any 1554 fou penjada una dona sota aquesta acusació. La resta de condemnes a pena capital van de 1566 a 1652. Són tots homes, acusats de bandolejar, d'assassinar i de furtar blat (en una oportunitat); i tan sols documentem una dona, en ser «bruixa y metzinera» (a Menàrguens, el 1616).

Un parell d'exemples serviran per a veure com actuava la justícia de Poblet. El 17 d'agost de 1577, el procurador fiscal, Joan Giralt, denuncià al procurador general de Poblet, Hug de Guimerà, el pagès del «regni Gasconia» —de fet, natural de la diòcesi de Tolosa— Joan Marcelli. El tolosà fou tret de la presó perquè prestés declaració. Sabem que tenia vint-i-quatre anys, i només divuit quan va arribar a Catalunya. Els últims dos anys se'ls havia passat atropat amb els homes de Pere Ra-

16. Més referències a Valentí GUAL I VILÀ, *L'exercici de la justícia eclesiàstica...*, p. 19-27. És un apartat dedicat a «Poblet i la Guerra Civil Catalana».

17. AHP, armari II, calaix 14, doc. 24. Regesta a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra...*, p. 177-178.

bassa. Bandolejava, doncs. Marcelli havia estat capturat a Fulledda (Garrigues), senyoria de Poblet, probablement el dia 15 d'agost o la vigília. En ser capturat, duia pedrenyal, flascó i tots els arreus per a l'arma. Davant el tribunal pobletà declarà saber que no podia anar en quadrilla i armat per Catalunya, sota pena de la vida, «emperò puix y só anat, no sé què dir-hi». Les declaracions dels testimonis i les tres que feu Marcelli ocupen els dies 18 i 19 d'agost. En acabar la darrera, l'encausat, davant de dos testimonis, digué que no tenia res a defensar, «ans bé coneix que ha errat y per sò se pose en los brassos del senyor y de sos ministres [perquè] li hagen misericòrdia». L'esperà endebades. Era estranger, home de bándol, havia anat armat i havia participat en múltiples accions delictives. El tribunal de Poblet entengué que convenia un escarment dur, per a càstig de Marcelli i exemple dels altres, com explicita la sentència. El text que la recull no té un mot de pèrdua: «sie asotat p(er) los locs acostumats della vila de Vimbodí i en la plasa major de dita vila li sien levades les dos horeles y posades o ficades en lo arbre dell costell que en dita plasa està, y de aprés sie penjat en un dogall p(er) lo coll en alta forca de tal manera que muyra y lur ànima li sie separada dell cos». Era el 23 d'agost: feia poc més d'una setmana que havia estat capturat.¹⁸

La mateixa rapidesa mostrarà el tribunal l'any 1634, en el cas de Pere Mur, sabater de Vimbodí. L'actuació processal la conduí el procurador fiscal, Ramon de Tutuan, que ho posà en coneixement del lloctinent de governador, Francesc Llobart. Els fets s'esdevingueren l'11 de gener i una setmana més tard Pere Mur va dictar testament i va demanar al governador que el seu cadàver pogués ser soterrat. De la declaració de cinc testimonis presencials es desprèn que Pere Mur va treure de sota la capa una destal i va esberlar el cap del seu gendre, Pere Forès. El batlle de Vimbodí va capturar Pere Mur i el va dur fins a Poblet, on fou empresonat. Va preguntar a Pere Mur i aquest no especificà per quin motiu va cometre l'assassinat, només replicà que ja ho havia d'haver practicat abans. Quan el dia 13 el sabater de més de seixanta anys, natural de Colungo, a l'Aragó, va prestar declaració, el tribunal requerí informació sobre una somera de Mur de la qual havia estat feta empara. Mur ho negà, sense ampliar cap informació en aquest respecte, ni fer cap oposició, tampoc, per impedir que el procés acabés malament. Sembla que el sabater havia fet justícia, la seva justícia, i amb això en tenia prou. El governador, Gaspar la Roja, ho tingué clar: «ut llaqueo in alta furca per collum suspendatur taliter quod anima eius a corpore separetur et quod ante executionem dicte sententie absendatur eius manus dextera». Pere Mur conegué la sentència el 19 de gener. En el seu testament disposà set misses baixes a Montserrat i instituí hereva la seva filla Isabel Anna, casada amb Jaume Oller. També ordenà que la seva hisenda fos venuda.¹⁹

18. AHP, armari II, calaix 22, doc. 29. Regest a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra...*, p. 360-366.

19. AHP, armari II, calaix 13, doc. 4. Regest a Valentí GUAL I VILÀ, *Justícia i Terra...*, p. 150-151.

Seguida la pista de Pere Mur als llibres sacramentals de Vimbodí, ha aparegut el problema de no disposar de registre de matrimonis fins al 1631 i de defuncions fins al 1699, extrem aquest que impedeix de confirmar l'execució de la sentència. La sèrie de baptismes informa que Pere Mur estava casat amb Paula, de qui entre 1613 i 1621 va tenir un fill i tres filles. Isabel Anna havia nascut el 23 de febrer de 1618 i fregava els 16 anys quan es van esdevenir els fets. S'havia casat amb Jaume Oller, de Rojals, el 20 de març de 1633, nou mesos abans de l'assassinat i, en prendre marit, la seva mare, Paula, ja era morta.²⁰ Ignorem amb quina de les filles estava casada el malaurat gendre Pere Forès.

JUSTÍCIA DELS CARDONA A LA BARONIA D'ÒDENA²¹

La casa ducal de Cardona reunia a la baronia d'Òdena la condició de senyor jurisdiccional amb el mer i mixt imperi i la jurisdicció civil i criminal alta i baixa. És a dir, tenia autoritat per governar i posar en execució les lleis, i facultat d'usar la coerció per redactar-les. Els Cardona havien delegat la seva administració a juristes professionals i homes de confiança. La baronia jutjava causes criminals i, amb el mer imperi, executava les decisions del jutge. La possessió del mer imperi permetia jutjar delictes d'homicidi, furts, agressions, crims de lesa majestat, falsificació de moneda, raptos, parricidis, apropiació de diner públic, ocultació testamentària i adulteris. El mixt imperi atorgava la jurisdicció sobre les reclamacions per restitució, a favor de menors, ciutats o viles, esglésies i incapacitats; nomenaments de tutors i curadors; rebre fermes de dret, emancipacions, insinuació de donacions, autorització de vendes de béns vacants, declaracions de *bene visos* i baralles sense morts o ferits.²²

La possessió del mer imperi permetia imposar penes que podien anar des de l'execució de la pena de mort fins a la mutilació de membres,²³ desterrament, fus-

20. Així es desprèn de la reconstrucció familiar que efectuàrem a partir dels llibres sacramentals de Vimbodí conservats a l'AHAT i que donaren origen a *La família moderna a la Conca de Barberà*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1993.

21. Aquesta part és extreta de Xavier JORBA SERRA, *Òdena segles XVI i XVII*, Barcelona, Parnass, 2011, 726 p. El llibre recull la tesi doctoral de l'autor.

22. Coral CUADRADA MAJÓ, «Sobre el mer i mixt imperi a les senyories feudals de la Catalunya Vella», a *L'aixada i l'espasa: l'espai feudal a Catalunya*, Tarragona, Arola, col·l. «Biblioteca de Recerca», 1999.

23. El delictes de blasfemar i renegar era castigat l'any 1565 amb la multa d'un sou per cada vegada que s'hi incorregués. Els diners anaven per a la lluminària de l'església de Sant Pere. Qui no tenia diners havia de besar tres vegades el sòl. Qui tornava a cometre el delictes era castigat cinc dies a la presó del castell de la Pobla de Claramunt, dejunant cada dia a pa i aigua. ACA-N-Ig-876. Entre els anys 1571 i 1578, la pena era «quels serà clavada la llengua». ACAN-1-65. A Capellades, l'any 1575, qui renegava havia de pagar 6 diners per cada vegada que ho feia, o era posat al cep durant tot un dia. Els edictes de 1688 del baró de Nyer, al Conflent, comencen prohibint «jurar de Déu ni de Maria Sanctís-

tigar i exposar els delinqüents al costell, reclusió perpètua i penes de galera. Tot i així, les penes corporals i les de galera es podien reduir a multes pecuniàries.²⁴ És a dir, es podia recórrer a la composició,²⁵ la remissió en metàl·lic del delictes, codificada en els Usatges «per una composició feu a Aguilera de la Costa per haver lo trobat a(m)b un pedrenyal armat de roda, 10 lliures»;²⁶ legalment no podia haver-hi remissió en metàl·lic sense perdó de la part. A la pràctica, no manquen greuges de remissions concedides sense perdó de la part. Les ordinacions de 1616 del ducat de Cardona preveien que les composicions de sang fossin fixades pel duc.²⁷

EL CONSELL GENERAL DE LA CONCA D'ÒDNA

Les universitats que conformaven el Consell General de la Conca d'Òdena eren Òdena, la Pobla de Claramunt, Carme, Vilanova del Camí, Castellolí, Fiol, la Roqueta, Mediona i Sant Quintí. El Consell era representat per tres síndics i un governador general que administrava els territoris en nom del senyor jurisdiccional. Els síndics escollits, per mitjà d'una terna, corresponien a un individu per terça. Les terces eren les següents: una de primera formada per Òdena, Castellolí, Fiol i la Roqueta; una de segona constituïda per Sant Quintí i Mediona, i una de terce-

---

sima mare sua, ni renegar del sants ni santas, çots pena de esser posats en un collar en la plassa pública amb un badallo en la boca, o en la porta del castell dels Graus... o altres penas majors ho menors a albitre del judicant eo de dit S(eny)or Don Carlos [de Banyuls]». Citat per Núria SALES, «Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)», a Pierre VILAR (dir.), *Història de Catalunya*, vol. IV, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 147.

24. El mes de maig de 1602, «per manament del Illtre. S(eny)or governador de la Concha de Òdena a instància del procurador fiscal qui és Giralt Mans, nuncio de sa cort, lo honor(able) balle Pere Aguilera, del mas de la Costa, del terme de Òdena, a fet manament a Barnat Gallart, barba blanch, del loch de Damausa, del bisbat de Rius, y Bernat le roig, mitg barba roig ja marcat, del bisbat de St. Flor dal bernique, de la p(re)sent ora en avant no habiten ni estiguen en la Concha de Òdena sots pena de 100 asots y de galera perpètua a servei lo rei, attento que volien entrar en casa de Jaume Martí pagès del mas Martí del dit terme de Òdena, al qual han robat 4 sous 4 diners». ACA-N-Ig-1131.

25. Una composició era un conveni o esmena que, d'acord amb el sistema penal de la venjança privada, restablia la pau que havia pertorbat una ofensa criminal entre persones o entitats mitjançant les indemnitzacions que hom considerava suficients.

26. ACAN-1-760, any 1599.

27. «Trobàrem com lo dit Pere Aguilera estave amagat en la prempsa del dit Bramona la qual trau porta al dit corral, y trobàrem-lo que estave mig despullat, y axí volent-lo aportar a la presó, a pregàries de ell dit Aguilera, lo qual nos pregà que nol affrontàssem, lo composí ab un dobló, ço és un ducat per a mi y un altre ducat que promette que donarie al sots veguer, o en loch de aquell li donarie un canteret de vi, el que valdrie lo ducat». ACAN-1-251, plet sense numeració. Un altre exemple de commutació de pena correspon a l'any 1574, quan «Antoni Bonet, altrament Antoni gavatxo, francès inculpat de haver consentit en la mort den Guillo, lo qual trobaren mort en lo terme de Mediona a 6 de agost prop pasat, y és estat dit Antoni gavatxo condempnat a galera perpètuament, e a intercessió de algunes notables persones dit s(eny)or governador li ha commutada la pena de galera ab pena pecuniària (...) de 50 lliures...». ACAN-1-65.

ra i última encapçalada per la Pobla de Claramunt, Carme i Vilanova del Camí. Els síndics amb poders atorgats davant de notari gaudien d'una sèrie de drets constitucionals per tal d'elevat els litigis a la Reial Audiència.²⁸

La convocatòria del Consell General de la Conca d'Òdena la realitzava el governador del duc de Cardona. El lloc de reunió era, majoritàriament, l'hostal d'en Coca, l'era del comú de la Pobla de Claramunt o el pati del castell de la Torre de Claramunt. No assistir al Consell General dels particulars de la Conca d'Òdena era motiu de penalització pecuniària.

FORQUES, COSTELL I PRESONS

Dins el marc de la justícia senyorial, els elements repressius i de càstig eren les forques. Eren utilitzades per tal de castigar les infraccions o els delictes de les persones sotmeses a la jurisdicció senyorial. A més de ser una eina de repressió i de càstig, també servien per a exemplificar el càstig i dissuadir un possible delinqüent o malfactor de cometre un nou delicte. Les forques del duc de Cardona estaven situades en un lloc elevat, perquè tothom les pogués veure amb facilitat —en aquest cas, el cingle del Grau, al terme de la Pobla de Claramunt, i el Mercadal d'Òdena, situada aquesta última davant d'Igualada.²⁹ Les forques van esdevenir un referent per a la pedagogia del càstig, és a dir, hom aprenia que li podia passar si delinquia contra el poder senyorial.

L'altre element de càstig era el costell, consistent en pals o columnes de pedra on es lligava qui era considerat mereixedor de la vergonya pública. Era a la plaça de la Pobla de Claramunt.³⁰ L'empicotat quedava a la vista de tothom, però a una distància suficient per a protegir-lo d'agressions massa directes.³¹ El costell també te-

28. AMP, r-14, lligall 7-434.

29. El capbreu de 1535 explica que les forques d'Òdena eren de pedra i de morter. ACA-N-Ig-1014. El capbreu de 1665 ens informa que «antigament hi solien haver unes forques de pedra que estaven davant Igualada, sobre un pujol d'on devalla el camí que entra a Igualada, unes 25 passes fins a un marge que segueix fins al monestir dels Caputxins». Josep M. SECANELL ROCA, *Els Roca, pagesos al lloc de la Pedrissa d'Òdena 1444-1999*, Igualada, edició particular, 1999.

30. Un procés judicial de l'any 1523 informa que el culpable «fou executat personalment perquè de manament del Illtre. Señor Duch de Cardona, qui ere personalment en lo loch de la Pobla de Claramunt, qui manà al dit magnífich procurador que li fos clavada la mà al costell qui és en la plaça de la Pobla de Claramunt». ACAN-1-663-48.

31. Albert VIRELLA BLODA, «Els costells catalans», *Arrels* (l'Espluga de Francolí, Publicacions del Centre d'Estudis Locals del Casal de l'Espluga de Francolí), núm. 2 (1989), p. 217. L'erecció del costell revestia solemnitat. A la senyoria del monestir de Sant Benet de Bages, un nunci especial de l'abat deia tres vegades «Fet costell per lo monestir de Sant Benet de Bages». Amb aquesta declaració oficial quedava clar que l'instrument era propietat de la baronia de Sant Benet. Així ho detalla Francesc SERRA I SELLARÈS, *Sant Benet de Bages a l'època montserratina (segles XVI-XIX)*, tesi doctoral d'història moderna, UAB, 2005.

nia la funció de fustigar els malfactors, assotar i flagel·lar.³² Les presons de la baronia es trobaven al castell de Claramunt (com explica Riba Gabarró, la presó d'homes a la torre poligonal³³ i la de dones a la torre quadrada). Amb tot, les crides governamentals recordaven que el duc podia tenir les presons al castell o lloc d'Òdena, al castell de la Pobla de Claramunt o a qualsevol altre lloc de la seva baronia i ducat. La documentació judicial ens informa que, a principis del segle XVI, les presons també estaven situades dins de la mateixa vila de la Pobla, a la ferreria de Jaume Parera,³⁴ o que l'any 1788 fa reparar les presons que tenia al castell de la Llacuna.³⁵ L'any 1725 es fa una crida als mestres de cases i mestres fusters que vulguin participar en l'adjudicació de la construcció de la nova presó senyorial, ubicada en aquesta vila.³⁶

Els presoners s'havien de pagar la manutenció i en molts casos els eren confiscats els béns per respondre de les despeses processals. En el cas de presos de reconeguda pobresa, el tresorer havia de pagar 18 diners diaris a l'escarceller, el qual estava obligat a la manutenció del pres. L'any 1580, el governador de la Conca d'Òdena, «atenent que vaga al p(rese)nt lo ofici de carceller de les presons del castell de Claramunt per mort de Jaume Grau, últim carceller de aquell, volent provehir dit ofici...», nomenà Joan Esteve, menor de dies del mas Sant Miquel de la Pobla de Claramunt, amb l'obligació que «los presoners y arrestats que ara y són y per temps seran, haja de bon tractar e bé e faelment guardar com de bon carceller se

32. Molts costells de pedra es van transformar en creus quan s'extingiren els senyorijs jurisdiccionals.

33. Les condicions sanitàries de la presó devien ser pèssimes, «en la torre del castell de la Pobla —1608— està presa y capturada la persona de Valentí Rocha ab grandíssim perill de llur vida, per quant està de mala gana y indispost y lo lloc ahont dit Rocha està *és molt* humit y malsà». ACAN-1-736-7340. En Farrer de la Pedrissa, també l'any 1608, es queixa d'haver estat cinc o sis dies a la presó «patint allí y ab gran detriment de tota sa casa». Un exemple d'Igualada: l'any 1605, Miquela, muller de Jaume Padret, blanquer d'Igualada, es queixa que el seu marit porta onze dies a les presons de la citada vila amb «lo cep y cadena al coll y sens manjar ni beure». Miquela es mostra com una dona pobre, «tant pobre que no té què dar (...) que a de criar y a didar a duas criaturas y anar al basí dels pobres vargonyants, y fins vull hay feta la despesa a dit son marit no tanint possibilitat de poder-o fer, com bé sap tota la vila que no té què manjar», i suplica als consellers de «donarli a manjar y tot lo aliment y sustento necessari per a què dit son marit nos muyra de fam a la presó, atento que està ab febre y molt flach». ACAN-1-689-5667. Riba Gabarró descriu la presó dels homes com un espai d'uns 15 m²; les reixes formades per unes espilleres obertes als quatre vents, de 80 cm d'alt i a 5 a 8 cm d'ample a l'interior i el doble a l'exterior. La porta donava a un pati interior.

34. «Tragueren mà armada en Pere Merconal del loch dels Vivenchs, lo qual estave pres (...) en casa de Jaume Parera del loch de la Pobla de Claramunt, ahont se tenien les presons per lo Ill. Señor duch de Cardona». ACAN-1-544-506.

35. ACAN-9-542.

36. Les característiques de la presó havien de seguir les normes dictades pel duc de Cardona. ACAN-1-2.

pertany». ³⁷ Poques vegades podem trobar diferències de tracte segons qui sigui el presoner. Els qui ho tenien malparat eren els occitans, els gascons. Per exemple, l'any 1610, Andreu Pasqual, occità i pastor del mas Busquet o Arlomba de Sant Jaume de Sesoliveres, és detingut, «lligat y garrotat molt estret... ab grillons y cep en les cames lo detingué set dies en temps que feýe molt gran y excessiu fret y no voler que se li donàs roba ni foch per a escalfar-se [...] de tal manera que dit Pasqual per causa del gran y excessiu fret que a les hores feýe vingué casi a punt de acabar la vida en dites presons». ³⁸

LA CORT SENYORIAL. CÀRRECS I FUNCIONS

La cort senyorial de la baronia d'Òdena disposava dels llibres de cúria o cort del batlle, que eren compilacions manuscrites que feien referència a crides, bans, citacions, manaments, declaracions, empires i treves, les quals ens permeten practicar una primera aproximació a la criminalitat i la delinqüència de l'Òdena dels segles XVI i XVII.

Les crides eren les encarregades de regular els aspectes bàsics de la vida local odenenca. Recullen aspectes referents a la moralitat pública i destaquen per la seva lluita contra el frau, els robatoris i l'entrada en propietats privades sense autorització. Els bans eren els edictes publicats per les autoritats. La citació o manament era el despatx judicial en què es donava una ordre als funcionaris perquè practiquessin una diligència, remetessin una ordre o lliuressin un testimoniatge. El manament s'acabava amb l'acusació, intimidació o aplicació d'un ban. Les empires eren les retencions de béns per manament judicial. Detallaven l'import que havien de pagar els demandats, ja fos en espècie, en metàl·lic o en béns immobles. Les treves eren l'intent de pacte i diàleg entre els particulars implicats.

Els membres fixos de la cort senyorial eren el governador o procurador general, ³⁹ l'assessor que tenia cura d'aixecar les actes i redactar les diligències, ⁴⁰ el treso-

37. ACAN-1-65. Recordem que el duc de Cardona o els seus representants tenien el dret de triar el carceller. Entre els anys 1600 i 1622 hi hagué sis escarcerers: Jaume Parera (de 1600 a 1605), Joan Puig (de 1606 a 1614), Bartomeu Costabella (de 1615 a 1618), Joan Soteres (de 1618 a 1619), Montserrat Valls (de 1619 a 1620) i Joan Soteres (1620 a 1622).

38. ACAN-9-60.

39. El capbreu de 1665 explica que el duc de Cardona acostumava a nomenar governador general a la Conca d'Òdena, i que el canviava quan li convenia. Alguns dels governadors generals foren Jaume Pau Franquesa; Agustí Cornet (1606); Joan de Claramunt, senyor de la Torre de Claramunt, entre 1607 i 1614; Francesc de Cassador, entre 1615 i 1626; Francesc d'Aiguaviva, entre 1627 i 1631, i Pacià Roca i de Carmona (1640).

40. Entre els assessors hi hagué Jaume Balaguer (1604), de Vilafranca del Penedès, doctor en drets; Joan Garreta (1604), notari d'Igualada; Jaume Prat (1607), d'Igualada, batxiller en lleis; Juan de Herrera (1617), de Barcelona, llicenciat en lleis; Jaume Mestre (1617), notari d'Igualada; Bernat Joan de Viladomar (1619), llicenciat en lleis; Jeroni Ribas (1620), de Barcelona, doctor en lleis; Francesc de

rer,⁴¹ el notari o escrivà, el missatger o algutzir, el procurador fiscal i el batlle de la població. A continuació presentem un exemple de nomenament de càrrec de comissari per part del governador de la Conca d'Òdena:

Nos don Jaume Pau Franquesa, donzell, en la vila y sots vegueria de Igualada domiziliat, governador de la Concha de Òdena per los Exmes. S(eny)ors Duch y Duquesa de Cardona y de Segorb, s(eny)ors de dita Concha, confiant plenament de la bondat, legalitat, discretió e sufficiència de vós Giralt Mans, pagès del loch de la Pobla de Claramunt, ab tenor de les presents letres e de n(ost)ra certa sciència e deliberadament y consulta, cream, constituhim e nomenam en comissari de ses Exces. en nom de dits Exms. S(eny)ors Duch y Duquesa, a vós dit Giralt Mans present y aquest càrrech acceptant en totes les terres y senyories de dit n(ost)re govern, donant-vos facultat y plen poder de pendrer y capturar en dites terres tots los delinqüents que trobareu en crim fragant, e totes y qualsevol altres persones que per qualsevol causa delictes y per a altra qualsevol rahó de present són y per avant seran tengudes y obligades a la justícia, e per çò altrament estaran provehides o altrament merexeran ser capturades, e dites persones que preses tindreu ben custodiades porteu als càrcers del castell de Claramunt, e les dexeu encomenades al scarceller de dit castell. Dient y manant a tots y sengles oficials a nos inferiors y a tots los altres subdits nostres quens tracten honren y obehesquen en totas las cosas tocants a la executió exercici de la present n(ost)ra sots pena de cinch cents ducats de or moneda de Bar(celo)na aplicadors als confrens de ses Exces. La qual comissió volem ésser duradora durant n(ost)ra mera e libera voluntat e no més avant. En testimoni de les quals coses havem manat ésser fetes les presents firmades de n(ost)ra mà pròpia. E sagellades de n(ost)re segell y referendades de mà de n(ost)re not(ari) y altrament en deguda forma expedidas. Dat en lo n(ost)re Molí Nou situat en lo terme de Òdena a XIII de setembre del any de la nat(ivi)tat de n(ost)re S(eny)or Déu Jesuchrist 1599.⁴²

La justícia senyorial es posava en funcionament a partir d'una denúncia o acusació privada, d'ofici o per pròpia iniciativa de les autoritats de la baronia. La detenció del malfactor o persona inculpada era portada a terme pel batlle, que exercia el paper de funcionari judicial i executiu, al crit de «via fos», «no mourer al duch» o «donar-vos al duch» o pel comissari. Així, per exemple, l'any 1577, el mateix governador de la Conca d'Òdena designa com a comissari Jaume Requesens, pagès de la Pobla de Claramunt, per poder perseguir i capturar la figura de Jordi Tito, de nació francesa, pagès i traginer de Vilanova del Camí, que en aquells mo-

Moxó (1620), de Barcelona, doctor en dret; Jaume Pons i Massaguer (1692), doctor en dret, i Josep Massaguer i Bover (1727), doctor en dret.

41. El tresorer encarregat de cobrar els terços, lluïsmes i foriscapis, o de donar llicències per a construir edificis, tenia un sou anual de 100 lliures durant l'últim terç del segle xvii.

42. ACA-N-Ig-1131.

ments estava cometent delictes i crims.⁴³ El batlle, nomenat en Consell General⁴⁴ per rotació entre els residents locals i amb càrrec de durada triennal, era el responsable davant el governador de la Conca d'Òdena.

El batlle supervisava l'elecció dels jurats i mantenia la llei entre els membres de la comunitat rural odenenca; dirigia el sometent local, efectuava la captura i l'emprisonament i duia el malfactor al governador general de la Conca o als seus representants. Un cop detingut el presumpte malfactor i posat a les presons del castell,⁴⁵ s'iniciava un segon pas, que consistia a aconseguir informació per aclarir el delictes i demostrar la culpabilitat de l'encausat, informació que s'obtenia a base d'interrogar els testimonis i el mateix acusat i també per mitjà de la tortura. «Pere de Benito, jo com a cristià», afirma el governador de la Conca d'Òdena, «que jo tinch obligació de exortar-te i dar-te i representar los treballs que se't ofereixen en aquest acte de tortura i torment que són molt forts i molt treballosos, i té prech que abans de arribar en aquells que me digas la veritat...».⁴⁶ El batlle, durant l'administració de la baixa justícia, era assistit per l'escrivà i pel nunci. Podia imposar penes pecuniàries i, si bé els emoluments eren a favor del duc de Cardona, de 3 lliures en avall se'ls feia seus. Per exemple, l'any 1599, el batlle d'Òdena deté els francesos Pere Libesar, àlies «Pere Gros», i Joan la Costa, acusats de «vagabundos y fullers», i d'haver comès un furt al terme de Castellfollit del Boix. Per aconseguir la llibertat varen pactar la composició monetària següent: 28 lliures al governador del duc de Cardona; 2 lliures, 18 sous a l'assessor i conseller; 1 lliura, 8 sous a mossèn Teixidor; 3 lliures, 10 sous al notari; 8 sous al nunci; 1 lliura, 5 sous al batlle d'Òdena, per haver portat a la presó els malfactors, i 4 lliures al carceller del castell de la Poble de Claramunt.

Un altre exemple correspon a l'any 1600, quan el governador de la Conca d'Òdena va fer una composició en la persona de Joan Riba, pagès de Vilanova del Camí, per un import de 5 lliures. Riba es trobava inculpat d'haver tirat una pedrada al front de Jaume Bas, pagès del mateix indret.⁴⁷

Algunes vegades, l'inculpat era alliberat mitjançant el pagament d'una fiança en diners i sempre que disposés d'avaladors. Era la manlleuta. L'alliberament podia ser indefinit i l'inculpat prometia retornar a la presó per comparèixer davant el tribunal sempre que rebés un manament judicial. Aquest seria un cas de l'any 1548,

43. ACA-6-1.

44. El Consell General era una reminiscència de les antigues assemblees medievals al qual estaven cridats tots els caps de casa del terme. Era convocat pel batlle per tal de votar les propostes dels jurats sobre temes importants.

45. «Lo balle me portà pres a casa sua y de allí (...) me portà ací an aquest castell de Claramunt hont estic pres ara». ACAN-1-551-14.

46. ACAN-1-659-4383.

47. ACA-N-Ig-1131.

en el qual el carceller rep el manament «que deixi en llibertat de les presons del castell de Claramunt a Montserrat Santomàs, i el deixi anar abans de cinc dies a casa del seu pare Pere Santomàs, i donarà de fermancers lo senyer en Jaume Calvet de la fortalesa i Pere Aguilera del mas Aguilera...»;⁴⁸ o el cas de l'any 1589, en què Joan Roca del mas Barrufets va prometre al duc i als seus oficials «per deslliurar-se dels càrcers de Claramunt que per tot lo mes de janer primer vinent se posarà y restituirà en la presó del dit castell de Claramunt [...] e dona per fermances a Joan Roca, pagès, del mas Vilella, Antoni Roca de la Padriusa, Joan Serra del castell d'Òdena, Jaume Torelló del mas Rubió, Marc Roca, pagès de Sant Bernabé y a Montserrat Roca del dit mas Barrufets...».⁴⁹

En cas d'homicidi i d'altres crims, el batlle avisava el governador general de la Conca d'Òdena, màxima autoritat delegada pel duc de Cardona.⁵⁰ Un procés de l'any 1587 ens permet veure l'actuació del governador: «lo dit Montserrat Busquet [del mas Arlomba de Sant Jaume de Sesoliveres] ha comesos y perpetrats tots y sengles delictes alt dits de adulteri, furt, enmetzinador y omicida, ab trahitió dels quals és estat impedit e inculpat, per so y altrament sentencie lo dit Ill(us)tre. S(eny)or governador y al dit Montserrat Busquet condamnne a que com a lladre sie públicament assotat, el sien llevades les dues orelles y après sia arrosegat en la forma acostumada, y après en un cathasal sie públicament degollat, y après de son cadàver sien fets quatre trossos y aquells posats en los lochs designadors per dit governador...».⁵¹ Aquesta autoritat es pot observar en els manaments que expedeix a súbdits del duc de Cardona per capturar per les viles de la Conca d'Òdena qualsevol de les persones «que per nos a vós seran donades en memorial, a part escrit y de nostra mà firmat, aquelles prengau y captioneu, e preses e ben guardades, emancipeu e porteu dins los càrcers ducals del castell de Claramunt»,⁵² i amb l'obligació de col·laboració de tots els batlles, jurats i oficials de la Conca.

Riba i Gabarró documenta divuit condemnats a mort (disset homes i una dona) en el període de 1575 a 1628. Dos dels condemnats van ser torturats abans de ser penjats. Entre els anys 1602 i 1626 relaciona vint-i-vuit empresonats, tretze dels quals foren condemnats a remar a galeres, dos exiliats, deu castigats a assots (dos ho foren amb assots marcats) i tres a reclusió de diversa durada. El torturador

48. ACA-N-Ig-215.

49. ACA-N-Ig-1128. A Igualada, el sotsveguer i batlle reial de la vila havia posat a la presó un minyó de catorze anys amb la cadena al coll durant dotze dies. Pel fet de ser menor d'edat no es podia compondre. Això provoca una discussió entre el sotsveguer i els qui defensaven que el càstig era abusiu.

50. Vegeu també Josep RIBA GABARRÓ, «Aspectes finals del règim feudal a l'Anoia», *Miscellanea Aqualatensia* (Igualada), vol. VIII (1997).

51. ACAN-1-672-39.

52. ACAN-1-65.

i botxí l'anaven a cercar a Cardona.⁵³ Afirmar, també, que el cost de la sentència i l'execució d'un condemnat a mort era, l'any 1607, de 12 lliures, 9 sous; l'any 1619, 47 lliures, 14 sous, i el 1620, 29 lliures, 18 sous.

A Igualada, l'any 1698, un francès és condemnat a ser assotat «per los llochs de dita vila acostumats», a ser marcat a les espatlles amb les armes de la vila d'Igualada i a remar a galeres durant cinc anys,⁵⁴ per haver assaltat un fill del mas de l'Abella, al camí ral. Les viles solien marcar els lladres amb les seves armes. Miquel Comallonga, habitant del mas Aldorrells, portava, l'any 1579, la marca de les armes de Manresa a les espatlles.

L'exercici de la justícia senyorial comportava l'existència d'uns jutges i advocats, els quals, a diferència dels simples batlles locals —com en el cas d'Òdena, en què la majoria seran pagesos benestants sense formació específica—, estaran formats en lleis i seran contractats per a cada judici pel governador general.⁵⁵ El duc establí les taxes dels salaris judicials que havien de rebre els seus oficials i ministres. L'exercici de la justícia comporta l'existència de documentació derivada dels litigis i processos, els quals ens permeten veure no solament el poder del senyor, sinó també els tipus de conflictes de la comunitat pagesa: robatoris, furts, incendis, violacions, bandositats, resistències als interessos feudals, assassinats, homicidis, bruixeria, delictes sexuals, emmetzinaments, etcètera.

CONCLUSIONS

L'exercici de la jurisdicció adoptava diferents solucions segons les característiques pròpies del seu detentor. Un cenobi gran i ric, com Poblet, a banda de les cúries locals a cadascun dels aproximadament quaranta llocs de la senyoria, disposava d'un tribunal itinerant encarregat d'administrar i aplicar l'alta justícia, al capdavant del qual hi havia un membre de la comunitat amb el títol de batlle o governador general.

Amb l'anàlisi de les sentències de mort, molt nombroses entre mitjan segle XVI i mitjan segle XVII, s'han posat novament de manifest les dificultats socials del període, fortament afectat pel fenomen del bandolerisme. En aquell període, les accions dels homes de seguida, com els anomena la documentació, són diverses: furts, robatoris, assassinats, homicidis, assalts a masies, accions de saltamarges, encunyació de moneda bosquera, raptos i segrestos per obtenir rescats o compo-

53. Per torturar cobrava 5 lliures; per penjar, 8 lliures.

54. ACAN-1-703.

55. Un document de l'any 1649 ens informa de la revocació «sens nota de infàmia al Doctor m(isse)r Francesch Matheu del ofici de Assessor de la Conca de Òdena», per part de Pere Joubert, procurador i administrador general del duc de Cardona i comte de Beaumont, Philippe de La Mothe-Houdoncourt. ACAN-1 Notari Jaume Mestre, caixa sense numeració.

cions... A tot això, s'hi ha de sumar l'entrada en escena d'un ampli col·lectiu d'immigrants occitans que no ha aconseguit trobar un lloc en l'entramat social i les estructures productives del país. La marginalitat els empeny a delinquir com una forma més d'assegurar-se la subsistència, de no morir-se literalment de gana. Eren uns temps difícils, en un país situat al marge de la dinàmica imperial, amb una noblesa vinculada al territori i amb economies poc emergents, amb bosses de pobresa estructurals, amb un volum d'armament general de gran abast i amb una tendència generalitzada a prendre's la justícia per la pròpia mà. Dins aquest marc global, la justícia dels senyors no era cega, ni tenia equilibrats els plats de la balança. A un mateix delictes o falta no corresponia idèntic càstig o pena: depenia de si el protagonista era natural o immigrant, de si era privilegiat o plebeu, de si era nyerro o cadell... L'exercici de la justícia completava el domini de la noblesa laica i eclesiàstica amb un pes aclaparador: amb la baixa obtenien ingressos, amb l'alta intimidaven i terroritzaven amb la justificació del manteniment de l'ordre. El fet que s'hagin pogut documentar unes vint-i-cinc sentències de mort demostra que no s'ha de negligir en absolut una cara molt important d'un feudalisme polièdric.

ABREVIACIONS

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó (N, secció protocols; Ig, sèrie Igualada)
ACAN	Arxiu Comarcal de l'Anoia
ADB	Arxiu Diocesà de Barcelona
AHAT	Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona
AHP	Arxiu Històric de Poblet
AHPB	Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
AMP	Arxiu Medinaceli (Poblet)

Hombres de negocios y ciudadanos honrados en Barcelona y Valencia en las postrimerías del siglo xv*

Enrique CRUSELLES GÓMEZ
Universitat de València

El crecimiento de las ciudades catalano-aragonesas a lo largo del siglo XIII determinó un nuevo orden social que sostenía la tendencia oligárquica del municipio y el progresivo acaparamiento de los cargos públicos por una élite restringida de ciudadanos.¹ En esa época temprana, cuando la actividad mercantil aún no se había demostrado como instrumento esencial en la construcción del sistema económico urbano, todavía se evidenciaba la segregación de la posición social del mercader de la oligarquía local. Ramon Llull relegaba la profesión mercantil a *Les arts mequàniques* («En sta sciència són, fill, los menestrals, ço és a saber, lauradors, fer-rés, fusters, sabaters, drapers, mercaders e los altres officis semblantz a aquestes»), deslizado la idea de su posición social inferior, si bien el pensador asumía las lentas dinámicas de promoción social propias del mundo urbano al contemplar los orígenes sociales de los ciudadanos («Burguès diriva de los mesters demunt dits, cor en primer serà estat son linatge en algun mester, e aurà guanyat tant, que son successor serà burguès»)² Aún así, era a la caballería a quien correspondía el gobierno de las villas y ciudades, la cual debía velar por evitar toda permeabilidad social con el grupo de villanos.³ Lejana por entonces la Edad Oscura, parecía que Europa comenzaba a recuperar una parte de los viejos ideales y prejuicios republicanos romanos, de marcado acento elitista, que abrían la brecha entre la aristocra-

* Este trabajo se integra en el proyecto I+D+I «Inquisición y sociedades urbanas. Los tribunales de Valencia, Teruel y Cuenca entre los siglos xv-xvi», subvencionado por el Ministerio de Ciencia e Innovación (HAR2012-34444).

1. Flocel SABATÉ I CURULL, «Ejes vertebradores de la oligarquía urbana en Cataluña», *Revista d'Història Medieval*, n.º 9 (1998), p. 127-150.

2. Ramon LLULL, *Doctrina pueril*, Barcelona, Barcino, 1972, p. 186-187.

3. La mención de la obra coetánea de Llull, el *Llibre de l'orde de cavalleria*, procede de Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «La idiosincrasia de las sociedades urbanas en la Corona de Aragón. Ideales, realidades políticas y representación social (siglos XIII-XV)», en Flocel SABATÉ y Joan FABRÉ (coord.), *El poder a l'edat mitjana*, Lleida, Pagès, 2004, p. 293-322.

cia propietaria senatorial-ecuestre, caracterizada por el *otium*, y el resto de la sociedad, abocada a los trabajos artesanales, considerados serviles.⁴ Aunque Cicerón, como harían con posterioridad los intelectuales medievales, distinguía funciones y perfiles sociales diferentes en el seno del grupo mercantil: «El comercio, si es en pequeño, ha de tenerse como vil, si es gran escala, importando grandes cantidades procedentes de todas partes, distribuyéndolas a muchos sin fraude, no es enteramente vituperable. Y también si, saciado o, mejor satisfecho, el mercader, de alta mar se retira al puerto, y del puerto al campo y emplea su dinero en comprar una hacienda, parece que hay que elogiarlo con toda justicia».⁵

La consolidación del sistema económico urbano, apoyado en el auge del comercio marítimo interregional y en la centralidad de las capitales regionales en el seno de una red urbana progresivamente más jerarquizada, comportó la trayectoria social ascendente del grupo mercantil que, desde un punto de vista ideológico, fue integrado en la *mà mitjana* junto a hombres de leyes y notarios, los *ciutadans*, por tanto segregado de los ambientes menestrales, aunque todavía diferenciado de la élite social, compuesta por la amalgama de caballeros y *ciutadans honrats*, que constituían la *mà major*.⁶ A estos últimos correspondía, como signo de su superioridad social, el ejercicio de las magistraturas municipales, en constante ampliación, y el disfrute de ciertas prebendas económicas, si bien los vínculos identitarios mantenidos con los comerciantes permitieron a estos el desempeño de ciertos cargos municipales de carácter técnico o secundario, la participación en los beneficios del sistema económico urbano y el mantenimiento de las vías de promoción social que cohesionaban a ambos grupos, fortaleciendo la preeminencia social de la profesión mercantil. En palabras del franciscano Francesc Eiximenis, la profesión mercantil debía ser favorecida por el municipio: «Per tal, los mercaders diu que deuen ésser favorits sobre tota gent seglar del món, car diu que los mercaders són vida de la terra on són, e són tresor de la cosa pública [...]. Consella encara aquest, que a favor de la mercaderia los sien fets privilegis e gràcies especials e honors majors que a les altres gents».⁷ Argumentación asumida por un sector de la sociedad civil de la época, como recuerda el caso de Pere d'Altelló, enviado por los cónsules del mar barceloneses en 1435 a las Cortes de Monzón a fin de conseguir la aprobación de una serie de reformas del sector comercial y cuyo discurso debía ser introducido por un preámbulo donde se glorificaban las bonanzas del comercio para la *res publica*: «...com per lo dit art e negociació mercantívol són prosperats e duren

4. Mary BEARD, *SPQR: Una historia de la antigua Roma*, Barcelona, Crítica, 2016, p. 471.

5. Marco Tulio CICERÓN, *Sobre los deberes*, Madrid, Tecnos, 1989, p. 77.

6. Jill WEBSTER (ed.), *Francesc Eiximenis: La societat catalana al segle XIV*, Barcelona, Edicions 62, 1967.

7. Francesc EIXIMENIS, *Lo regiment de la cosa pública en el Dotzè del Crestià*, Madrid, Centro de Lingüística Aplicada Atenea, 2009, p. 152-154.

los staments e les nacions, e regnes e principats del món se avantagen los uns dels altres més que may».⁸

En Barcelona y Valencia, como en otras ciudades europeas, el sistema económico urbano bajomedieval se apuntaló sobre tres mecanismos que contribuyeron al mismo tiempo a la reproducción económica de la élite dirigente.⁹ En primer lugar, la concurrencia de políticas municipales que fomentaran el comercio mediante ayudas y subvenciones públicas dirigidas a sufragar el abastecimiento del mercado, la construcción de flotas y, por extensión, la financiación de redes mercantiles, o la definición de los espacios de mercado y la extensión de la jurisdicción urbana apuntalaron la primacía mercantil de esas capitales regionales, su integración en las redes comerciales europeas y la constitución de un dominio regional que sustentaba la atracción de flujos de recursos y hombres.¹⁰ Estas políticas, elogiadas por sus efectos benéficos sobre el conjunto de la sociedad, el *bien común*, fundamentaban el trasvase de riqueza comunitaria a los actores que gestionaban aquellas actividades mercantiles; en primer lugar, los grandes comerciantes internacionales, pero también los ciudadanos y nobles que invertían en sus negocios y protagonizaban la vertiente militar de aquel crecimiento.

Un segundo elemento fue la implantación de un sistema fiscal basado sobre impuestos indirectos que gravaban la producción, el intercambio y el consumo destinado a financiar aquellas políticas comerciales. Este mecanismo reducía el esfuerzo fiscal de la élite dirigente y, al mismo tiempo, ofrecía al grupo mercantil nuevas oportunidades de negocios que iban más allá de la comercialización. En el caso de Valencia, se comprueba la paradoja entre la dinámica económica expansiva de la primera mitad del siglo xv, sobre la que se fundamenta el siglo de oro valenciano, con la ligera caída tendencial de los precios de los arrendamientos de los impuestos municipales, y la explicación más probable a esa discrepancia es el comportamiento monopolista del capital mercantil, con la formación de sociedades arrendatarias donde entrecruzaban sus intereses una treintena, poco más, de comerciantes,¹¹ actitud monopolista superada por el progresivo acaparamiento del negocio por la oligarquía urbana a partir de mediados del siglo xv.

Y un último mecanismo fue la financiación municipal a través de la emisión de deuda pública a un volumen y ritmo marcados por las propias necesidades de re-

8. Claude CARRERE, *Barcelona 1380-1462: Un centre econòmic en època de crisi*, vol. I, Barcelona, Curial, 1977, p. 183.

9. Ives BAREL, *La ciudad medieval: Sistema social - Sistema urbano*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1980, p. 214-217.

10. Rafael NARBONA VIZCAÍNO y Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Espacios económicos y sociedad política en la Valencia del siglo xv», *Revista d'Història Medieval*, n.º 9 (1998), p. 197-201.

11. Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Las sociedades arrendatarias de los impuestos municipales de Valencia (1410-1450)», *Medievalismo*, n.º 27 (2017), p. 133-158.

producción económica de la élite dirigente. En su opúsculo político, Eiximenis facilitaba el argumento económico que permitía reservar los beneficios del sistema fiscal a los ciudadanos honrados y caballeros frente a sus competidores, los mercaderes: «A favor, encara de la mercaderia, consellen alguns antics e savis d'aquest temps que deu ésser vedat comprar rendes e violaris a tothom qui puixa mercaderjar, car [...] empatxen la mercaderia qui, sens comparació, és millor per a la comunitat».¹² En el fondo subyacía la ideología que distinguía las rentas generadas por el patrimonio familiar como la forma de vida honorable propia de la élite social frente al ejercicio profesional, siempre sospechoso, y el trabajo asalariado, sin duda despreciado. Ciertamente es que, aún en los primeros años del siglo xv, algunos predicadores más rigoristas y moralistas cuestionaban en Valencia la licitud del censal con carta de gracia;¹³ sin embargo, este instrumento crediticio, usado cada vez con mayor frecuencia desde la segunda mitad del siglo xiv y respaldado por la bula pontificia en 1430, acabó por imponerse como mecanismo de captación de la inversión privada, haciendo inviable en el caso valenciano la constitución de un banco centralizado, que nunca podría estar del mismo modo bajo la influencia de la oligarquía dominante. Desde su creación, el mecanismo de inversión en deuda pública estaba destinado a facilitar la reproducción económica de la oligarquía urbana. En el caso de Valencia, la aristocracia y los ciudadanos honrados acapararon desde un principio la compra de los títulos de crédito (en torno al 80 %),¹⁴ aunque más tarde, en los años del auge comercial, mercaderes y profesionales liberales se repartían a partes iguales el 30 % de la cuota de mercado de títulos de deuda pública mientras que las élites restringían sus inversiones hasta un 50 %.¹⁵ En el caso de Barcelona, ya en las décadas centrales del siglo xiv, los ciudadanos honrados representaban más de la mitad de los propietarios de títulos de deuda municipal, estando ocho de ellos entre los diez máximos acreedores de la ciudad.¹⁶ La consti-

12. Francesc EIXIMENIS, *Lo regiment...*, p. 154.

13. Josep HERNANDO, «El problema del crèdit i la moral a Catalunya (s. xiv)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia: Annex d'Història Medieval*, n.º 1: *La societat barcelonina a la baixa edat mitjana*, 1983, p. 113-136; Ramon J. PUCHADES I BATALLER, *Als ulls de Déu, als ulls dels homes: Estereotips morals i percepció social d'algunes figures professionals en la societat medieval valenciana*, Valencia, Universitat de València, Departament d'Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita, 1999, p. 101-116.

14. Antoni FURÍ, «Impôt et dette publique. Système fiscal et stratégies financières à Valence à la fin du Moyen Âge», en *L'impôt dans les villes de l'Occident méditerranéen, XIIIe-XVe siècle*, París: Ministère de l'Économie, des Finances et de l'Industrie, 2005, p. 39-62; Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «Cultura política y comunidad urbana: Valencia, siglos xiv-xv», *Edad Media: Revista de Historia*, n.º 14 (2013), p. 196.

15. AMV, Claveria de Censals, N-17 (1435).

16. Santiago SOBREQUÉS I VIDAL y Guillermo CÉSPEDES DEL CASTILLO, *Baja Edad Media*, en *Historia de España y América*, vol. II, Barcelona, Vicens Vives, 1961, p. 155 (citado por Josep M. TORRAS I RIBÉ, *Els municipis catalans de l'antic règim (1453-1808): Procediments electorals, òrgans de poder i grups dominants*, Barcelona, Curial, 1983, p. 80).

tución de la Taula de Canvis, a principios de la siguiente centuria, se considera una respuesta institucional al creciente endeudamiento municipal, que tuvo relativo éxito, al menos hasta su quiebra en 1468.¹⁷

Fruto de aquellos ritmos acelerados de enriquecimiento, la trayectoria de los distintos grupos socioprofesionales fue bastante ascendente, de manera tal que la permeabilidad social se intensificó. Por ejemplo, en el caso del grupo mercantil valenciano, dos terceras partes de los operadores económicos que trabajaron en la ciudad durante la primera mitad del siglo xv o bien procedían de un grupo profesional considerado en principio inferior o bien se habían instalado recientemente en la ciudad.¹⁸ Esos ritmos de renovación del grupo mercantil también se observan en el caso de Barcelona para la primera mitad del siglo xv.¹⁹ De la misma manera, a finales del siglo xiv, se había acelerado el ritmo del proceso de integración de los ciudadanos honrados, caracterizados ya entonces por el abandono de todo ejercicio profesional y la preponderancia de la forma de vida rentista, con la caballería urbana, fase iniciada un siglo atrás.²⁰ Una realidad social general al mundo catalán, como manifestaba con preocupación el caballero mosén Antoni Colom, en 1447, al describir el dinamismo de su ciudad, Mallorca: «La supèrbia de nosaltres que cascún ha volgut pugar de stament, ço és que los mercaders se són fets ciutadans i los ciutadans, cavallers».²¹

El crecimiento económico alcanzado por las ciudades catalano-aragonesas manifestó su progresivo agotamiento en la segunda mitad del siglo xv, cuando algunas de las economías urbanas europeas más punteras comenzaron a salir de la crisis. La desaceleración fue más temprana en Barcelona, ya iniciada en los primeros lustros del siglo, pero apuntillada por una agotadora guerra civil donde afloraban sus contradicciones sociales.²² Todos los viajeros que pasaron por la Península en los años de tránsito del siglo xvi se hicieron eco de la decadencia barcelonesa, si bien no alcanzaron a percibir el arranque del declive valenciano. En 1494, el médico de Núremberg Jerónimo Münzer recorría la Península Ibérica recopilando

17. Josep M. PASSOLA, *Els orígens de la banca pública: Les taules de canvis municipals*, Sabadell, AUSA, 1999, p. 37-41.

18. Enrique CRUSELLES GÓMEZ, *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*, Lleida, Milenio, 2001, p. 99.

19. Jaume AURELL, *Els mercaders catalans als Quatre-cents: Mutació de valors i procés d'aristocratització a Barcelona (1370-1470)*, Lleida, Pagès, 1996, p. 258; Carolina OBRADORS SUAZO, «La integració de forasters a Barcelona: una aproximació a través dels informes de ciutadania, 1380-1420», en *XI Congrés d'Història de Barcelona: La ciutat en xarxa*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2009, p. 1-12.

20. Rafael NARBONA VIZCAÍNO, *Valencia, municipio medieval: Poder político y luchas ciudadanas, 1239-1418*, Valencia, Ajuntament de València, 1995, p. 88-90.

21. Álvaro SANTAMARÍA, *En torno a la evolución del modelo de sociedad en el reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1981, p. 173.

22. Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania*, n.º 217 (2004), p. 435-466.

información sobre las recientes aventuras oceánicas y al pasar por Barcelona apuntaba: «Hace cuarenta años, Barcelona estaba en su máximo florecimiento, y creció extraordinariamente a causa de su comercio [...]. Hace cuarenta y cuatro años que el pueblo, movido de soberbia y de otras pasiones, se levantó contra los señores de la ciudad. Ante estas revueltas, huyeron los más ricos. Desde entonces el comercio declinó hacia Valencia, emporio de España». Argumento que reiteraría días más tarde, en su entrada en Valencia: «La contratación y comercio principal de toda España estaba hace cincuenta años en Barcelona [...]. Pero después de las sediciones y guerras intestinas, los mercaderes se refugiaron en Valencia, cabeza hoy del comercio»; ciudad de la que resaltaba su tamaño: «En esta llanura a poco espacio del mar se halla situada esta preclara ciudad populósima, mucho mayor que Barcelona».²³ En su paso por Barcelona, en 1511, el embajador florentino Francesco Guicciardini comentaba que el comercio barcelonés «no florece tanto como en el pasado, de modo que no es tan rica como era, y menos estando la Corte en Castilla». Aun así, definía la ciudad como «bella, grande y populosa».²⁴ Del mismo modo, el mercader milanés que, desde 1517, realizó un largo periplo por buena parte de Europa retenía una impresión parecida, expresada en términos demográficos: si de Valencia decía que era una ciudad «grande y populatissima», cifrando su población en 100.000 habitantes, de Barcelona confirmaba que era «grande come Valentia, pero non molto populata, che è di circa a 6.000 vicini et non più, quali a 7 anime per vicini, seriano 42.000 anime».²⁵

Ante todo, se fueron estrangulando los flujos de la riqueza mercantil siguiendo los ritmos marcados por los cambios generados en la estructura de los mercados europeos. Por un lado, surgieron nuevos competidores, algunos aparecidos con la renovación de viejas economías urbanas emergidas de la crisis, como los genoveses, que consolidaban su predominio en los mercados castellanos, renovación paralela al repliegue de otras comunidades mercantiles itálicas, como los florentinos, ligados en el pasado al despegue comercial catalán. Otros competidores surgieron con el despuntar de nuevas economías secundarias que, como antaño Barcelona o Valencia, alcanzaron su florecimiento en las décadas finales del siglo xv: burgaleses, sevillanos y, en general, comerciantes castellanos que se adentran en el Mediterráneo; también mercaderes ingleses, pero sobre todo de Lyon y del sur de Ale-

23. Jerónimo MÜNZER, *Viaje por España y Portugal (1494-1495)*, Madrid, Polifemo, 1991, p. 9-10, 39 y 43.

24. Francesco GUICCIARDINI, *Viaje a España de Francesco Guicciardini, embajador de Florencia ante el rey Católico*, Valencia, Castalia, 1952, p. 41.

25. Luigi MONGA (ed.), *Un mercante di Milano in Europa: Diario di viaggio del primo Cinquecento*, Milán, Jaca Book, 1985, p. 143 y 149.

mania, que, incluso, disputaban la supremacía catalana en sus propias ciudades.²⁶ Y con las nuevas concurrencias se impusieron también cambios en las tipologías de las mercancías y en las redes de circulación tradicionales: la nueva pañería ligera llegada desde Inglaterra que se impuso en el Mediterráneo, con la difusión de nuevas fibras vegetales, y que floreció también en el centro de Europa; el auge de la sedería a partir de la difusión de los estándares ligures; la modificación de las redes de distribución de la lana, con el despunte de los puertos murcianos desde donde se exportaban los vellones castellanos, o la integración de la producción de los Abruzos con la industria textil florentina; la canalización en el Mediterráneo del azúcar producido en los ingenios canarios; o el repliegue en los mercados musulmanes, tanto ibéricos, norteafricanos como mediterráneo-orientales, o sículo-napolitanos, que con las ambiciones del Magnánimo habían ocupado una posición clave en el auge comercial catalán.²⁷

El estrangulamiento de los flujos de riqueza también derivó de las transformaciones propias de los ambientes mercantiles locales. El factor más evidente afecta a la reducción de su volumen. El primero y más grave, que repercutiría pronto y de manera profunda en la economía mercantil valenciana, fueron las consecuencias de la acción inquisitorial. Iniciada la vía procesal desde la Navidad de 1481, cerca de una decena de bancos y cambistas caerían en las redes de la Inquisición o tuvieron que huir de la ciudad, como la banca de los herederos de Martí Roís, el que probablemente fue el banco más internacional de la ciudad hasta la huida de parte de los miembros de la familia en 1487. Y junto a esos banqueros, la persecución afectó a varias decenas de comerciantes cuyas propiedades fueron embargadas, provocando la desesperación de las autoridades municipales. En el caso de Barcelona, la actividad inquisitorial se endureció a partir de 1487.

Un segundo factor, que repercutió de manera distinta en Barcelona y Valencia, fue el retorno a la Ciudad Condal, tras el final de la guerra civil, de gran parte

26. Manuel J. PELÁEZ, *Catalunya després de la guerra civil del segle xv*, Barcelona, Curial, 1981, p. 152-160; Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «El mercado de telas y “nuevos paños ligeros” en Valencia a finales del siglo xv», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, n.º 19 (1998), p. 245-272; Emilia SALVADOR, «Mercaderes extranjeros en la Valencia de los siglos xvi y xvii. Entre la atracción y el rechazo», en Luis Miguel ENCISO RECIO (coord.), *La burguesía española en la Edad Moderna*, vol. 2, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1996, p. 1137-1156.

27. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490 y 1530», en Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord.), *De la unió de coronas al Imperio de Carlos V*, vol. 1, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 85-116; David IGUAL LUIS, *Valencia e Italia en el siglo xv: Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Castelló, Bancaixa, 1998; Ricardo FRANCH BENAVENT, «El papel de los extranjeros en las actividades artesanales y comerciales del Mediterráneo español durante la Edad Moderna», en *I Coloquio internacional «Los extranjeros en la España moderna»*, vol. 1, Málaga, 2003, p. 39-71; Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Hombres de negocios y mercaderes valencianos en el tránsito al Mundo Moderno», en Luis Miguel ENCISO RECIO (coord.), *La burguesía...*, vol. 2, 1996, p. 623-631.

de los varios centenares de comerciantes que por sus afinidades políticas o por el miedo a las represalias de la Administración y del Ejército reales habían buscado cobijo en ciudades como Tortosa, Mallorca o Valencia, bajo el amparo de sus autoridades y del propio monarca. Su instalación había conllevado la progresiva integración en los ambientes mercantiles locales, en ocasiones hasta el punto de adoptar la reciente ciudadanía o de entroncar matrimonialmente con estirpes mercantiles de esas poblaciones, favoreciendo el mayor dinamismo de los mercados de acogida. El final de la guerra, las promesas nacidas en la puesta en marcha de una política de *redreç* o, incluso, la repercusión de la acción inquisitorial sobre estas familias de comerciantes desprovistas de redes de sociabilidad sólidas provocarían el retorno a la Ciudad Condal o, al menos, su desaparición de la ciudad de Valencia.

La respuesta institucional a esta desaceleración comercial fue la quiebra del sistema económico urbano con el abandono de las políticas de incentivación. No existe demasiada información al respecto. Aquellos estudios que analizan las políticas municipales de subvención a la construcción de embarcaciones, ya fuesen galeras o naves redondas, o la cesión de otras construidas por instituciones a particulares mediante subastas o préstamos, callan conforme se deslizan a lo largo de los años del reinado de Juan II.²⁸ Estos silencios invitan a pensar en la renuncia de las autoridades a seguir sufragando el elevado coste que implicaba el mantenimiento de una flota de naturaleza prevalentemente comercial, en una época en que el servicio transportista otorgado por la marina castellana se extendía por el Mediterráneo. Un caso similar al del ocaso de la *muda* florentina a finales de la década de 1470, explicado en términos de reordenación —si no repliegue— de su economía mercantil.²⁹ Asimismo, escasean en estas fechas las referencias al mantenimiento de las infraestructuras de astilleros y puertos. Se menciona la última reforma de las atarazanas reales de Barcelona en la década de 1460. Las de Valencia en los años posteriores se limitan a remozados de escasa entidad. Si las obras iniciadas en Barcelona en 1477 bajo la dirección del maestro Estacio Alejandrino para la traslación de las instalaciones portuarias se estancaron en su fase inicial, se dice que ante las dificultades financieras que acuciaban al gobierno municipal, el Con-

28. Arcadi GARCÍA I SANZ y Núria COLL I JULIÀ, *Galeres mercants catalanes dels segles XIV i XV*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994; Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF, *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, Valencia, Alfons el Magnànim-IVEI, 1989; Antoni RIERA I MELIS, «La construcción naval a Catalunya a les vespres dels grans descobriments geogràfics (1350-1450)», *Revista d'Història Medieval*, n.º 3 (1992), p. 55-78; David IGUAL LUIS, «Las instituciones de la Corona de Aragón en la navegación mediterránea del siglo XV», en Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO (ed.), *Navegación institucional y navegación privada en el Mediterráneo medieval*, Granada, Alhulia, 2016, p. 217-244.

29. Sergio TOGNETTI, «Galeras estatales y veleros privados en la República florentina del Cuatrocientos: la praxis mercantil», en Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO (ed.), *Navegación institucional...*, p. 103-144.

sell de Valencia rechazó en marzo de 1494 la propuesta del veneciano Giovanni Caboto di Montecolunya para construir otro muelle en el Grao por considerar demasiado elevada la inversión, debiéndose conformar la ciudad con un muelle de madera medio ruinoso como única infraestructura portuaria durante las décadas siguientes.³⁰ Aquel mercader milanés que visitó ambas ciudades en 1517 hizo una descripción similar de las infraestructuras portuarias de las dos: «Non ha porto alcuno, ma sola spiaggia».³¹

Otra actividad que había atraído la atención de los dirigentes municipales a lo largo del xv había sido el aprovisionamiento alimentario del mercado urbano. Las autoridades relacionaban el reconocimiento público del buen gobierno con el mantenimiento de un mercado sobreabastecido, incapaz de provocar alteraciones sociales que cuestionaran el gobierno de las élites. Al mismo tiempo, siguiendo el ejemplo valenciano, la constitución de un modelo de ayudas financieras a las empresas mercantiles por contribuir al abastecimiento del mercado suponía transferir dinero del erario público a las cuentas de aquellas³² e, indirectamente, incentivar las redes marítimas comerciales con la afluencia de buques en la playa del Grao. Este sistema de ayudas se fue deteriorando progresivamente a lo largo de la segunda mitad del siglo xv, a la vez que el mercader local cedía cuota de mercado, lo que conllevó la disminución progresiva de las importaciones trigueras, generando problemas coyunturales de abastecimiento en el cambio de siglo.³³

Dado que en Valencia las diferentes acciones emprendidas por el municipio para favorecer la actividad mercantil se financiaban a través de los gastos sufragados por la Claveria Comuna, financiada principalmente por medio de las imposiciones y de la deuda pública, la evaluación de sus ingresos, comparados con los de las otras dos clavarías, pueden ayudar a comprender, aunque sea de forma general, el creciente desinterés de la oligarquía municipal por dirigir una parte sustancial del erario público hacia políticas que habían dejado de ser tan rentables como en

30. Andrés DÍAZ, Anacleto PONS y Justo SERNA, *La construcción del puerto de Valencia: Problemas y métodos (1283-1880)*, Valencia: Ajuntament de València, 1986; Albert ESTRADA-RIUS, *La Drassana Reial de Barcelona a l'edat mitjana: Organització institucional i construcció naval a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2004.

31. Luigi MONGA (ed.), *Un mercante di Milano...*, p. 145 y 149.

32. Enrique CRUSELLES GÓMEZ, José María CRUSELLES GÓMEZ y Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «El sistema de abastecimiento frumentario de la ciudad de Valencia en el siglo xv: entre la subvención pública y el negocio privado», en *XIV Congrés d'Estudis Històrics Locals - 2n Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó. Edat Mitjana: La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris. Segles V a XVIII*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1995, p. 305-332.

33. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, «Importación de trigo por “ayuda” en Valencia durante el último cuarto del siglo xv (1475-1500)», *Estudis: Revista de Historia Moderna*, n.º 2 (1973), p. 79-96; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, Valencia, Universitat de València, 2012, p. 131-148.

el pasado y cuya puesta en práctica estaba más relacionada con la reproducción económica de la *mà mitjana*. Esta clavaría, en uno de sus momentos más álgidos, 1446, había recibido más de un millón de sueldos, mientras que en 1499 su financiación no alcanzaba los 200.000. Por el contrario, se advierte cómo a lo largo del siglo se incrementó la dotación de las otras dos clavarías, que giraban en torno a la gestión de la deuda pública. En aquel mismo año, 1499, la Clavería de Censals alcanzaba casi los 900.000 sueldos, y la del Quitament, algo más de 600.000.³⁴ Las élites políticas olvidaban responder a las necesidades de los sectores productivos de la sociedad: las demandas de mercaderes y maestros artesanos en la Ciudad Condal a mediados del siglo xv, centradas en la devaluación de la moneda y en la adopción de medidas proteccionistas frente a la competencia mercantil externa, buscaban revertir la atonía de la dinámica económica del mercado barcelonés y reconducir políticas municipales que velaban solo por los intereses de la élite política. Otro tanto puede decirse de la Germanía valenciana surgida como reacción política popular contra la oligarquía dominante, en la búsqueda de una mayor representación popular, la abolición del sistema impositivo y la reducción de la deuda pública.³⁵

Por tanto, en un final de siglo en el que los flujos de la riqueza mercantil disminuían, provocando el empobrecimiento del grupo mercantil, la oligarquía municipal, a través de la acción política, abandonaba políticas tradicionales que habían facilitado sus negocios, haciendo más acuciante su desclasamiento social. Es más, la actitud de la oligarquía municipal redujo la esfera de los negocios comerciales. En este sentido, la modificación del perfil de las sociedades arrendatarias de los impuestos municipales demuestra la estrategia agresiva de la élite ciudadana, los *ciutadans honrats* y los *cavallers*, contra la *mà mitjana*, probablemente porque estos negocios estaban muy vinculados al que era el principal mecanismo de reproducción de élite política, la deuda pública. El arrendamiento de las *imposicions*, protegido por el entramado institucional, había procurado en el pasado suculentos beneficios a hombres de negocios locales que habían constituido un mecanismo monopolista del que hacían partícipe a parte de la clase política dirigente. Ya antes del comienzo del reinado de Fernando el Católico se constata la participación generalizada de caballeros y ciudadanos en estos entramados empresariales. Algunos de ellos sabían llevar las cuentas de las empresas, bien por los orígenes socioprofesionales de sus antepasados, bien por su *cursus honorum* en la administración pública. Es el caso de los hermanos Escrivà, hijos de un lina-

34. AMV, Clavería Comuna, O-23 (1446) y O-48 (1499); AMV, Clavería de Censals, N-59 (1499), y Clavería del Quitament, W-9 (1499).

35. Carme BATLLE I GALLART, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*, Barcelona, CSIC, 1973; Vicent J. VALLÈS BORRÀS, *La Germanía*, Valencia, Institució Alfons el Magnànim, 2000.

je aristocrático valenciano cuyos orígenes se remontan a las conquista del reino y ambos promocionados socialmente por su pertenencia al ámbito doméstico regio. El primogénito, Eiximèn Pérez Escrivà de Romaní, había sido justicia de la ciudad en 1443 y 1461, y jurado en 1463; posteriormente, camarlengo y consejero real, lugarteniente y gobernador general del reino de Cerdeña entre 1479 y 1486, y lugarteniente general del reino de Mallorca entre 1486 y 1491. Su hermano menor, Joan Ram Escrivà, había ascendido en la administración real desde sus inicios en el ejército, hasta que se convirtió en maestre racional del reino en 1479 y receptor general de los bienes de la Inquisición entre 1482 y 1487, año en que sustituyó sus oficios por el empleo de embajador español en el reino de Nápoles hasta al menos 1499, donde acabaría pasando los últimos años de su vida en sus señoríos italianos conseguidos gracias a la munificencia regia.³⁶ En los años inmediatamente anteriores a sus promociones políticas, habían iniciado una estrategia de acaparamiento de arrendamientos de impuestos públicos. A través de testaferos, la sociedad formada por los dos hermanos y comerciantes conversos se hacía con la «imposició del tall del drap» entre 1475 y 1477, al tiempo que Joan Ram Escrivà arrendaba la «generalitat dels talls» durante los mismos años. En 1477, Eiximèn Pérez, avalado por Joan Roís de Corella, conde de Concentaina, era arrendatario principal de la sisa de la *mercaderia*, mientras su hermano mantenía el arrendamiento de la sisa del *tall del drap* y cerraba una sociedad con el caballero Pere Ramon de Monsoriu para arrendar los derechos del General entre 1488 y 1481. En 1478, ambos impuestos municipales, la *mercaderia* y los *talls*, continuaban bajo su control.³⁷

Estas decisiones empresariales tomadas por los hermanos Ram no son solo una aventura personal, sino la manifestación de un comportamiento de grupo. Si en la década de los años cincuenta, una representación de la élite política comenzó a sustituir a los hombres de negocios en la dirección y gestión de las sociedades arrendatarias de impuestos, entrada la década de los setenta fueron los mismos caballeros los que, a través de testaferos y con el apoyo de comerciantes conversos, se impusieron en las subastas de los arrendamientos. Así, los hermanos Escrivà eran acompañados en sus juegos financieros por otros caballeros, como Joan Figuerola, Andreu Català, Gracià de Monsoriu, Pere Ramon de Monsoriu, Miquel del Miracle, Mateu Escrivà y un elenco también extenso de ciudadanos. Años más

36. Ivan PARISI, «Els Escrivà, parents dels Borja: una continuació», *Revista Borja: Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgia*, n.º 2 (2008-2009), p. 55-79; Salvador CARRERES ZACARÉS, *Libre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de Valencia (1308-1644)*, vol. I, Valencia, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1930, p. 575, 632 y 635.

37. APCCV, protocolo n.º 11.379, Manuel Esparça (1475, mayo 13 y junio 3); n.º 11.380 (1477, julio 2 y 5, agosto 22 y diciembre 6), y n.º 11.381 (1478, febrero 21 y septiembre 6); AMV, Claveria Comuna, O-43 (1478), y Claveria de Censals, N-40 (1478).

tarde, a finales de mayo de 1482, se advierte la organización de esta élite urbana por acaparar parte de los arrendamientos de impuestos locales. Reunido el 30 de mayo en la cofradía de Sant Jaume, un numeroso grupo de propietarios de deuda de la ciudad para tratar la reforma financiera («lo redreç de pagaments dels censals que los sobredits e molts altres han e tenen sobre la dita ciutat»), se llegó al acuerdo de comprar «los drets de la mercadería, de la carn e del tall del drap», nombrando a tal efecto una comisión encargada de materializar los arrendamientos y un clavario, el caballero Lluís Crespí de Valldaura, el cual «de les dites peccúnies a ses mans pervendran done e pague ha cascú de ells dits censalistes [...] les pensions que per la dita ciutat dehudes los seran ha cascú per son orde».³⁸ En total, en las diferentes sesiones que se alargaron durante los días siguientes, participó casi medio centenar de personas, tanto nobles como destacados miembros del grupo de ciudadanos honrados.

La reunión seguía en unos meses a la elección en enero de ese año de Bernat Català como racional de la ciudad, el cual puso en marcha una política proteccionista centrada en la imposición de barreras a los negocios de comerciantes foráneos y conversos en el mercado local y el enfrentamiento con el ampliado grupo de compradores de la deuda pública, a quien no se les aseguraba la devolución de sus inversiones tras la anulación de los capítulos del Quitament en diciembre de 1482. Las tensiones crecieron en los siguientes años, con la anulación de la subasta de los arrendamientos de las sisas de la mercadería y del *tall*, y las continuas denuncias de los acreedores de la ciudad contra el racional, cuyo permanente cuestionamiento fue erosionando su posición hasta su renuncia en junio de 1488.³⁹ Antes, con la juradería de 1487, las *imposicions* más importantes de la ciudad quedaron definitivamente en manos de aristócratas y ciudadanos honrados, destacando entre otros los nobles Francesc Vives de Boil, señor de Bétera; Gaspar de Castellví, señor de Carlet, y Manuel Diez, señor de Andilla, o los ciudadanos Berenguer Martí de Torres y Bernat de Penya-rotja.⁴⁰ A partir de entonces, uno de los negocios reservados en principio a los mercaderes pasó a estar controlado por la élite política y, en las décadas siguientes, se confirmó el acaparamiento del negocio por parte de la nobleza.⁴¹

38. APCCV, protocolo n.º 19.035, Jaume Gisquerol (1482, mayo 30).

39. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 202-227.

40. AMV, *Protocols Notarials*, 8-19 (Jaume Eximeno).

41. Remedios FERRERO MICÓ, *La hacienda municipal de Valencia durante el reinado de Carlos V*, Valencia, Ajuntament de València, 1987, p. 170. Y con ello se abriría el debate por la permuta de *mentalidades* entre ambos grupos sociales: el alejamiento de los «ciutadans honrats» de las grandes empresas mercantiles y su conversión en una clase de grandes propietarios rústicos, y la inclinación mercantil de la nobleza catalana (Jaume VICENS VIVES, *Juan II de Aragón (1398-1479): Monarquía y revolución en la España del siglo xv*, Pamplona, Urgoiti, 2003, p. 177-179).

El mecanismo municipal de reproducción económica que condicionó la tendencia general fue la progresiva ampliación de la deuda pública mediante la venta de rentas perpetuas. Esta no dejó de crecer a lo largo del siglo. En un principio, los intereses pagados por la deuda pública municipal se incrementaron de manera vertiginosa. De un volumen inferior al medio millón de sueldos hasta aproximadamente los 650.000 en tan solo quince años (1425-1440). A partir de entonces, creció de manera constante y contenida a lo largo de las décadas centrales del siglo, hasta superar los 700.000 sueldos al final del reinado de Juan II. Para finalmente mostrar un ritmo inestable y variable durante un periodo (1480-1500) en que los intereses pagados por el municipio oscilaban en el rango de los 700 y 800.000 sueldos. En años puntuales (1493) podía alcanzar picos máximos superiores a los 900.000 sueldos, superando momentáneamente los ingresos derivados del arrendamiento de los impuestos, entonces en torno al 60 % de los recursos financieros del municipio. Además, conforme la deuda pública municipal fue aumentando y consolidándose, se fue remarcando su carácter como mecanismo exclusivo para la reproducción de la élite dirigente. El repliegue experimentado por esta durante los años de bonanza fue sustituido por un nuevo acaparamiento de la oferta de capitales en este mercado: en torno al 70 % de los títulos de deuda pública municipal estaban en manos de aristócratas y ciudadanos honrados en la Valencia de finales del siglo xv. Por el contrario, la crisis creciente del sector comercial y la transformación del productivo repercutieron en la trayectoria descendente del grupo mercantil y su alejamiento de los mecanismos de reproducción de las rentas de las élites sociales. Mientras hombres de leyes y notarios siguieron manteniendo su cuota de mercado, lo que permite intuir el inicio de su lento proceso de inserción en el seno de la oligarquía política, como en el caso de Barcelona,⁴² los comerciantes redujeron sus inversiones a la mitad (6 %) y los artesanos prácticamente dejaron de participar en este mercado elitista.⁴³

En definitiva, los mecanismos del sistema económico urbano fueron siendo modificados, alejados de su función de incentivación de la economía productiva, en beneficio de la élite dirigente que reforzó su comportamiento rentista, pasando a convertirse en lo que en la historia económica reciente se ha denominado una «élite extractiva»,⁴⁴ es decir, una élite oligárquica que impone a través de las instituciones mecanismos político-financieros que, alejándose del bien común y de la creación de riqueza, detraen rentas de la mayor parte de la sociedad en beneficio de su grupo, concentrando más riqueza en un contexto de empobrecimiento ge-

42. James S. AMELANG, *La formación de una clase dirigente: Barcelona, 1490-1714*, Barcelona, Ariel, 1986, p. 76-80.

43. AMV, Claveria de Censals, N-55 (1495).

44. Daron ACEMOGLU y Jim ROBINSON, *Por qué fracasan las naciones: Los orígenes del poder, la prosperidad y la pobreza*, Barcelona, Deusto, 2012.

neral. Para la consecución de tal fin, era necesario al mismo tiempo el cumplimiento de otras dos tendencias: en el ámbito político, la extensión del monopolio de la élite social sobre el ejercicio de los cargos políticos, principal elemento identitario del grupo de ciudadanos honrados,⁴⁵ en el contexto de un proceso histórico de oligarquización del sistema municipal a nivel continental;⁴⁶ en el ámbito social, la progresiva segregación de esa élite de sus vínculos con los grupos medios urbanos y su integración social con la nobleza urbana y, en consecuencia, el estancamiento social del grupo mercantil.

Sin entrar en detalle en el primer aspecto, el fracaso tras la guerra civil de las reformas introducidas en Barcelona por Alfonso el Magnánimo en 1453 supuso el retorno a la situación previa de control de las instituciones por las élites dirigentes, sancionado por privilegio regio. El archivero real Pere Miquel Carbonell daba noticia de la restitución institucional, exaltando la función social de los ciudadanos honrados y su diferenciación social respecto a los mercaderes: «Car són ara consellers cavallers e gentilshòmens, ensaculats ab los ciutadans honrats, que no hi solían entrar ne regir moderant los estaments dels mercaders, artistes e menestrals [...]. E axí, si plaurà a Déu, a poch a poch lo dit regiment tornarà a son loch, expel·lint-ne tots los dits tres estaments de mercaders, artistes e menestrals».⁴⁷

La introducción de la insaculación en Barcelona en 1498 abrió las puertas del gobierno municipal a los caballeros, e institucionalizó su integración con el grupo de los ciudadanos honrados, con quienes compartiría los oficios de la *mà major*. Más tarde, con el privilegio de 1510, el establecimiento de la matrícula de ciudadanos confirmaría la tendencia al ennoblecimiento de los ciudadanos honrados al asignarles los mismos privilegios jurídicos de que gozaban los *cavallers*. La revisión de la matrícula incluiría finalmente 113 varones, agrupados en 66 familias, que transmitían su posición privilegiada a sus descendientes. Con esta regulación del acceso al poder se trataba de solventar enfrentamientos pasados de las élites de mercaderes, pequeña nobleza y ciudadanos honrados, que aportaba el contingente más numeroso y cuya posición social daba identidad al grupo recién constituido.⁴⁸ En Valencia, esa evolución socioinstitucional siguió otros derroteros, de marcado carácter antimenesstral, por cuanto la nobleza urbana participaba des-

45. Joan Lluís PALOS I PEÑARROYA, «Vivir en Barcelona. Sugerencias para una conceptualización de la élite ciudadana en los siglos XVI-XVII», *Manuscrits: Revista d'Història Moderna*, n.º 7 (1988), p. 265.

46. James AMELANG, «L'oligarquia ciutadana a la Barcelona moderna: una aproximació comparativa», *Recerques*, n.º 13 (1983), p. 7-25.

47. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, vol. II, Barcelona, Barcino, 1997, p. 204.

48. James S. AMELANG, *La formació...*; Joan Lluís PALOS I PEÑARROYA, «L'élite social de Barcelona al començament de l'època moderna», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, n.º 11 (1991), p. 67-78; Montserrat BAJET ROYO, «Ciutadans de Barcelona, ciutadans honrats, i donzells en l'obra de Fontanella», *Barcelona: Quaderns d'Història*, n.º 5 (2001), p. 159-170.

de 1321 en el gobierno municipal y compartía con los ciudadanos honrados el acaparamiento de los órganos de decisión política, bajo el control que el sistema de *ceda* facilitaba desde 1426. El grupo mercantil había sido relegado al disfrute de cargos administrativos de tipo técnico relacionados con su conocimiento de la contabilidad. Aun así, se advierte el racionalato de Bernat Català (1482-1488) como un intento institucionalizado de modificar el sistema económico urbano, y el conflicto larvado con el triunfante grupo de censalistas como las tensiones generadas por la acentuación del proceso de oligarquización institucional. La resolución del conflicto acentuaría el dominio del monarca sobre las instituciones municipales y de la élite ennoblecida sobre el conjunto de la sociedad, a la espera de futuros estallidos sociales.

En segundo lugar, el agotamiento del crecimiento económico en Barcelona en las décadas centrales del siglo xv, o en Valencia a finales del mismo,⁴⁹ tuvo como consecuencia social la progresiva oclusión de los grupos urbanos mediante la desaceleración de las trayectorias sociales. Hasta entonces tanto el enriquecimiento mercantil como la inmigración foránea habían mantenido abiertas las puertas del éxito social. Con el fin de la prosperidad, las presiones de advenedizos extraños, ambiciosos de las prerrogativas de las élites económicas y políticas, fueron cuestionadas y vistas como amenazadoras. Como recordaba Pere Miquel Carbonell de su juventud, cuando el triunfo de la Busca subvirtió el orden social: «...e per haver nombre de ciutadans que'ls mancava en metre en dit consell, faeren ciutadans nous, e hagueren juristes e metges per ciutadans, e molts revenedors qui s'intitularen lavors mercaders, com los principals d'ells, qui s'appellaven com dit és de la Biga, no volguessen ésser».⁵⁰ Acabada la guerra civil, en 1479, se creó una matrícula de mercaderes,⁵¹ que venía a confirmar la tendencia heredada del pasado hacia el corporativismo del grupo profesional.⁵² Décadas más tarde, con la matrícula de 1510, se asistía al ennoblecimiento de los ciudadanos honrados.

Por el contrario, en Valencia, aunque el proceso fue menos institucionalizado, también se asistió a un proceso de fractura social entre las élites políticas y el resto de la sociedad urbana, incluidos los comerciantes. La ciudadanía más prestigiosa y, si no, la caballería urbana fueron el destino final de los hombres de negocios enriquecidos en la época de crecimiento económico. Es la fortuna, por ejemplo, de los racionales de la ciudad, desde Bernat Penya-rotja hasta Gaspar Amat, descen-

49. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 120.

50. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, p. 203.

51. Joan Ferran CABESTANY, «Nómina de la "Matrícula de mercaders" de Barcelona (1479-1699)», *Documentos y Estudios*, n.º XIII (1964), p. 167-184.

52. Jaume AURELL y Joan-Pau RUBIÉS I MIRABET, «Els mercaders catalans i la cultura de la l'edat mitjana al Renaixement», *Anuario de Estudios Medievales*, n.º 23 (1993), p. 234.

dientes de linajes mercantiles de principios del siglo xv. Pero los destinos particulares contrastan con la trayectoria descendente del grupo profesional. Aquellos hombres de negocios de reconocido prestigio estaban siendo sustituidos por mercaderes de condición social y perfil empresarial más bajos. Así, por ejemplo, de las tres decenas de mercaderes que acompañaron a nobles y ciudadanos en las sociedades arrendatarias de impuestos municipales en la década de 1490, muy pocos, menos de la tercera parte, demuestran una actividad dilatada en el comercio internacional, a través del mercado de seguros, mientras que varios de ellos actuaron como testafierros en la subasta pública u ocuparon cargos administrativos en el municipio, posiciones que acentúan el carácter clientelar de esos comerciantes respecto a la élite dirigente. En otras palabras, el perfil empresarial del comerciante local había mutado desde la primera mitad del siglo xv, cuando una serie de hombres de negocios aprovecharon las oportunidades que ofrecía el sistema económico urbano para enriquecerse.

Más allá de las estrategias de acaparamiento de los cargos públicos, fueron las prácticas sociales aplicadas a la constitución de las redes de sociabilidad las que regularon, según el capital social heredado y el nivel de riqueza, la posición del individuo y de su linaje en el seno de la comunidad, acentuando la homogamia matrimonial entre las élites dirigentes, característica apuntada en el caso de Barcelona en el periodo posterior.⁵³ Una tendencia que todavía no se advertía como dominante antes de la guerra civil, cuando los enlaces matrimoniales con familias del grupo ciudadano aún eran una estrategia posible para los mercaderes de la Ciudad Condal.⁵⁴

Pero el caso de Valencia aporta más datos conocidos. La elección de esposos había sido asumida como una estrategia básica para la perpetuación o la mejora de la posición social de la familia, convirtiéndose la dote de las mujeres en el precio de referencia que determinaba el capital simbólico de la familia. La fijación de los bienes dotales en el seno del grupo mercantil durante la primera mitad del siglo xv demuestra su elevada variabilidad, pues oscilaba entre los 800 y los 19.000 sueldos, descubriendo una pronunciada heterogeneidad social. Tanto es así que las dotes ofrecidas dentro del grupo artesano compartían magnitudes similares en los segmentos medio y bajo (1.000-7.000 sueldos), mientras que las habituales ofrecidas en los ambientes aristocráticos se distancian de manera más acusada (6.000-50.000).⁵⁵ La comparación con el mercado dotal de finales de la centuria evidencia los destinos diferentes de los grupos urbanos.⁵⁶ El precio de las dotes pagadas por

53. María Adela FARGAS PEÑARROCHA, «Família i poder a Catalunya, 1516-1626. Les estratègies de consolidació de la classe dirigent», *Pedralbes*, n.º 16 (1996), p. 103-114.

54. Jaume AURELL, *Els mercaders catalans...*, p. 297-301.

55. Enrique CRUSELLES GÓMEZ, *Los mercaderes...*, p. 271.

56. José María CRUSELLES GÓMEZ, «Ideales sociales y estrategias familiares en el mercado urbano

familias de comerciantes a finales del siglo xv oscilaba entre los 800 y los 12.000 sueldos, con una media de 3.900 sueldos que era superada por el 43,55 % de los casos. Un siglo antes, el valor medio de las dotes negociadas era de 7.600 sueldos, cifra superada en el 45,5 % de los casos. Por lo tanto, el valor medio de las dotes se redujo a casi la mitad durante el tránsito del siglo, a la vez que un 75,5 % de las dotes de familias mercantiles pagadas durante la primera mitad del siglo xv era superior a aquellos 3.900 sueldos de dote media de finales de la centuria. Estos datos apuntarían como hipótesis al cumplimiento de un proceso de empobrecimiento del grupo mercantil y, por tanto, de desclasamiento.

Pero interesa comparar los datos del grupo mercantil con los propios de los ambientes sociales superiores, pues demuestra el abismo social que se fue abriendo a lo largo del siglo xv. En los ambientes aristocráticos de las primeras décadas de este siglo, las dotes oscilaban entre los 6.000 y los 50.000 sueldos, pudiendo ocasionalmente alcanzar los 120.000.⁵⁷ A finales de la centuria, estas magnitudes se ampliaron. Por un lado, las dotes pagadas en el grupo ciudadano variaban entre los 2.400 y los 50.000 sueldos, siendo la media de 28.000, muy lejos de los 3.900 sueldos que caracterizaba a la dote media del grupo mercantil, y superando el 83,3 % de los casos los 16.000 sueldos, cifra máxima de las dotes pagadas por el grupo notarial y lejos de los 12.000 sueldos de los ambientes mercantiles. En el caso de la aristocracia, la horquilla era entre los 17.000 y los 175.000 sueldos, con una dote media de 60.000 sueldos, superada en el 40 % de los casos, y con un 50 % capaz de pagar más que el tope máximo del grupo ciudadano, los 50.000 sueldos. En definitiva, puede afirmarse que a lo largo del siglo xv las élites urbanas valencianas recurrieron al encarecimiento de los bienes dotales como estrategia de diferenciación social, dificultando la permeabilidad con los grupos socioprofesionales inferiores.

También la transmisión intergeneracional de la condición socioprofesional y las alianzas matrimoniales resaltan la progresiva quiebra social a finales del xv. Respecto al primer factor, en el 62 % de los casos, los hijos de mercaderes heredaron la profesión paterna o abrieron un taller, mientras que un 21,6 % se dedicaron a la práctica notarial o jurídica, y solo un 16,2 % abandonaron el ejercicio profesional y fueron designados únicamente como ciudadanos. En la misma línea, hasta un 75 % de los comerciantes eligieron a sus esposas en los ambientes artesano-mercantiles y solo un 14,3 % enlazaron con familias ciudadanas (y un 10,7 % se

---

(la ciudad de Valencia, 1485-1500)», en Luis Miguel ENCISO RECTO (coord.), *La burguesía...*, vol. 3, 1996, p. 1369-1384.

57. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias», en *La condición de la mujer en la Edad Media*, Madrid, Universidad Complutense, 1986, p. 237.

casaron con hijas de notarios, ambiente socioprofesional más próximo). Por el contrario, la endogamia social se acentuó en el grupo ciudadano, donde un 86,7 % de los hijos de ciudadanos heredaron la posición paterna (50 %), ascendieron al nivel de la caballería urbana (21 %), hicieron carrera en la Iglesia (10,5 %) o se dedicaron a las profesiones notarial y jurídica. Asimismo, a la hora de elegir esposa, el 78,5 % de los ciudadanos invirtieron para mantener o mejorar su posición social, en un reparto casi igualitario entre familias de caballeros (21,4 %), ciudadanos (28,6 %) y notarios (21,4 %).⁵⁸

58. José María CRUSELLES GÓMEZ, «Ideales sociales...», p. 1379-1380.

Prereforma o Reforma espanyola? El món religiós al voltant de Ferran II

Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS
Universitat Autònoma de Barcelona

1. EL MONARCA UNIVERSAL DELS ÚLTIMS TEMPS

Al segle XVIII, l'erudit i polígraf català Pere Serra i Postius va aplegar materials per escriure una història eclesiàstica de Catalunya, classificant-los segons els dies de l'any en què els fets s'havien esdevingut. I del 10 de març de 1452 va indicar:

Fue este dia del Natal de Fernando todo prodigios, todo maravillas. Escrive Garibay que aviendo amanecido el día claro, començó a descubrirse el Sol con resplandores dos vezes doblado mas que otras vezes; y que al mismo tiempo se manifestó en el ayre una Corona Real, de varios colores, muy hermosa, semejante al Iris del Cielo. Algunos dijeron que vieron en este día dos soles en España y el Maestro Vallés refiere que en Nápoles, un religioso carmelita, varón santo, dixo al Rey Don Alfonso, estando en Castelnovo, estas palabras: O Rey, hoy a nacido en España Citerior un Infante de tu generación que se llamará entre los Principes Christianos el mayor y hará obras heroicas, muchas y santas en sus [reinos] y fuera de ellos; ensalzará la Santa Fee Catholica y pondrá en grado muy superior la Religion Christiana y levantará a grande alteza la Honra de España. Y todo sucedió como este varon santo predijo.¹

En realitat, el naixement de Ferran va ser menys miraculós, ja que, com diu el seu millor biògraf actual, Ernest Belenguier, «ningú no sospitava que el petit amb el pas del temps es convertiria en el rei de reis peninsular».² Però els prodigis que explica Serra i Postius formen part d'una aurèola messiànica que va encerclar les figures de Ferran i d'Isabel des dels inicis del seu propi regnat,³ com han posat en

1. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 188, f. 69r-v.

2. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999, p. 29.

3. En un discurs a les Corts de Barcelona de 1493, el bisbe de Girona Berenguier de Pau comparà Ferran amb Jesucrist, ja que venia a sanar-los com Jesús guarí el paralític; Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Emporium, 1937, p. 178.

relleu els estudis d'Eulàlia Duran, Joan Requesens o Alain Milhou.⁴ Ferran és obertament reconegut com el «monarca universal» dels «últims temps» que, segons diversos corrents mil·lenaristes, havia de derrotar el mal, posar fi al regnat de l'Anticrist i inaugurar un període de mil anys de pau i prosperitat anteriors a la fi del món. Ell restauraria l'esplendor de l'antiga cristiandat —al·lusió directa a l'expulsió de jueus i musulmans— i implantaria la justícia arreu. Les figures del Nou David, l'Encobert i altres amb què s'identificava el monarca es relacionaven amb la reforma de l'Església, la reconquesta de Jerusalem i la conversió d'infidels i pagans.

Com deia el manuscrit d'un d'aquests autors, el morisc Alonso de Jaén, escrit abans de 1490, Ferran alliberaria la fe cristiana no sols del «turco temporal», sinó també del «turco espiritual» que són els reis, els nobles, els eclesiàstics, els governants, els jutges i els mercaders depravats, que no compleixen amb els preceptes i les obligacions de llurs estats.⁵ En el text d'Alonso de Jaén, fins i tot la «Sancta Fe Cathòlica» escriu una carta d'agraïment a Ferran i Isabel remerciant-los de «la sentència que avéis dado contra mis enemigos los malos eclesiásticos, contra los ereges, contra los malos frayles y monjas». Per això, l'Encobert manarà que tornin a presó els «cardenales, arçobispos, obispos e perlados, arcedianos, canónigos y clérigos», que són «los mayores malfechores» de la cristiandat. Ell censurarà els seus vicis, tot mostrant-los l'ideal de clergue consagrat als pobres, amarat de fe, pietat, justícia, caritat i paciència.⁶

En atorgar el títol de Reis Catòlics a Ferran i Isabel, el mateix papa Alexandre VI va sancionar oficialment aquest corrent d'opinió. La butlla *Si convenit*, el 19 de desembre de 1496, al·lega diversos motius per recompensar l'ortodòxia i la pietat de tots dos monarques: han sabut restablir la pau i la unitat dels seus pobles; han aconseguit recuperar Granada, amb la intenció de propagar la fe catòlica i glorificar Déu; han expulsat dels seus regnes els jueus, enemics interns de la religió;

4. Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia i poder al Renaixement: Textos profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*, València, Edicions Tres i Quatre, 1997; Eulàlia DURAN, *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns: Discurs de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1987; Eulàlia DURAN, «La Cort Reial com a centre de propaganda monàrquica: la participació morisca en l'exaltació messiànica dels Reis Catòlics», *Pedralbes* (Barcelona), núm. 13-II (1993), p. 505-514; Eulàlia DURAN, «Una singular narració coetània del procés d'unificació de les corones de Castella i Aragó sota els Reis Catòlics en clau de fauna d'animals», a *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998-1999, p. 459-468; Alain MILHOU, «La chauve-souris, le Nouveau David et le roi caché (trois images de l'empereur des derniers temps dans le monde ibérique: XIIIe-XVIIe)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (Madrid), núm. 18 (1982), p. 61-78; Alain MILHOU, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid, Casa Museo de Colón i Universidad de Valladolid, 1983.

5. Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia...*, p. 159-160.

6. Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia...*, p. 182-187.

han restablert la dignitat del pontífex i recuperat el regne de Sicília, que pertany a l'Església romana, i preparen una guerra contra els infidels d'Àfrica. L'exemple —afegeix el papa— que donen als altres monarques en emprar les seves forces al servei de la fe, així com l'esperança que la seva devoció continuï reportant fruits a la cristiandat els fan mereixedors del títol de «Catòlics».⁷

No podem deixar de notar l'element de prestigi i propaganda amb què aquests textos, els mil·lenaristes i el pontífex, envolten la figura reial. La imatge d'uns monarques que semblen unguits per Déu reforça les tendències absolutistes de la seva política.⁸ La conquesta de Granada, l'expulsió dels jueus, les reformes religioses o la fundació de la Inquisició poden aparèixer com la materialització providencial de la unitat religiosa profetitzada a Ferran II. Els elements fonamentals de la política dels reis apareixen sublimats, inscrits en una mena de pla diví de caire messiànic.

2. UNA «REFORMA ESPANYOLA»?

El que potser sorprèn més és la transposició tan àmplia i perdurable d'aquesta visió a la historiografia. Ha existit durant el darrer segle i mig un corrent historiogràfic segons el qual la Contrareforma o Reforma catòlica va ser un fenomen espanyol forjat en temps dels Reis Catòlics que posteriorment els Àustries van extrapol·lar a la resta del món. Diu aquesta teoria que la reforma del clergat empresa per Ferran i Isabel, junt amb el cardenal Cisneros, va propiciar un clergat moralment reformat i culturalment instruït que, en un primer temps, impedi la penetració del luteranisme als seus regnes i, en un segon temps, va ser exportat a tot Europa i Amèrica, gràcies als esforços polítics, religiosos i militars de la monarquia hispànica.

La base d'aquesta opinió rau, sens dubte, en molts textos de l'època moderna que exalçaven l'actitud dels reis hispànics en defensa de la fe catòlica. Però qui va aconseguir fer-ne una presentació historiogràfica més completa i sistematitzada va ser Marcelino Menéndez Pelayo en la seva coneguda *Historia de los heterodoxos españoles*, publicada originalment entre 1880 i 1882 i després diverses vegades editada i revisada. La idea de Menéndez Pelayo, com és notori, passa per una penetració completa entre catolicisme —entès, molt principalment, com a fidelitat a Roma— i unitat nacional espanyola. Per a ell, el segle XVI marca l'apogeu d'aquesta identificació, quan el vigor de la religió a Espanya garanteix la supervivència del catolicisme enfront de la Reforma protestant:

7. Eusebio REY, «La bula de Alejandro VI otorgando el título de Católicos a Fernando e Isabel», *Razón y Fe* (Madrid), núm. 146 (1952), p. 59-75 i 324-347.

8. Sobre l'ús de models religiosos pels monarques de l'edat moderna, vegeu Antoni SIMON I TARRÉS, *La Bíblia en el pensament política català i hispànic de l'època de la raó d'estat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016.

La reforma de los regulares, vigorosamente iniciada por Cisneros, fue razón poderosísima de que el protestantismo no arraigara en España, por lo mismo que los abusos eran menores y que había una legión compacta y austera para resistir a toda tentativa de cisma. Dulce es apartar los ojos del miserable luteranismo español, para fijarlos en aquella serie de venerables figuras de reformadores y fundadores.

Un cop garantida la defensa del solar hispànic, a mitjan segle XVI, la plèiade de bisbes, teòlegs i missioners espanyols enviats per Carles V liderarien la recuperació del catolicisme universal a partir del Concili de Trento, que, segons una expressió de Menéndez Pelayo que va fer fortuna, «fue tan ecuménico como español».⁹ És obvi que el paroxisme d'aquesta visió va arribar amb el franquisme i el nacionalcatolicisme, quan les idees de Menéndez Pelayo, entre d'altres, es van difondre per l'Espanya de la postguerra¹⁰ i van ser popularitzades a través dels manuals escolars.¹¹

Pel que fa a la nostra comprensió del Concili de Trento, la celebració del Concili Vaticà II va permetre revisar-ne tota la historiografia. Però en el pensament espanyol va romandre la idea, en la meua opinió errònia, que Trento simplement va estendre a la resta del catolicisme les reformes que Ferran, Isabel i Cisneros havien implementat en el trànsit dels segles XV al XVI. Hi havia existit una «Reforma espanyola» que havia impedit tant la degradació del catolicisme hispànic com l'entrada de la Reforma luterana i que s'havia estès a tot Amèrica mitjançant l'impuls missioner.¹²

Dissortadament, la commemoració del cinquè centenari de la mort d'Isabel la Catòlica el 2004 no va servir per a augmentar significativament el nostre coneixe-

9. Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, vol. IV, Madrid, Editora Nacional, 1963, p. 406. Sobre aquest caràcter «espanyol» del Concili de Trento, vegeu Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «As Spanish as it was Ecumenical: Was the Catholic Reformation a Spanish Event?», a Peter OPITZ (ed.), *The Myth of the Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, p. 32-58.

10. Antonio SANTOVEÑA SETIÉN, *Menéndez Pelayo y las derechas en España*, Santander, Ayuntamiento de Santander, 1994, p. 217-226.

11. Rafael VALLS MONTÉS, *Historiografía escolar española: siglos XIX-XXI*, Madrid, UNED, 2007, p. 121-142. D'una manera més general, vegeu: Ferran GALLEGU, «Construyendo el pasado. La identidad del 18 de julio y la reflexión histórica sobre la historia moderna en los años 40», a Ferran GALLEGU i Francisco MORENTE VALERO (ed.), *Rebeldes y reaccionarios: Intelectuales, fascismo y derecha radical en Europa*, Barcelona, El Viejo Topo, 2011, p. 281-338; Gonzalo PASAMAR ALZURIA, «El tratamiento historiográfico e ideológico del siglo XVI en la posguerra española (1940-1950)», a Jerónimo Zurita. *Su época y su escuela: Congreso nacional*, Saragossa, Institución Fernando el Católico i Diputación Provincial, 1983, p. 393-400; Gonzalo PASAMAR ALZURIA, *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal*, Saragossa, Prensas Universitarias, 1991, p. 320-323.

12. L'expressió «Reforma espanyola» apareix sovint a la historiografia. Vegeu, per exemple, Bartolomé ESCANDELL BONET, «Cisneros en los orígenes de la Reforma española», a *Estudios cisnerianos*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, 1990, p. 113-129.

ment sobre la política religiosa dels monarques. Hi va haver, sí, aportacions sobre la fundació de la Inquisició, l'expulsió dels jueus o la política envers els musulmans al regne de Granada, basada en l'antagonisme entre l'actitud d'Hernando de Talavera i la de Cisneros.¹³ Però en el tema de les reformes eclesiàstiques i de la religiositat, fonamentalment es van repetir els arguments —i els tòpics— ja coneguts i va haver-hi poques aportacions a partir de l'estudi de noves fonts primàries.¹⁴ Hom va tornar a enumerar, per exemple, les decisions preses per les assemblees del clergat de Castella sobre matèries que, certament, reapareixeran a Trento: els mecanismes disciplinaris dels bisbes sobre el rector; les mesures per assegurar un clergat intruït, honest i conscient dels seus deures pastorals; les disposicions sobre l'ensenyament i la predicació dels aspectes bàsics de la fe...¹⁵

Però, constitueixen aquestes mesures una «Reforma espanyola»? En primer lloc, falten estudis comparatius amb altres regnes, car una visió més internacional permetria veure, segurament, que a diversos llocs es van formular programes semblants i que les reformes dels Reis Catòlics responen, en realitat, a unes aspiracions generals de reforma comunes a molts catòlics a tot Europa almenys des del segle XIV. Diversos historiadors han parlat d'un ambient de «Prereforma» que constituïria el substrat bàsic en el qual pouarien les seves aspiracions tant la Reforma protestant com la catòlica. Un moviment general en el qual, junt amb la política religiosa dels Reis Catòlics, hi hauria, entre d'altres, la de Carles VIII a França o la de Savonarola a Florència, i tota l'empenta reformadora de la *Devotio Moderna* i d'Erasme als Països Baixos o de Lefèvre d'Étaples i el cercle de Meaux a França.¹⁶

En segon lloc, no hi ha constància del fet que els decrets sinodals i altres mesures semblants tinguessin un efecte ni general ni durador. Ans al contrari, trobem

13. Ángel ALCALÁ, «Política religiosa de los Reyes Católicos. La Inquisición. La expulsión de los judíos», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Isabel la Católica y la política*, Valladolid, Ámbito i Instituto de Historia Simancas, 2001, p. 117-155; Antonio RUBIAL GARCÍA, «Isabel de Castilla y los movimientos religiosos en España durante su reinado. Su impacto en América», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Isabel la Católica...*, p. 351-361; Margarita CANTERA MONTENEGRO, «Las órdenes religiosas», a Miguel Ángel LADERO QUESADA (ed.), *El mundo social de Isabel la Católica: La sociedad castellana a finales del siglo XV*, Madrid, Dykinson, 2004, p. 113-126.

14. Una notable excepció és Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI y los Reyes Católicos: Relaciones político-eclesiásticas (1492-1503)*, Roma, Pontificia Università della Santa Croce, 2005, però cal tenir en compte que el tema d'estudi és la relació dels Reis Catòlics amb la Santa Seu, no l'anàlisi sobre el terreny de les reformes empreses pels monarques.

15. José SÁNCHEZ HERRERO, «El clero en tiempos de Isabel I de Castilla», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Sociedad y economía en tiempos de Isabel la Católica*, Valladolid, Ámbito i Instituto de Historia Simancas, 2002, p. 151-181; José Manuel NIETO SORIA, «El clero secular», a Miguel Ángel LADERO QUESADA (ed.), *El mundo social...*, p. 95-111.

16. Hubert JEDIN, *Riforma Cattolica o Controriforma?*, 5a ed., Brescia, Morcelliana, 1995; Marc VENARD, «Réforme, Réformation, Préréforme, Contre-Réforme... Étude de vocabulaire chez les historiens récents de langue française», a *Historiographie de la Réforme*, París, Neuchâtel i Mont-real, Delachaux et Niestlé, 1977, p. 352-365.

molts exemples de resistències de tota mena (mentals, socials, financeres, polítiques...) començant per sectors recalcitrants del clergat i continuant per grups molt amplis de la societat que no se sentien identificats amb els canvis religiosos proposats pels reformadors ni amb les seves conseqüències socials, com veurem més endavant en parlar de la reforma de les religioses. Com diu un dels millors coneixedors del clergat espanyol de l'època, Arturo Morgado, «la situación de la Iglesia española durante el siglo XVI podía ser tan deplorable como la de cualquier otro país católico».¹⁷

El millor coneixedor de la política eclesiàstica del cardenal Cisneros, José García Oro, indicava ja clarament el 1971 que calia empeltar-la en els «poderosos focos de reforma» apareguts a diversos països des del segle XIV, en bona part a causa del desencís provocat en constatar que el papat no tenia cap voluntat de liderar una reforma general. Els Reis Catòlics haurien intentat sistematitzar i promoure una sèrie de realitzacions, algunes de particulars —relatives a ordes religiosos concrets, per exemple— i unes altres de generals —els intents de controlar el nomenament dels bisbes, per exemple. A la pràctica, el resultat hauria estat desigual, si no frustrant:

Al examinar en su conjunto esta suma de proyectos y empresas [escriu García Oro], conviene distinguir muy bien entre las ideas y los hechos. Las primeras son amplias, claras y consecuentes. Los segundos son más bien fragmentarios, oscuros y complicados. El resultado, por cierto, es sensiblemente diferente del que podría esperarse y preverse.

De manera que «cuando se estudia su eco real en los hechos históricos y especialmente en el balance objetivo de los éxitos», cal concloure que els monarques «no consiguieron avances considerables» en qüestions de jurisdicció i de reforma a causa de les resistències del clergat.

Parece, por consiguiente, exagerado hablar de una reforma del clero por los Reyes Católicos [...]. Lo acertado parece ser afirmar la existencia de un vasto plan de reformas eclesiásticas en los designios políticos de los reyes que cristalizó de hecho en algunas reformas de carácter jurídico y, sobre todo, en un apoyo decidido a los movimientos reformadores ya existentes en sus reinos.¹⁸

17. Arturo MORGADO GARCÍA, *Ser clérigo en la España del Antiguo Régimen*, Cadis, Universidad de Cádiz, 2000, p. 16; significativament, el capítol s'intitula «Las insuficiencias de la Prerreforma».

18. José GARCÍA ORO, *Cisneros y la reforma del clero español en tiempo de los Reyes Católicos*, Madrid, CSIC, 1971, p. 351-354; José GARCÍA ORO, *La reforma de los religiosos españoles en tiempos de los Reyes Católicos*, Valladolid, Instituto Isabel la Católica, 1969 i, més recentment, José GARCÍA ORO, *Cisneros: Un cardenal reformista en el trono de España (1436-1517)*, Barcelona, Planeta De Agostini, 2005.

Hi ha hagut, en efecte, historiadors prestigiosos del regnat de Ferran i Isabel, com ara Tarsicio de Azcona¹⁹ o García Oro mateix, que des de fa temps han cridat l'atenció tant sobre l'abast incomplet de les reformes empreses pels Reis Catòlics i prosseguides pel cardenal Francisco Jiménez de Cisneros com sobre el seu caràcter polític ambivalent. Si d'una banda es volia, sens dubte, sanejar moralment el clergat i satisfer les ànsies de reforma d'un sector més compromès de la població, de l'altra, la reforma havia de permetre controlar les estructures eclesiàstiques i garantir la fidelitat de l'influent estament eclesiàstic, dins el marc d'un programa d'afirmació del poder del monarca sobre la societat. En són un clar exemple les contínues pressions sobre el papat per a obtenir el dret de presentació dels bisbes dels regnes hispànics;²⁰ els reis busquen, en general, garantir el nomenament de prelats dignes i reformats, però també impedir l'intervencionisme pontifici en els seus regnes i assegurar que les fortalezes, les senyories i les rendes dels bisbats no seran utilitzades contra la Corona. Cal entendre de la mateixa manera les actuacions sobre els ordes regulars per assegurar la difusió dels moviments observants.

Compartim les conclusions de García Oro: el regnat dels Reis Catòlics permet la difusió i l'amplificació d'uns ideals de reforma que són, de fet, anteriors a ells i la realització efectiva dels quals serà posterior. La seva aportació consisteix a propiciar un clima obert a les reformes eclesiàstiques i sistematitzar un pla general de reforma que, a la pràctica, no es consumà més enllà d'un seguit d'iniciatives concretes i d'efecte limitat, en una diòcesi o en una altra, en un orde religiós o en un altre.

3. LA SITUACIÓ DE CATALUNYA

És des d'aquest punt de vista que caldria analitzar la política religiosa dels Reis Catòlics a Catalunya en particular i a la Corona d'Aragó en general, molt menys coneguda encara que la desenvolupada a la Corona de Castella. Hi ha un seguit de focus de reforma, amb el suport dels monarques, que malden per difondre unes idees que no arriben a escampar-se d'una manera generalitzada.

En el cas del clergat regular, aquest suport es materialitza en l'ajut dels reis als moviments dits observants que, en diferents ordes religiosos, reclamen el retorn a «l'observança» de les regles primitives i l'eliminació de les concessions fetes per diversos papes als frares i monges dits «claustrals» o conventuals que suavitzen el rigor de la vida religiosa.

19. Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica: Estudio crítico de su vida y de su reinado*, Madrid, BAC, 1964. Vegeu, més recentment, Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 605-623.

20. Tarsicio de AZCONA, *La elección y reforma del episcopado español en tiempo de los Reyes Católicos*, Madrid, CSIC, 1960.

Prenem l'exemple de l'orde dels benedictins. La Congregació de Sant Benet de Valladolid, observant, que dominava els monestirs castellans intentava estendre's entre els monestirs de Navarra i la Corona d'Aragó. Aquests establiments conformaven la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, amb regles menys severes, que els observants consideraven una relaxació i una traïció a l'esperit genuí de la regla de Sant Benet.

Ferran II forçà el pas de l'abadia de Montserrat a la Congregació de Valladolid. Gràcies a això, aquest monestir esdevingué un focus de reforma, propagador de la *Devotio moderna* i dels corrents espirituals més avançats de l'Europa del moment. Montserrat irradiava una àmplia influència més enllà de les fronteres del Principat i del regnat de Ferran com ho demostraria, anys a venir, l'estada d'Ignasi de Loiola. No és només, com hom ha dit sovint, la tasca fonamental desenvolupada per l'abat García Jiménez de Cisneros, cosí del cardenal, i la influència de la seva famosa obra *Exercitatorio de la vida spiritual* (1500), que conegué nombroses edicions en diverses llengües.²¹ Ni tampoc la rellevant tasca de la impremta a Montserrat a partir de 1499.²² És sobretot l'acció continuada de quatre abats successius d'una forta empena reformadora: Joan de Peralta (1483-1493), García Jiménez de Cisneros (1493-1510), Pere Muñoz (1510-1512) i Pere de Burgos (1512-1536).

Però cal veure les altres cares, no tan esplendoroses, del que succeí. En primer lloc, les fortes tensions al si de la comunitat. Les temptatives de Joan de Peralta d'introduir una reforma observant a la manera de la congregació italiana de Santa Justina o de fer venir alguns monjos de Valladolid fracassaren, malgrat el suport dels Reis Catòlics.²³ Aleshores, aquests demanaren i obtingueren d'Alexandre VI l'annexió pura i simple de Montserrat a la congregació de Sant Benet de Valladolid. L'abat Peralta, que s'hi oposava, fou convenientment apartat mitjançant la seva promoció al bisbat de Vic. El 28 de juny de 1493, Juan de San Juan, prior de Valladolid, i tretze monjos més prengueren possessió del monestir i el 3 de juliol elegiren prior Cisneros.²⁴ Montserrat quedà certament subjecta a un règim d'observança molts més estricte i reformat del que tenia abans i del que es vivia a les altres institucions benedictines catalanes: clausura perpètua, oració metòdica, prohibició d'abats comendataris, priors biennals —abats triennals a partir

21. García M. COLOMBÀS, *Un reformador benedictino en tiempo de los Reyes Católicos: García Jiménez de Cisneros, abad de Montserrat*, Montserrat, Abadía de Montserrat, 1955.

22. Anselm M. ALBAREDA, «La impremta de Montserrat, segles xv-xvi», *Analecta Montserratensia* (Montserrat), núm. 2 (1918), p. 13-166.

23. Sobre la fonamental tasca de reforma de Peralta, esdevingut abat després del mandat de l'absent cardenal Della Rovere, nebot del papa Sixt IV, i de les destrosses provocades per les guerres remences, vegeu Anselm M. ALBAREDA, «Intervenció de l'abat Joan de Peralta i dels Reis Catòlics en la reforma de Montserrat (1479-1493)», *Analecta Montserratensia* (Montserrat), núm. 8 (1954-1955), p. 1-90.

24. García M. COLOMBÀS, «Documentos sobre la sujeción del monasterio de Monserrat al de San Benito de Valladolid», *Analecta Montserratensia* (Montserrat), núm. 8 (1954-1955), p. 91-124.

de 1497—, ascetisme rigorós, més vida comunitària... Però al preu de la dispersió de la comunitat anterior i de disputes internes contínues des d'aleshores entre els monjos provinents de Castella i els naturals de Catalunya.

En segon lloc, en el cas de Montserrat, pot passar que l'arbre no ens deixi veure el bosc. Montserrat era un sol monestir segregat de la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, que agrupava, entre d'altres, més d'una vintena de monestirs catalans. Els intents de Ferran el Catòlic perquè els abats de Montserrat dirigissin una reforma del benedictins claustrals fracassaren reiteradament davant la resistència organitzada des dels mateixos capítols de la congregació claustral contra els monjos «intrusos».²⁵ Les visites que seguint les instruccions de Ferran realitzà l'abat Cisneros a partir de 1503 afectaren alguns dels monestirs més importants, com Ripoll o Sant Cugat, on Cisneros volgué implantar l'observança de Valladolid i obligà a marxar els monjos que no l'acceptaven. Però el rei i l'abat hagueren de moderar les seves pretensions i admetre una concòrdia entre observants i claustrals signada el 1506. En el capítol provincial de 1507, els abats claustrals, a instàncies de Cisneros, acceptaren unes mínimes constitucions de reforma, sense perdre, però, la seva entitat pròpia. La pressió observant, en suma, donà uns fruits magres, entre el quals que Santa Cecília de Montserrat (1504) i Sant Genís de Fontanes (1507) passaren sota la dependència de l'abadia de Montserrat i que l'abadia de Sant Feliu de Guíxols acceptà els visitadors montserratins (1510), preludi del seu pas a la Congregació de Valladolid el 1521. Les resistències venien també de Roma: el rei, per exemple, va haver d'aconseguir que el cardenal de Santa Prudenciana renunciés al seu nomenament pel papa com a abat de Sant Feliu de Guíxols el 1509 a canvi d'una pensió vitalícia. A la mort de García de Cisneros, Ferran gestionà que la Santa Seu nomenés visitadors de la congregació claustral el seus successors a Montserrat, primer Pere Muñoz i després Pere de Burgos. Durant el regnat de Ferran II, els monestirs de la congregació benedictina claustral estigueren sotmesos, a la pràctica, a una dualitat de jurisdiccions —l'ordinària pròpia i la dels visitadors apostòlics montserratins— i, tanmateix, no es materialitzà mai el pas a l'observança de la congregació claustral, ans al contrari.

També les monges benedictines van ser sotmeses a fortes tensions, dins el marc de l'ambiciós programa de reforma dissenyat per al conjunt de monestirs i convents femenins catalans per Ferran i per Isabel i autoritzat per Alexandre VI,

25. Ernest ZARAGOZA I PASCUAL, *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense (1215-1835)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 80; en general, seguim p. 70-91; Ernest ZARAGOZA I PASCUAL, *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. Vegeu també Antoni M. TOBELLÀ, «Cronologia dels Capítols de la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana (primera part: 1219-1661)», *Analecta Montserratensis* (Montserrat), núm. 10 (1964), p. 221-398.

que Tarsicio d'Azcona ha posat en relleu en diversos estudis.²⁶ Després d'unes primeres temptatives poc reeixides, el 1493, els reis, des de Montserrat, nomenaren visitadors de tots els monestirs femenins catalans —excepte els del bisbat de Lleida, que serien reformats pels visitadors d'Aragó— a Juan Daza, degà de la catedral de Jaén, i fra Miquel Fenals, superior dels franciscans observants de Mallorca, i els donaren instruccions precises per escrit sobre la tasca que havien de realitzar. L'objectiu principal era establir una clausura estricta en aquests establiments, recloent-hi les religioses i evitant l'entrada de persones foranes. Però l'existència d'unes inspeccions («visites») exteriors completament alienes al funcionament ordinari de cada orde no deixà de suscitar vives oposicions. Al monestir benedictí de Sant Pere de les Puel·les, amb una comunitat entroncada amb les principals famílies barcelonines, la resistència de l'abadessa Constança de Peguera, amb el suport de juristes prestigiosos i dels consellers de la ciutat, forçà el seu judici i destitució. El mateix va passar al monestir cistercenc de Valldonzella amb l'abadessa Caterina Boïl de Boixadors. La mà dura dels visitadors als monestirs barcelonins afavorí l'acceptació de les constitucions de reforma que volien imposar als establiments de tots dos ordes a la resta del Principat.²⁷

La institució en què les tensions entre els claustrals i els observants van atènyer unes cotes més altes va ser el franciscanisme, fins al punt que, el 1517, la Santa Seu n'acordà la separació en dos ordes diferents.²⁸ Els Reis Catòlics promogueren una activa política de promoció de l'observança en detriment de la conventualitat, a la qual no va ser aliè el seu principal conseller, el cardenal Francisco Jiménez de Cisneros, que era franciscà observant, nomenat pel papa, el 1496, comissari general per a reformar totes les comunitats franciscanes de les dues corones. Els visitadors enviats per Cisneros i pel dominic Diego de Deza, així com els enviats a partir de 1502 pel cartoixà Lluís Mercader, trobaren fortes resistències als convents. I el 1512, quan Ferran II imposà l'elecció com a provincial franciscà d'Aragó d'un observant, fra Martín de Oriz, a Catalunya hi havia encara onze comunitats de frares conventuals i deu d'observants. Tampoc prosperaren les gestions sobre el terreny del ministre general franciscà Egidio Delfini per a unir jeràrquicament la conventualitat i l'observança franciscanes. Delfini, que fins i tot presidí un capítol de la província d'Aragó a Barcelona el 1503, tingué el suport de Ferran II a la Corona d'Aragó —però només tardanament d'Isabel i de Cisneros a la de Castella. El fra-

26. Una síntesi a Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica...*, p. 598-602.

27. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de religiosas benedictinas y cistercienses de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos», *Studia Monastica* (Montserrat), núm. 9-I (1967), p. 75-165.

28. Una visió general a Sor María Victoria TRIVIÑO, OSC, «Clarisas y franciscanos catalanes hasta 1567», a Gonzalo FERNÁNDEZ-GALLARDO, *Los Franciscanos Conventuales en España: II Congreso Internacional sobre el Franciscanismo en la Península Ibérica*, Madrid, Asociación Hispánica de Estudios Franciscanos, 2006, p. 61-84.

càs dels projectes del general Delfini, sabotejats des de l'interior de l'orde, precipità la fractura de 1517.²⁹

Una atenció especial ha merescut l'estudi dels problemes de la branca femenina, en la qual la participació dels reis fou més directa. Els visitadors Juan Daza i fra Miquel Fenals, dels quals ja hem parlat, recorregueren els convents catalans de clarisses entre novembre de 1493 i agost de 1495 i intentaren introduir constitucions i ordinacions, imposant-hi l'estricta clausura —sense tolerar ni la sortida de les monges ni l'entrada d'estranyes—, l'ús comunitari del dormitori, el menjador i la infermeria, així com l'eliminació de la propietat privada i de les serventes particulars de les monges de més prosàpia.³⁰

Sabem que, a Barcelona, les comunitats resistiren contra la intromissió. Al convent de Santa Clara i Sant Antoni, els visitadors acabaren privant l'abadessa de l'ofici, presidint un capítol que nomenà una «administradora» i donant unes noves constitucions. Les tensions es reproduïren amb els visitadors nomenats per succeir Daza i Fenals, amb la intenció declarada d'aconseguir el pas del convent a l'observança. Però les monges obtingueren que el 1501 Alexandre VI confirmés les antigues constitucions prèvies a les reformes. Quan el 1503 el ministre general franciscà fra Egidio Delfini, de pas per la ciutat, inspeccionà el monestir, les monges presentaren recurs, però mantenint l'apel·lació en secret a causa de la presència del rei a Barcelona, «lo qual és lo cap de tot e mane e vol axi se faça».³¹ Enemistades tant amb els franciscans observants com amb els conventuals, les monges de Santa Clara gestionaren a Roma una mesura realment inusitada: abandonar l'orde franciscà i passar-se al benedictí i a la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, a partir de 1515, no sense molts litigis.

També a l'aristocràtic monestir de Pedralbes la resistència de l'abadessa sor Violant de Montcada a acceptar les reformes ordenades pels visitadors Daza i Fenals menà aquests a destituir-la el 1495.³² Expulsada sor Violant del convent, la nova abadessa va ser sor Teresa Enríquez, cosina del rei i filla de l'almirall de Cas-

29. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de la Provincia Franciscana de la Corona de Aragón en tiempo de los Reyes Católicos», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), núm. 71 (1970), p. 245-343. Vegeu també Tarsicio de AZCONA, «Nuevos documentos sobre la reforma de la Orden franciscana en tiempo del Ministro General Egidio Delfini», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), núm. 67 (1966), p. 267-300.

30. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de las clarisas de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos», *Collectanea Franciscana* (Roma), núm. 27-1 (1957), p. 5-51.

31. Seguim Tarsicio de AZCONA, «Paso del monasterio de Santa Clara de Barcelona a la regla benedictina (1512-1518)», *Collectanea Franciscana* (Roma), núm. 38/1-2 (1968), p. 78-134; citació a la p. 105.

32. Seguim Cristina SANJUST I LATORRE, *L'Obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes, des de la seva fundació fins al segle XVI: Un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010, p. 72-83. Vegeu també Tarsicio de AZCONA, «Nuevos documentos sobre la reforma del monasterio de Santa Clara de Pedralbes en tiempo de los Reyes Católicos», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), núm. 69 (1968), p. 311-335.

tella, que per ordre del monarca va deixar el seu convent de Palència i amb monges observants de Palència i Saragossa va repoblar Pedralbes, amb les consegüents tensions entre les monges nouvingudes, observants i forasteres, i les que ja hi vivien, conventuals i catalanes. El 1504, malgrat l'oposició explícita de Ferran II, sor Violant obtingué sentència favorable en el plet que havia interposat a Roma contra Enríquez i fou restituïda com a abadessa, tot i que la presa de possessió oficial no tingué lloc fins al 1507. Els frares observants que des del «conventet» annex al monestir vetllaven espiritualment per les monges també van ser substituïts un altre cop per franciscans conventuals³³ i les monges castellaness se n'anaren a la seva terra. Sor Teresa Enríquez es retirà a un monestir de jerònimes, malgrat els intents de Ferran II perquè tornés a Pedralbes. En efecte, el rei, sentint-se desautoritzat, continuà pressionant el papa i els consellers de Barcelona perquè el convent tornés a l'observança. Obtingué, el 1510, que Juli II deposés sor Violant i nomenés com a abadessa sor Maria d'Aragó, filla natural de Ferran, priora del convent agustiniana de Madrigal de las Altas Torres. Sor Maria es resistí tant com va poder i no arribà a Pedralbes fins al 1514, junt amb algunes monges que l'acompanyaven, poc abans que sor Violant morís, el 24 d'agost de 1514. Hagué de fer front a dures tensions, com la fugida de la major part de la comunitat uns dies després a unes cases dependents del monestir. Sor Maria inicià un seguit d'abadiats de monges externes que impulsaren la reforma a Pedralbes: la van succeir el 1520 sor Damiata de Mendoza, clarissa de Santa Caterina de Saragossa, i el 1521, sor Teresa de Cardona, cosina del rei, monja del convent de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona, que ja va tornar a ser elegida per les monges i que amb el seu llarg mandat, fins al 1562, va retornar la normalitat al monestir.

Coneixem molt menys el resultat de les visites als monestirs de clarisses fora de la capital. Daza i Fenals van conduir la seva reforma, a voltes tranquil·lament, com a Tarragona o a Girona, però d'una manera enèrgica quan van trobar resistència a les seves constitucions. El convent de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona va ser repoblat amb clarisses valencianes i el de Castelló d'Empúries amb clarisses coletines de Gandia. A Vilafranca del Penedès van destituir l'abadessa. A Perpinyà, on no hi havia abadessa, van designar-hi una administradora. A Balaguer, van destituir el procurador del convent i li prohibiren parlar amb cap religiosa.³⁴ Després de tantes operacions, novament els resultats van ser magres.

És cert que també tenim relats d'establiments en què la vida regular sembla transcórrer amb una tranquil·la normalitat durant el regnat de Ferran II. Al monestir jerònim de Sant Jeroni de la Murtra, per exemple, la crònica de Francesc Talet

33. Anna CASTELLANO I TRESSERA, «Los franciscanos del “conventet” de Pedralbes (Barcelona)», a Gonzalo FERNÁNDEZ-GALLARDO, *Los Franciscanos...*, p. 149-158.

34. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de las clarisas...», p. 5-51.

passa de puntetes sobre les dues visites extraordinàries patides el 1495 i 1496 a causa del fet que «no estava la mar tan sossegada com altres vegades».³⁵ No sembla, en tot cas, que la vida del cenobi s'hagi vist gaire afectada. D'altres ordes, en canvi, a falta de noves investigacions, semblen estar més a prop dels trasbalsos experimentats pels benedictins, els franciscans o les clarisses en aquelles mateixes dates.

Quelcom semblant es pot dir, pel poc que sabem, del clergat secular. Els intents reformadors d'alguns prelats —sembla que pocs—, amb més o menys energia i compromís, van donar uns resultats limitats. Maria Socorro Paradas Pena ha estudiat la tasca realitzada pel bisbe de Barcelona, el dominic valencià Pere Garcia (1490-1505). És cert que els consellers de la ciutat van haver de demanar al rei que el forcés a tornar de Roma, on havia arribat a mestre de capella i prefecte de la Biblioteca Vaticana. Però, un cop present, Garcia va ser un bisbe conscient de les seves obligacions, que va emprendre algunes reformes en el camp de la litúrgia i visità les parròquies de la diòcesi. Ara bé, cal reconèixer que les seves actuacions no deixaren gaire empremta i que, per exemple, restà pràcticament al marge del principal problema que va tenir plantejada la diòcesi durant el seu mandat i en èpoques posteriors: la reforma dels monestirs femenins.³⁶

En tot cas, és evident que la reforma del clergat no és una qüestió merament eclesiàstica o que es pugui reduir a l'adopció de les mesures jurídiques pertinents per a imposar l'observança d'unes normes. L'exemple de les clarisses mostra bé que els vincles de les monges amb famílies de la noblesa o de les oligarquies urbanes expliquen el suport social i econòmic que troben moltes resistències als visitadors. I que cal també emmarcar aquestes disputes en les relacions, sovint tenses, entre la Corona i la Santa Seu, així com en la política d'afirmació del poder del rei enfront dels estaments i en l'oposició que desfermà entre les elits. A més, la transferència a Catalunya de clergues i monges de Castella o d'Aragó no deixava de ferir la susceptibilitat dels religiosos catalans i de generar tensions suplementàries.

4. CONCLUSIÓ

En conclusió, parafrasejant Serra i Postius, en la política religiosa dels Reis Catòlics no tot van ser prodigis ni meravelles. Hi va haver certament una política re-

35. Carles DÍAZ MARTÍ, *La primera crònica del Monestir de Sant Jeroni de la Murtra (1413-1604) de Francesc Talet*, Barcelona, Fundació Noguera, 2013, p. 260.

36. M.ª SOCORRO PARADAS PENA, «Pere García, Obispo de Barcelona (1490-2505) y dos cuestiones fundamentales: la actitud ante Fernando el Católico y la época de las reformas en España», a Enrique MARTÍNEZ RUIZ i Vicente SUÁREZ GRIMÓN (ed.), *Iglesia y sociedad en el Antiguo Régimen: III Reunión Científica de la Asociación Española de Historia Moderna*, Las Palmas, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 1994, p. 65-80; M.ª SOCORRO PARADAS PENA, «El Obispo de Barcelona en el tránsito del siglo xv al xvi; Pere García (1490-1505)», *Pedralbes* (Barcelona), núm. 13-II (1993), p. 123-132.

formadora decidida, de la qual els monarques esperaven sincerament un rèdit en termes de moralitat i d'espiritualitat, però també un benefici polític en el seu programa de control dels estaments i de consolidació del poder reial enfront de competidors interns i externs —el papa. Pel que fa a l'aspecte religiós, el vas de les reformes empreses pel Rei Catòlics pot ser vist mig ple o mig buit. Hi ha focus de reforma importants, el principal dels quals segurament és Montserrat, des dels quals s'intenten propagar els postulats d'una nova espiritualitat i d'un capteniment diferent del clergat. Deixant de banda actituds puntuals, aquestes reformes no troben un suport decidit ni perseverant dels bisbes ni de la Santa Seu. Per això, les reformes es revelen incapaces de vèncer inèrcies molt sòlidament arrelades, menys encara resistències organitzades, i aquesta és una diferència bàsica amb el que passarà a la segona meitat del segle XVI. Les temptatives de secundar els moviments observants en contra dels claustrals, els projectes d'imposar per la força la clausura religiosa femenina, les reformes litúrgiques o els intents de disciplinar el clergat secular en alguns casos reïxen i en d'altres fracassen. En tot cas, la nostra comprensió d'aquestes mesures guanyaria si les consideréssim no com una singular i excepcional «Reforma espanyola», sinó com una de les manifestacions més completes dels diversos projectes de reforma que es vivien en diferents diòcesis i ordes durant el segle XV, allò que els historiadors han convingut a anomenar la «Prereforma».

El Tribunal de la Inquisició a Mallorca durant el regnat de Ferran II*

Mateu COLOM PALMER
Universitat de les Illes Balears

La creació del Tribunal de la Inquisició el 1478 es va convertir en un dels eixos fonamentals de la política confessional dels Reis Catòlics a l'hora d'imposar la desitjada unitat religiosa que caracteritzaria la seva política autoritària. Així es creà, el 1480, el primer tribunal inquisitorial castellà a la ciutat de Sevilla. Un any abans, quan Ferran II ja havia assolit el tron de la Corona d'Aragó, es va iniciar el lent procés de transformació de la vella maquinària inquisitorial d'origen medieval per tal d'assolir els mateixos nivells d'exigència religiosa que a Castella. El procés de confluència de les dues corones finalitzà el 1483 amb el nomenament del dominic fra Tomás de Torquemada com a inquisidor general.

En l'actualitat, la història de la Inquisició a les terres de la Corona d'Aragó durant el període ferrandí disposa d'una bibliografia que ens permet apropar-nos al que va significar aquesta nova etapa.¹ És per això que en aquesta ponència ens

* La present comunicació forma part del projecte «Los conflictos sociales como resistencia al poder en la periferia del estado moderno. Siglos XVI-XVII» concedit pel Ministeri d'Economia i Competitivitat en la convocatòria d'ajuts a projectes d'I+D «Excel·lència» (HAR 2013-44687-P).

1. Pel que fa a la bibliografia específica d'aquest període, cal esmentar les aportacions d'Àngel ALCALÁ, «¿Un rey contra su reino? Antiforalismo del rey Fernando en la imposición de la Inquisición a su Aragón», a *Ferdinandus Rex Hispaniarum*, Saragossa, 2006, p. 309-317; Francesc CARRERAS, «L'inquisició barcelonina, substituïda per l'inquisició castellana (1446-1487)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Medievals* (Barcelona), vol. III (1909-1910), p. 130-177; Mateu COLOM, *La Inquisició a Mallorca (1488-1578)*, Barcelona, Curial, 1992; Mateu COLOM, «La Inquisición y los judíos conversos mallorquines en la época del descubrimiento de América», a Ricard SOTO *et al.*, *Sobre jueus y conversos de les Balears*, Palma, Leonard Muntaner, 1999, p. 81-93; Jaime CONTRERAS, «Fernando el Católico y la Inquisición en Aragón», a Esteban SARASA (dir.), *Fernando II de Aragón: El Rey Católico*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1996, p. 339-361; José María CRUSELLES (coord.), *En el primer siglo de la Inquisición española: Fuentes documentales, procedimientos de análisis, experiencias de investigación*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2013; Miguel de la PINTA, «En torno a la Inquisición aragonesa (religión y política)», *Revista de Estudios Políticos* (Madrid), núm. 65 (1952), p. 85-110; María Luisa de MIGUEL, «Características económicas de la Inquisición aragonesa desde 1506-1516», a

acostarem a la realitat de la primera etapa de la renovada Inquisició a partir de la realitat viscuda en el tribunal mallorquí.

El nomenament dels nous inquisidors del districte de Mallorca no es va resoldre juntament amb els de la resta dels tribunals de la Corona d'Aragó, sinó que va endarrerir-se fins uns quants anys més tard. De tots és conegut que la designació dels primers inquisidors per a València, Aragó i Catalunya es produí en ocasió de la presència de Ferran II i Tomás de Torquemada a Tarassona el 1484, per haver-se convocades corts en aquella població saragossana. La dilació va respondre als defectes de forma que presentà la butlla en què el papa Sixt IV nomenava Torquemada inquisidor general dels esmentats territoris, sense fer referència explícita al regne de Mallorca.² Per aquest motiu, Ferran II hagué d'esperar un nou document papal signat, aquesta vegada, per Innocenci VII el 1487, en què ja es feia un clar esment del territori illenc.³ Així doncs, els nous inquisidors encarregats de concloure el període medieval de la història del tribunal a Mallorca arribaren al port de la ciutat a l'estiu de 1488. Les seves primeres actuacions s'iniciaren amb la preceptiva publicació d'un edicte, en què s'obria un temps durant el qual aquells

---

Inquisición española: Nuevas aproximaciones, Madrid, Nájera, 1987, p. 53-75; Ramon FERRER, «Notas sobre la actuación económica de la Inquisición en el reino de Mallorca a finales del siglo xv (1489-1490)», *Mayurqa* (Palma), vol. 12 (1974), p. 167-182; Ricardo GARCÍA, *Orígenes de la Inquisición española: El tribunal de Valencia, 1478-1530*, Barcelona, Península, 1976; Pilar HUERTA, «La hacienda de la Inquisición aragonesa durante el reinado de Fernando el Católico», *Revista de Historia Jerónimo Zurita* (Saragossa), núm. 63-64 (1991), p. 51-72; Bernardino LLORCA, «La Inquisición española en Valencia», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelona), núm. 11 (1935), p. 37-61; Rafael NARBONA «La introducción de la Inquisición en las ciudades de Castilla y de la Corona de Aragón», a Francisco Javier LORENZO (ed.), *Tolerancia y fundamentalismo en la historia*, Salamanca, 2007, p. 53-98; Miguel Ángel PALLARÉS, *Ápocas de la receptoría de la Inquisición en la zona nororiental de Aragón (1487-1492)*, Osca, Centro de Estudios de Monzón y Cinco Medio, 1995; Ramon ROSSELLÓ, «Notes per a la història de la Inquisició de Mallorca (Primeres actuacions del Sant Ofici)», *Revista d'Estudis Balearics* (Palma), núm. 15 (1984), p. 69-85; Angelo RUNDINE, «Inquisizione e potere reale in Sardegna. La política di Ferdinando II d'Aragona e l'insediamento del tribunale dell'Inquisizione in Sardegna (1492-1516)», a *Actes del XV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Saragossa, 1996, p. 569-579; Álvaro SANTAMARÍA, «La instauración de la nueva Inquisición en Mallorca», a *Homenaje al Dr. D. Juan Reglà Campistol*, vol. 1, València, Universitat de València, 1975, p. 173-187; José Ángel SESMA, *El establecimiento de la Inquisición en Aragón (1484-1486): Documentos para su estudio*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1987; José Ángel SESMA, «Violencia institucionalizada: el establecimiento de la Inquisición por los Reyes Católicos en la Corona de Aragón», a *Aragón en la Edad Media: Estudios de Economía y Sociedad* (Saragossa), vol. 8 (1989), p. 659-674; Jordi VENTURA, «Contribució a l'estudi dels salaris de la Inquisició valenciana», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña* (Barcelona), vol. 1 (1968-1969), p. 183-189; Jordi VENTURA, «Els inicis de la Inquisició espanyola a Mallorca», *Randa* (Barcelona), vol. 5 (1971), p. 67-116; Jordi VENTURA, «El poder reial i la Inquisició en temps de Ferran el Catòlic. El cas de València», a *Actes del XV Congrès...*, p. 569-579.

2. Gonzalo MARTÍNEZ, *Bulario de la Inquisición española hasta la muerte de Fernando el Católico*, Madrid, Complutense, 1998, p. 158-159.

3. Gonzalo MARTÍNEZ, *Bulario...*, p. 194-199. El darrer inquisidor medieval fou el dominic fra Guillem Caselles, destituït pel rei en un document signat a la ciutat de Màlaga el 1487.

creients que volguessin presentar-se davant seu i confessar les seves creences herètiques serien tractats amb benevolència. Era el denominat temps de gràcia, durant el qual qui es delatava podia evitar el perill de veure confiscats tots els seus béns i només se'l condemnava a pagar una multa per tal de ser reconciliat i reincorporat a l'assemblea de creients. L'èxit de la proclama fou extraordinari i vista l'afluència de persones que es presentaven davant els inquisidors s'amplià el termini per tal de recollir un major nombre de testimonis a partir dels quals començar la tasca d'inquirir en la realitat espiritual de l'illa. Acabat definitivament aquest període d'autoinculpació, la sorpresa dels inquisidors fou l'elevat nombre de testimonis recollits, fins a tres-cents trenta-set individus. Tots ells havien confessat la seva condició de conversos de judaisme i havien admès que, tot i el seu baptisme, s'havien mantingut fidels a la religió dels seus avantpassats. Tot això posà de manifest el fracàs de la integració de la comunitat conversa en el si de la societat mallorquina i les sospites que sobre ella requeien per les seves pràctiques cripto jueves.

La comunitat de conversos de judaisme a Mallorca neix com a conseqüència de les conversions massives produïdes el 1391 i 1435, que suposaren la desaparició definitiva de la religió de l'Antic Testament. A partir de llavors iniciaren una nova existència caracteritzada pel manteniment d'un fort sentit de pertinença al grup, la qual cosa imposava una forta endogàmia, la pervivència de nombrosos costums procedents de la seva anterior condició jueva i seguir habitant els mateixos indrets de la ciutat on havia estat situat el call antic. Aquestes primeres actuacions inquisitorials finalitzaren amb un gran acte de reconciliació, realitzat a la catedral mallorquina, en què la totalitat dels inculpatos, majoritàriament dones, es comprometé a abandonar definitivament el seu passat hebraic. A canvi del perdó, se'ls sotmeté a un seguit de penes de diferent consideració que havien de confirmar el seu propòsit d'esmena i el seu desig de mantenir-se fidels als cànons religiosos imperants. En primer lloc, se'ls obligà a adreçar-se en processó cap al convent dominicà de la ciutat, on oïrien missa amb les seves samarretes blanques i portarien una espelma verda durant els tres divendres següents a la seva absolució. També es comprometeren a dejunar a pa i aigua tots els divendres al llarg d'un any i a confessar-se per Nadal, Pasqua i Pentecosta i combregar per Pasqua de Resurrecció. A més, se'ls imposà anar a missa cada diumenge i dies de festa. Per evitar veure confiscats els seus béns, pena que mereixien per la seva condició d'heretges, acceptaren el pagament d'una multa pecuniària global que ascendí a més de deu mil cinc-cents lliures mallorquines. Aquesta quantitat es repartí entre els reconciliats en funció dels seus patrimonis, el més gran dels quals correspongué al d'Esclarmunda Pardo, membre d'una rica família de mercaders i casada amb el també comerciant convers barceloní Joan Bertran. Finalment, a la catedral, els inquisidors els varen comunicar la prohibició d'abandonar l'illa sense el seu consentiment i la venda o empenyorament dels seus béns, tot això per tal

d'evitar frauas amb vista a futures confiscacions, conseqüència de posteriors condemnes.

La seva condició de declarats cripto jueus els impedí, a partir de llavors, fer ostentació del seu rang social amb l'exhibició de joies. A més, se'ls vetà l'exercici d'oficis públics i obtenir beneficis eclesiàstics, així com dedicar-se professionalment a la medicina o a la notaria, i exercir de corredors mercantils, procuradors o arrendadors.⁴ A aquest primer edicte el seguí un de segon, dictat el mes de març de 1490, al qual s'acolliren vuitanta-sis conversos més que al·legaren que, en el moment de l'arribada dels inquisidors, no es trobaven a l'illa, per la qual cosa també aconseguiren les mateixes mesures de gràcia. Entre els dos edictes, els responsables del tribunal recolliren els testimonis de poc més de quatre-centes persones, totes domiciliades a la ciutat de Mallorca. A partir d'aquests atestats, on apareixien els noms d'altres conversos que havien participat en les pràctiques, els inquisidors iniciaren els procediments ordinaris per tal de castigar amb rigor a tots aquells que no havien comparegut davant seu durant el temps de gràcia. La severitat de les actuacions, tan allunyades de les que mostraren els antics inquisidors medievals, provocà el temor del col·lectiu convers que, davant d'un futur ben incert, optà per la via de la negociació amb Ferran II mateix. Amb aquesta intenció es reuniren, el mes d'octubre de 1490, un total de prop de dos-cents cinquanta caps de família per tal de nomenar els seus representants davant la cort. La missió que se'ls encomanà fou la d'aconseguir la paralització de les actuacions iniciades, la concessió reial d'un nou temps d'indulgència per a poder ser novament tractats amb benignitat i que les seves hisendes quedessin eximides de la preceptiva confiscació. Els negociadors aconseguiren que el rei signés un indult la primavera de 1491 des de la ciutat de Sevilla i que es reiniciés, de bell nou, un temps de major lenitat i misericòrdia. Les mateixes escenes d'antany es repetiren per la ciutat i una vegada més els seus habitants contemplaren la processó de més de quatre-centes persones de condició conversa dirigint-se a rebre l'absolució dels inquisidors per poder ser novament reconciliats al si de l'Església. Aquesta vegada, prop de les tres quartes parts dels que s'acolliren a aquestes mesures de gràcia havien reincidit en l'heretgia. Tots ells hagueren de fer front a una multa, que s'elevà fins a poc més de quatre mil sis-centes lliures mallorquines. En poc més de tres anys, el col·lectiu convers ingressà a les arques reials la substanciosa xifra de poc més de quinze mil lliures. Aquesta àmplia disponibilitat econòmica era conseqüència de la dedicació d'un important grup de conversos a la mercaderia, tot seguint la tradició dels seus avantpassats, i a la presència de menestrals i botiguers, en els negocis dels quals es venien nombrosos productes arribats de fora de l'illa.

Malgrat el total de conversos acollits als edictes, quan finalment es pogueren posar en marxa els procediments judicials propis del tribunal, la feina per als in-

4. Mateu COLOM, *La Inquisició a Mallorca...*, p. 30-31.

quisidors no mancà, ja que dictaren un total de sis-centes vint-i-quatre sentències més fins al moment de la mort de Ferran II. De totes elles destaquen quatre-centes cinquanta-nou condemnes a mort i cent seixanta-sis dictades per reconciliar nous inculpats. L'actitud que mostrà el conjunt de conversos vers els procediments inquisitorials fou diferent. La majoria es va acollir a les mesures de gràcia i no va tornar a comparèixer davant els inquisidors. Un segon grup optà directament per abandonar l'illa davant l'evidència que, amb la nova inquisició, havia finalitzat la impunitat de què havien fruit fins aleshores i reiniciaren les seves vides lluny de Mallorca. Ens consta que molts es traslladaren fins a poblacions del nord d'Àfrica i, en menor mesura, al regne de Nàpols. D'aquesta manera evitaren la confiscació de les seves hisendes i salvaren la vida. Finalment, hem de fer referència a un grup reduït que patí les conseqüències de la fidelitat a la religió dels seus avantpassats i morí al patíbul.⁵

La figura dels inquisidors esdevé la peça clau en tot el procés inquisitorial. Se'ls encomana, mitjançant el títol expedit per l'inquisidor general, la tasca de jutjar l'heretgia. Les ordenances del tribunal assenyalen que els candidats a ocupar-se d'aquestes responsabilitats havien de tenir un mínim de quaranta anys d'edat, provades virtuts personals i els estudis adients per dur endavant la seva tasca de jutges encarregats de perseguir els herètics. Des dels primers moments de la nova etapa de la Inquisició sorgí la polèmica en relació amb aquest darrer punt, ja que es tractava de dilucidar quins eren els estudis superiors més escaients per als inquisidors, si els de teologia, sobre els quals els inquisidors medievals havien basat les seves actuacions, o els coneixements de dret civil i canònic necessaris en el nou paper que es volia donar al tribunal. La política de nomenaments duta endavant pels primers inquisidors generals, Torquemada i Deza, ambdós frares dominics, significà un trànsit entre el vell model medieval i el nou, que s'acabà imposant. És per això que, en els primers anys, en les parelles d'inquisidors nomenats pels distints tribunals de la Corona d'Aragó, trobem un inquisidor teòleg i un altre amb estudis jurídics. Així va succeir en les primeres nominacions realitzades el 1484: per a València, amb la figura del dominic fra Juan de Épila i el canonge Martín de Enyego; per a Aragó, amb fra Gaspar Jutglar i el també canonge Pedro de Arbués; per a Catalunya, fra Guillem Caselles i Juan Franco, i per a Terol, el també frare dominic Joan Solivera. Sembla que amb aquestes designacions se cercava un equilibri en la preparació acadèmica dels seus titulars, alhora que es pugnava perquè l'orde dominicà no perdés definitivament l'exclusivitat de què havia gaudit al llarg del període medieval. Quan, el 1488, es nomenaren els primers responsables del tribunal mallorquí, el perfil acadèmic manté la presència d'un teòleg acompanyat d'un jurista i, per això, els elegits són el jurisconsult Sancho Marín i el mestre en teolo-

5. Mateu COLOM, «La Inquisición y los judíos...», p. 89.

gia Pedro Pérez de Munébrega. Crida l'atenció que cap d'ells era membre de l'orde dels dominics. A aquestes primeres designacions les seguiran unes altres fins a arribar a deu inquisidors, que se succeïren durant el regnat de Ferran II. De tots ells, només en tres casos ens trobem amb la presència de frares teòlegs: Joan Ramon, Guillem Caselles i Joan Navardú, agustí el primer i la resta dominics.

TAULA 1
Els inquisidors del regnat de Ferran II

<i>Inquisidor</i>	<i>Temps d'estada</i>
Sancho Marín	1488-1493
Pedro Pérez de Munébrega	1488-1489
Joan Ramon	1489-1490
Juan de Astorga	1490-1491
Gómez de Cienfuegos	1491-1493
Pere Gual	1493-1495
Nuño de Villalobos	1495-1500
Francisco de Oropesa	1500-1502
Juan de Loaysa	1502-1503
Guillem Caselles	1502-1505 / 1508-1515

FONT: Elaboració pròpia.

Igual que en els casos de València, Aragó i Catalunya, per a Mallorca fou designada una parella d'inquisidors que hagué de fer front a l'enorme tasca de recollir els testimonis del nombrós grup de conversos acollits als períodes de gràcia successius. Finalitzada aquesta primera etapa el 1491, i iniciats definitivament els procediments habituals en les actuacions del tribunal, el nombre d'inquisidors es reduí a un de sol. Segurament tant el volum de feina com, sobretot, la davallada d'ingressos obtinguts per les actuacions inquisitorials aconsellaren reduir-ne el nombre. S'inicià així una llarga etapa en què les responsabilitats inquisitorials a Mallorca recaigueren en una sola persona.⁶ Un altre tret significatiu del perfil dels inquisidors a partir d'aquesta primera etapa és el seu origen geogràfic, ja que del conjunt de titulars del tribunal només tres eren mallorquins, mentre que la resta procedien de la Península. Entre els forans, la majoria venien del regne de Castella, i tot just dos eren oriünds d'Aragó.⁷ Finalment, cal indicar que la majoria, quan ar-

6. Aquesta circumstància s'allargà fins al darrer quart del segle XVII, moment en què la revifalla de l'actuació del tribunal contra els xuetes aconsellà la presència de dos inquisidors al seu capdavant. Una vegada finalitzada la persecució contra aquells descendents dels conversos de l'etapa que estudiem, es retornà a la presència d'un sol inquisidor.

7. Aquesta migrada presència d'inquisidors autòctons també la trobam en altres tribunals com el de Barcelona. Doris MORENO, *Representación y realidad de la Inquisición en Cataluña: El conflicto de 1568*, tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 2002, p. 278.

ribaren a Mallorca, ja havien passat per altres tribunals on exerciren tasques semblants o ocuparen llocs de feina de menor responsabilitat, preparació prèvia que els facilitaria arribar als càrrecs de més volada. A hores d'ara sabem que Sancho Marín i Juan de Loaysa actuaren com a inquisidors de Barcelona i Conca, respectivament, mentre que Francisco de Oropesa i Nuño de Villalobos havien ocupat prèviament la fiscalia del tribunal valencià. Per la seva banda, el dominic Guillem Caselles ja s'havia ocupat del tribunal mallorquí en els darrers anys de l'etapa medieval, la qual cosa li impedí poder prendre possessió de la plaça d'inquisidor de Barcelona per a la qual havia estat nomenat el 1484.⁸ En molts casos, el tribunal mallorquí només significà una etapa més en la seva trajectòria professional i una oportunitat per a la posterior promoció a altres districtes. Foren els casos de Sancho Marín, traslladat a l'illa de Sardenya i després a la de Sicília; de Juan de Loaysa, que passà a ser inquisidor de València; de Nuño de Villalobos, destinat al de Múrcia, i de Guillem Caselles, que rebé finalment el nomenament per al tribunal de Barcelona.

El territori o districte sobre el qual actuaren aquells inquisidors estava format pel conjunt de terres de l'arxipèlag de les Balears, a més de l'illa de Sardenya. La decisió d'incorporar aquest territori italià plantejà nombrosos problemes i ben aviat es mostrà mancada de sentit. L'explicació no és clara i, tal volta, en el seu origen hi hagi la manca de personal qualificat per posar en marxa el tribunal sard. L'absència de l'inquisidor era suplerta per personal subaltern encarregat de donar a conèixer la situació de l'illa, executar les ordres d'empresonament, ordenar el trasllat dels sospitosos a la seu mallorquina i procedir a la confiscació dels seus béns en cas de condemna. Aquesta situació perdurà fins al 1493, moment en què es creà un districte independent per a Sardenya. Tot això s'emmarca en una inicial falta de clarificació territorial que patiren els diferents districtes inquisitorials i que suposà canvis constants en els seus límits geogràfics.⁹

Les actuacions judicials del tribunal podien tenir conseqüències econòmiques i, per això, un grup de funcionaris s'especialitzà en la seva gestió. Al capdavant hi trobem la figura del receptor, representant dels interessos de la Corona en la gestió econòmica de la institució, ja que el Reial Patrimoni era on havien d'anar les quantitats confiscades per delictes d'heretgia. El seu nomenament era competència exclusiva de la voluntat reial, per la qual cosa requeria en persones de la confiança del rei i de contrastada eficiència, adquirida en el desenvolupament de càrrecs, moltes vegades, a la pròpia cort. Tot això no impedia que, en el moment de la signatura

8. Rubén MAYORAL, «Los orígenes del tribunal de Barcelona. Los inquisidores del Santo Oficio catalán en el siglo XVI», a Jesús BRAVO (ed.), *Espacios de poder: Cortes, ciudades y villas (s. XVI-XVIII)*, vol. 2, Madrid, Universidad Autónoma, 2002, p. 403.

9. Jaime CONTRERAS i Jean-Pierre DEDIEU, «Geografía de la Inquisición española: la formación de los distritos (1478-1820)», *Hispania* (Madrid), núm. 144 (1980), p. 37-57.

del seu nomenament, hagués de presentar uns avals considerables per tal de fer front a possibles malversacions dels cabals del rei. Obligat a dur una acurada comptabilitat del total dels capitals que manejava, tenia prohibit dedicar-se també a la mercaderia i adquirir béns dels condemnats pel tribunal. Era obligat a dipositar totes les quantitats cobrades en una arca que tenia tres panys, les claus dels quals eren en mans del receptor, de l'inquisidor i d'un notari de segrests. A més de recaptar els diners procedents de les confiscacions, era l'únic responsable de fer front a les despeses generades per al funcionament de la institució inquisitorial. Al llarg de l'etapa ferrandina ocuparen la rectoria de Mallorca: Jeroni Cervià (1488-1490), Mateo Morrano (1490-1508), Joan Liula (1508-1515) i a la mort del rei feia poc temps havia estat elegit Miquel Palmer (1515-1521). De tots ells, cal destacar la llarga estada de Morrano al capdavant de les finances inquisitorials. Aquest aragonès, domiciliat a la ciutat de Saragossa, ocupà una de les escrivanies a la cort de Ferran II.¹⁰ Les seves relacions cortesanes degueren influir en el nomenament per traslladar-se a Mallorca, i l'eficient labor desenvolupada durant la seva etapa mallorquina feu que el monarca confiés en ell a l'hora d'intentar, per segona vegada, instaurar el tribunal al regne de Nàpols el 1509. Fracassada la iniciativa, el 1513 fou traslladat com a responsable econòmic del tribunal de Barcelona, ciutat en què es jubilà el 1528 i passà la plaça al seu fill.¹¹ La tasca dels receptors era controlada pels responsables de les finances reials, encarregats d'inspeccionar periòdicament la seva comptabilitat. En conseqüència, se'ls obligava a remetre els llibres als mestres racionals de cada un dels territoris de la Corona d'Aragó. En el cas de Mallorca, com que no existia el càrrec en aquests primers moments, la totalitat de la documentació econòmica s'hagué d'adreçar a València.¹²

Tots els ingressos obtinguts per confiscacions que arribaren a mans del receptor de Mallorca procediren de sentències condemnatòries dictades contra els conversos de judaisme. Els inquisidors disposaven que la totalitat dels seus patrimonis fossin lliurats a mans del responsable econòmic del tribunal, la qual cosa generà una documentació abundant. El seu estudi ens permet adonar-nos de l'enorme complexitat de la seva administració i, alhora, ens ajuda a apropar-nos a la realitat de les economies dels conversos condemnats. La sentència de confisca-

10. José Ángel SESMA, *El establecimiento...*, p. 200.

11. Miguel JIMÉNEZ, *Introducción a la Inquisición española*, Madrid, Editora Nacional, 1980, p. 192-197. Un altre cas de funcionari reial que acabà com a receptor el tenim en Joan Ram Escrivà, mestre racional del regne de València. Bernardo TOMÁS, «En los orígenes de la hacienda inquisitorial valenciana: la inspección de las cuentas del receptor Joan Ram Escrivà (1482-1487)», a José María CRUSELLES (coord.), *En el primer siglo...*, p. 251-272; Bernardo TOMÁS, *Administración económica del distrito inquisitorial de Valencia: La rectoría de bienes confiscados (1482-1493)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 2016, p. 119-125.

12. José María CRUSELLES, «La primera contabilidad inquisitorial. El fondo del Archivo del Reino de Valencia (1482-1527)», a José María CRUSELLES (coord.), *En el primer siglo...*, p. 225.

ció suposava posar en mans del tribunal una enorme quantitat de propietats en béns mobles i immobles, per la qual cosa es produí una ingent transferència de riquesa d'unes mans a unes altres, sempre amb el consegüent benefici per a les arques reials. Pel que fa al segrest de béns mobles, la seva venda suposà uns beneficis que corresponien a la dedicació professional de l'encausat i les seves circumstàncies processals. No cal dir que els segrests dels béns mobles de rics botiguers, mercaders o emprenedors menestrals suposaven uns majors guanys que els obtinguts en cas d'economies més deprimides.

També les condicions en què es produí l'inici del procés inquisitorial influïren a l'hora d'estimar els beneficis que les confiscacions reportaren. En aquells casos de sospitosos que no pogueren ser detinguts perquè ja havien fugit de l'illa, conscients d'un més que probable empresonament, les propietats requisades eren substancialment inferiors a les obtingudes quan es donaren altres circumstàncies. Els qui prepararen meticulosament la sortida de l'illa procuraren obtenir la major quantitat de doblers a costa de la venda de les seves propietats, per tal de fugir amb prou numerari i assegurar-se la possibilitat de començar una nova vida en el destí elegit. Per contra, quan les accions del tribunal arribaven de sobte i sense temps de preveure cap tipus de contingència, els resultats obtinguts suposaven uns majors beneficis per al tribunal. Els censals també formaven part d'alguns dels més rics patrimonis dels conversos. La majoria dels que hem pogut localitzar tenien com a censatària la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca, així com la d'altres viles rurals. Entre els censals carregats sobre particulars abunden els que se satisfien en espècie, com l'oli o el forment. En aquest cas, la tendència majoritària que mostrà el tribunal fou la d'optar per la venda abans de gestionar el cobrament de les pensions anuals a què donaven dret. Aquesta decisió tingué una gran transcendència perquè l'obtenció immediata del benefici de la seva liquidació exposà de forma clara l'economia del tribunal a una manca de liquiditat. Per això, després de les grans confiscacions es produí una profunda crisi econòmica a partir dels primers anys del segle XVI. Finalment, cal fer esment a altres tipus de propietats que es trobaven en les llars dels conversos. Ens referim als esclaus, la propietat dels quals també revertia al tribunal i el seu nombre s'estima que ascendia a uns quatre-cents o cinc-cents. El procediment que adoptaren els inquisidors fou alliberar tots aquells que haguessin rebut les aigües baptismals i reservar-se els que conservessin la condició d'infidels. Tot i que estaven obligats a la manumissió, s'intentà obtenir també uns guanys amb l'establiment d'un pagament per cada acta d'afranquiment. Aquesta pràctica fou denunciada per les autoritats de l'illa davant l'inquisidor general, que la prohibí a partir de 1491.

Els béns immobles segrestats també presenten un interès enorme per tal de constatar els indrets de la ciutat on s'assentaven els descendents dels jueus conversos, les quantitats obtingudes amb la seva venda i els seus compradors. La majoria

dels immobles que sortiren a la venda són habitatges, tot i que també trobam locals, horts i vinyes. Pel que fa a la primera qüestió, la localització d'aquestes propietats se situa bàsicament a la ciutat i es concentra en dues zones concretes. La més densament poblada se situava en el districte parroquial de Santa Eulàlia, indret en què s'havia ubicat l'antic call jueu, mentre que la presència a la resta de parròquies era molt més baixa, a excepció de la de Santa Creu. Els qui habitaven en el primer indret eren majoritàriament artesans manufacturers, ocupats al món del tèxtil en la seva majoria, tot i que també podem trobar-hi gent dedicada a l'argenteria i a la corredoria mercantil. Els que habitaven a la parròquia de Santa Creu, zona situada a la façana marítima de la ciutat, feien de la mercaderia la seva principal activitat, aprofitant la proximitat a la zona portuària i a la llotja, punt neuràlgic del comerç de l'illa. Els beneficis que generaren les seves heretats a les arque inquisitorials procediren, en gran mesura, de les vendes d'immobles, tant pel seu nombre com pels valors assolits a les subhastes, molt lluny dels ingressos obtinguts per horts, vinyes i botigues. Els preus estaven en consonància amb la zona de la ciutat on es trobaven i la professió exercida pel seu propietari convers. Per això hem de destacar que els immobles més cotitzats foren els situats a la zona comercial i procedents de les confiscacions aplicades als rics mercaders.

TAULA 2
Venda d'immobles de conversos

<i>Nom i llinatge</i>	<i>Professió</i>	<i>Parròquia</i>	<i>Any</i>	<i>Preu</i>
Joan Vidal	Mercader	Santa Creu	1490	920
Joan Adret	Metge	Santa Creu	1490	781
Antoni Vidal	Mercader	Santa Creu	1489	450
Lleonard Torrella	Sastre	Santa Eulàlia	1489	310
Ramon Vidal	Mercader	Santa Creu	1489	210
Isabel Lunes	—	Santa Eulàlia	1501	191
Gabriel Plegamans	Mercader	Santa Eulàlia	1490	180
Lleonard Vidal	Mercader	Santa Creu	1489	150
Gil Navarro	Mercader	Santa Creu	1509	166
Pere Colom	—	Santa Eulàlia	1491	97
Jaume Soldevila	—	Santa Eulàlia	1489	80
Rafel Loscos	Botiguer	Santa Eulàlia	1503	73
Jofre rabassa	Sastre	Santa Eulàlia	1490	70
Clara Ravell	—	Santa Eulàlia	1505	70
Jaume Calleriola	—	Santa Creu	1490	66
Jaume Cortés	Corredor	Santa Eulàlia	1491	66
Bonanat Berard	Argenter	Santa Eulàlia	1506	65
Gaspar Nadal	Tintorer	Santa Eulàlia	1491	50

FONTS: Elaboració pròpia. Preu en lliures mallorquines. ARM, Còdexs 100 i 166, ADM Msl 232, ARV Mestre Racional 8356.

Els compradors que s'interessaren per aquestes propietats ho feren principalment per motivacions professional. Per això ens trobem que les propietats de menestrals conversos són adquirides per altres artesans del mateix gremi, tant per motius de veïnatge com per ocupar espais dins la ciutat més adients per a la seva professió. De la mateixa manera, els mercaders, tant locals com forans, invertiren els seus diners en els habitatges dels seus companys conversos. És precisament en les vendes de béns d'aquest col·lectiu on descobrim la presència d'una important colònia de mercaders italians, molts de genovesos, que s'interessaren en l'adquisició de les propietats més valuoses. Sabem que les cases d'Antoni Vidal foren comprades per Battista di Negro i les de Leonard Vidal passaren a mans del també mercader italià Tomaso Guastadengo. Per la seva banda, el casal de Ramon Vidal fou adquirit per Nicola delli Martello. Altres mercaders italians presents en les actes de venda són Giovanni Centurion i Luigi Xaria. Altrament, també acudiren diferents mercaders a les subhastes d'aquest tipus d'immoble. Sabem que el del metge Joan Adret fou venut el 1489 al futur receptor Joan Liula, mentre que Mateu Bonapart comprà l'any següent el de Joan Vidal.¹³

La destinació donada a les quantitats ingressades fruit de les confiscacions fou diversa i serví per a realitzar pagaments de naturalesa molt heterogènia, sempre sota el control del monarca i sense estar subjectes a un repartiment prefixat. En primer lloc, ens referirem a aquelles despeses que es destinaren a donar curs a diferents ordres emanades des de la cort i aplicades a recompensar diversos funcionaris que treballaven dins el cercle més proper de Ferran II. Així ens trobem amb la figura de l'aragonès Juan Ruiz de Calcena, secretari i home de confiança de Ferran II. Aquest alt funcionari fou beneficiat pel rei amb diverses quantitats de diners procedents de béns confiscats a Mallorca, igual que el seu nebot Miguel de Arbués de Calcena.¹⁴ El també secretari Hugo de Urríes rebé diners per ordre reial el 1510. Finalment, un nebot de l'altre famós secretari reial, Joan de Coloma, va ser agraciat amb diversos pagaments.¹⁵ El cercle de funcionaris també inclogué el lloctinent del protonotari, Antón de Salaverde, i el lloctinent de Mallorca, Joan Aymerich, que va ser gratificat el 1505 per les seves gestions davant els jurats del regne per tal d'obtenir diferents quantitats procedents del patrimoni confiscat a Brígida Pardo.

13. Les adjudicacions d'aquests casals es troben a ARM, Còdex 100.

14. Mateu COLOM, *La Inquisició a Mallorca...*, p. 89. Aquest secretari també rebé nombroses mercès procedents d'altres tribunals, tals com el d'Aragó i el de València. El receptor del tribunal aragonès rebé ordres de Ferran II per tal que li transferís la propietat de diversos immobles situats a Saragossa i a la seva ciutat natal, Calataiud. Del de València, també rebé diferents donacions. María PALACIOS, *La legislación inquisitorial (1478-1504)*, tesi publicada en microfita, Còrdova, Universidad de Córdoba, 1989, p. 149, 193 i 311, respectivament.

15. Jordi VENTURA, «Els inicis de la Inquisició...», p. 92.

La magnificència reial també abastava els parents dels condemnats, que gràcies a les mercès de Ferran II pogueren retenir dots i propietats que havien estat segrats pels receptors inquisitorial. Les raons adduïdes per fer aquestes donacions anaven des de la posició social dels beneficiaris, tal com es posà de manifest en els casos de les gràcies concedides a la influent família mallorquina dels Saforteza o la castellana dels Avellaneda i Fonseca, fins a voler mitigar l'estat de pobresa en què havien caigut aquests parents. Una part dels beneficis obtinguts pel tribunal foren també lliurats per a obres pies a distintes institucions religioses, tant del regne com d'altres indrets de la Península. Entre les agraciades per la voluntat del monarca hi trobem l'església del convent franciscà de Maó, al qual es concedí una almoïna destinada a donar per conclosa la seva construcció. D'igual manera, el receptor Morrano rebé l'ordre de transferir una certa quantitat de diners a l'administrador de les obres que es realitzaven en l'església de Santa Engràcia de Saragossa.¹⁶ En altres casos, ens trobem amb concessions obtingudes per la intermediació de funcionaris propers al rei i destinades a diverses comunitats religioses, entre les quals cal esmentar la del convent de Santa Cruz de Segòvia, al qual pertanyia l'inquisidor general fra Tomás de Torquemada, el de Santa Clara de la població de Calataiud, o bé el de Nostra Senyora de Jerusalem de Saragossa, en les esglésies dels quals reberen sepultura els secretaris Juan Ruiz i Joan de Coloma. La Corona també fou la beneficiària de multitud de donacions procedents de les finances del tribunal mallorquí destinades a fer front al finançament de dos conflictes bèl·lics que emmarcaren la política, tant interior com exterior, dels Reis Catòlics: les guerres de Granada i de Nàpols. Pel que fa a la primera, coneixem que les quantitats recaptades en els dos períodes de gràcia de 1488 i 1491 es destinaren a fer front a les despeses que generava aquell conflicte, tal com succeïa també en el tribunal de València.¹⁷ D'altra banda, a començament del segle XVI, els jurats de la ciutat i del regne eren comminats a pagar la resta de les tres mil lliures que la institució encara devia a les arques reials procedents de diversos censals confiscats al ric mercader convers Perot Pardo i que el monarca necessitava urgentment per a la guerra de Nàpols. A més d'aquestes quantitats destinades a dits conflictes, periòdicament els receptors de Mallorca reberen ordres des de la cort per tal de remetre diferents quantitats que havien d'ingressar-se en la Tresoreria Reial, sense que s'especificqués la destinació que s'hi pensava donar.

Finalment, com no podia ser d'altra manera, els diners aconseguits en les confiscacions anaven destinats a subvenir les despeses que generava el funcionament del tribunal inquisitorial i, en concret, les destinades al pagament dels salaris dels

16. Miguel Ángel PALLARÉS, *Ápocas de la receptoría...*, p. 155.

17. A aquell tribunal es remeté el que es recaptà en l'edicte de gràcia de 1485. Ricardo GARCÍA, *Orígenes de la Inquisición...*, p. 64.

seus funcionaris. Les assignacions percebudes a Mallorca fluctuaren al llarg del regnat de Ferran II com a conseqüència de la crisi financera de començaments del segle XVI, que coincidí, a més, amb la davallada de l'activitat contra els conversos i, per tant, amb una minva dels ingressos procedents de les confiscacions. Un altre element afavoridor d'aquesta situació fou l'ús que en feu la monarquia a l'hora de detreure importants quantitats destinades a pagaments aliens al propi tribunal. Aquestes decisions provocaren, durant el període estudiat, diferents queixes presentades per l'inquisidor general, alertat per les cartes que des de Mallorca li feien arribar i que exposaven l'augment de les dificultats a l'hora de pagar els salaris. La primera mesura adoptada va consistir en la reducció de les places d'inquisidor a partir de 1493, quan el volum de confiscacions començà a disminuir. Tot i aquesta supressió, el descens continuat dels ingressos durant el període 1495-1504 obligà a prendre altres disposicions, que arribaren el 1507 amb l'ordre de Ferran II de no pagar cap despesa fins que primer no s'hagués satisfeta la totalitat de la remuneració a què tenia dret el conjunt de funcionaris del tribunal. Malgrat la prioritat en el pagament, les dificultats financeres creixents que arrossegava el tribunal obligaren l'inquisidor general Joan d'Ènguera a decretar, l'any següent, una dràstica reducció en les quantitats percebudes, fet que provocà que les partides es reduïssin en més de la meitat. Abans d'arribar a la fallida, a alguns dels funcionaris se'ls lliuraren diferents quantitats, a més del seu salari, per tal de premiar la seva dedicació. El receptor Mateo Morrano fou un dels afavorits amb aquests ajuts, així com l'inquisidor Nuño de Villalobos que rebé una gratificació el 1499; també els que ocuparen les places d'alguatir i l'escrivà de segrests foren destinataris d'aquestes mercès reials.

L'arribada dels nous inquisidors en els distints districtes de la Corona d'Aragó no solament provocà l'espant del conversos, atemorits pel seu futur, sinó també la malfiança i el recel de les institucions particulars de tots i cada un dels territoris afectats pels canvis que suposaren la remodelació de la Inquisició medieval. En vista dels esdeveniments produïts en aquests primers moments de vigència del reformat tribunal, la desconfiança es convertí en una oberta hostilitat i oposició enfront de les actuacions dutes a terme pels inquisidors pel que suposaven de clara contrafacció dels drets, furs, franqueses, privilegis i constitucions propis dels territoris en què actuaren. El clima d'enfrontament s'adaptà a les distintes realitats polítiques de les terres que conformaven la Corona i al moment en què es produïren. La resistència més violenta a la instauració del nou model inquisitorial tingué lloc al regne d'Aragó, on un complot organitzat per membres destacats de la comunitat conversa de Saragossa va assassinar l'inquisidor Pedro de Arbués el 1485, mentre que les autoritats municipals de Terol impediren l'entrada de fra Joan Solivera a la ciutat l'any anterior. Tot això enmig d'un clima de fortes protestes protagonitzades per la diputació del regne davant del monarca i de Roma, tot i les amenaces llança-

des per Ferran II des de Tarassona el 1484.¹⁸ En el regne de València, l'arribada dels nous inquisidors fra Juan de Épila i el canonge Martín de Enyego el 1484 també provocà recels en les institucions del regne, malgrat que una part del Consell de València es mostrà partidari de les seves actuacions.¹⁹ La coincidència en l'inici de les sessions de les Corts en el regne aquell mateix any fou aprofitada per donar un major suport a les demandes contra la Inquisició i presentar-les en forma de greuges.²⁰ Per la seva banda, el Principat de Catalunya i les seves instàncies polítiques també s'alarmaren quan en 1484 foren nomenats Juan Franco i fra Guillem Caselles com a nous inquisidors. Ràpidament s'iniciaren les gestions davant la Santa Seu per tal d'evitar el traspàs de poder i mantenir a Catalunya la vigència de la Inquisició medieval. La pugna establerta no aconseguí el seu objectiu, però endarrerí tres anys l'inici de la seva activitat i l'entrada dels nous inquisidors Alonso de Espina i Sancho Marín a la Ciutat Comtal no es produí fins al 1487.²¹

Amb aquests precedents i l'endarreriment amb què es posà en marxa el tribunal al regne de Mallorca, la resposta de les seves institucions vengué condicionada per tot el que havia succeït a la resta de territoris on la nova Inquisició era ja una realitat i els diferents plantejaments per oposar-se al seu funcionament havien fracassat per la ferma decisió del monarca. Tot i això, els jurats i el Gran i General Consell, màxima institució representativa del regne, mostraren ben prest la seva preocupació pel tema de la Inquisició, fins i tot abans de l'arribada dels nous inquisidors a l'illa l'estiu de 1488. Un any abans ja s'alarmaren per les notícies que des de València els trametia l'emissari del regne camí de la cort, que els informava de l'espant que havien provocat en la ciutat les actuacions dels inquisidors. Una nova missiva, aquesta vegada des de Saragossa, on es trobaven els monarques, comunicava a les autoritats l'arribada imminent dels inquisidors a l'illa.²² La màxima preocupació de les autoritats era la possible fuga de part dels conversos mallorquins, tal com havia succeït a la ciutat de Barcelona, i de les conseqüències que això suposaria en els àmbits demogràfic i econòmic. Per això, en les seves deliberacions encara es mostraven esperançats de poder influir en l'ànim de Ferran II i aconseguir mantenir la presència de la vella Inquisició o, en el pitjor dels casos, evitar les actuacions més contra-productives de la Inquisició reial. Res del que esperaven va succeir i l'estiu del 1488 els inquisidors Marín i Pérez arribaven finalment a l'illa. Ben prest es demostrà que les actuacions que els responsables del tribunal posaren en marxa per a la persecució i

18. José Àngel SESMA, *La diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II (1477-1516)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1977, p. 329-354.

19. Rafael NARBONA, «La introducción de la Inquisición...», p. 86.

20. Ernest BELENGUER, *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976, p. 158-166.

21. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, vol. 1, Barcelona, Vicens Vives, 2010, p. 365-424.

22. Álvaro SANTAMARÍA, «La instauración de la nueva...», p. 177-178.

el càstig dels nombrosos conversos es contradieien amb els usos i costums legals en el regne i que aquests no estaven disposats a modificar les decisions adoptades contra el foralisme vigent. Al contrari, el 1490 no dubtaren a empresonar el mostassaf, l'escrivà del clavari i el síndic de la universitat, de nomenament reial el primer i els altres del regne, per no haver obeït els seus manaments. Aquest clima de creixent enfrontament donà peu a la tramesa, la tardor d'aquell mateix any, d'un ambaixador del regne davant del rei per tal d'exposar les actuacions dels inquisidors. En les instruccions elaborades per al seu representant, les autoritats explicitaren aquells assumptes que més els preocupaven i dels quals esperaven una resolució favorable. Les qüestions presentades a Ferran II, aleshores a la ciutat de Sevilla, feien referència a diverses qüestions que hem agrupat de la manera següent:

— Qüestions de competència jurisdiccional. S'exposava la intromissió dels inquisidors en assumptes jurisdiccional que no els concernien, tant de tipus civil com criminal, tal com havia succeït en les penes aplicades a una dona condemnada per la jurisdicció inquisitorial per haver parlat malament dels inquisidors o en el cas d'un agressor d'un convers penitenciat. En ambdós casos, els culpats havien estat condemnats a la pena d'assots, un càstig al qual no podia ser sotmès cap habitant del regne en virtut d'un privilegi concedit el 1430 per Alfons V. També es queixaven que s'havien empresonats diversos notaris per haver falsejat actes de compravenda de béns de conversos. En aquestes qüestions, els jutges competents per iniciar la causa havien d'ésser els batles o veguers, però no els inquisidors.

— Qüestions econòmiques. Afectaven els béns confiscats: els inquisidors usurpaven les competències que sobre ells, ara pertanyents al fisc reial, tenia el lloctinent, màxima autoritat en assumptes relacionats amb el Reial Patrimoni. En els casos de confiscació de dots aportats al matrimoni, els inquisidors es negaven a admetre apel·lacions, tal com era la seva obligació. La problemàtica derivada de la possessió de nombrosos censals en mans dels conversos que, quan eren confiscats, provocaven una gran controvèrsia a l'hora de satisfer les anualitats. Les autoritats també es queixaven del dany que provocava en el món de la mercaderia el pregó publicat per la Inquisició en què es prohibien els contractes amb els conversos. L'alliberament dels esclaus propietat dels conversos també s'havia convertit en un tema preocupant, sobretot en aquells casos, nombrosos, en què els alliberats s'havien convertit al catolicisme. L'ordre d'emancipar-los també incloïa aquells que havien passat a mans de cristians vells, els quals no podien recuperar els diners invertits, tota vegada que la confiscació dels béns dels antics propietaris feia impossible la seva recuperació. A més, s'exposava que amb l'alliberament de tants esclaus —es parlava d'uns quatre-cents o cinc-cents— es posava en perill la seguretat del regne perquè alguns podien passar a Barbaria, d'on procedien, i servir de guies als corsaris d'aquelles costes.

— Qüestions referents a la fiscalitat. S'esmentava que els inquisidors es negaven a fer pagar a la universitat els tributs que legalment li corresponien per la venda de propietats confiscades, dels quals el comprador s'eximia. També presentaren una queixa pel fet que els funcionaris del tribunal es volien alliberar de pagar els impostos que els corresponien i que el tribunal els secundava.

— Altres qüestions. Eren les referents als usos protocol·laris observats en el regne i que els inquisidors es negaven a respectar, fet que creava un clima de tensió en aquelles cerimònies en què coincidien les autoritats civils i eclesiàstiques amb les del tribunal. També era motiu de queixa la política de nomenaments que duïen endavant en el tribunal, en particular amb els familiars, persones que aprofitaven el seu càrrec per provocar tumults i desordres, emparades amb la seva actitud de fer cas omís de les prohibicions que sobre la tinença d'armes eren dictades pel lloc·tinent.

La resposta donada a la cort a les reivindicacions del regne varen ser diverses i en la seva majoria contràries als interessos que representava l'ambaixador.²³ En la majoria s'argumentà que es necessitava recollir més informació per tal de donar una resposta definitiva. En d'altres va confirmar les actuacions dels inquisidors, com en les derivades de les confiscacions o les referents als privilegis fiscals dels funcionaris a les seves ordres. En general, adoptà unes resolucions tan ambigües que afavorien el tribunal, de manera que el facultava a seguir actuant com fins llavors. Únicament s'avingué a ordenar que en l'elecció de familiars fossin més curiosos a l'hora d'encomanar aquests càrrecs a persones idònies, que observessin les normes i etiquetes protocol·làries observades en l'illa i que procedissin a la devolució d'aquelles quantitats segrestades indègudament. Tot això posava ben de manifest el fracàs de l'ambaixada i feu evident que el monarca no estava disposat a transigir amb els plans de dotar la monarquia d'una institució que servís els interessos illencs i que volia demostrar als súbdits de la Corona d'Aragó que el poder inquisitorial estava per sobre dels furs i privilegis. Si havia estat capaç de contenir l'oposició més tenaç i a voltes fins i tot més violenta de la resta de territoris, amb més raó sortiria victoriós de l'enfrontament amb un regne, Mallorca, mancat de Corts que pogueren representar eficaçment els seus interessos. Per la seva banda, les autoritats segurament eren conscients de la inutilitat de les queixes, en vista dels resultats obtinguts en altres indrets.

A tall de resum podem afirmar que el Tribunal de la Inquisició a Mallorca durant el període ferrandí es caracteritzà per un marcat caràcter dependent de la voluntat del monarca. En primer lloc, perquè a través de la reforma adoptada a

23. El text reivindicatiu i les respostes donades a cada punt van ser publicats per Jordi VENTURA, «Els inicis de la Inquisició...», p. 75-79.

instància seva va poder controlar el nomenament dels diferents inquisidors responsables dels tribunals de la Corona d'Aragó, la qual cosa significà acabar amb la Inquisició pontifícia que s'havia mantingut al llarg de l'etapa medieval. Eren uns inquisidors que presentaven un perfil caracteritzat pel seu origen forà i amb una forta presència castellana, a més d'una preparació acadèmica que defugia de la teologia com a formació imprescindible i que també contemplava els coneixements de dret civil i canònic. En segon lloc, aquesta nova etapa significà un major control monàrquic dels mecanismes econòmics del tribunal de Mallorca a través dels ingressos procedents de les multes i les confiscacions amb què fou condemnat el col·lectiu de conversos del judaisme presents a l'illa. Aquest domini significà que una part gens menyspreable de les quantitats recaptades anaren a subvenir les necessitats bèl·liques del monarca i al pagament de serveis de persones del seu entorn més proper. Tot això suposà un greu entrebanc financer del tribunal que l'abocà a una profunda crisi econòmica. Per a dur a terme aquest control econòmic, Ferran II nomenà persones de la seva màxima confiança com a receptors del tribunal. Finalment, l'encaix de les actuacions del tribunal dins l'entramat institucional del regne de Mallorca, igual que a la resta de la Corona d'Aragó, no fou fàcil ni exempt de tensions. La tradició medieval que significaven els furs, les constitucions i els privilegis feia difícil la convivència amb aquesta nova etapa de la Inquisició caracteritzada per un fort intervencionisme monàrquic. La resposta de les institucions il·lenques a les actuacions dels inquisidors es veié condicionada pels resultats de les queixes presentades al monarca per la resta d'organismes dels seus territoris patrimonials, actuacions que no suposaren canvis substancials en les formes d'actuar dels tribunals inquisitorials. També la manca d'unes Corts en el regne i el fet insular, que restava eficaçia i coordinació a les institucions pròpies de cada illa, provocaren una oposició més tèbia a la presentada a Catalunya, Aragó i València. Com era de suposar, donada la condició de regne de segon ordre, les queixes presentades per les actuacions inquisitorials en matèries econòmiques, jurisdiccionals, fiscals i, fins i tot, protocol·làries no foren ateses pel monarca i s'imposaren els criteris inquisitorials.

Dels conversos a l'expulsió dels jueus: la pastoral apostòlica *

Rafael NARBONA VIZCAÍNO
Universitat de València

Davant d'una gran contribució bibliogràfica i sense possibilitat de fer un estat de la qüestió integral en aquesta ponència, he d'assenyalar que la meua aportació serà necessàriament tangencial, sostinguda en la presentació d'una línia de treball que comprèn el període 1391-1492, però que no pot prescindir dels temps precedents. El fil conductor de la meua intervenció serà la pastoral en favor de la conversió, aspecte inserit dins d'un projecte col·lectiu molt més ample que, encara vigent, ha presentat resultats en els últims anys i del qual se n'esperen més en els propvenients. És de raó subratllar la important contribució feta per un nombrós grup d'estudiosos en els últims anys, després d'una llarga trajectòria especialitzada, en forma de congressos, llibres miscel·lanis, monografies i articles d'investigació al voltant dels jueus, dels conversos i de les primeres actuacions inquisitorials. En queden molts per anomenar, però desitjo citar els treballs de Flocel Sabaté, Josep Hernando i Jaume Riera a Catalunya; els de José Hinojosa, José Antonio Barrio i l'equip dirigit per José M.ª Cruselles a València; els d'Asunción Blasco, Miguel Ángel Motis i Ángel Sesma a Aragó, i els de Jorge Maíz, Mateu Colom o Antonio Picazo a Mallorca.¹

* Aquest treball és resultat del projecte d'investigació «Minorías conversas a fines de la Edad Media, entre la integración social y el nacimiento de la Inquisición española», HAR2015-63510-P, del Ministeri d'Economia i Competitivitat d'Espanya.

1. No és lloc aquest per fer una extensa relació de títols, però cal ressenyar-ne almenys alguns dels últims: Flocel SABATÉ, «L'espace des minorités ethniques et religieuses: les juifs dans les villes catalanes au Bas Moyen Âge», a *Morphologie et identité sociale dans la ville médiévale hispanique*, Chambéry, Université de Savoie, 2012, p. 231-286; Josep HERNANDO, «L'espai dels conversos a la ciutat. D'una majoria de jueus a una majoria de conversos a la ciutat de Barcelona a partir del 5 d'agost de 1391», a *Morphologie et identité...*, p. 287-314; Jaume RIERA i SANS, «Els jueus dins el context català dels segles XIV i XV», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, núm. 23 (2011-2012), p. 9-41; José HINOJOSA MONTALVO, «Los judíos en la Corona de Aragón. La recuperación de la memoria histórica en torno a una minoría», a *Minorías étnico-religiosas en la Península Ibérica: Periodos medieval y moderno*, Universidad de Évora i Universidad de Alicante, 2008, p. 93-142; Juan Antonio BARRIO BARRIO, «La comunidad

La densitat d'aquestos i d'altres treballs assegura el coneixement ferm i argumentat de no pocs aspectes sobre la presència de la minoria, jueva o conversa, i les seves relacions en la societat que l'acollia i/o la marginava, però des d'una perspectiva crítica podem observar que encara resten algunes qüestions sense explorar o, malgrat ésser reconegudes, s'han defugit encobertes sota alguns estereotips que aconsellen tornar a realitzar alguna anàlisi diferent, sempre a la llum de l'ampliació dels interrogants sobre lectures i documents.

LA MISSIÓ

Cal posar l'atenció, per exemple, en la seqüència que va determinar els correlatius processos de discriminació i de predicació antijueva tenint en compte la particular situació dels regnes ibèrics respecte a la resta d'Europa. Una part important del contingent jueu va assumir la nova religió després dels assalts dels calls, conseqüència de la violència extrema de les masses, però tant els pogroms com la conversió eren resultat d'una intensa campanya de predicacions orquestrada pels ordes mendicants des de feia segles amb resultats desiguals, però evidents. El paper de personatges destacats dins de la pastoral general de l'Església queda dissolt per la magnitud numèrica i l'extensió geogràfica de les conversions, inserides dins d'un procés d'evangelització efervescent que s'allargà fins al moment de l'expulsió. Des del començament del segle XIII, el «somni de la conversió» fou una obsessió per als nous ordes conventuals, que iniciaren llavors un vigorós programa de creació d'escoles d'idiomes i de predicacions forçoses en sinagogues i mesquites.² La definició de la *christianitas* com a comunitat universal i excloent s'inspirà en els drets canònic i romà, en l'autoritat espiritual i temporal del pontífex segons els antics principis de la Reforma gregoriana, en la codificació i divulgació d'una teologia i d'un pensament elaborats pels mendicants des de les universitats o des dels centres

---

de los conversos. La forja de una identidad propia entre los conversos de judío del reino de Valencia», a *Ante su identidad: La ciudad hispánica en la Baja Edad Media*, Conca, Universidad de Castilla-La Mancha, 2013, p. 139-176; José María CRUSELLES i Enrique CRUSELLES, *Conversos de la ciudad de Valencia: El censo inquisitorial de 1506*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2015; Asunción BLASCO MARTÍNEZ, «La conversión de judíos y su repercusión en la sociedad aragonesa durante los primeros años del reinado de Alfonso el Magnánimo», a *XVI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 1, Nàpols, Paparo, 2001, p. 841-859; Miguel Ángel MOTIS DOLADER, *Los judíos de Tarazona en el siglo XIV*, Tarassona, Centro de Estudios Turiaonenses, 2003; José Ángel SESMA MUÑOZ, *Fernando II y la Inquisición: El establecimiento de los tribunales inquisitoriales en la Corona de Aragón (1479-1490)*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2013; Jorge MAÍZ CHACÓN, *Viure al marge: La vida quotidiana dels jueus de Mallorca (segles XIII-XIV)*, Palma, Leonard Muntaner, 2013; Antonio PICAZO MUNTANER, «Los grupos de poder conversos de Mallorca frente al tribunal inquisitorial», a *Población y grupos sociales en el Antiguo Régimen*, vol. 2, Màlaga, Universidad de Màlaga, 2009, p. 1141-1152.

2. Cf. Robert I. BURNS, *Els jueus a la cultura notarial: Testaments jueus llatinitzats a la Corona d'Aragó, 1250-1350*, València, Eliseu Climent, 2003, p. 28-32.

de formació escolars, conventuals o episcopals, que entre altres circumstàncies permeteren difondre un missatge contundent a través de la predicació, el qual no solament arribà al poble, destinatari original dels sermons, sinó que acabà per reglar el comportament públic dels governs de les ciutats sota principis d'inspiració confessional.

Entre els efectes directes d'aquesta projecció sistemàtica trobem la idea efervescent de separació entre cristians i jueus per evitar les relacions públiques i privades entre les dos religions, alhora que s'accentuà la memòria catòlica i la seva identitat amb la manifestació simbòlica dels valors i les tradicions propis, fins i tot dins les societats urbanes que amb les xarxes governamentals, econòmiques i comercials afavorien la interacció entre ambdós grups. La fermesa d'aquestes conviccions donà lloc a dos societats paral·leles que no pogueren impedir la influència mútua, malgrat que al mateix temps produí un creixent grau de tensió i d'hostilitat per part de la societat dominant que en moments de crisi esclatà amb no pocs conats de violència.

La recepció i la difusió de l'obra de Tomàs d'Aquino, i en concret de la *Summa contra gentiles* (c. 1250-1265), accentuaren una actitud militant en favor de l'evangelització i la lluita contra les considerades concepcions teològiques errònies del Talmud. Sota els principis universals de la revelació cristiana i de la història de la humanitat s'introduïa la idea del govern diví del món i s'imposava l'únic camí per aconseguir la salvació eterna. Aquest va ésser el punt d'ignició d'una sèrie de controvèrsies públiques entre els dominics i els rabins que ja tenien precedents. La Disputa de París, de 1240, gaudí del patrocini de Lluís IX de França a partir dels arguments exposats pel franciscà convers Nicolas Donin de La Rochelle per demostrar que la vinguda del Messies ja havia ocorregut, que era humà i diví, que va morir per expiar els pecats de la humanitat i que amb aquest adveniment els manaments jueus havien sigut abolits. En 1263, la Disputa de Barcelona, encetada sota la protecció de Jaume I, estigué promoguda per la negació que el dominic convers Pau Cristià, de Montpeller, també feia dels preceptes talmúdics defensats pels rabins.³ Aquestes controvèrsies o polèmiques, concebudes inicialment com a diàlegs pastorals, acabaren convertides en apologies catòliques per subratllar els errors talmúdics dins d'una confrontació doctrinal que deixava el judaisme en una situació clara d'inferioritat malgrat els desitjos benemèrits de Ramon Llull o de Ramon Martí.⁴ El contrast que es plantejava en el presumpte diàleg no podia amagar que la missió era una prioritat apostòlica irrenunciable i que les controvèrsies sempre acabaven amb la cremació pública del Talmud.

3. Cf. Robert I. BURNS, *Els jueus a la cultura notarial...*, p. 32.

4. Cf. Adolfo ROBLES SIERRA, «Ramón Martí: una presentación del mensaje cristiano a musulma-

No és del tot correcte assenyalar l'origen de la xenofòbia més violenta, primer contra els jueus i després contra els conversos, exclusivament en els vents procedents de ponent. Cert que l'espurna dels grans assalts s'inicià en la Sevilla de 1391 i cert que l'anomenada Sentència-Estatut publicada i elaborada per Pero Sarmiento i el batxiller Marquillos en el Toledo de 1449 resulten determinants en la difusió del sentiment popular antisemita, però no es pot desdenyar la difusió d'un missatge explícit des de totes les troncs a mans de dominics i franciscans que, precisament, tenien instal·lada una densa xarxa de seus en totes les viles a la qual calia afegir la característica formació i docència itinerant dels seus frares, si no una circulació fluida de tractats escolàstics i una intensa relació epistolar, fets que escampaven pertot arreu una concepció excoient de la comunitat urbana i cristiana que segregava els hebreus i que inicialment acollia els conversos, almenys fins a la transformació d'aquella idea i la substitució del rebuig al jueu pel del convers, confosos ambdós dins un mateix model de perfídia. Els textos i les idees circulaven dins les províncies franciscanes i dominiques sense els entrebancs de les fronteres internacionals dels regnes i sense la necessitat de la migració de grups fonamentalistes. És a dir, en cap cas, l'orientació missionera dels sermons no pot ésser considerada resultat de la pastoral individual o particular d'alguns afamats mestres en teologia, perquè els fervorosos sermons havien de respondre, almenys en el seu conjunt, a les directrius d'un pla general i preconcebut dictat pels mestres generals i pels provincials dels ordes mendicants.

S'ha considerat que els regnats de Jaume I i de Pere el Gran, entre 1208 i 1285, constituïren l'edat d'or de les jueries a la Corona d'Aragó perquè l'atracció d'immigrants a les terres en colonització promogueren un flux septentrional, meridional i mediterrani cap a una extensa àrea marítima ibèrica, pròspera i amb grans possibilitats de creixement. Un tall determinant en aquest procés es produí en 1283 amb les conseqüències internes de la Corona després de la conquesta de Sicília, preu pagat per la monarquia als estaments dels seus regnes davant la Unió o en les diferents reunions de Corts, on s'aconseguí un major protagonisme polític i econòmic dels súbdits, però també per primera vegada l'aplicació seriosa dels canons del Concili IV del Laterà de 1215, el qual proclamava l'aplicació real i rotunda de la segregació dels jueus al mateix temps que havia acceptat canònicament l'existència i la funció dels ordes mendicants.⁵ De fet, les lleis discriminatò-

---

nes y judíos del siglo XIII», a *La proclamación del mensaje cristiano*, València, Facultad de Teología San Vicente Ferrer de los Padres Dominicos, 1986, p. 132-135; Miquel BATLLORI, «Ramon Llull en el món del seu temps», a *Ramon Llull i el lul·lisme*, València, Eliseu Climent, 1993, p. 3-38. Sobre les controvèrsies i els seus protagonistes, cf. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión de los judíos de España*, Madrid, Mapfre, 1992, p. 53-58, 80-89, 93-96 i 112-126.

5. Cf. Dolors BRAMON, «Visions de l'altre a la Corona catalanoaragonesa», a *La construcció d'identitats imaginades: Literatura medieval i ideologia*, Lleida, Pagès, 2015, p. 84-85.

ries a penes s'havien introduït a la Corona d'Aragó encara en 1268.⁶ Segons recull Dolors Bramon, l'hostilitat contra els hebreus no deixà llavors de créixer, i ja en 1279 Pere el Gran lliurava una missiva a vint-i-tres centres franciscans de tota la Corona perquè evitaren els escàndols produïts pels cristians que assistien a les seves predicacions dins les sinagogues, sense cap devoció i amb la voluntat d'humiliar els jueus.⁷

El creixent paper desenvolupat pels frares inspirà les restriccions successives als jueus en aplicar la legislació eclesiàstica dels concilis a la legislació civil des de la cort reial, des de les Corts o des dels governs municipals, circumstàncies que afavoriren el tancament complet d'uns calls que si abans havien tingut com a pretext la delimitació d'una àrea privilegiada des de llavors pretenia l'aïllament i la segregació per estalviar-se el contacte amb els cristians, malgrat l'argument teòric de protegir-los dels ultratges populars. Si entre 1283 i 1391 s'accelerà el procés d'exclusió i de manifestacions d'hostilitat, entre 1391 i 1492 s'observà l'inici de la decadència de les aljames a pesar de la supervivència i la revitalització d'algunes (Saragossa o Tarassona, Sagunt o Xàtiva, Girona o Tortosa).

L'acceleració d'aquest procés discriminatori va produir-se immediatament després de l'expulsió dels jueus d'Anglaterra en 1290, de l'inici de les matances d'Alemanya en 1298 i de l'expulsió de França en 1306. En contrapartida, la regulació legal dels jueus en la Castella d'Alfons X el Savi o en els regnes de Jaume I, discriminatòria, però tolerant, actuà d'imant, amb la consegüent arribada d'un contingent depauperat a les aljames de la Corona —no sense problemes d'instal·lació entre els correligionaris i entre el veïnat cristià, cas de Mallorca, de Barcelona o de Puigcerdà— que de rebot procurà la inevitable reactivació de les pràctiques catequístiques mendicants.⁸ La reacció efervescent dels frares accelerà les predicacions i al mateix temps augmentà la pressió política i social sobre les aljames en els regnats de Jaume II i Alfons IV malgrat la confirmació periòdica dels seus privilegis. Si en 1320 els *pastorells* que creuaren els Pirineus atacaren les jueries de Jaca i Monclús i estengueren el pànic fins al sud del regne de València, les difícils condicions del començament d'aquella centúria obligaren les comunitats urbanes a congraciar-se en totes les regions amb el cel i, en conseqüència, a aplicar mesures considerades de purificació i d'higiene social i moral contra el joc, la prostitució i les minories religioses. Fou una època en la qual augmentaren les violències pasquals contra els hebreus, proliferaren les injúries i els intents d'assalts en paral·lel a la

6. Cf. Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València: Societats en simbiosi*, València, Eliseu Climent, 1987, p. 222.

7. Cf. Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Eliseu Climent, 1981, p. 204-205.

8. Cf. Robert I. BURNS, *Els jueus a la cultura notarial...*, p. 26, 82-83 i 102.

conjuntura adversa i a la crisi política de les unions de la meitat del Tres-cents fins a arribar als pogroms de 1391.⁹

LA COHESIÓ DELS CONVERSOS

Des de l'antiguitat, la justificació de la presència de les comunitats jueves dins la cristiandat com a prova irrefutable de l'*hebraica veritas* agustiniana havia actualitzat la realitat històrica de la crucifixió de Crist per un poble deïcida, que després de la conversió general assajada a les acaballes de les dos centúries baixmedievales dotava d'èxit i de legitimitat el paper pastoral de l'Església. Això no obstant, cal plantejar si existí un interès conscient de mantenir viu o cohesionat el grup dels conversos, inclús topogràficament en un barri concret que coincidia amb l'antiga jueria. Després dels assalts, els calls quedaren destruïts i buits per la por dels seus habitants a nous atacs: els uns fugiren a altres aljames mentre que els batejats trobaren refugi momentani sota la protecció dels seus padrins.¹⁰ Durant un temps, els antics barris jueus quedaren degradats malgrat l'esforç inicial de la monarquia per reconstituir les aljames, un projecte infructuós a Barcelona, València, Mallorca i en altres indrets que va concloure amb la radicació del gros dels conversos en les antigues jueries al mateix temps que els municipis s'encarregaren d'enderrocar les seves tanques per obrir-les a la resta de les ciutats. Per què aquest retorn quan l'ocasió produí la disgregació del grup original, la radicació en altres barris i l'emigració a altres ciutats? Per què la momentània diàspora fou efímera? Quasi d'una manera general es pot assegurar que els calls eren edificats entorn de les esglésies catedrals, a l'ombra de les fortificacions o sota la protecció de les residències dels oficials reials, aïllats i envoltats de murs, però no va ésser estrany que aquests poders gaudiren de la propietat eminent i recaptaren els seus drets en forma de censos i rendes, perquè els espais comuns (cementeris, sinagogues, banys, escorxadors, pescateries, fons, etc.) solien pertànyer o estar sota la jurisdicció de la Corona.

Malgrat totes les restriccions i segregacions practicades, la propietat jueva, especialment immoble, sempre havia sigut respectada, associada als drets que derivaven del reconeixement de la preeminència d'una *res publica* de la qual estaven exclosos, edificada sobre els valors cristians. Així, Francesc Eiximenis no oblidà anotar les obligacions dels jueus en la societat cristiana: identificar-se en el vestuari, emprar banys diferents, no conviure amb els cristians (beure, menjar, con-vits, festes, etc.), limitar els contactes entre les dos confessions als assumptes

9. Cf. David NIRENBERG, *Comunidades de violencia: La persecución de las minorías en la Edad Media*, Barcelona, Península, 2001, p. 103-107.

10. Cf. José HINOJOSA, *La judería de Valencia en la Edad Media*, València, Ajuntament de València, 2007, p. 457-458.

imprescindibles segons la conveniència de la societat dominant, segregació topogràfica i reducció de les seves manifestacions religioses a la intimitat sense cap projecció sobre la resta de la comunitat urbana. I cal recordar també que ell mateix definia la ciutat exclusivament com a comunitat cristiana, edificada en honor de Déu i organitzada per lloar la seva glòria.¹¹ En paral·lel, el frare menoret exposava els dos drets inalienables d'aquests i d'altres infidels que gaudien de la protecció del príncep i de la comunitat cristiana: la propietat dels seus béns amb plena capacitat de vendre i alinear-los, i la possibilitat de canviar de domicili o de senyoria. Segons aquest discurs, les sospites que a diari els jueus maldeien de Déu i dels cristians no impedièn que aquests últims cultivaren les propietats agràries dels jueus, i simplement s'aconsellava al príncep no tenir tresorer jueu per la seva amor als diners i a la falsedat, i perquè en ésser enemics de Déu podien causar mals als cristians des d'aquesta posició hegemònica. Ara bé, la comunitat cristiana que sofria i patia aquesta carregosa presència dels jueus havia d'aconseguir la seva conversió.¹²

Els jueus gaudien de llibertat plena per comprar, vendre, alienar, heretar o donar els seus béns.¹³ Hem de pensar que si aquest privilegi era universal per a tota la comunitat també hem de preveure que l'aljama reproduïa les circumstàncies de la societat urbana cristiana, on l'elit acumulava la propietat immoble i el gros de la població llogava obradors, cases i o cambres. Especialment en aquest indret, perquè el call havia patit una pressió demogràfica important en la segona meitat del segle XIV, comprovada en els projectes d'ampliació de les superfícies tradicionals, i després que s'hagués desenvolupat en condicions poc recomanables l'ocupació horitzontal dels edificis, aspectes que sempre apunten a una alta densitat d'habitació en aquestes jueries.¹⁴ Després de 1391, les elits jueves convertides al cristianisme encara mantenien —si cal, amb més dret— aquestes propietats i malgrat que algunes famílies benestants s'establiren en altres barris ciutadans no deixaren de tornar a llogar els immobles tradicionals als antics correligionaris. Els conversos

11. Cf. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, vol. 1, 1, edició dirigida per Xavier Renedo, Universitat de Girona i Diputació de Girona, 2005, rúbriques 4, 5 i 6, p. 8-13. Sobre el caràcter incívic dels jueus, incapaços d'entendre els valors de la fe cristiana, ni la seva organització política i econòmica, així com la demostrada incapacitat d'amar la cosa pública o de reconèixer el valor polític i cultural de la *civitas* i de la *civilitas*, cf. Paolo EVANGELISTI, «Construir una identitat: Francesc Eiximenis y una idea europea de *civilitas*», a *La construcció d'identitats imaginades...*, p. 136-139.

12. Al voltant de 1385, Eiximenis feia una defensa explícita d'aquesta realitat en el *Dotzè...*, vol. 1, 1, rúbriques 166-169, p. 357-367.

13. Cf. Robert I. BURNS, «Galeria de retrats: jueus de València al temps dels croats», a Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus...*, p. 211-250. Sobre el mercat immobiliari valencià, cf. José HINOJOSA, *La judería de Valencia...*, p. 453-466.

14. Cf. Anna RIC ABAD, *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, p. 45-67 i 72-73.

amb pocs recursos estaven condemnats a continuar la seva habitació en l'antiga jueria i l'elit conversa a rebre els lloguers.

La sociologia jueva es transformava així en sociologia conversa i el grup amb una nova cara quedava reconstituït en el mateix lloc amb la mateixa estructura residencial, inclús amb fórmules primerenques de solidaritat cristianes (confraries específiques, cementeri, devocions, etc.). Cal pensar que una part substancial de la supervivència d'aquesta cohesió de grup hauria de sortir tant dels antics vincles familiars com de la continuïtat de l'endogàmia familiar, i dels interessos fiscals i financers que feren a la monarquia dictar ordres per responsabilitzar els conversos dels deutes i crèdits de quan eren jueus, però aquesta realitat residencial tampoc es pot desdenyar derivada dels lloguers, que havien d'ésser necessàriament més baixos a l'antiga jueria que a la resta de la ciutat.

LA PASTORAL

Moltes vegades s'ha plantejat el problema de comprendre com, en poc temps, alguns personatges conversos es transformaren i passaren d'ésser erudits rabins a dominics radicals. En altres casos, els descendents de la primera generació de conversos també arribaren al cim de l'estructura del poder monàrquic o de l'Església hispana. Pablo de Santa María i el seu fill Alfonso García de Santa María, conegut com Alfonso de Cartagena, ambdós bisbes de Burgos; Fernán Díaz de Toledo, el Relator; el dominic Juan de Torquemada; Diego de Varela o Gonzalo García de Santa María, de Saragossa, i Andreu Bertran, almoïner de Benet XIII, i després bisbe de Barcelona i de Girona, entre altres personatges, i famílies afamades com els llinatges Cavalleria, Sánchez o Santàngel, són exemples paradigmàtics d'introducció en una nova fe que es repetiren entre els nivells populars a les ciutats.¹⁵ L'única resposta possible a aquesta contundent realitat social es troba en la simultaneïtat d'una doble estratègia, inspirada en el rebuig dels jueus i l'acceptació dels conversos.

El dominic Vicent Ferrer i el papa Benet XIII coincidiren en els seus propòsits d'aconseguir la integració dels conversos en la societat cristiana amb un projecte col·lectiu que disposà del suport i de la tutoria de la monarquia en la seva aplicació. Ben Zion Netanyahu insistí en la gran basa que hauria sigut la conversió general dels jueus hispànics subjectes a l'obediència pontifícia del papa Luna, precisament quan en el tauler de les relacions internacionals s'esdevenia la fi del Cisma de l'Es-

15. Per exemple, els *Registra Ordinatum* de la diòcesi de Barcelona anoten la tonsura de seixanta conversos entre 1392 i 1442; cf. Josep HERNANDO, «L'espai dels conversos a la ciutat...», p. 311-314. L'abundància de conversos entre canonges, mendicants, notaris, advocats, etc., es comprova en tots els àmbits.

glésia, un èxit que hauria d'arrodonir amb prestigi el camí que havia dissenyat cap a la càtedra romana, perquè els mèrits afegits de la conversió general dels jueus acreditarà el currículum d'un papa únic de tota la cristiandat.¹⁶ Es pot entendre llavors la infatigable predicació del seu legat *ad latere Christi* entre 1412-1418 i les admonicions vicentines contràries a qualsevol dels correligionaris cristians que menyspreaven l'origen dels conversos per a escarnir-los, cridant-los públicament *marrano o perro*, inclús *retallat* en al·lusió jocosa a la seva circumcisió.¹⁷

Molts cristians fells són que no n'han consolació, que ls deurien abraçar e honrar-los e amar-los; e fets lo contrari, que ls menyspreau perquè són stats juheus, e no.u deueu fer, car Jesucrist juheu fo, e la verge Maria abans fo juhia que christiana. Gran peccat és de escarnir-los, que ls dien retallats; no.u deus fer, que así seràs dapnat, com aquell fore si morís juheu; mas deueu-los adoctrinaren en lo serví de Déu.¹⁸

[...] que si algun moro o juheu se converteix, es fa xpistí, que lo deu hom voler e fer-los tots plaers per honor de Deu, e no injuriar-los, que ls dieu retallats, e axí, aquells tals xpistians, par que sien renegats, que hajan oy a aquells qui prenen la ley de xpistianitat: axí vullats-los honrar aquells qui venen a xpistianitat.¹⁹

El dominic repetia i desenvolupava en els sermons un tema comú en les predicacions dels ordes mendicants d'aquell moment, contrari als jueus i favorable a la seva conversió, inspirat sempre en l'idealisme eclesial de la *congregatio fidei* perquè l'Església, com a cos místic, concebia la salvació per a tota la comunitat que rebé el baptisme.²⁰ En conseqüència, la segregació de les aljames hauria d'ésser correlativa

16. Cf. Ben Zion NETANYAHU, *Los orígenes de la Inquisición*, Barcelona, Crítica, 1999, p. 160-170; Ángel ALCALÁ, «Los orígenes del problema converso», a *La Iglesia en la historia de España*, Madrid, Marcial Pons, 2014, p. 383-389.

17. Per exemple, cf. Pedro M. CÁTEDRA, «Conversos y literatura homilítica: fray Vicente Ferrer», a «*Qu'un sang impur...*»: *Les Conversos et le pouvoir en Espagne à la fin du moyen âge*, Ais de Provença, Publicacions de l'Universitè de Provence, 1997, p. 34-35. L'expressió correspon a un dels sermons predicats a Ciudad Real en 1411: «Item, non debet contempnere et vilipendiare conversos, dicendo eos marranos, sed acostare eos vobis, et eos instruere in fide, nam alias magnam injuriam facitis Christo et beate Marie, qui fuerint Judea primo»; «Multi sunt qui impediunt conversiones iudeorum sagitando eos ex quo sunt conversis, dicendo: marrano, retajado et perro, quod non debet facere, quia Deus Christus fuit circumciscus et beate marie judea».

18. Cf. *Sermons de Sant Vicent Ferrer*, a cura de Gret Schib, Barcelona, Barcino, 1975, sermó *De sancto Laurencio*, p. 70.

19. Cf. *Quaresma de Sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*, introducció, notes i transcripció de Josep Sanchis Sivera, Barcelona, Institució Patxot, 1927, p. 89, sermó del *Segon diumenge de Quaresma*.

20. En paral·lel, cal no oblidar l'humiliant menyspreu del dominic als jueus: «qu.els juheus o moros estiguen en apartat, no entre los cristians; ne sostengats metges infels, ne comprar d'ells vitualles, e que estiguen tanquats e murats, car no havem majors enemichs. Christiana no ésser dida de

a l'acceptació plena dels conversos, fills pròdigs, dins d'una comunitat cristiana triomfant que permetia presentar la superioritat moral de l'autèntica fe.²¹ Les re-
criminacions incloses en els sermons insistien, per tant, en l'obligació que tenia el
col·lectiu dels cristians d'acollir els batejats i d'aconseguir el seu adoctrinament
complet, sense que el dominic es privés de llançar invectives i l'amenaça de la con-
demnació eterna als refractaris d'aquesta ampliació de la comunitat cristiana.

El projecte polític i espiritual d'assumir els conversos dins la comunitat cris-
tiana també quedava avalat per una piadosa devoció religiosa que arribà a consi-
derar les massives conversions de jueus com a resultat evident d'un prodigiós mi-
racle. La idea de la intervenció directa de la providència divina en el rebuig del
judaisme i el bateig immediat dels hebreus va ésser utilitzada en la retòrica episto-
lar municipal de València amb la finalitat d'alleugerar el previsible càstig dels as-
sats, els furtis i les morts produïts en les jueries des del juliol de 1391. La referència
al miracle fou un recurs d'exculpació emprat pels magistrats municipals, però
també va servir com un valor molt positiu per a preparar l'acollida del grup de
neòfits dins de la societat cristiana. D'aquesta manera es feien realitat els pretextos
i els desitjos dels ordes mendicants i del pontífex, que en la seva pastoral lloaven i
preconitzaven l'adoctrinament, la conversió i la seva recepció mitjançant un exer-
cici de caritat.²² No es pot menysprear que les inflamades predicacions encengueren
el furor popular contra els jueus, provocaren els assalts i, en última instància, la
conversió forçada, però la pastoral dominica mantingué el «diàleg» per aconseguir
la conversió lliure i pacífica:

[...] los christians no deven matar los jueus ab coltell, mas en paraules, e per
ço, lo avalot que fo contra los juheus fo fet contra Deu, que no's devie fer, mes
per si mateix devuen venir ab bapisme [...]. Los senyors temporals deuen con-
vertir los infels de sa terra [...] axí se deuen minvar de rendes per convertir los
seus infidels moros e juehus, pero sens força injuriosa, be jurídica, que aquell
avalot ques feu ara daquestes anys dels juehus molt desplaqué a Deu, mas ab

---

aquells, ne menjar ab ells. Si us envien pa, lançau-lo als cans; si us envien vianda viva, prenets-la, e no
morta...»; cf. *Sermons de Sant Vicent...*, p. 14.

21. Cf. Rafael NARBONA, «En la Europa de san Vicente Ferrer», a *El fuego en la palabra: San Vi-
cente Ferrer en el 550 aniversario de su canonización*, València, Biblioteca Valenciana, 2007, p. 35-37.
Vegeu també Pedro M. CÁTEDRA, *Sermón, sociedad y literatura en la Edad Media. San Vicente Ferrer
en Castilla (1411-1412): Estudio bibliográfico, literario y edición de textos inéditos*, Salamanca, Junta de
Castilla y León, 1994, p. 235 i 250.

22. Les missives del Consell valencià són indicatives del portentós miracle de la conversió dels
jueus a València, Oriola, Múrcia, Castelló i Gandia; cf. Agustín RUBIO, *Epistolari de la València medie-
val*, vol. I, València, Institut de Filologia Valenciana i Universitat de València, 1985, doc. 104, p. 271-
275; Francisco ROCA, *Los judíos valencianos en la Baja Edad Media*, València, Ajuntament de València,
1998, doc. 31 i 33, p. 199 i 202-203. Sobre Gandia, cf. Angelina GARCIA, *Els Vives: Una família de jueus
valencians*, València, Eliseu Climent, 1987, p. 40. Sobre la justificació providencial de l'assalt, cf. Eliseo
VIDAL, *València en la época de Juan I*, València, Universitat de València, 1974, p. 67-70.

bones amonestacions e fenlos estar a depart e no lexarlos negociar lo dichmenge palesament, no haver juheus familiars ne tractadors de matrimonis. Axils convertiran.²³

Tampoc es poden desdenyar els desitjos de molts cristians novells d'oblidar els seus orígens davant les possibilitats econòmiques i socials que s'obrien en l'horitzó urbà, ni la predisposició ètica de les elits ciutadanes que les apadrinaren massivament per la forta influència rebuda des de les instàncies pastorals de l'Església i polítiques de la Corona.²⁴ De fet, convé assenyalar que en la majoria de ciutats els conversos reberen nom i cognom dels padrins, llinatges molt ben coneguts entre els membres de les oligarquies que, a banda del prestigi tutelar que significava respecte als seus protegits, també feia possible el primer pas per a l'assumpció dels neòfits en la comunitat cristiana.

INCLUSIÓ O EXCLUSIÓ

No es deu oblidar aquesta postura inclusiva dels ordes mendicants respecte als conversos des de finals del segle XIV. Si ens referim ara als frares menors, trobem l'exemple il·lustratiu d'Eiximenis en el *Dotzè llibre del Crestià*, on valorava d'una manera positiva el dret dels cristians a predicar als pagans, heretges, sarraïns, jueus i infidels en general, amb el propòsit d'introduir-los en la fe verdadera, al mateix temps que recordava les limitacions que s'imposaven als hebreus per viure acollits en la societat cristiana.²⁵ El *Dotzè* va ésser escrit al voltant de 1385, abans, en conseqüència, de l'estiu de 1391, raó que explicaria la rotunda negativa a acceptar el bateig forçat dels jueus perquè, segons el franciscà, aquells retornarien a la fe original quan en tingueren l'oportunitat, menyspreant el cristianisme i blasfemant davant Déu amb la seva actitud.²⁶ Amb els seus raonaments, Eiximenis argumentava el dret exercit pels prínceps de l'antiguitat d'adjudicar-se la capacitat de forçar el bateig dels nadons amb la finalitat de fer créixer la cristiandat, perquè si els pri-

23. Cf. Roc CHABÀS, «Estudio de los sermones de san Vicente Ferrer», a *Opúsculos*, edició a càrrec de Mateu Rodrigo, València, Consell Valencià de Cultura, 1995, p. 84-85.

24. Amb data 31 de gener de 1437, els conversos de Catalunya, Aragó i València es dirigiren per carta al papa Eugeni IV amb el propòsit d'aconseguir la derogació d'algunes ordenances que privaven dels drets comuns els neòfits perquè eren rebutjats en els oficis públics i en els consells ciutadans, i fins i tot assenyalaven que la seva voluntat d'enllaçar matrimonialment amb famílies de cristians vells era contrariada. Aquestes circumstàncies insistien amb claredat en el desig de les elits converses d'indiferenciar-se i integrar-se plenament en la societat cristiana. Cf. Vicente BELTRÁN DE HEREDIA, «Las bulas de Nicolás V acerca de los conversos de Castilla», *Sefarad*, núm. 21 (1961) doc. 1, p. 37-38. Aquest reuig va ésser prohibit expressament pel Concili de Basilea en 1434; cf. Ben Zion NETANYAHU, *Los orígenes...*, p. 247-248.

25. Cf. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè...*, vol. II, 2, capítol 835, p. 368.

26. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè...*, vol. II, 2, capítol 836, p. 371-372.

mers conversos no arribarien a ésser bons cristians «al menys serien-ho aquells qui vendrien en la segona o terça generació e puys los següents».²⁷ En qualsevol cas, el frare es mostrava taxatiu en les seves idees: raons teològiques, profètiques, bíbliques i sociològiques desaconsellaven els batejos forçats dels nens sense el permís dels pares, donat que si aquestos conservaven l'antiga fe sense remei haurien de pervertir els fills i la mateixa llei cristiana.

A Francesc Eiximenis també se li ha atribuït un breu tractat de devoció a la fi de la mateixa centúria, *Cercapou*, un catecisme senzill allunyat d'especulacions teològiques i d'aprofundir en els dogmes de la fe i la presentació didàctica dels manaments de Déu, dels pecats capitals, dels sentits corporals, del sacrifici de Crist i els exemples dels sants, etc., en una inconfusible ensenyança catequètica.²⁸ En cap moment del text s'indica la mínima referència als neòfits, ni als ritus i les pràctiques jueus, raó per la qual es pot preveure que estava dirigit a la formació general dels cristians, sense cap distinció dins la comunitat de fidels, i que hauria tingut sentit pràctic i pastoral entre els batejats després de 1391 o de l'onada de predicacions dominiques i franciscanes de la centúria següent.

D'altra banda, per als dos personatges referits, el dominic i el franciscà, els batejos massius dels jueus foren percebuts com un signe inequívoc dels canvis que anunciaven l'apocalipsi, tema bàsic en les seves pastorals —penitencial o ètica— que permetia comprovar la feaent veracitat dels seus pronòstics davant la fi imminent dels temps i l'adveniment del regne de Déu.²⁹ Tant Eiximenis com Vicent Ferrer negaven la conversió forçada al cristianisme i s'oposaven a la conversió general dels infidels abans de l'arribada de l'Anticrist davant la imminència de la fi del món, raó per la qual redoblaren les predicacions derivades de la seva missió salvífica.³⁰ La creença dels dos frares, dominic i franciscà, en la proximitat del final

27. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè...*, vol. II, 2, capítol 837, p. 273-374. Sobre el bateig dels nadons, vegeu els capítols 838-840, p. 375-381.

28. Cf. FRANCESC EIXIMENIS, *Cercapou*, edició a cura de G. E. Sansone, Barcelona, Barcino, 1957-1958, 2 v., en especial vol. I, p. 7-15. La catequesi de la població ja disposava de notables experiències europees des de final del segle XIII: sant Bonaventura, Tomàs d'Aquino, Llorenç d'Orleans, Pere d'Albalat o Ramon Llull, entre d'altres, pretenien la formació religiosa dels feligresos amb estratègies divulgatives; cf. LUIS RESINES, *La catequesi en España: Historia y textos*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristians, 1997, p. 17-20 i 155-156.

29. Els jueus eren testimoni de la veritat de la redempció en les Escriptures, prova testimonial de la història sagrada i de la biografia de Crist, que, en aproximar-se la fi dels temps i el Judici Final, havien de demostrar amb la seva conversió la certitud de les profecies apocalíptiques més antigues, que Francesc Eiximenis i Vicent Ferrer refonien en el seus sermons. Cf. RICA AMRAN, «Los conversos y Hebraica Veritas en la Castilla del siglo XV», a *Castilla y el mundo feudal: Homenaje al profesor Julio Valdeón*, vol. 2, Valladolid, Universidad de Valladolid i Junta de Castilla y León, 2009, p. 279-292.

30. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè...*, vol. I, 1, capítols 469 i 470: «que no's deja fer general conversió dels infeells ans del temps de Antecrist final», i «que no és legut a negú tirar los jueus ne altres infeells a la fe cristiana per força», p. LVII, que encara resten inèdits a l'edició emprada de Xavier Renedo.

dels temps els portava a exigir la reforma immediata de la cristiandat i la preparació purificadora dels fidels per arribar a la salvació després del Judici Final. La conversió general dels jueus, per tant, va ésser percebuda com un signe indeleble i com a prova irrefutable de la pròxima aparició de l'Anticrist segons havien preconitzat els profetes antics. Dins d'aquesta línia de pensament s'entenen els desitjos d'ampliació de la base social de la comunitat cristiana i l'assumpció plena del conversos, un valor afegit a l'únic camí que conduïa a la salvació. S'ha de ressenyar que l'absència d'una atenció específica dirigida a l'adoctrinament dels conversos en els textos o en les homilies dels dos frares es fonamentava en la idea de l'existència d'una única comunitat cristiana i contrasta moltíssim amb la que sí que oferiren tots dos per combatre les desviacions herètiques, les supersticions i el pensament màgic de la població. En els seus pensaments, la comunitat cristiana era única i no tenia subdivisions denigrants.

Aquesta nul·la presència dels neòfits en la literatura pastoral catalana es ratifica també en la mínima referència al grup en els textos laics, malgrat l'èxit i la difusió que en el segle xv va arribar a tenir la denominada escola valenciana, amb temes eròtics i burlescs.³¹ Solament s'han trobat dues excepcions en tal sentit. La primera en l'*Espill* de Jaume Roig, una obra sempre presentada com a exemple de literatura misògina i poques vegades com a espill crític de la societat coetània on ridiculitzar-la amb el descrèdit de la realitat. De la seva lectura és fàcil advertir la influència d'allò viscut, pensat, escoltat o vist en la ciutat de València, perquè en ésser escrita entorn de 1460 l'autor fa un repàs i analitza múltiples situacions femenines per detenir-se exclusivament en els vicis, els hàbits i les males pràctiques de les dones, circumstàncies que permeten presentar un gran mosaic amb quadres d'un realisme social inoculat de prejudicis mitjançant el recurs a la ficció. El propòsit de l'autor no era altre que moralitzar a partir dels tòpics coetanis acceptats socialment. Del crític ull de Roig no podien fugir les dones converses de jueu, presentades amb un carisma caricaturescs idèntic a la resta de situacions femenines que pretenia retratar.

Sols capellans per les llurs mans
féu partidós e donadós
als casats llecs, llatins e grecs,
fels, llargament. Bé scasament
a beguinotes, fictes devotes
que totes festes, se paren prestes
al combregar. Massa privar

31. Cf. Rafael NARBONA, «¿La vida es sueño? Ecos de sociedad, género y crítica de las costumbres en la literatura catalana del primer Renacimiento (siglos XIV-XVI)», *Studia Historica: Historia Medieval*, núm. 28 (2010), p. 125-152.

causa menyspreu; lliurar-se deu
 molt cautament; e majorment
 a les convesses, per ser revesses
 e contumaces, pertinaces,
 plenes de cisma: perd-s'hi la crisma,
 pèrfidament, del prepotent
 ver Déu, hom, rei. E de sa llei
 se desesperen, encara speren
 altre Messies, ni són juïes
 ni cristianes, hoc són marranes
 e filistees, cert cananees,
 samaritanes; incrèduls, vanes
 apostatades; són batejades
 e la judaica llei, e musaica,
 en lo cor tenen; llur dan prenen
 lo pa sagrat sens fe, sens grat,
 indignament, mas certament
 per llur error no'n perd valor,
 ni'n val res menys per llurs desdenys,
 l'alt sacrament.³²

La segona referència literària procedeix del *Tirant lo Blanc*, la novel·la de Joanot Martorell, que en escriure sobre l'origen valencià d'un frare mercedari dedicà un elogi a sa terra sense estalviar-se una profecia, pròpia d'un visionari que rebutja el barreig de sangs, gents i creences, la qual, segons tots els indicis, s'estava produint al voltant de 1465:

D'açò serà causa com serà poblada de moltes nacions de gents, que com se
 seran mesclats, la llavor que eixirà serà tan malvada que lo fill no fiarà del pare,
 ni lo pare del fill, ni lo germà del germà. Tres congoixes ha de sostenir aquella
 noble ciutat, segons recita Elies: la primera de jueus, la segona de moros, la
 terça de crestians qui no venen de natura, qui per causa d'ells rebrà gran dan
 e destrucció.³³

32. Cf. Jaume ROIG, *Espill o llibre de les dones*, a cura de Marina Gustà, Barcelona, Edicions 62 i La Caixa, 1978, p. 194. L'edició impresa del llibre en la València de 1531 va patir censures i afegits, com la supressió de la paraula «converts», l'oblit de l'origen jueu de sant Pau o l'eliminació de qualsevol referència a l'existència d'interpretacions heterodoxes de les Escripures que al voltant de 1460 encara no eren considerades perilloses per a l'ortodòxia inquisitorial; cf. Jordi VENTURA, «Convertos, Inquisición y cultura en Valencia», *Mayurqa*, núm. 19 (1979), p. 255-259.

33. Cf. Joanot MARTORELL, *Tirant lo Blanc*, Barcelona, Edicions 62 i La Caixa, 1985, vol. 2, p. 205.

Des d'una perspectiva diferent, un altre frare, Jaume Pérez de València (1408-1490), en aquest cas de l'orde dels agustins, bisbe auxiliar de València des de 1468, va destacar com a prolix polemista contra el judaisme. En qualitat de prior del convent de Sant Agustí de València i, més tard, com a provincial de l'orde, tingué ocasió de conèixer de prop l'ambient de la ciutat en els anys centrals del Quatre-cents, mentre redactava les seves obres. El *Tractatus contra iudeos* constitueix una refutació escolàstica dels elements d'autoritat dels hebreus per confirmar de nou la veritat i la superioritat del cristianisme sense cap altre objectiu que demostrar com la llei evangèlica va substituir la mosaica després de la mort i resurrecció de Crist.³⁴ A l'última pàgina del llibre deixà de banda la pauta que havia dirigit tota l'obra per plantejar una única vegada la situació que al seu entendre presentaven els conversos de jueu després d'haver rebut el bateig. Sense embuts, exposa tres circumstàncies diferents. La primera, relativa als jueus batejats sota coacció, és a dir, la d'aquells que desitjaven evitar la mort en el moment de les agressions populars, les quals —segons es diu— estigueren provades pels abundants crims que havien comès; aquest grup no arribaria mai a ésser un col·lectiu de bons cristians fins a la tercera generació perquè ensenyaven als fills els ritus hebraics clandestinament. La segona comprenia tots aquells que es batejaren d'una manera simulada per accedir sense entrebancs a una relació directa amb els cristians en matèria de negocis o recaptació d'impostos, i que fins a la tercera generació en la seva successió no arribarien tampoc a ésser bons cristians. La tercera es referia a la minoria que havia rebut el bateig mitjançant la il·luminació del l'Esperit Sant, després de l'estudi de les Sagrades Escripures al costat dels cristians, raó per la qual constituïen, en general, un grup de bons cristians. Mentrestant, el frare agustí considerava que tots els jueus que perseveraven en la fe original continuaven cecs i sotmesos a la maledicció fins a la segona vinguda de Crist. És a dir, fins i tot per a un personatge contemporani i refractari als jueus i als falsos neòfits, la conversió al cristianisme acabaria per produir l'autèntica inserció en la comunitat confessional que els acollia després de tres generacions, malgrat que el bateig hagués sigut coactiu, interessat i sense raons espirituals.

Amb aquesta idea es pot plantejar una conclusió, perquè si considerem l'inici de les conversions massives en 1391 les tres generacions ens portaven fins a 1466, precisament el moment viscut per Joanot Martorell o per Jaume Pérez, que no va ésser altre que aquell en el qual començaren a manifestar-se amb rotunditat els dubtes sobre els veritables resultats de les conversions; també era l'època en què les fonts documentals fan testimoni de la completa introducció dels neòfits en la vida ciutadana i, en paral·lel, el moment de les primeres manifestacions polítiques con-

34. Cf. Jaime PÉREZ DE VALENCIA, *Tratado contra los judíos*, edició de Justo Formentín i M.ª José Villegas, Madrid, Aben Ezra, 1998, p. xxiv-xxvii, en especial p. 313.

tràries a aquest fenomen en les ciutats de la segona meitat del Quatre-cents.³⁵ No és extemporani associar aquestes circumstàncies de rebuig creixent a la redacció i difusió coetània de l'obra del franciscà Alfonso de Espina, confessor d'Enric IV de Castella, que en *Fortalitium fidei* (c. 1460) pretenia demostrar que els jueus conspiraven contra els cristians perquè es dedicaven a l'espoli, a la blasfèmia, als malefics, a fer sacrilegis i crims rituals, fets que com a novetat estenia al grup de conversos per primera vegada, als qui negava l'autenticitat de la nova fe i atorgava una exclusiva finalitat malèfica.³⁶ Al voltant de 1470, quan es deuria haver complit la plena integració dels conversos en la comunió sencera de la cristiandat, es va a acceptar la sospita general d'un criptojudaisme associat a la idea d'una conspiració clandestina i internacional, tal com va nàixer a Toledo en 1449. Aquesta entelèquia s'inspirava en l'imaginat i fantàstic propòsit convers de dominació de la societat cristiana per procurar la seva fi, idea propagada just en el moment en què els conversos ja estaven molt introduïts en els àmbits governamentals, sociològics, econòmics i eclesiàstics.

RESULTATS CATEQUISTES

Entre la fi del Tres-cents i el començament del Quatre-cents s'observa un gir en l'estratègia pastoral dels mendicants, perquè les polèmiques entre les elits cultivades de les sinagogues i dels convents, amb un gran ressò polític, donaren pas a predicacions multitudinàries d'obligatòria assistència per als hebreus. Les controvèrsies teològiques del més alt nivell entre rabins i frares començaren a ésser substituïdes per sermons populars deslliurats de la tradicional càrrega escolàstica i acadèmica per adoptar fórmules fàcils d'entendre amb el propòsit de suplir la falta d'organització catequètica en la fe i en els costums cristians. Sobre la base de la uniformitat de les lectures, de les estratègies emprades en l'exposició des de les troncs de les esglésies tots els diumenges i festius, més una instrucció homologada dels predicadors, etc., els sermons habituals es convertiren en el mitjà més eficaç d'ensenyança religiosa, els quals, sense aprofundir en les qüestions teològiques característiques de les controvèrsies, feien possible bé la reforma dels costums dels

35. Cf. Rafael NARBONA, «Los conversos de Valencia (1391-1482)», a *Cristianos y judíos en contacto en la Edad Media: Polémica, conversión, dinero y convivencia*, Lleida, Milenio, 2009, p. 101-146; Rafael NARBONA, «La incorporació dels conversos a la gestió financera de la ciutat de València (1391-1427)», *Afers: Fulls de Recerca i Pensament*, núm. 73 (2012), monogràfic «Jueus, conversos, Inquisició. Una convivència frustrada», p. 597-623.

36. Cf. José María MONSALVO, «Ideología y anfibología antijudías en la obra *Fortalitium fidei*, de Alonso de Espina. Un apunte metodológico», a *El historiador y la sociedad: Homenaje al profesor José M.ª Minguéz*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2013, p. 168-188; José María MONSALVO, «Algunas consideraciones sobre el ideario antijudío contenido en el *Liber III del Fortalitium fidei* de Alonso de Espina», *Aragón en la Edad Media*, núm. 14-15 (1999), p. 1061-1088.

cristians bé la conversió dels infidels.³⁷ De fet, els sermons foren instruments fonamentals, si no els únics, en la formació religiosa dels laics si prescindim de l'assistència a les pràctiques litúrgiques i sacramentals d'obligat compliment.

L'última gran controvèrsia d'alt nivell va ésser la denominada Disputa de Tortosa-Sant Mateu, de 1413-1414, en què el dominic d'origen convers Jeroni de Santa Fe —altra vegada un convers— va exposar els deu errors del Talmud davant dels principals rabins aragonesos, que en una situació de clara inferioritat argumental acabaren per claudicar, abjuraren del judaisme i es feren batejar, fet que donà pas a la massiva conversió d'unes aljames desdotades de l'antiga direcció espiritual. Cert que les lleis antijudaiques d'Ayllón (1412) i la reactualització de l'antic Ordenament de Valladolid (1293) per Caterina de Lancaster (1412) a Castella es traslladaren l'any següent a la Corona d'Aragó, quan l'infant Ferran arribà al tron, amb la conseqüència immediata de fer quasi impossible la vida quotidiana de les comunitats hebrees ibèriques en ésser privades de qualsevol relació econòmica i social amb els cristians, unes lleis ratificades poc després, en 1415, per butlla de Benet XIII, en què es prohibia la possessió de llibres rabínics, s'ordenava l'entrega d'ornaments sagrats de les sinagogues, s'imposava el tancament quasi absolut dels temples, es tornava a confinar d'una manera extrema els jueus en els seus barris i es vetava l'exercici de professions liberals o de càrrecs d'administració, així com qualsevol relació sociològica amb la resta de la població. La dràstica situació conduí els hebreus a estalviar-se l'aplicació d'aquests decrets mitjançant la conversió, i per aquest camí es produí el veritable inici de la decadència de les aljames ibèriques, al mateix temps que d'una manera simultània es permeté als neòfits aconseguir una nova situació de privilegi per a introduir-se dins les societats urbanes i gaudir-ne. Aquest desig de conservació del patrimoni, de les riqueses, dels negocis i dels càrrecs administratius entre les elits de les aljames promogué que els sermons foren millor escoltats i fomentà la conversió del gros de la comunitat jueva en la major part de les viles i ciutats.³⁸

Aquesta contundent i «miraculosa» ampliació de *congregatio fidei* acabà per presentar molt prompte un ampli ventall de situacions, en especial l'ascens d'algunes famílies i d'alguns llinatges de les antigues elits jueves en l'Administració reial,

37. Cf. Miguel LLOP CATALÀ, «La predicación de san Vicente Ferrer en la línea de la evangelización bajomedieval», a *La proclamación...*, p. 141-142.

38. Cf. Francisco ROCA TRAVER, «San Vicente Ferrer i los judíos. La disputa de Tortosa», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 85 (2009), p. 215-216; Pedro SANTONJA HERNÁNDEZ, «La disputa de Tortosa. Jerónimo de Santafé i san Vicente Ferrer», *Helmantica: Revista de Filología Clásica y Hebrea*, vol. 63, núm. 189 (2012), p. 133-152. Si el judaisme es considerava il·legítim des d'una perspectiva eclesial, les noves lleis el presentaren quasi com a il·legal fins que Alfons el Magnànim i el papa Martí V deixaren sense efecte la butlla de Benet XIII; cf. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión de los judíos...*, p. 230-231.

dins l'Església o en les societats urbanes, d'una banda, i de l'altra, la configuració d'una endogàmica comunitat conversa entre els nivells populars del grup. L'anomenada Sentència-Estatut de Toledo, de 1449, posà en relleu sense dubtes que llavors els conversos eren considerats «sospitosos de la fe» i, per tant, susceptibles de discriminació en ésser acceptat el missatge propagandístic en què es considerava i difonia públicament que la seva conversió havia seguit fingida i falsa, promoguda pel desig de fer créixer els seus patrimonis, mentre mantenien viu el judaisme en la intimitat dels domicilis i planejaven d'una manera clandestina la ruïna dels veritables cristians.³⁹ Eixos efectes xenòfobs, polítics, excloents i violents contra els conversos de Castella arribarien a manifestar-se amb contundència i efectivitat a la Corona d'Aragó en l'últim quart del segle xv malgrat l'interès reial precedent d'Alfons el Magnànim i de Joan II per minvar els primerencs conats d'exclusió.

Però el dubte de la veritable assumpció del cristianisme entre els neòfits aombrà trenta-cinc anys després l'èxit primerenc de l'evangelització a pesar que la realitat del grup va ésser molt dispar. No faltaren ni l'encimbellament intel·lectual i eclesiàstic dels descendents de rabins ni la continuïtat de les pràctiques i els costums judaics. Una realitat doble i extrema que tampoc no podia amagar l'esforç d'adaptació o d'aculturació d'un grup important i intermedi de conversos, interessats a complir amb els nous deures religiosos sense privar-se d'immediat de tot el llast cultural i familiar que arrossegaven des de moltes generacions enrere.

Un indici no desdenyable va ésser la proliferació de lectures bíbliques en català, un fenomen tradicionalment associat als costums i a les tradicions judaiques i poques vegades a l'assumpció de les primeres expressions de la *devotio moderna*, tal com es detectava llavors a la resta de l'Europa occidental. Des de 1447, si no abans, es comprova l'inici de la crema pública de Bíblies falses en substitució de la tradicional crema de Talmuds hebreus. El *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* dona compte de la cremació de vint llibres en la plaça de la seu sobre unes graelles, quan molts eren d'una gran riquesa i valor estètic o artístic perquè segons s'assenyalà algun exemplar podia valer més de mil cinc-cents florins.⁴⁰ La destrucció va ésser seguida d'un sermó específic per justificar la seva falsedat o corrupció, és a dir, bé perquè l'original emprat era l'anomenada Bíblia hebrea o Antic Testament de les sinagogues i no la Vulgata, o bé perquè la traducció errònia del text conduïa a l'heretgia o almenys a exegesis divergents en mans dels conversos. En 1482, l'inquisidor Gualbes tornà a ordenar la cremació de totes les Bíblies en romanç que es trobaren a València, i el mateix procediment es va repetir en 1498 per l'inquisidor Monasterio.

39. Cf. María Laura GIORDANO, «La ciudad de nuestra conciencia. Los conversos y la construcción de la identidad judeocristiana (1449-1556)», *Hispania Sacra*, núm. 62 (gener-juliol 2010), p. 43-50.

40. Cf. *Melcior Miralles: Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, edició a cura de Mateu Rodrigo Lizondo, València, Universitat de València, 2011, p. 225.

La persecució implacable d'aquestes obres, en especial des que es va posar en marxa el nou Tribunal de la Inquisició, no pogué impedir la supervivència d'alguns fragments d'aquelles Bibles. De fet, han sobreviscut almenys cinc testimonis de la traducció medieval de la Bíblia al català, datats tots en la primera meitat del segle xv i, segons els especialistes, el contrast comparatiu dels continguts permet assenyalar que paradoxalment tots procedeixen d'una mateixa versió de la Vulgata llatina i no de la Bíblia hebrea.⁴¹ La reticència eclesiàstica a emprar una altra llengua que no fora el llatí per als textos sagrats i la litúrgia no pot amagar el desig d'arribar d'una manera directa a la paraula divina almenys per part dels grups alfabetitzats dels cristians, novells o antics.

L'exemple que proporciona la traducció de l'anomenada Bíblia valenciana, entre 1477 i 1478, pot ésser indicatiu d'aquest intent d'acostar-se al nou credo. La traducció procedia d'un exemplar propietat del noble mossèn Berenguer Vives de Boil i se la considerava trasllat d'una altra traducció al romanç feta a la cartoixa de Porta Coeli ni més ni menys que per Bonifaci Ferrer, segons indicava el seu colofó. En realitat, el projecte d'edició impresa de la Bíblia estigué en mans d'un convers, Daniel Vives, qui hauria d'encarregar-se de realitzar correccions amb Jaume Borrell, mestre en teologia de l'orde de predicadors i inquisidor del regne de València, i amb el dominic fra Comes. El mecanisme de treball està descrit al procés incoat en 1483 pels inquisidors de Ferran el Catòlic: Vives llegia en vulgar la Bíblia de Boil i Borrell feia el mateix d'una Bíblia llatina per procedir a la traducció, si bé la lentitud del procés aconsellà que Vives fes una traducció i que aquesta fos corregida per Borrell amb l'ajut de fra Comes. En realitat, l'autor de l'edició va ésser Vives, perquè Borrell no va dedicar-se gaire a fer les correccions corresponents. Després de la inspecció, els inquisidors comprovaren que la Bíblia de Borrell no era correcta, però que no s'havia emprat una Bíblia hebrea. De fet, Daniel Vives no va patir cap càstig ni condemna després d'un llarg període de presó preventiva fins que escoltà l'absolució en aquest procés al final de l'any 1484.⁴²

L'ÚLTIMA HORA

Els decrets d'expulsió del 31 de març de 1492 expedits pels Reis Catòlics d'una manera diferenciada per a les ciutats castellanès i per a tota la Corona d'Aragó s'inspiraren en la petició que poc més de deu dies abans havia presentat Tomás de Torquemada i quasi la copiaren textualment. Són molts, i a vegades contradicto-

41. Cf. Jaume de PUIG I OLIVER, «Sobre el nou fragment de la traducció medieval de la Bíblia en català de la Biblioteca Capitular i Colombina de Sevilla», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 21 (2002), p. 621-642.

42. Cf. Jordi VENTURA, *La Bíblia valenciana: Recuperació de la història d'un incunable català*, Barcelona, Curial, 1993, en especial capítol 2, p. 15-27.

ris, els arguments explicatius que en tots els ordres s'han ofert pels coetanis i encara després per la historiografia, inclús s'ha acceptat la coincidència de molts interessos convergents en la mateixa postura d'expulsió.⁴³ No falten explicacions complexes com la presentada ja fa més de quaranta anys per Stephen H. Haliczer, en què plantejava que en la segona meitat del segle xv la classe dirigent de les ciutats castellanques, formada en gran part pels conversos integrats, pretenia aconseguir desfer-se del seu passat, oblidar els antics correligionaris i deslliurar-se'n, precisament quan la monarquia havia tornat a secundar i protegir els jueus i quan es produïa l'efervescent animositat contra la influència que podien exercir els neòfits des dels centres de poder, circumstàncies que permetien desviar l'atenció des dels conversos fins als jueus amb propostes que apuntaven cap al seu bandejament.⁴⁴ Segons aquesta tesi, foren els conversos integrats a la societat cristiana els qui promogueren la idea d'expulsió dels jueus.

En qualsevol cas, els precedents d'Andalusia en 1483 o la no respectada expulsió ordenada en les diòcesis de Saragossa i d'Albarrasí en 1486, així com el decret definitiu, feien patent la perjudicial relació o proximitat entre els conversos i els jueus que als ulls dels inquisidors facilitava que els primers judaïtzaren i inclús que tornaren a l'antiga fe. És a dir, segons aquesta altra visió, els jueus impedièren l'ortodòxia dels conversos. La perniciosa influència era percebuda com un greu entrebanc per aconseguir la completa instrucció dels neòfits, raó per la qual reiteradament s'havia prohibit qualsevol contacte social, i a vegades també econòmic. En conseqüència, aquesta circumstància ha fonamentat la idea que l'expulsió dels jueus nasqué dins la Inquisició i que va ésser assumida pels Reis Catòlics, malgrat el suport rebut dels hebreus en les dos corones des del difícil començament dels dos regnats respectius. La justificació reial se sostingué en la ingratitud dels jueus a la monarquia, que havia tolerat la seva presència en els regnes, mentre que aquells no havien deixat d'exercir una influència mosaica i proselitista sobre els antics correligionaris i amb allò derivava la pèrdua de la gràcia reial que fins llavors els havia protegit. D'altra banda, l'expulsió es presentava com el resultat final d'una política repressiva errònia encapçalada per la Inquisició, amb la qual s'aspirava a fer dels judeoconversos bons cristians a base de terror.

L'expulsió havia de complir-se en quatre mesos, fins al 31 de juliol, i obligava els jueus a vendre amb presses els béns per pagar els seus deutes, desfer-se de propietats immobles i convertir tot el patrimoni en mercaderies exportables, davant la prohibició expressa de traure dels regnes moneda d'or i d'argent o una llarga

43. Cf. José BELMONTE DÍAZ i Pilar LESEDUARTE GIL, *La expulsión de los judíos: Auge y ocaso del judaísmo en Sefarad*, Bilbao, Beta III Milenio, 2007, p. 419-461.

44. Cf. Stephen H. HALICZER, «The castilian urban patriciate and the jewish expulsions of 1480-1491», *The American Historical Review*, núm. 78/I (febrer 1973), p. 35-62. Citat per María Laura GIOR-DANO, «La ciudad de nuestra conciencia...», p. 51-52.

llista de «coses vedades» en el comerç amb les potències presumiblement enemigues. Aquesta dramàtica situació desencadenà el penúltim contingent de batejos amb l'objectiu de salvaguardar el patrimoni i perseverar en la terra. Els quatre mesos compresos entre el moment en què va ésser dictada l'ordre d'expulsió i l'eixida dels regnes foren aprofitats pels mendicants per redoblar les seves predicacions i aconseguir batejos espectaculars i propagandístics entre personatges i famílies significades.⁴⁵ S'ha assenyalat que l'objectiu últim del decret no era altre que els jueus es batejaren i es quedaren en terra, perquè la dràstica decisió política i religiosa estava en la línia tradicional d'aconseguir més conversions, com en els temps passats, quan el rigor i l'enduriment de les condicions vitals que s'imposaven als jueus havien provocat batejos massius. En conseqüència, el decret pretenia impulsar les conversions.⁴⁶

De fet, la monarquia facilità les conversions d'última hora derivant les faltes comeses pels conversos des dels tribunals ordinaris de la Inquisició fins al Consell Suprem; també el Sant Ofici feu previsió de rebutjar qualsevol denúncia de jueus malvats, rancorosos i envejosos, contra els conversos en aquest darrer moment, mentre que es garantí als neoconversos un tractament jurídic idèntic al dels cristians vells. Les conversions d'última hora són impossibles de quantificar, però aquesta situació límit aconsellà anar endavant. De fet, causaren un efecte indesitjable a la Hisenda reial perquè aquestos últims batejats, que quedaven exempts del pagament dels deutes privats perquè no havien d'emigrar, també pretenien descarregar-se dels deutes col·lectius de les aljames, però sense èxit.⁴⁷ És a dir, les condicions oferides *last minute* foren tan atractives que després de l'emigració i d'una mala experiència en els llocs de destí molts jueus tornaren a Sefarad per convertir-se, ara sí, al cristianisme. Eixe sí que va ésser l'últim èxit de la pastoral en favor de la conversió a instàncies dels ordes mendicants.

45. Cf. LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión de los judíos...*, p. 324-344.

46. Cf. ÁNGEL ALCALÁ, «Algunos problemas pendientes en torno a la expulsión de los judíos de España: exageraciones y precisiones», a *Castilla y el mundo feudal...*, vol. 2, p. 340-341.

47. Cf. RAFAEL CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *La expulsión de los judíos de la Corona de Aragón: Documentos para su estudio*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, p. 8-37.

Manufactures rurals mudèjars en terres de l'interior del nord de València

Joaquín APARICI MARTÍ
Universitat Jaume I
Membre del Grup FORVAL-EPiCS

1. INTRODUCCIÓ

A les terres situades al nord de la ciutat de València, a l'actual província de Castelló, després de la conquesta cristiana del segle XIII quedà un embossament de població mudèjar situat preferentment en les zones muntanyenques de la serra d'Es-lida i d'Espadà, entre els rius Millars i Palància. Es tractava d'alqueries xicotetes sotmeses a un senyor feudal i on la població era, òbviament, mudèjar. Quins oficis no agraris podien desenvolupar allí els nostres protagonistes? Tots, o pràcticament tots. És cert que podem documentar d'una manera aïllada i esporàdica algun treballador un poc més qualificat, com el ferrer, l'obrer de vila o el carnisser. Però poc més. La mancança de documentació ens impedeix fer una millor aproximació. Però també en aquestes poblacions menudes cal cobrir les necessitats bàsiques, la demanda local i, amb sort, una certa demanda comarcal. I per això la producció de manufactures podia estar desenvolupada per eixos mateixos mudèjars, a temps parcial, sense un elevat grau d'especialització, satisfent les seues pròpies necessitats i les dels veïns, d'una manera quotidiana, amb uns productes de qualitat mitjana o baixa.

Però també és cert que aquest embossament geogràfic de la població mudèjar tenia uns vèrtexs delimitadors situats en algunes localitats d'una major entitat demogràfica, poblades per cristians, però que disposaven d'una moreria, algunes des del mateix moment de la conquesta, com Sogorb i Onda, i d'altres de nova creació, com la de Castelló o Vila-real. És en aquestes poblacions on l'especialització artesana del treballador mudèjar queda millor reflectida en la documentació, i també on sortiran friccions i problemes derivats de la pròpia competència professional amb els seus homòlegs cristians al moment de l'enlaira-ment dels diversos sectors productius, conflictes a voltes camuflats sota el llençol de la religió. A més, en aquests nuclis existia un menut, però molt actiu,

grup de judeoconvertos que també va mantenir conflictes amb el marc cristià que l'envoltava.¹

Cal tenir en compte que, enfront de la comunitat mudèjar, la cristiana mantingué durant els segles medievals dos actituds que van marcar les relacions mútues. D'una banda, la tolerància provocada per la necessitat de comptar amb la seua presència per al treball (o almenys, determinats treballs). De l'altra, la segregació, és a dir, mantenir-los fora del sistema, a una distància equidistant evitant la seua participació en l'enlairament d'alguns oficis. Aquest joc fomentà un cert tancament dins del grup confessional mudèjar que va servir per a mantenir, per dir-ho així, les característiques internes del grup, però també les manifestacions externes, com era la dedicació a algunes activitats específiques que podien ser determinats oficis no agraris propis o quasi reservats en exclusiva, la pràctica ancestral dels quals els havia permès un elevat grau d'especialització i reconeixement, tal volta com el sector del paper o la construcció a finals del xiv.²

Amb tot, la convivència de les tres grans comunitats religioses en terres de la Corona d'Aragó es basava en la segregació i el respecte a l'organització pròpia de cadascuna, encara que en cas de conflicte no era estrany que s'imposaren els interessos de la comunitat cristiana, el marc envoltant, que en definitiva era qui sancionava les lleis. Hi ha segregació de residència, en les activitats socials, en les relacions sexuals, i fins i tot hi ha imposició de distintius externs clarament diferenciadors amb vestits com l'aljuba, la forma del tall del cabell, els braçalets grocs al braç, etc.³ També

1. Ens hem centrat en el grup mudèjar, i no era ara el moment de parlar dels jueus, però, igual que els primers, també patiren obstacles i frens al desenvolupament de les seues activitats. La documentació local ens mostra conflictes similars als dels mudèjars, alguns de ja mencionats, com la prohibició d'exercir oficis tèxtils a Sogorb o la de portar cera a un determinat torn a Castelló. També a Onda, en maig de 1450, el batle general ordenava als jurats de la vila que no obligaren els jueus del raval a mudar el seu domicili dins la moreria, ja que la majoria dels jueus eren sastres i argenters i tenien els obradors parats al raval, i el trasllat els suposaria un gran perjudici. A Castelló, els jueus exerciren l'ofici de corredor i s'hi especialitzaren. Però prompte les autoritats cristianes tractaren de posar fre a la seua activitat. El gener de 1436 ja es prohibia la compra de productes als corredors jueus per a la revenda. En 1439 se'ls acusava de frau en la seua activitat, així com d'incompliment de les ordenances de la vila. En 1460 s'ordenava que una botiga jueva estigués situada a l'interior de la jueria, i no fora. Finalment, en 1488, el Consell indicava que «tenir corredors juheus ultra que és contra ley divinal de contractar ab juheus, encara se'n segueixa gran dan a la cosa pública de la dita vila, e s'i troben xrchristians per al dit offici, considerant encara com los dits juheus usen mal de sos officis e sien atrobats en grans fraus». Però, després de l'expulsió, en 1492, la vila de Castelló es lamentava perquè no hi havia corredors per a dinamitzar el comerç local, i s'acceptà l'aveïnament d'un corredor vingut de València. Vegeu Paulino IRADIEL, David IGUAL, Germán NAVARRO i Joaquín APARICI, *Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*, Castelló, Fundación Dávalos-Flétcher, 1995, p. 131-133.

2. Manuel RUZAGA, «Trabajo y actividades laborales en las morerías valencianas a fines del siglo xv», a *XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2009, p. 693-706.

3. Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns de la Corona catalanoaragonesa en el segle xiv*:

aquesta segregació, a través de normatives municipals, afectarà els treballadors mudèjars d'aquest estudi.

Els moments de pressió i explosió concreta sobre les minories religioses en terres valencianes és de sobra conegut. Pel que fa als mudèjars,⁴ l'assalt a la moreria de València el juny de 1455 suposà una primera onada que fou seguida amb un intent d'assalt també eixe any a la moreria de Sogorb, o l'atac a la d'Onda en 1459. Però també existiren altres moments de fricció, de caràcter local quotidià, que poden passar desapercebuts en la bibliografia general si no s'accedeix a la documentació local. Així, per exemple, el juliol de 1371, na Maria de Luna, senyora de Sogorb, enviava a través del seu procurador fiscal una carta al batle, jurats i justícia de la ciutat, en què indicava que havia rebut queixes d'alguns «bateados conversos que fueron judíos et moros habitantes en la dita ciutat» i que patien el menyspreu i els insults dels cristians, que els deien «baturnados et morischados». I que com que això anava en detriment de la fe cristiana i en perjudici dels qui volgueren convertir-se voluntàriament, ordenava que es fes un pregó públic prohibint els insults sota pena de seixanta sous o la seua commutació per seixanta dies de presó. També en 1399, na Maria de Luna absolgué el justícia i els jurats de Sogorb de certa acusació contra ells feta en relació amb els atacs efectuats sobre les aljames mudèjars de Sogorb i la vall d'Almonesir. O quan en 1433, el bisbe de Sogorb i els jurats de la ciutat demanaven al batle general del regne que perdonàs el ferrer sogorbí Aparici Górriz perquè «ab molts d'altres qui seguien lo dit justícia per lo repiquament de la campana que lavors de manament del dit justícia fou fet [participà Górriz] en lo desbarat que fou en la moreria de la dita ciutat [...] hauria dit cridant, foch a la moreria».⁵

Fins i tot, institucionalment, a banda de les prohibicions generals a tot el regne, algunes corporacions d'ofici o gremis ja incloïen als seus capítols la impossibilitat d'accés o d'ensenyament a membres de les minories religioses. O també, mitjançant el suport dels consells municipals, obtenir ordenances que tractaven d'evitar la competència dels mudèjars. A la ciutat de València, el setembre de 1460, els representants dels esparters es queixaven davant de Joan II per la presència d'esparters mudèjars situats fora de la moreria, ocupant l'espai destinat als cris-

---

Segregació i discriminació, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1987; José HINOJOSA, *Los mudéjares: La voz del Islam en la España cristiana*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2002, 2 v.; Brian CATLOS, «Contexto y conveniencia en la Corona de Aragón: propuesta de un modelo de interacción entre grupos etno-religiosos minoritarios y mayoritarios», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 12 (2001-2002), p. 259-268.

4. Manuel RUZAFÀ, «Façen-se cristians los moros o muyren», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 1 (1990), p. 87-111.

5. Arxiu Municipal de Sogorb (AMS), núm. 170 (1371, juny 13); Arxiu del Regne de València (ARV), Secció Sogorb, pergami en dipòsit núm. 22; ARV, Real Cancillería, núm. 625 (1433, agost 20).

tians i afectant les seues vendes. El maig de 1491, el gremi de sabaters cristians de la ciutat de València demanava que els sabaters mudèjars i jueus observaren les festivitats del calendari cristià. I pocs anys després, en 1497, són els propis sabaters mudèjars els qui pretenien regular, d'alguna manera, el seu propi treball artesà, controlant, per exemple, l'arribada de sabaters mudèjars originaris de la resta del regne. Però l'enfrontament entre sabaters cristians i mudèjars esclatarà novament en 1520, quan els primers acusen directament els segons de vendre els seus productes a meitat de preu, acusant-los de competència deslleial.⁶

Ara, el que vull mostrar és que, més enllà d'aquestes disposicions i prohibicions genèriques o vinculades directament als oficis desenvolupats a la gran ciutat, València capital del regne, a les zones rurals i semiurbanes, els consells municipals cristians utilitzaven de vegades ordenances específiques, però també altres mecanismes que, tergiversats, tenien com a finalitat la restricció interessada respecte a la iniciativa de l'individu, discriminant clarament en aquest cas el mudèjar enfront del cristià. La realitat és que, en alguns moments i sectors, els conveïns cristians no ho posaren fàcil als mudèjars i gestionaren tota una sèrie d'actuacions per tal de dificultar el lliure desenvolupament de les activitats dels altres. Coexistència de dos comunitats, a més de diferents, paral·leles en molts sentits, a pesar de la subordinació d'una enfront del marc envoltat de l'altra. I és clar, entre ambdues sorgiren intersticis que afavorien la competència i l'enfrontament. Amb aquest text tractaré, simplement, d'afegir una peça més al gran trencaclosques de la història de l'individu anònim, del treballador artesà, més anònim encara si es tractava d'un mudèjar.

La bibliografia i la documentació ens mostren que els mudèjars del nord de València vivien majoritàriament en alqueries de muntanya (serres d'Eslida i Espadà)⁷ sotmeses al senyor feudal i que es dedicaven als treballs del camp i la ramaderia, fet que ens dona eixa visió del mudèjar desenvolupant treballs agraris⁸ També la configuració de dues moreries urbanes, la de Castelló en 1439 i la de Vila-real en 1489, sembla obeir a la necessitat d'atraure mà d'obra per al treball del

6. Manuel RUZAFÀ, «Las actividades industriales de la morería de Valencia», i Juan Francisco PARDO, «Rivalidad laboral entre cristianos y musulmanes en la Valencia agermanada (1520)», ambdós treballs a *VI Simposium Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 1996, p. 269-285 i 287-296, respectivament. Vegeu també Manuel RUZAFÀ, «Trabajo y actividades...», p. 693-706.

7. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Las comunidades mudéjares de la Corona de Aragón en el siglo xv: la población», a *VIII Simposium Internacional de Mudejarismo*, vol. 1, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2002, p. 27-153.

8. M. Carme BARCELÓ, «Formación de la minoría musulmana», a *Historia de Castellón*, vol. 1, Castelló, Levante i Prens Valencià, 1993, p. 191-197. Vegeu també Karl BUTZER, Elizabeth BUTZER, Ismael MIRALLES i Joan F. MATEU, «Una alquería islámica medieval de la Sierra de Espadán», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castelló), núm. 61 (1985), p. 305-365.

parcel·lari que envolta els nuclis urbans, especialment en un període de recessió demogràfica. Tot i així, i segons els llibres de peita, els mudèjars de poblacions molt properes ja declaraven propietats als termes municipals de Castelló o Vila-real anys abans de la configuració efectiva de les moreries respectives, sempre amb parcel·les situades en terres de secà, allunyades del nucli i molt properes als límits dels termes municipals de les poblacions d'origen dels mudèjars (d'una banda, Castelló respecte als mudèjars de Borriol, i de l'altra, Vila-real respecte als mudèjars de Betxí, Artana, Eslida o la Vilavella). I és que poblacions com Castelló, Onda o Vila-real mantenen, en opinió d'alguns autors i al llarg del segle xv, un marcat caràcter rural.⁹ Però també és cert que paral·lelament mostren un enlairament continu de diversos sectors productius, com el del couro i molt especialment del tèxtil, amb el manteniment d'altres activitats com la metal·lúrgia, la construcció, la ceràmica, el vidre, la fabricació de sabó, etc., que obrin nous vectors econòmics i de possibilitats de fer negoci als habitants d'aquests nuclis. També Sogorb, amb una entitat demogràfica més gran, i alhora amb un major nombre de mudèjars, manté una posició més propera a una ciutat menuda que a una vila gran. A Sogorb, el desenvolupament de les manufactures és molt més marcat que a la resta de l'espai d'estudi, destacant novament la producció de cuiros i de draps de llana.¹⁰

Açò ens permet anar matisant a poc a poc aquella tradicional visió del mudèjar com a mà d'obra agrària. Alguns estudis ens mostren, per exemple, l'activitat artesanal genèrica desenvolupada pels mudèjars en el conjunt del regne de València, o en concret a les terres de l'actual província de Castelló, o d'una manera exclusiva per a la moreria de València; i s'ha fet també una síntesi comparativa amb la resta de la península Ibèrica.¹¹ I és que els mudèjars tractaran de participar, amb més o menys fortuna, en l'enlairament econòmic desenvolupant tota una sèrie d'oficis que a continuació mostrarem en les seues dos vessants, aquella que sembla no entrar en conflicte amb els cristians i aquella altra en la qual sí que hi ha moments de fricció.

9. Especialment Pau VICIANO, *Regir la cosa pública: Prohoms i poder local a la vila de Castelló (s. xiv-xv)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008.

10. Per al cas de Castelló, vegeu Paulino IRADIEL, David IGUAL, Germán NAVARRO i Joaquín APARICI, *Oficios artesanales...* Per a Sogorb, Joaquín APARICI, *El Alto Palancia como polo de desarrollo económico en el siglo xv: El sector de la manufactura textil*, Premi María de Luna, Sogorb, Ayuntamiento de Segorbe, 2001.

11. José HINOJOSA, «El trabajo mudéjar en la Valencia medieval», a *VI Simposium...*, p. 57-83. Joaquín APARICI, «Moreries urbanes a Castelló: la integració del treball artesà musulmà durant el segle xv», a *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona i Lleida, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 171-183. Vegeu també Manuel RUZAFÀ, «Las actividades industriales...»; Manuel RUZAFÀ, «Trabajo y actividades...»; José HINOJOSA, *Los mudéjares...*

2. SECTORS AMB COMPLEMENTARIETAT

El de traginer era un dels oficis no agraris en els quals els mudèjars tenien un gran reconeixement i en què aparentment no hi havia problemes amb els cristians. Es tractava de fer-se càrrec d'operacions de transport terrestre, desenvolupant una especialització que, a diferent escala, sempre havien practicat aprofitant la seua adaptació al terreny i la disposició dels mitjans necessaris. Aquesta situació la documentem a Terol, Múrcia o Àvila, i, és clar, també en terres castellonenques.¹²

També l'ofici de mestre d'obres era una de les activitats no agràries desenvolupades preferentment per aquest grup mudèjar, rebent un cert reconeixement al seu saber tècnic i constructiu per part del cos social cristià, especialment en terres aragoneses, però també a Navarra, Guadalajara o València, participant en la construcció d'habitatges privats, d'edificis municipals i eclesiàstics i també de muralles i ponts. Hi ha molta bibliografia sobre el seu treball específic als diversos simposis internacionals de mudejarisme de Terol, per la qual cosa no insistim en aquest sentit. Però dins de l'àmbit de la construcció, i relacionat amb el sector, els mudèjars destacaven al seu torn com a rajolers i ceramistes, de vegades hereus de la tradició anterior a la conquesta cristiana, cas de la producció de Paterna o Manises (València) amb la famosa obra de Maliqua. La producció de rajola, teules i elements ceràmics en mans mudèjars és present en tot l'àmbit del regne de València, des d'Elx fins a Benaguasil i Sogorb, però també se'n documenta la importància en altres indrets com Múrcia o Daroca.¹³

Precisament, al nord de València documentem la dispersió de mudèjars rajolers i ceramistes en localitats molt menudes, així com forns de coure rajola, que

12. José Ángel SESMA, «Adaptación socio-espacial de las comunidades mudéjares dedicadas al transporte entre Aragón y Valencia (ss. XIV-XV)», a José Ángel SESMA i Carlos LALIENA, *La pervivencia del concepto: Nuevas reflexiones sobre la ordenación social del espacio en la Edad Media*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2008, p. 409-426. Per al territori castellonenc, podem exemplificar-ho amb tres casos diferents. Jaffar, un mudèjar uixoní que entre 1476 i 1503 era enviat a València per ordre del Consell Municipal de Vila-real per comprar i portar cordes d'espart per als pous; aprofitava, però, els viatges per actuar de connexió en les vendes de pastell i draps existents entre els mercaders italians de València i els tintorers de Vila-real. També el cas dels tres mudèjars de Geldo contractats en 1438 pel mercader valencià Pere Montón (actuant com a factor del mercader italià Andrea del Casal) i que amb les seues bèsties havien de recollir i transportar fins a València diverses quantitats de llana que l'italià havia adquirit, de forma anticipada, en llocs de Terol, llocs que precisament no eren pròxims a la frontera amb València. O també el cas de Mafomat Facen, de Paterna, que en 1422 rebia del conseller del comte de Luna quaranta sous per un viatge que feu per portar llibres del comte des de Paterna fins a Saragossa, i des d'allí fins a Belchite, amb una durada de deu dies a raó de quatre sous diaris. Vegeu Joaquín APARICI, «El Alto Palancia...», i AMS, *Llibre del Comte de Luna*, sig. 215 (1422, març 12).

13. Pedro LÓPEZ, «La producción cerámica valenciana después de la conquista cristiana», a *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 1996, p. 19-33; Joaquín APARICI, «El desarrollo urbano de Segorbe en el siglo xv y la demanda de elementos de alfarería. La aportación musulmana», *Saitabi* (València), núm. 48 (1998), p. 289-310.

segurament satisfien les necessitats locals (Mascarell, Borriol, la Vall d'Uixó, Almedíxer, Altura, etc.). Mentrestant, a Castelló, el sector ceràmic tingué l'interès del Consell Municipal, que tractà de consolidar el seu creixement mitjançant l'atracció de professionals originaris de poblacions on aquesta manufactura era molt reconeguda, especialment Paterna i Traiguera. D'eixa manera arribaran a la capital de la Plana un bon grapat de rajolers i ceramistes, entre els quals documentem alguns mudèjars com Abrafim Alfamull de Paterna (1457-1461) o Mafomat Xerich (1498), d'origen desconegut. Però és Sogorb on precisament aquest és un d'eixos sectors productius que pareixen quedar en mans exclusivament dels mudèjars. Allí, tots els rajolers i ceramistes documentats al llarg del segle xv són mudèjars, i són ells els propietaris dels diversos espais de producció existents al terme, així com els arrendataris del forn de rajola senyorial. Produïen rajoles, teules, cànthers, etc., per satisfer les necessitats locals. No sembla que es tractara d'una producció destinada a una comercialització posterior fora de l'àmbit local, on, a més, els productes competien, per proximitat geogràfica, amb l'obra més coneguda i suposadament de millor qualitat, com la de Terol o la de Maliqua. Sembla doncs, que, en principi, no hi havia competència cristiana en la producció local. I açò no és exclusiu de Sogorb. A Daroca, cap cristià s'ocupava d'aquest sector durant la segona meitat del segle xv i tota la producció quedava en mans mudèjars.¹⁴

Un altre dels oficis no agraris en què sembla que no hi va haver problemes és el dels joglars o músics. Encara que els trobem pertot arreu, és especialment a Vila-real on, gràcies a la documentació municipal, hem pogut localitzar mig centenar de músics mudèjars actuant a la població al llarg del segle xv, alguns d'originaris de poblacions dels voltants (cal recordar que Vila-real configurarà moreria en 1489). Les festes on actuaven se situaven en un punt intermedi entre la vida política municipal i el context religiós cristià envoltant. Entrades triomfals, visites reials, festes del santoral o dels patrons municipals, Nadal, Corpus, etc., oferien la possibilitat d'escenificar situacions de poder i ordre vigent en la comunitat, i en aquest context la presència dels mudèjars actuant al costat dels músics cristians no va provocar cap problema. A més, sembla que era una cosa prou comuna, ja que es documenta la mateixa situació en terres alacantines, de Múrcia o d'Aragó.¹⁵

14. Francisco Javier GARCÍA, «El trabajo de los mudéjares de Daroca (Zaragoza) en la segunda mitad del siglo xv. Evidencias a favor de la hipótesis de la complementariedad de las economías cristiana y mudéjar en el Aragón medieval», a *VI Simposium...*, p. 167-186.

15. A Vila-real, bàsicament es tractava de músics que utilitzaven instruments de vent, especialment a inici del segle xv, encara que a mesura que ens apropem al final del segle sembla que es produeix una mutació a favor de la percussió. En tota la centúria sols hem documentat un mudèjar que toca el llaüt. El salari d'aquests músics era baix, un sou sis diners o excepcionalment dos sous, però era similar al dels cristians. Possiblement alguns tenien un cert reconeixement professional, com Abrafim Ocaiba, originari de Betxí, que fou pensionat pel municipi de Vila-real a mitjan segle xv sota certs capítols que l'obligaven a actuar en determinats moments, i que rebia una pensió anual. Però respecte

El col·lectiu mudèjar també queda amplament representat en el sector metal·lúrgic amb l'ofici de ferrer, associat, de vegades, al de manescal (veterinari). És cert que trobem artesans distribuïts per tot l'àmbit d'estudi; a Sogorb, Castelló, Onda, Borriol i a moltes poblacions menudes, on fer de ferrer era veritablement un ofici especialitzat i molt necessari. Però paral·lelament crida l'atenció que, a Sogorb, sols hem localitzat un mudèjar fabricant d'armes, concretament de ballestes (Mahomat Mohoni, 1460), contràriament al que ocorre en terres d'Aragó, on són molt nombrosos. Així, sembla que en la nostra geografia d'estudi els treballs del metall en mans mudèjars quedaren vinculats, sobretot, a la fabricació i la reparació de ferramentes i eines agràries (pics, agulles, claus, ferradures), mentre que la fabricació d'armes quedà en mans cristianes (daguer, llancer, colteller, espaser), però també que la facturació de ferradures oferí als mudèjars la possibilitat de treballar al seu torn amb els animals i les seues malalties, i que arribaren a tenir un cert prestigi i reconeixement professional com a manescals. Precisament, a la ciutat de València mateix, el treball mudèjar vinculat al sector metal·lúrgic era el principal fins a l'assalt de la moreria en 1455. A Osca, a finals del segle xv, els treballs del metall eren l'activitat artesanal desenvolupada per un major nombre d'artesans mudèjars (41 %), mentre que a Daroca tots els ferrers documentats al llarg del mateix segle eren mudèjars.¹⁶

Sembla que un altre sector en què la presència mudèjar era important, i en el qual no hem documentat cap conflicte amb els cristians, és el del treball com a fornillers o acarrejadors de llenya per als forns. Tots els contractes de treball localitzats són de la ciutat de Sogorb per al període comprès entre 1421 i 1450. En aquests contractes, una parella de mudèjars s'afermava amb el propietari del forn per a un període d'un any i es comprometia a mantenir-lo abastit de la llenya necessària per a coure. En algun fins i tot s'indica la quantitat de llenya que cada jornada calia dur

---

a d'altres, pensem que la música tal volta no era la seua activitat principal, com el trompeta castello-nenc Çahat Dayader, que declarava en la peita de 1468 la propietat d'una casa, terres i corrals, i que possiblement es dedicava a l'agricultura; o el cas de Menaxac, que en 1431 complementava el seu estipendi fuetejant els presoners. Joaquín APARICI, «Juglares mudéjares en Vila-real durante el siglo xv», a *X Simposium Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 2007, p. 579-592.

16. Així, en 1468, el justícia de Sogorb demanava al manescal Mafomat Nadir que ajudàs el manescal cristià Joan Górriz a dictaminar la malaltia d'un mul. També en 1503, Tagarí, un mudèjar manescal de Terol, rebé l'autorització del Consell Municipal de Sogorb d'establir-se a la ciutat, «perquè és tan famós menescal, e tan abte de mans per a fer tantes coses». Sols li posaven un impediment. Havia d'ocupar les cases del ferrer biscaí Joan de Levis, però «que en les dites cases no y puixa tenir muller, fills ne altra família, sinó solament obrador per a usar del que sabie»: AMS, sig. 126 (1468, gener 27 i juny 12); Manual de Consells, núm. 223 (1503, desembre 22). Sobre la ciutat de València, vegeu Manuel RUZAFÀ, «Las actividades industriales...». Sobre els altres dos exemples, vegeu Anchel CONTE, «La composición laboral de la aljama de moros de Huesca en los siglos xv-xvi», i M.ª Luz RODRIGO, «Los mudéjares y su fuerza de trabajo en el ámbito urbano darocense (1423-1526)», ambdós treballs a *VI Simposium...*, p. 137-142 i 143-166, respectivament.

al forn. I de vegades aquests mudèjars reben en comanda una mula, propietat de l'amo del forn, per a facilitar el seu treball. Sembla que el procés d'obtenció de lleya era una cosa habitual entre els mudèjars sogorbins, ja que el Consell Municipal mateix donava llicència en 1407 a alguns mudèjars de poblacions dels voltants «per fer carbó e remes seques pel temps atorguat pels jurats». Aquest combustible es destinava a cobrir les necessitats dels ferrers, amb qui devien acordar el preu. La mateixa situació es repetí un parell d'anys després, en 1409.

També el sector apícola està molt present entre la comunitat mudèjar, com ens mostren les diferents cartes de poblament que obliguen a pagar al senyor feudal un cànon per cada buc d'abelles, fet que pot significar una certa continuïtat respecte al període previ a la conquesta. Com a productes bàsics obtinguts per aquest sector productiu destaca, d'una banda, la mel, producte alimentari, i de l'altra, la cera, destinada a la fabricació de ciris. Els mudèjars del nostre àmbit d'estudi també es dedicaren, d'una manera preferencial, a aquest sector. A Castelló, comparant les declaracions dels llibres de peita, descobrim que en 1398 hi havia 553 bucs d'abelles propietat de catorze cristians (encara no hi havia moreria). En 1497, un segle després (i quan ja la moreria estava configurada), es declaren 141 bucs propietat de sis cristians i 271 bucs més en mans de dotze mudèjars. Amb tot, hi havia molts més bucs d'abelles que no s'havien declarat als llibres de peita. Els guardians del terme els van denunciar i es van queixar dels mudèjars de la localitat veïna de Borriol i d'altres llocs perquè situaven aquests bucs d'una manera no controlada arreu del terme de Castelló, com en 1495, quan n'arribaren a comptabilitzar fins a 268 d'il·legals. Però abans que es configurara la moreria de Castelló, els mudèjars ja havien tingut alguns problemes en aquest àmbit productiu. En 1410, en Guimerà, propietari d'un torn de cera, es queixava davant del Consell de l'actitud del batle local, que «vedave als moros e juheus estranys que no obrassen al seu torn de cera, e que'ls fahie anar a obrar al torn de cera del senyor rey». El Consell va acordar comunicar al batle que «no pot vedar al dit en Guimerà que no puxe obrar cera als moros e als juheus estranys, segons havie acostumat fer en passat».

Mentrestant, a Sogorb, el sector sembla estar exclusivament en mans dels mudèjars. El Manifest de les Colmenes de l'any 1488, redactat entre el 13 i el 23 de setembre, mostrava els declarants dels bucs d'abelles a la ciutat. Són vint-i-set, tots mudèjars, i en conjunt declaren 759 bucs; entre d'altres, destaquen Hamet Curru-pet, que en posseïa seixanta-sis, o Abdallà Machara, que en declara seixanta-tres. També són mudèjars els qui tenen arrendat un espai, el «domibus del torçedor de la cera, in moraria predictae sita», durant bona part del segle xv (almenys fins a l'any 1471).

Fins i tot alguna notícia dispersa ens informa de la producció de cera pels mudèjars d'altres localitats, com el cas d'Onda, on en 1437 els majorals de la confraria de Sant Miquel foren condemnats a pagar al mudèjar Mahomat Abrafim, de Fan-

zara, 133 sous deguts de certa cera que li havien comprat. O en Vila-real, on des de 1481 fins a 1502, Borratxet, un mudèjar de la Vilavella, declarava una alqueria que li havia estat establerta pel Consell de Vila-real on hi havia sis jovades de terra meitat regadiu i meitat secà, i on en 1485 el mudèjar fou denunciat per l'arrendatari de la peita de les abelles perquè havia instal·lat en la seua alqueria, sense permís, més de 140 bucs d'abelles entre propis i forans, però no els havia declarat.¹⁷

3. SECTORS AMB FRENS I FRICCIONS

Fins ací hem vist aquells treballs no agraris en els quals la presència del mudèjar no implicava, en principi, cap problema respecte als seus homòlegs cristians. Però també existiren sectors en què la situació era la contrària.

La manufactura tèxtil possiblement fou l'activitat manufacturera medieval més amplament disseminada pel territori i que ocupava un nombrós contingent de persones en les més diverses fases del procés de producció, atenent a oficis d'una alta especialització juntament a d'altres que podien ser desenvolupats a temps parcial per dones i llauradors. En el nostre àmbit d'estudi, sembla que aquest sector artesà quedarà en mans cristianes i que la presència mudèjar serà més aviat modesta, per no dir insignificant. A Sogorb, la producció i venda de draps de llana al llarg del segle xv esdevindrà el veritable motor de l'economia local que afectarà, d'una manera capil·lar, les poblacions dels voltants. Molins batans, tints, patis de tirador, comerç de llana, de matèria tintòria o de draps acabats, i un nombrós contingent de professionals que posseïen, a finals de segle, un gremi que defensava els seus interessos enfront dels paraires de València. Fins i tot alguns dels seus membres arribaran a formar part destacada de l'oligarquia local amb càrrecs més enllà del de conseller. A Castelló, el sector tèxtil pujarà a mitjan segle, després de la reconversió del cuir. Trobem la mateixa situació que a Sogorb amb batans, tints, comerç de matèria primera i producte acabat, capil·laritat respecte a les poblacions dels voltants, i un nombrós contingent de professionals amb associacions gremials, així com personatges de l'ofici que participaran activament en la política local.

Però el que crida l'atenció és el fet de no trobar una participació mudèjar activa en aquest sector que en eixos moments estava en creixement. De Castelló, no en sabem res en aquest respecte i sols Sogorb ofereix un poc de llum. Ací, en 1432, l'ofici de paraires cristians tractava de posar fre a la possible especialització professional dels seus conveïns mudèjars a través d'una petició del Consell sogorbí dirigida al batle general de València, demanant-li que prohibira l'exercici de l'ofici als

17. Joaquín APARICI, «De la apicultura a la obtención de la cera. Las otras manufacturas medievales de Castelló y Segorbe», *Millars: Espai i Història* (Castelló), núm. 22 (1999), p. 31-50.

mudèjars, acusant-los d'abusos deshonestos sobre les dones cristianes que filaven per a ells. El text diu que «com en aquesta ciutat hi ha alguns moros los quals no vament se forcen a exercir offici de perayria per la qual rahó en lo consell de aquesta ciutat és stat supplicat per part dels perayres, ac encara per part del religiós frare nostre Blay Campells, [...] indicant que a les fadrines o dones que anaven a la moreria per lana per a filar, les han anujades a pesigar, la qual cosa és mal exemple». Existia un cert temor per part dels cristians a una possible competència del col·lectiu mudèjar? Es volia evitar la seua participació i així monopolitzar aquest sector en creixement? Els beneficiats últims seran els cristians, però cal emmarcar aquesta prohibició en un context més ampli i relacionar-la amb el ja mencionat intent de cremar la moreria. De fet, el mateix any de l'intent, en 1433, el Consell sogorbí prohibia definitivament a mudèjars i jueus exercir com a teixidors dins la ciutat, i que els teixidors, pilaters o tintorers cristians acceptaren draps o filar llana dels infidels. Aquesta prohibició degué fer efecte, ja que no sols no es documenta cap pareire o teixidor mudèjar a Sogorb, sinó que també el reduït grup de tintorers mudèjars que tenim localitzat apareix concentrat als anys immediatament anteriors i posteriors a la prohibició de 1432-1433. I al seu torn, els arrendataris mudèjars que des de finals del xiv posseïen la tintoreria del senyor de la ciutat també desapareixen en la documentació al moment de la prohibició. Sembla que tots foren foragitats d'aquest sector.¹⁸ Tot i això, els mudèjars buscaren com participar en aquest enlairament, i encara que fos d'una manera tangencial, se n'asseguraren la participació. Com a propietaris de ramats d'ovelles venien de forma anticipada la llana dels seus animals o, mitjançant contractes de mitgers, s'asseguraven la disposició de la meitat de les llanes del ramat.

Dins de l'àmbit tèxtil, però, el grup mudèjar pareix que va anar ocupant-se preferentment dels treballs del lli, possiblement amb un cert grau de continuïtat, com posen de manifest algunes clàusules contingudes a les cartes de poblament dels segles XIII i XIV que obligaven a filar o lliurar madeixes de lli al senyor feudal.¹⁹ Encara que els cristians participaren també activament en aquesta producció, la documentació mostra molts mudèjars comprant i venent determinades quantitats de lli, i fins i tot els inventaris de béns manifesten la presència contínua d'aquesta

18. La situació sembla un poc diferent a les menudes alqueries de l'interior muntanyós, fora de les grans xarxes comercials. Allí possiblement sí que existia una producció local destinada a l'abastament particular dels veïns. Els mudèjars de Berita i Trutxelles, dos alqueries properes a Onda, en 1405 havien de portar els seus draps a aparellar al batà i també al tint del senyor de Ribesalbes, que amb aquests monopolis obtenia certs beneficis per la seua utilització. Mentrestant, els mudèjars de Borriol, a mitjan segle XV, portaven la seua producció de draps per a tenyir als tints de Castelló o els de la Vila-vella feien el mateix portant els seus draps a la veïna localitat de Vila-real.

19. David IGUAL, José Antonio LLIBRER i Germán NAVARRO, «Materias primas y manufacturas textiles en las aljamas rurales valencianas de la Baja Edad Media», a *VI Simposium...*, p. 311-328.

fibra vegetal d'ús tèxtil a l'interior de les cases mudèjars. Com a exemple, la inscripció judicial de l'interior de la casa dels castellanencs Hamet i Soleiman Alger, on localitzem en 1445 un total de «xx fexos de lli poch mes o menys no piquat, ítem xxxx fexos de lli no piquat». Amb tot, aquesta producció en mans mudèjars podia ser observada amb recel pels cristians. El Consell de Castelló, el 4 d'agost de 1447, «provehí e deliberà sobre la proposició feta en lo dit consell del fet dels moros del riu Millars, que aquells lancen moltes sotzures axí dels lins que ameren com altres sutzetats en lo dit riu, les quals venen riu avall a la céquia de la vila de Castelló, e que allò era cosa molt dolenta e era enfeccionar les persones de la dita vila». La contaminació de les aigües era preocupant. Els cristians castellanencs també utilitzaven l'aigua i les bases d'amerar lli. Però l'acusació anava, directament, contra els mudèjars que vivien riu amunt.

També el cuir fou un dels principals sectors productius del període medieval, similar al tèxtil. Tant a Castelló com a Sogorb disposem de notícies sobre adoberies de pell, comerç de matèria primera, la presència d'un nombrós grup d'artesans i de confraries d'ofici amb regulacions del treball. Però, en aquest cas, la producció de cuirs xocava frontalment amb els interessos de la ciutat de València. A mitjan segle xv, la capital del regne decidí prohibir l'entrada dins dels seus murs de cuirs de fora ja adobats, amb la qual cosa la producció de la vila de Castelló inicià el seu declivi, tot i a pesar que, en 1456, Castelló es queixava pel gran perjudici que això li ocasionava (econòmic, però també pèrdua de població, ja que al·legava que molts castellanencs vivien del sector). Castelló mantingué un cert nivell de producció, minvant, i acabà per reconvertir la dinàmica productiva vers el sector tèxtil llaner. Aquella prohibició de la capital també afectà altres nuclis com Morella, Xàtiva o Sogorb, tot i que en 1459 el rei Joan II la derogà. I encara que a la ciutat de València mateix, el grup mudèjar sí que participava activament en aquest sector productiu que, per ordre, se situava just després de la metal·lúrgia fins a mitjan segle xv i la superava a finals del segle, al nostre àmbit geogràfic d'estudi crida poderosament l'atenció la inexistència de referències sobre artesans del cuir mudèjars (sols quatre mencions disperses per a tota la centúria). Foren foragitats d'alguna manera? Igual que amb el tèxtil, els mudèjars buscaren participar en l'enlairament d'aquest sector productiu bàsicament com a subministradors de la matèria primera, les pells, als artesans i mercaders locals o de la ciutat de València, comercialitzant al seu torn el seu o greix. Es tractava de compres anticipades en què principalment els carnisers mudèjars s'obligaven a subministrar la matèria primera rebent un senyal en paga del preu.²⁰

20. Disposem dels contractes amb els carnisers mudèjars de poblacions menudes de l'interior muntanyós, com ara Algímia d'Almonesir i Alfonteguilla (1506), Argelita (1455), Assuévar (1462), Castellnou (1410, 1420 i, 1506), Navalles (1420), Sogorb (1412 i 1480), Torres Torres (1424) o la vall d'Almonesir (1412, 1421 i 1506), i en la zona de la Plana, el menut nucli de Mascarell (1462).

Una altra activitat en què es documenta presència mudèjar és en el treball i/o la propietat dels molins. Hem documentat pertot arreu mudèjars que figuren com a moliners d'ofici o d'altres que són considerats propietaris de molins.²¹ En alguns moments molt puntuals, també els cristians prengueren certes mesures per frenar l'activitat dels mudèjars. Així, el molí de Bonastre situat al límit dels termes municipals de Borriana i les Alqueries mostra aquesta situació. El 2 de maig de 1482, el Consell Municipal de Vila-real acordà que els jurats miraren si el molí estava establert a algú, i si no hi havia cap establiment, que cercaren alguna persona que volguera tenir-lo. Però al final del text indicaven una condició: l'establiment s'havia de fer «a raó que sia xcrestià e no moro, per fer molí d'oli». Una clara restricció a l'activitat mudèjar, i una transformació del molí, de fariner a olier. Amb tot, el 24 de febrer de 1514, Çalé Alluix era moliner a Bonastre, segons un document en el qual s'indicaven les queixes dels veïns de Borriana contra els veïns de Vila-real amb propietats a Borriana, acusant-los de traure les olives de les seues parcel·les i dur-les a moldre a Bonastre, sense pagar el delme ni primícia a Borriana, la qual cosa generava un cert malestar respecte al moliner mudèjar que hi treballava.

No sabem si aquesta situació determinarà també la d'un altre giny. El molí de Falcó, situat sobre la séquia Jussana al terme de Vila-real, fou comprat en 1499 per dos mudèjars albarders de Castelló, Çaat Cacim i Hamet Ambital. Des de feia temps, el valor en peita del molí havia descendit progressivament i l'any 1467 el batle general de València indicà que «el molí estava destrohit e quasi derrocat, lo qual ha gran temps que és stat derenclit», per la qual cosa el rei no en percebia cap cens (era de dotze sous anuals). Però ara, passats els anys, el desembre de 1499, els mudèjars volien adquirir-lo. I en maig el Consell de Vila-real, en previsió, ja havia ordenat que un missatger anàs a València per exposar i indicar davant del batle general els drets de la població «per causa del molí que [els mudèjars] volen fer olier en lo molí appellat d'en Falquo, que aquel no y sia fet». La remodelació funcional

21. En Vila-real, el molí de na Blanca era, abans de 1494, en mans d'un mudèjar anomenat Gingol. El molí de cap de terme disposava en 1407 d'un moliner mudèjar anomenat Faraig. O el molí de Folch, venut per 530 sous al cristià March de Calaceit en 1433 en dues meitats, una per al matrimoni de mudèjars Mafomat Català i Fucey, de Borriol, i l'altra per a Çalé Cacim i Mariem, de Betxí: Arxiu Municipal de Vila-real (AMVlr), Manual Consells, núm. 43 (1494, octubre 22) i 5 (any 1407), prot. 1736 (1433, maig 11). També a Castelló localitzem moliners com Alí Marçó (1459) o Mafomat Aborós, propietari en 1497 del molí del Romeral: Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMCs), Compres i Vendes 1455-1460, secció forasters, f. 20v; Peita 1497, secció forasters f. 6r. O a Sogorb, Alí Alabori, moliner del molí conegut com Los Moliniellos (1511), o Abdallà Alcazez, moliner del molí del Batle que comprava en València dues moles per al molí (1475). En aquests darrers exemples, vegeu: Arxiu de la Catedral de Sogorb (ACS), protocols 723/1 (1511, novembre 12) i 712/1 (1475, juliol 13). Els casos conflictius, a AMVlr, Manual Consells, núm. 35 (1482, maig 2), 57 (1514, febrer 24, full solt), 46 (1499, maig ? i desembre ?) i 48 (1500, abril 11).

que volien fer els mudèjars transformant un molí fariner en olier sembla que no agradava al Consell Municipal i, per a evitar-la, acordava comprar-los dit molí al mateix preu que havien pagat a l'antic propietari, un tal Guillem Riera, satisfent-los també les despeses ja fetes. La petició tingué efecte i els mudèjars recobren 50 lliures 12 sous 4 diners, pagant, això sí, la part corresponent al cens reial, des del desembre de 1499 fins a l'abril de 1500. El maig següent, el Consell arrendà el molí al cristià Pere Loscos per vuitanta sous anuals.

Un altre element de fricció és el tradicional enfrontament entre carnisseres d'ambdues comunitats. La convivència en un lloc de cristians i mudèjars obligava a duplicar el nombre de carnisseries per satisfer les necessitats de cada comunitat. El carnisser cristià i el mudèjar podien treballar en harmonia, sense problemes, cada un ocupant-se de la seua clientela, de no ser per les imperfeccions del sistema, com quan els cristians anaven per quaresma a comprar a la carnisseria de la moreria quan els carnisseres cristians forçosament havien de deixar de vendre carn. El règim alimentari distint existent respecte a la carn entre cristians i mudèjars era un dels principals elements de diferenciació externa. Els majors tabús sobre el consum de carn per part mudèjar o les diverses celebracions religioses vinculades al consum de carn (quaresma i ramadà) feien que l'ofici de carnisser, especialment entre els mudèjars, fora un element configurador de la seua pròpia identitat cultural dins del marc envoltant cristià, però al mateix temps suposava que estigués al mig de les tensions amb els seus conveïns. I aquesta situació es repetia a la ciutat de València i també a les terres d'Aragó. És aquesta una altra de les activitats mediatitzades per l'interès dels cristians.

A Onda, en 1308, s'ordenava que les carnisseries mudèjars, extramurs, vengueren la carn al mateix preu que les taules cristianes, ja que els cristians hi anaven perquè era més econòmic. Però poc després afegien directament la prohibició que, independentment del preu, vengueren carn als cristians. També a Vila-real, en 1483, es permetia que un mudèjar estigués al càrrec de la taula de carn, però s'havia de comprometre a no degollar l'animal, cosa que devia fer un cristià. La concreció de la moreria en 1489 feu que, un any després, el Consell ordenara corregir els capítols de la carnisseria, demanant llicència al bisbe perquè el mudèjar pugua «deguollar e tallar». Aquesta correcció es mantenia efectiva almenys fins a 1499. Però en 1505, coincidint amb el declivi de la moreria, la política municipal canvià en prohibir-los exercir l'ofici i tallar carn, però al mateix temps participar en la subhasta per l'arrendament de les taules.

També en Castelló, en 1495, sorgiren problemes. Primer, el Consell acordà multar amb sis sous qualsevol cristià que compràs carn en taula mudèjar. A continuació indicaven els motius de tal prohibició: «com lo arrendament de la carniceria dels moros de la dita vila servey e és dedicat per aquells a illuminar la mesquita de aquells, e a pagar stores e altres necessitats de aquella, en la qual és invocat lo re-

provat nom de Mahomat en menyspreu de la Sancta Ley Xcristiana». També argumentaven que feia poc temps eren els jurats de l'aljama els qui havien prohibit als mudèjars anar a comprar carn a una taula cristiana on tallava un mudèjar. Però, finalment, el Consell de la vila argumentava una altra raó: «e considerant que lo arrendament de les taules de la dita vila servey a pagar los càrrechs ordinaris e deutes comuns de la dita vila, en los quals los dits moros contribuexen ço que lo arrendament de aquells de llur taula no fa, e atenent encara quant és gran dan e prejuy axí a la ley xcrestiana com al comú de la vila los xcrestians comprar carn en la dita taula dels moros, per lo qual comprar se arrenda cascun any xv o xviii lliures, e les taules dels xcrestians ne valen molt menys en sos arrendaments». Per això prohibia als cristians comprar en les taules mudèjars, amb la finalitat d'augmentar el valor d'arrendament de les taules cristianes.

Una situació semblant ocorria a Sogorb a finals del segle xv, amb problemes de competència deslleial entre els preus oferits a les taules mudèjars i cristianes que afavorien l'anada dels cristians cap a les primeres, etc. Finalment, l'any 1513, igual que passà a Vila-real, el Consell Municipal acordà que «per causa de la prohibició que los reverents enquisidors han feta en aquesta ciutat que ningun moro no fos ni degués degollar ni travessar ninguna manera de carn», enviaven una carta al senyor de la ciutat notificant-li la situació que s'havia produït.²²

4. PERFIL SOCIAL BÀSIC

I quin era el perfil social d'aquest treballador, de l'artesà mudèjar? Artesans amb terra? Llauradors que dediquen part del seu temps a activitats artesanals? De vegades, la nomenclatura de l'ofici declarat per algunes persones unida a la realitat material que mostren alguns inventaris de béns ens presenta individus que dediquen una part del seu temps al treball agrari i una altra part a determinades ocupacions, especialment dins de l'àmbit tèxtil, sense poder quantificar quina part té més pes dins de la seua economia domèstica. Sols cal observar exemples com el de l'oller de Sogorb Alí Sortiguero, que posseïx terres i compra feixos de lli. O, a través dels inventaris, observar que el mudèjar sogorbí Mafomat Alfaquinet, en 1499, disposava, segons l'inventari, de dues «peces de terra en la horta dels moros que són cinch fanecades», així com d'«una vinya en lo olivar que són dues fanecades». Tal volta per ajudar al treball posseïa també una mula de pèl negre. Però cridava l'atenció, al seu torn, la presència d'elements que demostraven una activitat ar-

22. Joaquín APARICI, «Abastecerse de carne. Carnicerías mudéjares en poblaciones cristianas del reino de Valencia (siglo xv)», a *Nájera: Encuentros internacionales del medievo*, Nájera, Instituto de Estudios Riojanos, 2009, p. 407-429. Una situació similar es troba a les terres aragoneses: vegeu M.ª José ROY, «La alimentación mudéjar en Aragón», a *VII Simposium Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 1999, p. 143-152.

tesanal, complementària o no, com dues «lliures de fil poch més o menys, tres madexetes de cotó la una de blanch e les dues de vermelles, altre bolich ab set madexes de cotó e dues madexes de stopa vermelles e dues blanques, una roda de torn, un tornet chiquet, un teler de texir lenç» i fins a «set canyiços de fer seda». Com veiem, tot un ventall de materials i d'eines relacionats amb la producció tèxtil.

Tot allò exposat fins ara és part d'un plantejament historiogràfic que ja duu anys desenvolupant investigacions per a recuperar vides anònimes, de gent corrent que passaren per un període de la nostra història i que, amb major pena o glòria, van viure i morir. És l'intent de reconstruir, en part, la vida de les persones que passaren de puntetes, sense fer gaire soroll; d'aquells qui deixaren, esporàdicament, una breu petjada que ens permet, ara, reconèixer-los. Ací podem trobar els nostres anònims mudèjars i artesans. El prototip és aquell qui desenvolupa el seu treball dins el marc del petit obrador, amb pocs mitjans de producció propis i que possiblement ven ell mateix el producte del seu treball. Aquesta activitat productiva es combinava amb la propietat d'un determinat nombre de parcel·les que li permetien abastir, d'una certa manera, la seua llar, o fins i tot poder vendre la part de la collita per obtenir ingressos. La seua muller l'ajudava especialment en el desenvolupament de certes tasques d'àmbit tèxtil, com la filatura o la preparació del lli. Alguns, amb més possibilitats, tal volta intentaren estratègies de més amplada en arrendar instal·lacions productives, com per exemple la tintoreria o el torn de cera propietat del senyor, o tal volta invertir en la compra d'un molí fariner. I sols alguns d'ells aconseguiren arribar a formar part de l'oligarquia pròpia de la comunitat mudèjar.

A més, en aquestes xicotetes comunitats rurals i semiurbanes, sembla que el mateix cognom va associat generació rere generació a un mateix ofici. Tal volta respon a la necessitat de mantenir, promocionar o simplement conservar unes eines, unes ferramentes, uns coneixements, o uns contactes i clients que, gestionats per un membre de la família, passaven als seus successors, com una mena de garantia de continuïtat de l'activitat productiva, però també, tal volta, com una mena de monopoli familiar. A Sogorb, per exemple, podem veure el cas dels Xulluch, que treballen al sector de la ceràmica durant la primera meitat del segle xv: Hamet Xulluch (teuler) és pare de Çahat Xulluch àlies Gomeri (oller), que al seu torn té dos fills, Alí Xulluch (canterer) i Mafomat Xulluch (?). Queda un altre Abdallà Xulluch (rajoler) que no he pogut connectar familiarment. O també els onze membres de la família Nadir-Alturí vinculats al sector de la metal·lúrgia al llarg de tota la centúria: Abdallà Nadir (ferrer), Alí Nadir (ferrer), Alí Nadir àlies Alturí (ferrer), Abrafim Nadir àlies Alturí fill d'Hamet Nadir (ferrer), Çahat Nadir àlies Piqua (ferrer) casat amb Muça i que en 1450 comprà un obrador i ferramentes de ferrer juntament amb Hassam Nadir àlies Alturí el major, obrador que després vendrà en 1454 al seu propi germà Mafomat Nadir àlies Alturí (ferrer i manescal),

germà al seu torn de Futeya Nadir (propietari d'obrador). Hi afegim també Hamet Nadir (ferrer), Uzmen Nadir (ferrer) i Futeya Alturí (ferrer).

5. CONCLUSIÓ

Complementarietat, subsidiarietat, exclusivitat, friccions, frens al desenvolupament de determinades activitats? Possiblement, de tot un poc. El món laboral és així. Les relacions entre companys o treballadors d'un mateix ofici; entre mestres, oficials assalariats i aprenents, o entre oficis pertanyents al mateix sector productiu, no sempre han sigut cordials. Lluites internes per promocionar, per obtenir un millor salari, per aconseguir una certa exclusivitat en la producció, per tenir una major representació en els estaments urbans, etc., són una constant entre els artesans cristians i entre els oficis i confraries, com posen de manifest les seues nombroses ordinacions tècniques i capítols que regulen i controlen tants aspectes de la vida laboral, però també social. Davant d'aquest panorama, calia veure la relació que es podia establir en el desenvolupament de les activitats no agràries entre aquests cristians i el grup mudèjar.

Existiren prohibicions de caràcter general per a desenvolupar les seues feines, i alguns oficis les prohibien explícitament. A les grans ciutats com València sembla que aquesta situació es podia donar, a pesar que el grup mudèjar s'especialitzara en determinats oficis, com el sector de la metal·lúrgia o el coure. Però la idea era tractar de veure si fora de la gran ciutat la relació entre artesans d'ambdues comunitats havia sigut tranquil·la o conflictiva, i així aproximar-nos a la realitat quotidiana de l'artesà mudèjar.

Pel que hem pogut veure, en aquelles zones de muntanya on els mudèjars viuen en alqueries sotmeses al senyor feudal, la producció de manufactures destinades al consum propi i veïnal sembla que es pogué dur a terme sense complicacions, satisfent la demanda local. A temps parcial, molts llauradors dedicaren part del seu esforç laboral a treballar en l'àmbit del sector tèxtil de la llana i també del lli. En aquestes comunitats de muntanya, alguns mudèjars declaraven oficis que tenien un cert reconeixement entre els seus conveïns, com el ferrer, el carnisser o el mestre d'obres, oficis necessaris i amb un cert grau d'especialització. Però també en aquelles poblacions on els mudèjars convivien amb els cristians, on existia el barri de la moreria, les relacions laborals entre els uns i els altres foren diferents. Hem pogut observar com en determinats oficis els mudèjars tenien un cert reconeixement i no entraven en conflicte amb els cristians, però també és cert que això depèn del moment i del lloc. Oficis com el de traginer i el de forniller estaven preferentment en mans mudèjars. Els mestres d'obres gaudien d'un cert prestigi per les seues tècniques constructives i treballaven conjuntament amb els cristians. També el treball de la rajola estava en mans mudèjars a Sogorb, però no a Castelló. D'igual

manera, el treball del ferro era molt important i els manescals mudèjars eren reconeguts com a bons professionals, però paral·lelament els mudèjars no participaven en la facturació d'armes. Músics mudèjars actuaven juntament amb cristians a les festes del Corpus o Nadal i rebien el mateix salari. I fins i tot l'apicultura i el desenvolupament de la manufactura de la cera anirà, a poc a poc, vinculant-se al grup mudèjar, tant a Castelló com a Sogorb.

Tanmateix, els principals sectors productius que al llarg del segle xv provoquen l'enlairament econòmic dels nuclis de població, el tèxtil de la llana i el del cuir, semblen espais reservats al grup cristià, amb una minvada o nul·la presència de l'artesanat mudèjar, tot i que aquests cercaven la participació en ambdós sectors mitjançant un cert control en l'abastament de la matèria primera (llana i pells). Fins i tot el treball del lli, tradicionalment associat al grup mudèjar, és amplament compartit amb el grup cristià. També el sector agroalimentari mostra presència mudèjar. D'una banda, la molinaria, en la qual hem vist que, de vegades, es posaven frens al desenvolupament de la seua activitat segons l'interès momentani que poguera mostrar el Consell Municipal. Però, especialment, on més conflicte hi havia era en l'àmbit del tractament de la carn, amb la dualitat de carnisseries, els tabús alimentaris i les diferents festes que en regulaven el consum; s'arribà a les prohibicions d'exercici de l'ofici a inici del segle xvi.

Per tant, complementarietat de vegades, igual que exclusivitat i frens al desenvolupament. Amb tot, quan tractem de veure el perfil social bàsic de l'artesà mudèjar, ens adonem que és molt similar al del seu homòleg cristià. Ambdós són molt pareguts. Això sí, caldrà recordar que la vida del mudèjar està immersa dins del marc envoltant cristià. I això condiciona les coses.

De mudéjares a moriscos en Valencia bajo el reinado de Fernando el Católico. Más allá de una anécdota: el adulterio

Manuel RUZAFÁ GARCÍA
Universitat de València

En el presente congreso sobre Fernando II de Aragón y su época,¹ trataremos sobre las relaciones entre cristianos y mudéjares valencianos en la época del Rey Católico. Fue la etapa final del periodo mudéjar y el tránsito hacia la conversión forzada (1526) que alumbró a los moriscos, la *última presencia musulmana en nuestras tierras* hasta hoy.² Nos centramos en un aspecto concreto de este tránsito como es la cuestión de las relaciones sexuales entre mudéjares y cristianos en la Valencia bajomedieval.³

Los contactos sexuales intra e interreligiosos fueron calificados como adúlteros, siendo duramente perseguidos por las sociedades medievales, que siempre los consideraron ilícitos. Apartados al ámbito de lo reprobable y convertidos en territorio de represión, por cuanto representaban un acto delictivo y prohibido que suponía un duro castigo, legal e ideológico. En última instancia, era una alteración condenable del orden social que debía erradicarse rigurosamente de forma inmediata. Estas relaciones sexuales significaban una grave transgresión del tabú que determinaba la estricta separación entre los distintos grupos religiosos y su infracción podía tener graves consecuencias en las relaciones entre cristianos y musulmanes. Una segregación rígida que reforzaba el control garante del dominio cristiano sobre los mudéjares, extendida después a los moriscos. Una sociedad cristiana con otros grupos religiosos, permitidos pero separados y sometidos. El

1. Barcelona, 26-28 de octubre de 2016, organizado por el Institut d'Estudis Catalans.

2. Mark MEYERSON, *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel: Entre la coexistència i la croada*, Valencia, Alfons el Magnànim, 1994; Manuel RUZAFÁ, «En la morería de Valencia. La última sociedad mudéjar», en *VII Simposio Internacional de Mudejarismo: Actas*, Zaragoza, Centro de Estudios Mudéjares, 1999, p. 95-100.

3. Desarrollamos el texto a partir de una intervención en las Jornadas de Estudios Internacionales «Dos religiones bajo un mismo techo. Historia de las familias pluriconfesionales en la Edad Media en la Península Ibérica», coordinadas por John Tolan, Madrid, 22 y 23 de enero de 2015.

resultado fue un contacto diario sujeto siempre a la dependencia «del otro», cuya presencia fue soportada como un mal menor y, pronto, transitorio.

Hemos estructurado el trabajo comenzando por una breve presentación del concepto y significación del adulterio. Un acercamiento que nos permita confrontar las argumentaciones teóricas de los textos y documentos coetáneos, así como sus consecuencias para los grupos sociales implicados. Trataremos de situarnos, después, en la problemática general mudéjar entre el siglo XIII y principios del XVI, siendo la época de Fernando el Católico una cesura fundamental que explica los cambios de principios del XVI, las Germanías y la conversión forzada de los mudéjares en especial. Sin alterar en absoluto el carácter cristiano de la sociedad valenciana, se modificarán las relaciones entre ambas comunidades religiosas de manera determinante.⁴ Un paso hacia la expulsión definitiva de 1609.

Nos basamos en nuestros trabajos sobre las familias mudéjares, de la morería de Valencia y del conjunto del reino. Tratamos así de obtener una perspectiva más cercana al contexto histórico del mundo mudéjar e islámico en la sociedad valenciana coetánea a Fernando II.⁵ Nuestra base documental será la *Bailía*, donde se registró la serie de *Lletres i Privilegis de la Batlia General*, casi seriada desde principios del siglo XV y completa para el reinado de Fernando II (1479-1516). Una serie también importante para el posterior conocimiento de la población morisca. En esta documentación, los datos referidos a mudéjares representarán sobre un 40% de la información total.⁶

ADULTERIO Y RELACIONES SEXUALES ENTRE GRUPOS CONFESIONALES: CUESTIONES PREVIAS

Al abordar el tema del adulterio encontramos problemas por cuanto su significado no era idéntico, en consideración y tratamiento, para cada una de las tres comunidades: musulmana, hebrea y cristiana. Únicamente compartían el principio de que el adulterio representaba una grave ofensa a la divinidad y exigía un severo castigo de los culpables. La acusación de adulterio se empleó por parte cris-

4. Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, Valencia, PUV, 2012, p. 294-297.

5. Manuel RUZAFÁ, *Patrimonio y estructuras familiares en la morería de Valencia (1370-1500)*, tesis doctoral, Valencia, Departament d'Història Medieval, 1988, 2 v.; Manuel RUZAFÁ, «Els orígens d'una família de mercaders mudèjars al segle XV: Çaat Ripoll (1381-1422)», *Afers*, n.º 7 (1988-1989), p. 169-189; Manuel RUZAFÁ, «El matrimonio en la familia mudéjar valenciana», *Sharq al-Andalus*, n.º 9 (1992), p. 165-176; Manuel RUZAFÁ, «Alí Xupió, senyor de la morería de València», en Rafael NARBONA (ed.), *L'univers dels prohoms*, Valencia, Tres i Quatre, 1995, p. 137-173; Manuel RUZAFÁ, «Élites valencianas y minorías sociales: la élite mudéjar y sus actividades (1370-1500)», *Revista d'Història Medieval*, n.º 11 (2000), p. 163-187; Manuel RUZAFÁ, «La familia Xupió en la morería de Valencia (1362-1463)», en Ana ECHEVARRÍA (ed.), *Biografías mudéjares o la experiencia de ser minoría: Biografías islámicas en la España cristiana*, Madrid, CSIC, 2008, p. 233-290.

6. Leopoldo PILES, *Estudio documental sobre el Bayle General de Valencia, su autoridad y jurisdicción*, Valencia, Ajuntament de València, 1970.

tiana contra los mudéjares como un argumento ideológico que justificó su represión, significando notables ventajas fiscales recaudatorias contra el grupo mudéjar. Se soslayaba así la reconocida capacidad del grupo islámico para ejercer su propia acción judicial.

El aparato legal cristiano y la propia tradición jurídica islámica marcaron, a través de normas, leyes y disposiciones, toda una serie de límites que se aplicarán al medio mudéjar sometido, desde el siglo XII hasta bien entrado el XV.⁷ Es aquí donde se fijaron los niveles de segregación, tratando de impedir cualquier posible interrelación con el argumento de la defensa religiosa y del propio estatuto particular del grupo mudéjar dentro de la sociedad cristiana.⁸

EL ADULTERIO ENTRE JUDÍOS, CRISTIANOS Y MUSULMANES

¿Qué se entendió por adulterio? La respuesta no es sencilla y nos conduce a la singular valoración del hecho entre cristianos, judíos y musulmanes. Se consideró un delito muy grave contra el orden instituido por Dios a los seres humanos, castigándose incluso su mero pensamiento no materializado, por cuanto transgredía el orden familiar y social, agravado aún más cuando los implicados pertenecían a credos diferentes.

El adulterio implicaba una relación sexual —o de convivencia común— entre personas habitualmente de distinto sexo y condición civil, que no eran esposos ni tenían compromiso matrimonial, normalmente con carácter clandestino y pudiendo ser, además, circunstancial o continuado. Se asimilaba con la fornicación y era castigado con una severa pena por sus graves consecuencias, acarreando la pena de muerte para los contraventores, en el caso de judíos y musulmanes por lapidación, aunque con algunas diferencias en su estricta aplicación, lo que dejará siempre la puerta abierta a la intervención de la autoridad pública, civil o religiosa.

El concepto hebreo de fornicación asimilaba adulterio, incesto y sodomía, quedando establecido en los mandamientos de Yahvé a Moisés para el pueblo judío. Concretamente, en el sexto mandamiento, «no cometerás actos impuros», y específicamente en el noveno, «no desearás a la mujer de tu prójimo, no consentirás pensamientos ni deseos impuros». Plasmados en la Biblia, en los libros del Éxodo y del Levítico, constituyen la base de su consideración hebrea, junto con el Deuteronomio.⁹

7. Brian CATLOS, *Vencedores y vencidos: Cristianos y musulmanes de Cataluña y Aragón, 1050-1300*, Valencia, PUV, 2010.

8. Ana CARRASCO, *De la convivencia a la exclusión: Imágenes legislativas de mudéjares y moriscos, siglos XIII-XVII*, Madrid, Sílex, 2012.

9. «No codiciarás la casa de tu prójimo, no codiciarás la mujer de tu prójimo, ni su siervo, ni su criada, ni su buey, ni su asno, ni cosa alguna de tu prójimo» (Éxodo, 20,17). El Deuteronomio (5,21) repite textualmente, aunque altera el orden de las prohibiciones.

Este último texto bíblico fue la base legal del cristianismo para condenar el adulterio, que será considerado un «pecado mortal». Al argumento pronto se incorporó el sistema legal grecorromano. El mundo romano calificaba el *adulterium* como delito de *fornicatio*, con severos castigos.

Para el islam, el adulterio tiene también una definición concreta y severa.¹⁰ Considerado delito muy grave, el adulterio se denominó *zinā'*, traducándose como «relación sexual ilícita». Era una transgresión grave contra Alá, un «límite traspasado» por ser un concubinato ilegal.¹¹ Acarreaba la lapidación del hombre y de la mujer siempre que fuesen *muḥsan*, musulmanes, libres, mayores de edad y con plenas facultades. Los que no son *muḥsan* recibirán cien azotes. Sin embargo, la condena y aplicación de la pena precisaba necesariamente de cuatro testigos adecuados. Es decir, que muy pocas veces veremos aplicar directamente este castigo, lapidación o azotes, y sí penas suplementarias que acarreaban una fuerte sanción económica o la entrada en la esclavitud.

En cualquier caso, la acción era condenada con la muerte o una pena grave, generalmente redimida con azotes o cautiverio y, en el caso cristiano, con el perdón mediante compensación económica. En todos los casos subyace siempre una fuerte sanción pecuniaria, interesante para las emergentes haciendas reales bajo-medievales.

En la azora xvii del Corán se establece: «No cometáis adulterio. Es una torpeza y un pésimo camino», porque es «un acto vergonzoso y malvado, que abre la puerta para otros males».¹² Sin embargo, el propio Corán prevé una pena relativamente menos dura, a la vez que impone severas condiciones a su estricta aplicación religiosa y penal. En la azora xxiv se indica: «A la adúltera y al adúltero, a cada uno de ellos, dadle cien azotes. En el cumplimiento de este precepto de la religión de Dios, si creéis en Dios y en el último Día, no os entre compasión de ellos. ¡Que un grupo de creyentes dé fe de su tormento!».¹³

Este es el argumento central contra el adulterio entre los musulmanes. La base coránica sobre el adulterio se convirtió en el fundamento de la interpretación legal por tratarse de una revelación divina, completada por la Sunna del Profeta, que se aprecia con claridad en la resolución del problema suscitado a su esposa 'Aysha.¹⁴ Así pasará directamente a la Shari'a (ley del islam) sin posibilidad de matiz interpretativo.

10. Emilio GALINDO (dir.), *Enciclopedia del islam*, Madrid, Darek-Nyumba, 2004, «adulterio».

11. Del término *ḥadd*. Felipe MAÍLLO, *Vocabulario de historia árabe e islámica*, 2.ª ed., Madrid, Akal, 1999, p. 272-273 (*Zinā'*); Felipe MAÍLLO, *Diccionario de derecho islámico*, Gijón, Trea, 2005, p. 475-477.

12. Juan VERNET (ed.), *El Corán*, 2.ª ed., Barcelona, Plaza y Janés, 1986, p. 264, aleya 4.

13. Juan VERNET (ed.), *El Corán*, p. 315, aleyas 2 y 3.

14. Juan VERNET (ed.), *El Corán*, p. 315-317, aleyas 11-26. Se explica aquí el procedimiento seguido por Mahoma ante la acusación de adulterio lanzada por algunos musulmanes contra su esposa favorita, 'Aysha bint Abū Bakr (613/614-678).

EL ADULTERIO ENTRE LOS MUDÉJARES: LA VISIÓN LEGAL Y RELIGIOSA ISLÁMICA

El adulterio presenta, sin embargo, diversos matices específicos, según la condición, el estado y la situación familiar de los transgresores, que podían estar casados, comprometidos en matrimonio, ser viudos, célibes o solteros. Cuestión importante porque modificaba las condiciones concretas de aplicación de la ley. Un hecho que la propia legislación islámica contemplará, determinando una profusa combinación bien establecida en las normas legales y trasladada a los textos jurídicos. Existen, pues, en el islam varias tipologías incluidas en el término de adulterio y con diferentes consecuencias. Resulta oportuno, pues, acudir a los tratados de jurisprudencia islámica (*fiqh*)¹⁵ empleados en la época por las comunidades islámicas para juzgar a los mudéjares peninsulares. La mayoría de estos tratados pertenecen a la interpretación de la escuela *malequí* sunita, una de las más ortodoxas.¹⁶ El maliquismo fue la interpretación islámica mayoritaria entre andalusíes y mudéjares.¹⁷

Estos textos jurídicos fueron empleados por los mudéjares peninsulares, tanto por la circulación de las antiguas fuentes legales andalusíes como por la formación que muchos alfaquíes mudéjares recibieron en las propias tierras cristianas peninsulares, en aljamas como Xàtiva, Segorbe, Ávila o Segovia, en Granada y en el norte de África.¹⁸ Resultan bien conocidos los textos sobre las Leyes de Moros y el Tratado de Iça de Gebir, alfaquí de Segovia, de 1462,¹⁹ confirmando la aplicación malequí en los medios legales mudéjares peninsulares.

Las normas legales islámicas también circularon por Valencia, entre musulmanes y cristianos. En el inventario *post mortem* del difunto *donzell* Joan de Pertu-

15. Felipe MAÍLLO, *Vocabulario...*, p. 86-87 (*fiqh*); Felipe MAÍLLO, *Diccionario...*, p. 81-82 (*fiqh*); Yves THORAVAL, *Diccionario de civilización musulmana*, Barcelona, Larousse i Planeta, 1996, p. 107-108 (*derecho*).

16. Doctrina (*madhab*) religiosa y jurídica islámica procedente de Medina y desarrollada por el jurista Mālik ibn 'Anas († 795). Insiste en considerar al Corán, la Sunna del Profeta y el derecho consuetudinario de Medina, más adelante asimilado a la Shari'a, como únicas fuentes jurídicas y religiosas del creyente.

17. Difundido por Egipto y el norte de África, pasó pronto a al-Ándalus, siendo establecida como oficial por el emir omeya Hisham I. Esta escuela es fundamental para entender el proceso de islamización. Felipe MAÍLLO, *Vocabulario...*, p. 148-149, voz «*mālikíes*».

18. Así se aprecia en las licencias de viaje concedidas por la bailía general a los mudéjares que se desplazaron a Granada y a las ciudades de Berbería. Manuel RUZAFÁ, «Las relaciones económicas entre los mudéjares valencianos y el reino de Granada en el siglo XV», en Cristina SEGURA (ed.), *Relaciones exteriores del reino de Granada: IV Coloquio de historia medieval andaluza*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 1988, p. 343-381, en especial p. 351 y 372.

19. Pascual de GAYANGOS, «Dos tratados de legislación musulmana. 1º Leyes de Moros del siglo XIV y 2º Suma de los principales mandamientos y devedamientos de la ley y çunna, por don Içe Gebir, Alfaquí mayor y muftí de la aljama de Segovia. Año de 1462», *Memorial Histórico Español*, vol. v (1853), p. 1-421.

sa, se consignaba un texto romanceado en papel conteniendo la Sunna musulmana.²⁰

Emplearemos aquí un tratado, conocido más recientemente, que procede de la zona de Valencia, *El Llibre de la Çuna e Xara dels moros*, obra editada a finales de 1980.²¹ Fue compuesto hacia mediados del siglo xv, recogiendo textos anteriores, y estaba plenamente vigente durante el reinado de Fernando II. Será usado por los alfaquíes mudéjares y romanceado para su empleo por oficiales y señores cristianos de musulmanes. En el libro, se dedican seis capítulos al tema del adulterio. Resulta de interés por cuanto la visión es estrictamente islámica y de aplicación para los mudéjares.

Predomina una visión ordenancista e imperativa ideológicamente sobre el adulterio. Es uno de los símbolos de identidad islámica del grupo mudéjar y recibe un tratamiento destacado, insistiendo en su absoluta obligatoriedad de seguimiento para los musulmanes. Así, en el capítulo cuarto se expone claramente la norma general:

Si haurà quefer carnalment ab alguna maridada o ell será mullerat, abduy deuen ésser de tot en tot apedregats. E aquell d'ells qui será col·locat en matrimoni, si ja donchs no havia haüt marit o muller, deu sostenir per pena cent açots. Segons Çuna, la pena dels cent açots no és, ans deuen ésser apedregats, puix hage haüt muller [e]ella marit.²²

El texto es meridianamente claro: apedreamiento de los implicados, como en el judaísmo, o bien afrontar una fuerte pena de cien azotes. Más adelante, la autoridad pública, islámica y cristiana, determinará una salida económica favorable para el Tesoro, fijando compensaciones económicas en sustitución de los azotes o, ante la imposibilidad de pago, la esclavitud.

La consideración como «crimen» y «exceso» del adulterio será reiterada en el texto. Se dejaba manos libres a la autoridad local, en concreto al señor del lugar donde se cometía el delito, para que actuase de oficio en su represión y sin denuncia alguna de parte. Esta acción se ampliaba a otros delitos como la embriaguez, el bandolerismo o la herejía (entendemos que contra el islam):

20. «Ítem, un libre scrit en romanç, en paper tosquà ab cubertes de pergami, appel·lat “Çuna dels moros”». Archivo de Protocolos del Colegio del Patriarca de Valencia (APPV), Protocolo n.º 25.303, notario Martí d'Alagó (1407.08.13. Valencia).

21. Vicent GARCÍA EDO y Vicent PONS, *Suna e Xara: La Ley de los mudéjares valencianos (siglos XIII-XV)*, Castellón, Universitat Jaume I, 2009; M. del Carme BARCELÓ, *Un tratado catalán medieval de derecho islámico: El Llibre de la Çuna e Xara dels Moros*, Córdoba, Universidad de Córdoba, 1989.

22. Vicent GARCÍA EDO y Vicent PONS, *Suna e Xara...*, p. 155.

Tota persona deu ésser punida sobre adulteri en qualque loch serà atrobat. Enaxí que'l senyor, per si mateix a pròpia auctoritat e sense requesta de algú, pot procehir contra aitals persones; encara pot procehir per si mateix contra aitals persones, bevedors de vi, e-n contra robadors de camins e heretges, segons Çuna, sens algun clamant que no-y sia sperat.²³

Una manera indirecta, por otro lado, de evitar la multa contra la aljama o la comunidad mudéjar por una presunta responsabilidad colectiva. Cuestión de interés que se refleja en el texto legal será el destino de los bienes de los implicados en el delito de adulterio. Se insiste en que las disposiciones coránicas determinan que son bienes familiares y, por tanto, pasarán a los herederos legítimos, siguiendo las estrictas normas de herencia establecidas por el Corán. La compensación al señor del mudéjar o al propio rey ya ha quedado, según declara el tratado, plenamente satisfecha. He aquí uno de los puntos polémicos. El conflicto entre señores, poder real y grupos familiares mudéjares involucrados era un tema importante. Por ello la insistencia en una teoría que no siempre se siguió con fidelidad en beneficio de los mudéjares:

Si algún sarrahí o sarrahina, per algún adulteri o mal que faça en algún loch, [no] poden e deuen alguns dels dits béns de aquells perdre: jatsia que aquell loch se pertanyera [a] lo senyor, [lo senyor] no pot ne deu alguns dels dits béns pendre o entrametre's de aquells per rahó del dit adulteri o excessos, com ja sia ordenat segons Çuna quina pena deia haver per cascun dels dits excessos; ítem, tots aquells dits béns deuen ésser donats als fills o als pus proïsmes de aquells segons Çuna o deuen tornar a aquells, feit compliment segons Çuna.²⁴

La denuncia por adulterio debía demostrarse con cuatro testimonios veraces, es decir, testigos directos del hecho y de reputación indudable. Si no se produce esta verificación de la prueba, la parte acusadora quedaba sujeta a la ley del talión, recibiendo ochenta azotes (según la condición de la persona acusadora, nótese bien) y prescribiéndose la inmediata separación matrimonial de los implicados, si están casados.²⁵

En todos los casos resulta llamativo que siempre se haga referencia al marido (*marit*) como parte ofendida por la mujer y nunca al caso contrario. Pero también aquí era preciso insistir en la estricta prohibición del adulterio de los musulmanes, hombres o mujeres, con otros grupos religiosos. La norma expresada es nítida: «Si algun sarrahí qui haurà haüt alguna cosa ab [al]guna sarrahina o juhia o cristiana

23. Vicent GARCÍA EDO y Vicent PONS, *Suna e Xara...*, p. 216.

24. Vicent GARCÍA EDO y Vicent PONS, *Suna e Xara...*, p. 200.

25. Vicent GARCÍA EDO y Vicent PONS, *Suna e Xara...*, p. 219.

e aquell serà mullerat e ja haurà haüt muller, deu ésser apedregat segons Çuna».²⁶ Una conclusión lapidaria que subraya el tabú y los graves riesgos que las personas afrontarán por su transgresión a la vez que descarga indirectamente sobre la mujer, mediante el empleo del género concreto, la culpabilidad del delito.

Veamos ahora la realidad que la literatura legal y la acción política plasmaron en cuanto a vigilar, corregir y castigar a los infractores.

LOS MUDÉJARES VALENCIANOS DURANTE EL REINADO DE FERNANDO II: RASGOS BÁSICOS

Una visión de conjunto sobre la población mudéjar valenciana nos conduce al desplazamiento del mundo mudéjar islámico al silencio del apartamiento, cuando no de la hostilidad, con respecto a la sociedad cristiana imperante. Pero se mantuvo su estatuto por intereses económicos, así como por circunstancias políticas concretas.²⁷ El punto originario de esta situación hundía sus raíces en la conquista cristiana de Valencia en el Doscientos.²⁸ El resultado final fue una política cristiana que intentará mantener su garantía formal respecto al estatuto mudéjar, aunque no siempre sostenerlo. Fundamentalmente, debido a las propias presiones y divergencias en cuanto a las actitudes religiosas, entre sus grupos dirigentes y la masa popular, urbana y rural. Diferencias que acabaron por conformar una visión hacia judíos y mudéjares cada vez más negativa, planteando abiertamente su eliminación de la sociedad cristiana, bien mediante las conversiones, habitualmente forzadas y abriendo un nuevo conflicto con los conversos, bien por su completa erradicación a través de la expulsión. De esta manera, el estatuto particular de los mudéjares se fue degradando progresivamente al igual que la condición social de la propia minoría.²⁹ Los mudéjares quedarán reducidos a la condición de grupo social y religioso segregado, cada vez más aislado de su contexto valenciano, del

26. Vicent GARCÍA EDO y Vicent PONS, *Suna e Xara...*, p. 221.

27. Mark MEYERSON, «Un reino de contracciones: Valencia, 1391-1526», *Revista d'Història Medieval*, n.º 12 (2001-2002), p. 11-30.

28. Sobre el siglo XIII en Valencia, ver Enric GUINOT, *Los valencianos de tiempos de Jaime I: La formación de una sociedad feudal en el Mediterráneo del siglo XIII*, Valencia, Tirant Humanidades, 2011.

29. Acerca de los rasgos básicos de la vida mudéjar, ver: José HINOJOSA, *Los mudéjares: La voz del islam en la España cristiana*, Teruel, Centro de Estudios Mudéjares, 2002, 2 v.; M. del Carme BARCELÓ i Ana LABARTA, *Archivos moriscos: Textos árabes de la minoría islámica valenciana, 1401-1608*, Valencia, PUV, 2009; Robert I. BURNS, *Colonialisme medieval: Explotació postcroada de la València islàmica*, Valencia, Tres i Quatre, 1987; Pierre GUYCHARD, *Al-Ándalus frente a la conquista cristiana: Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, Madrid, Biblioteca Nueva y Universitat de Valencia, 2001; Ferran GARCIA-OLIVER, *La vall de les sis mesquites: El treball i la vida a la Vall digna medieval*, Valencia, Universitat de València, 2003; Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, 2.ª ed., Valencia, PUV, 2006. El punto de partida: FRANCISCO FERNÁNDEZ Y GONZÁLEZ, *Estado social y político de los mudéjares de Castilla*, Madrid, Hiperión, 1985 (reimpr.).

mundo musulmán y de forma paulatina encerrado sobre sí mismo.³⁰ Se abría una etapa de conflictos, habitualmente larvados, pero constantes en el siglo xiv, cuando, además, la comunidad mudéjar pierde su mayoría humana, en algunas zonas casi aplastante, sobre la población cristiana, para retroceder a un 25 o 20 % del número total de los hombres. En el Trescientos se produjo el definitivo sometimiento y la culminación del proceso feudalizador con la inserción mudéjar en las estructuras cristianas, en campos y ciudades.³¹ Culminaba así el apartamiento del grupo al ámbito de la exclusión social y al silencio ideológico, interiorizado, si bien aún puede mantener vínculos con tierras musulmanas, como Granada o el norte de África. A la vez, se iniciaba un progresivo cierre en las tradiciones y costumbres musulmanas del grupo mudéjar, así como en el empleo de la lengua árabe y de una latente represión cristiana del culto islámico. Los mudéjares se encontraron cada vez más presionados y tutelados por el creciente control de la sociedad cristiana en Valencia.

Por último, vemos un siglo xv aparentemente menos convulso —a pesar de graves incidentes, como el asalto a la morería de Valencia en 1455—,³² pero en el que el grupo cristiano y el propio mudéjar han tomado plena conciencia de sus diferencias, entrando en el callejón sin salida de la asimilación lenta y pacífica o de la integración forzada y traumática. Así sucederá a lo largo del Quinientos, con la pérdida del estatuto de mudéjares por el de «nuevos convertidos» o moriscos. Casi sin solución de continuidad ni situaciones intermedias que apenas caben en la realidad coetánea.³³

Otro factor de interés para la época del Rey Católico fue el notable volumen de población mudéjar, entre el 10 y el 15 % del total, y que, además, no cesó de crecer entre fines del xv y principios del xvi.³⁴ Fuerza que confirmaría ese «aspecto morisco» de las tierras valencianas, que sorprendieron a los viajeros coetáneos, como

30. Manuel RUZAFÁ, «La morería de Valencia: centro económico mudéjar en área de convergencia cristiana y musulmana mediterránea (1370-1500)», en Simonetta CAVACIOCCHI (ed.), *Relazioni economiche tra Europa e mondo islamico. Secoli XIII-XVIII: Atti della XXXª Settimana di Studi (2006)*, Prato, Le Monnier, 2007, p. 325-338; Manuel RUZAFÁ, «Los mudéjares», en Rafael NARBONA (ed.), *Ciudad y reino: Claves del Siglo de Oro valenciano*, Valencia, Ajuntament de València, 2015, p. 197-199.

31. John BOSWELL, *The Royal Treasure: Muslim Communities under the Crown of Aragon in Fourteenth Century*, New Haven y Londres, Yale University Press, 1977; M. Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns de la Corona catalanoaragonesa en el segle XIV: Segregació i discriminació*, Barcelona, CSIC, 1987; Vicent BAYDAL, *Els orígens de la revolta de la Unió al regne de València (1330-1348)*, Valencia, PUV, 2013.

32. Manuel RUZAFÁ, «Facen-se cristians los moros o muyren!», *Revista d'Història Medieval*, n.º 1 (1990), p. 87-110.

33. Bernard VINCENT, *El río morisco*, Valencia, Universitat de València, 2006.

34. Manuel RUZAFÁ, «Los mudéjares valencianos en los umbrales de la Modernidad y de la conversión (1470-1530)», en *VIII Simposio Internacional de Mudejarismo: De mudéjares a moriscos: una conexión forzada*, vol. I, Teruel, Centro de Estudios Mudéjares, 2002, p. 229-240, concretamente p. 239.

el alemán Müntzer. Una tierra cristiana con un paisaje aún islámico: mezquitas, llamadas en árabe a la oración, población musulmana con vestimenta distinta al resto y una «apariencia» en cuanto al hábitat, las casas, el paisaje o los cultivos que no dejaban de resultar sorprendentes a los ojos de los forasteros. La propia idea tópica de un «carácter valenciano» de raíz musulmana alcanzará, incluso, a infamar a los propios papas Borja, cuyos enemigos les acusaron de ser «más moros que cristianos» para denostarlos.³⁵

Elemento a destacar fue el enorme peso del grupo mudéjar en el conjunto de la vida económica valenciana, desde el dominante sector agrícola y el medio rural hasta la manufactura y el comercio, interno o exterior.³⁶ Y, en contraste, una decreciente importancia social mudéjar en el conjunto de la sociedad: segregación, apartamiento y ruralización. Disfrutaron muy poco del famoso Segle d'Or valenciano del Cuatrocientos.³⁷ Sin embargo, en el interior de las sociedades mudéjares debe destacarse la notable vitalidad del grupo, el fuerte proceso de apartamiento, pero también de recuperación y defensa de su lengua árabe, al medio vernáculo, y, por último, unas prácticas, en cuanto a la enseñanza de su religión, tradiciones y cultura islámica, expulsadas a extremos casi clandestinos, aunque tenazmente sostenidas y soportadas por los cristianos.³⁸

Un último factor a señalar sería el fuerte valor y mantenimiento del grupo familiar, así como de sus costumbres: matrimonios, dotes, hogares y componentes, funciones dentro del grupo. A destacar el renovado papel de la mujer como esposa y jalón de defensa de la identidad islámica mudéjar. Siempre bajo los parámetros del sometimiento a la tradición legal malequí sunita, a través de alfaquíes y alcadíes (progresivamente desmantelados por los poderes eclesiásticos y la Inquisición), una labor conservada en tradiciones orales y solo escrita para conocimiento y fiscalización de los cristianos.³⁹ Establecido a grandes rasgos el contexto mudéjar, centrémonos ahora en ejemplos concretos.

35. Rafael BENÍTEZ, Juan Vicente GARCÍA MARSILLA y Norberto PIQUERAS (ed.), *Entre tierra y fe: Los musulmanes en el reino cristiano de Valencia (1238-1609)*, Valencia, Universitat de València, 2009; Manuel RUZAFÁ, «Una minoría religiosa en época de los Borja: los mudéjares valencianos», en Paulino IRADIEL y José M.ª CRUSELLES (ed.), *De València a Roma a través dels Borja*, Valencia, Generalitat Valenciana, p. 281-301; Manuel RUZAFÁ, «El precedente mudéjar: presiones aculturadoras y conflictos bajomedievales», en Rafael BENÍTEZ, Juan Vicente GARCÍA MARSILLA y Norberto PIQUERAS (ed.), *Entre tierra y fe...*, p. 73-86.

36. Manuel RUZAFÁ, «La morería de Valencia...», p. 336-337.

37. Manuel RUZAFÁ, «Los mudéjares», p. 199.

38. Manuel RUZAFÁ, «Espacios de sociabilidad entre mudéjares y cristianos en Valencia durante la baja Edad Media», en Juan Carlos MARTÍN CEA (coord.), *Convivir en la Edad Media*, Burgos, Dossules, 2010, p. 321-346.

39. Manuel RUZAFÁ, «El matrimonio en la familia...», p. 165-176.

RELACIONES ADÚLTERAS Y PROSTITUCIÓN ENTRE LOS MUDÉJARES

Mahomat Altarababon, moro de Manises, fue condenado a pagar diez florines de oro (120 sueldos valencianos) al señor del lugar, Felip de Boil, como composición por el «crimen de adulterio» que había cometido con Cathina, hija de Mahomat Alcaraç, del mismo lugar. La multa fue abonada, en nombre del musulmán, por el caballero Guillem Martorell, tal vez porque ambos implicados hubieran cambiado de señorío.⁴⁰ Adulterio y rapto consentido se aprecian con claridad.

Los registros del Maestre Racional reflejan la inscripción ante el baile general de prostitutas mudéjares. En ocasiones, los padres o los maridos las inscribían para ejercer la prostitución.⁴¹ Un caso particular es el de Azuferra, hija de Azmet Adzequirí, de Chiva, secuestrada por el caballero Francesc Munyós en Mislata. Allí, por instigación de este, fue «spuncellada» por Joan Ferrer, «cap de guayta» y llevada después «ab los moros d'Artana per fer la bagaçà». Azuferra contaba con trece años.⁴²

Mugeim, de la morería de Valencia, iba a casarse, pero al hacerle las madrinas⁴³ la prueba de virginidad, se descubrió que estaba «corrupta». Era una comprobación precisa para formalizar el matrimonio y recibir el pago de la compensación contemplado en la dote, *mahr*. La investigación, suscitada por una denuncia anónima, terminó con el interrogatorio de Mugeim, que reconoció haber cometido adulterio con Çaat Alcatez, de la morería de Valencia. Será castigada a recibir 150 azotes, como prescribían la Sunna y Shari a así como los Furs, y terminó aceptando la composición de la pena, convirtiéndose en cautiva real para terminar inscrita como «putana pública» en el burdel de la morería de Valencia, para pagar su rescate.⁴⁴

Abundan los perdones a mudéjares que habrían sido presuntamente raptadas. Infracción que añadía otro delito, el viaje no autorizado a otra morería o incluso la «huida» al reino de Granada o Berbería. Para redimirlos, las mudéjares tenían dos alternativas: obtener un permiso para pedir limosna y sufragar así su rescate (*profertes*) o su inmediato registro como prostitutas (*çabies*). A lo largo del siglo xv, se registran entre diez y quince licencias anuales, ingresando la Hacienda real dieciocho sueldos por cada prostituta. Algunas, indica la fuente, habían sido previamente condenadas por adulterio.

40. Arxiu del Regne de València (en adelante, ARV), Protocols, n.º 1494, notario Guillem Mir (1406).

41. Un ejemplo, en ARV, Bailía, vol. 1.144, f. 22 (1404).

42. ARV, Justicia Criminal, Cèdules, vol. 15, mano 3 (1401).

43. «Dones qui guardaren la dita mora si ere puncella o no».

44. Editado en Manuel RUZAGA, *Patrimonio y estructuras...*, vol. II, doc. 10, p. 59-60.

En una consulta a Berenguer Mercader, baile general del reino, Joan Tolsà, baile de Onda, exponía que, desde hacía tiempo, dos hermanos mudéjares de Bechí se habían comprometido con dos hermanas de la morería de Onda, acordando matrimonio entre ellos con el consenso de ambas familias. Pero uno de los hermanos había yacido carnalmente con la prometida del otro, dejándola embarazada. Al saltar la noticia y hacerse pública entre la población, la muchacha se trasladó de Onda a Bechí, mientras que el presunto adúltero, que vivía en casa del suegro, y su hermano desaparecieron. En las dos localidades conocen el hecho, salvo el baile local,⁴⁵ con la correspondiente burla de todos. Tolsà detiene a los padres de la chica y les impone una fianza, ordenando al padre que le entregue a su hija para juzgarla. Pero este responde que, en realidad, la hija embarazada lo era de su prometido y que estaba en Bechí preparando su ajuar.⁴⁶ Por ello pide consejo a Mercader, que le ordena iniciar una declaración de testigos y se los remita, para decidir. Dos apostillas: el nivel de complicidad popular y la dote (*acidach*), contemplada a la forma cristiana y no a la musulmana.⁴⁷

EL ADULTERIO DE LOS MUDÉJARES CON CRISTIANOS Y JUDÍOS: LO ILÍCITO Y LO PROHIBIDO

La represión de los contactos personales íntimos entre individuos de distinta religión fue objetivo fundamental en las actuaciones judiciales. Así, el baile general reclamaba al justicia criminal de Valencia la captura y entrega de Çaat Alfaquí, de Manises, porque «seria stat atrobat que's jahia o's seria jagut carnalment ab una fembra crestiana».⁴⁸ Era un tema complicado porque, en numerosas ocasiones, implicaba una colisión entre jurisdicciones distintas. Abraham Xarat, de la morería de Xàtiva, había sido sorprendido en el hostel de Bertomeu Benet de Catarroja, señorío próximo a Valencia, con una mujer cristiana, cuyo nombre e identidad no se mencionan, aunque sobre ella se afirma que habría dado su consentimiento sin ser prostituta siquiera. Detenido Xarat por el señor del lugar, Berenguer Dalmau alias Çanoguera, es encarcelado. Inmediatamente el baile general envía al procurador fiscal del rey para traer al detenido a Valencia y juzgarlo. La secuencia resulta de interés. Desplazados a Catarroja el *verguer* de la bailía, Pere d'Àries, y el procurador fiscal, Pere d'Anglesola, le reclaman a Dalmau, señor del lugar, «que li donàs un moro de Exàtiva, lo qual tenia pres per ço com se afermaria que aquell se hauria jagut en lo dit loch ab una cristiana, e axí matex les

45. «E lo darrer que ho sabia en Onda so estat yo!».

46. Ed. en Manuel RUZAFÁ, *Patrimonio y estructuras...*, vol. II, doc. 94, p. 249-252.

47. Entre los mudéjares, la dote era entregada por el esposo a la esposa, como garantía ante una futura separación o viudedad. Un ejemplo en la carta nupcial de Ali Xupió a su futura mujer, Mariem Alluxení, de 1396. Manuel RUZAFÁ, «La familia Xupió...», p. 289-290.

48. ARV, Bailía, vol. 1219 (1409).

sues bèsties e oli que havia pres del dit moro, com la jurisdicció e conexença del dit moro, per ço com era de realench, pertania al dit honorable batle general». Dalmau respondiò, «que no-n faria res e que no consentia en lo dit manament, perquè faria ço que degués». Tras hacerle tres requisiciones a Dalmau, rechazadas, los oficiales le impusieron una multa de 500 florines, pena que no fue aceptada. Más adelante, el procurador fiscal impondrá al señor de Catarroja todas las multas, que ascendían a 1.100 florines, 12.100 sueldos, mientras el tribunal de la Bailía ponía bajo fianza los bienes embargados a Xarat («tres muls e hun ase e huyt ordres»), que estaban en poder de Faraig Alfaquí, moro de Xàtiva. La fianza sobre estos bienes (*capleuta*) fue garantizada por el *calderer* de Valencia Guillem Pérez, sobre 150 florines. En la fianza se repite que Xarat está procesado, «per ço com seria estat difamat que s'hauria jagut carnalment ab una cristiana». Finalmente se ordenaba la fianza sobre la persona de Abraham Xarat, «com se diria que s'era estat consent en ço que hun moro se seria jagut carnalment ab una cristiana dins l'hostal de Berthomeu Bonet, de Catarroja». Serán sus garantes (*capllevedors*) Bonanat Ferrer y Joan Gòmitz, notarios de Valencia, que se comprometieron a entregar la persona de Xarat a la corte de la bailía en el término de dos días, bajo pena de cien florines, y que el mudéjar no saldrá de la ciudad de Valencia ni a una legua de esta. Casi un año después la Bailía absuelve a Dalmau, tras un arbitraje entre el señor, la Bailía y los implicados.⁴⁹

Ante el justicia criminal de Valencia, el *mariner* Antoni Carufa denunciaba que había sorprendido en flagrante delito de adulterio a su mujer Clara y a Mahomat Choayca, de Picasent, quienes después le habían robado su casa.⁵⁰ Ejemplaridad y escarmiento en la mayoría de las acusaciones: Bertomeu Metchot, de Valencia, denunciaba a su esclava «que-s jahia ab moros». El justicia le condenó a pagar cien florines, que se repartieron ambos.⁵¹

Existió violencia sexual cristiana contra las mujeres mudéjares, siendo en determinadas circunstancias reprimida, sobre todo cuando el tema desbordaba el ámbito particular. La aljama de la morería de Segorbe acusaba a Gabriel Marqués, notario, de abusos deshonestos e intento de violación de Nuza, esposa de Mahomat Pansut, vecinos de una alquería próxima a la ciudad. Después, el notario amenazaba al matrimonio con falsas acusaciones y denuncias, aprovechando su superioridad profesional y legal, para lograr el silencio cómplice. Procesado por el baile general, fue condenado a una fuerte sanción económica.⁵²

49. ARV, Bailía, vol. 1219, f. 126v-127v, 130r-v y 131 (1410).

50. ARV, Justicia Criminal, vol. 19, mano 9, sin foliar (1422.11.22).

51. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Mestre Racional, vol. 2696, f. 8v (1408).

52. Editado en Manuel RUZAFÀ, *Patrimonio y estructuras...*, vol. II, doc. 97, p. 257-260.

UN MARCO REPRESIVO Y DE CONTROL INTERCONFESIONAL

Las normativas cristianas, reales o municipales en particular, insistieron en la diferenciación física y espacial, creando barrios de habitación exclusiva, juderías y morerías, resaltando una segregación considerada necesaria incluso por las minorías dominadas. La aljama de la morería de Valencia obtuvo un privilegio de Pedro IV prohibiendo que las prostitutas cristianas dispusieran de casas o habitaciones en la morería para ejercer su trato carnal allí, ofendiendo la honestidad de mudéjares y cristianos. Significativamente, el privilegio real —mantenido en época de Fernando II— fue titulado por los copistas del siglo xvi, «quod meretrices non posunt intra portas ravalli cohabitare cum sarracenis».⁵³

Fiscalidad y decencia social se unían para condenar los espacios de lo prohibido, tratando de impedir la peligrosa «mezcla de grupos» desde luego, y, en el peor de los casos, intentando llevarlos al ámbito de lo apartado. Desde 1417 se conservan los arrendamientos de la bailía de la morería de Valencia. Estaba en el Forn de la Cadena, en el centro del barrio mudéjar. Una casa que servía como tribunal del alcadí real, burdel de musulmanes, taberna para beber vino y practicar el juego, sobre todo de apuestas de dados. Resultó destruida en el asalto de 1455, siendo reconstruida hacia 1460 y en pleno funcionamiento durante el reinado de Fernando el Católico.⁵⁴

Finalmente, podemos constatar que el destino de la mujer mudéjar, casada o soltera y denunciada por adulterio, conducía siempre a la esclavitud, la prostitución y a fuertes sanciones económicas. En 1473 Honorat Mercader, baile general del reino, ordenaba a Bertomeu de Bues, baile de Castellón, que concediera un salvoconducto a Pugeta, musulmana, para que viniese a Valencia a ser juzgada como esclava real por el delito de adulterio. Pugeta había sido detenida en Alcira y condenada a muerte por este delito. El baile general le había perdonado a cambio de declararla cautiva real. Ya esclava, Pugeta solicitó y obtuvo del baile un permiso para pedir limosna («licència d'acapte») con objeto de comprar su rescate. Le acompañaban su madre y su hermana, pidiendo en distintas morerías hasta llegar al lugar de Bechí. Allí, pretextando que iba por agua, huyó con más de diez libras que había recaudado. Acogida por un mudéjar de Bechí, entró a trabajar en el burdel, según el baile, «per no perdre lo que ella havia acostumat». Era cautiva real y además no podía ejercer de *çabia*, prostituta, sin licencia suya. Pugeta obtuvo un salvoconducto del señor del lugar, el vizconde de Gayanes, lo que fuerza a desplazar al procurador fiscal del rey en Alcira, Bernat Gocalvo, al lugar. Han decidido, con el consejo de Honorat Mercader, que el baile de Castellón le conceda otro per-

53. ARV, Reial Cancelleria, vol. 658, f. 12r-v (1346, mayo, 15. Valencia).

54. Manuel RUZAFÁ, *Patrimonio y estructuras...*, vol. II, doc. 49, p. 151-156.

miso para venir a Valencia a solucionar el problema. Mediante este engaño, claramente reconocido por el baile, vendrá a la capital, donde será nuevamente juzgada y, casi con toda probabilidad, ejecutada.⁵⁵

NORMALIDAD FRENTE A TABÚ, CONCLUSIONES

Las tres religiones condenaron con severidad el adulterio, visto como la transgresión de unas normas sociales comunitarias establecidas. Pero, además, el problema aumentaba cuando implicaba a individuos de grupos religiosos diferentes, siendo considerado como mutua «apostasía». En algunos casos, el adulterio conducía al mudéjar implicado a la conversión, tratando de esquivar la severa condena.⁵⁶ Pero incluso en estas situaciones extremas para las personas consideradas adúlteras no les quedó más defensa que la huida a otras tierras.

El término «conversación» resumiría todos los aspectos negativos convirtiéndose en un sistema de relación establecido entre todos los grupos religiosos que vivieron conjuntamente en época medieval. Estas relaciones entre cristianos y mudéjares, en el terreno sexual, parecen quedar reservadas al espacio de la excepcionalidad, de lo oculto, reprimible y clandestino. Una pura anécdota más que confirmaba unas barreras humanas casi infranqueables.

55. Manuel RUZAFÁ, *Patrimonio y estructuras...*, vol. II, doc. 135, p. 371-372.

56. Manuel RUZAFÁ, «Mudéjares, conversos e Inquisición en la Valencia del siglo XV», en José M.ª CRUSELLES (coord.), *En el primer siglo de la Inquisición española*, Valencia, PUV, 2013, p. 43-63.

Ferran, Isabel, Germana: la construcció d'una cort per als temps moderns

Maria Àngels PÉREZ SAMPER
Universitat de Barcelona

LA CORT I LES CASES REIALS

La cort és una realitat molt complexa i polièdrica, és el rei i el seu entorn, un centre de poder múltiple, econòmic, social, polític, cultural, un lloc, la ciutat i el palau on resideix el rei, un conjunt de persones, nobles i criats, que envolten el rei i el serveixen, un sistema administratiu i polític a través del qual es governa, la clau de volta que manté units els diversos territoris, la cúspide de la jerarquia social, un espai de sociabilitat i de civilització, un focus artístic i literari, un centre de patronatge cultural, una referència religiosa; en definitiva, és un petit món ideal que pretén actuar com a mirall i model de tota la societat i de tot el regne o conjunt de regnes.

Dins el marc cortesà, la casa reial era un element essencial. Durant la baixa edat mitjana, cada sobirà va establir la seva pròpia casa, amb la seva organització política i el seu estil de servei i, per a fer-ho, tots van seguir pautes comunes, tot i que alhora van tractar de cercar una certa originalitat que marqués la identitat de la seva monarquia. Les cases reials van organitzar els mateixos serveis —bàsicament capella, càmera, cavallerissa, caça i guàrdies— d'acord amb les principals activitats relacionades amb l'exercici del poder. Els monarques van aprofitar tals oficis per a col·locar al costat de la seva persona els membres de les elits socials i, d'aquesta manera, mantenir integrats els seus respectius regnes.

A la Corona de Castella, ja en la segona meitat del segle XIII, la cort reial havia aconseguit un gran desenvolupament. Les Set Partides redactades durant el regnat d'Alfons X el Savi prestaven una gran atenció a la cort i als seus oficis, al títol 9, «Quin ha de ser el rei amb els seus oficials, i amb els de casa i de la seva cort, i ells amb ell».¹

1. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «La Casa Real en la Baja Edad Media», *Historia. Instituciones: Documentos*, núm. 25 (1998), p. 327-350.

La Corona d'Aragó va desenvolupar una cort d'una gran esplendor. Fonamental va ser la seva organització en temps de Pere el Cerimoniós: «Ordinacions fetes per lo Senyor en Pere terç rey d'Aragó sobre lo regiment de tots los officials de la sua cort» són el conjunt de regles i disposicions establertes cap a 1344 per al bon funcionament de la casa reial d'Aragó. Les Ordinacions van ser, en origen, una còpia de les *Leges palatinae regni Maoricarum* de la cort del rei de Mallorca.²

Les Ordinacions constaven de quatre parts: Primera part: Dels oficials de la Cort. Segona part: Dels oficis. Tercera part: Dels oficis. Quarta part: De la Casa, calendari i festes. Corol·lari d'aquestes ordenacions van ser els reglaments del ceremonial de coronació dels reis i reines d'Aragó: «Ordinacion feyta por el muyt alto e muyt excellent Princep e Senyor el Senyor Don Pedro tercero Rey d'Aragon, de la manera como los Reyes d'Aragon se faran consagrar e ellos mismos se coronaran».

Presentaven les ocupacions de la casa reial i de l'Administració sota quatre càrrecs principals: majordom, camarlenc, canceller i mestre racional, als quals se subordinaven respectivament cadascuna de les quatre classes d'empleats que componien la cúria règia. Eren els oficials superiors de la Corona i compartien el comandament sobre el conjunt de treballadors de la cúria reial. Aquesta divisió de la cúria representava una novetat i es distingia dels usos de la cort francesa. L'Ordinació de la cort de Pere IV situava, d'una banda, la casa reial i, de l'altra, la Cancelleria Reial i la Comptadoria. Aquestes dues últimes eren, al segle XIV, més importants que la casa reial, i el canceller i el mestre racional estaven, en general, per sobre del majordom i el camarlenc, encara que la seva posició podia variar en funció de la influència dels personatges que ocupaven els càrrecs.

L'ofici del majordom, que sempre estava ocupat per un cavaller noble, era un nomenament honorífic. Donava al seu posseïdor un alt rang dins la cort i diversos drets, especialment el de ser conseller del rei. Supeditats immediatament al majordom hi havia tots els qui exercien una feina al palau reial. La cort reial va emprar molts tipus d'oficials, des dels grans nobles posseïdors d'alts càrrecs honorífics, que s'ocupaven de servir personalment el rei, passant per un bon nombre de lletrats que exercien tasques administratives i burocràtiques, fins als criats domèstics.

La documentació per estudiar el tema de la cort és molt variada. S'han conservat ordenances palatines, que regulaven els diversos oficis i n'establien les obligacions i competències. Existeixen registres de comptes específics per a un monarca determinat, durant tot el seu regnat o per uns anys, conservats en registres de Cancelleria i Mestre Racional. També es poden consultar altres tipus de documents,

2. Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, s/s, f. 1r. Francisco M. GIMENO, Daniel GOZALBO, i Josep TRENCHS, *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Universitat de València, 2009.

per exemple els de caràcter notarial, les relacions de festes, les cartes. Tot això contribueix a dissenyar el panorama de la cort reial, de la seva organització i funcionament i el paper exercit per oficis de la cort, així com les persones que els ocupaven.³

Al llarg del temps es van anar introduint canvis i modificacions en l'organització de la cort aragonesa. Al segle xv, la introducció de la casa de Trastàmara a la Corona d'Aragó no va variar l'estil cortesà. Més complicada va ser la situació en temps d'Alfons el Magnànim, ja que amb la marxa del rei a Nàpols la cort es va desdoblar: va continuar la cort tradicional en els regnes peninsulars, fixada a Barcelona, al voltant de la figura de la reina Maria de Castella, esposa d'Alfons, i es va crear una nova cort, molt esplèndida, a Nàpols, al voltant del rei. En el regnat següent, el de Joan II, la cort es va reunificar a Barcelona al voltant del nou monarca.

Ferran va néixer, va créixer i es va fer rei en aquesta cort, en temps molt complicats pels conflictes en el si de la família reial i per la Guerra Civil catalana. En 1461, a la mort del seu mig germà Carles, príncep de Viana, Ferran va ser proclamat hereu d'Aragó a Calataiud i nomenat lloctinent general de Catalunya en 1462. Durant la Guerra Civil catalana (1462-1472), en la qual va prendre part activa, es va familiaritzar amb el govern i l'administració de l'Estat a instàncies del seu pare. En 1468 es va convertir en rei de Sicília, en ocasió del seu proper matrimoni amb Isabel de Castella. La casa reial d'Aragó el va acompanyar sempre, com a príncep i com a rei.

LA CORT DELS REIS CATÒLICS

Amb l'associació de les corones de Castella i Aragó, a través del matrimoni d'Isabel i Ferran l'any 1469, va començar a forjar-se una nova entitat política que amb el pas dels anys es coneixeria com a monarquia espanyola. En heretar tots dos els seus respectius regnes i consolidar-se al tron es va crear llavors la cort conjunta dels dos sobirans, que va mantenir l'existència de les dues cases reials, la d'Aragó al costat de Ferran i la de Castella al costat d'Isabel.

La monarquia espanyola es va construir sobre la cort, entesa com a forma d'articulació dels diversos territoris, incorporats per herència, agregació o conquesta. La cort es componia de tres elements essencials: la casa reial, que no sols va constituir l'element originari de la cort, sinó que, a més, donava entitat i legitimitat a la dinastia; els consells i tribunals, amb què la racionalitat administrativa es va anar compaginant amb les relacions no institucionals d'altres instàncies de poder, i, fi-

3. Alexandra BEAUCHAMP i María NARBONA CÁRCELES (dir.), *La sociedad cortesana en la Península Ibérica (siglos XIV-XV): Fuentes documentales para su estudio*, dossier monogràfic de *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 45-2 (2015).

nalment, els cortesans, que van elaborar una estratègia específica per aconseguir els seus propis interessos.⁴

Totes dues corones, la d'Aragó i la de Castella, havien estructurat les seves pròpies cases reials des de feia molt de temps i no van desaparèixer ni es van fusionar quan es va produir la unió. Els orígens i l'evolució de les dues cases van desemboçar en una nova realitat: van mantenir la seva pròpia personalitat i autonomia, però es van adaptar a les noves circumstàncies. No obstant això, és important destacar que Castella es va erigir en el regne que havia de liderar la unió, el que es va traduir en l'adopció de la seva casa, menys evolucionada institucionalment que la d'Aragó, com a forma de servei de la nova entitat política.

La casa de Castella, al voltant de la reina Isabel, era relativament senzilla i pràctica, però sempre dins de la magnificència pròpia de la reialesa. Els oficials domèstics estaven encapçalats pel majordom major. Entre els servidors més propers es trobaven els patges, les dames i les *dueñas*, els preceptors, les institutrius i els mestres. L'equip de servei a l'alcova, el guarda-roba i l'excusat estava format pel cambrer major i els cambrers ordinaris, homes i mossos de cambra, rebosters de llits i bugaderes, l'escrivà de cambra i el «comprador de les coses de la càmera», els *continos*, el sastre, la costurera i el sabater, el barber i el «netejadore de dents», els porters de cambra i els «monteros de Espinosa». L'equip de servei a les cuines i a la taula l'integraven els cuiners, els pastissers, els aiguaders, els homes de cuina i porters, els rebosters d'estrada i de plata, el trinxant, el coper i el cap de servei. Els ballesters de maça. També existia un servei de neteja, manteniment i il·luminació. La Capella Reial tenia capellans i cantaires, rebosters i mossos de capella. En els viatges es trobava de servei el cavallerís major i l'atzember major, amb els seus ajudants, l'apostatador major i els seus subordinats, així com els «reis d'armes». Per a la cura de la salut es disposava de metges, apotecaris i sagnadors. Per a les cerimònies, festes i diversions, hi havia músics, caçadors i falconers. Tots ells estaven al servei de la reina Isabel i dels seus fills. Tot i que el rei Ferran tenia la seva pròpia casa, la d'Aragó, quan els sobirans estaven junts, la casa de la reina servia també al rei en moltes coses.⁵

Sobre la cort aragonesa de Ferran, en proporciona informació interessant l'obra clàssica de Jaume Vicens Vives *Història crítica de la vida i regnat de Ferran II d'Aragó*. Va dedicar al tema el capítol final del llibre i, en apèndix, va publicar el

4. José MARTÍNEZ MILLÁN, «La Corte de la Monarquía Hispánica», *Studia Historica: Historia Moderna*, núm. 28 (2006), p. 17-61.

5. María del Cristo GONZÁLEZ MARRERO, *La Casa de Isabel la Católica: Espacios domésticos y vida cotidiana*, Àvila, Diputación Provincial de Àvila, Institución Gran Duque de Alba, 2004; Rafael DOMÍNGUEZ CASAS, *Arte y etiqueta de los Reyes Católicos: Artistas, residencias, jardines y bosques*, Madrid, Alpuerto, 1993; Antonio de la TORRE Y DEL CERRO, *La Casa de Isabel la Católica*, Madrid, CSIC, 1954.

còdex *Oficis i sous de la cort i palau del Rei Catòlic*, que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁶

La casa d'Aragó es va mantenir al costat de Ferran durant la seva estada a Castella, però amb alguns canvis importants, derivats del regnat conjunt d'Isabel i Ferran, de la creació de la nova monarquia i del dinamisme de la reformulació dels oficis cortesans a l'època renaixentista.⁷

Un dels canvis més notables va ser l'ascens de la majordomia i la seva influència en la figura del Mestre Racional. Aquest ascens va ser degut, en gran mesura, al fet que el traspàs de cabals entre Castella i Aragó va seguir els esquemes castellans. Tot això, juntament amb la convivència de les dues cases reials, va inclinar a favor del majordom l'equilibri abans existent en les Ordinacions, almenys des de la perspectiva simbòlica. Aquest canvi es va fer especialment visible en 1477, amb la confirmació de Ramon d'Espés com a «majordom i president de l'ofici de Mestre Racional General». Però Espés va ser majordom major almenys des de 1464, i a partir del matrimoni de Ferran i Isabel en 1469 serà quan resulti més convenient equiparar els oficis cortesans aragonesos i castellans.

També es van produir canvis a les oficines del Mestre Racional, segurament com a conseqüència de la convivència cortesana i del caràcter representatiu del càrrec.⁸ El paral·lelisme entre Ramon d'Espés i Gonzalo Chacón, majordom major i comptador major de la reina, era clar. Tots dos eren personatges que gaudien de la confiança dels monarques des de la seva etapa com a prínceps i gaudien d'una gran influència en els assumptes polítics i administratius. El model castellà serviria també per a l'administració dels recursos econòmics que des de Castella es van traspasar a Aragó. Els d'Espés, encara que ocupessin una posició culminant en la cort aragonesa, no van ser els encarregats de controlar l'erari aragonès, tal com s'establia en les Ordinacions.

La Tresoreria General i l'Escrivania de Ració van ser els oficis més estables en la cort de Ferran i van actuar com a motors de la pràctica administrativa. La Tresoreria, encara que va perdre el control de certes partides de despesa com a conseqüència de les lliurances castellanques a encarregats d'oficis «menors»; va mantenir, en canvi, el control dels capitals de Castella pel que fa al pagament d'oficials. Inte-

6. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni (RP), 939. Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1962, p. 525-538 i Apèndix II, «La Corte del Príncipe Fernando», p. 585-692.

7. Ricardo CENTELLAS SALAMERO (coord.), *Ferdinandus Rex Hispaniarum: Príncipe del Renacimiento*, Saragossa, Diputación Provincial de Zaragoza, 2006; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico: Un monarca decisivo en las encrucijadas de su época*, 3a ed., Barcelona, Península, 2001; José Àngel SESMA MUÑOZ, *Fernando de Aragón: Hispaniarum Rex*, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1992.

8. ACA, Reial Patrimoni (RP), Mestre Racional (MR).

ressant resulta igualment la presència de sagues familiars en el lloc, com és el cas dels Sánchez, mercaders i financers conversos. L'Escrivania de Ració va ser considerada pels monarques aragonesos la base del sistema de gestió dels seus assumptes cortesans. Va gaudir de tant prestigi que, al contrari del que era habitual, va arribar a influir en el sistema castellà. En temps de Ferran, aquesta situació de privilegi es va mantenir, sent els Santàngel no solament titulars d'aquest ofici, sinó, igual que els Sánchez, personatges que gaudien de la gràcia reial. En el sistema administratiu, l'Escrivania de Ració es va mantenir durant tot el regnat com a pilar del procés de gestió.

A la casa aragonesa de Ferran, un personatge capital va ser Luis de Santàngel Vilamarxant, un valencià d'una important família de mercaders judeoconversos molt relacionats amb la Corona. Va servir primer Joan II i va passar després a servir el nou rei Ferran, guanyant la seva confiança. Luis de Santàngel va ser nomenat escrivà de ració en 1481. La seva funció principal en la cort era la financera: prestar diners al monarca. Va ser determinant per a l'organització de l'expedició de Colom. La seva posició i el fet de ser jueu el van fer blanc de molts atacs. El rei el considerava fonamental i va assumir la seva protecció enfront de la Inquisició. En 1497, Santàngel va obtenir d'Isabel i Ferran un privilegi excepcional: l'estatut de neteja de sang, que el va posar fora de perill de sospites i persecucions.⁹

El significat econòmic de la cort dels Reis Catòlics és un tema cabdal. No és fàcil arribar a conclusions per l'existència de les diverses cases reials i per no existir una administració unificada, tot i que ja existien instàncies diverses, tresorereries i comptadories. Però hi ha alguna documentació que ens permet una aproximació al tema, per exemple, per a la casa de la reina, els comptes del tresorer Gonzalo de Baeza.¹⁰ Tot i que les cases reials del rei i de la reina eren independents, existien molts punts de contacte i múltiples transferències.¹¹

Les referències al servei del rei en les Ordenacions de la Capella de 1486, l'evolució en el nomenament de capellans durant el regnat conjunt dels Reis Catòlics i el període de govern en solitari de Ferran, o el pas d'alguns clergues a la capella de Ferran després de la mort de la reina, suggereixen l'existència d'àmbits de col·laboració cortesana. Paral·lelament, la presència creixent d'Alonso Cortés, sagristà

9. Miguel Àngel LADERO QUESADA, «Actividades de Luis de Santàngel en la corte de Castilla», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 19 (1992), p. 231-252; *Luis de Santàngel i el seu temps*, València, Ajuntament de València, 1992; Manuel BALLESTEROS GAIBROIS, *Luis de Santàngel y su entorno*, Valladolid, Casa-Museo de Colón, 1996.

10. Antonio de la TORRE i Engracia ALSINA DE LA TORRE, *Cuentas de Gonzalo de Baeza, tesorero de Isabel la Católica*, Madrid, CSIC, 1956; Amalia PRIETO CANTERO, *Casa y descargos de los Reyes Católicos*, Valladolid, Instituto Isabel la Católica de Historia Eclesiástica, 1969; Rosana de ANDRÉS DÍAZ, *El último decenio del reinado de Isabel I a través de la tesorería de Alonso de Morales (1495-1504)*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004.

11. ACA, RP, MR 939, f. 60-99.

major, a la cort de la Reina Catòlica indica que aquesta col·laboració va ser en les dues direccions.¹²

L'ENTRADA REIAL A BARCELONA DE FERRAN

El cerimonial era una de les formes més reveladores d'expressió de la cort. Els participants, els rituals, l'ordre, el lloc de cada un, les paraules, els gestos, tot era significatiu. Una de les cerimònies més expressives era en aquell temps l'entrada reial, cerimònia solemne que se celebrava la primera vegada que el monarca visitava la ciutat després del seu adveniment al tron.

L'entrada reial a Barcelona fou el moment de conversió de la ciutat en cort per la presència del rei, acompanyat d'una selecta representació de la seva cort, i de trobada de Ferran amb la ciutat, transcendida, a més, a capital del Principat.

Després de la mort del seu pare, Ferran havia de tornar a la Corona d'Aragó. A final d'agost de 1479, per Lleida, va viatjar a Barcelona, que no havia visitat des de 1473. A la ciutat es van fer grans preparatius per festejar la seva vinguda.¹³

El *Llibre de solemnitats* recull tot l'esdeveniment de l'arribada del rei. Deia el 23 agost de 1479:

Els honorables consellers de la present Ciutat de Barchinona reberan letra del sindiche de la Ciutat, qui era stat tremés a la magestat del dit senyor rey en Ferrando, rey de Castella, e ara per nova successió, per mort del dit senyor en Johan, para e genitor de aquell, de digna memoria, rey d'Aragó e de Sicilia, etc., ab la qual los feya avís, com lo dit senyor rey partí de la ciutat de Saragossa, hon ja era vengut per venir açí...¹⁴

Van començar els preparatius per rebre el rei, netejant i adornant els carrers i organitzant les festes de celebració. Destacava la disposició de la plaça de Framenors:

Faheran fer un gran cadaffal en la plassa de Framenós, denant la casa de Muncada, en la forma acustumada; e faheran envalar la dita plassa [...]. E fou cubert lo dit cadeffal de draps de llana vermells [...] e fou aparellada la cadira

12. Germán GAMERO IGEA, «El modelo administrativo de la Corte de Fernando el Católico. Cambios y permanencias en la gestión cortesana de la Corona de Aragón», *e-Spania* (en línia) 20 de febrer 2015, <http://e-spania.revues.org/24234> [consulta: 3 octubre 2016], DOI: 10.4000/e-spania.24234.

13. *Rúbriques de Bruniquer: Ceremonial dels magnífichs consellers y regiment de la Ciutat de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Impr. d'Henrich, 1914, p. 243.

14. *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, vol. I, edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat, a cura d'Agustí Duran i Sanpere i Josep Sanabre, Barcelona, Institució Patxot, 1930-1947, 2 v., p. 324-328.

reyal que la Ciutat te en la casa, cuberta de vellut vert, ab dos coxins , hu per los peus, altre per lo seura, dins la cadira; axi matex fou posat en la paret qui es en les espalles o detrás lo dit cadeffal, draps de ras molt bells; e per semblant hi fou mes dosser de drap de seda bocad d'or.

El 31 d'agost, el rei era a prop de Barcelona. Com era costum, els consellers, acompanyats de representants dels diversos grups socials ciutadans, sortiren a rebre'l per besar-li la mà. Junts es van dirigir al monestir de Valldonzella, on Ferran i el seu seguici esperaren el moment d'entrar solemnement a Barcelona.

El rei va fer la seva entrada reial solemne a la ciutat el dia 1 de setembre de 1479. El *Llibre de les solemnitats* de Barcelona descriu el moment de la trobada del rei amb el Consell de Cent:

E stants los dits consellers alt al dit cadeffal, asseguts, ab promens, en un banch vers la part squerra de la dita cadira, sperant lo dit senyor, la magestat del dit senyor, vers dues hores après mig jorn, partí del dit monastir en companyhia de molta gent, fahent la via del portal de Sant Anthoni, e fora lo dit portal, fora mur, tirá la via del portal de la Drassana, e intrant per lo dit portal, dreta via, tirant per lo Dormidor de Framenós, feu la via del dit cadeffal; e lo dits honorables consellers vahent lo dit senyor intrar per lo portal del mur qui es al cap del Dormidor, feran tirar les trompetes e juglars demunt dits, perque-s metessen denant lo dit senyor e tornassen la via del dit cadaffal, e axí lo dit senyor vench e descavalcá al peu del dit cadaffal, lo qual per los dits honorables consellers fou rebut, qui lo sparaven al peu, en terra del dit cadeffal, com hi fossen ja devallats vehent semps se-n muntaren, e lo dit senyor se assech en la cadira, qui segons dit es, li fou aparellada, e los dits honorables consellers se tornaren aseura al banch demunt dit.

El ritual principal de la cerimònia de l'entrada reial consistia en l'adoració de la veracreu i la jura dels privilegis de la ciutat de Barcelona:

E assegut lo dit senyor rey en se cadira rayal, poch après, per los frares de Framenós, vestits tres, ab diaca e sotdiaca, fou aportada la Vera Creu ab dos scolans denant portants ciri encés ab canalobres e un missal; e muntats en lo dita cadeffal, lo senyor patriarca e arcabisba de Terragona pres en ma sua lo dit missal, e obrí aquell e posá la dita Vera Creu sobre lo dit missal obert, e posada la dita Vera Cruz sobre dit missal, lo dit senyor se levá de la dita cadira e posá de jonolls sobre un coxí, e axí ajonollat, posá ses mans sobre lo dit missal, e jurá sobre aquell e la dita Vera Creu tenir e servar constitucions, privilegis, usos, custums e altres libertats en aquesta ciutat per los antecessors reys otorgats. E feta la dita jura, los consellers se levaren e besaren la ma al dit senyor, tots sinch, hu après l'altre, regraciant-li la prestació del dit jurament que feta havia.

Seguia després la desfilada dels gremis davant el rei:

E stant lo dit senyor rey en sa cadira, pessaren totes les cofreries de la ciutat ab llurs panons e alguns entremesos [...]. E passades totes les dites cofreries, e feta per cascuna reverencia al dit senyor, abaxant cascuna son panó fins en terra.

La comitiva reprenia la marxa. El rei, vestit d'una manera molt luxosa, anava a cavall, sota el pal·li, portat pels consellers, precedit de l'espasa nua i alçada, símbol de sobirania i jurisdicció, portada per un membre de la noblesa catalana:

Lo dit señor rey, ensemps ab lo dits honorables consellers e promens, devallá del dit cadafal e muntá a cavall sus un cavall moreu ben arnasat; e vestí lo dit senyor la dita jornada una roba retrant de brocard d'or ras, folrada de domás Blanch, ab barreta de cap, negra; e axí a cavall, per los honorables consellers fou mes jus un pali de drap de seda de carmesí brocard d'or, lo qual novament fou fet per causa de la dita intrada; e foren, axí en lo Blanch del fre com en los bordons com encara en los cordons, los demunt nomenats en l'orda damunt contegut e axí lo dit senyor rey jus lo dit pali a cavall ab la spasa denant, la qual portava lo fill del comte de Cardona, partí del dit cadeffal.

El recorregut incloïa els carrers més emblemàtics de la ciutat:

[...] tirant per lo carrer Ample, amb les trompes e juglars de la dita Ciutat, fins a la carnisseria del dit carrer, girant per los Cambis la via de Santa Maria de la Mar, pel carrer de Moncada fins a la capella d'en Marcús, e per la Boria fins a la Cort del vaguer.

Llavors va tenir lloc un dels actes tradicionals del ritual: els presos demanaven perdó i el rei els el concedia, com a signe del seu poder reial, que es manifestava en el càstig, però d'una manera encara més significativa en la magnanimitat del perdó:

E quant lo dir senyor rey fou denant la Cort, los presoners qui eran detenguts presos en la presó, sentint lo dit senyor rey, a grans crits cridaren: «senyor, misericordia», per moltes vegades; e lo dit senyor, sentints los crits, volgué que tots los presonés qui no habían instancia de part fossen desliurats de presó; e axí-s feu. E fet lo dit acte, proseguint la volta, tirá vers la plassa de Sant Jachme, girant la via del palau episcopal.

La cerimònia concloïa amb la visita a la catedral, on el rei va ser rebut per les autoritats eclesiàstiques:

E quant lo dit señor fou denant lo dir palau, descavalcá, e fou rebut per lo clero de la Seu, ab lo dit senyor patriarca vestit episcopalment, ab la creu e bandera gran de santa Eulalia, ab c. antorxes, con fos hora tarda, aparellades o fetes aparellar per lo dits honorables concellers; e tirá la via del portal maior de la Seu, en lo qual portal, ço es, en la part dreita de aquell fou aparellada una cadira cuberta de drap d'or, ab un coxí posat en terra, sobre lo qual coxí lo dit senyor rey posá los jonols e adorá la Vera Creu, la qual tenia lo dit senyor patriarca.

La ciutat va dirigir grans lloances al seu nou rei, afirmant que era «de major imperi i senyoria que mai hagi estat rei algun d'Aragó» i que «l'esperaven com feien els Sants Pares amb el Messies». Aquestes expectatives no van aconseguir gaires respostes. Ferran, després de consultar amb els seus principals consellers, especialment el cardenal Margarit, va decidir posposar la desitjada convocatòria de Corts i va nomenar lloctinent el seu cossí Enric Fortuna.

L'ENTRADA SOLEMNE D'ISABEL A BARCELONA

El 4 de abril de l'any 1481, Isabel es va encaminar a Aragó a reunir-se a Calataiud amb Ferran, ja de tornada de Barcelona. Formaven el seguici de la reina i del príncep Joan el duc d'Alburquerque i el comte de Benavent, amb un gran nombre de nobles i els bisbes de Burgos i de Còrdova. Era la primera visita d'Isabel a la Corona d'Aragó, un moment polític molt important per a la nova monarquia, que havia de ser ratificada per les reunions de Corts dels tres regnes, Aragó, Catalunya i València.¹⁵

El 13 de juliol, Isabel va sortir de Saragossa cap a Barcelona. Va arribar a Molins de Rei, a la rodalia de la Ciutat Comtal, el 24 de juliol, i allí va ser visitada pel rei i saludada per les autoritats. Amb motiu de la seva primera visita a Barcelona s'havia decidit organitzar-li una entrada solemne, igual que Ferran havia fet en la seva primera visita de 1479 després del seu adveniment al tron. La decisió era extraordinària, ja que la solemne cerimònia estava exclusivament reservada als monarques regnants, que no podien ser dones a la Corona d'Aragó, i no es feia per a les reines consorts. No obstant això, Ferran ho va sol·licitar al Consell de Cent per a Isabel i així es va fer: «per complaire a senyor rei qui axí ho volgué».¹⁶

Es va fixar per a l'entrada reial la data del dissabte 28 de juliol. El *Llibre de les*

15. María Ángeles PÉREZ SAMPER, *Isabel la Católica*, Barcelona, Plaza y Janés, 2004, p. 251-258.

16. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, vol. 1, Barcelona, 1936, p. 220-230; Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «Tres imágenes de Isabel la Católica», a *Isabel la Católica: La magnificencia de un reinado*, Valladolid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Junta de Castilla y León, 2004, p. 87-98.

solemnitats de Barcelona explicava la cerimònia de l'entrada solemne de la reina.¹⁷ La ciutat —especialment l'itinerari de la cerimònia— va ser adornada amb enramades. Es van aixecar arquitectures efímeres, com una font de la qual rajava aigua perfumada i vi grec. La reina havia passat la nit anterior al monestir de Valldonze-lla, com era tradició.

Aquell dia, Isabel, sempre tenint cura de la seva imatge règia, es va presentar luxosament abillada per a l'ocasió amb un vestit de brocat i or i amb una corona d'or, adornada amb perles, diamants, balaixos, robins i altres pedres precioses d'un gran valor. Es va dirigir, amb el rei i amb el seu esplèndid seguici de nobles castellans, al portal de Sant Antoni, on l'esperaven per donar-li la benvinguda els consellers del Consell de Cent. Per magnificar la celebració es va organitzar a la mateixa porta de la muralla, adornada figurant el cel, una petita representació simbòlica en què santa Eulàlia, àngels i sants donaven la benvinguda a la sobirana sollicitant la seva protecció.

Acte seguit es va organitzar la comitiva, en què la reina, muntada en una mula ricament guarnida, anava sota un pal·li de brocat, decorat amb els símbols de la ciutat; al seu costat, a la dreta, també sota pal·li, el rei; a l'esquerra, fora del pal·li, el cardenal d'Espanya, portant les regnes de la mula, i amb les vares i bordons del pal·li hi havia els consellers i altres membres del Consell de Cent.

Però significativament la reina, aquesta vegada, no portava davant l'espasa de la justícia, com havia portat a la proclamació de Segòvia o com el rei havia dut a l'entrada reial a Barcelona en 1479. Acompanyava la desfilada música de timbals i trompetes. Com establia el costum, la comitiva es va aturar a la plaça de Sant Francesc; no es va realitzar el tradicional acte de jurament dels privilegis de la ciutat, però sí que es va fer la desfilada dels gremis i confraries. Acabat l'acte, van continuar fins a la catedral, on concloïa la cerimònia amb el cant d'un tedèum d'acció de gràcies i la veneració de les relíquies de santa Eulàlia, patrona de la ciutat. De la catedral, els reis es van dirigir a la residència que els havien preparat en diverses cases del carrer Ample.

La reina Isabel va causar una grata impressió a Barcelona. Com deien els consellers, per a ells era «no solament reyna, e virtuosa senyora, mes mare».¹⁸ La visita reial de 1481 va tenir un balanç molt positiu. Però tot i la magnífica rebuda dispensada per la ciutat als reis i la celebració del preceptiu jurament prestat per les Corts al príncep Joan, reconeixent-lo com a hereu, quedarien molts problemes per resoldre.

17. *Llibre de les solemnitats...*, vol. I, p. 328-342.

18. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 109.

LA CORT DE FERRAN I GERMANA

A la mort d'Isabel, Ferran va proclamar reina de Castella la seva filla i va prendre les regnes de la governació del regne aollint-se a l'última voluntat d'Isabel la Catòlica. Però el marit de Joana, l'arxiduc Felip, també desitjava exercir el poder i en la Concòrdia de Salamanca, de novembre de 1505, es va acordar el govern conjunt de Felip i Joana, com a reis, actuant Ferran com a governador fins a l'arribada de la parella reial a la Península. Prèviament, Ferran havia neutralitzat el suport francès al seu gendre Felip pel Tractat de Blois, i s'havia casat amb Germana de Foix, neboda del rei Lluís XII.¹⁹

El 19 d'octubre de 1505, als divuit anys d'edat, Germana es va casar per poders amb Ferran II d'Aragó, de cinquanta-tres anys, vidu d'Isabel la Catòlica des de feia gairebé un any; les velacions d'aquest matrimoni es van celebrar a Dueñas, una localitat de Palència, el 18 de març de 1506, al palau dels comtes de Buendía. En els pactes, el rei de França va cedir a la seva neboda els drets dinàstics del regne de Nàpols, drets que retornarien a França en cas que el matrimoni no tingués descendència. A canvi, el Rei Catòlic es va comprometre a nomenar hereu el possible fill del matrimoni. Aquest casament va causar un gran disgust a Castella, ja que el van veure com una maniobra de Ferran per impedir que Felip i Joana heretessin la Corona d'Aragó.

A l'arribada de Joana i Felip a la Península, molt aviat es van manifestar les males relacions entre el gendre, secundat per part de la noblesa castellana, i el sogre, amb el suport d'una altra part de la noblesa i de bastants dels representants de les ciutats. Per evitar un conflicte obert, van haver de negociar i, així, per la Concòrdia de Villafáfila de 1506, Ferran es va retirar a Aragó.

El canvi de la cort va ser transcendental. Es van desglossar llavors la casa d'Aragó, al voltant de Ferran i la nova reina Germana, i la de Castella, al voltant de Joana i el seu espòs Felip. Però a la Corona de Castella el panorama cortesà es complicaria amb la introducció de la casa de Borgonya, que era la pròpia de Felip, que el va acompanyar des dels Països Baixos. Quan Joana va ser jurada reina de Castella, juntament amb el príncep Felip com el seu legítim marit, en les Corts de Valladolid de 1506, per tal de guanyar-se l'adhesió política de les elits castelleses, Felip va recórrer a introduir-les en la seva casa de Borgonya, que llavors va arribar a sumar 534 oficials.

El matrimoni reial aragonès, en deixar Castella, va anar primer a Saragossa el 6 de juliol de 1506 i va passar després a Barcelona, on va arribar el 8 d'agost i va fer la seva entrada solemne l'endemà, dia 12:

19. MARQUÈS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix, última reina de Aragó*, edició a cura d'Ernest Belenguier Cebrià, València, Universitat de València, 2007.

Dimecres á XII de Agost del any MDVI entraren en la present ciutat á les onze hores ans de mig jorn lo potentísim señor Rey Nostre, e la sereníssima senyora doña Germana muller sua e Reina nostra, als quals fonch feta gran festa, segons en semblants entrades de Reys e Reginas es acostumat.²⁰

Van romandre a la ciutat fins al 4 de setembre, data en la qual van embarcar en la galera reial camí de Nàpols, acompanyats de nou galeres més de la flota aragonesa. Al costat dels reis viatjava la seva cort, composta per una brillant comitiva:

Lo castellá de Amposta, don Fernando de Arago compte de Ribargoça, lo bisbe de Girona, bisbe de Vich, m. Gralli, tots los Sancliments que eran deu, o, dotze [...] e molts altres gentils homens que lo rey amprá e alguns valentians, aragonesos, los mallorquins noy foren a temps.²¹

També el dietari de la Generalitat destacava la importància del seguici cortesà que acompanyava els reis: «Partiren de la present ciutat, per mar, les majestats del rey e reyna nosotres senyors, ab x galeres y quatre fustes de rems per al reialme de Nàpols, acompanyats de moltes naus grosses, barxes y altres fustes de gàbia en gran nombre, en les quals anaven duchs, comtes y molts hòmens de títol y gentils hòmens».²² La llista dels cortesans que van acompanyar els reis a Nàpols era molt llarga.²³

FERRAN I GERMANA A NÀPOLS

Ferran i Germana, acompanyats de Joana, la reina vídua de Nàpols, i la seva filla, que portava el seu mateix nom, van començar la seva travessia mediterrània vorejant la costa. El dia 19 van fer escala a Cotlliure, al Rosselló; el 23 a Savona i l'1 d'octubre a Gènova, on van ser rebuts pel Gran Capità.²⁴

La notícia de la mort del seu gendre, el rei Felip, ocorreguda el 25 de setembre de 1506, va arribar a Ferran el 5 d'octubre, quan es trobava ja a Itàlia, a Portofino,

20. Joan Baptista COMES, *Libre de algunes coses asanyalades succehides en Barcelona y en altres parts*, edició a cura de Josep Puiggarí, Barcelona, La Renaixensa, 1878, cap. 73, p. 349.

21. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ms. A-1. «Copia de varios diarios que guarda el Ayuntamiento de Barcelona de sucesos memorables acaecidos en dicha ciudad en diferentes tiempos desde el año 1249 hasta 1611», f. 104.

22. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, vol. I, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. 316.

23. Jesús MANGLANO Y CUCALO DE MONTULL, baró de Terrateig, *Política en Italia del rey Católico (1507-1516): Correspondencia inédita con el embajador Vich*, vol. II, Madrid, CSIC, Patronato Marcelino Menéndez Pelayo, 1963, doc. 1, p. 9-14.

24. Antonio RUMEU DE ARMAS, *Itinerario de los Reyes Católicos (1474-1516)*, Madrid, 1974, p. 418-434.

camí del seu regne napolità. Malgrat els precés que tornés, Ferran va decidir continuar endavant per visitar el regne de Nàpols, la joia de la corona a Itàlia, on la flota va arribar el 27 d'octubre, i va desembarcar al Castell de l'Ou.²⁵

L'entrada solemne del rei a Nàpols va tenir lloc el diumenge 1 de novembre. Segons explica el cronista Andrés Bernáldez, a les vuit del matí va sortir del port una brillant esquadra de vint galeres «ricament aparellades amb moltes banderes i molt riques», encapçalades per la galera reial. Quan Ferran va pujar a bord, el castell va disparar una canonada que va ser contestada per la flota i s'hi va afegir després el Castell Nou, «que va ser cosa d'espantar». A continuació s'hi van sumar els centenars d'embarcacions congregades al port. Els reis Ferran i Germana van ser rebuts en desembarcar pel Gran Capità i els barons napolitans. Al port s'havien aixecat per la benvinguda règia esplèndids monuments, un pont que va costar 4.000 ducats i un arc de triomf de 15.000 ducats. Quan es trobaven sota l'arc, un gran cor va cantar un tedèum d'acció de gràcies. Allà mateix va jurar Ferran les llibertats del regne.²⁶

Immediatament va començar la gran desfilada. El rei va muntar en un cavall blanc. Portava Ferran «una roba de carmesí, de pèl molt rica, i portava un collaret riquíssim i un bonet de vellut negre amb un robí, i una perla de les més grans que mai s'han vist». La reina Germana anava a cavall d'una hacanea igualment blanca. Vestia un luxós vestit de ras, amb capa francesa a la moda, «de màniga ampla i sembrada d'uns llaços subtils d'or». Els sobirans anaven sota pal·li, les vares portades pels diputats napolitans. Al capdavant del seguici, l'estendard reial, acompanyat dels reis d'armes. Darrere, el Gran Capità i Pròsper Colonna, després la Guàrdia Reial de cent alabarders a peu, castellans i aragonesos. Seguien els reis, amb una comitiva d'ambaixadors, prínceps i grans senyors. Tancant la comitiva, dos cardenals, el cardenal Borja i el cardenal d'Otranto.

La desfilada va recórrer tota la ciutat, detenint-se en cada un dels cinc Cenni, on eren saludats i festejats pels seus veïns més il·lustres. Nombrosos arcs de triomf jalonaven l'itinerari i les músiques els van acompanyar en tot moment. Arribats a la catedral i després de descavalcar de les seves muntures, van rebre la benvinguda dels prelats. Germana va ser conduïda al proper palau del comte de Menea, on l'esperaven les dames principals per acompanyar-la.

La cerimònia va continuar durant hores. Va culminar amb l'entrada solemne del rei Ferran al Castell de l'Ou, passant sota el magnífic arc renaixentista que commemorava l'entrada solemne del seu oncle Alfons el Magnànim. A la Sala dels Ba-

25. Antonio SUMMONTE, *Dell'Historia della citta e Regno di Napoli*, vol. 4, Nàpols, Antonio Bulifon, 1675, p. 4-10.

26. Andrés BERNÁLDEZ, «Historia de los Reyes Católicos», a *Crónicas de los Reyes de Castilla*, vol. III, Madrid, Atlas, 1953, col·l. «Biblioteca de Autores Españoles», núm. 70, p. 730-731.

rons va ser rebut per un excepcional grup de dames: les dues reines de Nàpols, la reina d'Hongria, filla del difunt Ferran I, la duquessa de Milà i altres dames napolitanes. Els ambaixadors de França, Venècia, Florència i altres estats italians li van oferir regals. Encara més esplèndids van ser els representants de la ciutat de Nàpols, que el van obsequiar amb joies, viandes i 30.000 ducats.

Ferran i Germana es van quedar a Nàpols uns mesos. Allà, la cort, gràcies a la vitalitat econòmica i artística de la ciutat, va travessar una etapa d'una gran esplendor. Davant les inquietants notícies que arriben de Castella, Ferran va desistir de visitar Sicília i va organitzar el seu retorn. Va omplir d'honors el Gran Capità Don Gonzalo Fernández de Còrdova, li va concedir els títols de duc de Sessa i Terranova, però el va apartar del govern i va nomenar virrei de Nàpols el seu nebot Joan d'Aragó, comte de Ribagorça, fill d'Alfons d'Aragó, bastard del rei Joan II.²⁷

El 4 de juny de 1507, el Rei Catòlic va emprendre la tornada a Espanya, decidit a recuperar el poder que dos anys abans li havien arrabassat a Castella. En la seva travessia mediterrània, els reis anaven acompanyats de deu galeres i setze naus, flota sota el comandament de Pedro Navarro, comte d'Oliveto. Va fer escala a Roma, on es va entrevistar amb el papa Juli II i aconseguí el capel cardenalici per a Cisneros.

De Roma varen anar a Savona, lloc de sobirania compartida francogenovesa, on van arribar el 29 de juny. Les galeres franceses van sortir a la trobada de les aragoneses. El rei Lluís XII els va dispensar una clamorosa benvinguda, va saludar Ferran amb una abraçada i amb un petó la seva neboda. Els complimentà esplèndidament amb un gran banquet. Després de ratificar els acords del Tractat de Blois, els monarques es van acomiadar.²⁸

El 2 de juliol, Ferran va prosseguir el seu viatge, fent parades breus a Vilafranca, prop de Niça, el 4 de juliol, i a Cadaqués l'11 de juliol. Després, les naus van ancorar a la platja de Barcelona. Des de la galera reial, Ferran es va entrevistar amb les autoritats catalanes, però no va arribar a desembarcar, en haver-hi pesta a la ciutat. No va ser-hi present la reina Germana, ja que es trobava indisposada pel mareig: «A 17 de juliol 1507, passant dits Reys a altamar venint de Napols, y anaven a València, a visitar la Reyna de Castella sa filla, los Consellers anaren ab una barca a besarlos la ma, y per las murallas feren grans alimaries».²⁹ Va ser l'última vegada que el rei Ferran va passar per Barcelona. Immediatament van marxar cap a Tarragona i Salou, per arribar finalment a València.

27. Alonso de SANTA CRUZ, «Gobierno del Rey Católico desde el año 1505 hasta su fin», a *Crónicas de los Reyes...*, p. 94.

28. Alonso de SANTA CRUZ, «Gobierno del Rey Católico desde el año 1505 hasta su fin», a *Crónicas de los Reyes...*, p. 95.

29. *Rúbricas de Bruniquer...*, vol. I, p. 245.

FERRAN I GERMANA A VALÈNCIA

València es va preparar per rebre els reis. L'arribada del rei Ferran, procedent de Nàpols, evocava els triomfs mediterranis d'Alfons V el Magnànim i mereixia ser celebrada amb tota solemnitat. Igual succeïa amb la reina Germana, que era la primera vegada que visitava la ciutat i per això desitjaven rendir-li els seus millors obsequis. Hi ha un interessant relat de la visita dels reis a València.³⁰

Els reis van arribar a València el 20 de juliol:

En lo present any a vint de juliol arriba lo rey don Ferrando Nostre Sr y la Reina Dª Germana sa muller de Napols en el Grau de Valencia ab 16 galeres y altres fustes.

Se'ls havia avançat part del seguici i la major part del seu equipatge:

Vint dies ants eren arribades trenta naus ab la recambra de sa Magestat y ab la roba dels cortesans y ab dos millia soldats que portava de guarda, ab los quals entra en Castella y ab alabarders, que de llavors ençà ya guarda de Alabarders en Espanya.

Amb la voluntat de rendir-los homenatge, les autoritats de la ciutat van sortir a trobar-los:

Los Diputats del Regne de Valencia ab una barca molt ataviada vestits ab tabardons de vellut morat, forrats de seti carmesí, y los galiots vestits de colors entraren molt dins mar a besar les mans a sa Magestat y a la Reina.

A continuació van desembarcar els reis:

E desembarcaren les Magestats en lo port, lo qual los jurats de Valencia havien fet molt ben guarnit de molts arcs triomfals é molta teleria blanca, pintada de blanch i negre á la Romana ab moltes banderes de les armes de Valencia y ab tots los sons y tabals, trompetes y menestril, e anaren a descabargar a la casa dels Jurats que tenen en lo Guerau y dormiren allí aquella nit.

L'endemà van rebre la benvinguda dels gremis:

En lo endemà apres de ser dinat lo Rey y Reina, cabalgaren per a venir al Real, y del portal del Guerau fins al Real per tot lo camí de la mar staven tots los oficis de Valencia ab les banderes dels dits oficis: de trast en trast, y en estar la

30. Francesc Joan CABALLER, *Llibre de notícies de la ciutat de València des de l'any 1306 fins 1535*, Biblioteca Universitària de València, ms. 197; MARQUÈS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix...*, p. 108-109.

Magestat davant la bandera de casqun ofici exien los Majorals y Clavaris y los promens del ofici a besar les mans del Rey y de la Reina, ab tants sons com se pogueren haver, y arrivaren al Real ahon hi avia un ofici junt a la porta del Real ab sa bandera.

A la celebració no podien faltar els focs artificials: «Y aquella nit la ciutat feu fer alimares del Spero fins a la torre de Santa Catalina y per tots los portals que acostumen fer, y en lo campanar de la Seu y en lo Real les feu lo Balle general».

L'endemà, els reis van tornar a sortir. Van muntar a cavall, acompanyats de les autoritats de la ciutat. El rei anava entre els primers jurats, mossèn Nicolau Jofré pels cavallers i Jaume Aguilar pels ciutadans. Germana anava entre mossèn Lluís de Cabanilles, general governador del regne, i mossèn Baltasar Sorell, jurat segon de cavallers. La comitiva es va posar en marxa pel camí de la mar, en el qual estaven esperant el seu pas els gremis de la ciutat amb les banderes. Els clavaris, majorals i prohoms s'avançaven a besar les mans dels reis. Així fins a arribar a la porta del Palau Reial.

Ferran i Germana van romandre a València diversos dies fins a fer la seva entrada solemne el dia 25 de juliol. A la porta de Serrans se'ls va donar la benvinguda, fent-los entrega de les claus de la ciutat amb una petita representació simbòlica:

A 25 de dit mes e any dia de Sant Jaume parti del Real lo Senyor Rey don Fernando ab la Reina Doña Germana y anaren fins al cap del pont dels Serrans é pujaren per lo pont fins al portal, ahon estava molt ben empal-liat, y amb un arch triumphal, devallaren dos Angels amb un retul que portaben dits angels dient que per manament dels Jurats li donaven les claus a sa Alteza.

Després es va organitzar la comitiva per recórrer la ciutat, amb el gest galant del rei de deixar que fos només la seva dona la que anés sota pal·li:

Y los Jurats [...] estaven vestits de gramalles de vellut carmesí estranjer, forrades de setí carmesí ab un pali de brocat ras, rich, forrat de setí carmesí, y portaven lo dit pali quatre jurats y los Oficiais Reals del Regne de Valencia ab alguns Nobles y Caballers. Y lo Catholich Rey no volgué entrar davall lo pali, sols volgué que la Reina sa muller y anas; y sa Magestat anava en mig dels dos Jurats en cap com es costum anar los Reys com son en la ciutat de Valencia per honrar los Jurats, e los Rey y Reyna anaven molt ataviats, e portava lo Estoch Mossen Luis de Cabanyelles, Gobernador del present Regne com a Camarlench.

La comitiva règia va passar pels llocs més emblemàtics:

Y entraren per lo portal, e por lo carrer dels Serrans, per la plaza de Sent Berthomeu, per lo carrer dels Caballers, per lo Tosal y per la bosseria, pero lo

mercat a la plaza dels Caxers a Sant Martí, arribaren Sencta Tecla ahon estava lo bisbe ab totes les creus y clero, y tenien parat un sital de brocat ab lo Lignum Crucis y descavalca la Reina y adoraren lo lignum crucis, y la processo sen torna per la Corregeria.

La desfilada culminava a la catedral:

Y entra per la porta del Campanar de la Seu, y los Rey y Reina tornaren a cavalcar y feren la volta per Sent Tomas y al palau del Bisbe y descavalcaren a la porta de la Seu, e sent en la Seu comenzaren a cantar lo Te Deum Laudamus ab lo orgue, y fent volta per la Seu arribaren al Altar Major y feren oració a la Verge Maria.

València va obsequiar els reis amb grans festes durant tota la seva estada. Hi van romandre durant un parell de setmanes i des d'allí Ferran va partir cap a Castella l'11 d'agost. Germana s'hi va quedar un parell de mesos més com a virreina de València fins que també ella anà cap a Castella per reunir-se amb el rei.

FERRAN I GERMANA, REIS DE LA CORONA D'ARAGÓ

El rei Ferran es va endinsar en terres castellanen. El 28 d'agost, en Tórtoles de Esgueva, un petit poble proper a Burgos, es va trobar amb la seva filla, la reina Joana, que viatjava acompanyada d'una trista comitiva, amb un carro tirat per quatre cavalls en el qual anava el taüt del seu espòs Felip, i escortada per més de dos-cents lansquenets. Pare i filla van prendre el camí de Burgos, però mai hi van arribar. Per evitar problemes Ferran va fer que tanquessin Joana al castell de Tor-desillas.

La sobtada mort de Felip havia canviat, doncs, moltes coses, entre les quals la cort; va motivar que la casa de Borgonya desaparegués de Castella, i la reina Joana, amb el seu servei castellà. El rei Ferran, que coneixia molt bé la societat castellana, sabia que per poder regentar Castella en pau era imprescindible fer-ho des de la seva pròpia estructura política i institucional i això el va portar a conservar la casa reial castellana. Va reorganitzar la cort i va dividir els servidors que componien la casa reial de Castella: la meitat els va deixar amb la seva filla Joana, mentre que la resta d'oficials se'ls va emportar amb ell perquè el servissin, juntament amb els de la seva pròpia casa d'Aragó, que sempre havia mantingut i que continuà mantenint. Amb la importància afegida que aquest servei i els seus oficials no eren simples membres del seguici reial, sinó que tenien un paper protagonista en la presa de decisions polítiques.

Ferran va governar com a regent a la Corona de Castella, encara que es va centrar en les qüestions d'Itàlia, i, per la Concòrdia de Burgos de 1507, va deixar el

govern dels assumptes castellans al cardenal Cisneros. El 3 maig 1509 va néixer a Valladolid l'únic fill de Ferran i Germana, Joan, fet que suposava la separació dels regnes de Castella i Aragó, però va morir a les poques hores de néixer.

El rei tornaria a la Corona d'Aragó per celebrar Corts Generals a Montsó en 1510. La reina va actuar com a eficaç intermediària entre el rei i les Corts, de manera que les Corts, en senyal d'agraïment per la seva tasca, li van assignar deu mil lliures:

[...] que en universo el dicho servicio y dono gracioso es suma de dozientas y dizinuebe mil libras jaquessas, del qual servicio e donativo gracioso que fazen a vuestra alteza, supplica la dicha corte e quatro bracos de aquella, mande dar y de vuestra magestat a la serenissima reyna nuestra sennora diez mil libras, para que aquellas haya a supplicacion nuestra, de mano de vuestra magestat, por lo que ha por la dicha corte intercedido con vuestra alteza, y con ello se acuerde siempre de ser intercessora para todo bien \y utilitat/ del reyno con vuestra magestat, quando fuere menester.³¹

Dos anys més tard, la reina Germana va presidir unes altres Corts Generals en nom del rei. Aquest mateix any 1512 Ferran va emprendre la incorporació del regne de Navarra. En 1515, ja molt vell i esgotat, tot i tenir forces per reunir una noves Corts a Catalunya, va delegar en la seva dona Germana i les Corts quedaren inacabades. Cal destacar que Germana va tenir en la Corona d'Aragó més poder que Isabel simplement pel fet que Ferran envellia. El rei necessitava Germana per a moltes coses: per tractar d'aconseguir un hereu, per presidir Corts, per desplaçar-se allà on ell no podia i per governar en la seva absència. El paper de la reina va ser molt important.³²

UNA CORT MÍNIMA PER A UN REI MÀXIM

El deteriorament físic de Ferran s'accentuava constantment. No obstant això, la seva voluntat no era fàcil de trencar. Quan Ferran anava a assistir al capítol dels ordes de Calatrava i d'Alcántara al monestir de Guadalupe, morí pel camí, on gairebé sempre havia viscut. Va morir a Madrigalejo, un poble d'Extremadura,

31. *Acta Curiarum Regni Aragonum*, tom XVI, vol. 1, *Cortes del reinado de Fernando II/4: Cortes Generales de Monzón 1510*, edició a cura de Cristina Monterde Albiac, Saragossa, Grupo investigación CEMA, Ibercaja, Cortes de Aragón i Gobierno de Aragón, 2011, p. 206-207. Agraïxo aquesta referència a la professora Eva Serra.

32. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, «Las reinas de la Corona de Aragón y el caso paradigmático de Isabel la Católica y Germana de Foix», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ i Felipe Vicente GARÍN LLOMBART (coord.), *La Corona de Aragón: siglos XII-XVIII*, Barcelona, Generalitat de València, 2006, p. 157-184; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, «Estudi introductori», a MARQUÈS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix...*, p. 23.

el 23 de gener de 1516. Viatjava acompanyat d'un petit seguici, una cort mínima, per a un rei màxim. Com va escriure Pere Màrtir d'Angleria, «el senyor de tants regnes, el adornat de tantes palmes, el propagador de la religió catòlica i el vencedor de tants enemics, va morir en una miserable casa rústica i, contra l'opinió de les gents, pobra».³³

El príncep Carles, primogènit de Joana, va rebre l'herència dels seus avis, els Reis Catòlics. Havia nascut a Gant i s'havia criat a la cort dels Països Baixos, organitzada d'acord amb l'etiqueta borgonyona. A partir de l'arribada de Carles a la península Ibèrica es reorganitzà la cort espanyola i s'introduí de nou la casa de Borgonya, però això no suposà la desaparició de la casa de Castella i de la d'Aragó, que seguiren existint com a reflex dels regnes que integraven la monarquia espanyola.

33. Carta de Pere Màrtir d'Angleria a Luis Marliano, 23 de gener de 1516. Vegeu Pere Màrtir d'ANGLERIA, *Documentos inéditos para la Historia de España*, vol. XI, *Epistolario de Pedro Mártir de Anglería*, III, llibres XXV-XXXII, epístoles 437-665, Madrid, Imprenta Góngora, 1956, carta 566, p. 217.

Algunes puntualitzacions sobre les conseqüències de l'absentisme reial a la Catalunya de Ferran el Catòlic*

Jordi BUYREU
Universitat de Barcelona

El casament d'Isabel de Castella amb Ferran d'Aragó, el 18 d'octubre de 1469, fou una fugida endavant per als nuvis. Isabel movia peça de forma independent dels designis del seu germà Enric IV de Castella. Ferran, seguint les indicacions del seu pare Joan II d'Aragó, buscava en el regne veí un aliat per poder fer front veritablement a la pressió francesa i alhora també millorar la precària situació del bàndol reial a la Guerra Civil catalana.¹

Aquest fet generà múltiples conseqüències, però en aquest article només s'analitzaran les qüestions relacionades amb l'absentisme reial a Catalunya, i de vegades ampliant l'anàlisi a altres regnes de la Corona d'Aragó. La manera amb què es va anar formant la Corona d'Aragó durant l'època baixmedieval feu que els territoris insulars i italians, tot i respectar-se les particularitats de tots ells i concedir-los furs i privilegis per part del monarca, no gaudiren de la presència reial.² Aquesta sí que quedà assegurada en els territoris peninsulars —Aragó, Catalunya i València— a excepció, però, del regnat d'Alfons el Magnànim i la seva llarga estada al regne de Nàpols. Arran, doncs, de la unió matrimonial d'Isabel i de Ferran, l'allunyament del rei dels seus territoris patrimonials per estar a Castella fou una evidència que anà en augment al llarg de tot el regnat; encetant-se així una pràctica que d'una manera progressiva es generalitzà al llarg dels segles XVI i XVII.³

* Aquest treball s'ha realitzat dins el marc del Grup d'Estudis d'Història del Mediterrani Occidental (GEHMO) de la Universitat de Barcelona, reconegut com a grup consolidat i finançat per la Generalitat de Catalunya (referència 2014SGR173).

1. Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico*, Barcelona, Península, 2001, p. 56-68.

2. Ernest BELENGUER, «Temps d'expansió i temps de crisi», a Ernest BELENGUER i Coral CUADRADA (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 17-73.

3. Joan REGLÀ, «La Corona de Aragó dentro de la monarquía hispánica de los Habsburgo», a *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III-2, València, 1973, p. 131-164; Emilia SALVADOR, «Los orígenes del Estado Moderno. La Corona de Aragón en el sistema político de los Reyes Católicos», *Saitabi* (València), núm. extra 1 (1996), p. 85-93.

Per tal de neutralitzar els entrebancs que generava aquesta situació, els monarques van fer un seguit de reformes d'institucions que s'havien creat en els segles baixmedievals. Així doncs, l'any 1480, a Toledo es va reformar el Consell Reial dels monarques castellans, que s'havia iniciat durant el regnat de Joan I de Castella el 1385 i que posteriorment s'acabaria convertint en el Consell de Castella.⁴ A la Corona d'Aragó hi ha un procés molt similar, ja que Pere IV el Cerimoniós creà el Consell Reial amb les ordinacions de 1344.⁵ L'absentisme reial fou ben plausible, tal com hem dit, durant el regnat d'Alfons V el Magnànim i la solució va ser deixar la seva dona, la reina Maria, com a lloctinent general.⁶

Mentre Ferran fou príncep, el seu pare el nomenà lloctinent i governador general. Una vegada a Castella, disposà d'un conjunt d'assessors que acabaren formant el consell del príncep. A la mort de Joan II, el 1479, i essent ja rei de la Corona d'Aragó, Ferran introduirà una modificació notable: deixa de nomenar un governador general per a tota la federació de territoris i, en canvi, nomena un lloctinent o virrei per a cada territori, tal com veurem posteriorment.⁷

El nou monarca, majoritàriament resident a Castella, necessitarà el seu Consell Reial de la Corona d'Aragó, que posteriorment passarà a ser un dels consells de la monarquia. Així doncs, tant els virreis al territori com el Consell a la cort es crearan com a conseqüència d'una causa comuna: l'absència del rei.⁸

Centrant-nos breument en el Consell d'Aragó, podem dir que, abans de la seva creació, ja existia, car hi havia un seguit de consellers que acompanyaven constantment el monarca per tal d'assessorar-lo. Finalment, la pragmàtica del 14 de novembre de 1494⁹ no fa més que reorganitzar-lo i institucionalitzar-lo, segons apunta Jon Arrieta, i la faceta que més destaca és que havia de ser un òrgan d'administració de justícia.¹⁰

LA LLOCTINÈNCIA PARTICULAR EN EL TERRITORI O VIRREGNAT

Durant l'època medieval, al capdavant de la institució de la lloctinència general de la Corona d'Aragó hi havia la persona que designava el monarca, sense estar

4. Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 98-99; J. N. HILLGARTH, *Los Reyes Católicos*, Barcelona, Grijalbo, 1984, p. 156-158.

5. JON ARRIETA, *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón (1494-1707)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1994, p. 38-42; VÍCTOR FERRO, *El dret públic català: Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987, p. 41-42.

6. JON ARRIETA, *El Consejo Supremo...*, p. 48-56.

7. JON ARRIETA, *El Consejo Supremo...*, p. 57-61.

8. JON ARRIETA, *El Consejo Supremo...*, p. 71-72.

9. Ferran SOLDEVILA, «El document de fundació del Consell Suprem d'Aragó», a *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. I, Saragossa, 1955, p. 331-339.

10. JON ARRIETA, *El Consejo Supremo...*, p. 73-76.

vinculada només al primogènit —com sí que era el cas de la institució de la governació general—¹¹ o als membres de la família reial.¹² La lloctinència només s'havia utilitzat en situacions excepcionals. Durant el segle xv, les absències reials passaren a ser un fet més freqüent, i, tal com hem apuntat, amb Ferran II fou del tot habitual. Serà durant aquest regnat que hi haurà canvis institucionals notables en aquesta direcció. La lloctinència general de tota la Corona d'Aragó només s'utilitzarà d'una manera ocasional durant el regnat de Ferran¹³ i aquest sobirà la utilitzarà per a suplir les seves absències, però d'una manera particular a cada regne.¹⁴

El pas d'un absentisme reial ocasional a un de generalitzat provocà un seguit de disfuncions que, tal com diu el professor Lalinde, es concentraren majoritàriament a Catalunya. Aquest territori era el més habituat a la presència reial¹⁵ i fou precisament el Principat i els comtats els que primer al·legaren dubtes legals en el nomenament dels lloctinents particulars o virreis i també els primers que impulsaren retallades en les funcions que inicialment Ferran els havia atorgat.¹⁶

Aquests *alter nos* ostentaren la representació política del monarca d'una manera particular en cadascun dels territoris de la Corona d'Aragó.¹⁷ Ara bé, la seva

11. Víctor FERRO, *El dret públic...*, p. 49-50.

12. Jesús LALINDE, *La institució virreinal en Catalunya (1471-1716)*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1964, p. 48-49.

13. Ferran nomenà el seu fill bastard, Alfons d'Aragó, lloctinent general de tots els regnes el 1514. També designà la seva segona dona, Germana de Foix, en el càrrec de lloctinent general de tota la Corona d'Aragó per tal de presidir les Corts de 1510, 1512 i 1515: Ernest BELENGUER, *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516)*, vol. II, Barcelona, Fundació Noguera, 2011, doc. 457; Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 92 i 161. Prèviament, també la reina Isabel ho fou el 1481 per a les Corts d'aquell any: Ernest BELENGUER, «La cima de las cimas: Isabel y Fernando entre la Corona de Aragón y la monarquía hispánica», a *Isabel la Católica y su época: Actas del Congreso Internacional 2004*, vol. I, Valladolid, Universidad de Valladolid, Instituto Universitario de Historia Simancas, 2007, p. 573-590. Es repetí el nomenament d'Isabel per a les Corts de 1488: Emilia SALVADOR, «La precaria monarquía hispánica de los Reyes Católicos. Reflexiones sobre la participación de Isabel I en el gobierno aragonés», a *Homenaje a José Antonio Maravall*, vol. III, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1985, p. 321.

14. Amb aquest monarca comença el que el professor Lalinde anomena virreinalització del càrrec, en la qual la institució perd categoria a causa de convertir-se en un funcionari provincial: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 159-164.

15. Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 60.

16. L'oligarquia barcelonina al·legà que la lloctinència general al Principat havia d'aprovar-se en Corts. A València també hi hagué protestes, car només es podia nomenar lloctinent en cas d'extrema necessitat. A més, des de Barcelona s'aconseguí que el virrei no pogués convocar ni presidir Corts: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 63-65. De tota aquesta qüestió, se'n parla a bastament a Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Vicens Vives, 2010, p. 193-199.

17. Posteriorment, la monarquia utilitzà aquesta institució a les Índies. Al segle passat hi hagué una notable discussió historiogràfica entre García-Gallo i Vicens Vives sobre si els precedents dels virregnats indians eren castellans o mediterranis. Posteriorment, a la discussió, s'hi afegiren més historiadors. Vegeu-ne un resum a Ernest BELENGUER, «De virreïnats indians a virreïnats mediterràneos. Una comparació contrastada», a Feliciano BARRIOS (coord.), *El gobierno de un mundo: Virrei-*

jurisdicció a gairebé tot arreu fou ordinària. Només a Catalunya es considerava que era delegada i en el regne d'Aragó també hi hagué alguna veu en aquest sentit.¹⁸ Aquesta peculiaritat era força important, ja que el fet que la jurisdicció del lloctinent fos voluntat del monarca comportava algunes restriccions del càrrec en moments clau.¹⁹

Posteriorment, Ferran organitzà la capitania general al voltant de la lloctinència. Aquesta institució l'havia creada Pere el Cerimoniós el 1344 en els comtats de Rosselló i Cerdanya, nomenant capità general el governador dels comtats per tal de posar més mitjans a assegurar la frontera amb França just després de la reintegració del regne de Mallorca a la Corona.²⁰ L'any 1500, el Rei Catòlic amplià la capitania dels comtats a tot el Principat i finalment, el 1512, nomenà el lloctinent general de Catalunya, Joan d'Aragó, duc de Luna, comte de Ribagorça i castellà d'Amposta, també com a capità general.²¹ Per tant, una mateixa persona tenia dos càrrecs. Aquest fet generà en el futur nombroses tensions amb les institucions regnicòles, ja que fou habitual que els virreis utilitzessin la jurisdicció militar quan la civil els quedava vedada per les constitucions. Aquesta duplictat de càrrecs s'anà generalitzant a poc a poc a tots els territoris de la Corona d'Aragó. Així, durant el mateix regnat de Ferran també es nomenà Raimon Folch de Cardona com a lloctinent i capità general del regne de Sicília.²²

Tot seguit farem una anàlisi —limitada en la seva extensió a causa de les directrius marcades en el Congrés— del govern dels lloctinents generals que nomenà Ferran II durant el seu regnat al Principat de Catalunya i als comtats.

Fins a l'arribada de Ferran II a terres catalanes —el setembre de 1479—, el portantveus de general governador de Catalunya, Lluís de Requesens, havia estat al capdavant del territori seguint les instruccions del monarca en moments d'una elevada pressió per l'enfrontament de bandositats.²³ A finals d'aquell setembre, el rei tornava a deixar el territori català i l'11 de novembre nomenava el seu cosí Enric d'Aragó, duc de Sogorb i comte d'Empúries, com a lloctinent general del Prin-

---

natos y Audiencias en la América hispánica, Conca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2004, p. 319-339.

18. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 81-84.

19. La jurisdicció del virrei cessava en tres supòsits: quan el rei era present a Catalunya, amb la mort del monarca i si aquest no havia fet els juraments constitucionals pertinents d'observança de les lleis. En els dos últims casos, el portantveus de general governador iniciava la vicerègia fins que la situació es reglès: Víctor FERRO, *El dret públic...*, p. 54-55.

20. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 101. Sobre la recuperació de la Corona de Mallorca, vegeu Ernest BELENGUER, *Vida i regnat de Pere el Cerimoniós (1319-1387)*, Lleida, Pagès, 2015, p. 57-75.

21. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 103-111.

22. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 106-107.

23. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, p. 165-185.

cipat de Catalunya i dels comtats.²⁴ El nomenament en un membre de la família reial serví per a reforçar el càrrec davant les presumibles futures crítiques. Seguint amb la idea de reforçar el seu cosí en aquella tasca, se li concedí el privilegi amb caràcter indefinit.²⁵

El 19 de gener de 1480, Enric d'Aragó entrà a Barcelona per jurar el càrrec i els representants de les institucions catalanes, durant l'acte de jurament a la catedral, «donaren en escrits certes protestacions e salvetats de les leys de la terra, e de tot foren fets actes testificats».²⁶ Es complien els presagis pessimistes de Ferran respecte a les dificultats que tindria el seu cosí.²⁷ Tampoc ajudaren aquesta picabaralla institucional les gestions que feu l'infant Enric per tal de reintegrar una part del comtat d'Empúries, que estava en mans de la Diputació del General, i que de ben segur provocaren un ambient enrarit que devia distar molt del de simpatia i benvolença, com remarca el professor Vicens Vives.²⁸ Tenim constància d'aquestes negocia-

24. Vegeu algunes dades biogràfiques d'aquest personatge a Santiago SOBREQÜÉS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, Teide, 1957, p. 256-264; Felip MATEU, «L'infant Enric d'Aragó i Sicília, duc de Sogorb i comte d'Empúries, i el batiment de menuts gironins de 1481-1490», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), vol. 25 (1979), p. 363-373. Enric d'Aragó havia estat designat prèviament virrei de València entre 1478 i 1479. La situació de desordre, la forta incidència del bandolerisme a la capital del Túria i les dificultats del governador Lluís de Cabanilles per fer front a la situació determinaren aquest nomenament encara en el regnat de Joan II. Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, Publicacions de la Universitat de València 2012, p. 83-99. El nomenament, a Ernest BELENGUER, *Col·lecció documental...*, vol. 1, doc. 9.

25. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 63-65.

26. Josep Maria SANS (dir.), *Dieteris de la Generalitat de Catalunya*, vol. 1, Barcelona, Departament de Presidència de la Generalitat de Catalunya (DGC), 1994-2007, p. 237. Aquesta actitud de força per part de les institucions catalanes, a més a més de les qüestions de protocol, ja la feu notar Teodor CREUS, «Un golpe de estado hasta aquí desconocido en la historia de Cataluña», *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), tom 13 (1888), p. 61-169, p. 99. El professor Vicens Vives, en canvi, explica que, independentment «d'aquestes protestes d'ordre constitucional, el lloctinent fou acceptat amb simpatia i benvolença». Vegeu Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. 1, p. 196. Sobre les entrades virregnals a Catalunya, vegeu Maria de los Ángeles PÉREZ, «Virreyes de Cataluña. Rituales y ceremonias», a Pedro CARDIM i Joan Lluís PALOS (ed.), *El mundo de los virreyes en las monarquías de España y Portugal*, Madrid, Iberoamericana y Vervoert 2012, p. 415-442.

27. Les institucions catalanes sempre estigueren amatents a aquestes qüestions. L'estiu de 1483, els consellers recordaven al lloctinent el privilegi que tenia Barcelona, que no es podia jutjar les causes criminals si el monarca no residia a la ciutat: Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II a la ciutat de Barcelona (1479-1515)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1999, p. 20.

28. La monarquia empenyorà el comtat l'any 1409 a la ciutat de Barcelona, la qual gestionà els drets senyorials fins al 1456, que fou quan retornà a la monarquia. Alfons el Magnànim cedí l'any següent el comtat al seu nebot Enric. Després d'haver estat confiscats els seus béns el 1474, Joan II tornà a nomenar Enric al capdavant del comtat d'Empúries. Vegeu Manuel J. PELÁEZ, *Catalunya després de la guerra civil del segle xv*, Barcelona, Curial, 1981, p. 30-31. Una petita part del comtat restà sota la jurisdicció de la Diputació del General, que la cedí al monarca el 1481, tal com acabem de veure: Enric RIERA, «Etapla barcelonesa del condado de Ampurias (1409-1456)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (Figueres), vol. 11 (1976), p. 259-285.

cions el març de 1480. El 19 de maig d'aquell any, el mateix diputat eclesiàstic viatjà fins a Toledo per tractar d'aquests afers amb el monarca.²⁹ L'afer quedà tancat a principis de novembre de 1481 —després de clausurar-se les Corts—, quan es decidí enviar un síndic de la Cort «per liurar possessió de les terres del General al il·lustre senyor infant don Enrich, comte d'Ampúries, ab la carta del sindicat, letra e instruccions de la dita Cort, e encara ab letra dels senyors diputats».³⁰

L'infant Enric estigué força temps al capdavant de la lloctinència, fins a finals de 1493. Foren anys complexos en que hi hagué situacions de tota mena amb les quals el virrei s'anà acostant a les visions regnícules.

Ferran II, des de bon començament, s'adonà que el seu *alter nos* era una peça clau per a suplir les seves absències. Ja hem dit que intentà atorgar-li les màximes atribucions de govern i de representació, però amb un seguit de qüestions no se'n sortí. La necessitat d'optimitzar al màxim la gestió de les dues corones el portà a pretendre que el lloctinent convoqués i presidís Corts: no ho aconseguí. L'infant Enric no ho pogué fer a la convocatòria legislativa de 1480,³¹ ni tampoc pogué reunir un Parlament ni el 1483 ni el 1487.³² D'altra banda, el rei intentà convocar les Corts de tots els territoris en un indret neutral sense tampoc aconseguir-ho, ja que

29. DGC, vol. I, p. 238. Serà fora de Catalunya fins al 13 d'octubre de 1480. DGC, vol. I, p. 239.

30. DGC, vol. I, p. 243. En els dietaris apareix també el viatge que fa el lloctinent al comtat d'Empúries el desembre de 1481. Tornà de nou a Barcelona el 15 de febrer de 1482: *Dietari de l'Antic Consell Barceloní* (DACB), vol. III, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, p. 23. Prèviament, l'infant Enric havia estat nomenat lloctinent de València. No deixa de sorprendre que el nomenament de València i el de Catalunya estiguin molt propers als interessos patrimonials privats d'Enric d'Aragó. Ho acabem de constatar a Catalunya i, en el cas de València, l'any 1476, Joan II creà el ducat de Sogorb per al seu nebot. Vegeu Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Els grups d'elit: la noblesa i la clerecia», a Ernest BELENGUER i Coral CUADRADA (dir.), *Història, política...*, p. 165. En el ducat de Sogorb hi hagué una rebel·lió dels vassalls contra l'infant Enric i és per això que Joan II el nomenà virrei de València. Vegeu Santiago SOBREQÜÉS, *Els barons...*, p. 260. Essent lloctinent de Catalunya, i enmig de les negociacions remences, l'infant Enric es desplaçà a València a principis de l'any 1483: Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 298. De ben segur, aquest viatge estigué relacionat amb la inestabilitat de les seves possessions en territori valencià.

31. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 213 i seg. Les institucions catalanes no solament protestaren per la qüestió de la convocatòria i presidència de les Corts, sinó que també ho feren amb altres temes. Així, els consellers de Barcelona tampoc entenien les potestats que se li concedien per «usar processos de regalia, e de convocatòria de príncep nanque, les quals coses axí son afixes a la dignitat, e nom Reyral»: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 516-517.

32. En aquests dos casos, el lloctinent sí que podia convocar i presidir el Parlament, com a versió reduïda de les Corts. Ara bé, d'un parlament no se'n podia obtenir un donatiu, que era precisament l'afer prioritari per al monarca. Es podia, però, acordar un servei monetari, que en aquests dos casos ja quedà clar que les institucions no farien: Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 266-268. El monarca es mostrà força contrariat davant la decisió dels consellers el 1483, ja que ell no podia presidir aquelles Corts i no entengué les dificultats que hi posaren els consellers de Barcelona: Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II...*, p. 24; Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 14; Víctor FERRO, *El dret públic...*, p. 238-241.

el 1483 les que havien de ser Corts generals a Tarassona es convertiren només en Corts per al regne d'Aragó i posteriorment se celebraren al regne de València. Els catalans, amb el dissentiment promogut per la ciutat de Barcelona, es negaren a participar-hi.³³

La majoria de les reformes que portà a terme Ferran II a Catalunya foren realitzades durant el període de la lloctinència de l'infant Enric. No sempre, però, el virrei seguí les instruccions de Ferran. De fet, en la qüestió dels remences, la pertinença a l'estament militar i, per tant, senyor de vassalls, el feia ser jutge i part.³⁴ Això el portà a posicionar-se diverses vegades en contra dels plantejaments del seu cosí.³⁵ Tampoc seguí les ordres que venien de la cort respecte a la introducció de la Inquisició. Aquesta poderosa eina religiosa al servei de la monarquia topà frontalment amb les institucions de la Corona d'Aragó. L'infant Enric, identificat en aquest cas amb les classes dirigents de Barcelona i del Principat, es mostrà en contra de la nova institució.³⁶

En canvi, però, el lloctinent fou una peça important de l'engranatge reial a l'hora de reformar les dues institucions regnícoles amb més pes específic al territori: la Diputació del General i el Consell de Cent de Barcelona. El rei volgué

33. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 283. La solució que donà el sobirà a la negativa de convocar el Parlament de 1483 a Catalunya fou la celebració de les Corts a Tarassona: Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II...*, p. 25. Hem vist que tampoc fou acceptat per les institucions catalanes. Sobre València, vegeu Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico y la ciudad...*, p. 169 i seg.

34. Durant l'última fase de les converses del problema remença, Ferran II apartà el lloctinent i deixà la qüestió en mans d'un noble castellà, Íñigo López de Mendoza, i de l'aragonès Alfonso de la Cavalleria, que ostentava el càrrec de vicecanceller. Aquests dos personatges foren els artífexs pel bàndol reial de portar el problema remença fins a la Sentència Arbitral de Guadalupe: Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 136. L'infant Enric estigué convocat a Corts com a membre de l'estament militar. Ja hem dit que, quan el monarca era al territori, el lloctinent cessava de les seves funcions. Per aquest motiu, i durant les Corts amb la presència del sobirà, l'infant Enric era un noble més. A les Corts de 1481, la seva intervenció la feu com a senyor de la vall de Banyoles, ja que la Diputació havia presentat un greuge perquè no hi anés com a comte d'Empúries, al·legant que la institució hi tenia terres en propietat: Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 308. Això també succeí en altres territoris. Joan d'Aragó, comte de Ribagorça, l'octubre de 1498, mentre estava exercint el càrrec de virrei a Catalunya, tornà del regne d'Aragó després d'haver participat a les Corts aragoneses: DCB, vol. III, p. 150.

35. Abans de la declaració de Guadalupe, Ferran envià al seu cosí els mots següents, que mostren clarament l'actitud del lloctinent: «En el negocio de las remenças no havemos podido ver que por vós lo que de aqua mandávamos fuesse essecutado, visto por muchas cartas nuestras como nuestra voluntad era del compromisos porque en la verdat sinó por su medio de dicha cuestión no se podia determinar ni reposar, y nunca vimos que por vós fuesse dada tal forma que el dicho compromiso se fiziesse»: Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 363, n. 297.

36. Vegeu una visió de conjunt de la Inquisició a les Corones d'Aragó i de Castella a Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 123-132. Sobre l'afer a la ciutat de Barcelona i els posicionaments del virrei, vegeu Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 365-424. Més tard, l'infant Enric topà de nou amb Ferran II en aquesta qüestió, ja que el 1491 es posicionà contrari a l'establiment de la Inquisició en el comtat d'Empúries: Santiago SOBREQÜÉS, *Els barons...*, p. 262.

exercir un control més proper en aquestes dues institucions introduint la insaculació.³⁷

A més de totes aquestes qüestions, el virrei hagué de fer front a les ocupacions pròpies del seu càrrec, tant des del punt de vista de govern del territori com des del punt de vista judicial. És obvi que això el portà a una intensa activitat en un territori amb una conflictivitat sostinguda. Així, el trobem prohibint exportacions de blat el 1481³⁸ i el mateix any és al capdavant del sometent contra Pere Joan Sala en el conflicte remença,³⁹ o el 1491, en un fosc afer de bàndols, actuant contra constitucions.⁴⁰ De fet, el bandolerisme fou un dels problemes del virregnat.⁴¹ Durant aquest llarg període també contragué matrimoni amb Guiomar de Portugal, el febrer de 1488 a Saragossa,⁴² i morí la seva mare, la infanta Beatriu de Pimentel.⁴³

Ens podríem estendre molt sobre el govern de l'infant Enric a Catalunya, però poca cosa podríem dir més enllà de l'obra del professor Vicens Vives. Ara bé, sí que podem afegir algunes puntualitzacions abans de seguir amb els seus successors en el càrrec. Enric d'Aragó era gairebé de la mateixa edat que Ferran II, però les relacions entre ells van ser força fluctuants, ja que en diversos moments el posicionament d'Enric envers el seu cosí no quedà suficientment clarificat. Si bé estigué en el bàndol realista durant tota la Guerra Civil (1462-1472), en els anys precedents s'havia situat contrari a la detenció del príncep de Viana i, un cop acabat el conflicte, feu moviments per contraure matrimoni amb Joana la Beltraneja. En aquesta qüestió, les relacions amb Ferran foren força problemàtiques, fins al punt que Joan II li confiscà totes les seves possessions a Catalunya i a València. Però la bona consideració que Joan II sempre tingué del seu nebot tornà a posar les coses al seu lloc.⁴⁴

Jaume Vicens i Santiago Sobrequés parlen dels excel·lents dots personals i de govern de l'infant Enric i també de l'encert de Ferran en el nomenament del seu cosí i la fidelitat d'aquest últim al monarca.⁴⁵ D'aquesta última part no n'estem tan

37. Sobre l'evolució del règim municipal a Catalunya, vegeu Josep M. TORRAS, *Els municipis catalans de l'Antic Règim (1453-1808)*, Barcelona, Curial, 1983, p. 59-68. Sobre el Consell de Cent i la Generalitat, vegeu Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 30 i seg. Per a la Diputació fins a l'inici del regnat de Ferran, vegeu Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya, 1413-1479*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004.

38. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 251-252.

39. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 304-305.

40. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 145-147.

41. Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 333 i 337.

42. Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II...*, p. 55.

43. Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II...*, p. 81.

44. Santiago SOBREQUÉS, *Els barons...*, p. 256-261.

45. El professor Lalinde tracta el nomenament de l'infant Enric a la lloctinència general com un experiment pel fet de ser el primer. Segons ell, aquest nomenament pivota entre el model medieval i el modern: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 69 i 148-149. També parla de l'oportunitisme po-

segurs. Creiem que el nomenament d'Enric com a lloctinent mostra l'extrema debilitat inicial de Ferran II. Enfront dels esdeveniments a Castella, territori que tradicionalment havia tingut la presència dels seus monarques, i per tant les absències a la Corona d'Aragó, el monarca mogué peça nomenant un lloctinent. Ell sabia però que això comportaria tensions —tal com succeí— amb les institucions catalanes. Per apaivagar aquesta situació, el rei cregué que una persona de sang reial facilitaria el govern a Catalunya. Ara bé, el nomenament fou d'un personatge que *a priori* podem considerar de dubtosa fidelitat i que hem constatat que no sempre seguí les instruccions reials en les qüestions de gruix. Tot i així, el sobirà l'hagué de mantenir fins a la culminació de la majoria de les reformes que pretenia fer al Principat, fet que denota la debilitat monàrquica a causa de les seves absències i la necessitat de fer reformes.⁴⁶ La celebració de les Corts de Barcelona el 1493 escenificà el bon estat del redreç. Poc després, l'infant Enric era substituït en el càrrec.⁴⁷

El 10 de desembre de 1493, Ferran nomenà Juan de Lanuza com a lloctinent general.⁴⁸ En aquest cas, el privilegi fou triennal i la persona designada era aragonesa i ostentava el càrrec de Justícia d'Aragó. A més a més, tenia experiència en l'ofici, ja que havia estat lloctinent del regne de València entre 1492 i 1493.⁴⁹

---

lític del nomenament per part de Ferran, ja que així donava més importància al càrrec: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 198.

46. El 1491, Ferran volgué substituir Enric al capdavant de la lloctinència, nomenant-lo virrei de Sicília. Tal com diu Vicens Vives, segurament el rei volia una persona que tingués menys interessos en els assumptes catalans: Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 197-198. Les relacions entre ambdós segurament tornaren a ser tenses, ja que, tal com hem dit, aquell mateix any Enric posà pals a les rodes a la introducció de la Inquisició al comtat d'Empúries i el 1492 també s'oposà a l'expulsió dels jueus: Santiago SOBREQÜÉS, *Els barons...*, p. 262. El monarca no en prescindí fins que les reformes de la Diputació del General i del Consell de Cent s'encararen amb la celebració de les Corts de 1493.

47. Entre 1496 i 1498, com ja hem esmentat, l'infant Enric fou nomenat virrei de València. La seqüència és gairebé calcada a l'inici del virregnat català. Les institucions valencianes protestaren pels poders que Ferran concedí al seu cosí, ja que se'l facultava per convocar i presidir Corts i Parlaments en el regne. A més a més, tal com succeí a Catalunya, el duc de Sogorb tenia una causa patrimonial pendent amb la ciutat de València, car pretenia recuperar Paterna, la Pobra i Benaguasil. La qüestió venia d'un préstec de la ciutat a Alfons el Magnànim i sembla ser que l'infant Enric utilitzà el càrrec per a pressionar els jurats valencians. També hi hagué força queixes del seu govern en el regne, ja que se l'acusà, entre molts altres afers, d'usurpar la jurisdicció del justícia criminal. Però és que, a més a més, i tal com també succeí durant la lloctinència a Catalunya, no sempre actuà amb la lleialtat deguda al seu cosí i sobirà. Sobre totes aquestes qüestions, vegeu Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico y la ciudad...*, p. 283-286, 290-291 i 369-370. Sobre les queixes al govern de l'infant Enric, vegeu: Ernest BELENGUER, *Col·lecció documental...*, vol. I, doc. 250; Ernest BELENGUER, «Un problema de jurisdicciones en la Valencia del rey Católico: de la gobernación del Reino a la Diputación del General (1493-1499)», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* (Barcelona, Universitat de Barcelona), núm. 32 (2012), p. 11-59.

48. Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, taules. El monarca informa, el mateix desembre, els consellers de Barcelona de la decisió: Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II...*, p. 102.

49. Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico y la ciudad...*, p. 257-259.

Lanuza entrà a Barcelona el 23 de gener de 1494, deu dies després que l'infant Enric deixés la ciutat.⁵⁰ Aquest personatge venia amb molt bones referències per la tasca que havia portat a terme a València i que es confirmaren durant el poc temps que estigué al capdavant de la lloctinència a Catalunya.⁵¹ Tot i així, en iniciar les seves funcions, hi hagué novament una topada amb les institucions de la terra. Els consellers de Barcelona pretenien que el nou virrei havia d'oïr la sentència d'excomunicació, com quedava explicitat a la constitució de l'Observança, mentre que el monarca no hi estigué d'acord. Era un nou toc d'atenció a les pretensions del rei sobre els poders que havia de tenir el seu lloctinent a Catalunya. Tot i que s'acceptà la posició de Ferran, a les Corts de Montsó de 1510 quedà regulat que els lloctinents també havien d'oïr la sentència d'excomunicació.⁵²

Poc més d'un any després, el 31 de gener de 1495, Juan de Lanuza deixava el càrrec per ocupar el virregnat de Sicília substituint Fernando de Acuña, que havia traspassat.⁵³ El virrei sortint, però, no aconseguí els consensos necessaris perquè fructifiqués el privilegi sobre Barcelona que s'havia aprovat el 1493.⁵⁴ El període del seu govern fou complex a causa de la gestió de l'epidèmia de pesta que patí el Principat.⁵⁵

El 5 de febrer d'aquell 1495, es nomenà Juan Fernández de Heredia —aragonès com el seu antecessor— en el càrrec de lloctinent general de Catalunya⁵⁶ i entrà a Barcelona el 14 d'abril d'aquell mateix any. Aquesta entrada provocà una nova tensió, en aquest cas, però, institucional, entre el bisbe de Barcelona i el governador.⁵⁷ Fernández de Heredia tenia com a primera missió consensuar la celebració d'un Parlament per tal d'aconseguir ingressos per lluitar contra la pressió turca en el Mediterrani⁵⁸ i també contra les pretensions italianes del monarca francès.⁵⁹

50. DGC, vol. I, p. 275.

51. Josefina MATEU, *Los virreyes de Valencia: Fuentes para su estudio*, València, Ajuntament de València, 1963, p. 97-99. En aquesta referència es poden trobar diverses notes biogràfiques. De fet, aquest fou el primer virrei nomenat per Ferran a València. Entre 1478 i 1492, hi hagué el governador Francesc Gilabert de Centelles i abans, però durant el regnat de Joan II, l'infant Enric.

52. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 199-201. El mes de març de 1495, la qüestió encara cuejava: Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II...*, p. 103.

53. DGC, vol. I, p. 281. Rogelio PÉREZ, *El gobierno del imperio español*, Madrid, Comunidad de Madrid, 2000, p. 230. Marxà cap a València per embarcar-se allí amb destinació a Sicília.

54. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 201-217.

55. Com era habitual en casos de pesta a la ciutat de Barcelona, la Diputació del General es traslladà primer a Mataró i posteriorment a Vic. Tenim constància que el lloctinent estigué una temporada a Perpinyà: DGC, vol. I, p. 275-281.

56. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, taules. Aquest personatge tenia experiència de govern, ja que fins en aquell moment era el governador del regne d'Aragó: Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 149 i 275.

57. DGC, vol. I, p. 282. La novetat que encara suposava aquesta institució a Catalunya es fa evident en aquests primers nomenaments.

58. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 207-210.

59. Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 188-208.

Aquest afer venia ja del seu predecessor en el càrrec, però, com les altres vegades, tampoc s'aconseguí. El monarca hagué de convocar Corts per a finals d'any a la ciutat de Tortosa.⁶⁰ En aquest context de tensió amb el monarca francès, augmentaren les escaramusses frontereres als comtats de Rosselló i Cerdanya. El lloctinent de capità general en aquells territoris, Enric de Guzmán,⁶¹ tingué un cert protagonisme fins que hi perdé la vida el maig de 1497.⁶²

Juan Fernández de Heredia estigué un any escàs al capdavant de la lloctinència general. Quan fou nomenat ja era un home d'una certa edat —de fet, Ferran II hagué de convèncer-lo perquè acceptés el càrrec— i sembla que ell mateix es considerava massa gran per a les funcions que havia de desenvolupar.⁶³ Acabades les Corts de Tortosa, el rei nomenà de nou Fernández de Heredia com a lloctinent, tal com era preceptiu,⁶⁴ tot i que no arribà a Barcelona fins a finals de maig d'aquell 1496, entre les anades i vingudes de Ferran II per la tensió a la frontera.⁶⁵

En aquella conjuntura —a finals de setembre de 1496—, el rei, de nou a Barcelona, nomenà Joan d'Aragó, duc de Luna i comte de Ribagorça, com a nou lloctinent.⁶⁶ En aquest cas, la institució tornava a tenir al capdavant una persona de sang reial, ja que era nebot del sobirà.⁶⁷ Estigué exercint el càrrec de lloctinent fins al 1506 i després tornà a ser nomenat entre 1512 i 1514. D'aquesta segona etapa en parlarem quan escaigui cronològicament.

Ferran II necessitava una persona amb un tarannà resolutiu i eficient. La situació a Catalunya era difícil. A més de les tensions frontereres, el regiment de 1493 per a Barcelona, com ja hem dit, no acabava de funcionar. La situació d'instabilitat a la frontera i al Mediterrani anava en augment a causa de la tensió amb la monarquia francesa i amb les ramificacions que això suposava de perill turc,⁶⁸ i el fenomen del bandolerisme era una olla de pressió.⁶⁹

El virregnat s'inicià d'una manera protocol·lària força estranya, ja que els con-

60. Les Corts se celebraren entre finals de novembre de 1495 i principis d'abril de 1496: DGC, vol. I, p. 284.

61. Fou nomenat el juliol de 1495: Sebastià RIERA, *Cartes de Ferran II...*

62. La mort d'aquest oficial generà com a conseqüència un seguit de tensions entre les tropes que estaven establertes a Perpinyà, car prèviament havien mort un habitant de la vila: DGC, vol. I, p. 288.

63. Juan Fernández de Heredia pensava que havia de tenir més «mocedad» per al càrrec: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 86, n. 95.

64. Cada vegada que el monarca era al territori, el virrei cessava les seves funcions i aleshores el sobirà havia de proveir un nou document de nomenament: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 194.

65. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 219-220.

66. DGC, vol. I, p. 286. Ferran II marxà cap a Burgos per rebre Margarida d'Àustria.

67. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 222; Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, taules.

68. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 263-272.

69. Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 107 i 198.

sellers de Barcelona no eren al jurament que feu el comte de Ribagorça a la Ciutat Comtal.⁷⁰ El 1498, finalment, es trobà una sortida al regiment barceloní de 1493 amb la introducció de la insaculació en el consistori. Les últimes fases de les converses sobre aquesta qüestió foren a Saragossa amb l'ajuda del lloctinent, mentre Ferran II celebrava Corts als aragonesos.⁷¹ En aquelles Corts, Ferran II aconseguí, amb moltes dificultats, que l'herència aragonesa passés a la seva filla Isabel —casada amb Manel l'Afortunat de Portugal— després de la mort del príncep Joan, dibuixant així una futura unitat peninsular. Per uns moments semblà que l'únic hereu possible de la Corona d'Aragó fos l'infant Enric, l'encara virrei de València.⁷²

Durant els inicis del segle XVI, la situació no generà cap estridència, a excepció dels pics bèl·lics a la frontera com a derivada de la confrontació hispanofrancesa a la península Itàlica o la problemàtica habitual de bandolerisme.⁷³ A principis de 1503, el comte de Ribagorça fou un dels protagonistes, com tota la ciutat de Barcelona, de la rebuda que es feu a Felip d'Àustria abans de partir cap a Flandes i havent deixat Joana embarassada a Castella.⁷⁴ Hem de tenir en compte l'enrenou que generà un altre contagi de pesta a Barcelona, amb el desplaçament consegüent de les institucions per tot el territori.⁷⁵ A mesura que avancem en els primers anys del Cinc-cents trobem la presència corsària més intensa a la costa. El juny de 1504 atacaren Tarragona i Tortosa i el mes següent arribaren fins a la mateixa ciutat de Barcelona.⁷⁶ El conjunt de desgràcies familiars provocà notables canvis, que acabaren allunyant Ferran de Castella i el portaren fins a Nàpols amb la seva segona muller, Germana de Foix.⁷⁷

70. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 211-212. El 8 d'octubre de 1498, Joan d'Aragó tornà a jurar a Barcelona. Hi hagué dubtes sobre si era necessari, però «lo dit senyor, per no entrar en contradicció, dix que son ofici ere triennal e que lo primer trienni passarà prest, e que, pus tenia provisió per altre trienni, que juraria ara, que també haguera jurat finit lo dit primer trienni»: DGC, vol. I, p. 292.

71. DGC, vol. I, p. 291; Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 236. El mes de maig de 1499, el virrei també intervingué en el procés d'insaculació del regiment de la ciutat de Lleida: DACB, vol. III, p. 157.

72. La figura del seu cosí es tornava a interposar a la realitat reial. Aquesta vegada, però, sense cap intenció volguda per part del comte d'Empúries: Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 219-223.

73. El febrer de 1501, uns malfactors foren alliberats en el seu trasllat cap a Barcelona: DACB, vol. III, p. 170-171.

74. DGC, vol. I, p. 304. D'aquest embaràs naixeria l'infant Ferran.

75. Entre l'estiu de 1501 i principis de 1502, el lloctinent i la Reial Audiència es traslladaren a Lleida i la Diputació del General es plantejà desplaçar-se a Montblanc, però finalment també es decantà per Lleida, passant posteriorment per Manresa i Terrassa: DGC, vol. I, p. 299-302. Sobre la pesta en aquests anys, vegeu José Luis BETRÁN, *La peste en la Barcelona de los Austrias*, Lleida, Milenio, 1996, p. 115-122.

76. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 350-352.

77. Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 233-270. Sobre l'estada de Ferran a Nàpols, vegeu Carlos José HERNANDO, *El reino de Nápoles en el Imperio de Carlos V: La consolidación de la conquista*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 103-127.

Abans de marxar cap a Nàpols, Ferran II substituï Joan d'Aragó i nomenà el jove Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, virrei de Catalunya.⁷⁸ Poc després, el seu nebot que acabava de deixar la lloctinència de Catalunya, passaria a la lloctinència de Nàpols substituint el Gran Capitán, Gonzalo Fernández de Córdoba.⁷⁹ El duc de Calàbria estigué poc més d'un any al capdavant de la lloctinència catalana, fet que pràcticament coincidí amb l'estada reial a Nàpols. Durant aquest període, Catalunya tornà a patir un contagi de pesta, amb tot el que això suposava,⁸⁰ i Ferran li encomanà, juntament amb el bisbe d'Urgell, que en aquell moment era canceller, la revisió de les bosses per a la insaculació dels jurats i oficials del consistori barceloní, segons el privilegi de 1498 i les interpretacions de 1503 i 1504.⁸¹

Tornant de Nàpols, els sobirans no s'aturaren a Barcelona a causa d'una nova incidència de pesta i es dirigiren cap a la ciutat de València.⁸² Des d'allí, l'agost de 1507, Ferran II nomenà com a nou lloctinent de Catalunya Jaime de Luna, que es desplaçà i jurà a la ciutat de Barcelona el 5 d'octubre d'aquell mateix any.⁸³

La lloctinència de Jaime de Luna no fou fàcil, car el virrei hagué d'enfrontar-se —seguint les ordres de Ferran II— al consistori barceloní. El rei feu empresonar primer i després desinsacular dos membres del Consell de Cent per haver-se oposat a les demandes reials.⁸⁴ També hi hagué problemes durant la celebració de les Corts de Montsó de 1510.⁸⁵ Luna suspengué la vint-i-quatrena de Corts de Barcelona, tal com li manà el monarca, a causa de la lentitud en les deliberacions. El rei

78. Fill de Frederic III de Nàpols, des de 1502 era a Barcelona. Ferran aprofità la seva estada a la Ciutat Comtal abans de sortir cap a Nàpols per nomenar-lo virrei de Catalunya: Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 336-337. Fins ara no hem trobat el seu nomenament: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 222. Havia de ser abans de setembre de 1506, ja que el 4 d'aquell mes Ferran II i Germana partiren de Barcelona: DGC, vol. I, p. 316. El viatge cap a la península Italiana no fou plàcid i hi arribaren després de vint dies de travessia: MARQUÈS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix, última reina de Aragó*, edició a cura d'Ernest Belenguier, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, p. 99.

79. Hi estigué fins al 1509, que fou substituït per Ramon Folch de Cardona: Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 268. Sobre l'estada del comte de Ribagorça com a virrei de Nàpols, vegeu Carlos José HERNANDO, *El reino de Nápoles...*, p. 127-162.

80. DGC, vol. I, p. 317.

81. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 334-337.

82. El professor Vicens Vives ens diu, seguint el Dietari municipal de la Ciutat Comtal, que els consellers de Barcelona s'entrevistaren amb el monarca en el vaixell, sense fer menció a la pesta: Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 339. El Dietari de la Generalitat és menys amable, car diu que el 14 de juliol de 1507 «los consellers, qui ja havien armada una galera, anaren a parlar ab sa altesa; e, per ésser lo temps de morts en ciutat, no entraren en la galera, sinó que lo senyor rey se feu a la popa e de aquí parlaren»: DGC, vol. I, p. 318.

83. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 339. DGC, vol. I, p. 319.

84. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 362-366.

85. Era la primera vegada que Ferran aconseguia reunir els tres territoris en Corts en un mateix lloc. Els catalans hi accediren —recordem la temptativa de Tarassona de 1484—: Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 288.

necessitava els diners per a la política nord-africana, que era un afer important per a la Corona d'Aragó, i veia com els catalans allargaven els treballs parlamentaris quan aragonesos i valencians ja els havien enllestit.⁸⁶

El bandolerisme també seguí sent un problema. El governador era el principal encarregat per a lluitar-hi i la institució havia presentat febleses. Lluís de Requesens ocupava el càrrec des de 1472. Li cedí al seu fill Galceran l'any 1503, però el pare el recuperà el 1507 després de la mort del seu descendent. Lluís morí el 1509 amb clares febleses per fer front als reptes que portava implícit el càrrec a conseqüència de l'edat.⁸⁷ La governació del Principat passà a Pere Cardona. Ell i els seus descendents en foren els governadors durant tot el segle XVI.⁸⁸ Jaime de Luna intentà posar solució a aquest laberint de bandositats, però el problema venia de lluny i quedà arrelat al territori durant una bona part de l'època moderna.⁸⁹

L'estiu de 1512, amb l'annexió de Navarra, Ferran II tancava un episodi d'instabilitat que ja venia del regnat del seu pare. Aquest fet suposava augmentar encara més la tensió amb la monarquia francesa, enmig de la confrontació italiana entre la Santa Lliga i Lluís XII de França.⁹⁰ Evidentment, però, això tenia una clara derivada a la frontera nord de Catalunya, car augmentava la possibilitat d'una revenja francesa a la zona. Ferran havia de modificar novament, i d'una manera unilateral, les institucions a causa de les seves necessitats; en aquest cas, com a conseqüència de la conjuntura internacional. Hem de tenir en compte també que els afers de Castella gairebé el monopolitzaven i que la reina Germana estava presidint les Corts a Montsó. Així doncs, necessitava una institució de la lloctinència com més forta millor i per això, tal com hem dit, l'any 1512 unificà en una sola persona els càrrecs de lloctinent i de capità general.⁹¹ El seu *alter nos*, des de la seva perspectiva i per qües-

86. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 377-385.

87. Pere MOLAS, *L'alta noblesa catalana a l'edat moderna*, Vic, Eumo, 2003, p. 21-22.

88. Pere MOLAS, *Catalunya i la casa d'Àustria*, Barcelona, Curial, 1996, p. 43-44. La sensació de desgavell amb la qüestió del bandolerisme era notable. Un grup de quaranta persones armades entrà a la ciutat de Barcelona i, disparant a tort i a dret, prengué la barcassa de Miquel Sarriera, batlle general de Catalunya: DACB, vol. III, p. 232-233.

89. El setembre de 1509 ha d'anar a la captura de delats a l'Empordà i el Rosselló: DACB, vol. III, p. 213. El 1510, el virrei prohibeix l'ús de les armes durant el carnestoltes: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 348. Una qüestió que abonava el problema eren els múltiples guiatges que totes les institucions concedien. Només començar el seu govern, Luna prohibí tots els guiatges anteriors: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 311. Força diverses vegades la pau i treva de bàndols, que no sempre es mantenia: Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 604-607. Vegeu Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 366-368. Una explicació general del fenomen del bandolerisme es pot trobar a Ernest BELENGUER, «Bandolers, bandositats i poder reial a Catalunya entre els segles XVI i XVII», *Catalan Historical Review* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans), vol. 8 (2015), p. 149-160; Agustí ALCOBERRO, *Pirates, bandolers i bruixes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Barcelona, Barcanova, 2004, p. 71-157.

90. Ernest BELENGUER, *Fernando...*, p. 305-310.

91. Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 103-111.

tions òbvies, havia de tenir més maniobrabilitat militar. El 5 de novembre de 1512, Ferran II nomenà el comte de Ribagorça novament com a lloctinent general de Catalunya⁹² i el 22 del mateix mes, el designà capità general.⁹³ En definitiva, el monarca tornà a utilitzar un membre de la casa reial, a més a més amb una àmplia experiència de govern en els territoris de la Corona d'Aragó, per enfortir la figura del lloctinent general en una conjuntura força complexa. En cas de problemes i reclamacions constitucionals, sempre li seria més fàcil de defensar l'acció de govern del seu *alter nos* davant les institucions catalanes. De fet, Ferran força molt la situació, car el 22 de juliol Joan d'Aragó havia estat escollit diputat eclesiàstic.⁹⁴ És a dir, el monarca nomenava, sabent-ho abans, lloctinent i capità general de Catalunya el diputat eclesiàstic de la Diputació del General i, per tant, això suposava un terrabastall institucional. El seu nebot, doncs, estava al capdavant del govern del territori en els àmbits civil i militar i alhora dirigia una de les principals institucions regnícoles.

Els representants de la Diputació, quan es feu públic el nomenament de Joan d'Aragó com a lloctinent, es posaren a treballar per aconseguir la incompatibilitat de càrrecs i, per tant, extreure una altra persona de la bossa de diputat eclesiàstic. Tot això portà molts esforços i també una forta resistència del comte de Ribagorça a acceptar la situació. Finalment, el 10 de juny de 1514 renuncià al càrrec de diputat.⁹⁵

Durant el seu mandat, les lluites de bandositats al Principat foren un dels principals problemes, car augmentaren la seva pressió sobre el territori. En trobem ramificacions al Vallès, a Barcelona, a l'Empordà i al Gironès.⁹⁶ La tensió al litoral a causa dels pirates també anà en augment.⁹⁷

Sabem que, el juny de 1514, el comte de Ribagorça marxà cap al regne d'Aragó i sembla que ja no tornà.⁹⁸ La situació d'ordre públic devia de ser molt greu, ja que

92. Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, taules.

93. Jesús LALINDE, *La institució virreinal...*, p. 473-474. El 10 de febrer de 1513 entrà a la ciutat de Barcelona. En el Dietari de la ciutat només queda referenciat del càrrec de «Loctinent general de la Magestat del Sr. Rey»: DACB, vol. III, p. 237.

94. El 22 de juliol, dia de Santa Magdalena, era quan s'extreien els diputats i oïdors per al nou trienni: DGC, vol. I, p. 329. El 1509, Joan d'Aragó havia estat insaculat en qualitat de castellà d'Amposta. Aquell any, però, no entrà en el sorteig perquè era lloctinent general del regne de Nàpols: Josep Maria SOLÉ (dir.), *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, Barcelona, Generalitat de Catalunya i Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 277.

95. L'endemà sortí extret Bernat de Guerau de Requesens, prior de Catalunya, però, a causa d'una malaltia, el 18 de juliol es produí una nova extracció que en aquest cas ja fou la definitiva: Jaume Fiella, degà de la seu de Barcelona: Josep Maria SOLÉ (dir.), *Història de la Generalitat...*, p. 276-282.

96. Àngel CASALS, *L'Emperador i els catalans: Catalunya a l'Imperi de Carles V (1516-1543)*, Granollers, Editorial Granollers, 2000, p. 21-22.

97. DACB, vol. III, p. 237-238. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 407-408.

98. DACB, vol. III, p. 243. El comte de Ribagorça estava enfrontat al comte d'Aranda. Vegeu José Àngel SESMA, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1977, p. 305-306.

els consellers reclamaren el nomenament d'un nou lloctinent.⁹⁹ El 30 d'agost de 1514, Ferran nomenava Alfons d'Aragó, arquebisbe de Saragossa, i el seu fill bastard seria el nou lloctinent i capità general de Catalunya. En una conjuntura difícil —car el monarca es veia al final de la seva vida— i, per tant, *de facto* anava perdent el poder; el seu fill, encara que bastard, havia servit diverses vegades el seu pare i tenia una àmplia experiència de govern.¹⁰⁰ Havia estat lloctinent del regne d'Aragó i havia estat a punt de ser nomenat lloctinent de Nàpols en un moment molt delicat.¹⁰¹ Els súbdits podien veure-hi una persona destinada a càrrecs d'alta responsabilitat després del traspàs del Rei Catòlic o fins i tot elucubrar amb el fet que arribés a ser el nou monarca.¹⁰² De fet, Ferran II amplià notablement el poder del seu fill, ja que el 1514 mateix el nomenà lloctinent general de tots els regnes de la Corona d'Aragó.¹⁰³ Aquest augment del poder d'Alfons d'Aragó no sabem si obeïa estrictament a mantenir un posicionament fort de la institució monàrquica a tota la Corona d'Aragó o si s'hi amagava alguna qüestió més.¹⁰⁴ En tot cas, Ferran, en el seu testament, el nomenà governador general de la Corona d'Aragó.¹⁰⁵

Alfons d'Aragó jurà a Lleida el 29 de novembre de 1514 i el 12 de desembre era a Barcelona.¹⁰⁶ Durant els primers anys del regnat de Carles estigué en el càrrec i cessà el 1521.¹⁰⁷

CONCLUSIONS

Ja hem parlat de les absències de Ferran II en els seus territoris patrimonials a causa de la seva presència a Castella. De fet, entre 1469 i 1479, el futur monarca

99. Jaume VICENS, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 406.

100. El seu fill ja l'ajudà en moments complicats. Quan havia estat nomenat arquebisbe de Saragossa, i en les intrigues prèvies a l'assassinat de l'inquisidor Arbués i posteriorment, ja tingué un paper destacat en aquella crisi: José Àngel SESMA, *Fernando de Aragón: Hispaniarum Rex*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1992, p. 164 i 170.

101. Ferran utilitzà el seu fill per a qüestions protocol·làries amb un cert grau de complexitat o missions d'una forta càrrega política. Així doncs, se li va encarregar de rebre Germana de Foix a Hondarribia en nom de Ferran: MARQUÈS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix...*, p. 94; o el monarca, abans que decidís partir cap a Nàpols, va pensar d'enviar-hi el seu fill com a lloctinent i arrestar al Gran Capità: Carlos José HERNANDO, *El reino de Nápoles...*, p. 105.

102. Hi hagué rumors sobre aquesta qüestió: Àngel CASALS, *L'Emperador i els catalans...*, p. 29-35.

103. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 161.

104. Segons suggereix Àngel Casals, Ferran en cap cas facilità la successió al seu net Carles: Àngel CASALS, *L'Emperador i els catalans...*, p. 29.

105. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, p. 161. Al regne d'Aragó hi hagué problemes forals amb aquesta qüestió: Bethany ARAM, *La reina Juana: Gobierno, piedad y dinastía*, Madrid, Marcial Pons, 2001, p. 192-193.

106. DACB, vol. III, p. 245-246.

107. Jesús LALINDE, *La institución virreinal...*, taules.

tingué temps suficient per entreveure què suposava estar a cavall de les dues corones i haver de complir constitucionalment, política i militar amb tothom. Tal com ha dit el professor Lalinde, Catalunya és qui va notar més aquestes absències precisament pel fet de ser la que tradicionalment més havia gaudit de la presència reial. Però no hem d'oblidar que en el moment que Ferran arribà al tron aragonès feia tan sols set anys que a Catalunya havia finalitzat la guerra civil que durà deu llargs anys. El monarca segur que no perdé mai de vista que dues institucions capitals a Catalunya —el Consell de Cent i la Diputació del General— havien lluitat contra el seu pare durant la guerra.

L'agudesia política del Rei Catòlic, remarcada des de l'època de Maquiavel fins avui, el portà a prendre la decisió de nomenar lloctinents generals en els territoris peninsulars de la Corona, ja que en els regnes d'ultramar —amb menys pes polític, amb unes institucions més dèbils i amb una presència reial absolutament ocasional— era una institució habitual.¹⁰⁸ No podia deixar sense observació i control constant els territoris que aportaven més a la Corona i, com hem dit, Catalunya era qui *a priori* li podia posar més entrebancs. Apostà per un membre de la família reial, el seu cosí Enric d'Aragó, precisament per imprimir més autoritat al càrrec. Ara bé, aquesta decisió deixa constància de la debilitat reial, car durant catorze anys tingué al capdavant de Catalunya una persona que no sempre mostrà la mínima lleialtat obligada al monarca. Tot i això, però, fins que Ferran no cregué que havia impulsat les reformes necessàries no el cessà. Després de dos personatges que estigueren poc temps al capdavant de la institució —Juan de Lanuza amb força projecció i que fou substituït per nomenar-lo virrei de Sicília i Juan Fernández de Heredia amb una certa sensació d'interinatge— designà el seu nebot Joan d'Aragó. Necessitava de nou reforçar l'autoritat en el càrrec i tancar definitivament les reformes. Aquest fou posteriorment nomenat virrei a Nàpols i, per tant, Ferran optà per designar el duc de Calàbria. Amb aquesta persona es tornà a generar una sensació d'interinitat. A la tornada de Nàpols, el monarca nomenà Jaime de Luna. Tal

108. Així, per exemple, al regne de Mallorca, Ferran fou continuista i quan arribà al tron mantingué el lloctinent que havia nomenat el seu pare, Berenguer de Blanes. El succeí Ximén Pérez Escrivà de Romani, que havia estat virrei del regne de Sardenya. A la mort d'aquest últim, Ferran II nomenà Joan Eimeric i entre ell i el seu germà estigueren al capdavant de l'illa fins gairebé el final del regnat. Aquests endegaren les reformes que ordenà el sobirà i generaren tensions a l'illa: Ernest BELENGUER, «Les Balears durant el regnat de Ferran el Catòlic», a *Història de les illes Balears*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 2004, p. 192-209. En el regne de Sardenya, la institució monàrquica era dèbil i Ferran decidí portà a terme ràpidament el redreç a l'illa amb el nomenament de Pérez Escrivà de Romani, que generà força tensió entre l'oligarquia sarda. Després d'alguns nomenaments tècnics, la monarquia es decidí per Joan Dusai. Aquest membre de l'oligarquia barcelonina va ser qui va portar a terme un seguit de reformes administratives com la incorporació de la insaculació a l'Administració local: Francesco MANCONI, *Cerdeña: Un reino de la Corona de Aragón bajo los Austrias*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2010, p. 39-65; Joefina MATEU, *Los virreyes de Cerdeña: Fuentes para su estudio*, Verona, Linotipia veronese e fiorini, 1964, p. 148-179.

com hem vist, el govern d'aquest últim topà amb una conjuntura complexa. A la recta final del regnat, davant de la inestabilitat creixent i de la progressiva debilitat que emanava del rei per la seva edat, Ferran II decidí novament potenciar l'autoritat de la lloctinència a Catalunya amb la designació de nou de Joan d'Aragó, reforçant-lo amb la capitania general. En aquest cas, el sobirà traspassà les línies vermelles, ja que aquest personatge havia estat nomenat diputat eclesiàstic de la Diputació del General. Així quedava en segon pla el més important: la designació de capità general i lloctinent general en una mateixa persona. Al final del regnat, en moments d'una presumible incertesa a causa de la seva senectut, col·locà el seu fill bastard Alfons d'Aragó.

Molt probablement, la imatge de fortalesa i control que s'ha anat forjant al llarg dels segles de Ferran II ha estat un pèl sobrevalorada. Com hem vist, el poder reial tingué a Catalunya serioses febleses, ja que les institucions no sempre li posaren fàcil i fins i tot algun virrei no actuà amb la fidelitat que corresponia. Dels trenta-set anys del seu regnat, en vint-i-vuit necessità de persones de l'entorn reial per donar un plus notable d'autoritat al Principat i als comtats. Podem enllaçar això amb la imatge d'estadista que també ens ha arribat fins avui del Rei Catòlic, car utilitzà tots els recursos disponibles per intentar superar les seves mancances a Catalunya.

Les Corts dels regnes. La legislació de Corts dels anys de Ferran II: una aproximació comparativa dels regnes de la Corona catalanoaragonesa

Eva SERRA I PUIG (†)
Institut d'Estudis Catalans

Tomàs de Montagut, en un estudi de 1999,¹ a partir de les Corts Generals de Montsó de 1382-1389, convocades per Pere el Cerimoniós,² observa l'existència d'una «Corona o Unió de Regnes i de Terres que», escriu, «bé podem anomenar o que s'anomenarà més endavant (almenys des de Ferran el Catòlic) Corona d'Aragó». Les Corts Generals de la monarquia, continua dient, «donen fe de l'existència d'una comunitat universal» que remuntaria a final del segle XIII (les de Montsó de 1289), quan algunes disposicions perfilen «el principi d'indivisibilitat d'aquestes terres i regnes».³ El treball de Montagut fa una relació de totes les Corts Generals documentades i compara les de Montsó de 1382-1389 amb les de Montsó de 1585, tot reclamant un estudi comparatiu de les legislacions aprovades per cada regne en aquestes històriques Corts Generals per tal de poder valorar l'abast de les seves relacions internes. El plantejament és força interessant i matèria per a un estudi de gran abast. Ara i aquí simplement aprofito aquesta comunicació per fer una aproximació en aquest sentit des de les Corts Generals de Ferran II i sobre la base del material publicat, però en cap cas es tracta de l'estudi de fons que caldria fer.

Una aproximació comparativa a un llegat legislatiu com pretén fer aquesta comunicació obliga, en primer lloc, a situar les estructures dels diferents regnes i la conjuntura dels anys de Ferran II, que ens permet observar els possibles factors de cohesió, però també els factors separadors existents entre regnes, és a dir, ens obli-

1. Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «Les Corts Generals de la Corona d'Aragó (Notes per al seu estudi)», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord.), *Felipe II y el Mediterráneo*, vol. iv, *La monarquía y los reinos (II): Congreso Internacional Barcelona, 23 a 27 de noviembre de 1998*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 1999, p. 121-138.

2. Corts de Pere el Cerimoniós de 1382-1384 continuades el 1388-1389 per Joan I. Pere el Cerimoniós va aprovar-hi sis capítols i la prolongació de Joan I no n'aprovà cap més. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Vida i regnat de Pere el Cerimoniós, 1319-1387*, Lleida, Pagès, 2015, p. 271-273.

3. Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «Les Corts Generals...», p. 128.

ga a mirar més enllà de la formalitat institucional d'una convocatòria conjunta. Geogràficament, la localització de Corts Generals a Montsó pot llegir-se com un fet propiciatori de cohesió, però, al mateix temps, els ritmes parlamentaris variaren d'un regne a un altre molt en relació amb ritmes interns propis difícilment coordinables. Montagut mateix, referint-se lògicament sobretot a Aragó i Catalunya, parla de «pobles força diferents pel seu dret, per la seva llengua i per la seva estructura social i econòmica»,⁴ i jo hi afegiria, a més, per les seves diferents circumstàncies històriques dins d'una mateixa cronologia. A més de la localització de Montsó, hi ha un altre aspecte que juga en favor d'una conjunció fins a 1585: la voluntat reial d'obtenir un donatiu col·lectiu que, sumat, resultés una quantia amb el volum i la qualitat cobejats i operatius per a les seves obligacions financeres. Després, les torbacions aragoneses i catalanes de 1588-1592 degueren convèncer la monarquia que era millor mantenir els regnes separats entre ells per evitar complicitats perilloses.⁵ Montagut observa per al cas de 1382-1389 sessions conjuntes i una normativa general que afectava els tres regnes (la reforma de la casa reial, l'ordenament de la justícia i el capítol del donatiu). El 1585 havia desaparegut la Cort Universal de la Corona i els regnes podien reunir-se en un mateix lloc, però ho feren per separat: és el cas ja dels anys de Ferran II.⁶ Tot i així, Àngels Casals ha pogut verificar, en les Corts dels anys de l'emperador, com, a efectes financers imperials, els tres donatius eren comptabilitzats conjuntament.⁷

Dit això, també cal afegir-hi que la lectura comparativa caldria fer-la des d'una cronologia més àmplia i no simplement des del regnat d'un rei, ja que l'actuació d'un monarca, tot i la importància que la figura jurídica reial pogués tenir dins de l'època, no explica del tot la dialèctica dels ritmes polítics d'unes societats amb orígens i evolucions distintes i correlacions socials i cohesions internes pròpies. Massa sovint s'ha atorgat dinamisme només a la figura del rei, com si els regnes fossin subjectes passius. Les tendències homogeneïtzadores de la monarquia havien d'operar i operaven dialècticament sobre cossos vius amb els seus propis orígens i evolucions.

4. Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «Les Corts Generals...», p. 137.

5. Eva SERRA I PUIG, «Introducció», a *Cort General de Montsó (1585)*. *Montsó-Binèfar: Procés familiar del braç reial*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 2001, col·l. «Textos Jurídics Catalans», núm. 18, p. vi; Eva SERRA I PUIG, «La informació diplomàtica sobre el sistema polític català entre 1599 i 1713», a *Corts i Parlaments de la Corona d'Aragó: Unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*, València, Universitat de València, 2008 p. 363.

6. Per aquesta raó, Lalinde considera que no són Corts Generals; encara més, opina que no han existit mai Corts Generals. Jesús LALINDE ABADIA, «Fernando II de Aragón ante la foralidad aragonesa», a Miguel Àngel LADERO QUESADA *et al.*, *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, presentació d'Esteban Sarasa, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1996, p. 213-226, en concret p. 217.

7. Àngel CASALS, *L'Emperador i els catalans: Catalunya a l'Imperi de Carles V (1516-1543)*, Granollers, Ed. Granollers, 2000, p. 301.

Els regnes revelen, doncs, ritmes propis.⁸ Aragó era un país sense projecció marítima;⁹ el regne de València, una prolongació inicialment aragonesa i definitivament catalana, però com a tal regne, era resultat tardà de la «voluntat reial», amb la qual cosa va «contrarestar les exigències dels magnats [aragonesos] i consolidar la pròpia autoritat» i va esdevenir un regne més aviat captiu del monarca. Amb Alfons el Magnànim s'havia convertit en «el pulmó financer de la Corona», amb greus conseqüències per al regne.¹⁰ Pel que fa a Catalunya, estava en plena postguerra i, això no obstant, amb símptomes de vitalitat al final del regnat. Catalunya havia acabat perdent la guerra, però, tot i així, el procés de postguerra, malgrat la repressió¹¹ i l'intervencionisme reial, fou més un nou joc d'equilibris de força que no pas, potser, un mer resultat de vençuts i vencedors. La comparació entre els capítols de la concòrdia de Vilafranca (1462) i les constitucions i capítols de cort de 1481, amb la *Poc Valria* com a clau de volta o colofó decisiu, revela aquesta continuïtat, matisada per unes noves aliances entre monarca i patriciat urbà potser fins aleshores inèdites.

Si parlem de la Corona catalanoaragonesa també ens tocaria parlar de Sardènia i els regnes mallorquins. Sardènia era massa singular i allunyada, i patia una integració tardana per ser en Corts Generals, encara que els seus parlaments tenien capacitat legislativa. Mallorca ja s'havia despenjat de les Corts catalanes abans del Catòlic i, tot i ser convocada en algun moment, no hi anà.¹² Cito Sardènia i Mallorca, però no pretenc entrar en les disposicions legals que les administraven.

8. «Unitat de territoris que no significava uniformitat de tots els que estaven sotmesos al mateix sobirà», escriu Belenguier. Vegeu ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999, p. 12. Per a José Ángel Sesma, des del punt de vista polític, l'ingrés a una monarquia d'àmbit mundial dissoldria lentament els debils llaços dels territoris de la Corona: JOSÉ ÁNGEL SESMA MUÑOZ *et al.*, *Un año en la historia de Aragón: 1492*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1992, p. 530. Pel que fa a les vinculacions socials i econòmiques entre els tres regnes, no tenim encara una bona història de la Corona catalanoaragonesa que verifiqui contenciosos, dependències i complementarietats socioeconòmiques. Des del punt de vista econòmic, Junqueras planteja, pel que fa a l'alta edat moderna, una Barcelona amb voluntat de «liderar una àmplia regió econòmica que, en certa mesura, engloba els regnes d'Aragó i València»: ORIOL JUNQUERAS, *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'alta edat moderna*, Barcelona, Farell, 2005, p. 12-13; hi insisteix a les pàgines 77, 98, 132 i 161.

9. Segons José Ángel Sesma, és «un reino interior» difícil de compaginar amb els altres tres, «muy volcados al mar»: JOSÉ ÁNGEL SESMA MUÑOZ *et al.*, *Un año en la historia...*, p. 527. «Reino interior, secundario por esta razón», amb una noblesa molt aferrada als seus privilegis i sense sentit comercial, diu el mateix autor a JOSÉ ÁNGEL SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II (1479-1516)*, Saragossa, Instituto Fernando el Católico, 1977, p. 5-6.

10. ANTONI FURIÓ, *Història del País Valencià*, València, Alfons el Magnànim, 1995, p. 50 i 169.

11. Josep Fernández Trabal, que fa temps que es dedica a estudiar el segle xv català, té clara l'existència de repressió en la postguerra de Ferran II més enllà de les confiscacions del comte de Pallars en favor dels Cardona.

12. Els contenciosos amb els censalistes catalans que reclamaven endarreriments i es trobaven sota arbitratge reial ho explicarien. Vegeu ROMÀ PINYA HOMS, «El reino de Mallorca», a *Corts i Parlaments en la Corona d'Aragó* (versió en català i castellà), Barcelona, 1988, p. 93 i 119-121.

En els anys del Rei Catòlic només hi hagué a Montsó dues Corts Generals pròpiament dites dels tres regnes: la de 1510 i la de 1512. I encara, a la de 1512, el regne de València no hi assistí. El rei n'havia intentat unes altres a Tarassona el 1484, però els catalans hi van dissentir i es negaren a assistir-hi per tal com era anticonstitucional la reunió de Corts catalanes fora de Catalunya. La clàssica acceptació de Fraga i Montsó tenia fonaments jurisdiccionals històrics.¹³ El regne de València també es queixava d'una convocatòria fora del seu territori, però les seves queixes mai no li valgueren. Una temptativa reial per solucionar les dificultats de convocatòries de Corts Generals, i per sostroure's de greuges i legislació, foren les convocatòries de parlaments, que la historiografia sobre el Rei Catòlic revela que va ser una opció amb poc èxit. El Parlament de Barcelona de 1485, després de la negativa dels catalans a la convocatòria de Tarassona, no reeixí. Àngels Casals ja ens ha explicat les temptatives fracassades de convocar parlaments a Catalunya per part de Ferran II el 1483, el 1487 i el 1495,¹⁴ i els dos parlaments de València de 1483 i de 1497, segons Ernest Belenguier, tampoc reeixiren del tot.

CORTS I PARLAMENTS ENTRE 1580 I 1515

En el cas dels regnes de la Corona de «ça de mar», la diferència entre Corts i parlaments era prou clara. Les Corts havien de ser convocades i presidides pel rei i, com a mínim, si el president no era el monarca, necessitaven l'habilitació consentida d'un membre de la família reial. Només les Corts podien legislar i jutjar greuges i en cap cas els parlaments. Els parlaments de «ça de mar» no necessitaven ni la convocatòria ni la presència reial, però no podien aprovar lleis ni jutjar greuges i generalment eren convocatòries virregnals amb finalitats fiscals.

Ara bé, no podem confondre aquests parlaments de «ça de mar» amb els «dellà de mar» o de Sardenya. L'historiador de Sardenya Antonio Era, el 1952, ja indicava que, en el cas sard, el nom havia induït a error, ja que, de fet, aquells parlaments eren Corts, en el sentit que de les seves convocatòries en sortia legislació.¹⁵

13. Correspon als límits de Catalunya establerts per Jaume I en la disposició del 20 de gener de 1243. Andreu Bosc, *Summari, índex o epitome dels admirables y nobilíssims títols de honor de Catalunya, Rosselló y Cerdanya*, Perpinyà, 1628, p. 92; edició facsímil, Barcelona i Sueca, Curial, 1974.

14. Àngel CASALS, «Vicens Vives i el redreç de Ferran II a Catalunya, cinquanta anys després», *Revista de Catalunya*, núm. 35 (novembre 1989), p. 50-61.

15. Antonio ERA, *Storia della Sardegna durante il regno di Ferdinando el Cattolico*, Saragossa, CSIC, Instituto Fernando el Católico, 1952; Antonio ERA, *Il Parlamento sardo del 1481-1485*, Milà, Dott A. Giuffrè, 1955; Antonio ERA, «Reunión extraordinaria del parlamento sardo en 1495», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), núm. XXIII (1955), p. 593-609.

TAULA 1

Relació de Corts i parlaments de la Corona catalanoaragonesa en els anys del regnat de Ferran II

<i>Principat de Catalunya^a</i>	<i>Regne de València^b</i>	<i>Regne d'Aragó^c</i>	<i>Regne de Sardenya^d</i>	<i>Regne de Mallorca^e</i>
	Corts de València X-1479: sense furs.	Corts de Calataiud-Saragossa de 1481, restaren empantanegades. ^f		A les Corts Generals de Montsó de 1365 hi concorregué integrat en els braços dels estaments catalans (cada una de les tres illes hi són representades en el braç reial català com un municipi). Segons Pinya Homs, el regne se'n despenja entrat el segle xv, en part per les friccions amb els creditors catalans del deute públic mallorquí. El gener de 1564 aspirava novament «de entrar en corts com los altres Regnes, ço és Catalunya, Aragó y Valencia», conscient que no serhi el perjudicava, però n'havia perdut el dret.
Corts de Barcelona de 1480-1481.	Parlament de València de 1483.			
Corts «Generals» de Tarassona de 1484: els catalans no hi assistiren. Varen dissentir per tal com era anticonstitucional la reunió de Corts fora de Catalunya.	Corts «Generals» de Tarassona-València-Oriola de 1484-1489.	Corts «Generals» de Tarassona 1484.	Parlament sard de 1481-1485.	
Parlament de Barcelona de 1485: cap ordenació coneguda.		Reunió de Saragossa de 1488.		
		L'agost de 1492, convocatòria de braços amb el beneplàcit reial per a «tractar e apuntar con su alteza» les qüestions «que cumplen a su servicio e al bien deste reyno». ^g		
Corts de Barcelona de 1493.		Corts de Saragossa de 1493-1494.		
Corts de Tortosa de 1495-1496.	Corts de Sant Mateu de 1495, sense furs.	Corts de Tarassona de 1495-1496.	Parlament de 1495.	
	Parlament de [València] de 1497.	Corts de Saragossa de 1498.	Parlament de 1497.	
Corts de Barcelona de 1503.		Corts de Tarassona de 1502.	Parlament de 1500.	

TAULA 1 (Continuació)

Relació de Corts i parlaments de la Corona catalanoaragonesa en els anys del regnat de Ferran II

Principat de Catalunya ^a	Regne de València ^b	Regne d'Aragó ^c	Regne de Sardenya ^d	Regne de Mallorca ^e
Corts Generals de Montsó de 1510.	Corts Generals de Montsó de 1510.	Corts Generals de Montsó de 1510.	Parlament de 1504-1511.	
Corts Generals de Montsó de 1512.	Corts Generals de Montsó de 1512. Hi són convocats, però no hi assisteixen per raons econòmiques.	Corts Generals de Montsó de 1512.		
Corts de Lleida de 1515.		Corts de Calataiud de 1515.		

FONT: Elaboració pròpia.

a Rafael CONDE, Ana HERNÁNDEZ, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA, «Fonts per a l'estudi de les Corts i els Parlaments de Catalunya. Catàleg dels processos de Corts i Parlaments», a *Les Corts a Catalunya: Actes del Congrés d'Història Institucional*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, p. 24-70.

b Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, València, Universitat de València, Departament d'Història Moderna, 1972.

c Jerónimo ZURITA, *Anales de Aragón*, vol. 8, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1990; Jerónimo ZURITA, *Historia del rey don Hernando el Católico*, Saragossa, Diputación de Aragón, 1994; José Ángel SESMA MUÑOZ i Carlos LALIENA CORBERA (dir.), *Acta Curiarum Regni Aragonum*, Saragossa, Cortes de Aragón, Gobierno de Aragón, 2011; Pascual SAVALL DRONDA i Santiago PENEN DEBESA, *Fueros, observancias y actos de corte*, edició facsimil, Saragossa, Justicia de Aragón, 1991; Luis GONZÁLEZ ANTÓN, *Las Cortes de Aragón*, Saragossa, Librería General, 1978; Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», a Miguel Ángel LADERO QUESADA *et al.*, *Fernando II de Aragón...*, p. 199-211; Jesús LALINDE ABADÍA, «Fernando II de Aragón ante...»; José A. ARMILLAS VICENTE i Enrique SOLANO CAMÓN, «Proyección del poder real sobre Aragón en la construcción del absolutismo (1495-1645)», a Esteban SARASA i Eliseo SERRANO (coord.), *La Corona de Aragón y el mundo Mediterráneo: Siglos XV-XVI*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1997, p. 333-367. També és interessant consultar Ricardo del ARCO, «Las Cortes aragonesas de los Reyes Católicos», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, núm. 60 (1954), p. 77-103; Fernando SOLANO, «El reino de Aragón durante el gobierno de Fernando el Católico», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 16-18 (1963-1965), p. 221-246.

d Segons les *Acta Curiarum Regni Sardiniae* publicades.

e Romà PINYA HOMS, *La participació de Mallorca en les Corts Catalanes*, Palma, Obra Cultural Balear, 1978, p. 28-29; Romà PINYA HOMS, *El Gran i General Consell: Asamblea del Reino de Mallorca*, Palma, Diputación Provincial de Baleares, 1977, p. 35 i 145.

f Jerónimo ZURITA, *Anales...*, vol. 8 (llibre xx, cap. xli), p. 400-405; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic*, p. 124.

g José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino...*, p. 77; José Ángel SESMA MUÑOZ *et al.*, *Un año en la historia...*, p. 501. Segons Sesma, foren quasi unes Corts. També indica que van ser freqüents les juntes de braços en la primera etapa del regnat de Ferran II fins a 1496; els afers de Granada ho expliquen i no era cosa grata al rei: José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino...*, p. 73-79.

Tal com s'ha dit més amunt, la lectura d'aquest quadre ens permet veure que, de Corts Generals pròpiament dites, només n'hi hagué dues: les de Montsó de 1510 i de 1512 i, per ser més exactes, una: la de 1510. Trobem set celebracions de Corts en el cas català i onze de teòriques en el cas aragonès. Hi ha una gran diferència amb el cas de València, on només foren convocades quatre Corts, de les quals només reeixiren amb furs la convocatòria de Tarassona-València-Oriola de 1484-1489 i les generals de Montsó de 1510.¹⁶ La carta localitzada per Ernest Belenguier dels jurats de València al rei excusant la seva assistència a la convocatòria de Montsó de 1512 permet observar que els jurats de València no estaven en condicions de pagar cap servei al rei ni tampoc volien ser només un recurs fiscal del monarca, per la qual cosa reclamaven no ser acusats de contumàços, ni que la Cort pogués perdre per aquesta raó el caràcter de general. De fet, no volien impedir «donar forma de Corts Generals per ocasió dels altres regnes».¹⁷ Tot i l'existència de la celebració d'onze teòriques Corts per al regne d'Aragó, també, segons la historiografia aragonesa, només foren especialment fructíferes les de 1495, 1510 i 1512.

És interessant remarcar la forma de la disposició dels tres regnes amb els seus respectius braços en les sessions plenàries de Corts de la Corona de «sa de mar». No sembla que hagi variat en relació amb les del segle XIV,¹⁸ si bé, a diferència d'aquestes, ja deliberen i acorden per separat. A títol informatiu ordeno en dos quadres els assistents segons l'estudi preliminar dels processos de 1510 publicats per ACRA, que verifica la quantitat i la qualitat dels convocats i els assistents en les primeres sessions de les Corts i la seva disposició en la sessió plenària de tots els regnes de la Corona.¹⁹ Cal advertir que en algun cas, com en el de Pedro de Catro Pinos o de Castre Pinos, vescomte d'Illa i de Canet, tenia dret a tenir lloc tant entre la noblesa aragonesa com entre la noblesa catalana per posseir terres en ambdós regnes. Sempre l'ordre de preferència fou primer el regne d'Aragó, en segon lloc el de València i en tercer lloc Catalunya; prevalia, doncs, la condició jurídica de reg-

16. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado...*, p. XII-XXX. Ernest Belenguier m'informa que existeix una edició dels furs de 1488 que conté el facsímil de l'edició històrica de lletra gòtica, l'edició d'una transcripció amb lletra romana i una traducció en castellà, tot plegat publicat en dos volums per l'Ajuntament de València el 1993.

17. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado...*, p. XXXI.

18. Disposició dels braços dels tres regnes a *Cort General de Montsó de 1382-1384*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992, col·l. «Textos Jurídics Catalans. Lleis i Costums», núm. II/2, p. 76-77. En una data tan avançada com 1693, la noblesa encara recordava i reproduïa aquesta disposició. Universitat Pompeu Fabra, IHJVV. Volum *Diputació i Catalunya*, doc. 21, p. 19.

19. *Actas de las Cortes Generales de Monzón, 1510; Actas de las Cortes Generales de Monzón, 1512-1514*, edició a cura de Cristina Monterde Albac. Vegeu José Àngel SESMA MUÑOZ i Carlos LALIENA ABADÍA, *Acta Curiarum...* La introducció forma part del vol. XVI/1 i les referències de nombre i disposició dels assistents són a les pàgines III-IV.

TAULA 2
Corts de Montsó de 1510

	<i>Regne d'Aragó</i>	<i>Regne de València</i>	<i>Principat de Catalunya</i>
Convocats el 6 de març: 861	Eclesiàstics: 26 Nobles: 28 Cavallers: 86 Universitats: 33 TOTAL: 173	Eclesiàstics: 15 Nobles: 89 Cavallers: 122 Ciutats i viles: 21 TOTAL: 247	Eclesiàstics: 37 Nobles: 48 Cavallers: 320 Ciutats i viles: 36 TOTAL: 441 Procedència dels militars: Barcelona 92, Lleida 31, Girona 46, Manresa 15, Vilafranca del Penedès 24, Tarragona 14, Cervera 35, Tortosa 3, Balaguer 5, Urgell 16, Montblanc 5, Pallars 5, Igalada 3, Camprodon 2, Conflent 1, Besalú 4, Rosselló 16, Vallès 3
Assistència el 20 d'abril: 70	Nobles: 2 Cavallers: 13 Universitats: 4 TOTAL: 19	Nobles i cavallers: 4 Ciutats i viles: 7 TOTAL: 11	Eclesiàstics: 11 Nobles: 18 Ciutats i viles: 11 TOTAL: 40
Ajornaments. Les sessions es difereixen fins al dia 26 d'abril, dia en el qual hi ha 101 assistents	12	19	70
Nou ajornament fins al dia 29 d'abril, dia en el qual hi ha 141 assistents	23	42	76
4 de maig: dia del soli d'obertura	Eclesiàstics: 10 Nobles: 20 Cavallers: [66] ^a Comuns: 23 Síndics: 35	Eclesiàstics: 5 Nobles: 20 Cavallers: [15] ^a Comuns: 17 Síndics: 21	Eclesiàstics: 19 Nobles: 30 Cavallers: 55 Comuns: 24 Síndics: 32

FONT: Elaboració pròpia.

^a Entre claudàtors perquè caldria més atenció per verificar més bé la condició aragonesa de tots ells.

ne.²⁰ En la sessió plenària, la llengua emprada pel rei era el català i la resposta dels regnes anava a càrrec de l'arquebisbe de Saragossa, en teoria en aragonès, però la lectura dels processos sembla demostrar la castellanització de la resposta. L'edició del tom xvi, volums 1 i 2, demostra l'ús del català pels braços en les sessions valencianes i catalanes i l'ús del castellà en les sessions aragoneses. En ambdues Corts, la de 1510 i la de 1512, els catalans i els valencians protesten davant del vicecanceller Antoni Agustí contra la presència del Justícia d'Aragó en els actes de cort de prorogació, per ser Corts Generals i el Justícia ser una figura jurídica només aragonesa, protesta que el monarca mai no admeté.

TAULA 3
Col·locació dels regnes i llurs representants en la primera sessió efectiva
del 4 de maig de 1510 les Corts de Montsó

<i>A la dreta del soli</i>	<i>Enfront del rei</i>	<i>A l'esquerra del soli</i>
Aragonesos i valencians.	Els síndics de les universitats d'Aragó i València barrejats. ^a	Els tres braços de Catalunya; primer els eclesiàstics, seguits dels nobles i, finalment, les universitats. ^b

FONT: Elaboració pròpia.

^a Segons aparició documental amb el nombre de síndics i el regne a què pertanyen cadascuna entre parèntesis. Intercalades començant per Saragossa i acabant amb dos síndics de València ciutat: Saragossa (4 regne d'Aragó), València ciutat (5 regne de València); segueixen: Osca (1 regne d'Aragó), Xàtiva i Cabdet (1 regne de València), Tarassona (2 regne d'Aragó), Ontinyent (1 regne de València), Jaca (1 regne d'Aragó), Biar i Bocairent (1 regne de València), Calataiud (1 regne d'Aragó), Morella (1 regne de València), «Albarracín et eius aldearum» (2 regne d'Aragó), Castelló (1 regne de València), Barbastre (2 regne d'Aragó), Castellfabib (1 regne de València), Daroca (2 regne d'Aragó), Terol (1 regne d'Aragó), Alcoi, Xixona i Penàguila (1 regne de València), Alcanyís (1 regne d'Aragó), Vila-real (1 regne de València), Calataiud (2 regne d'Aragó), la Vila Joiosa (1 regne de València), Daroca (2 regne d'Aragó), Oriola (1 regne de València), Terol i Mosquerola (1 regne d'Aragó), Llíria (1 regne de València), Montalbán (1 regne d'Aragó), Alacant (1 regne de València), «Sarinyena et eius alderaum» (2 regne d'Aragó), Cullera i Alpont (1 regne de València), Tamarit de Llitera (1 regne d'Aragó), Xèrica (1 regne de València), Montsó (2 regne d'Aragó), Alzira (1 regne de València), Magallón (1 regne d'Aragó), Ademús (1 regne de València), «isti qui consecitibe sequuntur sunt aragonenses, quia in hoc die non fuerunt plures valentini; Almudèver» (1), Sant Esteve de Llitera (1), Alquèssar (1), Bolea (1) i Loarre (1). Cal remarcar la presència de viles amb les seves aldees en el cas aragonès i l'àmplia representació de Calataiud i Daroca: *Actas de las Cortes...*, vol. 1, p. 57-59, on consta el nom dels síndics.

^b Pel que fa a les universitats catalanes, foren, segons l'ordre d'aparició documental: Barcelona (3), Lleida (2), Girona (2), Perpinyà (2), Tortosa (1), Vic (1), Manresa (1), Cervera (2), Puigcerdà (1), Vilafranca del Penedès (2), Tuïr (1), Figueres (1), Besalú (1), Pals (1), Talarn (1), Berga (2), Sarraí (1), els Prats de Rei (1), Santpedor (1), Vilanova de Geltrú (1), Torroella (1), Vilafranca del Conflent (1), l'Arboç (1) i Salses (1): *Actas de las Cortes...*, vol. 1, p. 62-63, on consta el nom dels síndics.

20. Segons el cronista Desclot, Ramon Berenguer IV no volgué ser «apelat rey» pel fet de considerar-se «dels melors chomtes del món». Segons Abadal, «l'escrúpol de juridicitat dels juristes de Ramon Berenguer IV devia aturar-los davant el dret del rei francès». Amb Alfons el Cast, als Usatges era formulada la teoria del Príncep que introduïa a Catalunya els principis de la sobirania monàrquica. Vegeu Ramon d'ABADAL, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1972, p. 64-65 i 72.

De la lectura del quadre pel que fa a la quantitat, la qualitat i la disposició dels convocats i assistents en el soli d'obertura del 4 de maig de 1510, es desprèn que fou de 304 assistents: 119 d'Aragó, 57 del regne de València i 128 de Catalunya. Pel que fa a les universitats, no comptabilitzo el nombre de síndics. Si comptéssim els síndics, els 23 comuns d'Aragó esdevindrien 35 síndics; els 17 comuns valencians, 21, i els 24 comuns catalans, 32 síndics. La disposició és: a la dreta del soli, aragonesos i valencians alternant, començant pel braç eclesiàstic i continuant pel nobiliari i els *infanzones* i cavallers; enfront del rei: les universitats aragoneses i valencianes alternant, començant per les aragoneses amb Saragossa, la primera valenciana és lògicament València; a l'esquerra del soli se situen els catalans, començant pel braç eclesiàstic seguit pel militar, els nobles primer i els cavallers després, i finalment el braç de ciutats i viles començant per Barcelona. Cal advertir que sobretot el braç militar es desplaça portant sovint moltes procures d'altres membres del mateix braç. Aquesta disposició del segle XIV, respectada en el soli d'obertura de 1510, encara era recordada pel braç militar català en un document de 1693.

Per separat, analitzo les lleis o disposicions que m'han semblat més significatives de cada regne per concloure una aproximació comparativa provisional. La lectura de les lleis sense el context del debat dels processos sempre és incompleta i seria recomanable en un futur tant endinsar-se en la totalitat de les disposicions com en els processos de cort més enllà de les lleis aprovades, cosa que aquesta comunicació no pot ni pretén fer.

Tot fa veure que l'etapa de Ferran II tingué per als tres regnes un caràcter frontissa d'un cicle institucional anterior propi (independent de les estructures reials noves com el Consell d'Aragó, la novetat de lloctinents externs a la sang reial o la Inquisició). Això s'explicaria no tant per la personalitat d'un monarca, ni per l'èxit Trastàmara sobre el conjunt de regnes i corones peninsular, sinó pel context d'aquella etapa històrica, en la qual no sols les monarquies semblen reeixir o voler reeixir a coronar un paisatge suposadament només feudal, sinó que, cosa més important, els territoris històrics coronen el seu cicle institucional propi en trobar-se els seus tres o quatre estaments en dialèctica amb el monarca.

EL CAS ARAGONÈS²¹

El Catòlic, involucrat en la conquesta de Granada i en els afers navarresos i italians, tardà a tenir envers Aragó la dedicació parlamentària necessària. Amb tot, fora de Corts, aprofitant els contenciosos interns aragonesos, hi havia introduït

21. Per fer aquesta panoràmica legislativa, he tingut en compte l'edició dels *Fueros* de Pascual Savall Dronda i Santiago Penen Debesa de 1866 (edició facsímil de 1991) i l'edició dels processos de les Corts Generals de 1510 i 1512 publicades per *Acta Curiarum*...

una Hermandad (1486), és a dir, tropes reials pagades per les ciutats i les viles aragoneses, a semblança de la castellana i declarat la Sentència de Celada (1497) favorable als vassalls del senyoriu d'Ariza contra els Palafox, una sentència, però, local, sense l'abast de la de Guadalupe.

L'anàlisi de la legislació aragonesa dels anys del Catòlic²² permet observar d'entrada dos aspectes: un de relatiu a l'estructura política del regne i un altre de relatiu a l'organització judicial. El regnat de Ferran ja trobà estructurada una diputació amb un sistema electoral mixt de cooptació interna i sorteig, sortida de les Corts de Terol (1427) i d'Alcanýs (1436). Aquesta diputació, al costat de la seva originària funció de recaptació fiscal, havia afegit durant el segle xv funcions defensives i de salvaguarda de les llibertats. La seva autoritat emanava de les Corts i la seva actuació es basava en «cumplir y hacer cumplir los fueros y libertades del reino».²³ Ara, amb el Catòlic, a Tarassona, el 1495 i per acte de Cort, es facultà quaranta-vuit persones (dotze per braç) a formar una matrícula de personal apte per exercir els oficis del regne. Els diputats i vuit persones (dues per braç) sortides d'aquestes quaranta-vuit havien d'organitzar la insaculació de la matrícula i el sorteig amb *teruelos* i disposar la manera de cobrir les vacants en el futur. Amb la reforma del procediment electoral es trencava l'excessiva endogàmia, però la monarquia també aconseguia una influència superior sobre l'organisme. Les finances de la Diputació requerien un «reparo general», ja que arrossegaven un greu dèficit i els interessos del deute desbordaven els ingressos. Molts creditors eren censalistes catalans que havien deixat de cobrar durant la guerra contra Joan II. Els catalans pressionaven Tortosa i València, terminals de les rutes d'exportació del regne d'Aragó, perquè confisquessin les mercaderies aragoneses. El *reparo* aragonès és assimilable al nostre *redreç*²⁴ i fou una de les esclètxes d'intervencionisme reial. Amb l'excusa del *reparo*, la monarquia, en intervenir en el sanejament de la hisenda de la Diputació (pla de 1488), per interès propi avançava diners i reconvertia el

22. L'espai no ens permet fer esment de la distinció entre furs, actes de Cort i observances (aquestes darreres compilades en el regnat del Magnànim), ni tampoc podem entrar en la foralitat no esesa en tot el regne (encara trigaria a ser-ho sobre l'extremadura terolesa). Vegeu Jesús LALINDE ABADÍA, *Los Fueros de Aragón*, Saragossa, Librería General, 1976, p. 122-123.

23. José Àngel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino...*, p. 31: «Centran la finalidad de la institución», escriu Sesma Muñoz, «en la "custodia y guarda de los fueros y libertades deste reyno"».

24. El nostre *redreç* podria assimilar-se al *reparo* aragonès. En l'accepció catalana, «redreç» vol dir més esmenar o corregir en el sentit de posar al dia que no pas política encaminada a fer prosperar i avançar la institució i el país, segons la interpretació de Vicens Vives. En el cas aragonès, trobem la paraula *reparo* usada diverses vegades «previendo al bien e reparo del presente regno», s'escriu en la voluntat d'habilitació de Germana de Foix el 1510 —*Actas de las Cortes...*, vol. I, p. 225— i en la Cort General de 1512 es parla de «reparo de la justícia civil» —*Actas de las Cortes...*, vol. II, p. 385—, de «reparo del Consejo del Justicia de Aragón» —*Actas de las Cortes...*, vol. II, p. 388 i 642—, de «reparo de la Diputación» —*Actas de las Cortes...*, vol. II, p. 388, 632 i 647— i de «dicho reparo, ordinaciones y otras cosas» —*Actas de las Cortes...*, vol. II, p. 645 i 646.

vell deute en deute actualitzat a un interès més baix, creava nous impostos i obligava a invertir en aquella operació dissenyada pel rei amb una concòrdia (1499). No es posava fi a l'estat de comptes deficitari de la Diputació fins a les Corts de 1510. Amb tot, en els anys del Catòlic, la Diputació, a través de la legislació de Corts, amplià la seva capacitat administrativa, jurídica i judicial. El 1495, els diputats van incrementar les seves competències territorials a través de noves atribucions sobre els lloctinents dels *sobrejunteros*²⁵ (agents reials de l'ordre públic territorial). El 1510, la Diputació adquiria el dret de la creació de jutges locals per controlar les taules del General i jutjar els fraus a la hisenda del regne.

En el terreny de l'organització judicial²⁶ també s'observa un moment frontissa d'un cicle institucional. Les Corts de Saragossa de 1493 desenvolupaven la Cort del Justícia amb un consell de cinc juristes nomenats pel rei d'una terna proposada per la Diputació per als casos enumerats en el fur *De Homicidiis* de Calataiud (1461). Aquest tribunal del criminal havia de respectar els *fueros* i les immunitats no sols de nobles i *infanzones*, sinó també del conjunt dels aragonesos, i reiterar davant dels diputats el jurament fet davant del rei (Tarassona, 1495). El *justiciaazgo*, si bé professionalitzava la institució emblemàtica, reafirmada el 1461, al mateix temps era un organisme col·legiat que limitava el Justícia i els seus lloctinents. El rei, sobretot, temia els processos forals de la Institució (*aprehensión, firma de derecho i manifestación*) amb els quals els aragonesos tendien a garantir les seves llibertats, com l'observança dels *fueros* en els casos de detencions i captures, afer reiterat a Montsó el 1510 i amb nous aclariments en el procediment judicial de la *manifestación*, obtinguts a Montsó el 1512.²⁷ Per aquesta raó, a Montsó, el 1510 també es contrarestava el poder del Justícia amb la creació d'un consell de juristes de nomenament reial nucli de la futura Reial Audiència. Amb tot, no estava permès als vassalls apel·lar al rei contra llurs senyors (1515). El mateix 1510 amb la intenció d'evitar la impunitat per mancances en l'acusació pública, es disposava la creació de procuradors *ascriptos*. L'actuació d'acusació pública d'aquests procuradors no exclouïa l'acció de la part agreujada i estaven obligats a evitar abusos contra els reus.

La lectura de la normativa de Corts no ens permet despatxar en termes negatius, com a vegades ha estat fet, la importància del sistema polític d'Aragó en nom

25. Els *sobrejunteros* eren oficials de caràcter territorial agents reials d'ordre públic.

26. Sobre el Justícia d'Aragó, vegeu Àngel BONET NAVARRO i Esteban SARASA SÁNCHEZ, *El Justicia de Aragón, historia y derecho: Breve estudio introductorio*, Saragossa, Cortes de Aragón, 1985; Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «El Justicia de Aragón en el siglo XVI, según los fueros del reino», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. LXII (1992), p. 565-586.

27. Paga la pena remarcar que, després de les torbacions aragoneses, en les Corts repressives de 1592, una de les mesures imposades fou la limitació de la via privilegiada, és a dir, foral «a los que apellidaren libertad».

d'una tara senyorial d'origen i d'una suposada modernitat reial.²⁸ Cal tenir ben present que, a Aragó, el règim senyorial convivia també amb la presència significativa de poders vilatans i de comunitats que tenien veu a Corts. No podem assimilar lleugerament aristocràcia amb privilegis, ni autoritarisme reial amb una millor justícia que l'emanada de les institucions pròpies. Les Corts no deixaren de ser un moment de reequilibri del poder i sense elles l'autoritarisme reial hauria avançat sense fre. En tot moment, la Diputació i el Justícia intentaren resistir l'autoritarisme reial amb les competències que els atorgaven els furs, per exemple davant de la Inquisició.²⁹ Acceptat això, tampoc no podem oblidar la funció de justícia arbitral o poder públic arbitral del rei en Corts. Montsó, el 1510, conegué un arbitratge reial que aclaria les tensions de competències dels procuradors *strictos* entre les ciutats i les comunitats de Daroca i Calataiud, un arbitratge reial que potser podríem assimilar a una mena de judici *in curia datum*. Ara bé, el rei no s'acontentava a fer d'àrbitre: la nova Inquisició, la Hermandad o la creació d'una lloctinència permanent, individualitzada per regnes i sense sang reial, verifica l'instint autòritari de la monarquia fora de Corts.³⁰

A Montsó, el 1510, s'aprovava l'abolició de l'Hermandad,³¹ la qual ja havia estat suspesa a Tarassona el 1495. Aquesta abolició, que algun historiador ha considerat com una prova que el rei ja controlava el territori o com una demostració del triomf de la noblesa,³² més aviat, penso, caldria considerar-la un èxit parlamentari

28. En aquest sentit és profitosa la lectura de Víctor FAIRÉN GULLÉN, «Los procesos aragoneses medievales y los derechos del hombre», *Anuario de Derecho Aragonés*, vol. XIV (1968-1969: 1971), p. 343-400; Jesús LALINDE ABADÍA, «Las libertades aragonesas», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 25-26 (1972-1973), p. 7-36; Jesús LALINDE ABADÍA, *Los Fueros...*; Gregorio COLÁS LATORRE, «El pactismo en Aragón. Propuestas para un estudio», a Esteban SARASA i Eliseo SERRANO (COORD.), *La Corona de Aragón y el Mediterráneo...*, p. 269-292. Colás Latorre insisteix en el valor dels recursos d'empara dels aragonesos malgrat la presència de la «potestad absoluta» sobre el 20 % de la població (vassalls de senyoria laica) i la importància de poder controlar els recursos hisendístics.

29. José A. ARMILLAS VICENTE i Enrique SOLANO CAMÓN, «Proyección del poder real...», p. 334-335; Gregorio COLÁS LATORRE, «El pactismo en Aragón...», p. 277. Armillas i Solano indiquen sobretot el resistencialisme de la Diputació almenys fins a 1495 i sobretot enfront de la Inquisició entre 1484 i 1486.

30. El 1482, Ferran II pretengué posar com a lloctinent d'Aragó Ramon Folc de Cardona, però hagué de plegar veles i nomenar el seu bastard Alfons d'Aragó, ja arquebisbe de Saragossa i home influent sobre la Diputació. Amb el nomenament fallit de Ramon Folc de Cardona s'iniciava el plet mai acabat de la negativa d'un virrei estranger per part d'Aragó. Per un altre cantó, la voluntat reial fou a tota hora una lloctinència a cada regne amb atribucions militars, especialment a Catalunya. Jesús LALINDE ABADÍA, *La institución virreinal en Cataluña (1471-1716)*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1964.

31. Sobre la creació i el sentit de la Hermandad, a més dels autors aragonesos citats, vegeu també Jerónimo ZURITA, *Anales...*, vol. 8 (llibre XX, cap. LXXII i LXXVII), p. 534 i 551.

32. Miguel Àngel LADERO QUESADA *et al.*, *Fernando II de Aragón...*; José Àngel SESMA MUÑOZ, *Fernando de Aragón: Hispaniarum rex*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1992.

aragonès enfront del rei, ja que, al mateix temps que aquesta institució d'ordre públic era abolida, es reafirmaven els drets d'autodefensa local i es confirmaven les facultats que els *fueros* concedien no sols als senyors, sinó també als municipis i a les comunitats en aquest punt.

El règim senyorial hi seguia prou vigent i les prerrogatives senyorials restaven en peu en els *fueros* (1510). I no cal negar el pes de l'estamentalisme. La insaculació no fou cap porta oberta a tothom, alguna significativa infiltració popular devia molestar més d'un cop per tal com a Montsó, el 1510, es disposava que no podia ser admesa com a diputat, inquisidor ni *judicante* tota persona que en temps de l'extracció de l'ofici o un any abans hagués estat menestral i s'insistia que, en cas de vacants en les bosses de diputats, inquisidors i *judicantes*, havien de ser insaculats els més idonis de l'església, ciutat, vila o lloc corresponent a la vacant, entenent per idoneïtat la rigidesa estamental.

La Hisenda foral i l'economia foren igualment objecte de noves lleis. Es posaren límits al nivell de les despeses de la Diputació (1484) i els mercaders, sota pena de dos-cents sous, havien de manifestar la qualitat i la procedència de les mercaderies que venien (1495). Es controlava el frau fiscal sobretot de la venda de llanes i safrà, es feien disposicions diverses encaminades a garantir contractes i obligacions i s'exigia la presentació i la inscripció dels títols als compradors de béns seents (1495). La legislació fernandina de 1512 confirmava els béns mobles i seents posseïts per trenta anys procedents dels heretges, que també incloïa els censals i *treudos* que havien estat dels jueus expulsats. Totes aquestes disposicions i el detallat ordenament notarial mostren una societat prou complexa.

No trobem en el cas aragonès cap llei que ens recordi la *Poc Valdria* o llei de l'Observança catalana. El Privilegio General (1282), fonament del pactisme aragonès, no sembla haver necessitat cap renovació. Tanmateix, sí que trobem, reiteradament, que la Diputació està obligada a fer observar els *fueros*, així com la presència continuada de lleis que reclamen l'observança de la legislació foral. Algunes disposicions de 1510 i 1512 sancionaven els oficials que violessin els *fueros*. L'accés als processos familiars, i no sols a les lleis, permet conèixer algunes coses més, des de l'oferta del donatiu (motiu, caràcter graciós, volum i procediments del pagament) fins a les reclamacions no esdevingudes *fueros*, però que obligaven al rei.

El 1510, la motivació fou la conquesta del nord d'Àfrica i l'oferta, de 219.000 lliures jaqueses. A les Corts de Montsó de 1512, presidides per Germana de Foix, la motivació fou la rivalitat de la Corona fernandina amb França per Navarra³³ i les

33. Cal remarcar que, per als tres regnes, a diferència dels segles posteriors, els esforços militars en pro del Magrib o de Navarra i les terres italianes no eren aliens als seus interessos. Pel que fa a Navarra, hi havia interessos compartits també per Catalunya, com per exemple ens demostra Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, «El regne de Navarra i el comtat de Castellbò (amb Andorra) abans i després de 1512», *Revista de Catalunya*, núm. 282 (abril-juny 2013), p. 19-29.

terres italianes. Aquesta vegada, l'oferta no fou estrictament monetària, sinó de dos-cents homes d'armes i tres-cents genets durant dos anys i vuit mesos amb pròrroga de quatre mesos més. Sense la pròrroga significaven 161.945 lliures jaqueses en dos anys i vuit mesos, que acabaren sent més perquè esdevingueren finalment tres anys.³⁴

Un afer que passaria desapercebut sense els processos de cort és la súplica a la reina que fossin jurats els capítols relatius a la Inquisició general i al comissari de la «Sancta Cruzada». Tot mesures en defensa dels *fueros* i de la integritat de la hisenda i els drets fiscals del regne.³⁵

En vista de tot el bloc legislatiu, és a dir, de les lleis que ressenyem en aquesta comunicació entre molts d'altres,³⁶ no es pot admetre que les institucions aragoneses, tot i els factors estamentals que hi són presents, no cobrissin una realitat social complexa ni defensessin el regne d'un autoritarisme més ambiciós que modern.

34. Serveis d'homes armats els anys 1495, 1502 i 1512 i oferta de 219.000 lliures jaqueses el 1510. Sense entrar en detalls, les sises per al compliment de l'oferta de 1510 foren, per tres anys, un sou per cafis de gra (blat, sègol, ordi i altres) i un diner per lliure de carn (vedell, ovella, moltó, cabró, bou, vaca, xai, cabra, cabrit, porc domèstic o senglar, porcell, garrí, cérvol i llop). La bèstia podia ser viva o morta i la carn, fresca o salada, i es contemplaven també les freixures. Les sises s'havien de recaptar per menut i el capítol permet observar tots aquells que hi quedaven implicats per raó no sols del consum, sinó també d'ofici (pesadors, moliners, carregadors, carnisers, caçadors i pastors). Tot-hom havia de pagar, però, en els casos dels ordes militars i els privilegiats, la sisa era voluntària si les sises locals es destinaven a la reparació de castells, fortaleces i murs i a utilitat de les necessitats de les poblacions. El pagament de sises alliberava, com en els altres regnes, les poblacions de la convocatòria d'host i cavalcada pels anys de la seva durada i comportava no posar noves sises mentre duressin aquestes, però el rei no estenia aquest compromís a «las aljamas de los moros del dito regno». Pel que fa a 1512, «quinientos de caballo, repartidos en esta manera, que los doientos de aquellos sean hombres de armas con sus pages a caballo o en caballo, aca o mula e con caballos encubertados e todas armas blancas según petteñez en hombre de armas, e lanças largas, e los trezientos sean ginetes e a la gineta, segund acostunbran armarse, a saber es, coraças, capacetes e baberas, armaduras de braços, cupotes e faldas»: *Actas de las Cortes...*, vol. II, p. 357. Als dos-cents homes armats se'ls assignen mensualment tres-cents sous els primers sis mesos i dos-cents cinquanta sous la resta dels mesos a cadascun. Als tres-cents genets se'ls assignen cent cinquanta sous al mes a cadascun els primers sis mesos i cent vint-i-cinc sous la resta dels mesos. El donatiu aragonès s'estabilitza en 200.000 lliures jaqueses.

35. Només podia intervenir en temes relatius a la fe; per exemple, en cas de blasfèmia que toqués articles de fe, com negar l'existència o l'omnipotència de Déu. Ara bé, només el capítol 24, relatiu a la Inquisició (destinat a preservar la possessió de béns d'heretges sense obstacles per part del fisc ni per part de la Inquisició passats trenta anys), és plenament recollit entre els furs aragonesos de 1512. Sobre la Inquisició aragonesa, vegeu José Àngel SESMA MUÑOZ, *El establecimiento de la Inquisición en Aragón, 1484-1486: Documentos para su estudio*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1977.

36. Sí que hi trobem discriminació social contra moros i gitanos, pròpia de l'època i com a Catalunya, però també hi ha importants millores en els procediments processals, amb una concepció de la justícia i uns drets excepcionals per a l'època, i figures jurídiques que defensaven els drets de propietat i garantien els drets «constitucionals», com explica Gregorio COLÁS LATORRE, «El pacto en Aragón...», p. 284 i 288.

EL CAS VALENCIÀ

El cas valencià disposa dels insubstituïbles treballs d'Ernest Belenguer. Aquest estudiós evidencia dues constants ben relacionades: el paper determinant de la figura del Racional a la ciutat de València i la dependència de la hisenda de la ciutat a les pressions financeres de la monarquia.

En aquest context, les convocatòries de Corts del regne de València quedaren molt condicionades per aquesta dependència i pel sanejament de les seves finances. Amb tot, el regne valencià no era només València, sinó un regne marítim amb una important estructura agrària i urbana que explica que, tot i les derivacions negatives resultants de la personalitat subordinada de la capital, la legislació de les seves Corts reveli un caràcter economicosocial al meu entendre més diversificat que l'aragonès. Podem identificar quatre blocs de mesures parlamentàries: un de caràcter social i econòmic, un altre sobre l'administració política i el territori, un sobre la justícia (administració, procediments i lògica judicial) i, finalment, un bloc d'afers relatius al Patrimoni Reial.

Evidentment, som davant d'una societat feudal fins i tot amb components colonials per la mà d'obra mudèjar. Podríem potser assimilar als mals usos remences els límits imposats a la mobilitat dels sarraïns (1488) o el fur sobre les esclaves embarassades (1488). D'altra banda, el 1488, la monarquia prohibia a les universitats imposar peïtes o altres contribucions al braç militar. En el terreny dels drets eclesiàstics (delmes i primícies) i de la immunitat de l'Església,³⁷ el règim senyorial era

37. Aquests greuges de 1488 amb respostes positives par part del monarca reclamen: la integritat dels delmes, límits al fisc reial en matèria d'impostos d'amortització (admeten que és regalia, però consideren que es fan exigències «desaforades» «sota color de rei»), cessió de cases per emmagatzemar la recaptació de delmes i primícies, respecte a la jurisdicció eclesiàstica i de la jurisdicció eclesiàstica a persones exemptes, impedir els escorcolls de la seu i del palau del bisbe en nom de la persecució de delinqüents (són profanacions al «temple de Déu», «cosa profana inaudita en tota Spanya»), contra vexacions fetes a instància de la ciutat i jurats («oppressions no acostumades de fer a moros ni a jueus»), la restitució dels coronats a l'Església (ara bé, el fur 24 de 1488 disposa que els coronats no es puguin alegrar de privilegi clerical), immunitat en relació amb les peïtes, que cap vassall de l'Església no pugui ser oficial de la seca per evitar l'ús de privilegis que no els pertoquen, no obligar el clergat a comprar forment assegurat, defensa dels delmes de la canyamel de Gandia, jurisdicció de les causes pies, cap coronatge ni maridatge a Burjassot perquè és de l'almoïna, compliment de la concòrdia contra l'exigència al clergat de sisa de vi, contra el pagament pel clergat d'host i cavalcada que ha estat fet contra fur pel rescat de mullers i fills empresonats en l'afer de la baronia d'Arenós, contra qualsevol inhibició als notaris apostòlics, que es respectin els furs en les atribucions als jutges eclesiàstics en matèria d'usures, divorcis i sepultures, llibertat de cavalcadura al clergat, i que els béns d'heretges i jueus confiscats sota directa senyoria de l'Església són de l'Església. Una barreja de greuges, capítols i ordinacions de 1488 que acaben obtenint el vistiplau reial. El 1510, algunes de les disposicions de 1488, amb retocs, són reiterades en forma de furs: contra escorcolls en cases de persones eclesiàstiques sense presència testimonial d'un eclesiàstic (1510), que els senyors dels llocs hagin de proporcionar cases i habitacions als col·lectors dels delmes (1510), que els oficials seculars no maltractin els ministres dels oficials eclesiàstics en cas de citació (1510), defensa de la immunitat de l'Església tot evitant que aquesta esdevingui una «cova tenebrosa» o «gruta» de mals homes.

fort, començant per l'orde de Montesa (1510). També és cert que, dins d'aquest règim, hi havia algun fur que pretenia protegir l'home comú lligat a la ramaderia en defensar-lo contra qualsevol intent senyorial a cobrar dret d'*asadura* (1510).³⁸ D'altra banda, els furs sobre guerrear i bàndols revelen formes de vida cavalleresques que només admeten «persones honrades que no fan fahena de ses mans» (1488 i 1510). Un altre aspecte d'aquest ordre feudal de 1488 són les obligacions reials amb la noblesa, com el reconeixement de deutes i jurisdiccions i, només per als casos de la vila de Xèrica i llocs de Pina i les Barraques, trobem un exemple d'incorporació a la Corona.

Al costat de tot això, la legislació també revela una economia comercial activa que estava molt pendent de la venda del tall de drap, és a dir, de la producció manufacturera (1488),³⁹ i reclamava poder batre moneda d'argent per comerciar (1510). Aquesta societat no tolerava la confiscació de béns per raons d'heretgia i lesa majestat i defensava del fisc reial i de la Inquisició els béns del domini directe i coses feudals, però també els béns del domini útil,⁴⁰ fet reiterat el 1510.

El dret familiar demostra ser poderós amb la necessitat de garantir l'ordre i la possessió dels béns i la defensa dels dots i l'escreix.⁴¹

Aquesta economia, per raons pròpies, però sobretot per imperatius de la política reial, com ja s'ha dit, arrossegava grans deutes i això ho verifiquen tant els furs de 1588 i de 1510 sobre censals com les pensions de censals carregades sobre el donatiu per poder rescabalar altres censals, venuts per pagar el rei. És a dir, la ciutat, dins una teranyina de censals, reclamava sempre la possibilitat d'unes tímides actuacions de sanejament.

El bloc de lleis relatiu a l'Administració pública contempla el funcionament de les Corts (un fur de 1488 disposava una convocatòria triennial), la marxa de la Diputació del General i les funcions de la governació.⁴²

38. S'entén per dret d'*asadura* un dret sobre el bestiar consistent en el pagament d'un cap per ramat en concepte de pas.

39. Sembla voler evitar la marxa de llana en brut.

40. 1488, reiterat el 1510.

41. També defensa de les mullers els anys 1488 i 1510; contra les filles que es casin sense consentiment, 1510; regularització de les substitucions en els testaments, 1510; llibertat de testar, 1510; arbitratge en els plets entre parents, 1510; privilegi marital (s'estén als ciutadans honrats per evitar que la gent que fa «faenes de ses mans» es facin cavallers per tenir dit privilegi, el qual tothom perd en cas de segones núpcies), 1510.

42. Les actes de Corts relatives a la Diputació disposen sobre drets i funcions i competències: dret de la sal, recompte de cases de bestiar, drets de brocats i sedes, excomunicació a qui no posi casa i virtualles al servei dels administradors del General, sobre el clavari i les pecúnies, sobre frau, sobre creació de síndics i porters, obligació de tothom de pagar els drets del General (reis, Inquisició, cristians, moros i jueus), no carregar censals a més for de 15.000 per mil, els oficials del General poden portar armes, obligacions pendents del General (8.106 sous) en virtut d'actes de Corts de Montsó i Tolosa, que el governador i altres oficials reials no puguin intervenir en la Diputació, plens poders dels diputats en la

Tot fa pensar que arreu de la Corona la insaculació es generalitzava per necessitat organitzativa i que més que fruit d'una intervenció reial fou sobretot més o menys ocasió d'intervencionisme reial. Les Corts de 1510 revelen que som davant del pas del sistema de cooptació directa al d'insaculació. El monarca tenia segregades les eleccions de les magistratures locals i generals i se'n reclamava la recuperació, i aquesta arribava sota una nova normativa per la qual les recuperaven les ciutats i viles de Xàtiva, Oriola, Alacant, Morella, Alzira, Castelló, Vila-real, Ontinyent i Alcoi. La ciutat de València era l'excepció, com a mesura destinada a preservar el poder del racional sobre el règim municipal. El quadern de Corts de 1510 conté els capítols sobre competències, funcionament i drets de General de la Diputació. A la Diputació som també davant del pas del sistema de cooptació a una insaculació formalitzada. Al costat de les estructures polítiques pròpies del regne, es pot observar que, des de les Corts, el procés cap a la lloctinència resta en la nebulosa i la governació i els seus oficials emergeixen com la representació del rei al regne. Tant el 1488 com el 1510 evidencien l'esforç per millorar el funcionament de la governació tot mantenint, però, els límits que li imposen els furs,⁴³ especialment pel que fa a la jurisdicció de la Diputació.

Amb tot, la legislació indica la permanència dels contenciosos de jurisdicció i hi ha més d'una disposició encaminada a «contenir» conflictes d'aquesta mena.⁴⁴ És interessant observar els contenciosos de competències entre oficials reials, així entre el portantveu de general governador i els seus lloctinents o entre aquests lloctinents i les ciutats. El portantveu i el lloctinent «deçà lo riu Xúquer» competien

---

Diputació, sobre profertes, censals i lluir i quitar, sobre l'oli de la llàntia de la capella i altres despeses, límit de despeses en dols, sobre les candelles dels arrendaments dels drets, sobre els salaris i treballs de la Diputació i despeses per casos inopinats.

43. El governador i els seus oficials han de visitar el regne dues vegades l'any i no poden rebre cap salari, només alguna retribució en cas de participació de termes; tampoc poden fer emparellaments de presos, però sí que han de deslliurar els presos per justícia (1488), ni arrendar ni tenir part en arrendaments d'escrivanies (1488). El 1510 també trobem més regulacions de l'ofici i funcions de la governació, així com reclamacions ateses pel rei, com la restitució d'armes pel lloctinent dellà del Xúquer als justícies de Xàtiva. Pel que fa a la fiscalitat, és prou explícit el fur 29 de 1488 prohibint vendre la sal a més preu del que diuen els furs, fur que permetria el 1510 la queixa de les ciutats i viles quan la cort pretén l'augment del preu de la sal per raons del donatiu. La sal pagava sis sous per cafís i el 1510 es pretenia el pagament d'un ral per casa, del qual quedava exclosa la ciutat de València i el seu terme; el síndic de Xàtiva dissentia no sols per l'exclusió de València ciutat i terme, sinó també perquè la nova exacció no era igualitària i hauria de pagar el mateix «qui menja y gasta molta sal y qui no en gasta o en menja poch», i reclamava que la protesta fos inserida en el procés. José Ángel SESMA MUÑOZ i Carlos LALIENA CORBERA (dir.), *Acta Curiarum...*, tom XVI, vol. 1, *Corts Generals de Montsó de 1510, regne de València*, p. 125-126.

44. Conflictes entre oficials reials i de les universitats per la coneixença de crims fets en camins reials (1488), contenció de jurisdicció entre jutge eclesial i secular segons concòrdia de la reina Elionor i el cardenal de Comenge (1510), i més normativa a propòsit de la contenció de jurisdicció (1510).

per tenir agutzir; el lloctinent de «dellà lo riu Xúquer» i la ciutat de Xàtiva competien per la coneixença de les causes dels alcavots i dones «peccadrius», i el batlle de Xàtiva reclamava retenir la jurisdicció de Castelló de la Ribera amb la seva moreria (1488). Hi ha disposicions eventuais interessants, com l'atribució a la governació de Xàtiva i de la Plana d'impedir fer foc a les muntanyes i cremar les xares els mesos de juliol, agost i setembre perquè «se segueixuen molts dans als arrosos, veremes, e garroffes e altres fruyts, ab los boxorns e fochs se scalden e venen en total perdició» amb disminució «de drets, terços e delmes de vostra alteza, e, per lo semblant, se seguexen moltes malalties los hòmens e, assenyaladament, ne reb gran dan la vostra ciutat de Xàtiva e son terme».⁴⁵ Finalment, sembla contemplar-se alguna eventual temptativa de creació virregnal quan la ciutat de València reclama la confirmació d'un fur del rei Martí extingit que contemplava un virrei a Xàtiva; el rei el confirmava, tot mantenint, però, la seva supremacia sobre la figura jurídica.

Bona part de la justícia passava per les competències judicials de la governació⁴⁶ i la seva normativa té un valuós caràcter d'empara i garanties envers el reu.⁴⁷ En aquest context històric, i tot i les inquietuds de Las Alpujarras, encara es prohibia expulsar els sarraïns o forçar-los a fer-se cristians i s'instava el dret dels moros a negociar amb els cristians (1510).

Dins el marc institucional es fa evident la preeminència de la ciutat de València i són diverses les mesures legislatives que ho demostren el 1510; entre d'altres,⁴⁸ els drets de la ciutat sobre el port i carregador de Cullera o la seva jurisdicció sobre les marjals «deçà del riu Guadalaviar» (Túria) i en les séquies i les aigües del Guadalaviar (Túria) a excepció de la reial de Montcada.

45. José Ángel SESMA MUÑOZ i Carlos LALIENA CORBERA (dir.), *Acta Curiarum...*, tom XVI, vol. 1, p. 151.

46. Es reclama l'agilitació dels recursos i les apel·lacions i de la justícia en general (1488 i 1510), evitar la sobreposició de judicis i reglamentar les obligacions dels jutges i els advocats fiscals (1488), no reconèixer les lletres impetrades contra fur amb malícia del litigant (1488), regular l'actuació dels porters i missatgers dels jutges ordinaris i l'elecció dels assessors de justícia (1510), impedir la interferència de batlles o magistrats reials en els judicis (no poden raonar a favor de ningú) (1510) i evitar els abusos fiscals en els tràmits de llibertat de presos en cas d'empara general (1510).

47. Normativa contra calúmnies i vexacions als acusats, especialment en llur absència (1488); normativa a les denúncies per evitar injustícies, calúmnies i abusos del fisc. Amb tot, amb algun regust privilegiat com els guiatges especials per a nobles, cavallers i rics homes (1488); en canvi, són revocats els privilegis de fer guiatges a les viles d'Algesires i Borriana perquè perjudiquen la cosa pública del regne (1488); contra l'inventari de béns i les penyores dels delats pels oficials abans de sentència condemnatòria (1488). Dret d'evocació de vídues, pubills i altres «miserables» (1488); subjectar les penes als furs i evitar-ne l'increment (1488); que les causes de vils persones (alcavots, rodamons, males dones i bagasses) no s'evocuin per miserabilitat (1488).

48. Com l'hegemonia sobre aprovisionament; les franqueses dels seus ciutadans a Nàpols; les marjals i les séquies que li disputaven altres ciutats i viles del regne. València ciutat encara tenia competències territorials pel que fa als mollons de la ciutat i del regne en la delimitació amb el ducat de Sogorb.

Els préstecs al rei no estalviaven els donatius a Corts. A Sant Mateu, unes Corts sense legislació, convocades a instàncies de les necessitats reials a Nàpols, el regne aportà el pagament de cent genets per a la defensa de la frontera del Rosselló. A Oriola, el 1488, atorgaven al rei 125.000 lliures en cinc anys.⁴⁹ El desglossament del donatiu permet veure els lligams entre donatiu i préstecs i donatiu i deutes reials i, a més, encara, quedava condicionat al compliment per part del rei de la Concòrdia d'Arenós,⁵⁰ per la qual havia de solucionar la confiscació reial dels anys de la guerra contra Joan II i fer-ne esmena.

El 1512, els valencians no van anar a Montsó. Així doncs, els valencians no hi són com a tals en les darreres Corts Generals de la Corona —de fet, només hi envien un ambaixador— i Ferran II tampoc no els convocà més.

Les Corts de 1510 foren, per tant, les darreres valencianes dels anys del Catòlic. Ja hem vist que a les de 1512 excusaren la seva assistència per diversos motius, conscients que el rei només pretenia un nou donatiu.⁵¹ Segurament, el marge de maniobra legislatiu aquesta vegada no compensava l'esforç d'un nou donatiu.

49. A Oriola, el 1488, el rei s'havia compromès a restituir cinc-centes lliures a la ciutat i cinc-centes més a les Corts següents. El 1510, la ciutat encara no havia cobrat res.

50. La baronia estava integrada per les viles i llocs de Vilafermosa, Sucaina, Vilamalefa, Lluent, Toga, Espadella, Vallat, Torre-Xiva, Arenós i la Pobla. Sobre els fets de la baronia d'Arenós, vegeu Jerónimo ZURITA, *Anales...*, vol. 7, p. 484-485, i vol. 8, p. 243-245 i 264-265. Hi fa referència Belenguer: Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic...*, p. 20 i 65. La ciutat de València ja havia cobrat 100.000 sous per fer efectiva la donació al futur rei Alfons.

51. Ernest Belenguer ja ens indicà en treballs seus que València no va ser-hi com a tal, però hi envià un ambaixador i representants seus que contribuïren a esperonar de nou la discussió sobre la preeminència entre Barcelona i València. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Catòlico y la ciudad de Valencia*, València, PUV, 2012, p. 366. Uns documents publicats per Belenguer expliquen que els catalans aprofitaren l'absència valenciana per demanar la seva precedència davant del regne de València. La ciutat de València envià aleshores tres cartes com a protesta, totes amb data del 3 de setembre de 1512: una a Germana de Foix, que presidia les Corts en nom del rei; una altra al vicecanceller misser Antoni Agustí, i la tercera al seu representant, frare Bernat Dassio. La darrera carta, la més explícita en la protesta, deia: «Sa Magestat lordre de la proposició totstemp ha proposat lo regne de València al condat de Barcelona e en tots los privilegis e gràcies, que a peu de la cort e passen per cancelleria totstemp, està primer nomenat lo regne de València que lo comtat de Barcelona», *Col·lecció documental del Regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516)*, edició i estudi a cura d'Ernest Belenguer, Barcelona, Fundació Noguera, 2011, p. 979-982, doc. 457, 458 i 459. Efectivament, a les Corts de Montsó de 1512, hi trobem referents valencians: queixa de Bernat d'Assio, notari síndic de la ciutat de València, pel lloc de la convocatòria i l'assistència del Justícia d'Aragó; súplica en el mateix sentit de Ximèn Pérez, escrivà i síndic del braç militar del regne de València i procurador de nobles i cavallers del dit regne; presència d'Alfons de Bòrgia, duc de Gandia, i de Joan Savalls, síndic i procurador del braç reial de València; reconeixement reial de deutes amb el duc de Gandia: José Àngel SESMA MUÑOZ i Carlos LALIENA ABADÍA (dir.), *Acta Curiarum...*, vol. 2, p. 323, 326, 334, 355, 403 i 411.

EL CAS CATALÀ

El pactisme era el model de tots els regnes de la Corona; tanmateix, a Aragó i al regne de València, no hi trobem, almenys pel que fa al segle xv, un equivalent a l'Observança catalana de 1481, una constitució que no era pas la primera sobre el tema a Catalunya, i que cal entendre com una manera de contrarestar els resultats d'una guerra, l'eix polític de la qual, sense menystenir els conflictes socioeconòmics simultanis, havia estat precisament el pactisme i bé calia buscar un nou punt d'equilibri com a alternativa a la Concòrdia o Capitulació de Vilafranca de 1461.⁵²

Com en els casos aragonès i valencià, a Catalunya, amb Ferran II, l'organització i els procediments de la justícia adopten un caràcter d'enllaç o frontissa entre passat i present. El 1481 foren diverses les disposicions de garanties en els procediments judicials.⁵³ La Cort General de 1493 fou la que reestructurà el reial consell, creà la nova audiència i disposà que els costos de la justícia atenyien el General. Totes les legislatures dels anys fernandins contenen normes de millora organitzativa, de millores dels procediments processals i de garanties de la justícia⁵⁴ i criden especialment l'atenció les normes destinades a frenar els procediments de venjança.⁵⁵

La situació de postguerra i l'emergència d'una monarquia absentista deixaven també senyals parlamentaris. Són destacables les disposicions de 1481 i 1493 sobre el portantveus de governador, sobre la batllia i sobre veguers, sotsveguers i batlles amb els seus oficials, lloctinents, assessors i agutzirs. El 1481 i el 1496 destaquen disposicions sobre els registres de l'Arxiu Reial i el seu ús, ja afinades, el 1510. No és fins a 1510 que apareix esmentada la figura d'un lloctinent aliè al rang reial, el

52. Estudiada per Imma MUXELLA, *La terra en guerra: L'acció de les institucions durant el regnat de Renat d'Anjou (1466-1472)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2001, p. 77-172.

53. Contra abusos en sentències, manlleutes, penes de mort o corporal, turments, confiscacions (defensa de crèdits, dots i escreix), en inventaris de béns (excepcions en crims d'heretgia i lesa majestat), en evocacions, en donacions a vídues, pubills i miserables en causes mercantils (1481 / [1, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 21, *]) i millora de les estructures judicials de Girona (1510/-[66]).

54. El 1493, calendaris, provisions, clausura de les causes, salaris, diccions i mots dels escrivans, i un seguit de normes «de littibus abbreviandis». També, entre d'altres, garanties en les evocacions; de causes de viduitat, de pobretat, de creditors i contra abusos salarials judicials; normes en les causes de pobres i rics; en les causes de vídues i pubills; que familiars i domèstics no poguessin ser procuradors ni raonar en els litigis; sobre provar pobresa; sobre pagaments als presoner; contra empresonaments fora de normes; sobre composicions; sobre l'advocat de pobres; sobre facultat a les ciutats i viles reials d'observar l'ordre de *littes abbreviandi* de l'Audiència, repetit el 1510. El 1510, entre d'altres, sobre els vots secrets; sobre la pràctica dels doctors; sobre protecció dels presos; evitar que pares o sogres fossin relators de les causes advocades per fills o gendres. El 1512, entre d'altres, ampliació de juristes al reial consell; sobre exàmens i salaris de juristes; sobre l'admissió de les causes de pobres («qui es pot alegrar de pobretat»); de les sales i nou ordre de l'audiència; que els jutges hagin de tenir taula.

55. Contra l'ús de procediments de venjança, 1503 i 1510. Sobre aquest tipus de justícia, vegeu Ignasi TERRADAS, *Justicia vindicatoria: de la ofensa e indefensió a la imprecación y el oráculo, la vindicta y el talió, la ordalía y el juramento, la composición y la reconciliación*, Madrid, CSIC, 2008.

qual no cal que sigui natural, com ho hauria de ser en el cas aragonès, i que està obligat a oir sentència d'excomunicació. La reincorporació dels comtats comportà, també el 1510, disposicions organitzatives reials per via parlamentària i la postguerra potser pot explicar certes remodelacions territorials (adscripció de la vall d'Amer i la vall d'Àneu i parròquies a la batllia de Sant Feliu de Guíxols). La postguerra, a més de la ruïna de les hisendes, heretava conflictes de tota mena, com el plet remença, el desordre fruit de la desmobilització i les diferències derivades de les confiscacions. La legislació intenta restaurar la Hisenda pública,⁵⁶ refer l'ordre públic i resoldre el plet remença. Mentre que el 1481 i el 1493 demostren sobretot la tasca de liquidar l'herència de la guerra, el final del regnat (1510, 1512 i 1515) insinua noves inquietuds més socials de nou encuny que postbèl·liques, les quals revelen la recuperació de l'activitat socioeconòmica. Així, el control dels pastors gascons o la necessitat de delimitar les querelles i les composicions o de regular la presència d'oficials bastoners i d'evitar els abusos dels carcellers en el funcionament de les presons.

Dins d'aquesta societat en recuperació, una recuperació que no és per l'actuació del rei, sinó fruit de tot el cos social, ja feia aparició la tendència a l'homogeneïtzació religiosa per part de la monarquia, la qual obligava els catalans, com en el cas valencià, a reclamar que els moros no fossin expulsats de Catalunya, en nom de la producció i de llur reduït nombre (1503). Les Corts de 1512 són significatives de les ambicions dels homes d'aquesta recuperació catalana. En la justícia civil, per exemple, emergien regulacions en les causes mercantívoles i disposicions en relació amb les confraries de menestrals. La defensa que es fa dels drets del General en les Corts de 1593, de 1510, de 1512 i de 1515 indica una institució fiscalment activa en una societat en procés de reviscolament. Molt significativa és, sota súplica parlamentària, la concessió reial als catalans de drets comercials en les terres de la Corona d'Aragó conquerides al Magrib (Tunis, Alger, Trípoli i Bugia) i la revocació de les prohibicions de comerç que pesaven sobre els regnes de Tremissèn i Tenes i la ciutat d'Orà, que l'emperador confirmaria.

Tot i l'activitat menestral i mercantil i una societat agrària amb un pes important dels pagesos amb domini útil, l'ombra del règim senyorial persistia. No entrem en les pèrdues de jurisdicció reial (patrimoni públic) en favor de la baronial; només cal remarcar les limitacions posades per Ferran II, mitjançant pragmàtica reial, a les lluïcions del seu patrimoni per trenta anys, pragmàtica⁵⁷ que l'emperador Carles prorrogà per trenta anys més i que explica més d'un plet antisenyorial

56. Per exemple, el procés de restitució de béns i l'operació entorn dels censals nous (préstecs fets per la ciutat de Barcelona a la Generalitat durant la guerra contra Joan II pendents de retorn). Fets derivats de les torbacions. Àngel CASALS, «Vicens Vives i el redreç de Ferran II...», p. 50-61.

57. Aquesta pragmàtica, de la qual sospitosament no coneixem l'original, havia de portar molta cua i el 1599 encara se'n parla. De fet, des d'aquí reclamo als historiadors del segle xv la seva localització.

dels segles moderns i els contenciosos parlamentaris entre el braç reial i els braços baronials a propòsit de la lluita de la jurisdicció baronial.

Quadrar els comptes amb el rei no suposava alterar el pagament del donatiu gracios de Corts a la monarquia, aprovat en cada Cort. 300.000 lliures a la de Barcelona de 1481; 200.000 a la de Barcelona de 1493; sis-centes pagues entre homes d'armes i genets per tres anys a la de Tortosa de 1495-1496; 200.000 lliures per mobilitzar dos-cents homes d'armes i dos-cents genets a la de Barcelona de 1503; 220.000 lliures a la de Montsó de 1510; dos-cents homes d'armes i dos-cents «a la ginet» per tres anys a la de Montsó de 1512; pròrroga de les sis-centes pagues fetes en les darreres Corts de Montsó per tres anys a les de Lleida de 1515.⁵⁸ És interessant observar l'existència de donatius en forma d'homes armats al costat de les despeses estrictament monetàries; un camí, però, sense continuïtat.

La restauració política comportà certs canvis en les estructures institucionals. Les Corts revelen la més coneguda, és a dir, la nova forma d'elecció dels diputats i els oïdors de comptes o implantació de la insaculació (1493 i 1498), d'altra banda similar a la del cas valencià i aragonès. La insaculació, passat el cop d'estat i els dos triennis de segrest reial, fou una fórmula més parlamentària que de mer intervencionisme; en qualsevol cas, una cooptació compartida amb el rei, mentre es mantenia la jurisdicció dels diputats en matèria de generalitats i el monarca revocava el segrest posat sobre els drets del General dels comtats, recentment recuperats, i els restituïa a la Diputació (1493). Aquesta cooptació compartida havia de prescriure al final del regnat.⁵⁹

Els quaderns de Corts no fan explícits al complet els privilegis, les concòrdies i les pragmàtiques reials, que sí que consten en el segon volum de la compilació catalana i completen el marc legal. Unes disposicions anteriors a la Cort de 1481 tenen relació amb els oficials reials. Així, el 1479, n'hi trobem de relatives a l'administració del fisc reial, a les taxes salarials dels oficials del Consell Reial i contra qualsevol pràctica de suborn sobre aquests (1479).⁶⁰ Evidentment, una disposició important de postguerra és la llarga sentència arbitral de restitució de despullats (Barcelo-

58. Josep COROLEU INGLADA i Josep PELLA I FORGAS, *Las Cortes Catalanas: Estudio jurídico y comparativo de su organización*, Barcelona, Imp. Revista Histórica Latina, 1876, p. 327-329, 335 i 336. Vegeu també Oriol OLEART, *Els Greuges de Cort a la Catalunya del segle XVI*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Dret, 1992, p. 213-214, 241, 266 i 269.

59. En el cas de la Diputació, caldria conèixer millor l'enllaç entre Ferran II i Carles V pel que fa a la lliure insaculació. Quant a Barcelona, en morir el rei, les insaculacions van quedar a mans de la ciutat. La clàusula del privilegi de 1498, que concedia el beneplàcit del monarca per a disposar de les insaculacions de la ciutat i la modificació del sistema d'insaculació a la qual Ferran II mai no volgué renunciar, va prescriure, sense cap renúncia explícita per part del rei. No sé si una tal clàusula afectava la Diputació, tot i que des de 1413 existia un capítol de capacitat confirmatòria reial en cas de mudar la forma d'elecció dels diputats.

60. Vistiplau del tresorer sobre els cabals fiscals i les taxes laborals (1479).

na, 5-XI-1481) amb la qual es pretengué posar ordre a les confiscacions derivades de les torbacions. Després, són significatius els diversos privilegis a l'estament eclesiàstic⁶¹ i al militar⁶² i les rectificacions i reconeixements en favor del braç reial.⁶³

No cal dir la importància de la sentència arbitral dels remences (Guadalupe, 1486) i les disposicions d'interpretació reial de la sentència de Saragossa de 1488 amb un reconeixement indirecte dels masos rònecs als pagesos i la fórmula de sa-grament i homenatge a la senyoria que els pagesos havien d'emprar. El nou ordre rural evidentment no liquidava el domini senyorial i són indicatives en aquest sentit les disposicions de 1510 de reforçament dels delmes i les primícies d'esglésies i barons i la disposició contra els notaris que no recollissin la firma de dret de la senyoria directa en les vendes dels béns emfitèutics. Encara des de Castellana i Burgos, Ferran II regulava els escorcolls destinats a evitar el frau dels drets senyorials (1511).

Com un símptoma dels nous temps, es posaven límits als abusos de venjances i desafiaments, es començava a legislar contra fautors i s'obligava a obeir sometents de veguers i batlles en favor de l'ordre públic, a estones, segurament, més reial que públic (1511).

Finalment, no tindríem el panorama legislatiu complet si no féssim referència als capítols que sota la súplica dels braços el rei aprovava per contenir l'actuació del Sant Ofici i la fiscalitat de la Santa Croada (Montsó, 1512): en un cas i en l'altre, la súplica i la concessió coincideixen amb les del regne d'Aragó.

CONCORDANCES I DIFERÈNCIES ENTRE ELS REGNES DE LA CORONA CATALANOARAGONESA

En primer lloc, cal admetre que la temptativa ferrandina d'implantar parlaments en substitució de Corts no sembla en cap cas prosperar, tot i les pressions en

61. Confirmació de la immunitat eclesiàstica (1496 i 1510), servir la jurisdicció eclesiàstica (1481, 1496 i 1510), dret de comerç de les rendes eclesiàstiques (1496), reconeixement de concòrdies d'arbitratge en contenciosos de jurisdicció entre l'Església i els oficials reials (1481, 1496, 1510 i 1512) i es fa referència a la concòrdia de la reina Elionor i el bisbe de Comenge, a uns acords de Tortosa i Sant Cugat i a unes constitucions provincials de Tarragona, acords que també afecten el bisbat d'Elna català, encara que fora de la provincial tarraconense. També límits als eclesiàstics en relació amb coronatges i maridatges i estar pendent de l'audiència si cal pagar maridatges en el cas dels fills reials bastards (1510).

62. Confirmació dels privilegis de Joan I de 1389 (1481 i 1510), reconeixement en matèria de justícia de la instància de part als nobles (1481, 1510 i 1511), defensa de la noblesa d'abusos dels sometents (1481), defensa de la jurisdicció baronial contra el veïnatge de vassalls a viles reials (1481) i límits a les confiscacions als barons condemnats a no ser que sigui per crim de lesa majestat i heretgia (1481).

63. Revocació de la provisió reial d'obrer de palau i dreçaner de Barcelona (1510), confirmació de la disposició 29 de 1470 que reconeixia la jurisdicció de les universitats en el terreny dels impostos (1510), reconeixement de les franqueses de Barcelona i altres universitats en matèria de lleudes i peatges per part dels oficials reials dels comtats (1510).

aquest sentit per obtenir donatius sense Corts, és a dir, sense presència reial, sense lleis i sense sentències de greuges. Això sembla valdre per a tots els regnes, encara que les pressions reials hagin pogut ser més peremptòries en el cas valencià.

Però, dit això, no sembla pas que les estructures econòmiques dels regnes siguin gaire properes o semblants. La legislació revela uns regnes peninsulars marítics més dinàmics econòmicament i amb una realitat social més diversificada que no pas l'interior aragonès, on, d'altra banda, tenen un pes important les «comunitats de aldeas», un fet menys significatiu a Catalunya i al regne de València, ambdós de singularitat més pròpiament urbana. Des de la perspectiva econòmica, hom sembla poder identificar la complementarietat entre un Aragó de matèries primeres (unes matèries primeres que Aragó sembla voler protegir per mitjà de la fiscalitat del regne) i una Catalunya de caràcter més manufacturer i observar el regne de València en bona part com una continuació de la Catalunya vilatana marítima i comercial; fins i tot la realitat mudèjar no és només agrària. En els tres regnes pesà la intervenció de la monarquia en els procediments de sanejament de les hisendes públiques⁶⁴ amb operacions financeres complexes jugant amb els censals, els crèdits i els interessos.

Evidentment, el feudalisme pesa en els uns i en els altres. Si bé potser en uns jugà més la senyoria directa que la jurisdicció senyorial plena, la monarquia tendí a reforçar ambdues coses. Un aspecte digne de consideració a propòsit de la política feudal de Ferran II és la relativa a delmes i primícies. Podríem assimilar les dues pragmàtiques de Montsó del 2 de setembre de 1510 i la de Castellana del 25 de juny de 1511 en favor dels delmes i primícies dels barons catalans, seglars o eclesiàstics, amb les disposicions reials a favor dels eclesiàstics valencians pel que fa a delmes i primícies i, en un cas i en l'altre, en part sobre la base de la butlla pontifícia de Nicolau V.⁶⁵

Des del punt de vista institucional i deixant de banda les institucions locals, els tres regnes enceten la insaculació en les institucions generals: Catalunya a les Corts de Barcelona de 1493, Aragó a les de Tarassona de 1495 i el regne de València a les de Montsó de 1510. En cap cas, la nova norma d'elecció procedeix d'una ordre reial, sinó que surt del procediment parlamentari. Tot fa suposar que, tot i que tant per al cas català com per al valencià ha vingut precedit per una suspensió o segrest reial, el nou mètode respon més a una maduresa institucional per allunyar conflictes i obtenir una reproducció sense tensions que a un mer decisionisme reial.

Un altre aspecte que agermana la política parlamentària dels tres regnes està

64. A cavall de les necessitats internes de redreç o *reparo* i de les pressions dels donatius a Corts, observem en aquesta etapa històrica un moment compartit de confecció de censos demogràfics amb finalitats fiscals: Aragó (1495), Catalunya (1497) i regne de València (1510).

65. Oriola, 1488: Capítols del braç eclesiàstic 2, 3, 7, 8 i 20.

relacionat amb la maduració del sistema judicial: la Cort del Justícia en el cas d'Aragó, el Consell Reial i l'Audiència en el cas de Catalunya i la Governació en el cas valencià són objecte de noves normatives orgàniques destinades a millorar la magistratura, el ritme de la justícia i els seus procediments, si bé en el cas de València no tingué Audiència formalitzada fins a 1506.⁶⁶ En totes elles, malgrat el seu estamentalisme, emergeixen aspectes que definiríem com a garantistes o d'empara envers els sectors febles de la societat i envers la necessitat de la confiança i la seguretat en els intercanvis econòmics. D'altra banda, convé afegir que en els tres casos les Corts assumien greuges i aquests no deixen de significar que els tres regnes compartien el sentiment del dret a la justícia.

Alguns afers, més enllà de les habituals i repetides aspiracions a l'observança dels *fueros*, dels furs i de les constitucions,⁶⁷ es presenten com una oposició compartida contra la política reial. És així pel que fa a la introducció de la Inquisició i la pressió fiscal de la Santa Croada. Des de les Corts d'Oriola de 1484-1488, per exemple, el regne de València manifestava llur oposició parlamentària a la Inquisició sense obtenir resposta reial favorable. No seria fins a les Corts Generals de Montsó de 1512 que la qüestió de la Inquisició i també la fiscalitat de la Santa Croada obtenia una normativa. La monarquia assumia les butlles pontificies⁶⁸ com a resultat de les súpliques ja cursades pels tres regnes a Montsó el 1510. Aquestes súpliques limitaven el poder de la Inquisició a matèries de fe i l'obligaven a respectar el sistema polític i legislatiu dels respectius regnes i es posava fre als abusos fiscals de la Santa Croada. És cert que el regne de València, el 1512, no hi era com a tal, però sí que hi era el 1510, per la qual cosa hem de suposar que hi quedava també inclòs. Hom hi podria observar les bases de la Concòrdia de 1568.

Sense descartar la voluntat autoritària del rei allà on podia, la política reial s'havia d'emmotllar a la correlació de forces socials i a les diversitats estructurals de cada regne, així com a les dinàmiques socioestamentals de tots ells. Per tant, en temps del Catòlic, podríem concloure l'existència, en ple desplegament institucional simultani per part del rei i dels regnes, tant d'una política i tres regnes com d'un monarca i tres polítiques.

66. Ferran el Catòlic atorgava el document fundacional des de Barcelona el 30 d'agost de 1506. Abans, quan es creà el Consell d'Aragó (1494), se l'assignà com a tribunal suprem de justícia de València, Mallorca i Sardenya. Teresa CANET APARICI, *La Audiencia valenciana en la época foral moderna*, València, Alfons el Magnànim, 1986, p. 18.

67. Per un altre cantó, no podem oblidar que som en el moment cultural d'accés a la impremta i que, tot i que molts documents legals polítics restaven manuscrits, es pot observar l'ús de la impremta en incunables al servei de compilacions de furs (1482), constitucions (1495) i *fueros* (1496).

68. Vegeu, en el cas català, la taula de butlles apostòliques de la Inquisició signada per Joan, bisbe de Lleida, a Montsó el 2 d'agost de 1512 i la de la «Sancta Crusada» signada per Diego de Ribera, de 1512: CYADC, vol. II, p. 211 (llibre 1, títol 8, p. 18, i llibre 1, títol 9, p. 32).

La monarquia i les institucions dels territoris. Les diputacions del General*

Tomàs de MONTAGUT
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Pompeu Fabra
Membre del Comitè Científic

1. PLANTEJAMENT

Les diputacions del General existents a partir d'un determinat moment de la baixa edat mitjana en la Corona d'Aragó són corporacions de dret públic titulars d'una jurisdicció general que obté la seva validesa dins el marc del procés històric de construcció de les monarquies cristianes europees i dels seus ordenaments jurídics.

La cultura jurídica europea que vivificarà les diputacions del General i els seus drets és la del *ius commune* romanocanònic que supera la concepció subjectiva del dret dominant durant el predomini de la societat feudal altmedieval (basada en l'autotutela del meu dret, en la fidelitat i en la *convenientia*).¹

A partir del segle XII s'aferma una nova concepció objectiva que situava el fonament de tots els regnes en el dret natural cristià que Déu, creador de totes les coses, hi havia establert d'una manera ordenada i racional, per bé que d'una forma ruda que calia polir.²

Els juristes lletrats per fer aquest poliment trobaven positivat el dret natural cristià, com a *ratio scripta*, en el dret canònic i en el *Corpus iuris civilis* de Justinià, de manera que els doctors de les noves universitats de Bolonya, Montpeller, Tolosa... interpretaven els textos civils i canònics per donar una resposta jurídica a les noves qüestions i exigències que plantejaven les societats territorials i locals europees.³

* Aquest treball s'inscriu dins del projecte de recerca de referència DER2016-75830-P «De la *Iurisdictio* a la Soberanía: formas de organización política y jurídica de las monarquías hispánicas (siglos XIII-XX)», finançat pel Ministeri d'Educació i Competitivitat, i també disposa de l'ajut de la Generalitat de Catalunya als grups de recerca de referència 2014 SGR 295.

1. Sobre aquesta societat altmedieval a Europa en què preval l'efectivitat del dret a la seva validesa, vegeu Paolo GROSSI, *El orden jurídico medieval*, Madrid, Marcial Pons, 1996, p. 59-120 dedicades al «taller de la praxis».

2. Sobre les nocions subjectiva i objectiva del dret, vegeu Riccardo ORESTANO, *Introduzione allo studio del diritto romano*, Bolonya, Il Mulino, 1987, p. 323 i seg.

3. Quant al protagonisme de la jurisprudència doctrinal i judicial en la configuració dels ordena-

El pensament jurídic dominant, a partir del segle XII, considerava que el dret civil romà havia estat inspirat i concedit per Déu al poble romà i que el model d'imperi que ofería havia estat assumit per l'Església per configurar la Respublica Christiana, l'única comunitat política possible, on conviuen harmònicament, sota la tutela de l'Església, el Sacre Imperi Romanogermànic i les diverses monarquies cristianes, entre les quals les de la Corona d'Aragó.

Segons la visió política de la teocràcia pontifícia, els romans tenien els reis per elecció fins que el poble, a qui pertanyia l'elecció, va traslladar l'imperi i la potestat pública a l'emperador. Més tard, l'emperador Constantí va traslladar l'Imperi d'Occident a l'Església. Aquesta va suprimir l'Imperi grec d'Orient i el papa Esteve i els papes posteriors van transferir l'Imperi, respectivament, a Carlemany l'any 800 i als emperadors germànics més tard.

Així, el gran jurista Vicente Arias de Balboa, que farà un dictamen sobre la successió al tron de la Corona d'Aragó a petició de Ferran d'Antequera, ens dirà: «I així l'Església va constituir emperador en lloc del seu Imperi romà i del dels grecs, sota certa forma, donant a determinats prínceps i prelats la facultat d'elegir emperador i reservant-se per a ella la confirmació i la coronació».⁴

En aquesta visió, s'harmonitza la representació descendent de Déu i l'ascendent del poble que ostenten tant el papa com els reis i l'emperador. En aquests sentit, Arias conclou dient que «ambdós principats (l'espiritual de l'Església i el temporal dels reis i de l'emperador) i les seves coses públiques i el fisc procedeixen de Déu, foren promulgats pel poble per inspiració divina i es pensava que el dret fou descobert per Déu per als romans i per raó natural».⁵

Aquest plantejament de la doble representació del monarca sotmès al poder del papa aviat serà contestat per molts monarques, entre els quals els de la Corona d'Aragó, que reivindicaran l'*exemptio imperii* respecte al papa i a l'emperador.⁶

Si el rei Pere el Catòlic va anar a Roma el 1204 per rebre la consagració en la

---

ments jurídics europeus a partir de la baixa edat mitjana i durant l'edat moderna, vegeu Paolo GROSSI, *El orden...*, p. 137-220, dedicades al «taller sapiencial».

4. Vicente ARIAS DE BALBOA, *El derecho de sucesión en el trono: La sucesión de Martín I el Humano (1410-1412)*, edició i estudi introductor i d'Antonio Pérez Martín, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1999, p. 10: «Et sic ecclesia constituit imperatorem loco sui imperii romani et grecorum sub certa forma data certis principibus et prelatibus eligendi imperatorem, servata sibi confirmatione et coronatione». Sobre tot el procés temporal de translació del poder imperial romà, cf. p. 11.

5. Vicente ARIAS DE BALBOA, *El derecho de sucesión...*, p. 6: «Et sic concluditur quod uterque principatus et eius res publica et fiscus processerunt a Deo divinitus a populo promulgatus et ratione naturali ad romanos sibi a Deo ius putabatur adinventus».

6. Una visió comparatista de les formes de govern a l'Europa d'aquest període i dels seus equilibris i correlacions a John WATTS, *La formación de los sistemas políticos (Europa (1300-1500))*, traducció de Vicent Baydal Sala, València, Universitat de València, 2016, p. 142-148.

dignitat reial i la corona de mans del papa,⁷ el seu successor Pere el Cerimoniós, en redactar per escrit en 1353 les Ordinacions sobre la consagració i coronació dels reis, va deixar ben palesos uns costums introduïts feia temps segons els quals els reis de la Corona d'Aragó es coronaven ells mateixos, prenent directament de l'altar la corona, sense cap intervenció ni ajut en aquest acte del legat pontifici.⁸

La recepció de *ius commune* europeu a la Corona d'Aragó amb la difusió de la ciència jurídica bolonyesa i del seu pensament polític a partir del segle XII va comportar l'assimilació de figures jurídiques modernes que van contribuir a la gènesi i a omplir de contingut la potestat pública del monarca, alhora que al renaixement de la llei en tant que font de producció del dret general.⁹

Una de les categories rebudes del *ius commune* és la de *iurisdictio*. Amb *iurisdictio* es designa la potestat pública que atorga als seus titulars competències legislatives, de govern, judicials i gracioses. La noció de *iurisdictio* és la clau de volta de la construcció de la constitució política de la Corona d'Aragó i de la des seus regnes i terres perquè, en admetre graus i nivells diferents, la *iurisdictio* permetia articular, coordinar i harmonitzar els diferents poders públics existents dins d'aquella comunitat de comunitats que era la Corona d'Aragó.¹⁰

Així, podem distingir tres nivells de *iurisdictio*: universal, general i especial. La *iurisdictio* universal corresponia al monarca, d'acord amb el procés històric de transformació de la Corona d'Aragó d'unió matrimonial (amb el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV) a unió personal (amb el rei Alfons el Cast) i a unió ter-

7. Cf. Joan-F. CABESTANY, «Alfons el Cast», a *Els primers comtes-reis: Ramon Berenguer IV, Alfons el Cast, Pere el Catòlic*, Barcelona, Teide, 1960, p. 160.

8. *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, edició a cura de Francisco M. Gimeno, Daniel Gozalbo i Josep Trenchs (+), València, Universitat de València, 2009, p. 241. Vegeu, sobre aquest punt, Tomàs de MONTAGUT, «La constitution politique de la Catalogne et de la Couronne d'Aragon (IXe-XVe siècle)», a J.-Ph. GENET, D. LE PAGE i O. MATTÉONI (dir.), *Consensus et représentation: Actes du colloque organisé en 2013 à Dijon par SAS avec la collaboration du Centre Georges-Chevrier de l'Université de Dijon*, París i Roma, Publications de la Sorbonne i École française de Rome, 2017, col·l. «Le pouvoir symbolique en Occident (1300-1640)», núm. 11, p. 335-350.

9. I també com a «valeur suprême de légitimation». Sobre aquest aspecte, vegeu Laurent MAYALI, «Lex animata. Rationalisation du pouvoir politique et science juridique (XIIe-XIVe siècles)», a André GOURON i Albert RIGAUDIÈRE (dir.), *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'État*, Montpellier, Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Anciens pays de droit écrit i Faculté de Droit et des Sciences Économiques de Montpellier, 1988, p. 153-164, especialment p. 157.

10. Els juristes lletrats que glossaven els textos jurídics bàsics del *ius commune* europeu van configurar dogmàticament la realitat del poder polític existent en les seves societats medievals. Sobre aquesta noció, l'obra de referència és Pietro COSTA, *Iurisdictio: Semántica del potere politico nella pubblicistica medievale (1100-1433)*, Milà, Giuffrè, 1969 (reed. Milà, 2002), p. 192: «così, *iurisdictio* diveniva il puro rapporto di potere (capace di ospitare simbolicamente anche il fenomeno degli statuti comunali), così, *imperator*, de reggitore feudale, diveniva il vertice sovrano di un processo di potere che, mostrando attraverso la trasposizione simbolica, per così dire, lo scheletro de la società medievale, avviava a divenire il modello normativo di ogni altro tipo di processo di potere».

ritorial (amb el rei Alfons el Liberal).¹¹ Les seves competències afecten matèries d'una gran transcendència, com són les relacions exteriors, la guerra i la defensa, la justícia universal i el Reial Patrimoni.

Un segon nivell és el de la *iurisdictio* general. Inicialment correspondrà al rei com a titular de la dignitat reial o principal en cada regne (Aragó, València, Mallorca, Sardenya...) o terra (Catalunya, Montpeller...). És una forma d'organització monista de la monarquia o de la *iurisdictio generalis*. Al rei, li corresponen les potestats legislativa judicial, governativa i graciososa en els seus nivells màxims: fa les constitucions o lleis generals obligatòries per a tots els naturals de la terra.

Tanmateix, a partir de 1283, i centrant-nos des d'ara només en Catalunya, s'estableix el pactisme jurídic, una forma d'organització dualista de la monarquia o de la *iurisdictio generalis* per la qual es reconeix la dimensió política de la comunitat general i la seva institucionalització com a Universitas Cathaloniae o General de Catalunya. A partir d'aquests moments, per fer la llei general a Catalunya s'haurà de comptar amb el consentiment del General, representat en la Cort de Catalunya, que adquireix d'aquesta manera una participació en la *iurisdictio generalis*, és a dir, en la potestat pública de Catalunya, la comunitat general.¹² Aquest és el tema que ens ocupa avui, però abans d'endinsar-nos-hi hem d'esmentar breument el tercer nivell de la *iurisdictio*.

El tercer nivell és el de la *iurisdictio specialis*, el que correspon a unes potestats públiques que poden tenir un àmbit local o personal. En el primer cas, es tracta dels municipis i dels senyorijs jurisdiccionals. En el segon, de totes les corporacions integrades per aquells membres que participen d'una mateixa identitat professional o col·lectiva, com els gremis, els consolats de mar, els estudis generals, les confraries, etcètera.

11. La Unió esdevé un cos místic o Respublicha. Sobre aquest punt, vegeu Tomàs de MONTAGUT, *Constitution and political...*; Michel HEBERT, *Parlementer: Assemblées représentatives et échange politique en Europe occidentale à la fin du Moyen Âge*, París, Baccard, 2014, p. 74; Tomàs de MONTAGUT, «La Justicia en la Corona de Aragón», a *La Administración de Justicia en la historia de España: Actas de las III Jornadas de Castilla-La Mancha sobre Investigación en Archivos. Archivo Histórico Provincial de Guadalajara*, nov. 11-14, 1997. Guadalajara, Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, 1999, p. 650-655; Tomàs de MONTAGUT, «La reforma de la Administración de Justicia en las Cortes Generales de Monzón de 1388-1389», *Anales: Anuario del centro de la UNED de Calatayud*, núm. 7/1 (1999), p. 5-16.

12. El procés de configuració dualista de la comunitat general està en íntima simbiosi amb l'aparició efectiva de la figura dels tributs generals que integren la fiscalitat negociada a Catalunya. Quant a aquest tema, vegeu Manuel SÁNCHEZ, «La consolidació de la nova fiscalitat a Catalunya (1359-1380)», a *Història de la Generalitat de Catalunya: Dels orígens medievals a l'actualitat, 650 anys*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 99-137; Tomàs de MONTAGUT, «La Constitution politique...»; Víctor FERRO, «La Deputació del General de Catalunya», a *El territori i les seves institucions històriques*, vol. 1, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, p. 441-444.

2. LA HISTÒRIA DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA

El treball d'Albert Estrada-Rius,¹³ d'Isabel Sánchez de Movellán,¹⁴ de Miquel Pérez Latre,¹⁵ de Maria Teresa Ferrer i Mallol,¹⁶ d'Antoni Riera,¹⁷ de Jaume Sobrequés,¹⁸ de Víctor Ferro,¹⁹ de Josep Maria Sans i Travé,²⁰ d'Eva Serra,²¹ d'Ernest

13. Cf. Albert ESTRADA-RIUS, «Apunts per a l'estudi dels diputats locals del General de Catalunya (dels primers testimonis a la Cort de Barcelona de 1413)», a *El territori i les seves institucions...*, vol. II, 1999, p. 703-745; Albert ESTRADA-RIUS, *Una casa per al General de Catalunya: a propòsit del VI centenari de l'adquisició de la primitiva casa de la Deputació del General de Catalunya a Barcelona, avui Palau de la Generalitat (1400-2000)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2000; Albert ESTRADA-RIUS, *Els orígens de la Generalitat de Catalunya (la Deputació del General de Catalunya: dels precedents a la reforma del 1413)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2001; Albert ESTRADA-RIUS, *La Drassana Reial de Barcelona a l'edat mitjana: Organització institucional i construcció naval a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2004; Albert ESTRADA-RIUS, «Orígens i evolució de la Deputació del General de Catalunya (1359-1413)», a *Nadala 2004: Any 38: L'autogovern de Catalunya*, Barcelona, Fundació Carulla, 2004, p. 25-32; Albert ESTRADA-RIUS, *La Generalitat de Catalunya a la Drassana Reial de Barcelona en temps d'Alfons el Magnànim*, Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2008.

14. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, «La reforma de la Diputació del General en les Ordinacions de 1432», a *El territori i les seves institucions...*, vol. II, p. 883-911; Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004; Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *Les institucions fiscalitzadores de la Generalitat de Catalunya (Des de la reforma de 1413 fins a final del regnat de l'Emperador Carles, el 1556)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004.

15. Miquel PÉREZ LATRE, *Entre el rei i la terra: El poder polític a Catalunya al segle XVI*, Vic, Eumo, 2004; Miquel PÉREZ LATRE, *La Generalitat de Catalunya en temps de Felip II: Política, administració i territori*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2004; Miquel PÉREZ LATRE, «La Diputació del General i les torbacions polítiques de 1587-1593», a *Història de la Generalitat...*, p. 163-178.

16. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Els primers diputats de la Generalitat de Catalunya (1359-1412)», a *Miquel Coll i Alentorn: Miscel·lània homenatge en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona, Barcino i Fundació Jaume I, 2000, p. 339-346; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Orígen i evolució de la Diputació del General de Catalunya», a *Les Corts a Catalunya: Actes del Congrés d'Història Institucional (abril 1988)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, p. 152-159; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les Corts de Catalunya i la creació de la Diputació del General o Generalitat en el marc de la guerra amb Castella (1359-1369)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 34/2 (2004), p. 875-938; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El naixement de la Generalitat de Catalunya (1359-1413)», a *Història de la Generalitat...*, p. 19-42.

17. Antoni RIERA I MELIS, «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1458. Desenvolupament de les estructures i ampliació de les competències», a *Història de la Generalitat...*, p. 43-72.

18. Jaume SOBREQÜÉS, «La política fiscal de la Diputació del General al segle XV: la qüestió de la sal a l'Empordà durant la Guerra Civil», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XXV-1 (1979-1980), p. 407-446, i a *Estudis d'Història de Catalunya*, vol. I, Barcelona, Base, 2008, p. 227-258; Jaume SOBREQÜÉS, «El primer memorial de greuges del catalanisme polític: l'ambaixada de la Diputació del General i del Consell del Principat a Joan II (1460-1461)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XVI (2005), i a *Estudis d'Història...*, p. 297-320; Jaume SOBREQÜÉS, «La Diputació del General i la Guerra Civil del segle XV», a *Història de la Generalitat...*, p. 73-97.

19. Víctor FERRO, *El dret públic català: Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo 1987; Víctor FERRO, «La Diputació del General...», p. 441-461.

20. Josep Maria SANS I TRAVÉ, «Introducció», a Josep Maria SANS I TRAVÉ (dir.), *Dieteris de la Generalitat de Catalunya*, vol. I, *Anys 1411 a 1539*, a cura de Ll. Cases, Josep Fernández i Laureà Pagarolas, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. XI-XVIII.

21. Eva SERRA, «Diputats locals i participació social en les bolles de la Generalitat del general

Belenguier,²² de Manuel Sánchez,²³ de Pere Ortí,²⁴ de Josep Capdeferro,²⁵ d'Antoni Simon,²⁶ de Lluís Palos,²⁷ de Joaquim Albareda²⁸ i d'Eduard Martí,²⁹ entre d'altres,³⁰ han suposat una renovació i un avenç molt notable dels coneixements que teníem fins fa un parell de dècades sobre la història de la Diputació del General de Catalunya i dels períodes més crítics de la seva evolució, representats pels treballs d'Antonio de la Torre i del Cerro³¹ i d'Ignasi Rubio i Cambronero.³²

La Diputació troba els seus antecedents a finals del segle XIII, quan el monarca experimenta una situació política de debilitat, arran de la conjuntura desfavorable de les relacions internacionals del moment. Davant l'atac dels enemics francesos, i

---

(1570-1638). Una mostra i una reflexió», *Pedralbes*, núm. 13/I (1993), p. 259-274, i núm. 14 (1994), p. 196-206; Eva SERRA, «La Generalitat. De les reformes del segle XV al creixement institucional del segle XVI», a *Història de la Generalitat...*, p. 141-161; Eva SERRA, «La Generalitat de Catalunya entre 1652 i 1700», a *Història de la Generalitat...*, p. 199-219; Eva SERRA, «Introducció», a Eva SERRA (coord.), *Els Llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, vol. 1, a cura de J. Buyreu, N. Florensa, S. Jurado, E. Martí, M. Pérez Latre i E. Puig, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015.

22. Ernest BELENGUER, «Pròleg: La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)», a *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, vol. III, *Anys 1578 a 1611*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1996, p. IX-XLVI; Ernest BELENGUER, *Fernando el Catòlico: Un monarca decisivo en las encrucijadas de su época*, Barcelona, Península 1999. Aquest llibre ha estat traduït al català com *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999.

23. Manuel SÁNCHEZ, *El naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic, Eumo i Universitat de Girona, 1995; Manuel SÁNCHEZ, «Las primeras emisiones de deuda pública por la Diputación del General de Cataluña (1365-1369)», a Manuel SÁNCHEZ (ed.), *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*, Madrid, CSIC, 2009, p. 219-258; Manuel SÁNCHEZ, «La consolidació de la nova...», p. 99-117.

24. Pere ORTÍ, «Les finances de la Diputació del General de 1380 a 1462», a *Història de la Generalitat...*, p. 119-137.

25. Josep CAPDEFERRO, «Una aproximació a l'activitat dels assessors ordinaris de la Diputació del General de Catalunya al segle XVII», a *El territori i les seves institucions...*, vol. II, p. 687-702; Josep CAPDEFERRO i Eva SERRA, «La Deputació del General al segle XVII», a *Nadala 2004...*, p. 51-56; Josep CAPDEFERRO i Eva SERRA, *El Tribunal de Contrafaccions de Catalunya i la seva activitat (1702-1713)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2015, p. 38-52.

26. Antoni SIMON, «La Generalitat de Pau Claris i la revolució de 1640. Sobre l'existència d'un "moment republicà"», a *Història de la Generalitat...*, p. 179-198.

27. Juan Luis PALOS, *Catalunya a l'Imperi dels Àustries: La pràctica de govern (segles XVI i XVII)*, Lleida, Pagès, 1994.

28. Joaquim ALBAREDA, *La Guerra de Successió i l'Onze de Setembre*, Barcelona, Empúries, 2005.

29. Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns (1697-1714): Una institució decisiva en la política catalana*, Lleida, Pagès, 2008; Eduard MARTÍ, «La Diputació del General sota Felip V i Carles III, l'arxiduc (1700-1714)», a *Història de la Generalitat...*, p. 221-242.

30. Tomàs de MONTAGUT, *Les institucions fiscalitzadores de la Generalitat de Catalunya (Des dels seus orígens fins a la reforma de 1413)*, Barcelona, Sindicatura de Comptes de Barcelona, 1996.

31. Antonio de la TORRE, «Orígenes de la "Deputació del General de Catalunya"», a *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la solemne recepción pública de Don Antonio de la Torre y del Cerro el día 18 de noviembre de 1923*, Barcelona, Atlas, 1923, p. 5-52.

32. Ignacio RUBIO, *La Diputació del General de Catalunya en los siglos XV y XVI*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1950, 2 v.

com ja hem dit abans, el monarca va haver de cedir i de limitar la seva jurisdicció pel que fa a l'àmbit de constitució del dret general.³³

En les Corts de Barcelona del 1283, els estaments socials dels eclesiàstics (prelats i religiosos), dels militars (nobles i cavallers) i dels homes lliures de les ciutats, viles i llocs reials van aconseguir un reconeixement de la seva entitat i de la seva capacitat per intervenir i consentir d'una manera necessària, quant a l'aprovació dels estatuts generals i constitucions de Catalunya, les seves lleis generals per excel·lència.

D'aquesta manera, els estaments formaran cossos o corporacions de cadascun dels braços de les Corts, els quals, en la seva congregació tripartida, trobaran un nivell superior d'organització amb el nom de General o d'Universitat de Catalunya (Universitas Cathaloniae, 1283): la Universitat dels tres estaments o General de Catalunya. La seva representació institucional raurà en els tres estaments o braços,³⁴ durant la celebració de les Corts, i en els organismes delegats o diputats que, per raó d'un període de guerres defensives permanents que exigien bastir una fiscalitat general, apareixeran en el procés temporal del naixement de la Diputació del General o Generalitat de Catalunya (1359-1413).³⁵

La Cort General de Catalunya també serà convocada i celebrada per Ferran el Catòlic a Barcelona els anys 1481, 1493 i 1503, a Tortosa el 1495 o a Lleida el 1515 o dins el marc de les Corts Generals celebrades als regnes i terres de la Corona d'Aragó deçà mar a la vila de Montsó el 1510 i el 1512. En tot cas, sempre sota la seva presidència o de la reina habilitada Germana de Foix i per tractar sobre el benestar de la terra i fer les constitucions que Catalunya necessita per imposar i fer justícia als seus naturals.³⁶

La guerra serà normalment la causa d'aquestes convocatòries i celebracions de Corts, en les quals el monarca demanava als estaments els subsidis que calien per finançar les seves campanyes militars i les seves polítiques públiques.

En els tractes duts a terme en el si de les Corts, els estaments aconseguien, a canvi de donar diners al rei, les concessions jurisdiccionals necessàries per anar bastint, davant el fisc del monarca —i com ens diu Estrada-Rius— «un erari extraordinari de titularitat exclusiva del General de Catalunya»,³⁷ un dels eraris públics populars —és a dir, no reials— més antics d'Europa. La monarquia dualista de Catalunya es fonamentava en aquests dos pilars institucionals de la fiscalitat

33. Sobre els antecedents, vegeu Antonio de la TORRE, «Orígenes...», p. 51-52.

34. Sobre aquestes figures, vegeu Víctor FERRO, «La Diputació del General...», p. 441-442.

35. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El naixement de la Generalitat...», p. 19.

36. Sobre la celebració d'aquestes Corts, vegeu Rafael CONDE, Ana HERNÁNDEZ, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA, «Fonts per a l'estudi de les Corts i els Parlaments de Catalunya. Catàleg dels processos de Corts i Parlaments», a *Les Corts a Catalunya...*, p. 45-48.

37. Albert ESTRADA-RIUS, «Orígens i evolució de la Diputació...», p. 31.

pública general: el fisc del monarca i l'erari del General de Catalunya. Príncep i Principat es relacionaven institucionalment en matèria de fiscalitat, no d'una manera jerarquitzada del Principat respecte del príncep, sinó d'una manera simbiòtica i de coordinació. Naturalment, l'escenari d'aquest concert, o desconcert, de jurisdiccions seran les assemblees de Cort.³⁸ Així, tant les figures jurídiques de les potestats públiques i de l'organització del General i les del donatiu, de les generalitats, dels tributs i prestacions ordinàries i extraordinàries, com les dels coronatges, maridatges, *Princeps namque*, generalitats, etc., seran els instruments jurídics que formalitzaran en cada cas el resultat de les sempre dures i intricades negociacions que es duren a terme en el si de les Corts o Parlaments o, a vegades, a fora de la celebració de Corts, entre els dos poders d'aquesta organització política dualista: el rei i els estaments. En aquest sentit, Jaume Vicens Vives afirmava que des del 1413 «existió en Catalunya un dualismo gubernamental».³⁹ Ens tocarà analitzar en l'apartat següent algunes de les Corts celebrades durant el regnat de Ferran el Catòlic, quant a la seva producció normativa.

Tanmateix, durant el primer període de formació històrica del General, que arriba fins a l'entronització de la nova dinastia Trastàmara (1413), les disposicions reials i de Corts que atorgaven poder i jurisdicció al General i al seu erari van ser aplegades en diversos llibres i quaderns, entre els quals destaquen el llibre anomenat de vuit senyals, que actualment és l'objecte de la tesi doctoral de Pere Ripoll.⁴⁰

Al segle xv i sota la dinastia Trastàmara, la Diputació del General assolix la seva plenitud política en ocasió d'una conjuntura econòmica molt favorable que coincidí amb absències perllongades del monarca i amb el moment crític de la Guerra Civil (1462-1472). La Generalitat, en aquest cas, hagué d'assumir la direcció política del Principat en la seva guerra contra el monarca, el qual, tanmateix, finalment la va guanyar.

Com ens indica Ernest Belenguer, «després de la guerra civil del 1462-1472 i de la capitulació de Pedralbes, la situació del Principat i, sobretot, de la Generalitat

38. La seva estructura orgànica i el seu funcionament aniran cristal·litzant en un dret parlamentari de Catalunya que serà objecte de fixació jurisprudencial per escrit a l'època moderna. Sobre aquest punt, vegeu Tomàs de MONTAGUT, «Estudi introductori», a Lluís de PEGUERA, *Práctica, forma, y estil de celebrar Cortes Generales en Cathalunya, y materias incidentes en aquellas*, edició a cura de Tomàs de Montagut, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1998.

39. Vegeu *supra*, nota 12. Jaume VICENS VIVES, «Cataluña a mediados del siglo xv», a *Cataluña a mediados del siglo xv: Discurso leído el día 9 de diciembre de 1956 en la recepción pública del Dr. D. Jaime Vicens Vives en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y contestación del académico numerario muy Ilustre Sr. Dr. Luis Pericot García*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1956, p. 50.

40. Sobre aquest llibre i aquelles disposicions, vegeu Tomàs de MONTAGUT, «Estudi introductori», a *Libre dels Quatre Senyals*, edició facsímil, Barcelona, Base, 2006, p. 29-33; Eva SERRA, «Introducció», a Eva SERRA (coord.), *Els Llibres de l'ànima...*, p. 160.

vençuda no era precisament una bassa d'oli».⁴¹ Per fer front als deutes i a les presumptes corrupcions existents dins de la Diputació del General i, alhora, per reforçar la seva autoritat, Ferran II va intervenir el govern de la institució (1488 i 1491), va segrestar els seus càrrecs i els va proveir directament amb persones afectes. També es va procedir al sanejament de les finances tot descarregant de deutes el General.⁴²

El redreç del General, establert en les Corts de Barcelona del 1493 a través d'una observança exclusiva del procediment parlamentari, va introduir el règim d'insaculació per a l'elecció dels diputats i oïdors de comptes del General, amb la consegüent modificació del seu autogovern. «No hi ha en aquestes ordinacions de 1493 cap referència a la intervenció reial. En tot trobem un procediment parlamentari i se'ns escapa la mà del rei en la confecció de la comissió dels cinquanta-quatre i en la tasca electoral de la Comissió».⁴³

El *Llibre dels Quatre Senyals* (= LQS) reflecteix el poder de plenitud política del General (1413-1455) en recollir els textos jurídics fonamentals que formalitzaven la jurisdicció suprema del General i el règim jurídic de les seves competències tributàries i administratives més rellevants, atorgades en les primeres dècades del segle xv (1413-1422). El llibre es completa amb les disposicions que contenen les reformes posteriors dels anys 1433, 1452 i 1455, amb les quals el General assolia l'esmentada plenitud institucional.⁴⁴

Cal destacar que ja en aquest període apareixen les comissions paritàries i interestamentals (divuitenes) i les juntes de braços com a figures organitzatives ben vives, les quals, al costat del consistori dels diputats generals i oïdors de comptes, col·laboren en la definició i en l'exercici de la jurisdicció del General.⁴⁵

41. Ernest BELENGUER, *Ferran...*, p. 176-178.

42. La intervenció reial de la Generalitat no es va fer en calent, sinó que es va preparar minuciosament. L'obra de Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona (1479-1516)*, Barcelona, Tipografia Emporium, 1936-1937, 2 v. i apèndixs, ens permet fer-ne el seguiment. Així en l'apèndix, n. 99, p. 189, trobem la Provisió reial atorgada per Ferran II des de Còrdova el 21 de setembre de 1487 «adreçada a Francesc Malet, regent la Cancelleria catalana i a Gaspar Vilana, advocat fiscal, en la qual els mana que obrin informació respecte a totes les facetes de la mala administració de la Diputació de Catalunya». Sis mesos més tard, el 31 de març de 1488 i des de València, l'apèndix n. 101 reproduïx la «Lletra de Ferran I a l'Infant Enric, Lloctinent de Catalunya, en què li ordena que entengui amb Francesc Malet i Gaspar Vilana a preparar la intervenció del rei a la Diputació del General de Catalunya». Finalment, l'ordre d'intervenció, el monarca l'emeta des del Reial contra Vera el 6 de juliol de 1488 i, segons Vicens, el seu text és «obra de la ploma de Malet o Vilana» (vol. II, p. 32). Es tracta de l'apèndix n. 103, en què Vicens transcriu l'«Ordre de Ferran II a l'infant Enric, lloctinent general de Catalunya, perquè suspengui les eleccions de diputats i oïdors de comptes de la Diputació del General de Catalunya i nomeni els qui ell indica en altres lletres».

43. Eva SERRA, «Introducció»; Eva SERRA (coord.), *Els Llibres de l'ànima...*, p. 160; Ernest BELENGUER, *Ferran...*, p. 33.

44. Cf. *supra*, nota 40.

45. Sobre la rellevància d'aquestes juntes en una època posterior, vegeu: Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres...*, p. 53-58.

Malgrat que el *Llibre dels Quatre Senyals* incorpora algunes disposicions escadusseres de Ferran II en benefici del General, no s'hi inclouen les disposicions reformistes aprovades en les Corts dels anys 1481, 1493 i 1512, celebrades sota el seu regnat.

3. LA GENERALITAT I LA MONARQUIA DE FERRAN II

Kantorowicz va explicar que la teologia política medieval facilità la figura del cos místic per conformar la naturalesa política de les monarquies cristianes de l'Europa medieval.⁴⁶ Així, el Principat de Catalunya és un cos místic del qual el rei és el cap i els estaments socials són els membres o l'ànima, la qual està configurada com a *Universitas Cathaloniae* o General de Catalunya.⁴⁷

El General de Catalunya està representat en el seu nivell suprem pels estaments eclesiàstic, militar i reial reunits en la celebració de la Cort, malgrat que aquesta representació té un punt feble que és el seu caràcter temporal. Només hi ha representació orgànica del General durant la celebració de les Corts, les quals, com sabem, es reuneixen de tant en tant, només per convocatòria del rei i sense una periodicitat regular. Un cop llicenciades les Corts, el General es quedava sense representació orgànica en dissoldre's la congregació dels braços. Per fer front a aquest problema va sorgir la Diputació del General, organisme permanent integrat en el seu nivell suprem —i des del 1413— pels tres diputats generals i pels tres oïdors de comptes, tots els quals congregats formaven el Consistori de la Diputació del General o de la Generalitat i representaven vàlidament el General de Catalunya, per bé que durant la celebració de Corts estaven jeràrquicament subordinats als estaments de la Cort i als seus presidents.⁴⁸

La relació entre les potestats públiques que exerceixen el cap i l'ànima del cos místic és allò que determina la constitució política del Principat, la qual es basa en

46. Ernst H. KANTOROWICZ, *Los dos cuerpos del rey: Un estudio de teología política medieval*, trad. de S. Aikin i R. Blázquez i estudi preliminar de J. M. Nieto, Madrid, Akal, 2012, p. 221-244.

47. Cf. Michel HEBERT, *Parlementer...*, p. 267-274: tanmateix, és una qüestió no pacífica si el rei o cap està situat a l'interior o a l'exterior del cos místic. Sobre aquest punt, vegeu Jaume VICENS VIVES, «Cataluña a mediados...», p. 59: «La Diputación del General, transformado [sic] en organismo representativo del país —“cors místic de Catalunya”—». Tot amb tot, Ferran II considera que és el cap, protector i defensor del cos místic del qual el General és l'ànima, de manera que aquesta posició superior (que Vicens atribueix a la ploma dels juristes catalans Malet o Vilana: vegeu *supra*, nota 42) li permet legitimar la seva intervenció del General. Sobre això, vegeu: Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, apèndix n. 103 (Reial contra Vera, 6 de juliol del 1488): «Certa cosa es que lo General es la anima del cors mixtich de aqueix nostre Principat, del qual nós per la divina gràcia som cap, defensor e protector».

48. Cf. Antoni RIERA I MELIS, «La Diputació del General...», p. 42-72; Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, «La reforma de la Diputación...», p. 883-911; Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General...*, p. 71.

dos principis fonamentals: l'imperi del dret sobre tot el cos⁴⁹ i el pactisme jurídic entre cap i ànima.⁵⁰

La interpretació d'aquests principis no serà pacífica i hem vist com Ferran el Catòlic, tot i respectar l'estructura general d'aquest sistema constitucional, es considerarà autoritzat a intervenir directament i per sobre del dret, reformant o redreçant directament l'estructura institucional del General per fer que d'alguna manera depengués de la seva autoritat. Així, el segrest de drets del General o les famoses intervencions en l'autogovern de la Generalitat del 1488⁵¹ i del 1491, que seran causa de la modificació parlamentària dels mecanismes d'autoorganització, foren intervencions reials en introduir el sistema d'insaculació i d'habilitació d'insaculats per elegir els membres del Consistori del General (Corts de 1493). Era un cop d'estat, sí, com havia dit ja Teodoro Creus⁵² al segle XIX, però, segons Vicens Vives, justificat perquè era «en benefici del bé universal i no del particular»,⁵³ per bé que la definició de què era bé universal esdevenia una decisió unilateral del monarca.

Ens interessa ara fixar-nos, no en aquests moments d'excepció de la constitució política del cos místic de Catalunya, sinó en el seu funcionament normal i en el paper o les funcions que hi exercia la Generalitat de Catalunya, com a titular d'una potestat pública general o *iusdictio generalis* sobre tot el territori català i pel que fa a les competències fonamentals que tenia atorgades en l'àmbit tributari i d'observança del dret.

A través de les vies legislativa, governativa, judicial i graciosa, la Generalitat actuava, d'una banda, com a corporació política que portava les veus del General de Catalunya, i, de l'altra, com a entitat administrativa encarregada de la reglamentació, la col·lecta, la recaptació, la persecució judicial dels fraus i la gestió dels tributs o generalitats i de la defensa jurídica de principi de l'imperi del dret quan es conculcava la seva efectivitat, actuant per diverses vies davant l'Administració judicial o governativa del monarca per demanar la revocació de les contrafaccions i el restabliment del dret català violat.

Sobre l'aparell administratiu de la Generalitat en el segle XV i el seu funciona-

49. Tomàs de MONTAGUT, «El principi de l'imperi del dret i el control de la seva observança a la Catalunya medieval i moderna», a *Corts i Parlaments de la Corona d'Aragó: Unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*, edició a cura de R. Ferrero, L. Guà, València, Universitat de València, 2008, p. 563-567.

50. Sobre la pràctica procedimental d'aquest principi dins de la celebració de les Corts, vegeu Tomàs de MONTAGUT, «Estudi introductori», a Lluís de PEGUERA, *Practica, forma...*, p. XL-XLII.

51. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, vol. II, p. 35: «Seria pueril desconèixer que aquells esdeveniments afermaren l'autoritat de Ferran II a Catalunya. El seu acte fregava les constitucions, però havien estat els mateixos legistes catalans que li havien aconsellat l'adopció de semblant mesura».

52. Teodoro CREUS, «Un golpe de estado hasta aquí desconocido en la historia de Cataluña», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom 13 (1888), p. 79-95.

53. Jaume VICENS VIVES, *Els trastàmars*, Barcelona, Vicens-Vives, 1956, p. 229.

ment ordinari, disposem del llibre d'Isabel Sánchez de Movellán que transcriu com a apèndix el memorial sobre la institució redactat per Antoni Lombart, escrivà major de la Diputació del General des del 1464⁵⁴ i un bon coneixedor dels seus mecanismes interns i de la seva activitat administrativa.⁵⁵ No endebades, trobem Antoni Lombart ja com a notari jurat de l'escrivà major Bernat Noves el 1444,⁵⁶ com a oficial de confiança cridat a Saragossa pel rei Ferran II a consulta el novembre del 1487⁵⁷ i encara fent anotacions el 1494, el mateix any que va morir,⁵⁸ exercint el càrrec d'escrivà major sota el regnat del mateix Ferran el Catòlic, «vuy gloriosissimament regnant».⁵⁹

Per Isabel Sánchez sabem que «completaven el Consistori del General els dos advocats i l'escrivà major [...] un feia d'advocat de les causes que es presentaven davant del Tribunal del Consistori, i l'altre hi feia d'assessor jutge [...]. L'escrivà major aixecava acte de les deliberacions del Consistori i tenia el deure d'inscriure i continuar en un manual els contractes sobre els arrendaments dels drets o de les generalitats...».⁶⁰ «El regent dels comptes portava la comptabilitat de la Diputació [...]. El racional [...] era un examinador dels comptes del General i dels comptes dels diputats locals».⁶¹ Hi havia, a més a més, una gran quantitat d'oficials menors.

Els tributs —drets o generalitats— *més rellevants utilitzats per satisfer el donatiu al rei* compromès en les Corts van ser el dret de les entrades i eixides, el dret de la bolla de plom i segell de cera i el dret de les joies que només es cobrava a Barcelona.⁶²

La Diputació hagué de recórrer [...] a l'emissió de censals morts —deute públic emès amb la garantia de la institució— [...]. Les generalitats es cobraven a través del sistema d'arrendament o venda i d'encomanació [...] el General feia també el control de la tributació a través del sistema de cerques i visites.⁶³

54. Josep Maria SANS I TRAVÉ (dir.), *Dietaris de la Generalitat...*, vol. 1, p. 257: «Dimarts, a xxviii^o (1487). Aquest die fonch sentenciat per los senyors deputats, a consell dels assessors e advocats, l'ofici de scrivà major del General ésser e recaure tot en persona del venerable e discret n'Anthoni Lombard, per mort del vnerable e discret en Johan Solsona, quòndam, conscrivà seu, segons en dita sentència és largament contengut...».

55. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, «La reforma de la Diputación...», p. 883-911; Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputación del General...*, p. 477-522.

56. Cf. Tomàs de MONTAGUT, «La solidificació jurídica del segle xv», *L'Avenç: Revista d'Història i Cultura*, núm. 303 (2005), p. 29-34.

57. Cf. Josep Maria SANS I TRAVÉ (dir.), *Dietaris de la Generalitat...*, vol. 1, p. 258: «Diluns, a xxvi (Novembre 1487). Aquest dia partí n'Anthoni Lombard, scrivà major, per anar a Çaragossa, al senyor rey, qui ab letre lo havie demanat».

58. Josep Maria SANS I TRAVÉ (dir.), *Dietaris de la Generalitat...*, vol. 1, p. 276: «Digmenge, a xv (Juny 1494). En aquest dia passà de la present vida mossèn Antoni Lombart, scrivà major dels deputats del General de Cathalunya. Nostre Senyor lo hage acullit en la sua sancta glòria».

59. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputación del General...*, p. 520.

60. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputación del General...*, p. 464.

61. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputación del General...*, p. 466.

62. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputación del General...*, p. 467.

63. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputación del General...*, p. 468-469.

Els abusos i els fraus, molt nombrosos, van ser perseguits davant els tribunals de la mateixa Generalitat i segons un procediment judicial que admetia dues instàncies dins de la mateixa Generalitat, on acabaven necessàriament totes les causes amb sentències fermes i inapel·lables davant la jurisdicció reial.

La normativa que regula el règim jurídic de la Generalitat és diversa. D'una banda, els capítols i actes solemnes de Cort estableixen la regulació del donatiu, la dels poders dels diputats i l'estructura orgànica de la institució. Els capítols i les ordinacions del General i els capítols del redreç van reformant i desenvolupant la normativa fundacional. La pràctica, la forma i l'estil d'aplicar aquesta normativa general també eren molt rellevants pel que fa a l'efectivitat de les normes en casos concrets.⁶⁴ En aquest sentit, cal tenir en compte les deliberacions del Consistori sobre casos dubtosos que culminaven en actes decisoris que implicaven una *duplex interpretatio*, és a dir, que servien per a resoldre el cas concret i establien un costum, pràctica o estil burocràtic que se seguiria d'una manera general en el futur davant casos anàlegs. D'aquestes deliberacions en va ple el memorial d'Antoni Lombart.

Per la naturalesa d'aquesta comunicació no podem detallar més les característiques i els resultats d'aquesta potent estructura administrativa que era la Generalitat en època de Ferran el Catòlic. Si més no, recordem que s'estructurava segons els mateixos principis rectoris dels grans oficis públics que les monarquies cristianes baixmedievales i modernes anaven bastint, com a mitjans auxiliars de les seves potestats, en matèria de govern, de justícia, d'hisenda i de guerra. Així, també veiem en la Generalitat catalana del segle xv l'aplicació del principi de jerarquia que subordina els oficials a llurs caps superiors; en aquest cas, els diputats generals i els oïdors de comptes. S'imposa també el principi de justificació documental, de registre i d'arxiu pel que fa a la gestió política, tributària i judicial encomanada a la Generalitat. El ric i ordenat Arxiu del General es va configurar com un potent instrument d'informació al servei del govern de la Generalitat. A través de la normativa orgànica abans esmentada, s'aconsegueix la delimitació clara i precisa dels drets, de les obligacions i de les prohibicions de cada oficial del General, així com la divisió ordenada del treball entre tots ells. També s'organitza un sistema de salaris, malgrat que a la llarga no es podrà evitar la patrimonialització d'alguns oficis.

En definitiva, el nivell d'organització administrativa de la Generalitat de Catalunya en època de Ferran és molt alt i es posa de manifest en la conducció coordinada i precisa dels assumptes sota la direcció dels diputats generals i del seu Consistori, des de Barcelona, i dels diputats locals que presideixen les circumscripcions administratives o col·lectes amb les quals la Generalitat ha dividit el territori de Catalunya per poder fer efectives les seves competències jurisdiccionals. La dimen-

64. Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General...*, p. 101-138.

sió més política que administrativa de la Generalitat es concretarà en la missió que té assignada en la defensa del principi de l'imperi del dret a Catalunya. En aquest sentit, bé podem dir que Catalunya era en aquests moments del segle xv una societat iuscèntrica.

En l'edició incunable de les constitucions fetes per Ferran II en la primera Cort de Barcelona, celebrada en la sala del capítol de la seu l'octubre del 1481, trobem el capítol vint-i-dos, que porta per rúbrica «L'observancia de les Constitucions e Usatges etc. E perpetuació dels capítols del rey en Martí». ⁶⁵ Es tracta de la famosa constitució *Poc valdria* que constitueix una fita senyera en el procés històric de reforma de la justícia universal iniciat per les Corts Generals de la Corona d'Aragó en la segona meitat del segle xiv. Les propostes dels projectes reformistes d'aquelles Corts defensaven el iuscentrisme i un model de monarquia dualista que va culminar a Catalunya amb els capítols del rei Martí aprovats d'una manera provisional en les Corts de Barcelona del 1410.

Els objectius de política legislativa que perseguien els divuit capítols aprovats pel rei Martí, convalidats per Ferran I en les Corts de Barcelona del 1413 i ara, el 1481, perpetuats per Ferran II, consistien a: *a)* promoure la independència judicial respecte del poder política; *b)* limitar els privilegis del fisc; *c)* afirmar la primacia de l'ordre jurídic sobre el polític amb la determinació dels drets objectius subjectius i adjectius que han d'imperar, i *d)* reforçar el control de l'observança del dret. ⁶⁶

Continuant en aquesta línia d'institucionalitzar el control de l'observança de les lleis i del dret, la constitució *Poc valdria* de 1481 indica que «e loant e aprovant les constitucions ja sobre açó disponents: volem e ordenam: que los Deputats del Principat de Catalunya puguen, e request sien tenguts, instar e supplicar per la observança de la present constitució segons que per constitucions los es permés». ⁶⁷ Seran el síndic del General i els advocats i escrivans de la Casa de la Diputació els qui faran les instàncies davant la Reial Audiència i també en faran el seguiment, mentre durin els diversos procediments previstos per obtenir la revocació o anul·lació de la contravençió i la imposició de penes al contrafaent. ⁶⁸ En la mateixa Cort s'aprova el capítol de confirmació de les Constitucions i Usatges de Barcelona,

65. [Constitutions fetes per lo Illustrissimo e serenissimo senyor lo senyor Rey don Fferrando segon Rey de Castella, de Aragó etc. en la primera Cort de Cathaluna celebrada en Barchinona en lo capítol de la seu a viiiº dias del mes de octubre del any MCCCCLXXXIº], *In nomine domini nostri Jesu-cristi. Pateat universis quod cum nos Ferdinandus...* [Barcelona, 1481], f.[9]: «Poch valria fer leys e constitucions: sino eren per nos e nostres officials observades».

66. Cf. Tomàs de MONTAGUT, «El poder del dret durant el regnat de Martí l'Humà», a *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): L'Interregne i el Compromís de Casp*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 60.

67. Vegeu *supra*, nota 65, f. [11v].

68. Josep CAPDEFERRO i Eva SERRA, *El Tribunal de Contrafacçons...*, p. 38-52.

capítols de Cort, usos, pràctiques, consuetuds i privilegis dels estaments i dels singulars d'aquells i s'ordena la seva observança inconcussa, és a dir, sense dubte ni contradicció. També en aquestes Corts de 1481 s'aproven els capítols del redreç o dels drets del General que establien les tarifes que havien de pagar els diversos productes naturals: agrícoles (ametlles, avellanes, avena, blat, safrà, castanyes, civada, forment...), forestals (fusta, arbres, carbó, llenya...), minerals (argent, coure...), animals (bestiar de llana, cavalls, astors, esquirols, falcons, gossos, gats...), esclaus i esclaves; productes manufacturats com els diferents teixits (gandalles, fils d'or, d'argent, boldrons, cadins, capes de pastor, sedes, cotons filats, draps de llana, de lli, de cotó, teles i altres coses de vestir, estamenyes, fustanys, brocats...), cuiram, aram, armes, candeles, joies, etcètera.⁶⁹

Naturalment, això requereix un control sobre els gremis dels oficis manuals a fi que col·laborin en l'exacció dels tributs del General. En aquest sentit, es regula el jurament dels paraires, abaixadors, drapers, botiguers, sastres, pallers, caputxers, giponers, calcers, costurers, argenters, boneters, tintorers, corredors de coll i d'orella, etc.⁷⁰ Es declara quins són els capítols antics sobre els drets del General que continuen en vigor per no ser derogats pels nous i s'atorga als diputats generals i oïdors de comptes la potestat de declarar els dubtes que plantegi l'aplicació de les ordinacions i els capítols del General.⁷¹ També es dicten disposicions protectores del dret de bolla i dels segell de cera i dels drets d'entrada i d'eixida, tot donant instruccions precises als guardes d'entrades i eixides, als de la bolla, als col·lidors d'aquest dret i a altres oficials del General.

Més endavant, la Cort del 1493 promulga disposicions similars pel que fa a la «revocació faedora de les lletres provisions, cartes: o actes emanats o fets contra drets de la pàtria o contra justícia».⁷² També revoca tots els abusos contraris a l'observança dels *iura propria* de Catalunya i constitucionalitza el redreç del General fet per Ferran II tornant a la normalitat els actes extraordinaris. Així, revoca el segrest posat en els drets del General dels comtats de Rosselló i de Cerdanya i n'estableix la restitució a les Corts del General.⁷³ D'altra banda, atorga poder a determinades persones electes per la Cort sobre la nova forma d'elecció de dipu-

69. Cf. [Capítols per lo redreç del General fets en les Corts dels anys 1481, 1512, 1520, 1533, 1537, 1542, 1547, 1553 i 1564 y tarifa feta per delliberació de Deputats, l'any 1574 corregida l'any 1585] *Capítols sobre lo redrés del General de Cathalunya, y casa de la Deputació, fets en les Corts delebrades en Monço per la S.C.R. Magestat del Rey Don Philip nostre senyor, Any MDLXXXV*, Barcelona, Rafel Figueró, 1707. Vegeu, per a cadascun d'aquests ítems tributaris, el repertori alfabètic (28 folis no numerats).

70. Ídem, capítol 110, Cort 1481.

71. Ídem, capítol 40, Cort 1481.

72. *Constitutiones fetes per lo ilustrissimo e serenissimo senyor Rey don Ferrando Rey de Castella, de Aragó etc. En la segona Cort de Cathalunya celebrada en Barcelona en lany mil ccccLXXXIII*, Barcelona, [Pere Michael], 1493, capítol v.

73. Ídem, f. [73v-74].

tats i oïdors de comptes i del poder i jurisdicció dels futurs diputats i oïdors de comptes.

Les Corts dels anys 1503, 1510 i 1512 donaren disposicions anàlogues o similars que milloraven el redreç del General i el control de l'observança del dret català o que insistien en la seva confirmació a través de l'enunciació de les fonts de producció del dret que se n'havia fet un segle abans pel rei Martí l'Humà en el famós capítol de cort de les Corts de Barcelona del 1409. Tal vegada cal destacar les Ordinacions del redreç de les Corts de 1512 sobre l'ordenació i extirpació d'abusos dels oficis de collidor, receptor i sobrecollidor de General, així com sobre les seves obligacions de retre comptes de la seva gestió.⁷⁴

Finalment, i pel que fa al manteniment del principi de l'imperi del dret, cal esmentar el capítol 55 de les Corts de Montsó del 1510 pel qual s'ordenava als tribunals i les cúries de Catalunya la motivació de les seves conclusions i sentències en dret.⁷⁵ D'aquesta manera, no calia endevinar quin era el dret aplicat en les causes perquè apareixia explícitament esmentat pels jutges en l'argumentació que fonamentava les sentències. Ara, el síndic i advocats del General podrien detectar fàcilment les contrafaccions judicials del dret català i reclamar amb més seguretat i eficàcia la seva revocació.

4. CONCLUSIONS

La Corona d'Aragó experimenta un procés històric de transformació, com a unió política de diverses monarquies cristianes europees, que evoluciona des d'una forma d'unió matrimonial el 1137 (amb les esposalles de Peronella d'Aragó amb Ramon Berenguer IV de Barcelona) fins a la unió territorial el 1289 (primer jurament de la Unió per Alfons el Liberal en les Corts de Montsó del 1289). Paral·lelament, la monarquia a Catalunya (i d'una manera semblant a altres regnes de la Corona d'Aragó, dels quals no s'ocupa aquesta comunicació) evoluciona des d'una forma monista, en què la *iurisdictio generalis* correspon en exclusiva al monarca, a una de dualista, en què el rei comparteix la potestat pública general amb el General de la terra o Universitas Cathaloniae. Príncep i Principat configuren un

74. Vegeu *supra*, nota 69.

75. *Constitucions fetes per lo Illustrissimo e Catholich princep Rey e senyor don Ferrando Rey de Aragó: e de les dos Sicílies etc. en la quinta Cort de Cathalunya celebrada en la Iglesia de Sancta Maria de la vila de Montsó. En lany mil cinch cents e deu, sense data ni lloc, cap. 55: «Dels motius de les sentències. Més avant statuim e ordenam ab loació e aprobació de la present Cort que tots los jutges qui daran sentències diffinitives en lo present Principat de Cathalunya e comdats de Rosselló y Cerdanya en qualsevol cort o consistori que sien: encara que fossen en nostra Real Audiència o de nostre loctinent general, hagen e sien tenguts de exprimir en les dites sentències diffinitives los motius quels hauran moguts pet sci declarar e difinitivament sentenciar».*

cos místic o República en què el rei és el cap i el General, l'ànima. La qüestió debatuda serà la de saber si el monarca, com a cap, rau o és dins i solidari, o fora i per sobre, del cos i de la seva ànima.

La monarquia dualista a Catalunya (1283-1714) s'emmarca dins d'una constitució política regida per dos principis o lleis fonamentals: pel principi de l'imperi del dret (que situa el dret i la dimensió jurídica en el centre de la societat catalana i per sobre de la dimensió política: tothom està obligat a observar el dret, àdhuc el monarca) i pel del pactisme jurídic (pacte legislatiu celebrat en el si de les Corts de Catalunya en què es renova en cada reunió el matrimoni polític entre el monarca i la seva República o General de Catalunya, representada allí pels tres estaments o braços que l'integren).

En aquest sentit, la monarquia dualista de Catalunya es fonamentava també en els dos pilars institucionals de la fiscalitat pública general: el fisc del monarca i l'erari del General de Catalunya. Príncep i Principat es relacionaven institucionalment en matèria de fiscalitat, no d'una manera jerarquitzada del Principat respecte del príncep, sinó d'una manera simbiòtica i de coordinació.

La representació institucional del General de Catalunya rau en els tres estaments o braços durant la celebració de les Corts i, fora d'elles, en els organismes delegats o diputats que, per raó d'un període de guerres defensives permanents que exigien bastir una fiscalitat general, apareixeran en el procés temporal del naixement de la Diputació del General o Generalitat de Catalunya (1359-1413).

La història de la Generalitat de Catalunya ha avançat d'una manera notable en les darreres dècades. Des del punt de vista de la història jurídica i institucional, han estat d'una especial rellevància les fonts de producció del dret que apleguen els capítols dels donatius, els poders dels diputats, les tarifes de les mercaderies o els capítols del redreç del General. També destaca, per la qualitat de la seva aportació de coneixements, el memorial de l'escrivà major de la Diputació del General, Antoni Lombart († 1494), publicat per Isabel Sánchez de Movellán (2005), així com el llibre dels quatre senyals (reeditat el 2006) i els llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714), publicats per un equip d'historiadors sota la coordinació d'Eva Serra el 2015. Tanmateix, existeix una gran carència d'estudis basats en els documents d'aplicació del dret que regia l'activitat del General, és a dir, en els documents de la pràctica jurisdiccional ordinària i quotidiana de la Generalitat. Per tenir una visió completa i integrada de la història de la Generalitat de Catalunya, cal fer encara molts estudis basats en recerques sistemàtiques en l'Arxiu de la Diputació del General, conservat avui en dia a l'Arxiu Reial de Catalunya (Arxiu de la Corona d'Aragó) i en les seves sèries d'Escrivania Major, Regent los comptes, Racional, Generalitats, etc. Per aquesta raó, ara per ara, coneixem més bé el nivell del dret que era vàlid oficialment que no pas el dret que era aplicat efectivament en la realitat.

El nivell d'organització administrativa de la Generalitat de Catalunya en època de Ferran és molt alt i es posa de manifest en la conducció coordinada i precisa dels assumptes sota la direcció dels diputats generals i del seu Consistori, des de Barcelona, i dels diputats locals que presideixen les circumscripcions administratives o col·lectes amb les quals la Generalitat ha dividit el territori de Catalunya per poder fer efectives les seves competències jurisdiccionals. La dimensió més política que administrativa de la Generalitat es concretarà en la missió que té assignada en la defensa del principi de l'imperi del dret a Catalunya. En aquest sentit, bé podem dir que Catalunya era, en aquests moments del segle xv, una societat iuscèntrica i que això es devia a una evident continuïtat entre diverses mesures encaminades a fer-ho possible que configuren un procés històric i vàlid de poder iniciat a finals del segle xiv, amb la reforma de la justícia universal de la Corona (Corts de Montsó del 1388), que cristal·litza en els capítols sobre la justícia aprovats provisionalment en les Corts de Barcelona de Martí l'Humà el 1409 i que ara quedarà reblat amb les disposicions sobre l'Observança del dret i la reforma de la justícia, aprovades en les Corts de Ferran II (1481 i 1493). Des del punt de vista del dret d'autoorganització de la Generalitat de Catalunya, la intervenció duta a terme pel monarca els anys 1488 i 1491, amb la designació directa dels diputats i oïdors de comptes, fou clarament una contrafacció de les constitucions. Malgrat que en setembre del 1488 Ferran II escrivia als diputats del General de Catalunya una carta on afirmava que «si en tiempo alguno deseamos que en la Diputacion no se fiziesse cosa alguna contra capitulos de Corte, mucho menos lo deseamos agora...» (ACA, C, reg. 3566, f. 111r-111v), la realitat era que havia infringit el principi de l'imperi del dret sobre tot el cos místic de Catalunya i el del pactisme jurídic entre el seu cap i ànima: no s'havia observat el dret paccionat ni el procediment parlamentari que calia per modificar-lo. Tot amb tot, amb el redreç de les Corts del 1493 es restablia la legalitat, dins del marc estricte de la monarquia dualista de Catalunya.

Una visió de llarg recorregut: Ferran II. Dels Trastàmara als Habsburg*

Àngel CASALS
Universitat de Barcelona
Secretari del Comitè Científic

Al mateix temps que, en la historiografia europea en general, es va restant importància a la capacitat transformadora de les monarquies o, si volem, la seva «estatalitat», quan es parla del segle xv peninsular no es dubta a atribuir als Trastàmara una capacitat de transformació que, encara que s'adigui amb la major importància que es dona a la dinastia en la construcció de l'Europa baixmedieval i moderna, tendeix a atorgar tot el protagonisme als reis obviant la dinàmica interna dels territoris.¹ La història política ofereix altres propostes d'interpretació que es basen més en l'existència de multiplicitat de poders —compartint i competint— dins la mateixa comunitat política en lloc de la idea de construcció de l'Estat com el col·fó d'una evolució lògica culminada gràcies al paper locomotor de l'Estat monàrquic.²

En el cas català, possiblement pel pes de la lectura de Vicens Vives, encara s'insisteix massa a donar a Ferran II un pes decisiu en les transformacions institucionals i socials del país. Des de la descripció de la crisi catalana del xv de Vicens Vives i Pierre Vilar, la nova dinastia hi apareix atrapada en una crisi econòmicosocial de la qual se sortirà, a la llarga, gràcies a la figura i la política de Ferran II. Malgrat que en els darrers anys s'ha canviat la interpretació del segle xv gràcies als treballs de

* Aquest treball s'emmarca en el projecte d'investigació «Els conflictes socials com a resistència al poder en la perifèria de l'estat modern, segles XVI-XVII» (HAR2013-44687-P) del Ministeri d'Economia i Competitivitat. També forma part del Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat de Catalunya «Grup d'Estudis d'Història de la Mediterrània Occidental» (GEHMO), referència 2014SGR173.

1. Com a mostra, en l'àmbit europeu podem fer referència al llibre ja clàssic: Richard BONNEY, *The European Dynastic states (1494-1660)*, Nova York, Oxford University Press, 1991. Un cas molt clar de la importància que es pot donar al paper de les dinasties en la construcció dels «estats nacionals» es pot veure a Antonio Miguel BERNAL, *Monarquía e Imperio*, Madrid, Marcial Pons, 2007.

2. John WATTS, *The Making of Politics: Europe 1300-1500*, Cambridge i Nova York, Cambridge University Press, 2009.

Gaspar Feliu³ o d'Ivan Armenteros,⁴ entre d'altres. Actualment es posa molt en qüestió que la crisi sistèmica fos tal; se n'ha limitat la cronologia, les causes i els efectes. La conclusió lògica ha estat relativitzar l'anomenat *redreç* de Ferran II.

En relació amb els altres territoris de la Corona d'Aragó, qualsevol valoració de conjunt ha de partir de l'evolució de la historiografia de cada territori; ni hi ha el mateix grau de desenvolupament ni es parteix de les mateixes bases historiogràfiques i metodològiques. En el cas valencià, seguir les d'Ernest Belenguer⁵ vol dir introduir una reserva crítica que en el seu moment va ser un trencament amb la historiografia més tradicional sobre els Trastàmara, Ferran II i el regne valencià. En el cas aragonès, els treballs de Sesma Muñoz⁶ o de Sarasa Sánchez⁷ sobre el segle xv ofereixen una visió que de vegades no és fàcil d'homogeneïtzar amb la dels altres territoris.

D'altra banda, el canvi dinàstic dels Trastàmara pels Habsburg en 1516 s'ha plantejat, en termes generals, com un trencament. Ja no és només Sánchez Albornoz en 1955; també Bernal⁸ i, per als territoris italians, Galasso⁹ ja van parlar de la desnaturalització de la política de Carles V a Itàlia en relació amb la dels reis de la Corona d'Aragó, igual que Lalinde Abadía¹⁰ va parlar de la desaparició de la Corona d'Aragó en la monarquia espanyola.

I aquí es planteja una d'aquelles falses preguntes que s'han de respondre malgrat tot: el regnat de Ferran II és la darrera fase de l'edat mitjana o l'inici de la moderna? Qualsevol plantejament d'aquesta mena introdueix una falsa ruptura i priva, en general, d'una mirada de llarga durada que permeti encabir el regnat en un cicle llarg i no acabar amb allò tan criticat de donar a entendre que la defunció d'un rei suposa un canvi d'època.

Queden, a més, els diversos aspectes parcials del període: la política exterior, la relació amb les oligarquies... El segle xv —de vegades terra de ningú entre medievalistes i modernistes— és cabdal per explicar l'eteri concepte de «canvi a la mo-

3. Gaspar FELIU, «La crisi de la baixa edat mitjana», a Àngel CASALS (dir.), *Revisió historiogràfica de Jaume Vicens Vives*, Cabrera de Mar, Galerada, 2010, p. 37-58.

4. Ivan ARMENTEROS, *Cataluña en la era de las navegaciones: La participación catalana en la primera economía atlántica (1470-1540)*, Lleida, Milenio, 2012.

5. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *València a la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976.

6. José Àngel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1977.

7. Esteban SARASA, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón, siglos XIII-XV: Estructuras de poder y conflictos de clase*, Madrid, Siglo XXI, 1981.

8. Antonio Miguel BERNAL, *Monarquía...*

9. Giuseppe GALASSO, *Carlos V y la España Imperial*, Madrid, Centro de Estudios Europa Hispánica, 2011.

10. Jesús LALINDE ABADÍA, «La disolución de la Corona de Aragón en la monarquía hispana o católica (siglos XVI a XVIII)», a *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona*, vol. I, Sàsser, 1993, p. 155-176.

dernitat» i, en canvi, es treballa massa de forma fragmentària i sense cercar les continuïtats amb el període anterior del segle XIV i el posterior del XVI.

ELS ORÍGENS: UNA BREU MIRADA AL COMPROMÍS DE CASP

El centenari de Casp va permetre diverses noves reflexions sobre el tema. Mentre que algunes insistien en la vella idea de Menéndez Pidal (la historiografia aragonesa, essencialment), en altres casos s'insistia més en la idea d'un conflicte que bé es podria considerar una veritable guerra civil (com la proposta de Garcia-Oliver per a València), una guerra de bàndols (Aragó) o, en el cas català, un cisma entre grups dirigents amb el paper de Barcelona que esperava veure finalment reconegut el seu paper rector en la Corona com des de perspectives diverses han proposat diferents treballs.¹¹

També, en aquest mateix àmbit, els treballs de Víctor Muñoz sobre Castella donen més protagonisme a la situació interior d'aquesta Corona que a la voluntat dinàstica de fer hegemònica la Península. Secundar Ferran en la seva ambició era per a la corregent Caterina de Lancaster una manera d'evitar una lluita pel poder a Castella que, a la fi, es produí igualment durant l'època d'Álvaro de Luna en el regnat de Joan II entre 1420 i 1445.¹²

Aquesta proposta, posar en valor la situació interna dels territoris ni que sigui en detriment de la vella lectura dinàstica o legalista amb personalitzacions com la de Benet XIII, posem per cas, treu dramatisme i transcendència al resultat del Compromís per donar més importància als elements de continuïtat.

Dit d'una altra manera: a Casp no es va actuar buscant un rei per via de justícia, tal com es deia. Com demostrà fa anys José Luis Martín,¹³ qualsevol tria hauria estat legalment defensable només pujant o baixant per l'arbre genealògic de la família reial: si s'hagués buscat el parent més proper al rei mort —Martí— no haurien estat triats ni Jaume d'Urgell ni Ferran d'Antequera. I si s'hagués reulat fins a Jaume II la tria hauria hagut de ser el duc de Gandia. Unitat peninsular? Enlloc, mai, es va

11. Hi va haver una notable florida de publicacions entorn del Compromís de Casp. Per citar només aquelles en què apareixen els autors referenciats: *Ruptura i legitimitació dinàstica a l'edat mitjana*, Lleida, Pagès, 2015; José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1410-1412: El Interregno y el Compromiso de Caspe*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2012; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412)*, Barcelona, Dalmau, 2012; Àngel CASALS (dir.), *El Compromís de Casp: negociació o imposició?*, Cabrera de Mar, Galerada, 2012.

12. Víctor MUÑOZ GÓMEZ, «La candidatura al trono del infante Fernando de Antequera y la intervención castellana en la Corona de Aragón durante el Interregno», a M. Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l'Humà: el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): L'Interregne i el Compromís de Casp*, Barcelona, IEC, 2015, p. 867-897.

13. José Luis MARTÍN, «Fernando de Antequera y el Compromiso de Caspe: ¿una incorporación a España?», *Espacio, Tiempo y Forma*, núm. 13 (2000), p. 161-176.

plantejar aquesta qüestió com una variable en el debat successori. Per tant, el que queda és la recerca de la solució a un conflicte intern de lluita de faccions en els diversos territoris de la Corona, però amb graus diferents de violència, i, també, la lluita pels equilibris de poder entre els diversos regnes per marcar la política del conjunt.

Però, malgrat aquest plantejament, no podem obviar la importància del fet dinàstic ja en aquesta època. Què suposà per als Trastàmara assolir un nou tron? Dues cases i una dinastia? Aquest matís afina la interpretació del paper de la dinastia en l'evolució política del segle xv i de Ferran II mateix quan culmini el govern sobre les dues corones. Al capdavant, el cognom adoptat per Ferran I i els seus fills va ser Aragó. Amb bona lògica, si resseguim l'evolució de les relacions entre les dues cases es reforça la idea que la unitat dinàstica va tenir molt de contingent i poc de planificat. Durant el regnat d'Enric IV de Castella es va produir un clar viratge de la Corona castellana cap a Portugal, com ja havia passat també durant el regnat d'Enric III. Del seu treball es conclou que, almenys d'una manera explícita, hi havia un major interès per mantenir la presència política, i especialment econòmica, de la casa aragonesa de Trastàmara a Castella i que un pla per cercar la unitat de corones no va existir mai com a tal.¹⁴

LES BASES POLÍTiques DE LA DINASTIA: L'EVOLUCIÓ DE LES RELACIONS AMB ELS ESTAMENTS I LES CORTS

Resulta indiscutible que Ferran I va haver de consolidar el seu tron abans que res mitjançant el pacte amb els sectors dominants en cada regne. Va donar satisfacció a les expectatives de les classes dirigents catalanes en les seves primeres Corts del 1412, que van frustrar les aproximacions als remences del regnat de Martí I. Cal tenir present que, ben possiblement, el problema remença no havia quedat congelat després de l'aturada el 1408 de la política reial que vinculava l'alliberament dels pagesos amb la recuperació de patrimoni; ben al contrari, l'interregne devia d'haver polaritzat les posicions entre nobles i pagesos fins a límits perillosos,¹⁵ però van assegurar al rei el suport de la noblesa i l'oligarquia barcelonina contra Jaume d'Urgell.

14. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Los Trastámara, de Castilla a la Corona de Aragón», a María Isabel FALCÓN PÉREZ (COORD.), *Congreso de Historia de la Corona de Aragón: El compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y constitucionalismo en la Corona de Aragón*, Saragossa, Ibercaja i Gobierno de Aragón, 2013, p. 128-146.

15. Antoni RIERA MELIS, «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu», *Acta Historica et Archaeologica Medievaelia*, núm. 30 (2010), p. 166. El seguiment dels processos de la Cort de 1412 són una exhibició de l'oportunisme polític del bloc oligàrquic i pactista davant d'un rei amb ben poca capacitat econòmica i política que es veu obligat a acceptar totes les demandes que li fan per obtenir el donatiu.

Tot i el fracàs de les Corts posteriors de Montblanc, un dels punts importants en el balanç del seu regnat és el de dotar la Generalitat de noves atribucions que començaven a apuntar un contingut polític que havia d'anar més enllà de l'àmbit fiscal en el qual havien nascut:¹⁶ una altra contrapartida reial a la postura catalana al Compromís.

La gran qüestió d'aquest moment del segle xv —si acceptem la línia continuista de Ferran I— és fins a quin punt el regnat d'Alfons va trencar amb ella. Rafael Narbona ha dit que els reis van intentar arribar a enteses amb el pactisme radical català.¹⁷ No hi estem totalment d'acord a menys que es marquin cronologies. És indiscutible, per exemple, que hi va haver una embranzida de l'autoritarisme monàrquic a partir de les Corts de Montblanc de 1413 i que va continuar en els primers anys del regnat d'Alfons, especialment en les Corts de Sant Cugat - Tortosa de 1419-1420. Com si el primer tarannà de Ferran I hagués estat un miratge, a començaments de la dècada de 1420 els estaments catalans van veure rebutjades les seves propostes pel que fa a augmentar les atribucions de la Generalitat, van veure com es feia cas omís a les peticions dels braços de retirar els castellans de l'entorn reial i, possiblement el més inquietant per a la noblesa, com es retiraven les garanties que la Corona havia ofert sobre la renúncia a la recuperació del patrimoni reial perdut i el suport a les peticions remences. Aquella primera topada acabà el 1423 amb una victòria parcial del pactisme, però prefigurà, segons Vicens Vives, la divisió de 1462, ja que el cap de facció més propera al rei era el comte de Cardona i el de la pactista, el comte de Pallars.¹⁸

Joan II va heretar les relacions amb els estaments catalans que havia format el seu germà. En 1438, la reina Maria reuní un parlament que posà la defensa de Catalunya en mans del grup nobiliari més pactista liderat pel comte de Pallars.¹⁹ Però aquell Parlament, igual que les convocatòries de Corts a Tortosa el 1439 i a Lleida el 1440, va acabar sense resultats. La frustració en la relació entre els estaments i la monarquia continuà en les Corts convocades a Ulldecona i després prorrogades a

16. «A l'afer de la justícia s'hi afegia la facultat de controlar l'observança del dret, la qual va ser assignada a la Diputació en les Corts de Barcelona de 1413 i va ser explícitament renovada en les de 1422, però en realitat la reialesa i els seus oficials conculcaven contínuament el dret del Principat»: Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya i Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 23.

17. Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «La Corona d'Aragó al segle xv: La monarquia i els regnes», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 393-396.

18. Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmara*, Barcelona, Vicens Vives, 1956, p. 106-118 (1a reimpressió, 1983).

19. Montserrat TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria, muller d'Alfons V el Magnànim: Vida i obra de govern (1401-1458)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2013, p. 557-560. Hi ha un estudi sobre l'obra de govern de Maria de Castella com a lloctinent: Theresa EARENIGHT, *The king's other body: Marie of Castile and the Crown of Aragon*, Filadèlfia, Pennsylvania University Press, 2010.

Tortosa el 1442 on l'assistència va ser baixíssima —només deu nobles en la primera reunió de Tortosa i només la representació de Barcelona, Tortosa, Lleida i Perpinyà.²⁰ Després de nou mesos d'infructuoses negociacions entorn de la legalitat de la convocatòria i el canvi de seu que havia fet la reina Maria, l'actitud de Barcelona bloquejà definitivament la reunió, que es va dissoldre sense resultats. Les Corts de Barcelona de 1446-1448 només van servir per a marcar encara d'una manera més fefaent les diferències existents entre els braços i la Corona, representada per la lloctinent, la reina Maria, i que ara ja anaven més enllà de qüestions de procediment; es pretenia discutir sobre la jurisdicció reial davant la baronial i local i, és clar, sobre l'acostament reial a la causa remença.

I van anar recollint fracassos. Novament, les Corts convocades a Perpinyà el 1449 van haver de ser prorrogades un any fins a començar efectivament i en la seva accidentada i dilatada existència van passar per Barcelona i Vilafranca del Penedès. Ja en aquest punt, sembla que les posicions estaven molt allunyades: el rei demanava diners, ja fos per tornar a Catalunya o per pagar soldats per lluitar a Mallorca, i els estaments exigien tant la presència del rei com el control en la despesa del donatiu que s'hagués de fer. Tot això, és clar, sense abandonar mai les discussions sobre la legalitat de la convocatòria i de les pròrrogues fetes des de la lloctinència. El primer d'octubre de 1453 tornava a tancar-se una sessió parlamentària novament eixorca. Un altre cop, la Corts va ser dissolta sense resultats i amb una carta tramesa per la reina a Alfons en què es feia un retrat ben ombrívol de la situació de Catalunya: «Car en lendemig no ferien algun profit sinó entendre en lurs parcialitats e voluntàries passions. Car tant se son dividits que no sentenen uns ab altres. E defet senyor molt excellent per los dits sguarts e molts daltres yo he llicenciada la dita Cort».²¹

Les Corts de 1454-1458 es van fer ja amb el conflicte entre Busca i Biga obert i ben viu, i en ple conflicte entre la Generalitat i el Consell de Cent, amb una actitud de l'estament militar i eclesiàstic clarament hostil cap a la monarquia, però també cap a Barcelona. I, com ja passava de feia molt de temps, massa, les Corts tampoc es van cloure. El país estava dividit i enfrontat amb el rei.²²

Com és ben sabut, a tal situació de divisió la seguí, amb el regnat de Joan II, una llarga guerra civil que frustrà qualsevol activitat parlamentària. Amb tot, el rei va intentar mantenir una imatge de normalitat institucional reunint Corts a Montsó el 1469-1470, a les quals no assistí cap representat de les universitats catalanes en la sessió d'obertura encara que després s'hi afegiren Lleida, els Prats de

20. Montserrat TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria...*, p. 652.

21. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, 3200, f. 85.

22. L'estudi més complet continua sent Santiago SOBREQÜÉS VIDAL, «La crisi política a les Corts de 1454-1458», a Santiago SOBREQÜÉS VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ, *La Guerra Civil catalana del segle xv*, vol. 1, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 41-127.

Rei, Tortosa i Mallorca —l'última vegada que hi hauria mallorquins a les Corts catalanes.

Després de la guerra, hi va haver una nova convocatòria de Corts que, com totes les anteriors, no arribà a una bona conclusió: les que van celebrar-se al llarg de 1473 a 1479 a Perpinyà, Lleida, Balaguer, Cervera i Barcelona. Només la mort del vell monarca podia dissimular una mica el nou fracàs polític a l'hora de construir una entesa entre els braços i el rei.²³

LES RELACIONS AMB LA NOBLESA: UN REPTA NO RESOLT

Un dels aspectes fonamentals de la integració política de la noblesa al segle xv era essencialment encara la participació militar.²⁴ I, des d'aquest punt de vista, l'activitat militar de la Corona d'Aragó en aquest segle,²⁵ especialment en les campanyes italianes d'Alfons el Magnànim, donava una bona oportunitat per sumar-la al projecte reial. En l'àmbit valencià, el més estudiat, la participació en les empreses exteriors del rei va afavorir una renovació de nissagues a partir dels anys vint del mateix segle. Això no era incompatible amb la inhibició d'una part de les famílies, ja fos per falta de recursos per participar en l'aventura militar o bé per estar dedicats als seus feus o activitats burocràtiques. Però, per a la immensa majoria dels nobles, la participació militar va ser una activitat esporàdica, realitzada puntualment i com a forma tant de socialització estamental com d'honrar el cognom familiar. I, finalment, tenim aquelles famílies que fan una aposta decidida pel servei a la monarquia. Les investigacions fetes en aquest sentit demostren que, de quaranta llinatges valencians que es van implicar d'una manera duradora o permanent en els exèrcits reials, trenta-sis tenien també membres en la burocràcia reial.²⁶

Tot i les oportunitats que la monarquia, especialment durant el regnat d'Alfons IV, podia oferir, el control monàrquic sobre la noblesa va progressar d'una

23. Jaume COROLEU I INGLADA i Jaume PELLA I FORGAS, *Las cortes catalanas*, Barcelona, Imprenta de la Revista Històrica Latina, 1876, p. 306-319. Un estudi del context: Manuel J. PELÁEZ, *Catalunya després de la guerra civil del segle xv: Institucions, formes de govern i relacions socials i econòmiques (1472-1479)*, Barcelona, Curial, 1981.

24. Andrew AYTON i J. Leslie PRYCE (ed.), *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in the Medieval and Early Modern Europe*, Londres i Nova York, I. B. Tauris, 1995; Jacques VERGER (comp.), *Guerre, pouvoir, et noblesse au Moyen Âge: Melanges en l'honneur de Philippe Contamine*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2000.

25. Hi ha diversos estats de la qüestió que demostren que encara som lluny de tenir, en el cas català, un gruix suficient de coneixements: Mario ORSI LÁZARO, «La història de la Corona d'Aragó en la baixa edat mitjana», *Ex-Novo*, núm. 7 (2011), p. 181-201.

26. Hem seguit aquí els treballs fonamentals de Jorge Saiz. Especialment: Jorge SAIZ SERRANO, «Nobleza y expansión militar de la Corona de Aragón: la nobleza valenciana en las guerras del rey (1420-1448)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 33/2 (2003), p. 729-780; Jorge SAIZ SERRANO, *Caballeros del rey: Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, València, PUV, 2008.

manera molt lenta. Un problema crònic era el de les bandositats, denunciada per Felip de Malla en els seus escrits.²⁷ Un mal general de tots els regnes. En 1432, a Aragó es va reobrir la guerra de bàndols entre Juan de Luna i Lope Ximénez de Urrea, una vella guerra que, venint del segle XIV havia condicionat el resultat del Compromís de Casp. Altres famílies —o les mateixes— en altres moments al llarg del segle XV van protagonitzar altres banderies. Un problema cronificat per al qual els intents d'Alfons I de Joan II de reprimir-lo, fins i tot per la força, no van tenir èxit.

Els treballs de Carlos López per a València també insisteixen en la persistència dels bàndols nobiliaris valencians —encara que la noblesa tingui una estructura diferent a l'aragonesa i a la catalana—, que no funcionava per un arrencament polític, ni en molts casos familiar, per la qual cosa es fa difícil l'estabilitat d'uns grups identificables per alguna mena de identitat familiar o ideològica. El que és important és que aquests conflictes de bàndols es projectaven a les institucions, tant reials com regnícoles. No seria fins al període 1424-1432 que començà un procés d'especialització de la noblesa entorn dels diversos àmbits de poder: regnícola, local i reial. I a la part final del seu regnat, Alfons IV va donar nous títols de comte i va ascendir noves famílies. Aquest procés va ordenar jeràrquicament la noblesa i va posar fi a les guerres de bàndols anteriors.

A Catalunya, si més no, hi ha una clara voluntat de canviar el joc d'aliances de la monarquia com es veu amb el renovat interès pels remences, el tema de Barcelona i el patrocini de famílies de la noblesa de servei —Cardona o Requesens— en detriment d'altres famílies tradicionals (Pallars). Però aquesta política tindria moltes limitacions, segurament massa. D'una banda, igual que a Aragó o el País Valencià, les bandositats nobiliàries estaven molt arrelades sense que la Corona pogués actuar amb decisió més enllà de cercar buscar acords entre les parts. Tot i que tenim encara pocs estudis sobre aquesta qüestió, hi ha dos casos que són significatius. El 1434, els Sentmenat i els Cebrià de Vilalba s'enfrontaven en una guerra privada que implicava altres famílies del Vallès com els Tagamanent i que tenia els seus escenaris massa a prop de Barcelona, pel gust dels consellers, de tal manera que va ser el Consell de Cent mateix el que s'avançà a la reina Maria en la cerca d'una pau i treva que finalment no se signà.²⁸

Molt més transcendents van ser les guerres de bàndols que hi va haver a Vic i el seu entorn: un conflicte que s'arrossegava des de començaments del segle XV i que barrejava els conflictes territorials entre diverses famílies encapçalades pels Altarriba i els Malla, respectivament, amb les lluites pel control de la ciutat. També en aquest cas, malgrat unes treves generals que es van signar el 1464, després de la

27. Felip de MALLA, *Correspondència política*, vol. I, Barcelona, Barcino, 1978, p. 133.

28. Montserrat TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria...*, p. 420.

guerra hi va haver un assalt fracassat sobre la capital d'Osona planejat pels Altarriba amb l'ajut del mercenari d'origen navarrès Luis Mudarra el 1475.²⁹

El procés de formació d'una noblesa de servei també s'ha discutit en els àmbits castellà (Quintanilla) i europeu. Per tant, més que una característica dels Trastàmara, formaria part del procés d'evolució del feudalisme europeu en el canvi cap a la modernitat: l'empresa napolitana d'Alfons seria un excel·lent reclam per a una part de la noblesa de la Corona i ajudaria a apaivagar —encara que no del tot— les lluites senyoriales. És prou sabut com algunes famílies van anar ascendint a l'escalf de la monarquia. Els Requesens,³⁰ que van arribar a ocupar la governació de Catalunya amb diversos membres; els Cardona, que van assolir el títol de ducs; els Ortafà... Altres famílies, que van mantenir una actitud pactista abans de la guerra, el 1462 es van posar al cantó del rei malgrat l'oposició a les posicions filoremences d'Alfons I, se suposava, de Joan II, com serien els Cabrera o els Cruïlles.³¹

En el cas remença, quina era la situació real de les relacions entre senyor i vassalls i com hi influïa la monarquia? Cal recordar que durant la Guerra Civil el bàndol de la terra va intentar la seva pròpia solució al problema remença. Fins a quin punt es va complir? El 6 de gener de 1471, els pagesos de Centelles acordaven amb el seu senyor la ratificació d'un seguit de privilegis; entre d'altres:

Item, Senyor, com per los Reverents deputats i lur consell representant lo Principat de Cathalunya, entrovénint e consentint la ciutat de Barchinona, sien stats toltos e levats alguns mals usos als homes olim vulgarment dits de rehenença. Que los de dita olim rehenença constituïts e poblats dins dita baronia o quadre, no sien tenguts axí per lo passat com per lo sdevenidor a dites rehemences, questa o altres exaccions per causa de dites rehemenças acostumades en temps passat exigir, ne encara a altres mals usos relexats e extingits per los dits reverents deputats, Consell e Ciutat. Assí sien franchs e absolts de dites coses juxta la forma e capítols que los dits Reverents Deputats, Consell e Ciutat de e sobre açó a donats e segons que après dits capítols en dita baronia es estat practicat e observat. Plau al dit Senyor segons per los dits reverents Deputats e concell ab intervenció de la ciutat de Barchinona es estat declarat e capitulat.³²

Sembla derivar-se d'aquest testimoni, que sens dubte no deu ser únic, que hi va haver tot un seguit d'acords entre pagesos i senyors anteriors a la Sentència

29. Montserrat ALBÀS i Elisenda COLLELLDEMONT, *L'assalt de l'Altarriba*, Vic, Ajuntament de Vic, 2014.

30. Pelai NEGRE PASTELL, «El linaje de Requesens», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 10 (1955).

31. Se'n poden trobar diversos exemples a Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, «La noblesa catalana durant la Guerra Civil», a Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ, *La Guerra Civil...*, vol. II, p. 5-190.

32. Arxiu Episcopal de Vic, Fons Fortià Solà, caixa 1, plec 10.

Arbitral. Segons Rosa Lluch, després de la Interlocutòria de 1455, al bisbat de Girona el cobrament de rendes derivades dels mals usos pràcticament desapareix,³³ i en 1460 i en plena guerra, el 1463, el bàndol de la terra aconsegueix una concòrdia amb els pagesos que va ser usada per Ferran II per preparar la Sentència Arbitral de 1486.³⁴

El que hem pretès explicar fins ara és que l'herència política rebuda per Ferran II era el fruit d'una trajectòria política en la qual els seus antecessors van assumir en bona mesura una línia política ja marcada pel Casal de Barcelona. El gran problema és que no van saber aportar un marc legal de convivència per a la monarquia i les institucions que es construïen entre elles i tampoc van saber incorporar la majoria de la classe dirigent catalana en la construcció d'un projecte polític. Ni materialment semblaven poder oferir massa ni políticament tenien capacitat per derrotar la tradició pactista del país. Naturalment, no tot era responsabilitat dels Trastàmara: la societat catalana estava escindida davant un seguit de reptes: el problema remença, la crisi econòmica, la falta de sintonia amb la monarquia que els portà a enfrontar-se entre ells sobre qui hauria de pagar els costos de les diverses crisis. Aquests són, a parer nostre, els reptes que finalment havia d'encarar Ferran.

LA QÜESTIÓ POLÍTICA

L'estructuració de Catalunya per Ferran el Catòlic fou gairebé total. El país [...] es deixà configurar com blana cera pel seu monarca.³⁵

La interpretació política del regnat ha estat totalment condicionada per la interpretació de Vicens, tot i que s'han fet ja algunes objeccions parcials, però importants, a la seva conclusió —Torras, Casals, Serra...— a banda de l'obra cabdal d'Ernest Belenguier.³⁶

Cal recordar la idea de Vicens: davant la galopant crisi financera de les institucions catalanes i la incapacitat de la seva classe política per fer un projecte de redreç, Ferran II pren la direcció i força l'oligarquia catalana a acceptar els seus plans.

Pensem que aquesta lectura no es pot mantenir per més temps a menys que suposem a la monarquia de finals del segle xv una capacitat de control social i eco-

33. ROSA LLUCH BRAMON, *Els Remences: La senyoria de l'Almoina de Girona als segles xiv i xv*, Girona, Documenta Universitaria, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC Secció Vicens Vives), Universitat de Girona, 2005.

34. IMMA MUXELLA I PRAT, *La Terra en guerra: L'acció de les institucions durant el regnat de Renat d'Anjou (1466-1472)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2013, p. 103-124.

35. JAUME VICENS VIVES, *Els Trastàmara*, p. 232.

36. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999.

nòmic que en l'àmbit europeu no tenia enlloc. Vicens, a més, ignorava l'evolució dels altres països de la Corona en fer aquesta anàlisi: avui sabem fins a quin punt, tant a Aragó com a Mallorca, el rei va haver de fer i refer pactes amb els grups dirigents per assolir èxits parcials i fracassos sonats (la Hermandad aragonesa i el bloqueig de les Corts de 1512) o el fracàs dels plans de redreç a Mallorca, eficaçment boicotejats per la classe dirigent local. Per no parlar del cas valencià, la política del qual, en ser el marc polític més propici al rei, va ser de desredreç (Belenguer) i aparentment contradictòria amb la practicada al Principat.

Eva Serra ja va dir fa uns quants anys que Vicens no va entendre el pactisme català.³⁷ Pere Ortí va assenyalar que Vicens tenia una idea molt estàtica del Consell de Cent. Possiblement tenen raó i es pot considerar que va menysprear la capacitat d'interlocució dels estaments catalans. Es veu clarament en el cas de la constitució de l'Observança, que no pot ser atribuïda a una iniciativa reial, ja que el seu context són unes llargues Corts d'un any en què es van encarar altres qüestions tan complexes com el retorn dels béns confiscats durant la guerra, el compromís de la monarquia de no recuperar el patrimoni reial alienat durant trenta anys i la constitució *Per lo senyor* sobre el tema remença. Per tant, aquelles Corts les hem d'interpretar com una forma de reconciliació de la monarquia amb els sectors dirigents catalans, tot i fent concessions que el rei no volia fer. Però, per damunt de tot, el gran èxit de les primeres Corts del nou rei és que finalment es clausuraven amb aprovació de nova legislació i votació de donatiu. Una fita, tenint present que era la primera vegada que passava des de les Corts de 1432.

Igualment, el «cop d'estat» de 1488 a la Generalitat va ser preparat a Saragossa en unes reunions el desembre de 1487 i el febrer de 1488 en les quals eren presents l'advocat fiscal, l'escrivà major i un oïdor de la Generalitat, a més del regent de la Cancelleria Francesc Malet i membres barcelonins com Jaume Destorrent, Ramon Marquet i Joan Ros, i el lloctinent comte d'Empúries. Qui va ser el cervell del pla?

En qualsevol cas, és indubtable que el rei s'atribuí una funció de les Corts, tot i que s'esmenà en 1493 quan els deixà el mecanisme d'instauració de la insaculació.

En el cas municipal, a mi em sembla menys clara la idea de «cop d'estat» que Vicens també va mantenir. Recordem-ho.

Al Consell de Cent, com si la Generalitat hagués estat un assaig general, la intervenció reial es feu el 1490 i en les mateixes condicions: suspensió d'eleccions i elecció directa a càrrec del rei.

Posteriorment, el 1493 establí la insaculació a la Generalitat i el 1498 al Consell de Cent, amb canvis en el sistema municipal de Barcelona. Cal dir, però, que mentre en el cas de la Diputació el rei suplantà el paper de les Corts, en el cas municipal,

37. Eva SERRA, «Vicens Vives i el pactisme», a Àngel CASALS, *Revisió historiogràfica...*, p. 150.

el rei tenia atribucions per a modificar el Privilegi municipal. El que caldria discutir és si el trencament només parcial del 1490 —suspensió de les eleccions i nous consellers—, que recorda el de 1455 de Galceran de Requesens, era del tot regular. Tanmateix, Ferran II no va derogar del tot el privilegi de 1455, sinó que tan sols el va modificar.

Els canvis a Barcelona tingueren tres fases:

1. Sota la inspiració de Jaume Destorrent, es lliurà el govern de la ciutat a la seva facció de ciutadans, que tindrien tres de les cinc conselleries. Un altre conseller seria mercader i l'últim consecutivament artista o menestral.
2. El 1498, per assegurar una representació equilibrada de tots els ciutadans introduí la insaculació i la presència dels cavallers.
3. El 1510, creació de la matrícula de ciutadans honrats.

Resultats:

- a) En l'àmbit de la Generalitat, Ferran establí un sistema en el qual Barcelona estaria sobrerrepresentada a les bosses.
- b) La introducció de la insaculació augmentà la distància entre els diputats i les Corts i suposà una despolitització de la institució que va tenir un perfil polític baix durant aquest regnat i el de Carles I.
- c) Els canvis en el nombre de jurats i consellers demostra que el procés de sanejament econòmic tenia com a preu tancar socialment les institucions i desconnectar-les de la seva base social, que també servia per a evitar lluites de faccions.
- d) Ferran es reservà el Benèplàcit Reial en vida seva. Per què només en vida seva? Malgrat les peticions que se li van fer a les Corts dels anys 1510, 1512 i 1515, es va negar a renunciar-hi. I li va suposar un formidable mecanisme de control, que usà per a forçar la resistència de Barcelona a les Corts de 1510 i 1512, especialment.

Cal fer notar que la política barcelonina de Ferran ha creat —no és culpa seva— la falsa impressió que durant el seu regnat hi va haver una política similar en altres municipis. Res més lluny de la veritat. La insaculació havia tingut un primer impuls en temps d'Alfons IV i la segona fase de l'expansió ja va ser sota Ferran II, en què, a més de Barcelona, el sistema es va estendre a onze poblacions més tot i que es van donar reculades parcials com les de Lleida el 1509, o un sistema, el de la insaculació, que formava part de la tractadística política sobre el bon govern de les ciutats a Europa, com es pot veure en obres de mitjan segle XVI, com *La ciutat feliç* de Francesco Patrizi (1552).

Resulta indiscutible que els reis de la casa de Trastàmara van cercar sempre la creació d'una noblesa de servei i fidel. Això, més que no pas la voluntat de castellanització, explicarà la ràpida promoció dels Enríquez a Catalunya —el casament d'Anna de Cabrera— i l'ascens dels Cardona en el regnat de Ferran II. Perquè, com passà arreu d'Europa, segurament hi va haver un veritable canvi en les nissagues nobiliàries. Algunes, com els Pallars, van ser extingides per voluntat reial després d'una guerra que posà fi al darrer comte sobirà supervivent, Hug Roger III; d'altres, els Cardona, van encimbellar-se fins al títol ducal gràcies als bons serveis fets a la Corona. Altres famílies van mantenir la seva posició, com els Doms; d'altres van començar una lenta decadència, com els Pinós i van irrompre famílies noves, com els Enríquez, parents del rei, i la branca de l'infant Enric en el vescomtat d'Empúries i el ducat de Sogorb. Castellanització o reforçament i introducció de famílies addictes al rei?

I malgrat tots aquests esforços, les bandositats no van deixar mai d'actuar en el conjunt de Catalunya, de tal manera que el resultat va ser un rotund fracàs de la política reial. No tant per l'existència d'unes violències reconegudes legalment, sinó per la incapacitat de desviar les energies de la noblesa cap a causes més constructives. Devia ser pràcticament humiliant veure com el 1511 el propi batlle general de Catalunya era perseguit per trencar les normes de la guerra privada, o, encara pitjor, que el comte de Ribagorça —parent de Ferran— abandonés el seu lloc per tornar a les seves terres per liderar la seva pròpia facció.³⁸

UN VERITABLE CANVI? EL GOVERN DE CARLES I

Carles I no va voler entrar a Catalunya amb el seu oncle Alfons, arquebisbe de Saragossa, en 1519. De fet, ja s'havia anul·lat el testament de Ferran II pel que feia al seu paper de governador. Aquesta seria una mostra simbòlica del canvi de regnat i de dinastia.³⁹

Prescindir del primogènit —encara que il·legítim— de Ferran II es va demostrar un error que pocs mesos després es va rectificar. Ben aviat, el nou sobirà afrontaria a les Corts de Barcelona de 1519 alguns debats que portaven ressons de generacions passades: des de la discussió sobre la legitimitat de la convocatòria fins a la discussió sobre la formació o no d'un quart braç dels militars no titulats, debat que s'havia plantejat justament el 1413, quan Ferran I s'assentava en el tron.

38. Àngel CASALS, *L'emperador i els catalans*, Granollers, Ed. Granollers, 2000, p. 21.

39. Sobre aquesta qüestió i l'estada de Carles a Catalunya, vegeu Àngel CASALS, *L'emperador...*, p. 55-120; Manuel RIVERO RODRÍGUEZ i José MARTÍNEZ MILLÁN, «La conflictiva representación de los reinos en el servicio de Carlos V (1516-1522)», a José MARTÍNEZ MILLÁN, *La Corte de Carlos V*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, vol. 1, tom 1, p. 141-206.

Per això va haver de ser cridat novament Alfons. Malgrat la fidelitat —una mica eixelebrada, això sí— del duc de Cardona i els bons oficis dels vells oficials de Ferran II com Antoni Agustí i de nous valors al servei de Carles com Francisco de los Cobos, caldria l'autoritat i l'experiència d'un arquebisbe de sang reial per reconduir un debat que es podia enverinar. I què el podia enverinar? Hi havia problemes nous, com el de l'activitat de la Inquisició, creat per Ferran II, o la creixent amenaça de la pirateria nord-africana que s'havia reforçat amb l'ocupació d'Alger pels germans Barba-rossa, tributaris del Turc.

Però n'hi havia d'altres que es continuaven arrossegant secularment. De la mateixa manera que Ferran I i el seu net, Carles també va haver de fer front a la por de la noblesa que s'intentés un altre cop la recuperació del patrimoni reial alienat al llarg del segle XIV. En aquest sentit, el nou rei va haver de jurar que durant trenta anys no es farien temptatives en aquest sentit, talment com en 1481.

En l'aspecte legal, els braços van tornar a plantejar a Carles una nova versió de la constitució de l'Observança que no va tenir altre remei que acceptar. Però ara la situació de la monarquia era bastant més dèbil, ja que Ferran II, amb la seva mort, havia lliurat el control de les bosses de la insaculació del Consell de Cent al propi municipi, que quedava així lliure de l'anomenat «Beneplàcit Reial» i pràcticament independent de possibles ingerències del sobirà. No és casualitat que, dels cinquanta-tres capítols aprovats a les Corts, vint-i-set fessin referència a afers de justícia, reforma de l'Audiència i atribucions de la Generalitat.

CONCLUSIONS

La monarquia no va ser el motor de l'evolució de la Corona. Tot i la relació dialèctica que es va poder establir entre els reis i la societat del Principat, en realitat, va ser aquesta la part més dinàmica. Assumint aquest punt de vista, el canvi dinàstic de Casp o l'arribada dels Àustria perden una part del seu dramatisme, ja que fa que ens fixem més en els elements de continuïtat que en els de ruptura, que certament hi són.

N'és una prova que la nova dinastia assumí, en l'essencial, les directrius del casal de Barcelona i sembla que només Alfons el Magnànim volgué forçar una nova orientació política en el conjunt de la Corona d'Aragó que no va ser precisament un èxit.

Per tant, per molt que Ferran II actués inspirat per les noves idees sobre el poder de la monarquia, estava obligat a negociar i transigir en una correlació de forces que no sempre li era favorable. En aquest sentit, les seves intervencions a la Generalitat i al Consell de Cent tenen clars beneficiaris al costat del rei: censalistes, ciutadans...

La gestió que Ferran II va fer de la família en el govern dels regnes demostra

com la monarquia depèn més dels vincles de la dinastia i dels d'aquesta amb els grups dirigents locals, als quals intentà transformar amb la promoció d'algunes famílies, la desaparició d'altres, com els Pallars, o la introducció de la seva pròpia família materna en l'estructura nobiliària catalana: els Enríquez.

Tot i que Carles I no canvià gran cosa en la seva primera estada a Barcelona, progressivament va pactar amb les oligarquies locals un cert abandonament de les qüestions internes a canvi de tranquil·litat interior i contribucions econòmiques a l'Imperi, cosa que allunyà encara més els catalans dels nous centres de decisió.

A la mort de Ferran II, els diputats aragonesos havien escrit a catalans i valencians per fer una ambaixada conjunta als Països Baixos; la raó: «perquè lo cas porte necessitat que tots pensem en la bona unió e defensió del dit Regne, regnes e Principat per lo honor de la Reyal casa de Aragó».⁴⁰ Ho encertaven: el 1516 —i no abans!— sí que havia de començar una nova època.

40. Arxiu de la Corona d'Aragó, Generalitat 734, f. 98v.

La cultura en el segle dels Trastàmars de la Corona d'Aragó (1412-1516): humanisme, impremta i llengües*

Agustí ALCOBERRO
Universitat de Barcelona

El regnat dels Trastàmars de la Corona d'Aragó, des del Compromís de Casp fins a la mort del Rei Catòlic, comprèn un segle amb una personalitat diferenciada, però que encara té poques visions de conjunt.¹ Situat cronològicament a cavall de dues llargues etapes (la del casal de Barcelona i la de la dinastia dels Habsburg), el segle dels Trastàmars es troba també mediatitzat, pel que fa als regnes «deçà mar» de la Corona, pel notable absentisme dels seus dos reis més llargs: Alfons el Magnànim, ubicat permanentment a Nàpols durant els seus darrers setze anys de regnat (1442-1458), i Ferran II, centrat en els afers castellans d'ençà del seu matrimoni amb Isabel (1469) i fins al 1506, dos anys després de la mort de la seva primera esposa. Per un motiu i l'altre, l'estudi de la quinzena centúria s'ha fet sovint des de perspectives i paradigmes pròpiament medievals (és a dir, que en fan una mena d'epíleg del període del casal barceloní) o estrictament moderns (que la descriuen com un pròleg de l'etapa dels Àustries).

Si aquest és un problema en l'àmbit de la història política i social, la confusió es fa fins i tot més gran en el terreny de la història de la cultura. Aquí, els conceptes construïts en el segle XIX i en les primeres dècades del XX no ajuden precisament a

* Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte HAR2015-64954-P «Articulación del territorio y relaciones mediterráneas en la Cataluña de la época moderna» (MCOC - Ministeri d'Economia i Competitivitat) i en el Grup de Recerca Consolidat 2014SGR1369 «Grup d'Estudi de les Institucions i de les Cultures Polítiques (segles XVI-XXI)» (CIRIT).

1. Entre les obres de referència, esmentem: Jaume VICENS I VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, Barcelona, Vicens Vives, 2010, 3 v. (reedició facsímil, amb pròleg de M. A. Marín Gelabert, de la 1a ed.: Barcelona, Universitat de Catalunya, 1937); Santiago SOBREQUÉS i Jaume SOBREQUÉS, *La Guerra Civil catalana del segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1987, 2 v.; Ernest BELENGUER, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1976; Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999; Alan RYDER, *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1992. Jaume Vicens n'elaborà una primera visió de conjunt a la col·lecció «Biografies Catalanes»: *Els Trastàmars (segle XV)*, Barcelona, Teide, 1956, que ha estat reeditada nombroses vegades.

plantejar un enfocament de conjunt. Remarquem, en aquest sentit, la pervivència en molts àmbits de dos tòpics que es mostren especialment resilients: la percepció del Compromís de Casp com l'origen de tots els mals i l'existència d'un primigeni «humanisme català», vinculat als darrers comtes reis del casal de Barcelona.

Dins aquest marc general, la nostra aportació se centrarà en tres àmbits concrets. D'una banda, el procés de substitució dels paradigmes culturals que suposà l'arribada i la consolidació dels nous corrents humanistes provinents d'Itàlia; com veurem, la renovació humanista va assolir importants fites en els àmbits de la història i la filologia i va endegar un potent debat en aquestes matèries amb els corrents medievalitzants. D'altra banda, l'arribada de la impremta, que va ser particularment precoç, però que no sempre va tenir èxit, el seu abast territorial i els seus límits. I finalment, en una clara relació amb els dos punts anteriors, l'ús oral i escrit de les dues llengües que aleshores compartien l'espai cultural: el llatí i el català (donat que l'altra llengua vulgar, l'aragonès, havia perdut aquest estatus i no va ser mai llengua d'impremta); tot plegat, dins un marc lingüístic general caracteritzat també pel fort influx de l'italià i del castellà com a llengües de recepció, però no encara de producció.

LA SUBSTITUCIÓ DELS PARADIGMES: MEDIEVALS I MODERNS

La relació dels regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó amb Itàlia es va fer més intensa a partir de mitjan segle xv, tot aprofundint unes vies d'intercanvi cultural i humà que es van prolongar durant la setzena centúria. Els pontificats d'Alfons de Borja, Calixt III (1455-1458), i sobretot de Roderic de Borja, Alexandre VI (1492-1503), van fer més estrets els lligams amb Roma. La capital del món cristià va ser punt d'estada permanent d'algunes de les grans personalitats de les primeres generacions d'humanistes catalans. Joan Margarit (Girona, 1422 - Roma, 1484), cardenal i bisbe d'Elna i de Girona, va estudiar a Bolonya i va ser ambaixador a Roma de tres reis catalanoaragonesos: Alfons el Magnànim, Joan II i Ferran II. Jeroni Pau (Barcelona, 1458-1497) també va estudiar a la universitat pontificia i en altres universitats transalpines, i va residir disset anys a Roma (1475-1492), sota la protecció de Roderic de Borja. Allí va exercir un paper important com a jurista a l'Administració papal i va publicar les *Practica Cancellariae Apostolicae* (Roma, 1493). El lligam entre unes terres i les altres es va mantenir en els anys següents. Així, l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agustí, promotor dels estudis arqueològics i numismàtics a la seva diòcesi, va residir durant gairebé tres dècades a la Ciutat Eterna (1535-1563).²

2. Agustí ALCOBERRO, «La influència de la cultura italiana a la Corona d'Aragó (segle XVI): entre l'emulació i el rebuig patriòtic», a Luigi LOTTI i Rosario VILLARI (ed.), *Filippo II e il Mediterraneo*, Bari,

L'altra via de relació amb Itàlia va ser Nàpols, especialment durant els anys en què Alfons el Magnànim hi establí una cort d'intensa influència humanista (1442-1458), com veurem tot seguit. Tanmateix, els contactes van sobreviure a la separació formal dels regnes, a la mort d'Alfons, i es van normalitzar amb l'annexió del regne transalpí per part de Ferran II (1504).

Per la seva banda, el Rei Catòlic va exercir un mecenatge actiu sobre alguns dels humanistes italians encarregats d'escriure la història oficial del regnat i de la dinastia. Entre ells destaca el sicilià Luca Marineo, autor a sou de Ferran II des de 1500, que publicà el 1509 a Saragossa *De genealogia regum Aragonum* sota els auspicis de l'arquebisbe Alfons d'Aragó, fill natural del rei; posteriorment, l'obra va ser inclosa a *De rebus Hispaniae memorabilis opus* (Alcalá, 1530).

Com ha assenyalat Eulàlia Duran, els humanistes catalans (com, d'altra banda, els seus col·legues d'arreu d'Europa) van mantenir una posició ambivalent davant Itàlia. D'una banda, n'apreciaven i en pretenien imitar el mètode i les obres. De l'altra, però, denunciaven «l'arrogància dels italians, que es consideraven, com a principals hereus de la llengua llatina, ciutadans de primera en el món europeu i menyspreaven les nacions més potents europees com a bàrbares».³ Per això els humanistes, arreu, van emprendre una important tasca per construir gramàtiques i històries nacionals, tot imitant amb més o menys encert els models italians.

Aquest treball va ser particularment reeixit a casa nostra durant la segona meitat del segle xv, tot i que, com veurem, no va tenir continuadors directes durant la setzena centúria. En l'àmbit de la història, destaquen les obres dels ja esmentats Joan Margarit i Jeroni Pau, i de Pere Miquel Carbonell. El cardenal i bisbe de Girona va redactar a partir de 1465 una història antiga d'Hispania a la manera humanista, el *Paralipomenon Hispaniae*, que tanmateix va ser editada pòstumament a Granada gairebé un segle més tard, el 1545. Pau va publicar, entre d'altres, l'epístola *Barcino*, «urbis laudatio» de la capital de Principat (impresa a Barcelona el 1491), i el diccionari geogràfic *De fluminibus et montibus Hispaniarum*, estampat a Roma dos anys més tard.⁴ Per la seva banda, l'arxiver reial Pere Miquel Carbonell (Barcelona, 1434-1517) va redactar en català una història de Catalunya i de la Corona d'Aragó que va intitular, a la manera humanista, *Cròniques d'Espanya*. L'ar-

---

Laterza, 2003, p. 325-355; Robert B. TATE, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona: La seva vida i la seva obra*, Barcelona, Curial, 1976; Santiago SOBREQÜÉS, *Joan Margarit i Pau: La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*, Barcelona, Base, 2006; Jeroni PAU, *Obres*, edició a cura de Mariàngela Vilallonga, Barcelona, Curial, 1986, 2 v.

3. Eulàlia DURAN, «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI», a *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, València, 3 i 4, 2004, p. 351-379.

4. Jeroni PAU, *Obres*.

xiver hi treballà des de 1495 fins a la seva mort, però l'obra va ser impresa pòstumament el 1547.⁵

És Carbonell qui assenyala amb més precisió als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó el sentit de consciència de ruptura generacional que definí l'humanisme a Itàlia i arreu.⁶ Carbonell va ser el primer autor que va presentar la nòmina i alguns apunts biogràfics dels seus col·legues coetanis a *De viris illustribus catalanis*,⁷ una obra escrita a la manera del *De viris illustribus* de l'italià Bartolomeo Façio. De manera encara més determinant, a les *Cròniques d'Espanya*, l'arxiver descriu amb precisió l'inici de la ruptura humanista en terres ibèriques de la Corona. El passatge correspon a l'elogi d'Alfons el Magnànim, a qui considera l'autèntic pare de l'humanisme català. La seva cort napolitana marca, doncs, segons Carbonell, el veritable punt d'inflexió entre medievalitat i modernitat a Catalunya i als altres estats ibèrics de la Corona. Així, l'arxiver conclou:⁸

Y és cert que en lo temps del dit rey Alfonso no solament los estudis de Humanitat, qui quasi eren *abolits e perduts, floriren y vingueren a lum*, e foren *restituhits* al primer estat de la gran poesia, elegància, sciència e doctrina e ornament en què estar solien antigament; mes encara sots la senyoria de aquest magnànim e virtuós rey don Alfonso foren molts duchs, comtes, bescomtes, nobles, generosos, cavallers y capitans en batalles e guerres.

En aquesta *laudatio* pòstuma del monarca com a campió de les lletres i de les armes, Carbonell utilitza una terminologia habitual entre els humanistes italians coetanis, que ens hem permès destacar en cursiva. La concepció d'una modernitat que rescata, restitueix, desvetlla o fa renéixer les glòries de l'antiguitat, per contraposició a una edat caracteritzada per la seva posició «al mig» (o «mitjana»), havia estat un lloc comú entre els humanistes italians, i Carbonell la reprèn per als regnes «deçà mar» de la Corona amb una gran contundència i una absoluta precisió cronològica.

5. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, edició crítica d'Agustí Alcoberro, Barcelona, Barçino, 1997, 2 v.

6. Agustí ALCOBERRO, «L'humanisme català en temps dels Reis Catòlics», a Luis Antonio RIBOT, Julio VALDEÓN i Elena MAZA (coord.), *Isabel la Católica y su época: Actas del Congreso Internacional 2004*, vol. I, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2007, p. 757-775. Sobre la consciència de ruptura generacional, vegeu Wallace K. FERGUSON, *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation*, Toronto, Buffalo i Londres, University of Toronto Press i Renaissance Society of America, 2006 (1a edició: Boston, 1948).

7. Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell*, Barcelona, 1865, col.l. «Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón», núm. XXVIII, p. 237-248; Mariàngela VILALLONGA (ed.), *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, edició crítica i traducció al català, Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona, 1988, p. 47-113.

8. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. II, p. 196-200.

Per confirmar-ho, el passatge de les *Cròniques d'Espanya* inclou també un gran nombre de detalls de la vida quotidiana a la cort napolitana, que Carbonell extreu, en una gran part, del *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* d'Antoni Beccadelli, el Panormita.⁹ Així, tot seguint aquesta obra, Carbonell explica que el rei Magnànim

[...] en edat de .L. anys, com és dit, se donà en aprendre les arts liberals, primer en grammàtica, e après en poesia y en rethòrica; fins en la fi de sos darrers dies tengué mestres en theologia, en dret canònic e civil, poetes, oradors y en grammàtica, lògica, y en altres disciplines molt bé instruhits y doctes.

Carbonell també recorda en aquest elogi alguns dels «preceptors e mestres» del rei. La nòmina és certament imponent: el ja esmentat Antonio Beccadelli, el Panormita, però alhora: Leonardo Bruni, Bartolomeo Facio, Lorenzo Valla, Giovanni Pontano, Francesco Filelfo «e molts de altres». També destaca la passió del rei per l'estudi i el seu desig de comunicar-la als més joves, altra vegada inspirat en el retrat que el Panormita havia fet del monarca:

E tenia lo dit rey Alfonso en ohir e aprendre dels dits poetes e oradors, que, haver oÿda la lliçó, las fehia repetir per los patges. E tenia oÿdors e dexebles com ell mateix. E perquè ab més voluntat e millor repetissen la dita lliçó, encontinent que havien repetit los faea fer una bella col·lació de confits de çucre, ja aparellada.

Carbonell destaca, òbviament, la liberalitat amb què el monarca pagava els intel·lectuals humanistes:

[...] se pot dir que en nostre temps no és estat vist ni trobat rey tant amar e premiar los hòmens letrats com era aquest rey Alfonso, donat a la contínua de aprendre letres latines.

Al mateix temps subratlla que el monarca no estalvià en la compra de luxosos llibres manuscrits, en un moment en què encara no s'havia estès la impremta. Com recorda l'arxiver, el rei Alfons va formar una nodrida biblioteca i va encarregar nombroses traduccions del grec al llatí. Escriu Carbonell:

[...] comprà aquest magnànim e prudent rey don Alfonso gran multitut de llibres de ploma escrits de pergamins de bella letra. E si no'n trobava de escrits

9. Seguim l'edició bilingüe llatí-català: ANTONIO BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso: Versió catalana del segle xv de Jordi de Centelles*, edició a cura d'Eulàlia Duran i de Mariàngela Vilallonga (text llatí), Barcelona, Barcino, 1990.

ab ploma, ell ne faea escriure, e no y planyia diners, pus fossen bé escrits y en bons pergamins. E de lengua greca en latina molts ne feu traduhir. E bé ligats e a punt los tenia. E-n feu en la sua casa ho palau una gran librería, la qual tenia fornida de totes matèries de sciència, especialment en art oratòria e poesia.

Però, per a Pere Miquel Carbonell, la figura d'Alfons el Magnànim resulta particularment grata també per un altre motiu. Amb la seva brillant cort humanista a Nàpols, el monarca va ser l'autèntic introductor i instigador dels *studia humanitatis* en les terres «deçà mar» de la Corona d'Aragó. D'aquesta manera, les obres dels humanistes aplegats pel rei Magnànim van fer «gran lum, no solament a tota la Ytàlia, mes encara a totes les terres del dit rey Alfonso, los hòmens de les quals eren dats a saber poch en poesia e art oratòria».

Així, aproximadament cinquanta anys després de la mort del rei Magnànim, quan Carbonell redactà aquest elogi, l'arxiver no es pogué estar d'establir un balanç altament positiu d'aquell regnat i de l'influx que jugaren en terres hispàniques els grans humanistes que van gaudir del seu mecenatge:

E après, ab lo saber e doctrina de aquells divulgada y extesa quasi per totes les terres de christians han après e aconseguit llur sciència e doctrina, y especialment en art oratòria e poesia, de les quals poch gustaven, y en lo parlar y escriure no tenien elegància, ni la sciència que après per los sobredits poetes y oradors han haguda e han encara alguns en aquests regnes e principat del sapientíssimo rey don Alfonso, qui és estada causa, per lo que és dit, de suscitar aquestes sciències qui estaven *adormides*.

L'influx positiu es va estendre també, d'acord amb l'arxiver, a l'àmbit del dret i a la Cancelleria Reial:

Y en escriure y ordenar en latí alguns privilegis e letres, nosaltres, vassalls del dit rey de Aragó, usàvem molt de la barbària, ne teníem aquella suavitat y elegància que per gràcia de nostre senyor tenen vuy alguns.

I així, el seu llegat com a mecenes de la cultura havia de ser reverenciat i utilitzat per les noves generacions. Perquè, com escriu Carbonell en clau moralitzant i didàctica alhora:

E serà gran culpa de no gustar y aprendre y saber, *maxime* als qui tenen bon ingeni, tot lo que los dits oradors, poetes y doctors saben. Car poch val tenir tants e bons llibres, e per galloferia, e donats a la lascívia e carnalitat e oci, no estudiar en aquells ne curar-se'n com deuriem. E per ço tots som obligats principalment a nostre senyor Déu e a la sacratíssima e humil verge Maria, mare sua, e al dit Alfonso, qui axí-ns ha *despertats* e mostrat camí de aprendre saber e

aconseguir tant de bé y thesor com són dites sciències, especialment de art oratòria e poesia.

A les *Cròniques d'Espanya*, però, l'elogi d'Alfons el Magnànim com a monarca humanista contrasta amb el distanciament amb Ferran II, a qui Pere Miquel Carbonell retreu que no hagués finançat la seva obra. L'arxiver reial va optar per tancar la seva història en el regnat de Joan II, pare del Rei Catòlic. I escriu, tot justificant aquesta decisió:

Jatsia alguns han dit que la devia acabar [l'obra] descrivint-hi los actes fets per lo rey don Ferrando, fill del rey don Juan de gloriosa memòria, emperò lo predit misser Hierònym Pau, cosí meu, ha aconsellat lo contrari, ço és, que no componés sinó fins al rey don Juan, *inclusive*, leixant-ho compondre as cronistes del rey don Ferrando qui'n són bé pagats e yo *forte* no seré remunerat.¹⁰

Aquesta norma, tanmateix, té una sola excepció. Es tracta de l'edició, com una mena d'epíleg de l'obra, de la carta que Carbonell va enviar a Bartomeu de Verí el 8 de desembre de 1492, en què descriu l'atemptat perpetrat el dia abans contra Ferran II per part del pagès de remença Joan de Banyamars (i els detalls de la seva «crudelíssima mort» per part de les autoritats reials, executada el dia 12). En l'epístola, per cert, en un estadi emocional extrem, i abandonant vells recels, l'arxiver qualifica el monarca com a «virtuosíssimo e quasi un àngel tramès en la terra per nostre senyor, que no crech que millor rey may sia estat».¹¹

El desplegament del model humanista en història va tenir altres conseqüències positives. Jeroni Pau i Pere Miquel Carbonell han estat considerats els fundadors de l'arqueologia a casa nostra —tot seguint una pràctica que tot just acabava d'iniciar-se a Itàlia. L'arxiver reial va aplegar nombroses inscripcions recollides per ell mateix, pel seu cosí i pel seu fill Francesc a *Epigramata in lapidibus sive marmoribus sculpta, tam Romae et Barcinonae quan Tarracone, quan etiam in Hispania accipe*.¹² L'arxiver també feu ús de l'observació arqueològica en diversos passatges de les *Cròniques d'Espanya* en què descriu, entre d'altres, les muralles de Barcelona i el seu temple d'Hèrcules.¹³ L'interès per les inscripcions i per les restes antigues també donà lloc a un canvi d'actitud pel que fa a les restes materials. Podem esmentar, en aquest sentit, l'ardiaca Lluís Desplà i d'Oms (1444-1524), coetani i amic dels autors esmentats, que col·leccionava inscripcions i restes arqueològiques al pati de la Casa de l'Ardiaca, que convertí en un bell palau italianitzant.

10. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. I, p. 184.

11. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. II, p. 260-263.

12. Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Opúsculos...*

13. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. I, p. 179.

Des de la superioritat del coneixement que donaven la filologia i la lectura àmplia dels clàssics, Pere Miquel Carbonell va encetar una dura polèmica amb la historiografia medieval, i en concret amb les seves llegendes. L'objecte de crítica van ser les *Històries e conquestes dels reis de Aragó e comtes de Barcelona* de Pere Tomic, que havien estat editades el 1495 (i que ho serien novament el 1519 i el 1534).¹⁴ En un contundent exercici de *disputatio*, Carbonell dedica a aquesta obra els vint-i-dos capítols que encapçalen les *Cròniques d'Espanya*, sota el títol genèric «De la sepultura de les erres y fábules que s troben escrites en cròniques».¹⁵

L'obra de Tomic, probablement enllestida el 1438, reflecteix dos grans cicles mítics de caràcter fundacional. El primer arrenca amb la *Historia de rebus Hispaniae*, de Rodrigo Jiménez de Rada (escrita el 1243), i proclama el lligam dinàstic entre Túbal, net de Noè i primer rei d'Hispania, i Hèrcules.¹⁶ El segon, sense precedents escrits, introdueix la llegenda d'Otger Cataló, fundador del nucli primigeni de la Catalunya cristiana alliberada dels sarraïns.¹⁷

Ambdós cicles són blasmatats amb contundència per Carbonell. Són, afirma, «errors e rondalles», «oradures e somnis», escrits «puerilment e grossera» i «sens fonament algú». En la seva argumentació, l'arxiver recorre reiteradament a dues disciplines iniciades pels humanistes: l'arqueologia, com ja hem esmentat, i l'etimologia gramatical. A tall d'exemple, heus aquí la refutació de la suposada fundació de Vic per Hèrcules:

Semblant error han scrit los dits mossèn Thomich e altres ignorants de Vich, car han volgut escriure, sens fundament de auctors approats, que fonch apellat Vich per Hèrcules en senyal de victòria; e no és ver, car Vich no-s lix fos edificada en aquell temps, ne per Hèrcules li fora estat imposat nom latí, mas grech. E consta encara que Vich antigament havia nom Ausa, d'on és dit Osona.

Com veiem, un criteri clau de fiabilitat entre els humanistes era la condició d'«autor aprovat». Carbonell aplica aquest criteri amb una gran cura, i en desmarca alguns dels autors medievals que fins aleshores havien estat considerats autori-

14. Pere TOMIC, *Histories e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, edició crítica de Joan Iborra, Catarroja i Barcelona, Afers, 2009.

15. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques...*, vol. 1, p. 174-184; Agustí ALCOBERRO, «Medievals i moderns. El debat historiogràfic en la Catalunya del segle xv», *Afers: Fills de Recerca i Pensament*, núm. 19 (1994), p. 537-554.

16. Rodrigo JIMÉNEZ DE RADA, *Historia de los hechos de España*, traducció castellana i edició de Juan Fernández Valverde, Madrid, Alianza Universidad, 1989; Robert B. TATE, «Mitología en la historiografía española de la Edad Media y del Renacimiento», a *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo xv*, Madrid, Gredos, 1970, p. 13-32.

17. Miquel COLL I ALENTORN, «La llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons», a Miquel COLL I ALENTORN, *Obres completes*, vol. IV, *Llegendari*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 7-50.

tats. Així, sobre el bisbe Isidor de Sevilla escriu l'arxiver: «entre persones doctes, dit Isidoro ne porta major nom per la sanctedat sua que no pas per haver haguda la doctrina lesta e clara». I Rodrigo Jiménez de Rada i la seva *Historia de rebus Hispaniae* donen lloc al comentari següent:

[...] lo qual reverent arquebisbe, encara que es crega ésser stat home de gran dignitat, devoció y probitat, y no del tot inerudit, no-res-menys, per manament de la edat en la que escriví, no havent cognició de bons auctors e bones lletres, fàcilment podia errar e poch saber en les històries dels antichs e elegants auctors, axí grechs com latins.

Però aquestes reflexions, tan poc afalagadores de les tradicions locals, no devien agradar a tothom. No corresponien exactament a allò que convenia aleshores a la monarquia hispànica, que es trobava en ple combat per l'hegemonia a Itàlia, ni tampoc devien satisfer els gustos de la comunitat creixent de lectors. En tot cas, l'esforç de construcció d'un nou relat històric endegat pels humanistes catalans del segle xv no va tenir continuïtat. Més endavant n'analitzem algunes causes, però aquí en volem avançar ja una de caràcter historiogràfic.

El 1498, mentre Pere Miquel Carbonell redactava les seves *Cròniques d'Espanya*, el dominicà Giovanni Nanni (Annio de Viterbo) publicava en sengles edicions a Roma i a Venècia uns *Commentaria super opera auctorum diversorum de antiquitatibus loquentium* que han estat considerats una de les majors falsificacions de la història. El mètode d'Annio era elemental: l'autor afirmava haver localitzat els manuscrits de diverses obres antigues, de les quals ara feia l'edició crítica, dins la més estricta ortodòxia humanista. Els historiadors de les obres aleshores estampades eren coneguts, per bé que molt llunyans, com l'egipci Manetó, el caldeu Berosus o el romà Quint Fabi Píctor, i assolien la consideració d'«auctors aprovats». D'altra banda, el clima en què es produí aquesta empresa era favorable a la credulitat: en les darreres dècades, el desenvolupament del mètode filològic i el desplegament de la impremta havien donat a conèixer un gran nombre de textos antics fins aleshores pràcticament ignorats a l'Europa occidental.

Però, a més, el contingut dels *Commentaria*... era clarament afalagador per a la monarquia hispànica, i en especial per a la ciutat de València. Els textos dels historiadors antics dibuixaven una dinastia fundacional formada per vint-i-quatre reis d'una longevitat excepcional, que situaven els orígens d'aquesta monarquia milers d'anys enrere; de fet, fins a sis-cents abans de la fundació de Troia. I presentaven València com l'antiga Roma i la quinta essència de la valentia. Certament, es fa molt difícil no relacionar la intenció d'aquesta obra amb el paper creixent que aleshores tenia Ferran II a Itàlia, i amb el pontificat del valencià Alexandre VI. Per ini-

ciativa pròpia o induïda, Annio construïa un passat per a la monarquia hispànica a l'alçada del seu present i de l'ambició política dels seus governants.

Probablement per aquest motiu, la difusió dels *Commentaria...* als regnes ibèrics va ser sensacional. A Castella, l'obra d'Annio va ser utilitzada, entre altres autors, per Elio Antonio de Nebrija, Luca Marineo, Florián de Ocampo i Esteban Garibay. A la Corona d'Aragó, significativament, el seu ressò es va iniciar a la *Primera part de la Història de València* de Pere Antoni Beuter, impresa el 1538, i va continuar, entre d'altres, amb Francesc Tarafa, Antoni Viladamor i Francesc Diago; cal dir, però, que s'hi van oposar Joan Lluís Vives, Antoni Agustí i Jerónimo Zurita.¹⁸

En tot cas, l'obra d'Annio va ser un tret en la línia de flotació del relat de la Hispània antiga construït pels humanistes catalans. Amb els *Commentaria...*, els cicles mítics medievals prenen una nova embranzida que els dotava de modernitat, i aparentment els protegia davant la incipient crítica humanista. Si tot un humanista italià havia redescobert una veritat històrica tan favorable, com es podien continuar sustentant, sense sospita d'antipatriotisme, les actituds crítiques o in-crèdules envers aquell passat?

ELS INICIS DE LA IMPREMTA

Pere Miquel Carbonell és també l'autor coetani que fixa l'origen de la impremta als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó. En el seu elogi del rei Alfons el Magnànim, Carbonell explica que els primers impressors van començar a actuar a casa nostra durant el regnat del seu germà, Joan II. Alfons, ens diu:

[...] no plangué moneda en comprar llibres, no de estampa, que lavors no se'n trobaven, car lo imprimir de letres que-s dien de estampa no començà fins en lo temps del rey don Juan [II] d'Aragó, [...] mes comprà aquest magnànimo e prudent rey don Alfonso gran multitud de llibres de ploma escrits de pergamins de bella letra.

I afegeix, pel que fa al moment de redacció d'aquest passatge, que situem vers 1497, tot parlant de l'elegància dels autors moderns: «E altres, si hi volran estudiar, tendran, si entendre y dar s'i volran, majorment per tenir vuy en dia molts y molts llibres de totes sciències estampats».

18. Robert B. TATE, «Mitología...»; Julio CARO BAROJA, *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona, Círculo de Lectores, 1991; Agustí ALCOBERRO, «Humanisme i historiografia a la Corona d'Aragó, de Ferran el Catòlic a Carles V», a Ernest BELENGUER (COORD.), *De la Unión de Coronas al Imperio de Carlos V*, vol. III, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 215-235.

L'estudi dels orígens de la impremta a casa nostra disposa d'una certa tradició d'ençà que Josep M. Madurell i Marimon publicà els *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* el 1955. La majoria dels documents utilitzats per Marimon provenen de l'Arxiu Històric de Protocols, una font bàsica per al coneixement de la indústria editorial a la qual han hagut de recórrer tots els estudiosos de la temàtica. Destaquem, en aquest sentit, la recent tesi doctoral de Xevi Camprubí sobre Rafael Figueró i els orígens de la premsa, entre les guerres dels Segadors i de Successió.¹⁹ D'altra banda, el pròleg que Joaquim Rubió i Balaguer redactà per a l'obra de Marimon ha estat objecte d'una edició específica.²⁰

Entre els treballs posteriors, cal remarcar els de Philippe Berger sobre el món del llibre a València, els de Jocelyn N. Hillgarth sobre el regne de Mallorca i els de Manuel Peña sobre el Principat.²¹ Recentment, Montserrat Lamarca ha fixat una cronologia dels primers anys de la impremta a Catalunya que seguim en aquest apartat.²²

La difusió de la impremta per Europa va ser excepcionalment ràpida i generalitzada d'ençà que Gutenberg va donar a la llum el primer exemplar de la seva Bíblia el 1445. Els deixebles de l'impressor alemany es van repartir pels diversos regnes europeus, sabedors del domini d'una tècnica revolucionària i de fàcil transport. Per això, el nou art de l'estampació mostra en els seus orígens una geografia molt àmplia i una gran mobilitat per part dels impressors. La impremta era present ja a Subiaco el 1467, a Roma el 1469, a Venècia el 1470 i a Nàpols el 1472. Aquell mateix any, l'impressor Johannes Parix, nat a Heilberg, estampava a Segòvia el primer incunable peninsular, el *Sinodal d'Aguilafuente*, per encàrrec del bisbe Juan Arias de Àvila. Només en una segona etapa, ja entrat el segle XVI, Lió i Venècia van esdevenir els dos grans centres impressors de l'Europa del sud, tot desbancant molts impressors locals. I, a un ritme fins i tot més lent, Barcelona va esdevenir el centre editorial de la monarquia hispànica.

19. Xevi CAMPRUBÍ, *L'impressor Rafael Figueró (1642-1726) i la premsa a la Catalunya del seu temps*, tesi doctoral, Barcelona, Fundació Noguera, 2018. Vegeu també Xevi CAMPRUBÍ, *La premsa a Catalunya durant la Guerra de Successió*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2016.

20. Joaquim RUBIÓ I BALAGUER, *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986.

21. Philippe BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València: Institució Alfons el Magnànim, 1987, 2 v.; Jocelyn N. HILLGARTH, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, París, CNRS, 1991, 2 v.; Manuel PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento: Libros y lenguas*, Lleida, Milenio, 1996; Manuel PEÑA, *El laberinto de los libros: Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Rupérez, 1997.

22. Montserrat LAMARCA, «La impremta a Catalunya en el segle XVI», a Eulàlia DURAN i Maria TOLDRÀ (ed.), *Itineraris: Nous estudis sobre la cultura al Renaixement*, València, 3 i 4, 2012, p. 205-226.

Als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó, tenim documentats els primers tallers tipogràfics a València i a Barcelona el 1473. El primer document publicat per Madurell que confirma la presència a Barcelona de l'impressor alemany Enric Botel té data, però, del 8 d'agost de 1474. A Barcelona, entre 1473 i 1500, hi ha documentades onze impremtes, però no totes van sobreviure als primers anys del nou enginy. El primer llibre imprès conegut va ser l'*Ètica i Política* d'Aristòtil (*Commentaria in Ethicorum libros. Comentaria in Politicorum libros*), i els seus impressors van ser Pere Brun i Nicolau Spindeler (associats).

A València es publicaren el 1474 les *Obres e trobes en lahors de la verge Maria*, que recollen les peces presentades a un certamen literari esdevingut l'11 de febrer d'aquell any i que constitueixen la primera obra literària estampada a la península Ibèrica. Els seus impressors van ser Lambert Palmart, Joan de Salzburg i Pau Hurus, tots ells alemanys.

Els anys següents tenim constància de la presència d'impressors i impremtes en altres llocs de Catalunya i del País Valencià. A Tortosa, el 16 de juny de 1477, els impressors Nicolau Spindeler i Pere Brun van publicar les *Rudimenta Grammatices* de Nicolaus Perottus, que ja havien imprès dos anys abans a Barcelona. En els anys següents, ambdós impressors seguiren una trajectòria professional independent, que dugué consecutivament el primer de nou a Barcelona, Tarragona i València, i que envià el segon a Sevilla. A Lleida, l'impressor Enric Botel, que hem documentat cinc anys abans a Barcelona, imprimí el 16 d'agost de 1479 el *Breviarium Ilerdense*. El seu va ser l'únic taller que va funcionar a Lleida fins al 1499. A Girona és probable que el 1483 s'hi imprimís el *Memorial del pecador remut*, de Felip de Malla. En tot cas, la primera obra que ha estat confirmat que s'hi estampà és el *Psaltiri devotíssim* de Francesc Eiximenis, impresa el 20 de març de 1495 per Diego de Gumiel. Per la seva banda, a Tarragona, l'impressor Nicolau Spindeler, que s'hi instal·là fugint de la pesta que assotava Barcelona, publicà el *Manipulus curatorum* el 5 d'agost de 1484. Finalment, al monestir de Montserrat, inclòs en la província benedictina castellana, hi començà a funcionar una impremta el 1499. En els anys següents, sota l'impuls de l'abat García de Cisneros el monestir estampà un gran nombre de breviaris, diürnals i altres llibres litúrgics, alguns dels quals en castellà, que van ser distribuïts pels monestirs de la província castellana de l'orde.

La majoria d'obres impreses en aquells primer anys eren de contingut religiós, didàctic o moral. Els inventaris de biblioteques de l'època confirmen en tots els casos l'hegemonia d'aquests gèneres. El mateix s'esdevé quan parlem de propietaris d'un sol llibre o d'uns pocs. Per això resulta especialment remarcable esmentar-ne les dues grans excepcions.

D'una banda, la impressió del *Tirant lo Blanc* és la primera dedicada a un llibre d'entreteniment. El text va ser redactat entre 1460 i 1464 i la seva primera edició

valenciana és de 1490. Albert G. Hauf ha donat a conèixer recentment el contracte signat per l'impressor alemany Nicolau Spindeler i tres socis valencians l'agost de 1489.²³ El contracte preveia inicialment una tirada de quatre-cents exemplars, que finalment esdevingueren 715. Per la seva banda, l'edició barcelonina de l'obra de 1497, a càrrec de l'impressor Pere Miquel, i a la seva mort, de Diego Gumiel, va ser de tres-cents exemplars. Gumiel probablement també va ser el responsable de l'edició castellana de l'obra, publicada a Valladolid el 1511. L'edició italiana es realitzà a Venècia alguns anys després, el 1538.

L'altra impressió que mereix ser destacada és la *Compilació de les Constitucions de Catalunya*, concloua a Barcelona el 20 de febrer de 1495 també pels impressors Pere Miquel i Diego Gumiel. Aquesta empresa subratlla la superioritat del taller de Miquel i Gumiel, però també la importància que juristes i advocats concedien a les constitucions. La seva impressió en confirmà la vigència i contribuï a consolidar el model constitucional català en un moment d'una gran importància històrica.²⁴

LES LLENGÜES: LA RESTITUCIÓ DEL LLATÍ I LA DIGNIFICACIÓ DE LA LLENGUA VULGAR

Als regnes «deçà mar» de la Corona d'Aragó, com a Itàlia, l'impacte dels humanistes en la «qüestió de la llengua» va resultar determinant. No endebades, els *studia humanitatis* s'havien construït a començament del segle xv a la península transalpina al voltant de cinc grans disciplines: la gramàtica, la retòrica, la poesia, la història i la filosofia moral. Tres d'elles es referien a la llengua i les altres dues, al contingut. El seu conreu equilibrat havia de permetre la combinació d'eloqüència, saviesa i virtut. D'altra banda, la gran aportació positiva dels humanistes va ser el desplegament del mètode filològic, que possibilità l'aparició d'edicions crítiques dels clàssics i el naixement de la filologia com a ciència moderna.²⁵

Aquestes conquestes culturals tenien un primer referent en la llengua llatina, però ben aviat es van estendre, amb un caràcter retrospectiu, a les altres llengües antigues, com el grec clàssic, l'hebreu o l'arameu; i amb un sentit de present i de futur, a les llengües vulgars, que van ser objecte de dignificació i de reflexió gramatical.

Catalunya no va viure al marge d'aquesta tendència. L'edició barcelonina de 1475 dels *Rudimenta Grammatices* de Nicolaus Perottus, i la seva seqüela tortosina de dos anys després, ja esmentada, manifesten l'interès per la renovació filològica

23. Joanot MARTORELL, *Tirant lo Blanch*, edició a cura d'Albert G. Hauf, València, Generalitat Valenciana, 2004, 2 v.

24. Edició facsímil, amb un estudi de Josep M. Font i Rius, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988.

25. Paul O. KRISTELLER, *The Classics and Renaissance Thought*, Cambridge, Harvard University Press, 1955.

que es vivia a Itàlia i la seva translació pràctica als estudis universitaris. En la mateixa línia, cal remarcar l'edició de Barcelona de 1507 de l'adaptació catalana del diccionari de Nebrija (és a dir, del *Diccionario latino-español*, editat a Salamanca el 1492, i del *Vocabulario español-latino*, imprès el 1494).

Però l'interès filològic d'aquella primera generació d'humanistes no es limitava al llatí. Arreu, els filòlegs humanistes es proposaven la dignificació de les llengües vulgars i l'establiment d'una gramàtica comparable a la de la llengua llatina que les dotés de precisió i d'elegància.

En aquesta estratègia, ben aviat es van dibuixar dues possibles línies a seguir.²⁶ D'una banda, en una Itàlia esquarterada en múltiples estats i amb freqüents sobiranes foranes, els humanistes del Quattrocento es van proposar la creació d'una llengua comuna a tota la Península bo i partint d'un model literari potent: el toscà dels grans autors del Trecento, Dant, Petrarca i Boccaccio. L'enorme intuïció literària d'aquests autors havia de permetre la construcció d'una llengua comuna artificial, d'una koiné, que requeria d'aprenentatge i que havia de ser un vehicle de comunicació entre les classes cultes de la península transalpina.

L'altre model va ser l'aplicat a la Corona de Castella a la fi del segle xv. Aquest model tenia el suport polític d'un dels naixents estats moderns i pretenia construir una llengua apta per a tots els nivells de l'Administració, coneguda pels seus funcionaris, que esdevingués un instrument de comunicació àgil. Aquest model es va materialitzar el 1492 en la *Gramática castellana* d'Elio Antonio de Nebrija. En el pròleg, dedicat a la reina Isabel (i no als Reis Catòlics), Nebrija definia molt bé aquesta intenció:

Quando bien conmigo pienso, muy esclarecida reina, y pongo delante los ojos el antigüedad de todas las cosas que para nuestra recordación y memoria quedaron escritas, una cosa hallo y saco por conclusión muy cierta: que siempre la lengua fue compañera del imperio. Y de tal manera lo siguió que juntamente començaron, crecieron, y florecieron. Y después junta fue la caída de entrambos.

Òbviament, no cal buscar en aquest text una mena de visió profètica del que seria, anys a venir, l'Imperi hispànic d'ultramar. El concepte «imperi», redactat el 1492, fa referència a «estat» o «administració». La Corona de Castella que s'estava construint aleshores necessitava una llengua comuna a tots els seus nivells de comandament.

A la Corona d'Aragó, la referència similar a l'esmentada per Nebrija havia de

26. Josep M. NADAL, «“Usar de llenguatge artificios” en el segle xvi: ideologia lingüística i llengua literària», a *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.

ser la Cancelleria Reial. Per això no és estrany que la primera gran reflexió amb voluntat normativa sobre la llengua fos compilada per un alt funcionari reial que ja coneixem a aquestes alçades. Ens referim de nou a l'arxiver reial Pere Miquel Carbonell, autor del manuscrit redactat el 1492 *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*.

Antoni M. Badia i Margarit s'hi referí ja en la primera edició d'aquesta obra, que publicà el 1950:

Paralelamente al interés que Nebrija ponía en sus estudios sobre la lengua vulgar castellana, Pere Miquel Carbonell acogía en un manuscrito polifacético un texto que demuestra una honda preocupación por la manera cómo se usaba el catalán. Todo ese proceso de ennoblecimiento de las lenguas vulgares, que se ven tratadas como las clásicas, caracteriza, como es sabido, la peculiaridad espiritual renacentista.²⁷

Aleshores, però, Badia i Margarit encara considerà que els autors d'aquesta obra havien estat el valencià Bernat de Fenollar i el català Jeroni Pau.

Gairebé mig segle després, però, en la seva edició definitiva de 1999, Badia i Margarit establí l'autoria d'aquesta obra per part de Carbonell i en destacà la importància i la precocitat:

Queda palesa l'afinitat existent entre la intenció de les *Regles* i el ferment que, passat el temps, cristal·litzarà entre italians, castellans, portuguesos i francesos, els quals clamaran l'equiparació de les llengües vernacles i la llengua llatina.²⁸

UN MODEL MODERN, PERÒ SENSE CONTINUADORS

Ja m'he referit anteriorment a l'escàs ressò dels historiadors humanistes catalans en els anys següents. Podem afegir-ne alguns exemples. Com hem dit, el *Paralipomenon* de Joan Margarit va ser publicat el 1545 a Granada per Sancho de Nebrija, en una compilació general d'històries d'Espanya. Tanmateix, com que l'editor desconeixia el nom de l'autor, l'obra va ser atribuïda a un genèric bisbe de Girona que és anomenat «el Gerundense». Les obres de Pau ben aviat van caure en l'oblit. I Pere Miquel Carbonell, rescatat per la impremta el 1547, va esdevenir una mena d'excepció antipàtica entre el patriotisme medieval de Pere Tomici i el pa-

27. Antoni M. BADIA I MARGARIT, «Regles de esquivar vocables o mots grossers o pagesívols. Unas normas del siglo xv sobre pureza de la lengua catalana. I: Edición del texto», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. XXIII (1950), p. 137-152.

28. Antoni M. BADIA I MARGARIT, *Les 'Regles d'esquivar vocables' i la «qüestió de la llengua»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.

triotisme modern d'Anno de Viterbo. Així, a tall d'exemple, Pere Antoni Beuter escrivia a la *Segunda parte de la seva Crònica del Regne de València*, impresa el 1551, en presentar com a verídica la llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons:

[...] y maravillome mucho de un nuevo escritor cathalán llamado Carbonell, que dice no haver hallado escritor que diga que el emperador Carlos [Carlemany] tuvo señorío en Cataluña.²⁹

Cristòfor Despuig, als *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, feia el mateix en comentar l'oposició de Carbonell a la llegenda del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya:

[...] y no sé a què propòsit, que si aquella ordinació fora perjudicial o donara deslustre a Cathalunya, no fora mal fer-hi contrari, encara que no fos ab bon fonament. Però essent cosa tan singular y tan principal que com ella no la y ha en la christiandat tota, no sé què pogué moure'l a fer-hi la contradicció que y ha feta essent català, que no u sabera fer més un castellà.³⁰

La nòmina de contraris a l'actitud desmitificadora de Pere Miquel Carbonell i dels primers humanistes catalans gairebé podria ampliar-se *ad infinitum*.

La no continuïtat de la renovació humanista també es materialitzà en l'àmbit de la filologia. Antoni M. Badia i Margarit destaca la incapacitat dels autors del segle XVI per definir una gramàtica i unes normes ortogràfiques per al català —una assignatura que restà pendent fins al segle XX, amb totes les conseqüències que això va suposar: fragmentació dialectal, castellanització progressiva, manca d'un model per a la impremta, etc. No endebades, el títol d'un dels capítols de l'obra de Badia és justament «La llavor de la llengua nova, malmesa abans de brotar».³¹

El fracàs concloent d'aquella generació intel·lectualment ben dotada i ben relacionada ha de ser objecte de reflexió. A parer nostre, cal destacar que aquell primigeni nucli humanista es forjà al voltant d'una cort sobirana, i des d'una consciència i d'una voluntat d'elit. Parlem d'alts funcionaris i eclesiàstics d'una monarquia pròpia, que conservava la cort i la capitalitat a les nostres terres. El trasllat de la cort va deixar aquests col·lectius en una posició que podem qualificar de perifèrica o provincialista, i amb grans dificultats per reproduir-se. La seva construcció conceptual i el seu relat intel·lectual van deixar de tenir interès per a una nova monarquia construïda en termes compostos i predominantment castellans. Però

29. Pere Antoni BEUTER, *Cròniques de València*, València, Generalitat de València, 1995, p. 64.

30. Cristòfor DESPUIG, *Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició crítica d'Eulàlia Duran, Barcelona, Curial, 1981, p. 182-183.

31. Antoni M. BADIA I MARGARIT, *Les 'Regles d'esquivar vocables'...*, p. 435-447.

tampoc no podien interessar, per la seva arrel elitista i filomonàrquica o cesarista, a les institucions de la terra (Diputació del General, Consell de Cent) que aleshores iniciaven un ascens imparable.

Justament creiem que la reconstrucció d'un pensament català modern —amb un discurs històric i jurídic propi— es va fer a partir de la segona meitat del segle XVI des d'aquest àmbit institucional, que visqué aleshores un fort relleu social: un àmbit davant el qual els humanistes reialistes del segle XV havien expressat unes preocupacions nombroses i inevitables.

Fernando II de Aragón y el papa Alejandro VI. Relaciones eclesiásticas y diplomáticas en el comienzo de las guerras de Italia*

José María CRUSELLES GÓMEZ
Universitat de València

Las relaciones entre el rey Fernando II de Aragón y el cardenal vicescanciller Rodrigo de Borja, convertido desde 1492 en papa Alejandro VI, constituyen la parte final de un conjunto más extenso de vínculos trabados entre la monarquía y la familia Borja que abarca la práctica totalidad del siglo xv, pues se remonta a los tiempos en que el jurista, eclesiástico y diplomático Alfonso de Borja, que en 1455 accedió al solio de San Pedro con el nombre de Calixto III, entró al servicio de Alfonso V el Magnánimo durante los primeros años del reinado de este.¹ Entre ambos periodos, el de Calixto y el de Alejandro, se produjo un hiato que abarca la práctica totalidad del reinado de Juan II, durante el cual los contactos fueron mucho más limitados. La segunda etapa, que es la que trataremos aquí, comenzó cuando Rodrigo de Borja emprendió en 1472 su viaje a España como legado del papa Sixto IV. Desde ese momento y hasta la elección pontificia de 1492, los tratos entre el vicescanciller de la Iglesia y el rey Fernando pasaron por una fase de fructífera colaboración que, pese a todos los obstáculos y recurrencias, dio un fuerte impulso tanto a la ambiciosa política eclesiástica de la monarquía como a la no menos audaz empresa dinástica borgiana. Después, el inicio del pontificado de Alejandro VI imprimió una mayor complejidad a dichas relaciones, que se extendieron a los intereses diplomáticos de ambas partes, la monarquía hispánica y el papado, dentro

* Este trabajo se ha llevado a cabo dentro del proyecto «Minorías conversas a fines de la Edad Media, entre la integración social y el nacimiento de la Inquisición española» (HAR2015-63510-P), financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad.

1. El tamaño de la bibliografía borgiana supera ampliamente las posibilidades de esta sede, por lo que me limitaré a remitir a la recopilación de la obra de Miquel BATLLORI, *La familia Borja*, Valencia, Tres i Quatre, 1994; y a dos extensas y documentadas monografías que han abordado más recientemente ambos pontificados borgianos: Miguel NAVARRO SORNÍ, *Alfonso de Borja, Papa Calixto III: En la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Institució Alfons el Magnànim, 2005; Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI y los Reyes Católicos: Relaciones político-eclesiásticas (1492-1503)*, Roma, Edizioni Università della Santa Croce, 2005.

de una coyuntura internacional inestable, marcada por las intervenciones militares francesas de 1494 y 1499 que convirtieron Italia y la curia romana en el centro de toda suerte de maniobras políticas. Hasta la muerte del papa en 1503, los vínculos entre ambos dirigentes evolucionaron desde una sólida alianza inicial frente a las pretensiones de Carlos VIII hasta un progresivo distanciamiento y la ruptura materializada en los últimos años del pontificado. El punto de inflexión, en el año 1498, lo marcó la secularización de César Borja y el inicio de su carrera como hombre de armas, bajo los auspicios del nuevo rey de Francia, Luis XII, en vísperas de la segunda invasión de Italia.

La fortuna de los Borja tuvo su origen en el entorno de la monarquía de Alfonso el Magnánimo, durante la primera mitad del siglo xv, porque a pesar del posterior empeño en dotar al linaje de rancia prosapia, sin la Universidad de Lérida, la Cancillería Real, la conquista de Nápoles y la enrevesada política eclesiástica de este monarca, no hubieran dejado de ser una desconocida familia de caballeros rurales. Primero como consejero del rey y luego como obispo de Mallorca y Valencia, Alfonso de Borja fue una «criatura» del Magnánimo, un miembro de la clientela regia en la que durante veinticinco años fue ascendiendo hasta los puestos más destacados. El grupo cobró cierta autonomía política en 1444 a raíz del nombramiento cardenalicio de Alfonso de Borja, quien, todavía a la sombra de su regio patrón, comenzó a articular una clientela política propia a partir de la institución de las *familiae* cardenalicias.² Roma y Valencia, la curia y el obispado, se convirtieron en los dos pilares sobre los que comenzaba a levantarse un proyecto propio que reunía personal eclesiástico y laico traído del Nápoles aragonés y que estaba vinculado estrechamente, como el propio cardenal, a la obra política del Magnánimo, con otro más bien ajeno a ella, venido directamente desde Valencia, a cuya cabeza se colocaron inmediatamente los miembros de la parentela borgiana.

Una década más tarde, en 1455, la elección de Alfonso de Borja como papa Calixto III dio lugar, con toda propiedad, al nacimiento de un sistema clientelar plenamente autónomo que se basaba en el control de un volumen creciente de rentas eclesiásticas. El vínculo originario con la Corona no se disolvió, pero fue convirtiéndose de manera progresiva en motivo de enojo para ambas partes, cada vez más distanciadas en sus intereses inmediatos y objetivos finales. Las palabras supuestamente pronunciadas por el papa al saber la muerte del Magnánimo en 1458 no dejan dudas acerca de cómo habían evolucionado las relaciones entre ambos:

2. Sobre los orígenes del nepotismo cardenalicio, Agostino PARAVICINI BAGLIANI, *Cardinali di Curia e «familiae» cardinalizie dal 1227 al 1254*, Padua, Antenore, 1972; y de forma más sintética, subrayando las similitudes con las prácticas nepotistas pontificias, Sandro CAROCCI, *Il nepotismo nel medioevo: Papi, cardinali e famiglie nobili*, Roma, Viella, 1999.

«S'ha trencat el dogall i ara nosaltres quedem lliures».³ Un momento de alivio efímero, porque Calixto III apenas sobrevivió un mes a su antiguo patrón, y tanto sus sobrinos como el resto de parientes y servidores, los aborrecidos *catalani* que componían la familia pontificia y la clientela borgiana, vivieron en Roma momentos de auténtica zozobra.⁴

El proyecto no murió con Alfonso de Borja. Aupado a la dirección del clan por su carácter audaz y una buena dosis de fortuna, su sobrino Rodrigo de Borja, a quien Calixto había hecho cardenal y vicescanciller de la Iglesia, pasó a convertirse con veintisiete años en el reconstructor del partido familiar en la sede romana. Pero el vínculo con la Corona sí quedó roto. Durante los años sesenta y setenta del siglo xv, los Borja y sus colaboradores actuaron de manera independiente respecto a una monarquía que, durante el reinado de Juan II de Aragón, se vio acosada por graves conflictos internos.⁵ Con el respaldo económico y humano de las instituciones eclesiásticas valencianas, que tenía bajo su directo control, y de la propia sociedad valenciana, en particular de unos grupos medios urbanos que aprovecharon con entusiasmo aquella oportunidad de ascenso social y económico, la familia Borja utilizó los resortes que le ofrecían sus posiciones en Roma para acumular rentas y cargos eclesiásticos, sobre todo en los territorios de la Corona de Aragón, aunque también en Castilla e Italia. Cuando Rodrigo de Borja llevó a cabo su legación en España entre 1472 y 1473, lo hizo con todos los atributos de un príncipe de la Iglesia, y tanto Juan II como su hijo Fernando hubieron de tratar con el sobrino de un antiguo servidor de la Corona que ahora se había convertido prácticamente en un igual.

El apoyo del cardenal a la causa isabelina, a la que aportaba la sanción pontificia del matrimonio con el heredero de Aragón, marcó el inicio de las relaciones entre el Borja y los Reyes Católicos, unas relaciones en las que las afinidades políticas traían de la mano intereses familiares y clientelares de naturaleza más bien crematística. La legación vino a escenificar el reencuentro entre la monarquía y sus súbditos de la curia, que ahora se postulaban como valedores de los intereses de aquella ante la Santa Sede,⁶ pero también reforzó las posiciones del propio Rodri-

3. Alan RYDER, *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, Valencia, Edicions Alfons el Magnànim, 1992, p. 514.

4. Ludwig VON PASTOR, *Storia dei papi dalla fine del Medio Evo*, vol. 1, *Storia dei papi nel periodo del Rinascimento (Martino V, Eugenio IV, Niccolò V, Calisto III) fino all'elezione di Pio II*, Roma, Desclée, 1958, p. 769-775.

5. Un momento significativo en la desconexión entre ambos poderes lo encontramos en la exención de la diócesis de Valencia respecto a la jurisdicción del metropolitano de Tarragona, concedida en 1470 a Rodrigo de Borja por el papa Pablo II; María M. CÁRCEL ORTÍ, «Las bulas para la erección de la sede metropolitana de Valencia (1492)», *Anales Valencinos*, n.º 36 (1992), p. 207-285.

6. José M.ª CRUSELLES GÓMEZ, «El cardenal Rodrigo de Borja, los curiales romanos y la política eclesiástica de Fernando II de Aragón», en Ernest BELENGUER CEBRIÀ (dir.), *De la unió de coronas*

go de Borja en Roma, cosa que aceleró la absorción de rentas eclesiásticas por cuenta del sistema clientelar que encabezaba, lo que condujo a sucesivos desencuentros con la monarquía que, sin poner en peligro de manera inmediata la colaboración entre ambas partes, fueron alimentando un trasfondo de mutua desconfianza. Al fin y al cabo, en lo que tocaba a las instituciones eclesiásticas, los reyes y el cardenal defendían intereses antagónicos.⁷ Juan II y, a partir de 1479, su heredero Fernando II hubieron de disputar a sus súbditos de la curia romana cada cargo y casi cada beneficio eclesiástico, grande o pequeño, a lo largo de negociaciones prolongadas y a menudo frustrantes, trabadas no solo con los dirigentes del clan Borja, sino también con los miembros secundarios e incluso insignificantes del grupo. A veces, hasta con los colaboradores directos de la monarquía, sus propios representantes en la corte pontificia y embajadores en Roma, que con relativa facilidad sucumbían a las pingües retribuciones que ponía a su alcance la proximidad a las instancias burocráticas curiales.⁸

Durante una década larga —la que media entre el ascenso de Fernando II al trono aragonés (1479) y el de Rodrigo de Borja al solio de San Pedro (1492)— el principio de beneficio mutuo consolidó las relaciones entre la Corona y los Borja. Una política de *do ut des*, como la definió en su día Miquel Batllori, que equiparaba a las dos partes y las obligaba a redefinir sus objetivos particulares para adaptarlos a un acuerdo que resultaba en última instancia insoslayable. El rey necesitaba del concurso de Rodrigo de Borja y de los demás curiales del grupo para avanzar en la construcción de una Iglesia nacional «reformada» y sujeta a la autoridad de la monarquía. Por su parte, los curiales no podían eludir la aprobación regia si pretendían recabar los beneficios que su posición les proporcionaba y que se tradu-

---

al Imperio de Carlos V: Congreso Internacional (Barcelona, 21-23 febrero 2000), vol. I, Barcelona 2001, p. 253-279. La promesa de la princesa Isabel de procurar el «bien e acreçentamiento» del cardenal, así como el compromiso de tratar con su intermediación los asuntos de la Corona en la curia pontificia, prefiguraban nitidamente la evolución posterior de las relaciones entre ambas partes: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ y Carmen MANSO PORTO (ed.), *Isabel la Católica en la Real Academia de la Historia*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2004, p. 64-65; Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 232.

7. Las disputas mantenidas en los últimos años del reinado de Juan II por la provisión de las sedes episcopales de Segorbe, Pamplona, Vic, Mesina, Zaragoza y Tarazona marcan los límites de aquella renovada amistad con los curiales catalanoaragoneses de Roma: Tarsicio de AZCONA, *La elección y reforma del episcopado español en tiempos de los Reyes Católicos*, Madrid, CSIC, 1960, p. 90-105.

8. Es el caso del cardenal Ausiàs Despuig disputando el arzobispado de Zaragoza a un Juan II para quien supuestamente actuaba como embajador en Roma, pero también de los desencuentros entre Fernando II y sus representantes López de Carvajal y Ruiz de Medina; en José M.ª CRUSELLES GÓMEZ, «El cardenal Rodrigo de Borja...», p. 262-265, pueden encontrarse estos y otros conflictos particulares que conocemos a través de la documentación de la Cancillería catalanoaragonesa recopilada por Antonio de la TORRE, *Documentos sobre las relaciones internacionales de los Reyes Católicos*, Barcelona, CSIC, 1949-1966, 6 v.

cían en oportunidades de promoción y enriquecimiento en el país de origen, donde la monarquía era el principal árbitro del éxito social. Sobre estos principios, las relaciones entre el rey y el cardenal alcanzaron momentos de estrecha complicidad, de feliz conspiración incluso, como podemos comprobar en el episodio de la provisión del obispado de Monreale,⁹ una dignidad que la reina Isabel había prometido al cardenal Pedro de Foix a cambio de su ayuda en la negociación del matrimonio del infante Juan con Catalina de Navarra.¹⁰ Sin embargo, los planes de Fernando eran diferentes, o bien se adaptaron a las circunstancias para obtener provecho del interés que Rodrigo demostraba en este asunto. Las pretensiones borgianas se impusieron finalmente y Pedro de Foix hubo de conformarse con el obispado de Palermo. Para encubrir su propia responsabilidad, Fernando se refugió bajo el paraguas de las decisiones pontificias, contando para ello con los buenos oficios del vicescanciller. Así lo exponía con toda franqueza el monarca, en los primeros días de 1484, a uno de sus agentes en Roma, el cardenal gerundense Joan Margarit:

Y sobre todo cumple que la provisión que se hará de Palermo en persona del dicho cardenal, nuestro sobrino (Pedro de Foix), no se sienta ni procurador ni embajador nuestro, ni otra persona alguna, que de aquí ha ydo el concierto, ni que en ello sabemos nada, sino que de allá el Papa ha proveydo como de suyo y saquado este espediente sin sabiduría nuestra. Ni menos la presente vea ninguno, sino el dicho cardenal vicescanciller, el qual de nuestra parte vos hablará sobrel mismo negocio. Y desta manera será proveydo a todo, e Nos saldremos de la obligación en que somos al dicho cardenal de Foix, y se satisfará a lo quel dicho cardenal vicescanciller dessea.¹¹

9. Las negociaciones en torno al obispado siciliano de Monreale, vacante a finales de 1483, que Rodrigo de Borja deseaba para su sobrino Joan de Borja y que Fernando estaba dispuesto a conceder a cambio de que el cardenal obtuviera del papa Sixto IV una bula que diera el Maestrazgo de Montesa a Felipe de Aragón, sobrino del rey, quedaron integradas en el contexto del viaje a España de Pere Lluís de Borja, primogénito de Rodrigo, y el inicio de las negociaciones para la compraventa del ducado de Gandía: José M.ª CRUSELLES GÓMEZ, «El cardenal Rodrigo de Borja...», p. 266-267.

10. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Fernando el Católico y Navarra: El proceso de incorporación del reino a la Corona de España*, Madrid, Rialp, 1985, p. 110-111.

11. En anotación autógrafa al final de la carta, el monarca insistía: «Muy encarecidamente vos ruego que esta negociación sea muy secreta y parezca que sale de allá y no de aquí; y del embajador se guarde esto más que de nadie. De mi mano» (Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 2, p. 13-14). El embajador que debía quedar fuera de la intriga era probablemente Gonzalo de Beteta, a quien el monarca escribía pocos días antes, el 30 de diciembre de 1483, sobre otros asuntos de política eclesiástica (Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 1, p. 380-383) y que falleció en Roma el siguiente 27 de marzo de 1484, según señala José M.ª NIETO SORIA, «La nación española de Roma y la embajada del comendador santiagouista Gonzalo de Beteta (1484)», *Anuario de Estudios Medievales*, n.º 28 (1998), p. 113.

La creación del ducado borgiano de Gandía fue uno de los frutos más duraderos de esta relación, pues, aunque algunos autores remontan su origen a los tiempos de la legación del cardenal en España, se materializó dentro de las complejas negociaciones que sobre política eclesiástica se llevaron a cabo durante la década de los años ochenta, y no se resolvió completamente hasta los primeros años del pontificado del Borja, ya en el difícil contexto de la invasión francesa de Italia.

El reverso de esta política de beneficio mutuo, y ambas partes tenían plena conciencia de ello, eran los esfuerzos —denodados a veces, atemperados las más— que tanto el monarca como el cardenal hacían para limitar o retrasar en lo posible la materialización efectiva de las ganancias obtenidas por la otra parte en el proceso negociador. Algo comprensible, pues los beneficios alcanzados por el otro representaban las más de las veces pérdidas propias, y también porque un triunfo incompleto o diferido incrementaba la necesidad que el uno tenía de la colaboración y de la amistad del otro, y suponía una carta valiosa en los tratos interminables entre ambos. Eran habituales las quejas del monarca acerca de las dilaciones que la curia imponía a la tramitación de los acuerdos y las concesiones en materia eclesiástica, algunos de los cuales no llegaban siquiera a materializarse a causa de la resistencia inopinada de actores que en principio parecían meros subalternos, o que incluso estaban ganados para la causa por los buenos oficios del vicescanciller, pero cuya negativa final a ceder una renta o permutar un beneficio arruinaba larguísimas y alambicadas negociaciones. En otros casos, el motivo de la decepción regia era el tenor imperfecto de una bula o un breve que, obtenidos al cabo de prolongadas discusiones y aún más dilatados procedimientos burocráticos, venían a satisfacer las expectativas solo de manera limitada, y a veces en nada absolutamente.

De nuevo, el caso de Monreale resulta un buen ejemplo de estas dificultades sobrevenidas. Otorgada ya la sede episcopal a los Borja en perjuicio del cardenal Pedro de Foix, Fernando se sorprendía al comprobar que las contrapartidas que había obtenido no eran las esperadas, y comunicaba su contrariedad a Rodrigo de Borja en los términos siguientes:

[...] nos ha seydo mostrada la nómina de los beneficios renunciados al ilustre e reverendíssimo cardenal de Foix, en compensa del dicho arçobispado; e segund havemos visto en el dicho memorial, hay tantas diversidades de beneficios deramados y tantos menudos y de poco valor, que en alguna manera no nos han contentado. Ca lo que por parte de vuestra reverendíssima paternidat nos fue ofrecido, era que la suma de los xxx mil solidos de renta serían dados al dicho cardenal en pocos beneficios y de grueso valor; e visto sale por el contrario, nos desplaze mucho y en manera alguna no deliberaremos dar lugar a ello, sino que sea por vuestra reverendíssima paternidat reparado, dando al dicho ilustre e reverendíssimo cardenal una pebordría en Valencia u otro beneficio o dignidad que suba a la suma de los beneficios que en Castilla haveys senyalado. [...]

Por tanto, faga y cumplalo vuestra reverendíssima paterditat, pues así nos fue por su parte ofrecido, porque otramente havríamos en fazer sobrello lo que no querríamos.¹²

Del mismo modo, los asuntos familiares del vicescanciller en la corte real mostraban cierta enojosa tendencia a demorarse más de la cuenta, lo que el monarca solía achacar a la necesidad de que las cosas se hicieran bien:

Lo de Gandía, pues por cartas particulares del dicho don Luys de Borja y de sus procuradores le será scripto, no curaremos dezirle más, salvo que todo se faze como cumple; y si en ello hay alguna dilación, sea cierta vuestra reverendíssima paternidad lo causa querer bien asegurar la compra al dicho don Luys, de manera que, lo que se le venderá, lo pueda tener y posseer sin ningún empacho ni recelo para él ni a sus successores.¹³

Solo una vez jugó Fernando la baza última y sin duda arriesgada de romper la negociación, y fue en 1484, como consecuencia del intento de Rodrigo de hacerse con el arzobispado de Sevilla. El primogénito del cardenal, Pere Lluís, que se había trasladado a la corte real como parte de las negociaciones de Gandía, fue inmediatamente encarcelado y se cursó orden de secuestrar los bienes de la familia en Valencia y Sicilia. En los meses siguientes, la correspondencia diplomática cruzada con Roma vertió toda suerte de acusaciones e improperios sobre el cardenal, y el monarca se jactaba del escarmiento que tenía pensado hacer en su persona. Rodrigo intentó contrarrestar la avalancha recurriendo al favor del nuevo papa Inocencio VIII, cuya elección había apoyado de manera decisiva, pero las amenazas de perder los avances obtenidos en asuntos tan sensibles como la Inquisición, la bula de cruzada y los diezmos, no arredraron a Fernando, que se sabía en posesión de una mano ganadora: el propio hijo del vicescanciller.¹⁴

Las aguas volvieron a su cauce a lo largo del año 1485, después de que Rodrigo renunciara a Sevilla.¹⁵ Pere Lluís fue liberado y la correspondencia con el monarca se reanudó en los términos acostumbrados de intercambio de favores. Consciente, sin embargo, de lo débil que era su posición mientras su hijo estuviera en España, Rodrigo le hizo volver a Roma en cuanto estuvo ultimada la compra de Gandía y la transferencia del título ducal. En adelante, los conflictos de intereses en torno a la provisión de cargos eclesiásticos fueron asumidos por ambas partes como par-

12. Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 2, p. 46-47.

13. Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 2, p. 60-61.

14. José M.ª Cruselles Gómez, «El cardenal Rodrigo de Borja...», p. 270-273.

15. Álvaro Fernández de Córdova Miralles, *Alejandro VI...*, p. 250-252, reconstruye con detalle las maniobras llevadas a cabo en Roma por Inocencio VIII para zanjar el conflicto y ganar el favor de los monarcas hispanos, haciendo renunciar al Borja a la sede sevillana.

te inevitable de una relación necesaria, y nunca como una justificación para romperla. Sin embargo, las complicidades anteriores se atemperaron; el tratamiento que había sido casi fraterno se tornó más formalista y los reproches del monarca nunca llegaron a desaparecer de la correspondencia diplomática, llena de denuncias y advertencias sobre las maniobras que el Borja y sus familiares llevaban a cabo en la curia para apoderarse de toda suerte de cargos y beneficios. En particular, Fernando obstaculizaba la promoción eclesiástica de César Borja, que tras adquirir Gandía era uno de los principales empeños de Rodrigo, y también resultó el escollo más difícil de salvar en aquel periodo de normalización de las relaciones.¹⁶

El monarca aragonés no fue un partidario entusiasta de la candidatura del vicescanciller al solio de San Pedro, ni al parecer recibió la elección con demasiadas muestras de alegría.¹⁷ Del mismo modo, el segundo papa Borja se aplicó desde el primer momento en reafirmar su independencia política respecto a la Corona. Pero ambos debieron ser plenamente conscientes de que algo fundamental había cambiado en sus relaciones, que debían reorganizarse ahora en un nivel superior al de la mera negociación de rentas eclesiásticas para abarcar sus respectivos intereses políticos y dinásticos en el teatro de la diplomacia internacional, y particularmente en el escenario italiano.

La elección pontificia de agosto de 1492 encontró a Fernando negociando el tratado con Carlos VIII de Francia que devolvería a la Corona de Aragón los condados de Rosellón y Cerdeña, enajenados por Juan II en los primeros compases de la Guerra Civil catalana. Este acuerdo iba a causar de manera indirecta serias dificultades al nuevo papa, porque aseguraba la neutralidad de los reyes españoles en vísperas de la invasión francesa de Italia. Sabedor de las consecuencias que tendría el pacto, Fernando se convirtió, entre finales de 1492 y principios de 1495, en el gran valedor de la paz en el Mediterráneo. Tras el Tratado de Barcelona, firmado en enero de 1493, suscribió otros de diferente calado con Génova, Saboya y

16. José M.ª CRUSELLES GÓMEZ, «El cardenal Rodrigo de Borja...», p. 275-276.

17. Las noticias del regio desagrado que, recogidas posteriormente por tantos autores, han pasado a formar parte del canon histórico borgiano, tienen su origen en el epistolario de Pedro Mártir de Anglería, humanista y diplomático milanés de la corte de los Reyes Católicos que al parecer fue corregido por el propio autor antes de su publicación en 1530, de manera que el texto final se adaptó, no al juicio que los hechos merecieron en su momento, sino a otro más tardío e inspirado por sucesos posteriores. Esta es la opinión de Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 269-270, quien considera probable que la obra de Anglería «contaminara» las crónicas de Alonso de Santa Cruz y Jerónimo Zurita. Aunque tan conspicuas influencias proporcionan una relevancia aún mayor a las manipulaciones de Anglería, este caso de «anticipación» no es único en la historiografía borgiana. En la anotación marginal del libro de exámenes de la universidad de Bolonia que da cuenta del nombramiento cardenalicio de Rodrigo de Borja, su elección como papa y posterior deceso, intervinieron cuatro manos diferentes en otros tantos momentos, y cabe sospechar que la conocida sentencia conclusiva, *et sepultus in inferno*, fuera añadida con bastante posterioridad a los hechos (Archivio di Stato di Bolonia, *Studio*, 126, f. 95).

Venecia, incluso con el sultán de Túnez, cuya finalidad declarada era poner coto al corsarismo, devolver los galeotes a sus casas y resarcirse mutuamente de los daños causados a las mercancías. El monarca llegó a ordenar la desmovilización de las flotillas de Bernat Vilamarí y Francesc de Pau, sus recursos navales más valiosos en aquel momento.¹⁸ Tanto esfuerzo pacificador le ganó los encendidos elogios del rey de Nápoles, a los que Fernando respondía con diplomática modestia que no había hecho sino lo que «qualquier príncipe cathólico de suyo en semejante caso lo debe fazer».¹⁹ Ya que Ferrante se encontraba entre los más perjudicados por un acuerdo que dejaba al francés las manos libres en Italia, sus cumplidos podrían resultar paradójicos si no incluyeran de manera apenas velada un recordatorio acerca de los compromisos del rey de Aragón con sus parientes napolitanos.

En esta coyuntura diplomática que precedió de manera inmediata a la invasión de Italia, se retomaron las negociaciones sobre el ducado de Gandía, interrumpidas tras la repentina muerte de Pere Lluís de Borja en el verano de 1488. Es difícil saber cómo pudo afectar a este hecho la firma del tratado con el rey de Francia, pero no cabe duda de que los reyes españoles, ahora formalmente neutrales, habían comenzado a tejer un plan para dificultar los proyectos italianos de Carlos VIII, y el primer requisito era estrechar las complicidades políticas con el papa Borja.²⁰ Si el traspaso de Gandía a Juan, hermanastro del difunto Pere Lluís, incluyendo su matrimonio con María Enríquez, pariente consanguínea de Fernando, había quedado en suspenso durante más de cinco años, es difícil pensar que su reactivación a principios de 1493 resultara una mera coincidencia, y no parte de una maniobra diplomática para conjurar las peores consecuencias del Tratado de Barcelona. Tengamos en cuenta que, finalmente, el rey de Aragón dispuso a su almirante Bernat Vilamarí del requerimiento de desarmar su escuadra de galeras para que pudiera ponerla al servicio del papa en el traslado a Barcelona del futuro duque de Gandía, y que Alejandro aprovechó la ocasión para hacerse también con los servicios de la flotilla de Francí de Pau. Por esta vía indirecta de las motivaciones dinásticas del pontífice, los principales corsarios catalanes del Mediterráneo occidental soslayaban las consecuencias de la política de pacificación de la que su monarca

18. Véase la carta remitida el 6 de enero de 1493 al *Comune* de Génova, y las de 6 de marzo de 1493 dirigidas a Bernat Vilamarí y a Joan Dusay, lugarteniente de Cerdeña (Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 4, p. 106-109 y 132-134).

19. Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 4, p. 349.

20. Mientras, la diplomacia fernandina se deshacía en halagos ante Carlos VIII, hasta el punto de poner a su disposición sus valiosas influencias en la curia pontificia, prometiéndole incluso la devolución de las reliquias de San Luis de Anjou depositadas en la catedral de Valencia tras el asalto a Marsella de 1423, para lo que Fernando llegó a ordenar a sus embajadores en Roma que recabaran el consentimiento del papa y del arzobispo César Borja (Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 4, p. 298-299 y 308-310).

hacía gala y, reconvertidos en capitanes de guerra a soldada del pontífice, se acercaban todavía más al teatro de operaciones italiano.²¹

Algunos autores han calificado de ambigua, cuando no abiertamente profrancesa, la actitud diplomática del papa Borja, considerando su adhesión en abril de 1493 a la alianza francomilanesa, así como el matrimonio de su hija Lucrecia con Giovanni Sforza, señor de Pesaro y pariente del hombre fuerte de Milán, Ludovico el Moro. Ninguno de estos hechos entorpeció, sin embargo, los preparativos del viaje de Joan de Borja a Barcelona, que se llevaban a cabo por las mismas fechas,²² ni deslucieron la solemne embajada de López de Haro, que tuvo lugar en Roma durante el verano de 1493. Esta misión diplomática tenía la finalidad expresa de declarar al nuevo pontífice la obediencia de los reyes hispanos, pero sirvió sobre todo para cerrar la alianza entre estos, Alejandro VI y Ferrante de Nápoles, ultimada en el mes de agosto de ese año, casi al mismo tiempo que caían en saco roto las peticiones del rey de Francia para que el papa le otorgara la investidura del reino partenopeo. La transmisión del ducado de Gandía y la alianza matrimonial de los Borjas con ambas dinastías aragonesas, española y napolitana, fueron parte decisiva del acuerdo, como también las concesiones hechas por el papa a las reiteradas peticiones de Fernando en los asuntos tocantes a la concesión de cargos y beneficios eclesiásticos, la reforma de los conventos, e incluso las bulas relativas a la navegación atlántica y los derechos sobre las tierras de ultramar.

A finales de 1493, los artífices del acuerdo de Roma podían mostrarse satisfechos de sus logros e intercambiar felicitaciones. Frente a los proyectos italianos del rey de Francia, habían levantado un «muro de contención» sólidamente asegurado por la monarquía española que se convertía en «fundamento de la estabilidad italiana».²³ Fernando había conseguido rizar el rizo: a cambio de los condados catalanes aseguraba al francés su neutralidad en la proyectada invasión de Italia, pero estrechaba al mismo tiempo sus alianzas en la Península para obstaculizar los planes de Carlos y, tal vez, obligarle a reconsiderarlos. Bien podía afirmar, como hizo en contestación a la mencionada carta del rey Ferrante de Nápoles que le procla-

21. En las instrucciones que el papa dio a su hijo Joan se especificaba que, tras desembarcar en Barcelona, debía retener a Francí de Pau en su servicio, y que debía remitirlo con sus galeras a Roma si la estancia en Barcelona se prolongaba más de un mes, utilizando otros medios para desplazarse hasta Valencia. Esto permite pensar que el viaje del duque no era el motivo último por el que Alejandro VI había contratado los servicios del corsario: José SANCHIS SIVERA, «El cardenal Rodrigo de Borja en Valencia», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, n.º 84 (1924), p. 83 y 91.

22. Las galeras de Francí de Pau, con Joan de Borja a bordo, zarparon de Roma el 2 de agosto de 1493 y llegaron a Barcelona el siguiente día 24: Roque CHABÁS, «Alejandro VI y el duque de Gandía», *El Archivo*, n.º 7 (1893), p. 88.

23. Las expresiones entrecomilladas son de Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 297-298, que hace un detallado análisis de las negociaciones.

maba paladín de la paz, que había servido a la obra de Dios, «por ser Dios tan servido en pacificar todas guerras, males y discordias».²⁴

Alejandro VI también había hecho una contribución importante a la causa de la paz, que era entonces la de quienes se sentían amenazados por las intenciones del rey de Francia y pretendían disuadirle de emprender aventuras inciertas en Italia. Sus acercamientos a Milán en 1493 pueden interpretarse como intentos de proporcionar a Ludovico Sforza un contexto de seguridad que le permitiera replantear su política filofrancesa. Asimismo, su negativa a anular el matrimonio del rey de Hungría con Beatriz de Nápoles, hija de Ferrante, obraba en el mismo sentido de evitar el fortalecimiento del bloque francés.²⁵ Por otro lado, si cabía considerar al monarca español como la figura más destacada del partido de la paz, la curia romana era el ámbito diplomático que la había hecho posible, y el papa, el eje en torno al cual debía girar cualquier acuerdo. Ambos, Fernando y Alejandro, apoyados en una complicidad política que había logrado superar las viejas rencillas e intereses antagónicos mediante alambicadas aunque a la postre fructíferas negociaciones, se habían convertido en los verdaderos árbitros del equilibrio político italiano, los restauradores de la Paz de Lodi.

La realidad, cobrando forma de tren de artillería francés, los sacó pronto de aquellas ensoñaciones pacifistas y dio al traste con una solemne *pax fernandina* que había durado poco más de seis meses. Muerto Ferrante de Nápoles a principios de 1494, el papa hubo de decantarse abiertamente en la cuestión de la investidura del reino, y lo hizo en favor de la dinastía aragonesa y de los pactos suscritos el verano anterior con los reyes hispanos. A partir de aquí, la guerra solo necesitaba encontrar una justificación diplomática *ad hoc*, y este era el papel que desde hacía tiempo correspondía a los turcos. Poco antes, en el Tratado de Barcelona, Carlos VIII había expresado su determinada voluntad de combatir la expansión otomana, que era según su diplomacia la finalidad última de los planes de intervención en Italia, territorio que había mostrado una preocupante debilidad frente al islam diez años antes, cuando los turcos llegaron a tomar Otranto. Iniciada la invasión, Carlos seguía alegando ante los enviados del papa que sus intenciones no eran otras que atravesar de forma pacífica los estados de la Iglesia para hacer la guerra al turco. En respuesta, y ante la inminente llegada del ejército francés a Roma, Alejandro mostraba su inmejorable disposición a promover una gran liga cristiana contra el islam, lo que en su opinión debía hacer que el monarca desistiera de su particular empeño, retirara las tropas de Italia y esperara la llamada a las armas del pontífice.²⁶

24. Ver la nota 19.

25. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 283.

26. Raphaël CARRASCO, *La famille Borgia: Histoire et légende*, Montpellier, Presses Universitaires de la Méditerranée, 2013, p. 125.

El pretexto turco servía a todas las partes implicadas en el conflicto, incluyendo al rey de Aragón, que a partir de abril de 1494 exhortaba a las autoridades de sus reinos marítimos a disponer el armamento de naves destinadas a proteger las costas de un creciente peligro musulmán, que justificaba asimismo la anulación de todas las licencias de exportación de caballos desde Sicilia.²⁷ En una de las cartas remitidas al gobernador de Mallorca, datada a finales del mes de noviembre de 1494, Fernando se extendía un poco más en sus explicaciones, relacionando ambos conflictos. Así, las «revoluciones y turbaciones» que se vivían en Italia eran extremadamente peligrosas «por la sospecha que se tiene de dar entrada a turcos, enemigos de nuestra fe cathólica».²⁸ La amenaza era de tales dimensiones que en el mes de marzo anterior el monarca había pedido al papa que diera libertad a las flotillas de Bernat Vilamarí y Francí de Pau, porque desde que ambos se encontraban en Roma los musulmanes habían redoblado sus ataques contra las costas de Cerdeña, Sicilia, Mallorca, Cataluña y Valencia, «porque no hay quien les resista».²⁹ Sin embargo, el verano no debió resultar tan conflictivo cuando Fernando decidió atender las peticiones del embajador tunecino respecto a los abusos cometidos por sus vasallos en las costas de Berbería, y le permitía luego viajar libremente con su séquito por cualquier parte de sus reinos.³⁰ En todo caso, el peligro musulmán no pareció afectar a los envíos de cereales desde Sicilia a Roma, operación para la que el rey otorgaba licencias especiales, a petición del pontífice, a finales del mes de septiembre.³¹ Y a finales de noviembre, con los franceses a las puertas, Vilamarí no se encontraba persiguiendo turcos por el Mediterráneo, sino con sus galeras en Roma, desde donde seguía remitiendo informes al monarca.³²

Los reyes españoles habían conseguido mantener durante bastante más tiempo que Alejandro VI su neutralidad formal ante la intervención francesa en Italia,

27. Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 4, p. 440, 457, 475-477 y 505-509; cartas remitidas a los lugartenientes generales de Cataluña y Mallorca, gobernador y jurados de Valencia, y virreyes de Sicilia y Cerdeña, entre los meses de abril y agosto de 1494.

28. Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 4, p. 558.

29. El monarca adjuntaba otra carta escrita en la misma fecha para el propio Vilamarí, a quien agradecía que hubiera acudido a defender Cerdeña movido por sus sospechas de que iban a producirse ataques sarracenos, y le pedía que, obtenida licencia del papa, se ocupara de patrullar las costas durante el verano siguiente: Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 4, p. 416-417.

30. A finales de agosto de 1494, el monarca hacía publicar un edicto que prohibía a sus vasallos apresar musulmanes en los puertos de Berbería atrayéndolos con engaños a sus barcos. De manera más concreta, ordenaba al virrey de Sicilia que procediera contra dos corsarios locales que habían apresado una nave de musulmanes partida del puerto de Bugía, donde ambos cristianos se encontraban fondeados «con seguro del dicho rey de Bugía»; en la acción, habían llegado a dar muerte a algunos moros y luego habían obtenido rescate por los demás, algo que el monarca consideraba «es fea cosa y de muy mal exemplo»: Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 4, p.528-532.

31. Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 4, p. 535-536.

32. Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 4, p. 559.

atados como estaban por los acuerdos previos con Carlos VIII. Sin embargo, las espadas estaban en alto. En febrero de 1494, Fernando se negaba a publicar en sus reinos un llamamiento remitido por el rey de Francia que convocaba a los caballeros hispánicos a una justa que debía celebrarse durante el siguiente mes de mayo en Rouen, y lo hacía alegando, como no, que necesitaba a su gente para la guerra que de inmediato pensaba reemprender contra los musulmanes.³³ Con todo, en junio seguía calificando a Carlos de «fratris et confederati nostri carissimi», y ordenaba cesar cualquier represalia entre sus súbditos y los del francés.³⁴ En septiembre fueron desoídos los ya perentorios requerimientos del papa para que los monarcas hispanos aliviaran la situación de Italia atacando el sur de Francia.³⁵ Por fidelidad a la palabra empeñada o por temor a un choque abierto con la maquinaria militar francesa, Fernando continuó sus preparativos navales mientras Carlos VIII comenzaba la invasión de Italia, derrotaba con relativa facilidad a los ejércitos napolitanos y pontificios, y rendía ciudades a su paso.³⁶ En tales circunstancias, los esfuerzos de los diplomáticos hispanos para trabar en Italia una alianza que forzara la retirada francesa estaban condenados de antemano al fracaso, y así pudieron comprobarlo cuando la propuesta fue presentada al senado veneciano.³⁷ La ruptura se retrasó hasta que pudo constatarse que la caída de Nápoles era inevitable: fue entonces cuando Fernando activó la cláusula del Tratado de Barcelona que antepone la defensa del papa a cualquier otra consideración, y sobre todo puso en juego su propio derecho al trono de Nápoles. En febrero de 1495, perdida la capital partenopea y definitivamente roto el pacto con el rey de Francia, el aragonés comenzó a desplegar los recursos militares disponibles: la flota de Galceran de Requesens y las tropas de Gonzalo Fernández de Córdoba, que de momento se limitaron a reforzar Sicilia, ocupar las plazas cedidas en Calabria por el nuevo rey de Nápoles, Ferrante II, y mantenerse a la expectativa.

33. Era en esa guerra y no en simples juegos «donde todos los caballeros y fidalgos que tuvieren desseo y voluntad de ganar honra, la podrán ganar en servicio de Dios y su alteza»: Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 4, p. 402.

34. Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 4, p. 468-471.

35. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 316 y 319-320.

36. Guicciardini se hace eco de la fuerte impresión que causó en Italia la irrupción de la nueva artillería francesa, cuya movilidad era casi tan temible como su potencia de fuego: «Ma i francezi, fabricando pezzi molto piú espediti né d'altro che di bronzo, i quali chiamavano cannoni, e usando palle di ferro, dove prima di prietra e senza comparazione piú grosse e di peso gravissimo s'usavano, gli conducevano in sulle carrette, tirate non da buoi, come in Italia si acostumava, ma da cavalli, con agilità tale d'uomini e di instrumenti deputati a questo servizio che quasi sempre al pari degli eserciti camminavano, e condotte alle muraglie erano piantate con prestezza incredibile [...] usando ancora questo piú tosto diabolico che umano instrumento non meno alla campagna che a combattere le terre»: Francesco GUICCIARDINI, *Storia d'Italia*, vol. 1 (ed.) de S. Seidel Menchi, Turín, Giulio Einaudi, 1971, p. 84-85.

37. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 321-322.

La paradoja de que la conquista francesa de Nápoles terminara facilitando los esfuerzos diplomáticos por construir una alianza antifrancesa en Italia es solo aparente. Quienes habían utilizado a Carlos VIII para fortalecer sus propias ambiciones políticas, como Ludovico Sforza, convertido formalmente en duque de Milán a finales de 1494, y quienes no se atrevieron a oponerse o, como la señoría de Venecia, temieron que Nápoles acabara en manos de los reyes de España veían ahora con mayor preocupación que los franceses pudieran quedarse definitivamente en la Península.³⁸ Por su parte, Alejandro VI se encontraba en aquellos momentos en una posición demasiado débil para intervenir activamente en una negociación que incluía actores que hasta entonces le habían sido abiertamente hostiles, y mientras aún se encontraba en Roma al alcance de las previsibles represalias de Carlos VIII. Su participación, sin embargo, resultaba imprescindible, y los aliados no cejaron en su empeño hasta conseguirla.³⁹ Luego, cuando el paso ya estaba dado y su adhesión a la causa italoespañola consumada, la mayor preocupación de Alejandro consistió en apartarse del camino de regreso del rey de Francia, que salió de Nápoles el 20 de mayo de 1495 y pasó por Roma en los primeros días de junio sin conseguir entrevistarse con el pontífice, que había procurado poner tierra por medio.⁴⁰

No parece que Carlos VIII diera en algún momento credibilidad al manido pretexto de que la liga que ahora reunía a las potencias italianas y a los reyes de España tuviera por objeto hacer la guerra al turco, y precipitó su regreso a Francia poniendo fin a una aventura italiana cuya explicación última parece ser todavía objeto de discusión.⁴¹ Sin embargo, las secuelas de la *calata* no habían hecho más que comenzar. Las derrotas de los aliados en Seminara y Fornovo en junio y julio de 1495, respectivamente, daban cuenta de la naturaleza temible del ejército francés, incluso cuando se encontraba dividido y en retirada. La inestabilidad política, extendida por doquier, afectaba a la práctica totalidad de los estados que, de una forma u otra, habían intervenido en una guerra que, en vez de tocar a su fin,

38. El Moro había calculado que la invasión francesa, a la que había contribuido activamente, reforzaría su posición en Milán, sospechosa de ilegitimidad, pero el rápido triunfo francés avivaba también las reclamaciones de la propia dinastía Valois sobre el ducado: Raphaël CARRASCO, *La famille Borgia...*, p. 131.

39. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 333.

40. Ya en retirada hacia el norte de Italia con buena parte de su ejército, Carlos VIII continuaba solicitando al papa una entrevista personal para tratar, otra vez, sobre la guerra contra los turcos. Hasta el último momento, el monarca francés intentó obtener del pontífice la investidura de Nápoles, y las ofertas de sus embajadores alcanzaron cifras más que respetables, según señala Pastor. Alejandro VI contestó abandonando Roma para refugiarse primero en Orvieto y luego en Perugia (Ludwig VAN PASTOR, *Storia dei papi...*, p. 409-412), y declaraba estar dispuesto a proseguir viaje hasta Ancona y la misma Venecia si Carlos continuaba empeñado en ir tras él (Raphaël CARRASCO, *La famille Borgia...*, p. 131).

41. Raphaël CARRASCO, *La famille Borgia...*, p. 123.

se diluía en conflictos locales de baja o no tan baja intensidad. El más importante, sin duda, el que enfrentaba a los aliados con las tropas francesas que aún ocupaban plazas importantes en Roma y Nápoles, incluyendo la propia capital del reino. En los dominios de la Iglesia parecía inevitable el enfrentamiento entre los barones romanos que habían colaborado con los franceses y el papa Borja, a quien movían a partes iguales el ansia de venganza y el deseo de aprovechar la oportunidad para hacerse con el control directo de una parte importante del territorio, consolidando por esta vía el proyecto dinástico de la familia en Italia. Por otro lado, y aunque Fernando había procurado retrasarla en la medida de lo posible, la guerra se extendió a los condados catalanes de Rosellón y Cerdeña, activándose por fin aquel segundo frente que el papa en vano venía reclamado como remedio inmediato a la invasión. Todavía a finales del mes de junio de 1495, cuando el grueso del ejército francés acababa apenas de pasar por Roma camino de los Apeninos y de su encuentro final en Fornovo con las tropas de la liga, Alejandro reiteraba de manera apremiante sus demandas; y en agosto, poco antes de que comenzaran efectivamente las hostilidades al norte de los Pirineos, la cancillería castellana seguía intercambiando correspondencia con la francesa «como si no fuera un país enemigo». ⁴² Los intereses políticos de Fernando II y Alejandro VI seguían coincidiendo, pero no ocurría lo mismo con sus tiempos diplomáticos. Al cabo, sin embargo, la crisis era inevitable: Fernando había roto el Tratado de Barcelona y la guerra en la frontera catalana era consecuencia directa de aquella decisión.

Pasado el peligro inmediato, un Alejandro VI que se había convertido en promotor entusiasta de la Liga Santa tanto en el terreno diplomático como en el militar, abrió su propio frente para expulsar al clan Orsini de las posiciones que había ocupado en los estados pontificios después de traicionar al papa y al rey de Nápoles para pasarse con armas y bagajes al campo francés. ⁴³ Sin embargo, en una coyuntura política en la que el éxito de la alianza contra Carlos VIII dejaba más interrogantes que certezas, de nuevo la muerte del rey de Nápoles, aquel Ferrante II que había ceñido la corona cuando la pérdida del reino era inevitable, dio lugar a otro momento conflictivo entre el pontífice y el monarca aragonés. Este, que había puesto un pie en el reino gracias a las fortalezas cedidas en Calabria por sus desesperados parientes napolitanos, vio llegado el momento de hacer valer su propio derecho al trono napolitano, que siempre había considerado de superior rango al de la rama bastarda del Magnánimo. Pero ni Gonzalo Fernández de Córdoba, ocupado en reducir los restos del ejército francés, ni el embajador de Fernando en

42. AURORA LADERO GALÁN, «La frontera de Perpiñán. Nuevos datos sobre la primera guerra del Rosellón (1495-1499)», *En la España Medieval*, n.º 27 (2004), p. 227.

43. ÁLVARO FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 339-342.

Nápoles, el valenciano Joan Ram Escrivà, estuvieron muy despiertos a la hora de defender la candidatura de su soberano, ni tampoco Alejandro VI se mostró dispuesto a sacar definitivamente de la escena política a la dinastía napolitana para incrementar el poder de los reyes españoles, en perjuicio de un *statu quo* que hasta entonces le había beneficiado. El viejo principio del equilibrio de poderes sancionado décadas antes por la Paz de Lodi, y que la diplomacia fernandina había hecho suyo más recientemente para entorpecer los planes de Carlos VIII, se volvía ahora en contra del aragonés. En ausencia de la amenaza inmediata del ejército francés, que él había contribuido decisivamente a conjurar, el momento de Fernando aún no había llegado. Por ahora tenía que conformarse con el título de Reyes Católicos, otorgado a finales de 1496 a la pareja real española por un papa Borja que se mostraba deseoso de superar el desencuentro respecto al trono de Nápoles y mantener abiertos los canales de negociación.⁴⁴

La Corona y la familia Borja habían discrepado a menudo en sus prioridades políticas, pero a partir de este punto comenzaron a distanciarse también en unos objetivos finales cuya identificación había sentado las bases de aquella política de *do ut des* que por entonces cumplía casi veinticinco años de existencia. Después de la pesadilla que había supuesto la invasión francesa, y siendo plenamente consciente de que el peligro no había cesado en absoluto, Alejandro VI estaba decidido a hacerse por la fuerza con el dominio territorial de los estados pontificios, arrancándolos de las manos de unos feudales que no solamente habían desatendido la defensa de Roma, sino que terminaron apoyando abiertamente a los enemigos del papa. No era esta la guerra de Fernando, que miraba ya hacia el trono de Nápoles y no podía por menos que ver en los barones romanos unos aliados potenciales, o cuanto menos considerar la conveniencia de evitar con ellos un enfrentamiento abierto que más adelante se viera en la obligación de revertir. Estaba dispuesto a colaborar en la recuperación del estratégico puerto de Ostia, todavía en manos de los franceses, pero no iba a permitir que las tropas del Gran Capitán se convirtieran en el brazo armado de los intereses patrimoniales del papa. Lejos de ello, y tras la derrota infringida por los Orsini a las tropas pontificias en enero de 1497, españoles y venecianos negociaron finalmente una reconciliación que Alejandro se vio obligado a aceptar.⁴⁵ Ahora la diplomacia española en Roma retomaba aumentados los antiguos lamentos a cuenta del nepotismo pontificio y la escandalosa liberalidad que el papa demostraba para con sus hijos, y particularmente hacia el duque de Gandía, cuya incapacidad militar frente a Bracciano no le había impedido beneficiarse de nuevas concesiones territoriales en Nápoles que eran la prueba fe-

44. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 354-355.

45. El fracaso pontificio ante Bracciano y los términos del acuerdo de paz, en Francesco GUICCIARDINI, *Storia...*, p. 307-311; Ludwig VON PASTOR, *Storia dei papi...*, p. 426-428.

haciente de que el rey Federico había contraído una importante deuda de gratitud con su padre.⁴⁶

En 1497, la situación se complicó más. La muerte, en el espacio de pocos meses, del duque de Gandía y del heredero de los Reyes Católicos puso en un grave aprieto las respectivas políticas dinásticas del papa y de los monarcas hispanos. La amenaza era menos perentoria para los Reyes Católicos, aunque en su caso el problema se vería agravado en los años siguientes con la desaparición de la hija mayor, Isabel, y del hijo de esta, el infante Miguel, lo que dejaba abierto el camino del trono para la segunda hija, Juana, y su marido Felipe de Habsburgo, de tendencias abiertamente filofrancesas. Estos problemas sucesorios inauguraron una etapa de debilidad política de la monarquía hispánica que se vio agravada por la revuelta de los mudéjares granadinos y dificultó la respuesta diplomática a la segunda invasión francesa de Italia.⁴⁷

De manera mucho más inmediata, el asesinato del duque de Gandía dejó a Alejandro VI en una situación desesperada. Era el segundo hijo que perdía prematuramente y el recambio no resultaba evidente, de manera que todo el edificio político y familiar laboriosamente construido en los años anteriores se encontraba en peligro. El pontífice puso en práctica entonces una solución radical y sin duda imaginativa, un verdadero golpe de efecto que iba a provocar sorpresa y aversión a partes iguales: la secularización del cardenal César Borja, el hijo destinado a la Iglesia, cuya reconversión como príncipe laico y jefe militar comportaría cambios fundamentales en las alianzas políticas del papa y ahondaría la brecha que ya comenzaba a separarle del rey Fernando. Si la sucesión napolitana y la hostilidad de Alejandro contra los barones romanos eran los motivos profundos del distanciamiento político entre ambos, fueron las extrañas consecuencias de la desaparición del duque de Gandía las que terminaron haciéndolo insalvable.

Desaparecidos sus hermanos Pere Lluís y Joan, que habían sido los encargados de situar a la familia entre los grandes de la tierra, César creyó llegado el momento de tomar en sus manos la estrategia de reconversión de los ingresos eclesiásticos en estados principescos. Alejandro había dado un gran paso adelante con la creación del ducado borgiano de Gandía, aunque este quedara necesariamente a la sombra de la monarquía hispánica. Los avances siguientes debían hacerse en Italia. En 1496, el pontífice, que por otro lado no deseaba revivir la experiencia del encarcelamiento de su primogénito en 1484, había conseguido vencer las dilaciones de Fernando y traer de vuelta a Roma a su hijo Joan, sustituto del desaparecido Pere Lluís en la dignidad ducal valenciana. Pero el objetivo del viaje no era solamente

46. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 362-364.

47. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico, un monarca decisivo en las encrucijadas de su época*, Barcelona, Península, 1999, p. 269-273.

apartarlo de la corte hispánica. Apenas regresado, Joan fue puesto por su padre al frente de la ofensiva militar contra los Orsini, el primer paso en los planes de construcción de un principado borgiano dentro del patrimonio de la Iglesia. Sus escasas dotes militares contribuyeron en poco al éxito de tales designios, pero fue la aparición de su cadáver en el Tíber, pocos meses después, lo que vino a poner en grave riesgo toda la operación.

No parece que en un primer momento Alejandro VI considerara que César era una opción viable, consciente de la hostilidad que provocaría su renuncia al cardenalato. La diferencia de edad con Jofre, el otro hijo varón superviviente, debió pesar en la decisión final, pero menos quizás que la resolución del propio César, dispuesto a hacerse cargo personalmente de su propio futuro y de la dirección del clan.⁴⁸ Su irrupción en la escena política italiana supuso, además de un quebradero de cabeza para los poderes que tradicionalmente se la repartían, un relevo generacional en el grupo borgiano, que a partir de entonces y hasta la muerte del pontífice en 1503 adoleció de una cierta bicefalia.

Tomada la decisión de convertir a César en el nuevo centro de la política dinástica familiar, el papa y su hijo dirigieron la mirada hacia Nápoles: el patrimonio que el difunto duque de Gandía había dejado en el reino partenopeo debería pasar a manos de César, quien a su vez contraería matrimonio nada menos que con la primogénita del rey Federico. La primera parte del plan podía tener visos de realidad —aunque se llevara a cabo de manera parcial, como de hecho ocurrió— pero la segunda se adentraba en el mundo de la fantasía, y así lo afirmaba irónicamente el embajador Joan Ram Escrivà en una carta dirigida al rey Fernando.⁴⁹ Federico de Nápoles podía considerarse en deuda con Alejandro VI, que le había allanado el camino al trono, e incluso ver con buenos ojos que la alianza entre ambas familias se tradujera en un segundo enlace matrimonial (en julio de 1498 el de Lucrecia Borja con el duque de Bisceglie, hijo bastardo del difunto Alfonso II, se añadió al que Jofre Borja y Sancha de Aragón habían contraído en 1494), pero su gratitud no llegaba hasta el punto de otorgar a César un puesto de primera fila en la carrera sucesoria. Con todo, y a decir de Zurita, no fue fácil rechazar las pretensiones del Borja, que al ver sus expectativas frustradas abandonó el tono reposado de la diplomacia para dejar paso a otro más colérico. Federico se refugió tras la obediencia

48. La iniciativa habría partido del propio César, que declaraba haber carecido siempre de vocación eclesiástica, y que estaba preparado para aprovechar la desaparición de su hermano y «asumir el proyecto político-familiar truncado»: Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, «Cèsar Borja en el seu context històric: entre el pontificat i la monarquia hispànica», en Maria TOLDRÀ (coord.), *Cèsar Borja cinc-cents anys després (1507-2007): Tres estudis i una antologia*, València, Tres i Quatre, 2009, p. 34-36.

49. Ivan PARISI, «La correspondencia cifrada entre el rey Fernando el Católico y el embajador Joan Escrivà de Romaní i Ram», *Pedralbes*, n.º 24 (2004), p. 104.

que en asuntos dinásticos decía deber al rey de Aragón, lo que habría arrancado al papa la amenaza de llevarle «otra vez» los franceses hasta la puerta.⁵⁰ Pudo tratarse de una mera bravata vertida en el contexto de una negociación fallida, o de una más de las «anticipaciones» que tanto abundan en la leyenda borgiana, pero es un claro indicio de que, cerrada la opción napolitana, Alejandro no tenía muchas más alternativas ante sí. Y en efecto, cuando la construcción del principado borgiano en Italia hubo de pasar necesariamente por la guerra contra los barones que dominaban buena parte del Patrimonio de San Pedro, la alianza con el rey de Francia se convirtió en una baza ganadora.

El acercamiento entre los Borja y la monarquía francesa situó definitivamente a la familia, y en particular a su nueva estrella, el antiguo cardenal de Valencia reconvertido ahora en duque de Valence, entre las filas de los enemigos políticos de Fernando II de Aragón. La ruptura se consumó a finales de 1498, cuando César se trasladó a la corte francesa y el monarca ordenó secuestrar parte de sus rentas eclesiásticas en España.⁵¹ Las particulares relaciones entre el rey Fernando y César Borja nunca habían sido muy fluidas. Era frecuente la renuencia, cuando no la abierta oposición del monarca a su promoción eclesiástica, y aunque no pudo evitar que se convirtiera en arzobispo de Valencia y a la postre en cardenal, nunca había aceptado de buen grado que adquiriera obispados y abadías importantes en sus reinos. Una actitud muy alejada del trato de favor deparado a otros eclesiásticos del entorno borgiano, como el datario Joan Llopis o el sobrino mayor del papa, el cardenal Joan de Borja, y que se asemeja a la particular inquina que Fernando demostró siempre hacia Lluís Joan del Milà, obispo de Lérida y primo carnal del pontífice.

En junio de 1498, la muerte de Gonzalo Ruiz, cubiculario y escribano apostólico, sobrino del tesorero general de la Corona Gabriel Sánchez, contribuyó a tensar las nunca felices relaciones entre Fernando y César. Este había ordenado secuestrar los bienes del difunto y el monarca le acusaba de hacer desaparecer el testamento y otros papeles que favorecían los intereses de los herederos, amenazando con incautar a su vez los bienes y rentas que el hijo del papa tenía en sus reinos.⁵² Pero, en términos mucho más generales, la crisis diplomática entre los Borja y el rey de Aragón resulta también patente, desde finales de 1498, en las negociaciones sobre política eclesiástica. Hasta el mes de octubre de ese año, la correspondencia remitida a Roma por la cancillería catalanoaragonesa para tratar los

50. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico, de las empresas y ligas de Italia*, Zaragoza, 1670, libro III, cap. XXII, f. 141v-142. El papa no desistió inmediatamente de su empeño e intentó, de nuevo sin éxito, recabar la aprobación de Fernando mediante los buenos oficios de fray Bernat Boil: Fidel FITA, «Fray Bernal Boil. Documentos inéditos», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, n.º 20 (1892), p. 160-177; Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 4, p. 62.

51. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, «César Borja...», p. 41.

52. Antonio de la TORRE, *Documentos...*, vol. 6, p. 85-89.

asuntos relacionados con la reforma de los conventos, los cargos episcopales y los beneficios eclesiásticos en general, se mantuvo en volúmenes similares o incluso superiores a los de años anteriores. Si para el trienio 1495-1497, y según la recopilación realizada por Antonio de la Torre, la producción documental tocante a dichos asuntos se situaba entre los ochenta y los cien documentos anuales, para el año 1498 se redactaron casi ciento cuarenta, aunque ninguno con posterioridad al mes de octubre. Luego vino una drástica reducción: en torno a una veintena de documentos para cada uno de los años 1499, 1500 y 1502, y menos de diez en 1501 y 1503. El cambio de tendencia coincide con una nueva ofensiva de la diplomacia hispánica contra Alejandro VI y los abusos promovidos por su pontificado, un amplio catálogo delictivo que incluía, además de los habituales de nepotismo y simonía, otros achacables más bien a la dejación de sus deberes, como era la negativa a reformar el papado y los obstáculos que interponía a la reforma de los monasterios.⁵³ Un asunto este último particularmente sensible para los monarcas hispanos, pues formaba parte del núcleo duro de su política eclesiástica, y sobre el que Fernando se había prodigado extensamente en la correspondencia diplomática.⁵⁴

Desde el momento en que comenzó en 1499 la segunda invasión francesa de Italia, era inevitable que se produjera un nuevo enfrentamiento con los españoles a cuenta de Nápoles. Pero a la altura de 1500, los Reyes Católicos se encontraban en una delicada coyuntura donde la cuestión sucesoria, cada vez más enredada, coincidía con dos problemas perentorios de carácter militar: la rebelión mudéjar de Granada y los progresos otomanos en las riberas de los mares Jónico y Adriático, que podían comprometer de manera inmediata las costas napolitanas y sicilianas. Así, mientras el rey Luis XII de Francia se apoderaba de Milán y su aliado César Borja emprendía en la Italia central las campañas contra los feudales del Patrimonio de San Pedro, Fernando se vio obligado a buscar el mejor acomodo posible en un escenario político que le resultaba adverso. Como en 1494 ante Carlos VIII, la mejor opción a corto plazo volvía a ser la paz, aunque fuera al precio de aceptar el dominio francés sobre Milán. El Tratado de Granada, que en noviembre

53. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 394-401; Pastor no duda en ningún momento de las intenciones políticas apenas ocultas tras la preocupación de Fernando y sus embajadores por el bien de la Iglesia, ni de que su objetivo final era apartar al pontífice de la alianza con Francia blandiendo el espantajo del concilio (Ludwig VON PASTOR, *Storia dei papi...*, p. 511-512).

54. La frecuencia y la reiteración con que los representantes de los monarcas en Roma presentaban solicitudes relativas a la reforma de los conventos debieron provocar cierta impaciencia en el pontífice hacia finales de 1497, cuando Fernando daba instrucciones a sus embajadores para que prometieran al papa no solicitar nuevas concesiones si se otorgaban las que habían sido hechas con anterioridad, aunque semejante compromiso no debía extenderse de manera expresa al propio rey, quien conservaría las manos libres para seguir cursando peticiones, «que forçado es que pidamos nosotros lo que aquí viéremos que cumple al servicio de Dios; a Su Santidad queda el cargo de otorgar lo que debe en descargo de su conciencia» (Antonio de la Torre, *Documentos...*, vol. 5, p. 564).

de 1500 sancionaba el reparto del reino de Nápoles entre Fernando II y Luis XII, solo era una manera de ganar tiempo, y en ningún caso una base sólida sobre la que pacificar la Península.⁵⁵ Justificó, sin embargo, que Alejandro, que ahora sí era abiertamente profrancés, decidiera retirar el apoyo que había prestado a la dinastía napolitana pocos años antes y legitimara la ocupación efectiva del territorio por franceses y españoles, so color de que Federico había pactado una vergonzosa alianza con los siempre socorridos turcos.⁵⁶

Fernando II y el papa reverdecían sus complicidades políticas, aunque ahora no tanto en beneficio mutuo como de un tercero, el rey de Francia, convertido en el verdadero árbitro de la situación. La guerra contra la amenaza otomana, que en los últimos años del siglo se cernía realmente sobre los dominios venecianos, dio pie al último momento significativo de genuina colaboración entre Fernando II y Alejandro VI, que se extendió a la renovación de la bula de cruzada en 1501.⁵⁷ Sin embargo, cuando la circunstancial amistad entre el rey de Francia y los monarcas hispanos llegó a su temprano y previsible final en 1502, los Borja quedaron en el campo francés, con César colaborando activamente en la nueva invasión de Nápoles. El pontífice, fallecido en Roma durante el verano de 1503, no pudo proteger a la familia de los cambios políticos que en los meses sucesivos vinieron de la mano de las victorias del Gran Capitán y la definitiva conquista del reino por los españoles. A pesar de la importancia que César había adquirido en los asuntos familiares, la bicefalia no funcionó bien y el clan quedó en la práctica descabezado. La coincidencia de ambos hechos, la muerte de Alejandro y el triunfo de Fernando, hizo que la posición política de César se tornara insostenible a medio plazo, y terminó suponiendo la liquidación de la política dinástica borgiana.

55. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 275-277.

56. Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 535.

57. José M. NIETO SORIA, «La política eclesiástica de los Reyes Católicos durante el pontificado de Alejandro VI», en Paulino IRADIEL y José M.ª CRUSELLES GÓMEZ (COORD.), *De València a Roma a través dels Borja*, Valencia, Generalitat Valenciana, 2006, p. 106-107.

Los últimos años de la política internacional del reinado de Fernando II (1504-1516)*

Enrico VALSERIATI
Universidad de Padua

1. INTRODUCCIÓN

El rey Trastámara de 1504 es un soberano respetado y estimado en sus reinos patrimoniales y también en Europa: por un lado es el «casi príncipe nuevo» de Nicolás Maquiavelo y por otro, el héroe épico y mesiánico, en sustancia, el «defensor fidei» de la cristiandad, profetizado en la Baja Edad Media.¹ Pero, al mismo tiempo, es también un hombre próximo a la vejez, viudo y afligido por la muerte de hijos y nietos, y sobre todo un rey que necesita consolidar su propio poder, no tan solo en las nuevas tierras conquistadas (como Nápoles, las ciudades magrebíes, las Indias), sino también en la Península, especialmente en Navarra y en aquella Castilla que —después de la hazaña de Granada— no estaría nunca más dispuesta a apoyar al monarca.²

Para comprender plenamente la política internacional de Fernando el Católico en los últimos años de su reinado, no podemos prescindir ni de los acontecimientos que precedieron la muerte de Isabel de Castilla, ni de las cuestiones inter-

* Deseo dar las gracias, por invitarme a participar en este volumen y por las preciosas ayudas científicas, en primer lugar a Ernest Belenguer, juntamente a Jordi Buyreu y Giovanni Muto. Considerada la amplitud del asunto aquí tratado, esta contribución no quiere agotar el tema, ni plantear una bibliografía completa y exhaustiva, simplemente proponer una síntesis útil para ulteriores y futuras profundizaciones.

1. Manuel RODRÍGUEZ FUSTER, «La visión de Fernando el Católico en *El Príncipe*», *Ab Initio*, n.º 4 (2011), p. 37-48, esp. p. 40; Antonio GARGANO, «La imagen de Fernando el Católico en el pensamiento histórico y político de Maquiavelo y Guicciardini», en Aurora EGIDO y José Enrique LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico en la Historia, la Literatura y el Arte*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2014, p. 83-104; Teresa JIMÉNEZ CALVENTE, «Fernando el Católico: un héroe épico con vocación mesiánica», en Aurora EGIDO y José Enrique LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 131-170, esp. p. 131.

2. Véase Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella: I re cattolici*, Roma, Salerno, 2001, p. 264 (1ª ed.: *Fernando el Católico*, Barcelona, Península, 1999).

nas de la Península Ibérica y de la familia real.³ En relación con estos últimos aspectos, la reina, en sus últimas voluntades, se había expresado abiertamente en favor de su marido. Era consciente que, después de su muerte, las redes clientelares castellanas y su yerno Felipe el Hermoso intentarían desacreditar y debilitar el poder de su esposo, con el cual Isabel había conseguido el mayor logro de su vida.⁴ Fernando, por otro lado, a lo largo de los decenios había demostrado —a su esposa y al mundo— que era un político de confianza y pragmático, capaz de conciliar la línea política aragonesa-catalana con la castellana (aunque, siguiendo en circunstancias seguramente no previsibles, más la primera que la segunda).

En virtud de la incondicional razón de estado que siempre había acompañado la actuación de su esposo, según la difunta Isabel, el único soberano capaz de garantizar la continuidad de la política de los Reyes Católicos y la unidad de los reinos era el propio Fernando, y no el ambicioso y filofrancés Felipe el Hermoso, ni siquiera la hija Juana, afectada por problemas psíquicos difícilmente gestionables.⁵ A estos, pues, recomendaba en sus últimas voluntades obedecer y respetar al venerable rey. Por eso, la única solución posible, según la visión dinástica y política de Isabel, fue la de nombrar en el testamento al marido Fernando como gobernador de Castilla, con la certidumbre que el soberano lograría enfrentarse a la difícil situación que caracterizaba aquella tierra y los demás dominios de los Trastámara.

De la suerte de Castilla, digamos, dependía la política exterior realizada por los Reyes Católicos entre los siglos xv y xvi. Por esa razón, en 1505, en una de las Cortes más importantes celebradas después de las de Toledo de 1480, el rey Fernando, en Toro, presionó a los procuradores castellanos para que ratificaran todas las voluntades del monarca, exigiendo de él tan solo el cumplimiento de los requisitos necesarios para aceptar a cualquier gobernador o regente en Castilla.⁶ Fortalecido por el testamento de Isabel y por el éxito de las Cortes de Toro, Fernando el Católico se aprestaba a infligir el golpe final a su yerno, intentando hacer firmar a su hija Juana un papel secreto mediante el cual la legítima reina de Castilla se sometería a la voluntad paterna. El descubrimiento de la trampa por parte de los espías de Felipe el Hermoso frenó abruptamente la ascensión de Fernando en Castilla, y hubo

3. José María DOUSSINAGUE, *La política internacional de Fernando el Católico*, Madrid, Espasa-Calpe, 1944; John H. ELLIOTT, *España imperial, 1469-1716*, Barcelona, Vicens Vives, 1965 (1ª ed.: 1963).

4. Como dijo Isabel a Gaspar de Griçio en el momento de dictar su testamento: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Isabel I, Reina (1451-1504)*, 4ª ed., Barcelona, Ariel, 2005, p. 54.

5. Manuel FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, *Juana la Loca, 1479-1555*, Palencia, Diputación Provincial, 1994, p. 104-108.

6. Ernest BELENGUER, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, Valencia, Universitat de València, 1972; Juan Manuel CARRETERO ZAMORA, *Cortes, monarquía, ciudades: Las Cortes de Castilla a comienzos de la época moderna (1476-1515)*, Madrid, Siglo XXI, 1988.

que considerar nuevas estrategias diplomáticas para no perder el control en la Península Ibérica y sobre todo en Nápoles.⁷

Por otro lado, sobre la ciudad partenopea, conquistada definitivamente después de la batalla de Garigliano, no solo se cernía el peligro de una posible venganza de Francia y de Luis XII (muy próximo a Felipe el Hermoso), sino también la incertidumbre sobre el proceder del primer virrey —el Gran Capitán Gonzalo Fernández de Córdoba— y sobre la conformidad de los cuerpos privilegiados napolitanos.⁸ Amenazado por Felipe el Hermoso y por el apoyo que la nobleza local podía garantizarle como nuevo rey de Castilla, Fernando el Católico trabajó en el intento de frenar el poder de su yerno. Por eso tuvo que buscar un compromiso con el peor enemigo de la Corona —Luis XII de Valois—, con el cual el rey Trastámara firmó el segundo y determinante Tratado de Blois: el acuerdo certificó la decadencia del primer tratado, acordado también en Blois un año antes, y preveía, en lugar de la boda de Carlos de Gante (el futuro Carlos V, hijo de Felipe y Juana) y Claudia (hija de Luis XII), la del propio Fernando con una noble francesa. Casándose con Germana de Foix, una chica de dieciocho años sobrina de Luis XII, quizás Fernando imaginó una separación de los reinos de Castilla y Aragón, como afirma parte de la historiografía; pero, sobre todo, garantizó un periodo de paz con Francia, la cual, por su parte, ratificó la sucesión de los esposos en el reino de Nápoles.⁹

Alentado por la posibilidad de explorar la descendencia con Germana de Foix en la alborotada Navarra, Fernando el Católico poco pudo hacer frente al fervor de Felipe el Hermoso por convertirse en rey de Castilla. Cuando lo consiguió (1506), el rey Trastámara ya había tomado la decisión de marcharse hacia Nápoles. Aislado en Castilla (donde tan solo el duque de Alba le permaneció fiel), Fernando se centró en sus propios reinos patrimoniales y tomó las riendas del reino de Nápoles, en aquella que puede ser definida a mi juicio la fase más marcadamente «aragonesa» de su política exterior e internacional. Cuando la pérdida de Castilla fue un hecho, estando en la república de Génova, a Fernando le llegó la noticia de la muerte de Felipe el Hermoso, acontecimiento que *a priori* mejoraba la situación del Rey Católico en la Península Ibérica.

7. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 272-278.

8. Véase Giuseppe GALASSO, *Alla periferia dell'Impero: Il Regno di Napoli nel periodo spagnolo (secoli XVI-XVIII)*, Turín: Einaudi, 1994, p. 47-49; Giuseppe GALASSO, *Il Regno di Napoli: Il Mezzogiorno spagnolo*, Turín, Utet, 2005, p. 178-188.

9. José María DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix (un matrimonio por razón de Estado)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1944; Ernest BELENGUER, «Las reinas de la Corona de Aragón y el caso paradigmático de Isabel la Católica y Germana de Foix», en Ernest BELENGUER y Felipe Vicente GARÍN LLOMBART (ed.), *La Corona de Aragón: siglos XII-XVIII*, Valencia, Generalitat Valenciana, 2006, p. 157-184.

Decidido ya a encontrarse con Gonzalo de Córdoba y a priorizar las cuestiones napolitanas, Fernando no miró atrás y prosiguió su viaje hacia el reino de Nápoles, donde el rey tenía que demostrar la mayor eficacia del dominio español respecto al francés, iniciado después de la entrada de Carlos VIII.¹⁰ Durante un periodo de muy pocos años, el Mediterráneo, que había traído a Fernando glorias y honores (debido a la fuerza de su política religiosa, diplomática y militar), pondría una vez más a prueba la destreza y la habilidad política del poderoso rey aragonés.

2. NÁPOLES, ÁFRICA Y EL «POLVORÍN» ITALIANO HASTA LA LIGA DE CAMBRAI

La invasión de Italia de Carlos VIII en 1494 y la consiguiente entrada del rey francés en Nápoles habían quebrado finalmente el frágil equilibrio de la Península, sancionado por la Paz de Lodi en 1454, concentrando en el suelo itálico la casi totalidad de los enfrentamientos internacionales. Ninguno de aquellos estados regionales podía imponer su soberanía sobre los demás príncipes italianos. Además, los particularismos locales y las luchas de facciones, así como el creciente nepotismo en la Roma papal, favorecieron la injerencia de las grandes monarquías europeas en el fragmentado contexto de Italia.¹¹ En esa enrevesada situación, la reconquista del reino de Nápoles, por parte de la rama legítima de los Trastámara, constituyó el hecho más importante en la primera fase de la guerra de Italia, después de la breve y convulsa dominación francesa sobre la ciudad partenopea y sobre Milán.¹² La anexión del reino napolitano al «subsistema» imperial aragonés concluía un secular proceso de expansión territorial en el Mediterráneo occidental, gracias al cual habían sido anexionados a la Corona de Aragón los importantes núcleos comerciales italianos de Cerdeña y Sicilia.¹³

Islas determinantes por razones tanto económicas como militares y estratégicas, Sicilia y Cerdeña eran, desde muchas perspectivas, extrañas al contexto políti-

10. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 301; Giuseppe GALASSO, *Il Regno di Napoli...*, p. 61-107.

11. Véase Marco GENTILE (ed.), *Guelfi e ghibellini nell'Italia del Rinascimento*, Roma, Viella, 2005; Andrea GAMBERINI y Isabella LAZZARINI (ed.), *The Italian Renaissance State*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

12. Sobre este tema, véase Stefano MESCHINI, *La Francia nel Ducato di Milano: La politica di Luigi XII*, Milán, Franco Angeli, 2006, 2 v.; Letizia ARCANGELI, «Note su Milano e le città lombarde nelle guerre di Luigi XII (1499-1515)», en Gian Mario ANSELMI y Angela DE BENEDICTIS (ed.), *Città in guerra: Esperienze e riflessioni nel primo '500. Bologna nelle «guerre d'Italia»*, Bolonia, Minerva, 2009, p. 135-152.

13. Guido D'AGOSTINO, «Ferdinando il Cattolico e l'Italia mediterranea: Sicilia, Sardegna e Napoli nella Corona d'Aragona tra Quattrocento e Cinquecento», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (ed.), *Fernando II de Aragón: El Rey Católico*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 497-507; Esteban SARASA SÁNCHEZ, «Aragón y su intervención militar en el Mediterráneo medieval», *Militaria: Revista de Cultura Militar*, n.º 12 (1998), p. 31-48.

co de la Italia continental, y lugares amenazados por piratas y corsarios, siendo estos unos elementos que hacían frágiles los dominios de la Corona de Aragón en el Mediterráneo, ahora presionado también por las incursiones turcas.¹⁴ La conquista del Mediodía peninsular, por otro lado, arrojó de manera directa a Fernando el Católico y a la Corona aragonesa en el centro de los asuntos italianos, el primero de los cuales, para el rey Trastámara, eran las delicadas relaciones con el pontífice, puesto que a este le competía la investidura oficial del reino de Nápoles como feudo del Estado pontificio. Bajo ese perfil, Fernando II estaba preocupado también por el episodio de la Cátedra de San Pedro en 1503, cuando al valenciano Alejandro VI Borja —súbdito de los reinos patrimoniales del católico—¹⁵ lo había sucedido el belicoso Julio II della Rovere, que habría hecho anhelar a Fernando, en los años siguientes, el nombramiento definitivo como rey de Nápoles.¹⁶

En un reino que era una encrucijada de culturas, lenguas y pueblos, con entidades territoriales y administrativas diferenciadas, y cuya capital era una ciudad enorme como Nápoles,¹⁷ Fernando el Católico tuvo que intervenir con mucha cautela y con gran prudencia en su relación con su lugarteniente Gonzalo de Córdoba. De hecho, ya no confiaba ciegamente en el virrey, como sí pasó en los días gloriosos de Granada o de la conquista militar del propio reino de Nápoles, cuando todavía estaba viva la reina Isabel, defensora del noble andaluz. Con la intención de dejar atrás el rigor militar del Gran Capitán, Fernando II —y en eso siguió a la tradición de la diplomacia aragonesa, basada en un sistema pactista— se proponía implantar una política conciliadora hacia la nobleza napolitana y respetuosa con las instituciones del territorio y con los privilegios locales.¹⁸

Antes de solucionar la difícil relación con el virrey, el Rey Católico tuvo que

14. Para una información general sobre los dos reinos insulares, véase Simona GIURATO, *La Sicilia di Ferdinando il Cattolico: Tradizioni politiche e conflitto tra Quattrocento e Cinquecento (1468-1523)*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2003; Francesco MANCONI, «El Regne de Sardènia: de Ferran el Catòlic al Decret de Nova Planta», en Ernest BELENGUER (dir.), *Història de la Corona d'Aragó. L'època moderna (1479-1715): Ferran II i els Àustria*, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 397-447; Francesco MANCONI, *Cerdeña: Un reino de la Corona de Aragón bajo los Austria*, Valencia, Universitat de València, 2010, p. 13-80.

15. Sobre la relación entre los Reyes Católicos y el papa Borja, véase el importante estudio de Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI y los Reyes Católicos: Relaciones político-eclésiásticas (1492-1503)*, Roma, Edizioni Università della Santa Croce, 2004.

16. Véase ahora Massimo ROSPOCHER, *Il papa guerriero: Giulio II nello spazio pubblico europeo*, Bolonia, Il Mulino, 2015.

17. Guido D'AGOSTINO, *La capitale ambigua: Napoli dal 1458 al 1580*, Nápoles, Guida, 1979.

18. Carlos HERNANDO SÁNCHEZ, «El Gran Capitán y los inicios del virreinato de Nápoles. Nobleza y Estado en la expansión europea de la monarquía bajo los Reyes Católicos», en *El Tratado de Tordesillas y su época*, vol. III, Madrid, Junta de Castilla y León, 1995, p. 1817-1854. Véase también Carlos HERNANDO SÁNCHEZ, *Castilla y Nápoles en el siglo XVI: El virrey Pedro de Toledo. Linaje, estado y cultura (1532-1553)*, Salamanca, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, 1994, p. 181-191; Carlos HERNANDO SÁNCHEZ, «Nàpols sota els Reis Catòlics», en Ernest BELENGUER (dir.), *Historia de la Corona d'Aragó...*, p. 31-43, esp. p. 36-37.

enfrentarse a los representantes del reino. En enero de 1507 se reunió en San Lorenzo con el Parlamento general, en presencia de tres integrantes distintos: la ciudad de Nápoles (pueblo y nobleza), los barones y los alcaldes y procuradores de las ciudades provinciales. En las discusiones parlamentarias se plantearon dos puntos políticos fundamentales: el primero fue que la asamblea reconoció la soberanía de Fernando no en calidad de conquistador (como de hecho fue), sino como heredero legítimo de la pasada dinastía aragonesa; de esta manera, el rey se comprometió a respetar las constituciones, las pragmáticas y los capítulos del reino reconocidos y otorgados por sus predecesores Trastámara. Además, el Rey Católico aceptó las demandas del territorio de dejar al reino la discusión de todo tipo de causa legal: una respuesta, digamos obligada, que fue sobre todo táctica y permitió a Fernando mantener buenas relaciones con los privilegiados locales.¹⁹

Luego vino la hora del alejamiento de Gonzalo de Córdoba, despedido con los máximos honores por el pueblo y la mayoría de la nobleza napolitana. De él se conservará, a lo largo de los siglos, un peculiar recuerdo positivo. Si bien es verdad que Fernando en sus primeros años de reinado había priorizado la ocupación militar y el autoritarismo monárquico (un modelo potencialmente cercano a aquel del Gran Capitán), al mismo tiempo, el rey Trastámara quería remodelar el funcionamiento político ya existente y renovar su funcionalidad. Quería mantener el peso específico de una Nápoles urbana equilibrada por el feudalismo provincial moldeado por los Anjou, del cual el rey aspiraba por lo menos a la ausencia de una abierta animadversión hacia la soberanía aragonesa.

Coaligando su política a la de su tío Alfonso V y a la de Ferrante I y alejándose de la de Gonzalo de Córdoba, el Rey Católico intentó —no siempre como esperaba— restituir los bienes confiscados a la nobleza filofrancesa, con las tierras anexionadas y rentas, en adición al «merum et mixtum imperium».²⁰ Al mismo tiempo, fueron mantenidas y respetadas las instituciones y magistraturas de la capital, como los Cinco Elegidos y el Tribunal de San Lorenzo, pero acompañadas también del Asiento del Pueblo, creado durante el breve reinado de Carlos VIII de Francia y fortalecido por los aragoneses.²¹ A pesar de sus intenciones, Fernando el Católico —y después de él su nieto Carlos I— estuvo siempre demasiado preocupado ante el peligro de una reconquista francesa del reino, y eso significó que no

19. Giuseppe GALASSO, *Il Regno di Napoli...*, p. 192-196; Aurelio MUSI, «Political history», en Tommaso ASTARITA (ed.), *A companion to early modern Naples*, Londres y Leiden, Brill, 2013, p. 131-152.

20. Maria Antonietta VISCEGLIA, *Identità sociali: La nobiltà napoletana nella prima età moderna*, Milán, Unicopli, 1998; Giuseppe GALASSO, *Alla periferia dell'Impero...*, p. 47-48.

21. Véase Giovanni MUTO, «Interessi cetuali e rappresentanza politica: i “seggi” e il patriato napolitano nella prima metà del Cinquecento», en Francesca CANTÙ y Maria Antonietta VISCEGLIA (ed.), *L'Italia di Carlo V: Guerra, religione e politica nel primo Cinquecento*, Roma, Viella, 2003, p. 614-637.

intentó solucionar los problemas orgánicos de los asuntos napolitanos,²² con excepción de la formación del Consejo Colateral, órgano de asesoramiento del virrey en Nápoles.

Cuando, sin particular entusiasmo por parte de la nobleza napolitana, Fernando el Católico salió de la ciudad partenopea en 1507, el rey consideró haber reforzado su poder sobre el reino de Nápoles. Este aspecto era fundamental para el control de sus dominios mediterráneos. Aunque algunos cabos de las cuestiones de Italia todavía estuvieran sueltos (como la investidura de Nápoles por parte de Julio II y la restitución integral de los bienes confiscados a los barones partidarios de los Anjou), Fernando II volvió a Castilla para enfrentarse con una crisis política que podría desestabilizar el sistema castellano-aragonés. En el reino que había pertenecido a Isabel, el Rey Católico consiguió su propósito —una vez más fruto de su pragmatismo político— de ser reconocido como regente, después de los inquietantes años de Felipe el Hermoso. La particular y afortunada coyuntura política interna permitió así al rey poner de nuevo manos a la obra en el proyecto norteafricano, que estaba suspendido desde la muerte de Isabel de Castilla.²³

Ella, en su testamento, no solo había expresado el deseo de dejar las riendas de la Corona de Castilla a su esposo; la reina, en efecto, había recomendado en sus últimas voluntades que no se interrumpiera la lucha contra el islam en el norte de África, y el propio confesor de Isabel, Francisco Jiménez de Cisneros, que había gobernado Castilla durante un breve período después de la muerte de la Reina Católica, respondió a esta llamada. La política del arzobispo de Toledo respecto a la cuestión africana se diferenciaba, y no poco, de la de Fernando II. Si este menospreciaba el teatro militar africano respecto a los dominios aragoneses de Italia, Cisneros —animado por el espíritu de cruzada— habría imaginado, parece, una penetración en el Magreb hasta los confines del Sáhara para afincar un imperio territorial. Una vez más en la historia de los reinos ibéricos se oponían dos visiones políticas: la aragonesa y la castellana.

Pese al gran influjo de Cisneros en las tierras castellanas, fue la política italiana de la Corona de Aragón, es decir, la del Rey Católico, la que al final prevaleció sobre una posible intervención sistemática en África. No es que Fernando II no reconociera la importancia de la costa magrebí para sus dominios y comercio ibérico: desde la Baja Edad Media, por supuesto, la Corona de Aragón había intervenido en territorio africano, con la finalidad de favorecer y defender el comercio con África y de combatir, en lo posible, a los piratas musulmanes. En este contexto estuvo comprendida la política africana de los Reyes Católicos a finales del siglo xv. Así se conquistaron las islas Canarias (1478-1493) y también se ocuparon varios

22. Como afirma Giuseppe GALASSO, *Alla periferia dell'Impero...*, p. 48.

23. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 305-316.

puertos magrebíes. Estos eventos, unidos a la reconquista granadina, habían sido determinantes para el desarrollo de la expansión colonial y la continuación de la guerra santa castellana contra los infieles. Si la conquista de las Canarias se había revelado de importancia esencial, sobre todo en relación a las rutas atlánticas, los puertos del norte de África habían garantizado una mayor seguridad a la empresa de Granada, y habían satisfecho los sentimientos religiosos de Isabel y Fernando. La correspondencia de los Reyes Católicos en los años noventa del Cuatrocientos confirma, en efecto, cómo el fundamento de las empresas magrebíes era el fanatismo religioso, aunque nunca se deban olvidar las razones más específicamente comerciales, mercantiles, defensivas y de expansión territorial que les empujaron hacia las costas africanas.²⁴

Es un hecho que entre 1505 y 1510, gracias a la progresiva estabilización de Castilla y a la iniciativa personal de Cisneros, el proyecto norteafricano fue recuperado, aunque de manera parcial, siguiendo el testamento de Isabel. Primero fue ocupada Mazalquivir (1505), luego Cazaza (1506) y por fin el Peñón de Vélez de la Gomera (1508). Durante los dos años siguientes, pasó lo mismo en Orán y Bugía, cuya toma fue celebrada en el territorio ibérico con gran, quizás excesivo, entusiasmo.

Muchos se preguntaron en esta ocasión si no habría llegado el momento de la conquista definitiva de la África islámica (como se había profetizado en muchas ocasiones desde la Edad Media), la cual hubiera abierto las puertas para el triunfo de la cristiandad, guiada por Fernando el Católico, en el Oriente cercano y en Tierra Santa.²⁵ Fue la famosa derrota de Djerba (1510) que quebró los sueños de los cruzados, en la cual muchos aragoneses y castellanos, conducidos por el comandante Pedro Navarro, perdieron sus vidas. Después de este duro golpe, la política exterior del Rey Católico en África se paró de manera abrupta, y aquella que en un primer momento había parecido la continuación de la reconquista se reveló tan solo como

[...] una ocupación limitada de lugares costeros con fines comerciales y defensivos. Por último, todo el sistema fronterizo se dedica a proteger las rutas de Indias y las costas peninsulares. Desde tiempos de Fernando el Católico en adelante, los españoles mantendrán el sistema de ocupación inaugurado en los tiempos de éste y que los franceses, utilizando una terminología procedente de su propia acción colonial, llamaron de «ocupación restringida», limitándose a los muros de las plazas ocupadas y abandonando el interior del país.²⁶

24. Mercedes GARCÍA-ARENAL y Miguel Ángel de BUNES, *Los españoles y el norte de África: Siglos XV-XVIII*, Madrid, Mapfre, 1992, p. 31 y 52-61; Miguel Ángel de BUNES, «La presencia española y el norte de África: las diversas justificaciones de las conquistas en el Magreb», *Aldaba*, n.º 25 (1995), p. 13-34.

25. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 316.

26. Como dicen Mercedes GARCÍA-ARENAL y Miguel Ángel de BUNES, *Los españoles y el norte de África...*, p. 61.

Lo que contribuyó sin duda de forma determinante a la renuncia del rey Trastámara a las empresas africanas fue el contexto italiano. En el momento de su salida de Nápoles en 1507, Fernando II no podía estar totalmente satisfecho de la situación interna de su reino, ni podía excluir que el nuevo papa, el belicoso Julio II, estuviera a punto de hacer estallar el «polvorín» italiano. El frente napolitano, aunque mostraba unos signos preocupantes a nivel social (que se concretaron luego con el fracaso del intento de introducir la Inquisición española), pareció normalizarse, debido sobre todo a la sustitución del virrey: con la entrada en escena en 1507 de Juan II de Aragón, conde de Ribagorza, el Rey Católico creyó, en efecto, haber puesto las bases de una transformación del viejo reino feudal en un moderno estado. De Juan de Aragón, el rey esperaba sin duda lealtad política, aunque este había protagonizado empresas de menor importancia, de bajo perfil militar, en comparación con las del Gran Capitán. Pero el conde de Ribagorza no se mostró el hombre más apto para los intentos de Fernando II de crear una verdadera corte en Nápoles, rodeada por un eficaz aparato administrativo y con el consenso de la nobleza.²⁷

En lo que concierne a las intenciones de Julio II, todos en Europa sabían que el pontífice ya estaba listo para enfrentarse a Venecia, quitando a la república los territorios de la Romaña y fortalecer su soberanía sobre las ciudades y tierras que según él la Serenísima había usurpado a Roma en los decenios anteriores. Julio II no era la única autoridad de Europa que deseaba una reducción o incluso una destrucción de la potencia veneciana en Italia: la expansión de Venecia en tierra firme se había concretado tan solo en tiempos cercanos (en el siglo xv), con el menoscabo de la mayoría de las potencias italianas (Milán y Roma, pero también la Nápoles aragonesa y sobre todo el Imperio de Maximiliano).

Desde Friuli hasta la Lombardía oriental, y también hasta los puertos del Mediodía y de los Balcanes, Venecia había ampliado su superficie convirtiéndose en ciudad-estado con vocación marinera, en la cual se imponían realidades ciudadanas de preeminente importancia (como Padua, Verona y Brescia) y áreas ricas en materias primas así como en manufacturas.²⁸ Ahora no solamente el papa, sino también Maximiliano de Austria, Luis XII de Valois y el Rey Católico estaban dis-

27. Giuseppe GALASSO, *Alla periferia dell'Impero...*, p. 25-26. En general, sobre el tema de los virreinos, véase Carlos HERNANDO SÁNCHEZ, «Los virreyes de la Monarquía española en Italia. Evolución y práctica de un oficio de gobierno», *Studia Historica: Historia Moderna*, n.º 26 (2004), p. 43-73; Manuel RIVERO RODRÍGUEZ, *La edad de oro de los virreyes: El virreinato en la Monarquía Hispánica durante los siglos XVI y XVII*, Madrid, Akal, 2011, p. 31-66.

28. Frederic C. LANE, *Storia di Venezia*, Turín: Einaudi, 2008 (1ª ed.: *Venice: A Maritime Republic*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1973), p. 265-275. Véase también Paola LANARO (ed.), *At the centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and on the Venetian Mainland (1400-1800)*, Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2006.

puestos a conjuntarse con el fin de acabar con la potencia veneciana en el suelo itálico.

Después de un descenso sin éxito de Maximiliano de Austria al Friuli, el emperador tendió la mano a Luis XII y —escuchando la llamada de Julio II, pero dejándole de momento fuera— rubricó con la mayoría de las potencias europeas la Liga de Cambrai (10 de diciembre de 1508). Con la excusa de una guerra santa contra el Imperio otomano, los firmantes se propusieron, en realidad, parar la codicia de Venecia, la cual representaba un factor de división entre los estados de la cristiandad. El plan preveía primero neutralizar a Venecia su función antiturca (mediante su expulsión de la Liga), y luego una verdadera división de los territorios venecianos entre los partícipes: a Francia le tocaría la Lombardía oriental (Crema, Cremona, Bérgamo y Brescia); al Imperio, el Véneto, el Trentino y el Friuli; al reino de Hungría, la Dalmacia; a los Saboyas, el reino de Cipro; a los Estes de Ferrara, el Polésine; a los Gonzaga de Mantua, los fuertes de Peschiera y Ásola; a Florencia, la rebelde Pisa, y por fin, al Rey Católico, como rey de Nápoles, los puertos conquistados por Venecia en la orilla de Apulia (Otranto y Monopoli). La Liga, suscrita en principio sin el plácet del pontífice (el cual tan solo posteriormente, el 23 de marzo de 1509, se asoció al acuerdo con la promesa de las tierras de Romaña), se prestaba a destruir los dominios de la Serenísima república, pero también —de lo cual muchos se enterarían muy pronto— a mudar el equilibrio político internacional en favor de la Francia de Luis XII, enemigo irreducible del Rey Católico.²⁹

3. EL APOYO DE LOS NOBLES CATALANES DURANTE LAS GUERRAS DE ITALIA

El Rey Católico buscó constantemente una mediación diplomática con Maximiliano de Austria —especialmente por razones dinásticas (como *in primis* el pupillage de Carlos de Gante y la sucesión al trono español). Este no poseía el pragmatismo y la finura política de Fernando II, el cual siempre supo emplear bien sus armas con el emperador a lo largo de los años.³⁰ Diferente había sido el discurso relativo a otros protagonistas de los enfrentamientos europeos respecto a la Península Italiana: con el papado, el rey Trastámara, desde los tiempos en los cuales todavía estaba viva la esposa Isabel la Católica, persiguió una política conciliadora, no solo por el respeto debido al príncipe de la Iglesia, sino también por razones prácticas (es menester recordar que entre 1508 y 1509 Fernando II todavía no había recibido la investidura oficial como rey de Nápoles por parte del Santo Padre).

29. Véase ahora Marco PELLEGRINI, *Le Guerre d'Italia, 1494-1530*, Bologna, Il Mulino, 2009, p. 103-118.

30. Hermann WIESFLECKER, *Kaiser Maximilian I: Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*, Múnich, Oldenbourg, 1971-1986, 5 v.

Opuestas eran las relaciones entre Francia y la monarquía hispánica: aunque prefería hacer el menor uso posible de las armas, el Rey Católico siempre tenía la certeza que los vecinos pirenaicos constituían una amenaza militar constante para los reinos aragoneses; y después que Francia se hubiese apoderado de Milán y amenazara convertirse en dueña de toda Lombardía —la región más rica y productiva de Italia del Norte junto al Véneto— las preocupaciones de Fernando no podían sino incrementarse. Después de la batalla de Agnadello (14 de mayo de 1509), las grandes ciudades dependientes de Venecia quedaron bajo el poder de los ejércitos de Francia y del Imperio (debido también a las infidelidades de los nobles de la tierra firme veneciana).³¹ Entonces Julio II y el Rey Católico apreciaron el riesgo de una presencia francesa en Italia, con grave menoscabo para los intereses seculares de la Iglesia y de la Corona castellanoaragonesa. Por eso el pontífice pidió la acción contra Francia de la Liga Santa, a la cual se asoció también el rey Trastámara, siempre convencido de apoyar al papado, pero, sobre todo, de oponerse a la preeminencia de Luis XII en suelo itálico. La participación del Rey Católico en la nueva Liga tenía, por supuesto, su recompensa, o sea, la coronación de Fernando como rey de Nápoles.³²

Al mismo tiempo, Fernando el Católico había advertido la necesidad creciente de estar rodeado de hombres de confianza, procedentes —en muchos casos— de sus reinos patrimoniales: en concreto, de Valencia y Cataluña, que habían conocido un duro período de luchas internas y ocaso comercial en la segunda mitad del siglo xv y que Fernando II, después de la muerte de Isabel, utilizó con eficacia (pero no sin tensiones entre la alta nobleza de estos territorios).³³ Durante las guerras de Italia, por ejemplo, el rey Trastámara había nombrado como virrey de Nápoles al noble catalán Ramón Folch de Cardona, hombre de armas experto, que ya había participado en la conquista del reino de Nápoles y en las empresas norteafricanas, y que se había distinguido como gran caballero de Cataluña y virrey de Sicilia.

Durante el inicio de su gobierno napolitano, Ramón de Cardona, hombre hábil y prudente, había manejado con gran diplomacia los tumultos provocados por el intento de introducir en Nápoles la Inquisición española, acto con el cual el Rey

31. Gaetano COZZI y Michael KNAPTON, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna: Dalla guerra di Chioggia al 1517*, Turín: Utet, 1986, p. 83-95; Gian Maria VARANINI, «La Terraferma di fronte alla sconfitta di Agnadello», en Giuseppe GULLINO (ed.), *L'Europa e la Serenissima. La svolta del 1509: Nel V centenario della battaglia di Agnadello*, Venecia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2011, p. 115-161.

32. Giuseppe GALASSO, *Il Regno di Napoli...*, p. 222-229.

33. Jaime VICENS VIVES, *Cataluña a mediados del siglo xv*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras, 1956; Eulàlia DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1982. Véase también, sobre Valencia, Ernest BELENGUER, *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976; Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, Valencia, Universitat de València, 2012.

Católico había tomado el pulso a sus súbditos italianos, poco dispuestos a poner en la picota a los judíos conversos que vivían en la ciudad. Estos últimos, que habían gozado de relevantes beneficios durante la dominación aragonesa de Alfonso y Ferrante, se habían visto privados de sus bienes bajo la regencia de Carlos VIII, y, en seguida, con la llegada de Fernando II, se habían arriesgado seriamente al ver incrementar la actividad de la Inquisición contra la comunidad judía.³⁴ Gracias a su actuación política (instaurando un diálogo fructuoso con la sociedad napolitana) y su capacidad de proponerse como eficaz intermediario en Italia en nombre del Rey Católico, Cardona se ganó el respeto de Fernando, que estaba intentando conducir el reino de Nápoles a una nueva y más moderna fase política.³⁵

Con el apoyo de sus hombres de confianza (además de Cardona, recordemos aquí al embajador de Fernando en Roma, Jerónimo Vich y Valterra, el famoso diplomático valenciano artista y mecenas),³⁶ el rey Trastámara, a cambio de su ingreso en la Liga Santa, obtuvo importantes resultados políticos: por un lado, fue nombrado oficialmente rey de Nápoles por parte de Julio II, y, por otro, asistió a la promoción de Ramón de Cardona como capitán de la Liga antifrancesa, hecho que fortaleció la posición del reino de Nápoles en el panorama político y militar peninsular.³⁷ En el campo de batalla, el virrey se mostró menos hábil de lo que había demostrado en el ámbito político y la derrota del ejército de la Liga en 1512 en Ravena puso en duda sus capacidades de comandante. El ejército francés demostró su superioridad, gracias a la brillante gestión militar de Gastón VI de Foix, hermano de Germana, aunque perdiese su vida.³⁸

Se había perdido una batalla, pero no la guerra. El ejército de la Liga, siempre capitaneado por Ramón de Cardona, ganó terreno contra los franceses, y las im-

34. David ABULAFIA, «Il Mezzogiorno peninsulare dai bizantini all'espulsione (1541)», en Corrado VIVANTI (ed.), *Storia d'Italia: Annali, 11. Gli ebrei in Italia*, vol. II, Turín: Einaudi, 1996, p. 5-44, esp. p. 40-42.

35. Vieja, pero sigue siendo útil, es la obra de Manuel BALLESTEROS GAIBROIS, *Ramón de Cardona, colaborador del Rey Católico en Italia*, Madrid, Instituto de Estudios Africanos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1953, que debe ser integrada con Pere MOLAS RIBALTA, *L'alta noblesa catalana a l'edat moderna*, Vic, Eumo y Universitat de Vic, 2004, p. 32-55. Sobre los orígenes de la Inquisición en Nápoles, véase Luigi AMABILE, *Il Santo Ufficio della Inquisizione in Napoli*, vol. I, Città di Castello, Lapi, 1892; Felipe RUIZ MARTIN, «Fernando el Católico y la Inquisición en el reino de Nápoles: génesis de un mito», en *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Estudios*, vol. II, *Pensamiento político, política internacional y religiosa de Fernando el Católico*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1956, p. 317-336.

36. BARÓN DE TERRATEIG, *Política en Italia del Rey Católico, 1507-1516: Correspondencia inédita con el embajador Vich*, vol. I, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1963.

37. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 347-348.

38. Véase ahora Laurent VISSIÈRE, «Lettere scritte, lettere stampate della campagna di Gaston de Foix (1511-1512)», en Dante BOLOGNESI (ed.), *1512: La battaglia di Ravenna, l'Italia, l'Europa*, Ravena, Longo, 2014, p. 237-252; Joana BARRETO, Colette NATIVEL y Gabriele QUARANTA (ed.), *Voir Gaston de Foix (1512-2012)*, París, Publications de la Sorbonne, 2015.

portantes conquistas de las ciudades de Bérgamo y Brescia en ese mismo 1512 desacobardaron a los aliados hispanoimperiales. A la cabeza de estas dos grandes ciudades de Lombardía fue nombrado como lugarteniente el noble Luis Icard y de Requesens, una vez más un aristócrata catalán y un hombre de confianza de Cardona —con el cual tenía también un parentesco— y del Rey Católico.³⁹ Aunque en Bérgamo y Brescia no faltaran voces contra el gobierno hispánico,⁴⁰ la actuación política de Luis Icard, como la de Cardona en Nápoles, estuvo caracterizada por un fructuoso diálogo con la nobleza y por el respeto a las instituciones locales, que fueron también parcialmente reformadas. Este es el caso del Consejo de la ciudad de Brescia, donde Icard incluso intentó —pero sin éxito— reformar los estatutos ciudadanos.⁴¹

También el caso de las ciudades lombardas demuestra cómo la línea política, en el segundo decenio del siglo XVI, siguió siendo la típica aragonesa, pactista y en la mayoría de los casos respetuosa con las peculiaridades de los lugares conquistados, si bien con una preferencia —por lo menos en Bérgamo y Brescia— hacia la facción filoimperial. Fue también gracias a estos nobles catalanes o valencianos, que en los primeros años del Quinientos estuvieron en las instituciones de la Corona, que Fernando el Católico logró mantener elevada, incluso en los últimos años de su reinado y a pesar de la vejez, su reputación de protagonista indiscutible de la escena internacional.

4. LA ANEXIÓN DE NAVARRA: EL DERECHO DE CONQUISTA

El reino de Nápoles había sido conquistado gracias a un hábil planteamiento militar y respaldado por la elaborada diplomacia de Fernando el Católico. Jugando a los «naipes» en la mesa del panorama internacional, el rey Trastámara había vislumbrado siempre la posibilidad, a sus ojos más que legítima (como heredero de Alfonso de Aragón), de anexionar Nápoles a sus dominios. Ahora que su soberanía sobre Nápoles estaba fortalecida, eso no significaba que sus deseos expansionistas sobre otros importantes territorios europeos se hubieran agotado. La baldo-

39. Sobre el linaje Icard, señores de Torredembarra (Tarragona), y específicamente sobre Luis, véase Salvador-J. ROVIRA I GÓMEZ, *La Baronia de Torredembarra a l'edat moderna*, Torredembarra, Patronat Municipal de Cultura, 2003, p. 11-17; Amèlia CASTAN RANÇH, «Els Icard, senyors de Torredembarra i batlles generals de Catalunya, segles XIV-XVII», en Josep FERNÁNDEZ TRABAL (ed.), *Història dels Llupià (1088-1771) i dels seus llinatges incorporats: Icard, Roger i Vallesca*, Canet, Trabucaire, 2006, p. 187-238, esp. p. 203-211.

40. Paolo CAVALIERI, «*Qui sunt guelfi et partiales nostri*»: *Comunità, patriziato e fazioni a Bergamo fra il XV e XVI secolo*, Milán, Unicopli, 2008, p. 126-137.

41. Carlo PASERO, *Francia Spagna Impero a Brescia, 1509-1516*, Brescia, Ateneo di Scienze, Lettere ed Arti, 1958, p. 315-359. Sobre la actividad política de Luis Icard y de Requesens en Cataluña, Nápoles y Lombardía estoy escribiendo una contribución específica.

sa que todavía parecía faltar al mosaico de Fernando II era el reino de Navarra. Pocos territorios habían turbado tanto el pensamiento del rey como el navarro, que no solamente representaba el más difícil confín con la Francia de los Valois, sino que también estaba afectado, ya desde siglos, por una multitud de luchas intestinas por el poder local. La compleja situación social y política de Navarra —siempre en la encrucijada de los conflictos entre Francia y España (no sólo por su posición geográfica)— parecía haberse normalizado ligeramente con la boda del Rey Católico con Germana de Foix, acto que, en teoría, podría aplacar los ánimos de los dos poderosos monarcas enfrentados. Si bien no se había resuelto el enfrentamiento sobre la soberanía de Bigorre y Bearn, que mantenía en conflicto las dos ramas de la casa de Foix, este equilibrio quedó comprometido no tan solo por las cuestiones internas del reino de Navarra, sino también por la guerra entre las coronas de España y de Francia por el control de Italia.⁴²

Sin duda, la batalla de Ravena en 1512 había representado un enorme éxito bélico para Francia, pero habían sido mucho más sorprendentes las consecuencias de la muerte del general de Luis XII, Gastón VI de Foix, porque el duque de Nemours sería —según el rey Valois— el candidato perfecto para exigir el poder en el reino pirenaico. La muerte del general alborotó los ánimos en aquel difícil confín, y los reyes navarros, Juan III de Albret y Catalina de Foix, se aprestaron a afrontar la inevitable pelea entre las monarquías francesa e hispánica por el control de su reino, que durante mucho tiempo habían intentado normalizar bajo el perfil político y administrativo.⁴³

Como hermana de Gastón VI, Germana de Foix podía ahora aspirar a la sucesión en las tierras de Bigorre y Bearn, aunque la ley sálica constituyera una barrera jurídica insuperable contra esa sucesión. La ocasión que se presentó fue irresistible para el Rey Católico, el cual desde hacía mucho tiempo esperaba el momento adecuado para influir en Navarra e infligir un duro golpe a la monarquía francesa. Los astros se alinearon a favor de Fernando II: por un lado, podía contar con el apoyo político y moral de Julio II, próximo a excomulgar al cismático Luis XII, y con él a los Albret; y por otro los argumentos de sucesión dinástica, por cierto capciosos, parecían dar legitimidad a una invasión militar cada vez más inminente. Cuando en el verano de 1512 las fuerzas militares aragonesas y sobre todo castellanas entraron en el territorio navarro, con la ayuda también de Luis II de Beaumont, la victoria contra los Albret, y en consecuencia contra Luis XII, fue aplastante.⁴⁴

42. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 351.

43. Álvaro ADOT LERGA, *Juan de Albret y Catalina de Foix o la defensa del Estado navarro (1483-1517)*, Pamplona, Pamiela, 2005.

44. Sobre la conquista de Navarra, sin pretensión de exhaustividad, véanse los diferentes enfoques de Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Fernando el Católico y Navarra: El proceso de incorporación del*

Estos eventos, en sí mismos, no son suficientes para comprender las complejas razones que provocaron la conquista de Navarra por parte de Fernando el Católico, como demuestran los numerosos estudios y debates desarrollados por los especialistas sobre este tema.⁴⁵ Además de las complicaciones que comportó para el territorio navarro la inclusión del reino en los dominios de la Corona castellanoaragonesa (que fue muy amarga para los opositores del rey Trastámara), aquello que aquí nos interesa es ver cómo en la escena internacional ese acto hizo resaltar, una vez más, las grandes capacidades de Fernando II como político, aunque estuviera ya próximo al ocaso.

Para demostrar su capacidad de interpretar la coyuntura internacional, hay que considerar la eficacia de su apoyo político, además de espiritual, al papado: aunque Julio II no fue el pontífice más amado por el Rey Católico, el papa guerrero fue un arma muy eficaz para desacreditar a Luis XII y a los Albret, que, en efecto, fueron excomulgados con la durísima bula *Exigit Contumacium* (1513);⁴⁶ urgiendo al papa y explorando la animadversión de Julio II hacia Francia —consecuencia de las guerras de Italia y de los intentos de cisma del rey Valois—, Fernando II obtuvo legitimación plena para invadir y ocupar Navarra. Comprobamos una vez más su pragmatismo político, finalizado con la razón de estado y el fortalecimiento de la Corona.

5. EL EPÍLOGO DEL REY TRASTÁMARA

En 1513, Fernando el Católico podía vanagloriarse de haber conseguido la mayoría de sus objetivos en el escenario internacional: establecer o fortalecer su poder en Italia, en el norte de África, en Navarra, e incluso en las Indias, donde se llevaron a cabo las primeras reformas administrativas y judiciales de cierto relieve.⁴⁷ La de mantener el equilibrio en áreas tan diferentes no era una tarea simple, y las perspectivas dinásticas no lo tranquilizaban. Muchas incertidumbres se le planteaban al pensar en su nieto flamenco Carlos de Gante, ya que sus capacidades políticas y su fidelidad a los planteamientos de la Corona no estaban aseguradas, especial-

---

reino a la Corona de España, Madrid, Rialp, 1985; Álvaro ADOT LERGA, *Juan de Albret y Catalina de Foix...*

45. Véase Álvaro ADOT LERGA, «En los umbrales de España. La incorporación del Reino de Navarra a la Monarquía Hispánica. Una aproximación bibliográfica», en Eloisa RAMÍREZ-VAQUERO (ed.), *En los umbrales de España: La incorporación del Reino de Navarra a la Monarquía Hispánica*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2012, p. 447-478 (para una primera información bibliográfica sobre el tema); Alfredo FLORISTÁN IMÍZCOZ y Mercedes GALÁN, *1512, la conquista de Navarra: Historia y derecho*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2012.

46. Tarsicio DE AZCONA, *Las bulas del papa Julio II como justificación de la conquista de Navarra en 1512*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2013.

47. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 353-355.

mente respecto a la coherencia con los objetivos internacionales alcanzados por Fernando en el decenio 1504-1513. La habilidad con la cual el rey Trastámara había conseguido el apoyo social, sobre todo en sus reinos patrimoniales (pero también en Castilla y Nápoles), dependía, en efecto, del profundo conocimiento de sus dominios y de sus súbditos, y eso no estaba para nada garantizado, potencialmente, por un joven soberano extraño al contexto de la Corona castellanoaragonesa y además criado en Flandes.

Podía desvanecerse el proyecto del Rey Católico que se basaba en la convergencia de objetivos exteriores y asuntos interiores, gracias a la participación de diferentes actores procedentes sobre todo de la Corona de Aragón (como hemos constatado, por ejemplo, en relación a las guerras de Italia). El sistema político de Fernando se fundaba sobre la elección de determinadas figuras de apoyo y la exclusión de otros actores sociales juzgados no aptos para los objetivos de la monarquía, que solamente con una mirada superficial podían aparecer desconectados entre sí, y que, en realidad, participaban en un proyecto armónico, centrado en el Mediterráneo occidental. De esa manera, solamente la habilidad y autoridad del rey Trastámara lograban mantener activo ese difícil equilibrio, basado en una colaboración, a menudo rica en tensiones con los grupos sociales que lo apoyaban, pero sin dejar de reconocer al Rey Católico.⁴⁸

En los últimos años de su reinado, Fernando estaba perdiendo la salud, pero no la lucidez de pensamiento y la clarividencia política. Sabía, pues, que muchas de sus conquistas en el campo de batalla, así como en la mesa del juego diplomático, podían fácilmente desaparecer con un cambio circunstancial, especialmente en el frágil contexto italiano. En la Península, los acontecimientos parecieron favorecerle, por lo menos en la fase inicial: la batalla de Ravena se reveló muy pronto un triunfo pírrico para Francia, cuyas tropas, diezmadas, no pudieron evitar que en Milán se reinstaurara el dominio de los Sforza. Ni fue suficiente para el rey francés pactar con Venecia contra la Liga Santa, porque luego, en aquel 1513, los venecianos fueron duramente derrotados en Vicenza y los franceses en Novara.

La pérdida del ducado milanés fue un duro golpe para Luis XII, y pareció anticipar el dominio hispánico en Italia. Pero ni el rey de Francia ni el nuevo papa Medici León X se mostraron dispuestos a permitir esta posibilidad. El nuevo eje francopapal pudo discutir la soberanía de Fernando el Católico sobre Nápoles, y al mismo tiempo dibujar nuevos equilibrios en una Italia cada vez menos capaz de frenar las ansias expansionistas de las grandes monarquías europeas, y plantear la

48. Véase Juan Francisco PARDO MOLERO, *La defensa del Imperio: Carlos V, Valencia y el Mediterráneo*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 33-35.

preeminencia de un estado regional sobre otro:⁴⁹ esto es un preludio de lo que se concretaría en la época de Carlos V, cuando la mayoría de Italia acabaría bajo la influencia hispánica.⁵⁰

A pesar de los intentos de cisma de Luis XII y de los temores por un posible fortalecimiento del poder político francés, el nuevo pontífice León X se aproximó varias veces al rey Valois: en Roma, por otro lado, se barajaba que después de la muerte del Rey Católico (hecho que, considerado su precario estado de salud, se preveía muy próximo) se le podría revocar la investidura del reino de Nápoles, y exigir los derechos de soberanía de la Santa Sede sobre el Mediodía italiano. En una estrategia familiar por parte de León X, Nápoles pasaría a su hermano Julián, y Francia conseguiría de nuevo el ducado de Milán; así se imaginó, aunque no por mucho tiempo, un posible dominio de los Medici en Italia, de la recién reconquistada Florencia hasta Sicilia y Cerdeña, pasando por Roma y Nápoles.

Pero no solo los dos posibles aspirantes al trono de Nápoles murieron en un espacio muy breve (Julián y Lorenzo de Medici), ya que tampoco Francia se mostró dispuesta, especialmente después de las últimas derrotas bélicas, a comprometerse militarmente contra los intereses del rey Trastámara, sólo con el fin de procurar al papa el reino de Nápoles. Acabados así los sueños de dominio secular del papa Medici en la Italia del centro y del sur y también los intentos de una alianza entre Roma y Venecia con claro objetivo antiespañol, la situación política peninsular corría de nuevo el riesgo de tener cambios abruptos.⁵¹

Por otro lado, el rey Fernando tenía simpatía hacia el papa Medici, ya que según Jerónimo Zurita consideró la elección de León X entre los mejores eventos de su vida junto a la toma de Granada. Pero el pontífice no se atrevió a alinearse de manera abierta contra los Valois en favor de la monarquía hispánica y —a causa de su escasa determinación política— en los años siguientes practicó con los dos soberanos una actitud ambigua y ambivalente. No pudiendo por eso contar con el apoyo incondicional de Roma, Fernando tomó una vez más otra senda, bajo la enseña del pragmatismo y de su proverbial inteligencia política: aunque se asoció a los acuerdos de Malinas (abril de 1513), con los cuales el rey de Inglaterra y el Imperio planearon un ataque directo contra Francia, el Rey Católico suscribió al mismo tiempo un armisticio anual con Luis XII, pero limitado tan sólo a las cuestiones transalpinas del conflicto y no al terreno italiano.

El objetivo del rey Trastámara quedaba claro: por un lado, no renunciar a la defensa de los territorios italianos amenazados por Luis XII, y por otro no permitir

49. Marco PELLEGRINI, *Le Guerre d'Italia...*, p. 147-150.

50. Véase ahora Elena BONORA, *Aspettando l'imperatore: Principi italiani tra il papa e Carlo V*, Turín, Einaudi, 2014.

51. Ludwig VON PASTOR, *Storia dei papi dalla fine del Medio Evo*, vol. IV, Roma, Desclée & C. Editori Pontifici, 1960, p. 51-72.

un excesivo fortalecimiento de Maximiliano de Austria ante la posibilidad de un ataque contra Francia. La otra cuestión con el Emperador, que iba asumiendo un peso muy relevante, era la de la sucesión dinástica. Se sabe que Maximiliano quería para su nieto Carlos de Gante un Imperio universal, que comprendiera la Corona castellanoaragonesa, el reino de Nápoles, Milán, Borgoña, Franco Condado, Países Bajos y los dominios de la casa de Austria; en cambio, según Fernando el Católico, la perspectiva de que Carlos fuese nombrado emperador no era deseable y además contravenía la cláusula de investidura concedida por Julio II para el reino de Nápoles. En su pensamiento estaban los dominios hispánicos y los reinos patrimoniales, sin olvidar el favor que Fernando reservaba a su homónimo nieto respecto al flamenco Carlos, al cual se le concedería la Corona de Castilla bajo la condición exclusiva de su mudanza a Castilla.⁵²

El territorio italiano, como vimos, había quedado excluido del compromiso pactado entre Fernando y Luis XII, lo que hizo temer a León X y al Rey Católico una nueva expedición francesa a Italia, con la finalidad de conquistar Milán. La muerte de Luis XII (1 de enero de 1515) pareció por lo menos retrasar esta posibilidad, pero el nuevo joven rey transalpino, Francisco I, se mostró muy pronto dispuesto a seguir con los planes de política exterior de su antecesor. Así, dando prueba de notables capacidades personales y decisorias, Francisco I, entre sus primeras intervenciones políticas, rubricó un tratado de alianza y matrimonio con Carlos de Gante. El acuerdo preveía una boda entre Carlos y Renata de Francia, y fue también ocasión para generar la impresión de una duradera superioridad militar de Francia en Europa, fortalecida por el entendimiento entre el nuevo regente de los Países Bajos y el rey de Francia.

El siguiente capítulo para el rey de Francia fue la marcha militar hacia Milán, a la que se contrapuso, con muchas dificultades, una nueva Liga compuesta por el papa, el Rey Católico, Maximiliano Sforza, el emperador, la república de Génova y Suiza. Cuando en Marignano (septiembre de 1515) el moderno ejército de Francisco I derrotó a las milicias helvéticas y entró triunfante de nuevo en Milán, en muchos territorios del rey Trastámara se temió lo peor, en especial en Nápoles.⁵³ El año 1515 acababa para Fernando del peor modo: el renovado dominio francés en Milán (el único punto no ratificado en el acuerdo de Orleans con Luis XII), la preeminencia bélica del ejército francés, el doble rasero de León X y —sobre todo— la pobre actuación del virrey y capitán general de la Liga Ramón de Cardona (se había retrasado en reunirse con el ejército helvético y volvió a Nápoles de

52. Giuseppe GALASSO, *Il Regno di Napoli...*, p. 233-235.

53. Nueva luz sobre las consecuencias de la batalla en Milán ofrecen ahora Letizia ARCANGELI, «Marignano, una svolta? Governare Milano dopo la “battaglia dei giganti” (1515-1521)», *Archivio Storico Lombardo*, n.º 20 (2015), p. 1-40; Noemi RUBELLO, «Da Marignano a Bologna. Il riavvicinamento diplomatico tra Leone X e Francesco I», *Aevum*, n.º 89/3 (2015), p. 609-627.

forma prematura), no solamente hicieron vanos los frutos de la derrota francesa en Novara de 1513; sino que también anularon la favorable posición político-diplomática adquirida por el Rey Católico con su hábil actuación, basada en la doble senda de una entente con Francia sobre las cuestiones europeas, y de un cierre total hacia ella por los asuntos que afectaban a Italia.⁵⁴

Ulteriores y graves preocupaciones procedían, tanto para Fernando como para Maximiliano de Austria, del acuerdo firmado en París entre Francisco I y Carlos de Austria, que empeoraba decididamente los pactos matrimoniales negociados o intentados en los años anteriores por los abuelos de Carlos de Gante. En esa situación tan dificultosa, en la cual la *vis* política de Fernando parecía ahora muy próxima a desvanecerse, el viejo monarca aragonés no tuvo otra posibilidad más que restablecer la alianza occidental, recibiendo el apoyo de la Inglaterra de Enrique VIII y de Catalina de Aragón, de Maximiliano de Austria y de su nieto Carlos de Gante. A estos últimos en particular se dirigió el Rey Católico, rogándoles que no confiaran en el juicio equivocado de malos consejeros, ya que se arriesgaban a perder todo lo que Fernando había conseguido durante su vida. El bien de la Corona era lo más importante y, para obtenerlo, el monarca deseaba sobre todo una tregua con Francia. Con esa finalidad, el Rey Católico aceptó cambiar sus últimas voluntades, firmadas en Burgos en 1512 y que disponían una regencia de su nieto Fernando en Castilla y Aragón, hasta que Carlos no llegara a la Península. La derrota de Marignano y las consecuencias que pudo provocar sobre el destino del trono de Nápoles convencieron a Fernando el Católico para apartar a su nieto homónimo y aceptar las instancias del preceptor de Carlos, Adriano de Utrecht, cuya presencia en España, por supuesto, no debía de agradar al rey de Aragón. El tiempo le permitió expurgar del testamento la posibilidad de una regencia de Fernando en España y decretar que —hasta la llegada de Carlos a Castilla— la regencia en aquel reino quedara en manos del cardenal Cisneros y en la Corona de Aragón el regente sería el arzobispo de Zaragoza, hijo ilegítimo del Rey Católico, Alfonso.

Pero el rey Trastámara no consiguió rubricar personalmente un acuerdo diplomático con Francisco I, aunque, antes de morir el 23 de enero de 1516 en el modesto pueblo de Madrigalejo, había logrado modificar su testamento y resolver de manera definitiva la delicadísima situación sucesoria hispánica, siempre con el objetivo del bien de sus reinos patrimoniales.⁵⁵ Siete meses después de la muerte de Fernando, en Noyon, le tocó al nieto Carlos I fijar la situación de Italia con Francisco I, con un norte francés y un sur español, preludio de una partición de la tierra firme veneciana que, al final, no se concretaría.⁵⁶

54. Giuseppe GALASSO, *Il Regno di Napoli...*, p. 240-241.

55. Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 374-375.

56. Marco PELLEGRINI, *Le Guerre d'Italia...*, p. 151.

Primeramente direys a su alteza como después que aquí se supo la nueva de la muerte del Rey Cathólico de gloriosa memoria con la buena manera que se a tenido, sin seguirse ningún tumulto en esta ciudad como se acostumbraba en muerte de otros reyes, se alzó por Reyna e Señora su alteza y por príncipe heredero Rey e Señor don Carlos nuestro Señor [...] y que ni antes ni después aquí ahunque el Rey de Francia y sus sequaces han querido poner confusión en el dicho Reyno embiando personas secretamente para ello, ha plazido a Dios nuestro Señor que no han tenido lugar de ejecutar sus malas intenciones [...], de manera que el dicho Reyno ha estado en toda tranquilidad y sosiego como haveys visto.⁵⁷

Con estas significativas palabras empieza la carta oficial con la cual el virrey don Ramón Folch de Cardona le comunicó a Cisneros la reacción de la ciudad de Nápoles a la noticia de la muerte de Fernando el Católico. En su larga misiva —escrita sobre todo con el intento de justificar a los ojos de Carlos I su actuación en Nápoles durante el reinado del rey Trastámara—, Cardona quiso fijar dos puntos determinantes: que la capitalidad del reino aceptaba los nuevos reyes (sin que la nobleza filofrancesa se rebelara) y que la actuación de su protector, el Rey Católico, había dejado una memoria «gloriosa». El adjetivo, en la carta de Cardona, se vuelve con frecuencia obsesivo. Estas palabras —no solo para el noble catalán, sino también para muchos súbditos de la corona, en especial de Aragón— en absoluto eran retóricas o circunstanciales. Fernando, a lo largo de su vida, se había procurado enemigos políticos y admiradores: no había guiado a la cristiandad hacia una edad mesiánica, pero había sido sin duda el monarca europeo que más había albergado esta esperanza, tanto religiosa como política.

Puente entre los mundos medieval y moderno,⁵⁸ más que personificación perfecta del Estado moderno, Fernando el Católico —y más allá de la suerte fluctuante de su figura, en el ámbito historiográfico, en los últimos quinientos años— representa sin duda la cumbre de una cultura política internacional arraigada no en un pensamiento humanista o utópico, sino en la tradición política de la Corona de Aragón, el «paraíso» del rey Trastámara.⁵⁹ Pese a la gran cantidad de estudios llevados a cabo durante los últimos decenios, aún quedan muchas investigaciones posibles de su política internacional.⁶⁰ No solamente nuevos documentos podrían

57. José María DOUSSINAGUE, *El testamento político de Fernando el Católico*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1950, p. 560-561.

58. Ernest BELENGUER, «Presentació», en Ernest BELENGUER (dir.), *Història de la Corona d'Aragó...*, p. 13.

59. Sobre este tema, véase Ernest BELENGUER, *Ferdinando e Isabella...*, p. 7-28.

60. Véase, por ejemplo, Filip KUBIACZYK, «Entre guerra y diplomacia. Fernando el Católico y la política exterior de España de 1492 a 1516», en Aurora EGIDO y José Enrique LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 375-382.

llevar a importantes hallazgos, sino también el análisis de historias municipales, crónicas, memoriales familiares y correspondencias privadas a menudo ignoradas en favor de dos fuentes excesivamente usadas, o sea, Guicciardini y Maquiavelo. Del inmenso patrimonio narrativo todavía no editado podrían así salir a la luz nuevos elementos que completaran el retrato de un hombre que marcó indeleblemente su época.

La imatge historiogràfica del rei Ferran II i les seves actuacions

Ernest BELENGUER I CEBRIÀ
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona
Coordinador científic

En començar aquesta comunicació, s'ha d'aclarir una qüestió que, tot i que sigui veritat, molt sovint s'ha minimitzat: Ferran va ser rei dels nostres països —és clar—, però també durant anys del regne castellà, almenys des de la Concòrdia de Segòvia del 15 de gener de 1475 i fins a la mort d'Isabel, la seva esposa, en octubre de 1504. No va ser un rei absolutament encadenat als desigs de la seva dona o del món fonamentalment nobiliari del regne castellà. Va ser un rei amb els seus regnes patrimonials, units dinàsticament a la seva muller castellana, la Corona dels quals abrigava tots els seus territoris bo i mantenint cadascuna de les seves institucions i donant-los una idea més clara d'unitat cap a la política exterior que no dintre d'ells. Això no obstant, l'existència de la parella reial, en el seu temps, la seva memòria dels fets i les conseqüències seculars facilitaren —a qui aleshores volgué i als cronistes i historiadors posteriors— de fer comentaris més o menys favorables cap a un dels sobirans o cap a l'altre.

En poques paraules, el rei Ferran, ja en el seu temps, però sobretot al llarg dels segles XVI i XVII, va ser més elogiat que la reina Isabel, òbviament sense menysprear-la. Al principi, a més, hauria estat impossible fer-ho, bàsicament per part dels cronistes castellans per als quals la reina era «la seva» reina. Ella mantenia el poder a Castella i aconsellava el marit, que l'escoltava perquè —com diu Hernando del Pulgar— «conocía su gran suficiencia». Malgrat tot, «dábase a otras mujeres»,¹ un defecte personal i íntim que els cronistes castellans de l'època criticaven, igual que els italians llatinitzats que, com a professors, entre d'altres coses, rondaven per la cort castellana, com Marineo Sículo i Pere Màrtir d'Angleria. Però, en conjunt, tots veien Ferran II com un gran rei, ja sigui en boca d'Andrés Bernáldez, Diego de Valera o Hernando del Pulgar, que arribà a fer una descripció del monar-

1. Hernando del PULGAR, *Crónica de los muy altos e muy poderosos don Fernando e doña Isabel*, Madrid, 1953, col·l. «Biblioteca de Autores Españoles», núm. LXX, cap. III, p. 256.

ca bastant favorable.² Més ho va fer Alonso de Palencia, un cronista vinculat al grup aragonès a Castella i sembla que una mica misogin.

Apunto aquesta paraula perquè un seriós historiador del nostre temps va escriure un treball sobre la historiografia d'Isabel la Catòlica en els Àustria. Després de reconèixer que la presència d'Isabel va existir a Castella, no troba altra solució per a explicar determinats silencis, que podrien entendre's com «atronadores gritos»,³ sinó el fet del gènere femení que representava la reina. Clarament ho va dir Juan de Mariana en la frontera dels segles XVI i XVII: «una hembra de grande ánimo, de prudencia y constancia mayor que de mujer, y de aquella edad se podía esperar».⁴ I que assenyalava Alvar Ezquerria, referint-se a aquells temps: «como mujer debía ser tutelada, como luego sería Juana por Felipe I o como sería María de Inglaterra por Felipe II», ja que «las muestras en el Arte de una Isabel solapada por Fernando son múltiples».⁵ I aquesta línia també es nota en les lloances que els escriptors italians del Renaixement varen dedicar a la reina Isabel, tal com subratlla l'article de Carlos Hernando.⁶

Això no obstant, la presència de Ferran II va ser més persistent en els dos primers segles modernistes, fins al punt que fra Prudencio de Sandoval, quan parlà dels avis materns de l'emperador Carles V, va destacar sobretot Ferran en una inscripció en la seva efígie de «Ferdinandus, rex Castellae».⁷ Més endavant, Jerónimo Zurita, en la seva *Crónica del rey don Hernando*;⁸ Baltasar Gracián, en *El político don Fernando el Católico*;⁹ el murcià Saavedra Fajardo, en la seva breu apologia de

2. M.ª Isabel del VAL VALDIVIESO, «La visión castellana de Fernando II», a *Ferdinandus, príncipe del Renacimiento, rex Hispaniarum*, Saragossa, Diputación Provincial de Zaragoza i Cortes de Aragón, 2006, p. 59-69. L'autora sintetitza els punts de vista dels cronistes castellans en vida del rei Ferran, però se centra molt en la crònica d'Alonso de Santa Cruz de mitjan segle XVI, que recull i corrobora el material escrit abans.

3. Alfredo ALVAR, «Isabel la Católica en la historiografía de los Austria», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Visión del reinado de Isabel la Católica*, Valladolid, Ámbito, Instituto de Historia Simancas, 2004, p. 243. Alvar esmenta com a cronistes més isabelins Castiglione en el seu *Cortesà*, Juan Márquez en *El gobernador cristiano*, o Diego de Colmenares, ja en el segle XVII.

4. Alfredo ALVAR, «Isabel la Católica en la historiografía...», p. 240.

5. Alfredo ALVAR, «Isabel la Católica en la historiografía...», p. 243.

6. Carlos J. HERNANDO, «La imagen de Isabel la Católica en la cultura italiana del Renacimiento», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Visión del reinado de Isabel...*, p. 147-194.

7. Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica: Estudio crítico de su vida y su reinado*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1993, p. 415.

8. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey don Hernando el Católico: De las empresas y ligas de Italia*, edició a cura d'Ángel Canellas Lòpez, Saragossa, Diputació General d'Aragó, 1989. Cal veure també Esteban SARASA, «Fernando el Católico en la obra del cronista Jerónimo Zurita», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico en la historia, la literatura y el arte*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2014, p. 105-117.

9. Baltasar GRACIÁN, *El político don Fernando el Católico*, Saragossa, Diputación Provincial, 2000, facsímil de l'edició de 1640.

Política y razón de estado del Rey Católico don Fernando, i l'extremeny Blázquez Mayoralgo, en 1646, amb la seva *Perfecta razón de estado, deducida de los hechos del señor rey don Fernando el Católico*: tots ells atribuïen al rei Ferran II l'origen i les conseqüències posteriors d'una monarquia ja composta en els temps en els quals s'escrivien les seves obres. Ara bé, a excepció en tot cas de Zurita, que poc tractà aquest tema i sí i molt l'expansió internacional del rei, els altres entenien que la raó d'estat —tal com en 1591 ho havia assenyalat el pare Ribadeneira en *Virtudes al príncipe cristiano*— no permetria la secularització d'aquest darrer enfront de la religió. Un tema —el del laïcisme— que sí que es defensava a Europa des de Maquiavel fins a Botero incloent-hi Bodin. Però per a aquells analistes del Barroc hispà, a mitjan segle XVII, el rei Ferran ja mostrava tot un tarannà autoritari que volia controlar àmplies àrees dels seus regnes, només units ja en temps dels Habsburg per la superior institució monàrquica, si bé no arribà mai a la idea del laïcisme de Maquiavel o Botero.

Hi hagué més historiadors, tots dels seus regnes patrimonials, que també reivindicaren la figura del rei Ferran. Així, Jerónimo Blancas, amb els seus *Comentarios de las cosas de Aragón* de 1588; Juan Briz Martínez, en 1620, que defensà la posició del rei Ferran respecte a les Índies; Bartolomé Leonardo de Argensola i fins i tot Francisco Andrés de Uztarroz i Diego José Dormer.¹⁰ Tampoc els catalans d'aquests dos segles i mig posaren pals a les rodes en el cas de Ferran II, com ja fa molts anys assenyalà Vicens Vives en recordar Pere Miquel Carbonell, Pere Tomic, Andreu Bosch, Gilibert Bruniquer i Joan Pau Xammar.¹¹ I tampoc res es troba en el cas de judicis negatius, tant en els mallorquins Benimelis i Vicent Mut com en els valencians Viciano i Escolano, per citar alguns exemples.¹²

El segle XVIII començà a produir canvis. Al cap i a la fi, a Europa, excepció feta d'Isabel Tudor al segle XVI, algunes dones havien arribat a ser reines i àdhuc emperadrius, com el cas de Maria Teresa d'Àustria o Caterina de Rússia. Però amb tota seguretat va influir més la pèrdua dels conceptes de monarquia composta que havien mantingut els Habsburg, substituïda pel major centralisme castellà després dels decrets de Nova Planta i l'arribada dels Borbons al poder.

Encara un cert equilibri entre els dos reis varen mantenir les obres de Juan de Cabrera en 1719, de Juan de Ferreras de 1724 i fins i tot de Feijoo en 1727. Aquest equilibri, una mica ambivalent, es manifesta en l'extensa obra d'Antoni de Capmany, el gran historiador nascut a Barcelona el 1742 i autor, entre altres obres, de les *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona (1779-1792)*. L'esmentada ambivalència l'ha subratllat Javier Antón Pe-

10. Ernest BELENGUER, «Balance historiográfico sobre Fernando II de Aragón», a *Ferdinandus, príncipe del Renacimiento...*, p. 17-22 i seg.

11. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, vol. 1, Barcelona, Seminari d'Història de Catalunya, Monografies històriques, 1936, p. 31-34.

12. Ernest BELENGUER, «Balance historiográfico sobre Fernando II...», p. 20.

layo en comparar el seu discurs d'entrada a la Real Academia de la Historia de Madrid amb el segon discurs de recepció a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1782). Com ha fet veure Antón Pelayo, hi ha unes diferències clares entre el primer i el segon text.¹³ Això no obstant, en la seva gran obra *Memorias históricas sobre la Marina...*, Capmany té un gran concepte de Ferran II, precisament en l'aspecte de les seves relacions afectuoses amb Barcelona. Com diu Vicens Vives, «és el darrer historiador català que parlarà així del Rei Catòlic».¹⁴

Ara bé, ja des d'abans, el pare Flórez, en la seva *Memoria de las reinas católicas* de 1761,¹⁵ havia recuperat, si és que s'havia perdut, la visió favorabilíssima d'Isabel. Era un precedent d'allò que succeiria al principi del segle XIX, quan el discurs d'entrada a l'Acadèmia de la Història de Diego Clemencín exaltà la figura de la reina castellana. El seu *Elogio de Isabel la Católica* deixà com a actor ben secundari el seu marit Ferran, ja que a la mort d'Isabel «el eclipse que se siguió inmediatamente en la gloria de España manifestó bien a las claras quién era el sol que la alumbraba».¹⁶ L'espanyolisme castellà s'imposava sense paliatius de cap a cap de tot el Vuit-cents i gran part del segle XX. Cal no oblidar que en el segle XIX hi hagué una reina Isabel II i després, ja en plena restauració d'Alfons XII, Cánovas del Castillo arribà a dir que «la centralización es la civilización».

Però el problema per a Ferran II no tan sols provenia del món castellà. També a Catalunya i sota la influència de la Renaixença els historiadors catalans d'aquest període i àdhuc del primer terç llarg del segle XX criticaren sovint el rei del redreç, paraula que ja començava a llegir-se aleshores. Ho varen fer d'acord amb les idees de l'època en la qual vivien traslladant el segle XV als temps del Vuit-cents. Noms com els de Pi i Aramon, Coroleu, Pella i Forgas, Víctor Balaguer, els Bofarull, Sanpere i Miquel, Teodor Creus i Carreras i Candi han estat criticats per l'obra de Jaume Vicens Vives.¹⁷

Ja en el segle XX, i fins a la figura de Vicens Vives, els historiadors catalans tampoc veieren amb bons ulls el regnat de Ferran II. Tret d'Elies Serra i Ràfols en la seva obra sobre els remences, que Vicens Vives valora molt malgrat que també veu en aquest autor una idea «anti Ferran II», els judicis d'Antoni Rovira i Virgili i Ferran Soldevila no són gaire favorables. Sobretot del primer i de la seva *Història nacional*

13. Javier ANTÓN PELAYO, «El discurs de presentació d'Antoni de Capmany a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1782)», *Manuscrits*, núm. 19 (2001), p. 163-174.

14. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 35.

15. Enrique FLÓREZ, *Memoria de las reinas catholicas, historia genealógica de la Casa Real de Castilla y León*, ed. facsímil d'Antonio Marín, Madrid, 1761 (reeditada per Javier Campos, Valladolid, Junta de Castilla y León, 2002).

16. Diego de CLEMENCÍN, *Elogio de la reina católica doña Isabel leído en la Junta pública que celebró la Real Academia de la Historia el día 31 de julio de 1807*, Madrid, Imprenta de I. Sancha, 1821, col. I. «Memorias de la Real Academia de la Historia», núm. VI, p. 54.

17. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, p. 36-66.

de Catalunya, amb qui Vicens Vives va tenir una sonada polèmica el 1935. Però també, amb més suavitat i cordialitat, amb el segon, que veia en el matrimoni de Ferran i Isabel «un fet providencial, un magnífic preliminar per a facilitar l'hegemonia castellana»,¹⁸ darrere del qual el rei va desplegar una política totalment contrària a Catalunya. De fet, tots dos comparteixen la idea de Pella i Forgas —del segle XIX—, quan amb la seva boda amb Isabel es va perdre en Ferran el príncep propi per a convertir-se en rei d'Espanya. Soldevila només salva el rei Ferran, morta Isabel i casat amb Germana, quan en aquells anys es donà un gir total a la política reial.

Vicens Vives recordà en el seu llibre altres treballs importants, ja no de catalans. Aquests treballs abordaren qüestions agràries del país, com Eduardo de Hinojosa¹⁹ o autors que en el passat s'havien apropiat elogiosament al rei Ferran, com fou el cas de Baltasar Gracián, ben estudiat per Àngel Ferrari.²⁰ A més, s'ha d'assenyalar tota una sèrie d'historiadors, alguns d'aragonesos, que des del segle XIX i al llarg del XX han escrit sobre el rei Ferran. Noms com els de Vicente de la Fuente, citat després per Del Arco, Eduardo Ibarra,²¹ Giménez Soler,²² Ricardo del Arco,²³ José Doussinague,²⁴ Fernando Solano Costa,²⁵ Corona Baratech i els sis volums tan coneguts de política internacional d'Antonio de la Torre, que varen començar-se en 1949, són encara representatius de la importància donada al rei Ferran.²⁶ Una altra cosa fou, en la dècada dels anys cinquanta i en la revista *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* nascuda en 1951, que apareguessin uns pretesos historiadors qualificats per Fernando Solano com «una corriente bibliográfica deleznable, de circunstancias, movida con una intención patriótica más que con una finalidad histórica».²⁷

18. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, p. 70.

19. Eduardo de HINOJOSA, *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*, Madrid, Librería general de Victoriano Suárez, 1905.

20. Àngel FERRARI, *Fernando el Católico en Baltasar Gracián*, Madrid, Espasa Calpe, 1945.

21. Eduardo IBARRA, *D. Fernando el Católico y el descubrimiento de América*, Madrid, Imprenta de Fortanet, 1892.

22. Andrés GIMÉNEZ SOLER, *Fernando el Católico*, Barcelona, Labor, 1941.

23. Ricardo del ARCO, *Fernando el Católico artífice de la España imperial*, Saragossa, Heraldo de Aragón, 1939.

24. José María DOUSSINAGUE, *La política internacional de Fernando el Católico*, Madrid, Espasa Calpe, 1944; José María DOUSSINAGUE, *El testamento político de Fernando el Católico*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, s. d.; José María DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y el cisma de Pisa*, Madrid, Espasa Calpe, 1946; José María DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, Madrid, Espasa Calpe, 1944.

25. Fernando SOLANO COSTA, «Lectio brevis sobre Fernando el Católico», a *Estudios de Historia del Departamento de Historia Moderna*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1979, p. 101-114. Aquest article tan sols era una mostra de tots aquells —es veuran més tard— que va escriure aquest autor.

26. Antonio de la TORRE, *Documentos sobre relaciones internacionales de los Reyes Católicos*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949-1966, 6 v.

27. Fernando SOLANO COSTA, «Genio y figura de Fernando el Católico», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, Saragossa, núm. 39-40 (1981), p. 122.

Es destacava en tots un aragonesisme per davant del castellanisme isabelí, com pot veure's en aquesta nota.²⁸ Ochoa Brun arribà a dir que Castella —curiosament la maleïda Castella— havia estat la base d'una possible ruptura de la unitat d'Espanya, ja fos en les seves exigències de la coronació a Isabel com a única reina castellana abans de la Concòrdia de Segòvia, ja fos en el testament d'Isabel, que no deixava com a rei el seu marit Ferran i només el nomenava governador en el cas que la seva filla Joana i el seu gendre Felip no poguessin regnar bé. Era aquest, doncs, un aragonesisme que invertia la truita de la historiografia tradicional catalanoaragonesa: un aragonesisme no bolcat cap a la seva Corona originària, sinó cap a l'espanyolisme de principis dels anys cinquanta del segle xx, bo i cercant fantasmes castellans on no n'hi havia. Alguna vegada i en anys posteriors, algun historiador seriós gairebé ha caigut en línies d'aquesta mena en afirmar, referint-se al testament d'Isabel de 1504, que «la voluntad de la reina significaba apartar a su esposo del trono y dejar el reino desgajado de Aragón en manos de una hija incapaz».²⁹

No crec que aquest fos el seu pensament, bo i coneixent la preocupació d'Isabel per la seva filla quan en 1503 es va veure obligada a viatjar des de Segòvia fins al castell de La Mota. D'allí, Joana havia volgut escapar en busca del seu marit. Aleshores, la discussió entre mare i filla va ser tan dura que Isabel la Catòlica arribà a dir que «entonces ella me habló tan reciamente, de palabras de tanto desacatamiento y de tan fuera de lo que hija debe decir a su madre, que si yo no viera la disposición en que ella estaba, yo no se lo sufriría en ninguna manera».³⁰ Al cap i a la fi, cal pensar que la reina Isabel no podia fer altra cosa més que el codicil escrit nomenant governador general el seu marit en cas que els nous reis —Joana, la patrimonial, i el gendre també malvist per Isabel— no poguessin governar. Convé recordar que legislació de *La Partida* 2,15,2 no admet cap dubte sobre l'herència en la filla major si no hi hagués barons ni fills de barons.³¹

Per sort, no tot el que es va escriure en els anys cinquanta del passat segle era com els treballs d'aquests historiadors acabats d'esmentar. Entre el 4 i l'11 d'octubre de 1952 es va fer a Saragossa el V Congrés d'Història de la Corona d'Aragó de-

28. Miguel A. OCHOA BRUN, «Semblanza de Fernando el Católico»; Ramón LACADENA, «Fernando el Católico estudiado como marido aragonés»; Miguel A. OCHOA BRUN, «Castilla contra la unidad»; Joaquín PÉREZ VILLANUEVA, «Evocación del rey don Fernando el Católico»; Miguel LÓPEZ DEL CAMPILLO, «Glosas del señor rey Fernando II de Aragón». Tots ells enviats a *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* abans de 1952, però impresos des de 1954: vol. 1, p. 122-135; vol. 2, p. 145-156; vol. 2, p. 61-83; vol. 3, p. 67-77, i vol. 4-5, p. 39-54.

29. J. Àngel SESMA, *La Corona de Aragón: Una introducción crítica*, Saragossa, CAI, 2000, p. 175.

30. DUQUE DE BERWICK Y DE ALBA (ed.), *Correspondencia de Gómez de Fuensílida, embajador en Alemania, Flandes e Inglaterra (1496-1509)*, Madrid, s. e., 1907, p. 197.

31. Ernest BELENGUER, «Fernando el Católico», a *Catàleg de l'Exposició «Los Reyes Católicos y la Monarquía de España»*, Madrid, Ministeri de Cultura i Generalitat de Valenciana, 2004, p. 43-58 i, sobretot, p. 54-55.

dicat totalment a Ferran II, ja que se celebrava el cinquè centenari del seu naixement. En poc temps, tres volums publicats entre 1954 i 1956 presentaven en aquella època comunicacions ben importants del seu regnat amb els millors historiadors del moment, alguns fins i tot estrangers, majoritàriament italians, tal com es pot comprovar en el volum *Fernando el Católico e Italia*.³² Ja des d'abans, a més de diversos llibres tan coneguts d'aquest autor, cal esmentar el publicat *post mortem* en 1962 per Jaume Vicens Vives, que havia acabat el primer dels quatre volums que pensava escriure com aquell que només arribà a 1479 i que ha estat reeditat en 2006.³³

Després de Vicens Vives, poc s'ha fet sobre el Rei Catòlic en general. Autors ja coneguts com Àngel Sesma pel seu estudi sobre la Diputació aragonesa en temps de Ferran II³⁴ o jo mateix sobre la ciutat de València durant aquells anys³⁵ varen ser els precedents de síntesis més àmplies d'un historiador³⁶ i de l'altre.³⁷ Sense oblidar les aportacions de Suárez Fernández³⁸ i de Ladero Quesada,³⁹ crec que cal esmentar

32. Amb aquest títol va sortir en 1954 el tercer; el segon, *Pensamiento político, política internacional y religiosa de Fernando el Católico*, fou de 1956, i el primer, *Vida y obra de Fernando el Católico*, aparegué en 1955. Tots tres de la Institució Fernando el Católico (Consejo Superior de Investigaciones Científicas) de Saragossa.

33. Convindria veure també la introducció a aquesta reedició: Miquel A. MARÍN GELABERT, «La fatiga de una generación. Jaume Vicens Vives y su *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*», a Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Saragossa, Cortes de Aragón, 2006.

34. J. Àngel SESMA, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II, 1479-1516*, Saragossa, Institució Fernando el Católico, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1977.

35. Ernest BELENGUER, *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976. Ampliació castellana com a *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, PUV, 2012.

36. J. Àngel SESMA, *Fernando de Aragón: Hispaniarum Rex*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1992. El llibre de Sesma acaba en 1492; per tant, no hi són tots els anys de Ferran II. Es va publicar l'any del cinquè centenari del descobriment d'Amèrica.

37. Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico: Un monarca decisivo en las encrucijadas de su época*, tercera edició corregida i augmentada, Barcelona, Península, 2001. L'original d'aquest llibre va sortir en català i castellà en 1999 a Edicions 62 i Península, ja que les dues pertanyien a la mateixa editorial. He esmentat la tercera edició perquè és més àmplia i té un capítol més, tal com ho demanà Salerno Editrici, traduint i publicant en italià el llibre en 2001.

38. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos*, Madrid, Rialp, 1989-1990, 5 v. L'autor també publicà al llarg de molts anys sis volums sota el títol *La política internacional de Isabel la Católica: Estudios y Documentos*, títol poc adequat a una documentació que provenia majoritàriament de Ferran II. L'autor, és lògic, és el major especialista sobre Isabel la Católica en diversos llibres que aquí no se citen i possiblement per això té el títol dels volums anteriors. Sí que crec que s'ha de dir que Suárez Fernández no és el mateix si escriu sobre Isabel que si ho fa sobre Ferran. Penso que va cometre un error quan publicà el seu *Fernando el Católico*, Barcelona, Ariel, 2004, reeditat en 2013. En una paraula, aquest historiador castellà centralitza massa els regnats d'Isabel i Ferran i oblidava sovint les característiques pròpies dels regnes patrimonials del Rei Catòlic.

39. Així, per exemple, Miguel Á. LADERO QUESADA, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid, Alianza, 1999. Darrerament, Ladero Quesada ha publicat un llibre important sobre Ferran II i Castella:

llibres sobre Ferran II en què han col·laborat bastants historiadors.⁴⁰ Tampoc no s'hauria d'oblidar algun volum que va veure la llum en 2004, centenari d'Isabel la Catòlica, però on es poden trobar alguns treballs sobre Ferran II, ja que s'ha pluralitzat el seu títol.⁴¹ Després s'ha d'esperar gairebé deu anys, quan la proximitat del cinquè centenari de la mort de Ferran II produeix un renaixement dels seus estudis: ja en el 2014,⁴² ja en el 2015, tot i que en aquest any cal distingir llibres fluixos⁴³ d'una exposició important.⁴⁴ Evidentment ara entrem ja en el 2016 i, en conseqüència, en la celebració de congressos, com aquest mateix, la publicació dels quals encara no s'ha fet. Sí que es pot dir que s'han publicat novel·les històriques que de cap manera jo esmentaré, tret d'una que vol ser història i està escrita per un periodista.⁴⁵ Algun treball o altre citaré després en les pàgines següents, sense voler dir que aquest repàs historiogràfic sigui exhaustiu, qüestió molt difícil d'aconseguir.

UNES PARAULES AL VOLTANT DEL TARANNÀ DE FERRAN II

En 1956, una brillant ponència de José Antonio Maravall, bo i intentant explicar la personalitat política de Ferran II, va concloure amb interrogants i amb la necessitat d'investigar-la més.⁴⁶ Maravall atribuïa al rei certes qüestions importants que va desenvolupar el regnat de Ferran II: sobirania a l'exterior, burocràcia a l'interior i preocupació de l'economia en una àrea i en una altra, possiblement més pels seus interessos propis que pels dels pobles que governava. Totes elles eren pilars d'un incipient Estat modern més a prop d'una burgesia moderna que d'un feudalisme medieval. A això afegia les contraposicions discutibles en relació amb

---

Miguel Á. LADERO QUESADA, *Los últimos años de Fernando el Católico, 1505-1517*, Madrid, Dykinson, 2016.

40. En dos d'ells ha actuat com a codirector i presentador Esteban Sarasa. Són: Esteban SARASA, *Fernando II de Aragón: El Rey Católico*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1996; Esteban SARASA, *Ferdinandus: Príncipe del Renacimiento. Rex Hispaniarum*. Comissaris d'aquesta exposició: Ricardo Centellas i Esteban Sarasa, Saragossa, 2006.

41. *Los Reyes Católicos y la monarquía de España*. Comissari i vicecomissari de l'exposició: Alberto Bartolomé i Carlos Hernando, Madrid, 2004.

42. Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, 2014.

43. Són els casos de Francesc PUIGPELAT, *Ferran el Catòlic, un rei controvertit*, Barcelona, Base, 2015; Henry KAMEN, *Fernando el Católico*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2015; Salvador RUS RUFINO, *Una biografía política de Fernando el Católico*, Madrid, Tecnos, 2015.

44. Carmen MORTE, J. Ángel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón: El rey que imaginó España y la abrió a Europa*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2015.

45. Fernando MARTÍNEZ LAINEZ, *Fernando el Católico: Crónica de un reinado*, Madrid, Edaf, 2016.

46. José A. MARAVALL, «El pensamiento político de Fernando el Católico», a *Pensamiento político...*, p. 9-24.

l'Església —la temporal que volia controlar— i l'acceptació de certes profecies messiàniques, a més d'una cultura potser no tan alta com la que diuen els historiadors castellans pel que fa a Isabel, però de cap manera menyspreable. Finalment, el seu treball no l'acabava de convèncer ni a ell mateix. Seixanta anys després, podríem dir que hem avançat en el coneixement definitiu del rei Ferran II? Sense cap mena de dubte hem avançat, però, definitivament? Jo diria que no i només vull afegir unes senzilles notes a aquests temes, sobretot una.

Abans de tot, sembla que hi ha una realitat que no podem marginar: les influències que pogué tenir un nen que gairebé va néixer enmig dels conflictes que portaren el seu pare fins al problema del príncep i germanastre seu, Carles de Viana, i, pitjor encara, a la Guerra Civil catalana de 1462-1472 amb el tancament amb la seva mare Joana Enríquez a la Força de Girona, entre altres moltes coses. Influències que forjaren una personalitat forta —o no hauria pogut aguantar totes aquestes convulsions—, a la vegada que molt pragmàtica, independentment d'una intel·ligència desperta i sempre treballadora.

Crec que aquests breus conceptes no poden ser discutits, afegint-hi a més tots els esdeveniments, ja en el seu regnat, que anaven solidificant el seu tarannà, incloent-hi fins i tot el mateix fracàs en l'intent regicida per a matar-lo. Aquest pogué àdhuc fer-li creure —i així més d'un historiador i algunes llegendes que provenien de l'època baixmedieval ho testimoniaven— que Déu aleshores no podia deixar-lo morir? El rei que havia conquerit Granada, expulsat els jueus, cridat a ser rei de Jerusalem —com així ho fa dir ell en documents darrers de la seva vida—, obligat a conquerir l'Àfrica, a ser el Monarca Universal, l'anomenat l'Encobert o Rata-penada i àdhuc el rei dels últims dies.⁴⁷

Davant de tot això no pot sorprendre tota la sèrie d'elogis que se li varen fer en el seu temps i que, en relació amb el concepte d'Espanya, Vicens Vives ja va mostrar en esmentar els punts de vista del cardenal Margarit, d'Andreu Alfonsello, del batle valencià Diego de Torres en relació amb els territoris patrimonials. Això sí, tampoc va oblidar-se de les posicions de Gómez Manrique, de Diego de Valera o

47. Tota la qüestió de llegendes baixmedievales sense córrer gaire pot trobar-se en historiadors del nostre país. Així, Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia i poder al Renaixement. Texts profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*, València, Eliseu Climent, 1997. D'altra banda, també cal citar Alain MILHOU, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid, Casa-Museo Colón, 1983. I, més actuals, tres obres. La primera, de José Luis CORRAL, «Fernando el Católico y la construcción historiográfica de un mito», *Aragón en la Edad Media*, núm. XXI (2009), p. 99-120. L'autor destaca els versos del poeta aragonès Pedro Marcuello, copiats d'una cobla que va oir a Terol el gener de 1482 (p. 109-110). La segona, de Carmen MORTE, «El reconocimiento de Fernando II de Aragón como monarca universal», a Carmen MORTE, J. Àngel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón...*, p. 21-27. I la tercera, d'Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, «El "Rey Católico" de las primeras guerras de Italia. Imagen de Fernando II de Aragón y V de Castilla entre la expectación profética y la tensión internacional (1493-1499)», *Medievalismo*, núm. 25 (2015), p. 197-232.

d'Ínigo de Mendoza. Tots a la vegada parlaven de Ferran II com el senyor emperador d'Espanya, la clau de les dues Hispànies —la Citerior i la Ulterior— o el personatge que «hauréis la monarquia de todas las Españas».⁴⁸ Unes frases que òbviament expliquen per si mateixes les dures crítiques que el rei havia rebut dels historiadors catalans del segle XIX ja assenyalats.

Ara bé, de tots els adjectius descrits, potser que el del pragmatisme sigui el més real, sempre i quan les decisions convinguessin al monarca. Pragmàtic fou acceptar les capitulacions de Cervera de març de 1469 per a iniciar les accions que conduïen al matrimoni amb Isabel, princesa aleshores d'Astúries i hereva, per tant, d'Enric IV. Cal recordar que, segons aquelles, el futur marit semblava més un *condottiero* italià al servei de la seva esposa que un autèntic rei, tot i que fos consort. Però s'havia de pensar que Ferran era l'únic baró Trastàmara que quedava a Castella, malgrat que Isabel, com a dona, podia ser allí reina patrimonial. Per això, el seu pragmatisme no oblidava que, consumada la boda, la situació, bé que amb dificultats i discussions polítiques, podia resoldre's més a favor de Ferran. Qüestió que va succeir a la Concòrdia de Segòvia (15 de gener de 1475) i enmig de la Guerra Civil castellana entre Isabel i la seva neboda Joana, l'anomenada Beltraneja.

El pragmatisme també el va mostrar, tot i avançant la conquesta de l'emirat granadí acabada en gener de 1492 tal com volia Isabel, amb la recuperació de les terres catalanes de Rosselló i Cerdanya que la França de Lluís XI i Carles VIII volia mantenir com a pròpies. Ara, en 1493, Ferran II podia comptar amb tota l'ajuda castellana i el setembre de 1493 els comtats catalans passaren a mans de la monarquia, que després s'expandiria per terres d'Itàlia entre 1494-1495 i 1503 (conquesta de Nàpols). Els punts de vista catalanoaragonesos s'imposaven a la tradicional —des de feia un llarg segle— política castellana d'amistat amb França que havia creat Enric II, l'anomenat «de las Mercedes». S'imposaven amb l'acord total d'Isabel.

Pragmàtic va ser també Ferran II quan va acceptar el testament isabelí en octubre de 1504. Certament, la noblesa castellana —a excepció del duc d'Alba—, que qualificava el rei de vell *catalanote*, no el volia, però sí les ciutats. Malgrat tot, Ferran II no posà cap obstacle a aquell testament, ja que amb la legislació de *Las Partidas* —com s'ha dit— era impossible que Isabel pogués fer cap altra cosa. Només va nomenar-lo governador general en el supòsit que la nova parella reial —Joana «la Boja» i Felip de Flandes— no pogués governar. Ferran II va anar a Nàpols, cessà el Gran Capità de virrei i nomenà fidels seus com a substituïts, com fou el comte de Ribagorça. És a dir, assegurà el control del regne de Nàpols conquerit el 1503. En tot cas, si hi hagués problemes ja el cridarien els castellans,

48. Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmars (segle xv)*, 2a ed., Barcelona, Vicens-Vives, 1980, p. 234-238.

com així va succeir. I encara actuà de governador a la mort de Felip d'Habsburg en 1506 i després va recloure la seva filla Joana a Tordesillas. Més encara, amb el suport de Cisneros, aquest monarca *universal* es dedicà a la conquesta de places al nord d'Àfrica des de 1509 cap endavant. Abans ja n'hi havia precedents i Melilla va ser conquerida en 1497. La succeïren, en els primers anys del segle XVI, Mazalquivir (1505) i Vélez de la Gomera (1508). Després d'Orà (1509) varen caure Bugia (1509) i Trípoli (1510), places on s'havia dit als catalans que tindrien privilegis de comerç, sense descriure'ls aquí i que no varen ser totalment una realitat.

Ara, el de Ferran II, era un pragmatisme que no oblidava dues qüestions: la necessitat de subratllar el seu poder en cada regne, sense arribar a ser absolut, i la d'adequar-se a les distintes situacions dels seus territoris. La primera es pot trobar amb el pretès redreç, no el mateix en cada lloc. Però també en la creació de la Inquisició, que, fins i tot a Castella, es deu tant al rei com a la reina. Més encara, sense cap dubte, la introducció de la Inquisició a la Corona d'Aragó a la manera castellana, és a dir, amb el control dels reis i no del Pontificat o d'oficials propis de cada regne, neix del pensament i l'acció de Ferran II.⁴⁹ D'un rei que, ja morta Isabel, intenta portar el Sant Ofici a Nàpols. I la Inquisició, més enllà de qüestions religioses o econòmiques, oferia a la monarquia més poder, bé que darrerament H. Kamen discrepi del concepte de poder absolut en aquella època.⁵⁰

Pel que fa a l'adequació del rei a diverses solucions en llocs diferents, només s'ha de comparar la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486 a Catalunya i la Sentència de Celada de 1497 a l'Aragó. La primera, malgrat totes les interpretacions historiogràfiques ben diferents entre la de Vicens Vives⁵¹ i la d'Eva Serra,⁵² va aconseguir l'extinció dels mals usos senyorials i més o menys —segons les visions bibliogràfiques— una milloria al camp i en conjunt als pagesos, independentment de la reestructuració feudal de la noblesa camperola, que va persistir i molt. La segona va subratllar al camp les clàusules fortament senyorials i favorables a la

49. Sobre la Inquisició, no vull estendre'm gaire, ja que en aquest congrés hi ha una ponència. Sí que vull dir, això no obstant, que una anàlisi síntesi d'aquest tribunal en temps de Ferran II no pot oblidar el treball que resumeix totes les aportacions bibliogràfiques pròpies i alienes. J. Àngel SESMA, *Fernando II i la Inquisición: El establecimiento de los tribunales inquisitoriales en la Corona de Aragón (1479-1490)*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2013.

50. Henry KAMEN, «Fernando el Católico, el absolutismo y la Inquisición», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 15-27. Com pot comprendre el lector, prescindeixo de tota la bibliografia sobre la Inquisició.

51. Jaume VICENS VIVES, *Historia de los remensas en el siglo xv*, Barcelona, CSIC, 1944. I també Jaume VICENS VIVES, *El Gran Sindicato remensa (1488-1508)*, Madrid, CSIC, 1954.

52. Eva SERRA, «El règim feudal català abans i després de la Sentència arbitral de Guadalupe», *Recerques*, núm. 10 (1980), p. 17-32. I també Eva SERRA, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII*, Barcelona, Crítica, 1988.

noblesa aragonesa. L'àrbitre de les dues sentències era el mateix: el rei. Però el camp de joc era molt diferent: una noblesa afeblida en el cas català, després de la guerra civil de 1462-1472 i els anys següents; una noblesa, l'aragonesa, cada cop més enfortida i amb dos braços en el regne d'Aragó: l'alt, quasi aristocràtic, i la baixa cavalleria i infançons que —els agradés o no— abans s'havien de sumar a l'alta noblesa que al camperolat, qüestions que arribaren a provocar les revoltes d'Ariza contra Guillén de Palafox i les de Monclús, les dues de finals de segle xv i principi del xvi.⁵³

Pragmàtica va ser també la seva política exterior sense renunciar als seus principis fonamentals ja heretats de la gran aliança occidental que pensà el seu pare, Joan II. És a dir, frenar sobretot la potència més forta de l'Europa occidental, França, i a més, controlar el món islàmic. Ampliaré una mica aquest tema. Entre 1479 i 1492, en els primers anys, Ferran II cercà l'estabilitat a l'Europa atlàntica i la mediterrània.

En la primera pactà amb Maximilià d'Habsburg, marit de Maria de Borgonya i filla aquesta darrera de Carles el Temerari que en 1477 havia perdut Borgonya a mans de Lluís XI de França. Pacta també amb l'Anglaterra dels Tudor en 1485, que reivindicaven de França els territoris de Guiena i Normandia. Va mantenir acords amb Francesc II, duc de Bretanya, que cercava la independència de França. I, no agradant-li, el seu pragmatisme va permetre reconèixer la dinastia Navarra de Caterina de Foix i Joan Albret, igual que s'apropà a Portugal mitjançant el matrimoni de la infanta Isabel amb l'hereu portuguès Alfons el 1490.

Quant a la qüestió de Navarra, vull fer un aclariment perquè crec —no sé si a Navarra s'han fet congressos enguany i penso que no— que cal explicar-la. Navarra va ser un problema des de molts anys abans de néixer Ferran II. Cal recordar el conflicte entre el príncep de Viana amb el suport dels beaumontesos i part de Castella i el rei Joan II de la Corona d'Aragó i el suport dels agramontesos. Tant fou així que, mort el príncep de Viana, Joan II deixà com a hereva la seva filla Elionor, que es va casar amb Gastó IV de Foix, Bigorra i Bearn. Així, Navarra s'abocava cap a terres franceses. Després, l'hereu d'aquest matrimoni, Gastó V de Foix, es casà amb Magdalena, germana de Lluís XI de França, mentre que el germà de Gastó V, Joan de Foix, s'esposà amb Maria d'Orleans, bo i creant-se una línia col·lateral de la qual provindria Germana de Foix, la futura segona esposa de Ferran II. Pitjor encara: els fills de Gastó V i Magdalena varen ser Francesc Febus, mort el 1483, i Caterina, reina de Navarra i sobirana de Foix, Bigorra i Bearn. Aquesta darrera va unir-se amb Joan d'Albret, els darrers reis de Navarra que varen ser descol·locats per Ferran II en 1512. I aquí ve la pregunta: Per què Ferran II va passar Navarra a Castella ja en 1515?

53. Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS, «Fernando II y el régimen señorial en Aragón: la sentencia de Celada (1497)», *Estudios*, núm. 79 (1979), p. 231-276.

De fet, Ferran II, en casar-se amb Isabel de Castella, girà cap als beaumontesos, no els agramontesos del seu pare Joan II. Va ser tot això una concessió de Ferran II a Castella des del moment del matrimoni amb Isabel? Fou aquella una peça donada a Castella perquè la política exterior pertanyia tota ella a la Corona d'Aragó? No fa ni un mes Michele Testoni, que després citaré, va dir en una exposició del seu treball a Salamanca que la política exterior del Rei Catòlic es balancejava entre Castella i la Corona d'Aragó. El vaig contradir i en tot cas vaig dir-li que el tema de Navarra podia ser un pagament aragonès pels serveis castellans: més d'un 25 % dels seus diners, com afirma Ladero Quesada, es varen donar a aquesta política exterior sempre dirigida per Ferran II de la Corona d'Aragó, la qual també va contribuir en diners —i no pocs— segons ha afirmat en aquest congrés Antoni Furió. D'altra banda, cal pensar que una Navarra amb els territoris de Foix, Bigorra i Bearn es convertia en un passadís militar per a les tropes franceses, qüestió que obligà el Rei Catòlic a acabar amb aquest perill.

Pel que fa a l'Europa mediterrània, va mantenir la Pau de Lodi de 1454 que estabilitzà Itàlia: amb una Florència dels Mèdici a prop de Ferran II; amb un Milà inamovible malgrat les desavinences entre l'hereu legítim Joan Galeàs i el seu oncle i regent Lluís el Moro; amb uns Estats Pontificis perillosíssims per l'ambició política dels seus papes, i amb un Nàpols conquerit per Alfons el Magnànim i mantingut en l'òrbita de la Corona d'Aragó pel fill natural, però legítim: Ferrant I. Gènova comptava poc i es dedicà a les finances i Venècia semblava aïllada i pitjor atacada en la seva terra ferma, a la vegada que els turcs en 1480 posaren la seva bandera a Òtranto (Nàpols). Ferran II va rebutjar aquesta acció islàmica mentre Granada queia el 1492 en el món cristià.

Entre 1493 i 1504, s'activà la política del rei mitjançant pactes i conflictes bèl·lics i el pragmatisme va ser superior. Ferran II ja s'adonava que els pactes de Carles VIII amb Anglaterra (Etaples-sur-mer) i amb Maximilià d'Habsburg (Senlis), tots dos a principi dels noranta, no mantenien viva l'aliança occidental. Menys encara el matrimoni de Carles VIII amb la duquessa Anna de Bretanya, incorporant el ducat a la Corona francesa. Ferran II va acceptar, això no obstant, el Tractat de Barcelona, pel qual, en setembre de 1493, recuperava Rosselló i Cerdanya. Certament, el Tractat de Barcelona signà l'amistat amb Carles VIII, però reconeixia que cap de les dues corones podia anar contra el papa, un article del text bàsic per al futur. Perquè a la mort (gener de 1494) de Ferrant I de Nàpols, Carles VIII, lliure de tota aliança que el lligués, va envair en poc de temps Nàpols. Però el pragmatisme de Ferran II feu que el rei no s'alterés. Començà a donar passos per revitalitzar aquella frustrada aliança d'anys enrere. Ara seria utilitzant, quan pogués, matrimonis dinàstics. I esperà que el nou papa des de 1492, Alexandre VI Borja, el cri-dés. Al cap i a la fi, Nàpols era un regne infeudat al pontificat i el papa valencià no podia permetre que els francesos imposaren la seva llei i fins i tot que celebraren

alegremment més d'una revolta que es va produir a Òstia, ciutat port dels Estats Pontificis. I aviat Alexandre VI demanà l'ajut de Ferran II a la vegada que nomenà rei napolità Alfons II, fill de Ferran I. Mitja Itàlia entrà en conflicte perquè soldats i cavalleria lleugera es desplaçaren de Sicília a Apúlia i Calàbria comandats pel Gran Capità.⁵⁴

Ara bé, Alexandre VI demanava molt per als seus fills naturals. El primogènit ja era duc de Gandia, però Cèsar Borja, temps enrere cardenal, va passar a ser laic i volia un bon matrimoni i favors dels Reis Catòlics, títol que va crear Alexandre VI per a Isabel i Ferran. Malgrat tot, la negativa d'aquests a més cessions a Cèsar Borja tensà la corda entre els dos àrbitres de la política italiana.⁵⁵ Mort Ferran II el 1496 —que era fill del cessat Alfons II en 1495—, Alexandre VI nomenà hereu de Nàpols el seu oncle Frederic III i deixà estupefactes Carles VIII i Ferran II, ja que tots dos ambicionaven aquest regne. La resposta va ser una treva entre ambdós, treva que vingué molt bé a Ferran II. Al cap i a la fi, sobre el 1497, al Rei Catòlic se li començà a trencar el joc que havia fet arran de la invasió francesa a Nàpols. Ferran II havia aconseguit casar dos fills seus —Joan i Joana— amb els fills de Maximilià d'Habsburg —Margarida i Felip— entre la tardor de 1496 i la primavera de 1497. A més, el rei, per a temps després, havia pactat el matrimoni de la seva filla Caterina d'Aragó amb el príncep de Gal·les, Artur, amb la qual cosa Anglaterra entrava en la seva línia. Tant com Portugal, on la vídua Isabel, a finals de 1496, es casà amb el rei Manuel l'Afortunat.

Però tot es va esfondrar. En 1497 moria el príncep Joan, i Margarida va avortar. En 1498 moria de part la segona en herència, Isabel, i el seu fill Miquel ho feia en 1500. L'herència ja passaria a Joana i Felip el Bell. Ferran II suportà millor el problema que la seva esposa Isabel. Però el problema era, a més, molt fort. Des de 1499, una revolta dels mudèjars a El Albaicín s'estengué per totes Las Alpujarras i serralada de Ronda, inutilitzant l'exèrcit hispànic entre 1499 i 1502. D'això va aprofitar-se'n el nou rei francès des de 1498, Lluís XII. Amb el sí passiu d'Alexandre VI, que obtenia per a Cèsar Borja el títol de duc de Valence i que es casaria amb Carlota Albret, Lluís XII va envair Milà i n'expulsà Lluís el Moro. Va imposar el Tractat de Granada de 1500,⁵⁶ pel qual es dividia el regne de Nàpols —ja

54. Carlos HERNANDO, «El Gran Capitán y los inicios del virreinato de Nápoles. Nobleza y Estado en la expansión europea de la monarquía bajo los Reyes Católicos», a *El Tratado de Tordesillas y su época*, vol. III, Madrid, Junta de Castilla y León, 1995, p. 1817-1854.

55. José María CRUSELLES, «Relaciones entre el rey Fernando y la familia Borja en el marco de la política italiana», a Antonio-Miguel BERNAL (dir.), *Modernidad de España, apertura europea e integración atlántica: Conmemoración del V Centenario de la muerte de Fernando el Católico*, Madrid, Marcial Pons, 2017, p. 187-197. L'autor, en el nostre congrés, també ha escrit una ponència sobre «Las relaciones eclesíasticas y diplomáticas entre los Borja y Fernando II».

56. Michele TESTONI, «El tratado de Granada: relaciones internacionales al inicio de la edad moderna», a Antonio-Miguel BERNAL (dir.), *Modernidad de España...*, p. 149-185.

mort Frederic III— corresponent-li al monarca francès el títol de rei i els millors territoris de Nàpols inclosa la capital. Ferran II només seria duc d'Apúlia i Calàbria, sense arribar a un acord amb les regions de la Basilicata i la Capitanata. L'autor italià ja citat va mostrar aquest tractat com una prova de la *realpolitik* de Ferran II, que sempre va saber adaptar-se a les circumstàncies de cada moment i treure'n profit.

Però Ferran II esperà. El seu pragmatisme arribà fins a jugar amb el seu gendre, que havia vingut de Flandes el 1502 amb la filla i varen ser acceptats com a hereus en Corts castellanques i de la Corona d'Aragó. Felip el Bell pactà amb Lluís XII el primer Tractat de Blois —primavera de 1503— pel qual Clàudia, filla del rei francès, es casaria amb Carles de Gant i els dos, quan fossin grans, serien reis de Nàpols. Ferran II ho sabia i callà. Ja li anava bé que Lluís XII pensés que estava acovardit. No era així. Acabades les revoltes islàmiques, el Gran Capità, en diverses batalles, va vèncer els francesos i es va fer amb el control de la ciutat de Nàpols (desembre de 1503). Les portes del cel s'obrien per al rei Ferran quan deu mesos després l'infern de la mort d'Isabel posaria al rei Ferran II en la pitjor etapa de la seva vida i regnat, ja analitzada per Enrico Valseriati. Sí que diré que Ferran II ho va superar amb escreix, tant que tot és sempre discutible, però segurament ell va ser el model del nou príncep de Maquiavel, com es desprèn d'algunes citacions de l'escriptor florentí.⁵⁷

Finalment, no és fàcil valorar Ferran II a partir de manifestacions en diverses cartes i testaments, que posen en relleu els canvis del sobirà davant de moments cronològics de vegades contraposats. Són tants que la millor decisió de l'historiador és no valorar-los en si mateixos, sinó en la cruïlla dels temps diversos que gairebé obliguen el personatge a pensar de distinta manera. En poso tres exemples en funció de l'actitud del rei de cara a la unitat dinàstica, o no, del cas d'Espanya. És el primer el testament de Ferran del 12 de juliol de 1475, quan encara no era rei de la Corona d'Aragó i es trobava en plena Guerra Civil castellana. Donat el fet que del matrimoni amb la reina Isabel ja tenia una filla, Isabel, i pensant que podia morir en el conflicte, en el testament nomenà la filla hereva de tots els seus territoris, inclosos els de la Corona d'Aragó, i demanà al seu pare, Joan II, que confirmés tal herència malgrat la pretesa llei sàlica, que mai ho va ser d'una manera absoluta a la Corona d'Aragó. Com diu Ferran, «quíerolo y ordénolo assy por el gran provecho que de los dichos reynos resulta y se sigue de ser assy unidos con estos de Castilla y León, que sea un príncipe, rey, señor y governador de todos ellos».⁵⁸ Sembla ser

57. Antonio GARGANO, «La imagen de Fernando el Católico en el pensamiento histórico y político de Maquiavelo y Guicciardini»; Filip KUBIACZYK, «Entre guerra y diplomacia. Fernando el Católico y la política exterior de España de 1492 a 1516». Tots dos articles són a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 83-104 i 375-382. Vegeu també Manuel RODRÍGUEZ FUSTER, «La visión de Fernando el Católico en el Príncipe», *Ab Initio*, núm. 4 (2011), p. 37-47.

58. Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica...*, p. 417.

que en aquests moments, després de la Concòrdia de Segòvia i del prestigi de Ferran ja començada la Guerra Civil castellana que gairebé va donar-li autènticament el mateix poder reial a Castella que el que tenia Isabel, els dos reis s'havien enamorat de la unió, tal com el jurista aragonès Alfonso de la Cavalleria plantejava al rei Joan II.⁵⁹

Un segon cas es troba en la seva boda amb Germana de Foix i en les conseqüències que podia aportar.⁶⁰ El 9 de març de 1509, el rei, en una carta al virrei de Sardenya, diu: «Del preñado de la serenissima Reyna, nuestra muy cara y muy amada muger, somos ciertos que vos entre los otros y todo esse reyno havreis recibido el plazer que es razon speramos en Dios segun el buen camino que fasta qui ha llevado, suscederá en bien lo que sea servicio de Dios y consuelo de todos nuestros Reynos».⁶¹ No cal esforçar-se gaire per a interpretar aquest escrit. Ferran II ja no és rei de Castella. Anys enrere hagué d'anar-se'n pel rebuig de la noblesa. Després tornà com a governador, perquè va morir Felip de Flandes i va tancar a Tordesillas la seva pròpia filla Joana, com ja s'ha dit. En tot cas, els hereus de tot serien el fills d'aquesta, el primogènit Carles o el segon germà, Ferran. Ho serien de Castella, bé que si Germana tenia un fill amb Ferran II aquest seria, sens dubte, «el consuelo de todos nuestros reynos». És a dir, la Corona d'Aragó i els territoris italians: Sardenya, Sicília i Nàpols. No parlava Ferran II d'una separació definitiva de Castella, de la filla Joana i dels seus nets castellans i flamencs? El nen va néixer, Joan, però va morir un dia més tard. I encara s'intentà que Germana tornés a quedar embarassada.

Fracassades aquestes possibilitats, el rei no tingué més remei que girar la vista als seus nets: els fills de Joana —Carles, el primer. Però aquests —via Felip de Flandes— eren també nets de l'emperador Maximilià d'Habsburg. Ara, de cara a l'exterior, de cara al seu suport que Ferran II necessitava enfront de França cercant la pau en els conflictes italians, el rei havia d'escriure d'una manera molt diferent, com es veu en carta del primer de gener de 1514 dirigida al seu secretari, Pedro de

59. Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica...*, p. 393.

60. D'aquestes conseqüències filials —òbviament— ja en parlà en una carta Pere Màrtir d'Anglaterra quan es va produir la boda entre Ferran II i Germana de Foix, neboda carnal del rei de França. Parlà, a més, de la por que va tenir Felip de Flandes d'aquesta possibilitat. Al cap i a la fi, «puede suceder que el suegro procee de ella prole masculina, en cuyo caso, aunque no perdiera los reinos de Castilla por parte de la esposa, si viviere, tendría que renunciar a las esperanzas sobre el reino de Aragón y de Nápoles, que se desglosarían de esta masa de reinos, conforme a las Instituciones aragonesas, si el rey tuviera un hijo varón» (Pere MÀRTIR D'ANGLERIA, *Epistolario*, estudi i traducció de José López de Toro, Madrid, Imprenta Góngora, 1955, carta 298 del 25 de febrer de 1506, p. 126).

61. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Cancelleria, registre 3575, f. 273r-v. Citat per Ernest BELENGUER, «Les reines de la Corona d'Aragó i el cas paradigmàtic d'Isabel la Catòlica i Germana de Foix», a Ernest BELENGUER i Felip GARÍN (ed.), *La Corona d'Aragó. Segles XII- XVIII*, València, Generalitat Valenciana, 2006, p. 181, nota 91.

Quintana, enviat a la cort de Maximilià: «Una sola cosa havéys de responder que ha más de setecientos años que nunca la corona d'España estuvo tan acrecentada ni tan grande como agora, assí en poniente como en Levante, y todo después de Dios por mi obra y trabajo». ⁶² Però, de quina Espanya parlem? Si són més de set-cents anys s'està referint Ferran II a l'època visigòtica de la Hispània romana? La resposta ha de ser afirmativa, volent fer veure a l'emperador Maximilià la major força d'una Espanya que provenia de l'Imperi romà.

Evidentment, al rei Ferran II, mort el seu darrer fill el 1509, se li acabaven altres cartes i ara jugava amb l'amplitud dels territoris que governava. Encara batallaria entre Carles de Gant, desconegut per ell, però que li recordava el seu gendre Felip de Flandes, i Ferran nascut a Alcalá de Henares el 1503 i més a prop de Ferran II fins i tot pel nom, el coneixement que tenia per haver-lo vist, i àdhuc per costums més semblants que els flamencs del primogènit. Això no obstant, Ferran II, només quaranta-vuit hores abans de morir, va testar a favor de Carles. No podia fer res més, ell que al final de la seva vida semblava tornar a la unitat dels seus inicis, ell que, en paraules de Maquiavel, «ha tramado y ejecutado grandes cosas, que han tenido a sus súbditos maravillados, absortos y pendientes de su resolución». ⁶³ Realment varen ser bones les seves accions? Maquiavel, malgrat aquestes frases, no ho afirma totalment. Ho són a la vista de la historiografia d'avui?

Independentment de la resposta a aquesta pregunta, sí que vull afegir-hi que no tots els estudis sobre Ferran II són polítics i socials i de relacions exteriors. Se'n troben d'altres que són artístics, literaris i culturals. José Antonio Maravall fa anys, des de 1956, ja va citar-ne alguns en relació amb les lectures personals de Ferran II. Però més recentment, tot i que també fa temps, s'ha parlat de la política cultural d'Aragó durant Ferran II. ⁶⁴ D'ara mateix, per exemple, són altres treballs sobre la literatura. ⁶⁵ A títols més generals com el de Joaquín Yarza, ⁶⁶ cal afegir-hi aquell que estudia la imatge del rei Ferran en la seva mateixa època i, després d'aquesta, sobretot al llarg dels segles XVI i XVII, i òbviament en pintures, escultures i tot tipus d'imatges. L'autora assenyalava que el rei és més tractat i conegut en aquests segles

62. José M. DOUSSINAGUE, *El testamento político...*, doc. 7, p. 212.

63. Nicolás MAQUIAVELO, *El Príncipe*, Madrid, Istmo, 2000, p. 143.

64. José NAVARRO LATORRE, «La política cultural de Aragón en la época de Fernando II», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 39-40 (1981), p. 153-150.

65. Nicasio SALVADOR MIGUEL, «Fernando el Católico y la literatura de su época», a Carmen MORTE, J. Ángel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón...*, p. 81-101; Luis SÁNCHEZ LAILLA, «La imagen de Fernando el Católico en las letras barrocas: de Lope de Vega a Baltasar Gracián», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 201-235.

66. Joaquín YARZA, «La política artística de Fernando el Católico», a Ernest BELENGUER (coord.), *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, vol. III, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 15-29.

que no en els posteriors, una afirmació que quadra amb les cròniques i els escrits bibliogràfics ja analitzats.⁶⁷I és clar, sense menysprear els estudis sobre emblemes⁶⁸ i armes i divises del rei,⁶⁹ la part artística domina tota la resta. Al cap i a la fi, el rei Ferran II va ser tan conegut i valorat que en els frescos dirigits per Rafael i el seu equip artístic —sobretot per Giulio Romano—, pintats en una estança vaticana, un dels protagonistes, a més de Carlemany i altres figures històriques d'indubtable magnitud, va ser el Rei Catòlic.

67. Carmen MORTE, «La imagen de Fernando el Católico en el arte: el tiempo vivido y el tiempo recreado (1452-1700)», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 279-374.

68. Sagrario LÓPEZ, «Fernando el Católico en la emblemática y en el pensamiento político del siglo XVII», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 235-278.

69. Faustino MENÉNDEZ PIDAL, «Armas y divisas del Rey Don Fernando», a Carmen MORTE, J. Ángel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón...*, p. 35-47.

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Títols publicats

- 1/1 Pere PUJOL, *L'urna d'argent de sant Ermengol, bisbe d'Urgell* (1927)
- 1/2 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Paquimeres i Muntaner* (1927)
- 1/3 Josep M. MILLÀS, *Documents hebraics de jueus catalans* (1927)
- 1/4 Josep de Calassanç SERRA-RÀFOLS, *Forma conventus Tarraconensis*, vol. I, *Baetulo-Blanda* (1928)
- 2/1 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 1a part (1926-1950)
- 2/2 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2a part (1952)
- 3 Josep PUIG I CADAFALCH, *La geografia i els orígens del primer art romànic* (1930)
- 4 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *La població de la Grècia catalana en el XIVè segle* (1933)
- 5 Joan BERGÓS, *L'escultura a la Seu Vella de Lleida* (1935)
- 6 Manuel TRENS, *Ferrer Bassa i les pintures de Pedralbes* (1936)
- 7 Francesc PRAT, *L'aqüeducte romà de Pineda* (1936)
- 8 Ernest J. MARTÍNEZ-FERRANDO, *Pere de Portugal, «rei dels catalans». Vist a través dels registres de la seva cancelleria* (1936)
- 9 Josep PUIG I CADAFALCH, *Noves descobertes a la catedral d'Egara* (1948)
- 10 Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'epistolari d'Arnau de Vilanova* (1950)
- 11 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. I (1950)
- 12 Marià RIBAS, *El poblament d'Ilduro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Iluro* (1952)
- 13 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. II (1952)
- 14 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part (1955)
- 15 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part (1955)
- 16 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. III (1956)
- 17 Emili VIGO, *La política catalana del Gran Comitè de Salut Pública* (1956)
- 18 Joaquim MIRET I SANS, *El forassenyat primogènit de Jaume II* (1957)
- 19 Josep MASCARÓ, *Els monuments megalítics a l'illa de Menorca* (1958)
- 20 Enric MOREU-REY, *Els immigrants francesos a Barcelona. (Segles XVI al XVIII)* (1959)
- 21 Lluís G. CONSTANS, *Francesc de Montpalau, abat de Banyoles, ambaixador del General de Catalunya* (1960)
- 22 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282*, vol. I (1962)
- 23 Josep BENET, *Maragall i la Setmana Tràgica* (1963)
- 24 Àngel MARTÍNEZ i Joan VICENTE, *El poblat ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1958* (1966)
- 25 Enric MOREU-REY, *Revolució a Barcelona el 1789* (1967)
- 26 Eufemià FORT, *El Llibre de Valldossera* (1968)
- 27 Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I* (1968)
- 28 Josep LLADONOSA, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524* (1970)
- 29 Gaspar FELIU, *La clerecia catalana durant el Trienni Liberal* (1972)

- 30 Rafael BASTARDES, *La representació del Sant Crist al Taller d'Erill* (1977)
- 31 Manuel SEGRET, *Aportacions a la història de la vila de Sant Llorenç de Morunys i comarca* (1978; reimpr., 2005)
- 32 Pere FREIXAS, *L'art gòtic a Girona. Segles XIII-XV* (1983)
- 33 Montserrat PAGÈS, *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat* (1983)
- 34 Josep BAUCCELLS, *El fons «Cisma d'Occident» de l'Arxiu Capítular de la catedral de Barcelona. Catàleg de còdexs i pergamins* (1985)
- 35 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. I, *El domini carolingi a Catalunya*, 1a part (1986)
- 36 Mercè VILADRICH, *El «Kitaḇ al-ʿAmal Bi-l-ast ʿurlaḇ» (Llibre de l'ús de l'astrolabi d'Ibn al-Samh. Estudi i traducció)* (1986)
- 37 Josep M. MARQUÈS, *El cartoral de Santa Maria de Roses. (Segles X-XIII)* (1986)
- 38 Ramon d'ABADAL, *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós* (1989)
- 39 Miquel COLL I ALENTORN, *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda* (1990)
- 40 Mercè VIDAL, *Teoria i crítica en el Noucentisme: Joaquim Folch i Torres* (1991)
- 41 Isidra MARANGES, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV* (1991)
- 42/1 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. I, *Estudi històric* (1991)
- 42/2 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. II, *Col·lecció diplomàtica* (1991)
- 43 Francesc AMORÓS, *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617. Una crònica de la cort de Felip III* (1992)
- 44 Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (1992)
- 45 Ramon PLANES, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona* (1993)
- 46 Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* (1994)
- 47 Manuel MILÀ I FONTANALS, *Epistolari de M. Milà i Fontanals*, vol. III, *Anys 1881-1884* (1995)
- 48/1 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant* (ed. facsímil, 1995)
- 48/2 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282* (ed. facsímil, 1995)
- 49 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ i M. Assumpta GINER MOLINA, *Índex codicològic del 'Viage literario' de Jaume Villanueva* (1998)
- 50 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. 1, *Barcelona. Arxiu Històric i Biblioteca de Catalunya* (1998)
- 51 Francesc FONTBONA (dir.), *Repertori d'exposicions individuals d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (1999)
- 52 Josep M. FIGUERES, *El primer diari en llengua catalana. 'Diari català' (1789-1881)* (1999)
- 53/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-698)* (1999)
- 53/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 2a part, *Diplomatari (docs. 699-1478)* (1999)

- 53/3 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 3a part, *Diplomatari (docs. 1479-1873)*. Mapes. Índex (1999)
- 54/1 Antoni RUBIÓ I LLUCH (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 1 (1908; ed. facsímil, 2000)
- 54/2 Antoni RUBIÓ I LLUCH (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 2 (1921; ed. facsímil, 2000)
- 55 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.1, *Barcelona: Biblioteca Pública Episcopal i Biblioteca de la Universitat* (2000)
- 56 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*. *Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria* (1947; ed. facsímil, 2001)
- 57 Albert BALCELLS i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. I, 1907-1942 (2002)
- 58 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.2, *Barcelona: Biblioteca de la Universitat (II)* (2001)
- 59 Francesc FONTBONA (dir.), *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (2002)
- 60 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. III, *Barcelona: Arxiu Capitular, Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu de les Carmelites Descalces, Arxiu del Monestir de Sant Pere de les Puel·les, Arxiu Històric de Protocols, Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya, Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Biblioteca de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats, Biblioteca de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, Apèndix* (2003)
- 61/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. V, Santiago SOBREQÜÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-386)* (2003)
- 61/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. V, Santiago SOBREQÜÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 2a part, *Diplomatari (docs. 387-630)*. Mapes. Índex (2003)
- 62 Josep PUIG I CADAFALCH, *Josep Puig i Cadafalch. Escrits d'arquitectura, art i política* (2003)
- 63 Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)* (2004)
- 64 Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya* (2004)
- 65 Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor* (1908; ed. facsímil, 2004)
- 66 Jaume RIBALTA, *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània* (2005)
- 67 Elisabet FERRAN, *El jurista Pere Albert i les 'Commemoracions'* (2006)
- 68 Stefano Maria CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica* (2006)
- 69 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 1, *Anys 1880-1888* (2006)
- 70/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. VI, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-328)* (2006)

- 70/2 Josep M. FONT i RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. VI, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 2a part, *Diplomatari (docs. 329-649). Mapes. Índex* (2006)
- 71 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1620-1714)*, vol. I, Barcelona: *Biblioteca de Catalunya* (2006)
- 72 Albert BALCELLS, Santiago IZQUIERDO i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. II, *De 1942 als temps recents* (2007)
- 73 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume* (2007)
- 74 Lluís NICOLAU D'OLWER, *Democràcia contra dictadura. Escrits polítics, 1915-1960* (2007)
- 75/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 1a part (1926-1950; ed. facsímil, 2007)
- 75/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2a part (1952; ed. facsímil, 2007)
- 76/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part (1955; ed. facsímil, 2007)
- 76/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part (1955; ed. facsímil, 2007)
- 77 Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 2, *Anys 1889-1900* (2008)
- 78 *Discursos inaugurals de les institucions científiques catalanes a cavall dels segles XVIII i XIX* (2007)
- 79 Louis BARRAU i Jaume MASSÓ, *Cròniques catalanes*, vol. II, *Gesta comitum Barcinonensium* (1925; ed. facsímil, 2007)
- 80 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. II. Crònica de Bernat Desclot* (2008)
- 81 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. IV (2008)
- 82 *El costumari del monestir de Sant Cugat del Vallès* (2009)
- 83 M. Teresa FERRER i Manuel RIU (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. I.1, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213* (2009)
- 84 Eulàlia MIRALLES, *Sobre Jeroni Pujades* (2010)
- 85 Noemí MONCUNILL, *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya* (2010)
- 86 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner* (2011)
- 87 Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 3, *Anys 1901-1915* (2011)
- 88 Josep TRENCHS ÒDENA, *Documents de cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval* (2011)
- 89 Rosa Maria ASENSI, *Inventari dels materials etruscs procedents de col·leccions dels museus catalans* (2011)
- 90 Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 4, *Anys 1916-1936* (2012)
- 91 M. Teresa FERRER (cur.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. I, *El poder reial i les institucions. La política internacional. La família reial i la política successòria. La figura de Jaume I. El món cultural i artístic* (2011)
- 92 M. Teresa FERRER (cur.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, *L'economia rural. L'articulació urbana. Les institucions eclesiaístiques. L'expansió territorial. El comerç* (2013)

- 93 Albert BALCELLS, *La Universitat de Barcelona i el Parlament de Catalunya durant la Guerra Civil de 1936* (2013)
- 94 Antoni RIERA (coord.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana* (2013)
- 95 Albert BALCELLS, *Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943. De 'L'Avenç' a l'Institut d'Estudis Catalans* (2013)
- 96 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. IV. Crònica de Pere III el Cerimoniós* (2014)
- 97 Enric PUJOL (ed.), *Antologia de memòries i dietaris personals catalans sobre la Guerra de Successió* (2014)
- 98 M. Teresa FERRER (cur.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el compromís de Casp* (2015)
- 99/1 Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, vol. 1 (2015)
- 99/2 Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, vol. 2 (2015)
- 100 *La reintegració de la Vall d'Aran a Catalunya* (2015)
- 101 *Les quatre grans Cròniques. V. Apèndix i índex* (2016)
- 102 Pere GIL, *Història moral de Cathalunya. Llibre segon de la 'Història cathalana'* (2017)
- 103 Antoni RIERA, *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana* (2017)
- 104 Enric PUJOL i Josep CLARA (cur.), *Cartes de Ferran Soldevila (1912-1970)* (2017)
- 105 Xavier BARRAL, *Els Banyes «Àrabs» de Girona* (2018)
- 106 M. Teresa FERRER i Manuel RIU (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. 1.2, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb els regnes peninsulars i l'Àndalus (segle XI - 1213)* (2018)
- 107 M. Teresa FERRER, *El llibre de comptes de Nicolau de Mediona* (2018)
- 108 Ernest BELENGUER (cur.), *Ferran II i la Corona d'Aragó* (2018)

 **Museu d'Història
de Catalunya**

